

तत्र इदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः, कथं यजिर्गणवान् स्यात् ? इत्येवमर्थमान्नायन्ते, आहोम्बित् अपूर्वप्रयुक्ता. ? कथम् अपूर्य स्यात् ? इति । यदि यजि-प्रयुक्ताः, ततः सर्वार्थाः । अथ अपूर्वप्रयुक्ताः, ततो यथा-प्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते । किं पुनरत्र युक्तम् ? अपूर्वप्रयुक्ताः इति, अपूर्वे हि फलवत्, अपलो यजिः, फलवति च प्रधानो विधीयमानोऽर्थवान् भवति । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः अतः परमाचार्यस्य सूत्रोपन्यासः, श्रुतिप्रमाणत्वा-च्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकार भावः स्यात् इति, मुख्यानि अपूर्वाणि, तानि हि फलवत्त्वात् प्रधानानि, प्रधाने च मुख्यशब्दः । तेषां भेद उक्तः 'गद्यान्तरादिभिर्हेतुभिः । तस्मिन् मुख्यभेदे सति यथाधिकारं भावः स्यात् शेषाणां, ये यस्य अपूर्वस्य अधिकारे प्रकरणे शिष्यन्ते, ते तस्यैव भवेयुः, श्रुतिप्रमाणत्वात्, अयमस्य अपूर्वस्य शेषः, अयम् अस्य इत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणं क्रमते । न प्रत्यक्षादीनामन्य-तमत् । श्रुत्या च ये यस्य प्रकरणे श्रूयन्ते, ते तस्यैव भवि-तुमर्हन्ति, न चान्यस्योक्तोऽर्थोऽन्यस्य भवति, न हि वहेव-दत्तस्य यामाच्छाटनादिक, तद्यज्ञदत्तस्य भवति । तस्मात् यथाप्रकरणं व्यवस्था धर्माणाम् ।

उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा सत्त्वंवदैकधर्म्यं स्यात् ॥ २॥

(पू०)

अथ वा, न एतत् एवं, यथाप्रकरणं धर्माणां व्यवस्था इति । कथं तर्हि ? ऐकधर्म्यं स्यात् इति, समानधर्मता,

सर्वधर्माः सर्वार्थाः कुतः ? । उत्पत्त्यर्थाविभागात्,
 उत्पत्तिः इति स्वयं ब्रूमः, अपूर्वस्य उत्पादनात्, अर्थः
 इति अपूर्व ब्रूमः, यजिप्रयोजनत्वात्, तयोः अविभागः ।
 सर्वाणि अपूर्वाणि यजिमन्ति, यजिसंयोगेन धर्माः शिष्यन्ते,
 यजेत इत्युक्ता उक्ताः, ते यजौ न सम्भवन्ति, तस्य अफल-
 त्वात् तत्र असम्भवन्तः तत्सम्बन्धेषु अपूर्वेषु विज्ञायन्ते । स
 च यजिसम्बन्धः सर्वेषाम् अपूर्वाणां तुल्यः । तस्मात् सर्वार्था
 भवन्ति, सत्त्वधर्मवत्, यथा सत्त्वधर्माः, गौर्न पदा प्रष्टव्यः
 इति गोत्वसम्बन्धेन श्रूयमाणाः तत्र असम्भवन्तः तत्सम्बन्धेषु
 पिण्डेषु विज्ञायन्ते, तस्य च गोत्वसम्बन्धस्य अविशिष्टात्
 सर्वगवीषु शुक्लनील-कपिल-ऋषोतिकासु भवन्ति । एवम्
 इहापि ।

उच्यते, विषम उपन्यासः, तत्र गोसामान्यसम्बन्धेन
 धर्मा विधीयन्ते, गौर्न पदा प्रष्टव्यः इति, इह पुनर्यजि
 विशेषसम्बन्धेन धर्मा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
 इति ज्योतिष्टोमेन यजेत इति, विशिष्टयजिसम्बन्धे एव
 अपूर्वे भवितुमर्हन्ति न सर्वत्र इति । तत्र ब्रूमः, दर्शपूर्ण-
 मासाभ्यां यजेत इत्यत्र न शक्यन्ते यागविशेषे धर्मा विधा-
 तुम् । किं कारणम् ? । यदा यजौ धर्मा विधीयन्ते, तदा
 यजिरनूयते, यजेत इत्यन् इति, यदि यजिर्विधीयते, न
 धर्मैः सम्बध्येत, न हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परं
 सम्बन्धो भवति, अनुवादस्य सन् अविशेषात् सर्वयागानु-
 वादः । तस्मात् सर्वार्था धर्माः ।

ननु दर्शपूर्णमासगर्ह्यो विशेषको भविष्यति । न दर्श-

पूर्णमासशब्दः शक्नोति याग विशेषम् । अयं हि विधिवर्षा
स्यात् अनुवादो वा, यदा अनुवादः, तदा धर्मसम्बन्धार्थः,
स च धर्मसम्बन्धो यागानुवादेनैव तयोः मिदः ।

ननु निवृत्तिकरो भविष्यति, दर्शपूर्णमासौ एव इत्यं
कुर्यात् न अन्यान् इति । नैवं शक्यं, यत्कारणं, न तस्य
अन्यनिवृत्तिः अर्थः । ननु परिसङ्ख्यायां करिष्यति । न अथ
परिसङ्ख्या युज्यते, यदि अन्येन वाक्येन यागमात्रे धर्मे
प्रसङ्गः कृतः स्यात्, तत एतत् पुनर्वचनं परिसङ्ख्यां कुर्यात्,
अथ पुनः असति प्रसङ्गे अनेनैव प्रसङ्गो अनेनैव निवृत्तिः
इत्यतिभारः एकस्यैव वाक्यस्य भवति ।

एव तर्हि, न अथ यजेत इति शब्दो धर्मविधिभिः
सम्बध्यते, यजेत इत्यमिति, केन तर्हि ? दर्शपूर्णमासशब्देन,
प्रत्यक्षो हि तेन अस्य संयोगः, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
इति, परोक्षो धर्मविधिभिः । कः तदा वाक्यार्थः ? । दर्श-
पूर्णमासौ कुर्यात् इति । नैव शक्यम्, एवं सति धर्मा
असम्बन्धाः पारिव्रथा भवन्ति । कथं कृत्वा ? । येयमाग्या-
तिकी विभक्तिः यजेत इति, सा दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यतां
विदधाति, तत्र कथं यागमात्रेण यागविशेषेण वा धर्म-
सम्बन्धः स्यात्, विधायिका विभक्तिर्नास्ति इत्यसम्बन्धा धर्मा
भवति ।

नैष दोषः, न वयं वाक्येन धर्माणां सम्बन्धं करिष्यामः,
केन तर्हि ? प्रकरणेन । कथम् ? । कर्त्तव्यतायां सोढिता
याम् इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा भवति, वाधं कुर्यात् ? इति ।
प्रकरणेन धर्माः सम्बध्यन्ते इत्यं कुर्यात् इति, नैव शक्यं,

यदा हि दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यतया चोद्यते, तदा इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा एव नास्ति, प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतयात् तयोः, असत्याच्च इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणमेव नास्ति, एवं हि उक्तम्, असंयुक्तं प्रकरणात् इतिकर्त्तव्यतार्थित्वात् इति ।

एवं तर्हि, नैव अत्र यागे धर्मा विधीयन्ते, नापि दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यता उच्यते, किन्तर्हि ? दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति पदद्वयेन विशिष्टं यागमनूयात् धर्मा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यम् इति । एवमपि दर्शपूर्णमासाभ्याम् इत्यनुवादो न युज्यते, तृतीयार्थस्य असिद्धत्वात्, पूर्ववान् अनुवादो भवति, अपूर्वस्य तृतीयार्थः, स अवश्यं विधातव्यः, तस्मिंश्च विधीयमानेऽन्यदेवासम्बद्धमापद्यते, दर्शपूर्णमासौ यजेः करणम् इति । तस्मात् स एव प्रथमः पक्षोऽस्तु, यागानुवादेन धर्माणां विधिः इति ।

ननु तत्रापि दर्शपूर्णमासाभ्याम् इत्येतच्च सम्बध्यते । ननु सम्बध्यते, कालाचनः सन् प्रायिकी नित्यानुवादो भविष्यति, प्रायेण यागानां दर्शपूर्णमासकालत्वात् । तृतीया च कालस्य अर्थकृत गुणभावमानोऽप्युपपद्यते, तत्रा चेत् सर्वे धर्माः सर्वाद्याः भवन्ति ।

चोदनाशेषभावाद्वा तद्देहाद्वावतिष्ठेरन् उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०)

कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्ममसाम्नायः एकदेगभूतः इत्यर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, अनया अस्मात्त्वाधानादिकया इतिकर्त्तव्यतया इति । तस्यां चोदनायां यजेर्गुणभावः श्रूयते, दर्शपूर्णमासशब्दो यजिवचनः, करणभावोऽत्र

यजेः श्रूयते, दर्शपूर्णमासशब्देन यागमसुदायेनः अन्यत्
 कुर्यात् इति, यत् तत् अन्यत्, तत् कर्त्तव्यतया चोद्यते, न
 यजिः, अपूर्वं च तत् । ननु फलम् अत्र वाक्ये श्रूयते, स्वर्ग-
 कामो यजेत इति, तत् कर्त्तव्यं स्यात् । सत्यं श्रूयते, न
 तु तत् यजिना क्रियते, विनष्टे यज्ञौ तद्वधति, अपूर्वं तु तेन
 क्रियते । तस्मात् तस्य कर्त्तव्यता उच्यते, यस्य कर्त्तव्यता
 तत् इतिकर्त्तव्यतया सम्बध्यते । तस्मात् अपूर्वार्था धर्माः,
 तेषां च अपूर्वाणां भेदः । अतः तद्वेदात् यथाप्रकरणं व्यव-
 तिष्ठन्ते धर्माः इति ।

अथैतस्मिन् पक्षे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो विशि-
 ष्यते ? । उच्यते, नैव अत्र यागो विशेष्यते, किन्तु हिं ?
 अपूर्वभावनैव उभयपदविशिष्टा उच्यते, यथा अहणया
 पिङ्गास्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति इति । विषम उप-
 न्यासः, तत्र हि अन्यत् द्रव्यम्, अन्यो गुणः, तेन तत्र उभय-
 विशेषणत्वं युज्यते, इह पुनर्यागः एव तौ दर्शपूर्णमासौ,
 तेन इह उभयविशेषणत्वं न युज्यते । उच्यते, इहापि यजेत
 इति सामान्यं, दर्शपूर्णमासौ इति विशेषः, अन्यच्च सामान्य-
 नन्यो विशेषः ।

एवमपि श्रुत्या सामान्येन भावना, वाक्यात् विशेषेण, न
 चैतत् युगपद्वधति इति । एवं तर्हि, नैव अत्र श्रुत्यर्थः
 परिगृह्यते, किन्तु हिं ? वाक्यार्थः । किंकारणम् ? । श्रुत्यर्थं
 परिगृह्यमाणे दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थको भवति, यजतिष
 अनुवादः, यजत्यात्मकत्वात् दर्शपूर्णमासयोः, यजतिसामा-
 नाधिकरण्याच्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य ।

सत्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥ ४ ॥

(आ० नि०)

यत्तु सत्त्ववत् इति, अत्र गवाकृतौ धर्मः श्रूयते, आकृतिः पटार्यत्वात्, न च तत्र सम्भवति, अतोऽमौ आकृतिः । सहचारिपिण्ड-लक्षणार्था विज्ञायते, यथा गङ्गायां गावः इति । तच्च साहचर्यं, सर्वपिण्डानामविशिष्टम् इति, सर्वपिण्डेषु विहितं भवति । तस्मात् तत् सार्वत्रिकं प्रतीयेत, इह तु यजेगुणभावेन यवणात् नैव यजो धर्माः श्रूयन्ते, किं तर्हि ? अपूर्वः इत्येवम् अपदिष्टो हेतुः । तस्मात् अनुपन्यासः सत्त्ववत् इति ।

अविभागात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥ (आ०)

अथ तुगब्दः पञ्चव्याहृतौ । नैतदेवम्, अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः इति, यजिप्रयुक्ता एव । कुतः ? अविभागात्, यजिना अविभागो धर्माणां, प्रत्यक्षं केचित् द्रव्ये श्रूयन्ते, केचित् देवतायां, केचिन्मन्त्रेषु, एष च यजिः, यत्, द्रव्यदेवताम् उद्दिश्य मन्त्रेण त्यज्यते, स एष प्रत्यक्षो यजिना सम्बन्धो धर्माणाम्, अपूर्वेण त्वानुमानिकः । फलेऽपि यजेः प्रत्यक्षश्रुतो गुणभावः, स्वर्गकामो यजेत इति, आनुमानिकोऽपूर्वेण, अनुमानाच्च प्रत्यक्ष बलीयः । तस्मात् यज्यर्थाः धर्माः । ननु यजिर्भद्रित्वात् कालान्तरे फलं दातुम् असमर्थः, तच्च कृता धर्मा असमर्था एव भवति इत्युक्तम् । अथ स्थितस्य न्यायस्य आक्षेपेण प्रत्यवस्थानं क्रियते, तैलपानवत् एतद्विच्यति, यथा तैलपानं घृतपानं वा भद्रित्वेऽपि सति

कालान्तरे मेधास्मृतिबलपुण्यादीनि फलानि करोति एवं यज्ञिरपि करिष्यति, किम् नः अदृष्टान्युतेन अपूर्वेण कल्पितेन इति ।

द्वार्थत्व' च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ (यु०)

एवं च सति सर्वे धर्माः सर्वार्था भवन्ति, तथा च ऐन्द्राग्न्यादिषु प्रयाजादयः सन्ति, तत्र सौख्यं कर्मणि प्रयाजानां दर्शनम् उपपद्यते, प्रयाजे प्रयाजे कृण्वन्तं जुहोति इति । इतरथा प्रयाजाद्य विधातव्याः, प्रयाजेषु च कृण्वन्तं जुहोमः, तथा च द्वारथे तत् स्यात्, द्वार्थत्व' च विप्रतिषिद्धम् । तस्मात् यज्ञिप्रयुक्ता धर्मा इति ।

उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्-
तस्य कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, यज्ञिप्रयुक्ता धर्माः इति, चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्, चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः, चोदनार्थत्वात् अपूर्वार्थत्वात् अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः, फलवत्त्वात् इत्युक्तो हेतुः । यत्तु, प्रत्यक्षो यजिसम्बन्धो धर्माणाम् इति, अत्र ब्रूमः, उत्पत्तौ विध्यभावात्, उत्पत्तिः इति यज्ञि ब्रूमः । उत्पत्तौ यज्ञो नास्ति विधिः, यज्यर्था धर्माः इति, केवलं यज्ञो श्रूयन्ते, क्रियन्ते च, नैतावता तदर्थं भवन्ति । यथा, वासमि रागः श्रूयते, वासो रञ्जयति इति, वाससि च क्रियते, न वासो तदर्थं, स्वार्थः पुरुषार्थो वा भवति । एवम् इहापि, यज्ञो श्रूयमाणाः क्रियमाणाय अपूर्वार्था भवेयुः, अर्घवत्त्वात् ।

ततश्च कर्मभेदः स्यात्, यतोऽपूर्वार्थाः इति । यत्तु, यजिः प्रत्यक्षं, फले गुणभावः इति । न कृत्वा अपूर्वं, भवति इति, प्राणालिको विज्ञायते, प्रणाद्यापि च येन क्रियते तत् कारणं भवति, यथा, गोमयेः पचति, तुपपक्ता भवन्ति इति । यत्तु, तैलपानवत् यजितः फलं भवति इति । अत्र व्रूमः, तैलपानस्यापि न कालान्तरे फलं भवति, धातुसाम्य तस्य फलं, तच्च तत्कालमेव, यच्च फलं बलपुष्ट्यादि, तत् सम्यगाहारपरिणामाद्भवति । तस्मात् विषमः उपन्यासः ।

यदि वाप्यभिधानवत्सामान्यात्सर्वधर्मः स्यात् ॥

८ ॥ (आ०)

यदि अपि अपूर्वं प्रयोजकं धर्माणां, तद्यापि सर्वधर्मः स्यात् स स पदार्थः, अभिधानवत् सामान्यात्, अभिधानं तावदेतेषां समानम्, अपूर्वम् इत्यभिधानवत् धर्मेणापि अस्य समानेन भवितव्यं, बाहीकवत् । यथा, बाहीकोऽतिघिरागतः, यवाग्रमस्मै प्रक्रियताम् इत्युक्ते, यो यो बाहीक-स्तस्य तस्य यवान् क्रियते । यथा वा, अक्ष्यामये मुद्गौटनो भोक्तव्यः, उदरामये पयः पातव्यम् इति, सर्वत्र च हि अक्ष्यानये मुद्गौटनो भुज्यते, उदरामयेऽपि पयः पीयते । एवम् इहापि एकस्य अपूर्वस्य ये धर्माः श्रुतान्ते सर्वापूर्वाणां भवितुमर्हन्ति । अपि च, अरुणपराशरा नाम शारिधनः, तेषां परिचरेषु स्मृतिरूपं द्राघ्यं भवति, ये दर्गपूमेमास योर्धर्माः, ते सर्वेष्टोनामग्नीषोमीयस्य च इत्यारभ्य, याव-ज्जवाः प्रकृतिविकृतयोऽनुष्ठान्ताः इति । तच्च अनुक्रमणमेत-

नैव न्यायं सूचयति । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि मर्षे
धर्माः सर्वाद्याः इति ।

अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्ववत्त्वा-
त्प्रयोगस्य कर्मणः शब्दभाव्यत्वादिभागाच्छेषा-
णामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० नि०)

उपवर्णनापरिहारस्तावत् उच्यते । यदुक्तं, वाहीकषत्
इति, अत्र ब्रूमः, अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्, तथा स्यात् अभि-
धानेषु, अर्थो वाहीकत्वं, तद्देशसम्बन्धः, सोऽविभक्तः, मर्ष-
वाहीकेषु अनुगतः इत्यर्थः । तन्निमित्तस्य प्रीतिविशेषो न पुन-
रपनिमित्तः । कथं ज्ञायते ? । पूर्ववत्त्वात् प्रयोगस्य, पूर्ववान्
अत्र प्रयोगः, बहुमी याहीकाय अवाहीकाय भोजिताः,
तत्र अन्यव्यतिरेकाभ्यां ज्ञातमेतत्, देशनिमित्तेयं यवाप्र-
पिण्डता, न पुनरपनिमित्ता । तस्मात् तथा भ्यात् वाहीका
दिषु अभिधानेषु । अथ इह कर्मणः 'शब्दभाव्यत्वं', न अन्यतः
प्रत्यमेतत् ज्ञातम्, कस्य अपूर्वस्य धर्माः ? इति, शब्देन च
व्यवस्थिता विज्ञाता धर्माः, अपूर्वाणां च विभागः, अतः
शेषाणाम् अन्यत्र विहितानाम् अन्यत्र अप्रवृत्तिः स्यात् ।

स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, स्मृतिः इति तस्य कः परिहारः ? ।

न, पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०)

पूर्ववत्तो हीय स्मृतिः, शोदकं धर्मपादकं वक्षति,

विध्यन्ते वा प्रकृतिवत् इति, तेन प्रापितानां धर्माणाम्
अयम् अनुवादः, एतद्व्यायपूर्विका, न इन्द्राग्नानां विधा-
यिका, यत्कारणं, व्यवस्था धर्माणामेतेन न्यायेन भवति ।

अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्प्रकरणनिबन्धनाच्छब्दा-

देवान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥ (उप०)

इदं निगमनसूत्रम् । निगमनं च प्रतिज्ञाया हेतोश्च
पुनर्वचनम् । तद्विदम् उच्यते, यस्मात् एव, तस्मात् अर्थस्य
अग्न्याधानादेः शब्दभाव्यत्वात्, प्रतिप्रकरणं च निबन्ध-
नात् शब्दात् एव अन्यत्र भावः स्यात्, यथा, गन्धर्वाप्सरसो
वा, एतमुच्चादयन्ति, 'यः उच्चाद्यत्येता वै गन्धर्वाप्सरसो
यद्रादभृतं, तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति इति
अग्निप्रकरणे उत्पन्नानां राष्ट्रभृताम् उवाहे उपदेशः, एतेषां
राष्ट्रभृतो जुहोत्यभ्यातानाम् जुहोति इति । अमत्येतस्मिन्
वचने यथाधिकारं व्यवतिष्ठेरन् धर्माः इति । एवं च मति
अधर्मकाणि ऐन्द्राग्नादीनि । तदर्थम् उत्तरोऽध्यायपट्कः
प्रारब्धव्यः इति ।

तत्र मसमेन तावत् ऐन्द्राग्नादीनां कर्मणां धर्माः मन्ति
इत्युच्यते, ते चातिदेशेन इति । अतिदेशो नाम ये परस्व
विहिता धर्मा, तमतीत्य अन्यत्र तेषां देशः, यथा, देवदत्तस्य
भोजनविधिं कृत्वा मालिन्पूर्वमांसापूपैर्देवदत्तो भोजयितव्यः
इति, तमेव विधिं यन्नदत्तेऽतिदिशति, देवदत्तवत् यन्नदत्तो
भोजयितव्यः इति । श्लोकमपि उदाहरन्ति,

प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशोऽप्येन स्यात् सोऽतिदेशः इति स्थितिः । इति,
न च नाम्ना वचनेन वा, तत्र नाम त्रिविधम् अतिदेशक,
कर्मनाम, सस्कारनाम, यौगिकम् इति । वचनं पुनर्द्विविधं,
प्रत्यक्षश्रुतम्, आनुमानिकं च । तयोरानुमानिकम् उपरि-
ष्टात् वक्ष्यते, प्रत्यक्षश्रुतं तु इदानीमेव चिन्त्यते । (७ । १
१ अ०) ।

अस्ति इदुनामैकाहः, अपरः श्येनः । तौ हावप्याभि-
चारिकौ तत्र इषो कायित् धर्मान् विधाय आह, समान-
मितरश्चेनेन इति, एतच्चिन्त्यते, किम् अयम् अनुवादः
विधिः ? इति । यदि विधिः, ततोऽतिदेशः, श्येनधर्मान्
इषो अतिदिशति । अथ अनुवादः, ततो न इति । तत्र किं
प्राप्तम् ? । तत् सूत्रेणैव उपक्रम्यते,

समानमितरश्चेनेनेतिशुष्या इषो श्येनीयविशेषधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ १३ ॥

(पृ०)

समानम् इतरत् श्येनेन इति, अथ उत्पन्नाधिकार-
स्यात्, अनुवादः इत्यर्थः । कुतः ? । पूर्ववत्त्वात्, अयमिषुः
पूर्ववान्, ज्योतिष्टोमपूर्वकः, ज्योतिष्टोमिकाऽथ विध्यन्तः
इत्यर्थः । अथ सोदकेन उत्पन्ना ज्योतिष्टोमिका धर्माः सन्ति,
श्येनोऽपि ज्योतिष्टोमपूर्वकः, तत्रापि ते सन्ति । ये इषो श्येने
च समाना भवन्ति, तान् अधिस्तव्यं अथ यादो युज्यते ।
तस्मात् उत्पन्नाधिकारत्वात् अनुवादः ।

किञ्च इतरत् इति च अभावे न उपपद्यते, इतरशब्दश्च असन्निहितेऽनुपपन्नः, सन्निहित एव भवति, यथा, इतरः आधारो दीयताम्, इतरः कम्बलो दीयताम् इति सन्निहितो दीयते, न प्रावारमात्र कम्बलमात्रं वा । ज्यौतिष्टोमिकाश्च सन्निहिताः । तस्मात् तेषां वादः । तेषां च इदमनुवादः, विहिता हि ते षोडशेन इति ।

श्येनस्येति चेत् ॥ १४ ॥ (पू० आ०)

इति चेत् पश्यसि, ज्यौतिष्टोमिकानामनुवादः इति, नैव, श्येनस्य वैशेषिकाणां लीहितोष्णीषादीनां धर्माणां विधिः । कुतः ? । श्येनग्रहणसामर्थ्यात्, एवं श्येनग्रहणम् अर्थवत् भविष्यति, धर्मान् विशेषयत् । इतरथा अनर्थकं स्यात्, सर्वेषां हि एकाहाहीनसत्राणां ते समानाः, तत्र यावत् उक्तं स्यात्, समानम् इतरत् इति तावदेव, समानम् इतरत् श्येनेन इति ।

नासन्निधानात् ॥ १५ ॥ (पू० आ० नि०)

न अयं श्येनवैशेषिकाणां वादो युज्यते । कस्मात् ? । असन्निधानात्, अयम् इतरशब्दः सन्निहिते भवति, न च श्येनशब्देन वैशेषिका इत्यौ सन्निहिताः । यत्तु, श्येनशब्दो वैशेषिको भवति इति, विधिपक्षे च वैशेषिकत्वं दीपः स्यात्, अनुवादपक्षे तु नैव कश्चित् विधीयते, किं विशेषयिष्यति ? ज्यौतिष्टोमिकासु सर्वसाधारणाः सन्तः श्येन-

स्यापि भवन्ति इत्यनुवादो युज्यते । तस्मात् 'ज्योति-
ष्टोमिकानामिव अनुवादः । १ . . .

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्ये ज्योति-
ष्टोमिकाद्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

(मि०)

अपि वा इति पक्षान्तरपरिग्रहे । विधिरयं श्येनवैशे-
षिकाणां, ज्योतिष्टोमिकानाम् अनुवादः कुतः ? । अपूर्व-
त्वात्, एवम् अपूर्वम् अर्थं विधास्यति, तथा प्रवृत्तिविशेष-
करो भविष्यति । अनुवादः सन् अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः
स्यात् । ननु इतरशब्दोऽयं सन्निहिते भवति । उच्यते,
इतरदधिकार्ये, समानम् इतरत्, समानमधिकम् इत्यर्थः ।

* ननु सन्निहितवचनोऽयं न अधिकार्यः इति । उच्यते,
न केवलम् अयं सन्निहितवचनं एव पूर्वोक्तसदृशम् असन्नि-
हितमपि ब्रूते, अवशिष्टं च । यदा हि वस्तूनि अनुक्रम्य
इतरशब्दः प्रयुज्यते, देवदत्ताय कम्बलो दीयतां, विष्णु-
मित्राय कौशेय, यज्ञदत्ताय चोमम्, इतरचैत्राय इति,
तदा वस्तुमेव प्रदीयते, न हिरण्यं रजतं वा, इह ज्योति-
ष्टोमिकेभ्योऽधिकान् धर्मान् अनुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुक्तः, तेन
अवाप्यधिकानेव वक्तुमर्हति, तथा अधिकवचनो भवति ।

अथ ज्योतिष्टोमिकान् ब्रूते, तथा सन्निहितवचनः,
तत्र अवश्यम् अन्यतरत् हेयम् । यदि अधिकार्यतां हित्वा
सन्निहितार्थता आग्रीयते, अनुवादमात्रम् अनर्थकं भवति,
श्येनशब्दश्च अविबक्षितार्थः । अथ सन्निहितार्थतां हित्वा

अधिकार्यता गृह्यते, न कश्चिदोपो भवति । तस्मात् सूत्र-
कार आह, इतरत् अधिकार्ये इति । अतो ज्योतिष्टोमिका-
दिभिः अधिकाः श्येनवैशेषिका ये, ते इह अतिदिश्यन्ते,
तद्वाचकं समानं स्यात्, समानशब्दः स्यात् इत्यर्थः । भवति
श्येनशब्दश्च विवर्तितः । (७ १।२ अ०) ।

चतुर्मास्यानां वैश्वदेवे आग्नेयादीनि हवींषि मार्य-
वादशाक्यैर्विहितानि, धर्माश्च तेषाम् उक्ताः, वरुणप्रघामेषु
केवलानि हवींषि आम्नाय, यद्वैश्वदेविकानां ब्राह्मण,
तत्तेषाम् अतिदिश्यते, एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि,
यद्ब्राह्मणानि इतराणि इति । तत्र किम् अर्थवाद-
मात्रस्य अयम् अतिदेशः, उत सार्धवादकस्य सविधिकस्य
काण्डस्य ? इति । कथं पुनरर्थवादमात्रस्य अतिदेशो
भवति ? । यथा, पम्पाकुलायप्रतिमाय वृक्षाः इति । के
पुनर्विधयः, के अर्थवादाः ? । वेधा सन्नहं वह्निर्भवति,
वेधा सन्नहः इध्माः, नव प्रयाजा नव अनुयाजाः इत्येवमा-
दयो विधयः । यार्चनानि वा एतानि हवींषि इत्यर्थ-
वादाः । तत्र इदम् उच्यते,

एतद्ब्राह्मणागीत्यादीनां पञ्चहविषु सार्धवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ।

पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ १७ ॥

(पू०)

पञ्च तानि हवींषि सर्वपर्यसु सञ्चरन्ति इति पञ्चसञ्च-
राणि इत्युच्यन्ते, तेषु पञ्चसञ्चरेषु अर्थवादमात्रस्य अतिदेशः

इति । कुतः ? । 'सन्निधानात् हविषां सन्निहिता अर्थ-
वादाः, विधिभिः एकवाक्यसम्बद्धत्वात्, न धर्मविधयः ।
किम् अतः ? । अत एतद्वति, यत् पूर्वेषां ब्राह्मणम् इति
व्यपदेशो युज्यते, तदि तेषां ब्राह्मणं, येन विधीयन्ते,
कोऽन्यो हविषां ब्राह्मणस्य च सम्बन्धोऽन्यत्र विधेयविधा-
यकभावात् ? अर्थवादेषु एतानि विधीयन्ते, न धर्म-
विधिभिः, धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयन्ते, न तानि
हवींषि । तस्मात् अर्थवादानाम् अतिदेशो न धर्मविधी-
नाम् । अपि च वरुणप्रघासेषु अपि केचित् वैश्वदेविका
धर्मा विधीयन्ते, यथा अग्निं मयून्ति प्रसूयो भवन्ति इति,
तेषाम् अतिदेशेन विहितानां पुनराख्यानम्, अनर्थकं
स्यात्, यदि विधयोऽतिदिश्येरन् । तस्मात् अर्थवादाति-
देशः इति ।

सर्वस्य वैकशब्दात् ॥ १८ ॥ (सि०)

नैतदेवम्, अर्थवादमात्रस्य अतिदेशः इति, मन्त्रि-
कस्य सार्थवादकस्य काण्डस्य अतिदेशः, इति । कुतः ? ।
एकशब्दात्, समानशब्दत्वात् इत्यर्थः, समानोऽयं ब्राह्म-
णम् इति शब्दो विधीनाम् अर्थवादानां च, स यथा
अर्थवादान् गृह्णाति एवं विधीनपि गृह्णाति चेत्, तान-
प्यतिदिशति । यत्तु विधीनां हविर्भिः सम्बन्धो नास्ति
इति । विधेयविधायकसम्बन्धो नास्ति उपकारलक्षणः
सम्बन्धो भविष्यति । कः उपकारः ? । यदेष्टां अदानि
विदधाति । अस्ति चेत् सम्बन्धः, ब्राह्मणशब्दश्रुत्या सर्वाति-
देशो न्यायः इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥ (यु०)

लिङ्गं च विधीनाम् अतिदेशं दर्शयति । किं लिङ्गम् ? । वरुणप्रघासेषु त्रिंशद्वाहुतयो वाजिनो यजन्त्याहुतीनां सम्पत्त्यै त्रिंशत्त्वाय इति वरुणप्रघामे त्रिंशतमाहुतीर्दर्शयन्ति, यदि विधया न अतिदिश्येरन्, ता न स्युः । तस्मात् अतिदिश्यन्ते ।

विहिताम्नानान्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०)

विहिताम्नानात् इति यदुक्तं, तस्य कः परिहारः ? आभाषान्तं सूत्रम् ।

नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥ (आ० नि०)

अत्र उच्यते, विध्यतिदेशेऽपि सति न अग्निमयनादीनाम् आम्नानम् अनर्थकम्, इतरस्य हविषोऽर्घ्येन भवियति, दक्षिणवैहारिकस्य मास्त्याः । तस्मात् नेतत् आपकं, विधीनाम् अनतिदेशस्य भविष्यति । (७ १।३ अ०) ।

—

एतदुक्तं यत् इत्यनेन एककपालेन्द्राग्नी सायंवादिभ्यतिदेशादिकरणम् ।

एककपालैन्द्राग्नी च तदुत् ॥ २२ ॥

वैश्वदेवे एककपाल आम्नातः, द्यावापृथिवी च एक

कपालः इति, वरुणप्रघासेष्वपि, काय एककपालः इति ।
 तत्र अपरः, ऐन्द्राग्नौ द्वादशकपालो मारुत्यामिच्छा इति,
 तथा साकमेधेष्वपि एककपालेन्द्राग्नौ आम्नातौ, ऐन्द्राग्न
 एकादशकपाल इन्द्राय हवघ्ने चरुः वैश्वकर्मण एककपालः
 इति । तत्र इदम् आम्नातम् । एतदब्राह्मण ऐन्द्राग्नः,
 एतदब्राह्मण एककपालो, यदब्राह्मण इतर इतरश्च इति ।
 तत्र इदम् उच्यते, एककपालेन्द्राग्नौ च तद्वत्, यद्वत् पञ्च
 सञ्चराणि अत्रापि मविधिकस्य सार्थवादकस्य काण्डस्य
 अतिदेशः, तेनैव न्यायेन इति प्राप्तिस्त्वमेतत् उत्तर
 चिन्तार्थम् । (७।१।५ अ०) ।

साकमेधे वारुणप्राघासिकैककपालातिदेशाधिकरणम् ।

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराययणे
 सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्वाव-
 दानस्य वचनात् ॥ २३ ॥

साकमेधे श्रूयते, एतदब्राह्मण एककपालः इति । तत्र
 चिन्त्यते, वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इदं ग्रहणम्, उत
 वारुणप्राघासिकस्य ? इति । किं प्राप्तम् ? वैश्वदेविकस्य
 इति ब्रूमः । किं कारणम् ? तस्य विहिता धर्मा, अनहृत्य
 अभिपूय्यै उपांशं यष्ट्यः, पाविः पृष्टः कार्यः इत्येवमादयः ।
 वारुणप्राघासिकस्वधर्मकः, यस्य विहिता धर्माः, तत्र एतत्

युज्यते वक्तुम्, तद्वत् इदं कर्त्तव्यम् इति । तस्मात् वैश्व-
देविकस्य ग्रहणम् ।

ननु ऐन्द्राग्निसमुच्चारणात् एककपालोऽपि वारुणप्राधा-
सिक एव स्यात् । न, अवश्यमेकपर्वणोरिव समुच्चारणेन
भवितव्यं, नानापर्वणोरपि समुच्चारणम् अविरुद्धम् ।
तस्मात् वैश्वदेविकस्य ग्रहणम् ।

इति प्राप्ते उच्यते, वारुणप्राधासिकस्य एककपालस्य
ग्रहणम् इति । कुतः ? ततः एककपालानां वैश्वदेविकः
प्रकृतिः । कथं ज्ञायते ? आययणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्श-
नात्, आययणे द्यावापृथिवीयस्य एककपालस्य सर्वहोमम्
अपर्यावृत्तिं च दर्शयति, यत् सर्वहुतं करोति, सा त्वेका
परिचक्षा, हुतो हुतः पर्यावर्त्तते, सा द्वितीया, आन्यस्यैव
द्यावापृथिव्यो यजेत इति, आन्ययागविधिपरे वाक्ये एक-
कपालस्य सर्वहोमम् अपर्यावृत्तिं च प्राप्तां दर्शयति, एत-
स्मात् दर्शनात् अवभृथे च सकृदङ्गदानस्य वचनात्, अव-
भृथे च पशुधारणं भवति, इदमेव एककपालस्य हिरण्यं इति
इति, तेन ज्ञायते, नूनम् अन्यत्र न हिरण्यदानम् इति, तच्चे-
तत् सर्वं वैश्वदेविके एककपाले विहितम् । तस्मात् एककपा-
लानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः । किम् अतः ? साकमेविके
ऽप्येककपाले वैश्वदेविका धर्माः प्राप्ताः, तेषाम् अतिदेशो-
ऽनर्थकः, वारुणप्राधासिकस्य च धर्माः वेगेदिका अप्राप्ताः,
तेषाम् अतिदेशोऽर्थवान् । तस्मात् वारुणप्राधासिकस्य
एककपालस्य इदं ग्रहणम् इति । उच्यते, लिङ्गमेतत्, कुतः
प्राप्तिः ? इति । प्राप्तिम् उत्तरत्र वक्ष्यामः, स्वरसामैक-

कपालाभिस्त च इत्यत्र । क पुन ते धर्मा ? । हिरण्यमय्य
स्रुव शमीमय्यो वा इत्येवमादय । (७ । १ । ६ अ०) ।

इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमामाभाषे सप्तमस्या
ध्यायस्य प्रथम पाद ।

—

अथ रथन्तरादिप्रत्यक्ष भागविशेषादयताविकरणम्

भाम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्यादथाशिष्टम् ॥

१ ॥ (१म पृ०)

इदं यूपते, रथन्तरम उत्तरयोगीयति, कवतीयु रथ
न्तर गायति इत्येवमादीनि समाम्नायन्ते । तत्र चिन्ता,
किम् इह अतिदिश्यते ? इति । ननु यत् रथन्तरादिभि
शब्देनूच्यते, तदतिदिश्यते । वाट, तदेव तु न ज्ञायते, किम
एभि शब्दै उच्यते इति ननु सिद्धमेतत्, गीतिषु सामाख्या
(१।४।३ सू०) इति । तथा ऽभिदस्य आक्षेप करिष्यते, स
एव तु निर्णया भविष्यति । यदि स एव निर्णय, किमर्थ
आक्षेप ? । दाव्याथ, स्यूणानिष्ठननवत् । तत्र कि प्राप्तम् ?
तदुच्यते, सस्तामस्वरकालाभ्यासविकारायां, द्विद्वारप्रणव
प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवत्याम्नाच गीतौ साम
शब्दाऽभियुक्तौ उपचक्ष्यते, तस्मात्समग्रव । उच्यते, ननु गीतौ
सत्या भावात् गानाख्यस्य सस्कारकर्मणो वाचका एत

शब्दाः इत्युक्तं, तदेवेदम् उक्तमाक्षिप्यते । न इमे संस्कारस्य
वाचकाः । किंकारणम् ? । अकर्मकाले प्रयोगात्, अकर्म-
काले नाम प्रयुज्यते, न च संस्कारकर्माणि प्रोक्षणावधेय-
पर्यन्तिनकरणादीनि अकर्मकाले प्रयुज्यन्ते, प्रयोजनाभावात् ।
अथ नु मन्वा एते, ततोऽन्वहं स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति निय-
मात् अकर्मकाले प्रयोगो युज्यते । तस्मात् ऋचां नामानि ।

किञ्च, संज्ञाभेदात्, संज्ञाभेदश्च भवति, रयन्तरं वृहत्
इत्येवमादिः, स एकत्वात् संस्कारकर्माणः, अन्तर्यकः, एकेनैव
हि तदा पर्याप्तं, यथा गीतिः इति । अथ, ऋचां नामानि,
ततः तासां भेदात् संज्ञा पृथक्कं युक्तम् ।

अपि च, यदि गानं रयन्तरं गानं च वृहत्, इदं रय-
न्तरम् इदं वृहदिति पृथक्त्वेन संज्ञानिवेशो नोपपद्यते
ऋङ्नामत्वे तूपपद्यते ।

किञ्च, विकारपृथक्तात्, प्रतिसाम च विकारपृथक्तात्,
प्रतिसाम च विकारपृथक्कं दृश्यते, तत् एकत्वात् गानस्य,
अनुपपन्नम् । संस्कारभेदे हि विकारपृथक्कं दृष्टम् । तत् यथा,
अवहन्तेः तण्डुलीभायः, पिपेयूर्णनं, न तु एकस्य तण्डुली-
भावयूर्णनं च । अथ ऋङ्नामानि एतानि, तत ऋचां
भेदाद्विकारपृथक्कं युज्यते । तस्मात् ऋङ्नामानि इति ।
तत उत्तरं पठति, साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथा
शिष्टम् इति, साम्नोऽभिधानशब्देन यथाशिष्टं प्रवृत्तिः
स्यात्, यच्छिष्टं प्रवृत्तृभिः शिष्येभ्यः । किञ्च शिष्टम् ? ।
स्तोभादिविशिष्टा ऋक् साम, सा प्रवर्त्तते । किंकारणम् ?
तस्या रयन्तरादि नामधेयम् इति ।

शब्देस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः स्यात्
 पृथग्भावात् क्रियाया ह्यभिसम्बन्धः ॥ २ ॥
 (१म पू० नि०)

तु शब्दः पञ्चनिवृत्तौ, न तु एवं स्यात्, अथः प्रवृत्तिः
 इति । कथम् ? । इह कवतीषु रयन्तरं गायति इति
 कवतीनां वा कार्ये अभिवृत्योऽतिदिश्येरन्, कवतीनां वा
 उपरि आधार्याधिगभावेन ? तत्र कार्ये तावत् अतिदेशो
 न घटते । कुतः ? । शब्देः अर्थविधित्वात्, शब्दानाम् अर्थ-
 विधानं कार्यं, न च, कवतीषु रयन्तरं गायति इति
 कवतीभिर्योऽर्थोऽभिधीयते, तमभिवृत्यः शक्नुवन्ति वक्तुम् ।
 तस्मात् न कार्यातिदेशः । आधेयत्वेऽपि न सम्भवति, पृथ-
 ग्भावात्, न हि शब्दः शब्दे समवैति, पृथगेवावतिष्ठते,
 अभित्वा, कथा नः इति, क्रियाया हि गानक्रियायाः
 शब्देन अभिसम्बन्धो भवेत्, न शब्दस्य । तस्मात् आधेय-
 त्वेनापि न अतिदेशः, पतो नायमृचः प्रदेयः इति ।

स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावेनोप-
 दिश्येरन् ॥ ३ ॥ (२य पू०)

स्वार्थे वा प्रवर्तमाना अभिवृत्यः कवतीनामङ्गभावेन
 उपदिश्येरन् । कथं पुनः कवतीषु गायति इत्यङ्गभावः
 शक्य उपदेष्टुम् ? । शक्यो, यथा, येन कर्मणैर्लेत्तत्र ज्ञानं
 जुहुयात् इति । किं पुनः प्रयोजनं कवतीनामभिवृत्यो
 निर्वयन्तीति ? । उच्यते, प्रयोजनम् अदृष्टं कल्प्यम् ।

कृतः १ । क्रियायाः, यस्मात् क्रिया यूयते, कवतीषु रथन्तरं गायति इति, यथा प्रयाजादीनां प्रयोजन क्रियायाः ।

‘ उच्यते, अयमेव अस्मिन् पक्षे दोषः, यत् प्रयोजनं क्रियायाः कल्पयितव्यम् । तस्मात् अयमपि पक्षो दुःश्लिष्टः ।

शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥ (उय पू०)

इति चेत् पश्यसि, कवत्यङ्गभावेन अभिवतीनाम् उद देशो दुःश्लिष्टः इति, तेन तर्हि शब्दमात्रं प्रदिश्यतां, रथन्तरशब्द कवतीषु प्रयुञ्जीत, कवतीः रथन्तरशब्देन अभिलपेत् इति । किंकारणम् १ । शब्दे उच्चरिते, तत्र तावत् मुख्या प्रतिपत्तिः । शब्दे कार्यस्य असम्भवात्, अर्थे कार्यं विज्ञायते, यथा गामानय इति, इह तु शब्दे एव कार्यं सम्भवति, न अर्थे । अतोऽत्र शब्दं विज्ञास्यामः ।

नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ (उय पू० नि०)

पूर्वस्मात् एष वादः पापीयान् । कस्मात् १ । औत्पत्तिकत्वात्, औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्धः, यः शब्दा यस्मिन् अर्थे औत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धः, न स ततोऽन्य प्रत्याययितुं शक्नोति, न हि गोशब्देन अश्वोऽभिधातुम् शक्यते ।

शास्त्रञ्चैवमनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०)

एव च सति अतिदेशशान्तम् अनर्थकं स्यात्, अगकार्यत्वात् । तस्मात् न शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः । वृत्ति कारस्तु मेने, गानशास्त्रम् औक्थिकम् अनर्थकं स्यात् इति,

तस्य अभिप्रायः, सत्याङ्गतो नैतावान् प्रयासः श्रिटानाम्
अफलोऽभ्युपगन्तुम् न्यायः इति ।

स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥ (४र्थ पू०)

इति चेत् पश्यसि, नाम्नोऽतिदेशोऽयुक्तः इति, तेन
तर्हि, स्वरस्य अतिदेशो भवतु, स्वरः सामशब्देन लोके-
ऽभिधीयते, सुसामा देवदत्तः इति, सुस्वरो देवदत्तः इति ।
स्वरो घोषो नादः इति समानार्थाः, स सामशब्देन उच्यते,
साम च रथन्तरम् । तस्मात् तस्य अतिदेशः ।

नार्थाभावाच्छ्रुतेरसम्बन्धः ॥ ८ ॥ (४र्थ पू० नि०)

नैतदेवं, स्वरस्यातिदेशः इति । कुतः ? । अर्थाभावात्,
अर्थस्य अभावात्, अर्थस्य अभिवर्तीस्वरस्य कवतीषु अभा-
वात् । ननु असन्नेव असौ अतिदेशेन भाव्यते । उच्यते,
भावयितुमपि न शक्यते, न हि अभिवर्त्यक्षराणाम् अभि-
व्यञ्जको नादः कवतीषु भावयितुम् शक्यः यदि भाव्येत,
न कवत्यो भवेयुः, न चेत् भाव्यते, न भूतः, कवतीषु रथ
न्तरं गायति इत्येतस्याः श्रुतेः, पदान्तरेणाभिसम्बन्धो न
स्यात् । तस्मात् न स्वरस्यातिदेशः ।

स्वरस्तत्पत्तिषु स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥ ९ ॥

(५म पू०)

तुगर्धः पदान्तरपरिग्रहे । यद्यभिवर्तीस्वरस्य कवतीषु
प्रदेशो नोपपद्यते, अनुवादो भवतु, कवतीषु रथन्तरं

गायति इति । कथम् ? । तदुच्यते, इह कवतीषु रथन्तरं गायति इत्यस्य वाक्यस्य हे वचनव्यक्ती भवतः, कवतीषु यत् रथन्तरं, तत् गायति इत्येका, रथन्तरं यत्, तत् कवतीषु गायति इत्यपरा । तयोर्द्वितीया, रथन्तरं यत्तत् कवतीषु गायति इति, सा स्वरस्य सामत्वे न सम्भवति इत्युक्तं, न हि अभिवतीस्वरः कवतीषु समावेशयितुं शक्यः इति, पूर्वा तु सम्भवति, कवतीषु यत् रथन्तरम्, तत् गायति इति ।

ननु सापि न सम्भवति, न हि कवतीषु रथन्तरम् अस्ति । अतः परम् उच्यते, स्वरस्तत्पत्तिषु स्यात्, स्वरस्व-भिवतीस्वरः, कवतीनाम् उत्पत्तिषु उच्चारणेषु स्यात् । कथम् ? । मात्रावर्णाविभक्तत्वात्, बहवो मात्रावर्णाद्याभि-वतीनां कवतीनां च अविभक्ता अभिवतीष्वपि विद्यन्ते, कवतीष्वपि । सोऽसावभिवतीस्वरः कवतीषु साधारण-वर्णसमवेतो विद्यते, तस्य अनुवादोऽयं घटते, कवतीषु रथन्तरं गायति इति । तस्मात् स्वरस्य अनुवादः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (यु०)

लिङ्गं च दृश्यते, एतस्मिन् अर्थे । अस्ति रथन्तरम् उत्तरयोः इति । किं तल्लिङ्गं भवति ? । एवम् आह, रथन्तरम् उत्तरयोः न पश्यामि इति विश्वामित्रः तप-स्तेषु, ब्रह्मत् उत्तरयोः न पश्यामि इति वसिष्ठः इति । यच्च विद्यमानं न दृश्यते, तद्दर्शनाय यत्नः क्रियते, यथा

घट न पश्यामि इति प्रदीप करोति, न शयविषाण न पश्यामि इति । तस्मात् अस्ति उत्तरयो रथन्तर वृहच्च । तथा अनुवाद इति ।

अश्रुतेषु विकारस्योत्तरासु, यथाश्रुति ॥ ११ ॥

(५ म पू० नि०)

तुमद् पक्षं व्यार्त्तयति, नैतदेव, स्वरस्य अनुवाद इति । कुत ? । एव सति उत्तरासु विकारो न कश्चित् श्रुतो भवति तदा उत्तरा यथाश्रुता प्रजातव्या, यथा स्वाध्यायकाले श्रुता । तत्र रथन्तरम् उत्तरयोगायति इत्येतत् अनुवादमात्रम् अप्रवृत्तिविशेषकरम् अनर्थकमेवा यद्यत । अतो न स्वरस्य अनुवादो युक्तः ।

शब्दानाञ्चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥ (यु० एव ६४ पू०)

रथन्तरादीनां च सामशब्दानाम् असामञ्जस्यं स्यात्, रथन्तरम् उत्तरयो, वृहत् उत्तरयो इति । कथम् ? । तदुच्यते, अथ रथन्तरशब्दो वृहच्छब्दो वा स्वरस्य सामशब्दत्वे स्वरसमुदाये आनुपूर्व्या व्यवस्थिते स्वरविशेषे प्रयुक्तः, स एकदेशे भिन्नानुपूर्वे वा असमञ्जसो भवति । तस्मात् नैतत् युक्तं, स्वरस्य सामशब्दः, तस्य चानुवाद इति ।

अथ आह, एव भवता सर्वे पक्षा निरुद्धा, ततः किम् अप्रवृत्तिरेव ? इति उच्यते, ऋच एव प्रदेशो भवतु । ननु ऋच, न शक्या ऋच ऋगन्तरे प्रदेशम् इति । वाच, देश

लक्षणा भविष्यति, कवतीषु रथन्तरं गायति इत्युच्यते, न
च शक्यते कवतीषु रथन्तरं गातुम्, तत्र देशलक्षणा भवति,
कवतीदेशे इति, यथा, अग्नौ तिष्ठति, कूपे तिष्ठति इति ।
धर्मलक्षणा वा स्यात्, रथन्तरधर्मा वा कवतीषु रथन्तर-
शब्देन अतिदिश्यन्ते, यथा रथन्तरे प्रस्तूयमाने पृथिवी
मनसा ध्यायेत् इत्येवमादयः, यथा आचार्यं प्रोषिते,
आचार्यानी भवताम् आचार्यः इति, आचार्यशुश्रूषा
आचार्यान्वाम् अतिदिश्यते ।

अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहण
त्वादिकारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ (सि०)

अपि तु नैव स्यात्, ऋचः सामशब्दः, तस्याश्च प्रदेशः
इति, तथा देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा आश्रयणीया,
अगतिश्चैषा यज्ञलक्षणापरिग्रहः । किन्तर्हि ? कर्मशब्दः
स्यात्, रथन्तरादिर्गानाख्यस्य सस्कारकर्मणो वाचकः ।
कुतः ? । उक्तः न्यायो गीतिषु सामाख्या (१ । ४ । ३ सू०)
इत्यत्र, तत्र गीतिविशिष्टायाम् ऋचि एष शब्दो दृष्टः, न
च अगृहीतविशेषणा विशेष्ये ब्रुहिः उत्पद्यते । तस्मात्
विशेषण तावत् अभिधीयते, विशेषणप्रत्ययाच्च सहचरिते
विशिष्टे प्रत्ययः । अतो नास्ति ऋचः शब्देन सम्पर्शः इति,
तेनैव न्यायेन गीतिनामधेयम् इति ब्रूमः ।

किञ्च, प्रसिद्धग्रहणत्वात्, अयं च गायति इति शब्दो
गानक्रियायां प्रसिद्धः । का पुनरसौ ? । शब्दस्य उच्चा
रणविशेषः, गायति गानं करोति इति, तदुपहणस्य रथ-

न्तरादिशब्दः, तद्वचनः इत्यर्थः, तेन समुच्चारणात् द्वितीया-
सामर्थ्याच्च । यथा, आसारितकं गायति इति, वर्धमाकं
गायति इति ।

ननु शब्दवचनेनापि समुच्चारणं भवति, गार्था गायति,
ऋचं गायति इति । सत्यं, विपरिणम्य तु शब्दं, गानेन
ऋचं संस्करोति इति, यथानिपतितेन चर्चेन न सम्बध्यते
गानं करोति ऋचम् इति । तस्मात् गीतिवचनः ।

इतश्च गीतिवचनः । कुतः ? । विकारो हि अविशिष्टो
ऽन्यैः, विकारश्च अत्र ऋगद्रव्यस्य दृश्यते, ब्रह्मानामक्षराण
दीर्घता, दीर्घाणां च ब्रह्मत्वं, विहृतानां मंहतत्वं, मष्ट-
तानां विहृतत्वं, सोऽविशिष्टोऽन्यैः संस्कारकर्मभिः, यथा
अवहन्तिना व्रीहीणाम् तण्डुलीभावः, पिपिणा तण्डु-
लानां पिप्टीभावः । तस्मात् शब्दानां संस्कारो गानाख्यः
रथन्तरादिभिः शब्दैः उच्यते, तस्य अयं प्रदेशः, रथन्तरम्
उत्तरयोगायति इत्येवमादिः ।

अद्रव्यश्चापि दृश्यते ॥ १४ ॥ (यु०)

अपि च अद्रव्यं साम दृश्यते, द्रव्यशब्दशब्दोक्तैः ऋचू
आचरितः, अद्रव्यम् अनृचम् इत्यर्थः । अनृचं साम दृश्यते,
प्रजापतेर्हृदयम् अनृचं गायति इति, प्रजापतिहृदय
नाम साम, तत् अनृचं उत्पन्नं, यदि ऋचि सामशब्दः,
कथं प्रजापतिहृदयम् अनृचं स्यात् । अथ गीतेः साम
शब्दः, ततो विनापि ऋचा गीतिर्भवति । तत्र एतत्
उपपद्यते, प्रजापतेर्हृदयम् अनृचं गायति इति । तस्मात् ।

अपि गीतिः साम । ननु उक्तं, संस्कारकर्मत्वेऽनर्थको-
ऽकर्मकाले प्रयोगः इति । तत्र ब्रूमः,

तस्य च क्रिया ग्रहणार्था, नानार्थेषु विरूपित्वा-
दर्थो ह्यामामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥

(आ० नि०)

तस्य क्रिया अकर्मकाले ग्रहणार्था शिचितुम् अभ्य-
सितुम् च, नानार्थेषु नानाभूतेषु अर्थेषु भिन्नेषु इत्यर्थः
विरूपित्वात्, आश्रयभेदात् विविधरूपं यद्वा न भवति,
तत् प्रत्यूच शिचितव्यम् अभ्यसितव्यं च, प्रयोगप्राश-
भावाय, भूमिरधिकवत्, तत् यथा, भूमिरधिको भूमौ
रथमालिख्य योग्या करोति, सा तस्य योग्या प्रयोगकाले
सौकर्यम् उत्पादयति । अर्थो हि आसां रथन्तरादिस-
ञ्ज्ञानां न लौकिके व्यवहारे सिद्धः, यथा अवहन्त्यादीनाम् ।
कुतः ? । विधानात् विधीयते हि असौ शिष्योपाध्याय-
सम्बन्धेन, एवरूप रथन्तरं भवति इति । न लौकिको
विज्ञायते । तस्मात् न परिचोदनैषा, अकर्मकाले प्रयोगात्
इति ।

अथ यदुक्तं, संज्ञापृथक्त्वात् इति । तत्र उच्यते,

तस्मिन् संज्ञाविशिष्टाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

(आ० नि० २)

तस्मिन् एकस्मिन् अपि गानाख्ये संस्कारे संज्ञा

विशेषाः भवेयुः । कुतः ? । विकारपृथक्तात् तुल्येऽपि गाने
विशेषो भवति, गानविशेषाच्च संज्ञापृथक्ताम्, यथा, आमा-
रितकं, वर्द्धमानकम् इति, अन्यथालक्षणा आसारितक-
गीतिः, अन्यथालक्षणा वर्द्धमानकगीतिः, एवम् इहापि
अन्यथालक्षणा रघन्तरगीतिः, अन्यथालक्षणा हृहन्तीति ।
तस्मात् संज्ञापृथक्ताम् ।

योनिगस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥

(यु० १)

योनिगसौ गस्या च, योनिगस्या, योनिगस्याश्च ऋचः
तुल्यवत् इतराभिः अयोनिगस्याभिः विधीयन्ते, याम्याः
शंसति, शिपिविष्टवन्तोः शंसति, रघन्तरस्य योनिमनुशं-
सति, हृहन्तो योनिमनुशंसति इति । का तत्र तुल्यता ? ।
शंसतिशब्देनाभिधानम् । इह एतौ स्तौतिशंसतिशब्दौ
समानेऽपि तुल्यार्थत्वे व्यवस्थितविषयो । प्रगीतेषु मन्त्र-
वाक्येषु स्तौतिशब्दः, अप्रगीतेषु शंसतिशब्दः, यथा प्र वं
शंसति, निष्केवन् वंशंसति इति, आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः
स्तुवते इति । अतः शंसतिशब्देन विधानात् अप्रगीताम्
ऋच रघन्तरस्य योनि दर्शयति, यदि च गीतिः रघन्तर,
ततः तस्य अप्रगीता ऋग् योनिः अन्यथाऽयं व्यपदेशो
नोपपद्यते, रघन्तरस्य योनिम् इति । तस्मात् गीतिषु
सामाख्या ।

अयोनी चापि दृश्यते अतथायोनि ॥ १८ ॥

(यु० २)

अथोनौ च साम दृश्यते, स्थाव्यां सङ्गवधीयते इत्या-
 दुर्यत् वृहत् गायत्रीषु क्रियतेऽपि चेनां रुजति, न च अस्यां
 सम्भवति इति, वृहतो वृहती योनिः, तस्य गायत्रीषु प्राप्ति-
 नास्ति, यदि ऋचः सामशब्दः । अथ तु गीतेः, ततः सा
 वृहद्गीतिर्गायत्रीषु वचनात् प्राप्ता, तस्या अयम् अनुवादो
 घटते, यत् वृहत् गायत्रीषु क्रियते इति । अतथायोनि च
 साम दर्शयति, यादृशी यस्य योनिः, ततोऽन्यादृशे, यो वै
 विच्छन्दसि सामोद्धति, स ऋचं संशृणाति, साम वा विलि-
 शति, साम संशृणाति, ऋचं विलिशति इति यतरत्
 वर्षीयः, तस्य विलेशः, यतरत् वर्षीयः, तस्य संशयः, तच्च
 गीतौ एव साम्नि युज्यते, न ऋचि, ऊहतिशब्दस्य गीतावेव
 समर्थः, न ऋचि, ऋक चेत्, सैव यथान्नायं पठ्यते तत्र
 नास्त्यूहप्रसङ्गः । तस्मात् अपि गीतौ सामशब्दः ।

ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०)

यदुक्तम्, तस्य क्रिया ग्रहणार्था इति । तत्र परिचोदयते,
 ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यम् इति, रथन्तरगीतेः वृहद्गीतिः
 अर्थान्तर, तेन रथन्तरगीतौ गृहीतायां वृहद्गीति अगृ-
 हीता भवति इति युक्तौ रथन्तरे गृहीते वृहतः शिचार्थम्
 अकर्मकाले प्रयोगः, रथन्तरगीतेस्त्वेक एव अर्थः । तस्य
 योन्यां प्रयोगे शिचित्ते पुनरुत्तरासु न शिचितव्यं तासु
 अकर्मकाले प्रयोगः संस्कारकमन्त्रे न युक्तौ भवति । तस्मात्
 न संस्कारस्य सामशब्दः इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण
 परिचोदयति ।

स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके ॥ २० ॥

(आ० नि०)

स्यात् वैरूप्यम् । कुतः एतत् ? । अर्थान्तरेषु अनिष्पत्तेः, ऋगन्तरेषु आशयभेदात्, यथा पाके, यथा एक एव अयमर्थः पाको नाम, तस्य अर्थान्तरे वैरूप्यं भवति, अन्यथालक्षणं ओदनस्य पाकः, अन्यथालक्षणी गुडस्य, वेन ओदनपाकी गृहीतः, न असौ अगिञ्चित्वा गुडं पक्वमजानाति । तस्मात् तस्याप्यकर्मकाले प्रयोगः संप्रपद्यते ।

शब्दानाञ्च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥ (यु०)

एवं च सामशब्दानाम्क्यशब्दानां च सामञ्जस्यं भवति, कवतीषु रथन्तरं गावति इति कवतीशब्दः ऋष एव वदति, रथन्तरशब्दश्च साम, इतरथा कवतीशब्दे वा रेगलक्षणा स्यात्, रथन्तरशब्दे वा धर्मलक्षणा । तस्मात् गीतो सामशब्दः इति । (७ । २ । १ अ०) ।

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतो मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सप्तमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अविहीतादिनाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

उक्तं, क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥ (सि०)

नाम्ना धर्मप्रदेश वक्ष्यामः इत्यादौ प्रतिज्ञातं सोऽयम्
 उच्यते । कुण्डपायिनामयने श्रूयते, मासमग्निहोत्र, जुह्वति
 इति । तत्र एतत् समधिगतं, नैयमिकादग्निहोत्रात्
 कर्मन्तर्गतेतत् इति । अधुना अग्निहोत्रशब्दवित्यते, कथम्
 अयं प्रयुक्तः ? इति, तदर्थमारभ्यते, उक्त क्रियाभिधानं
 तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् इति, उक्तम् आदौ,
 क्रियाभिधानं, कर्मनामधेयम्, अग्निहोत्रशब्दः इति,
 तत्प्रत्ययं च अन्यशास्त्रम् (१।४।४ सू०) इत्यत्र । तस्य अन्यत्र
 श्रुतौ कौण्डपायिनामयनीये जुहोतौ विधिप्रदेशः स्यात्,
 धर्मप्रदेशः, नैयमिकस्य अग्निहोत्रस्य ये धर्माः, तेऽस्मिन्
 अनेन नाम्नाऽतिदिश्येरन् किंकारणम् ? । उच्यते, पर
 शब्दोऽयं परत्र वृत्तः, परशब्दस्य परत्र वृत्तौ तद्वद्भावो गम्यते,
 स यत्र विज्ञातो भवति, तत्रानूयते, यथा, सिंहो देवदत्तः
 इति । यत्र अविज्ञातः तत्र विधीयते, यथा, अमी पिष्ट-
 पिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम् इति । इह च अविज्ञातोऽस्य
 जुहोतेः अग्निहोत्रशब्दावः, तस्मात् स विधीयते, मासमग्नि
 होत्रं जुहोति इति अग्निहोत्रवत् जुहोति इति । कथं
 पुनरसति वतिप्रत्यये वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् ? इति ।
 उच्यते, साहचर्यात्, अग्निहोत्रशब्दोऽयं कर्मणा सम्बद्धः,
 तत्सहचरितदोहनादिधर्मवृत्तां लक्षणया शक्नोति गमयि-
 तुम्, शक्नोति चेत् गमयितुम्, प्रदेष्टुम् अपि शक्नोति,
 एवमन्तरेणापि वति, वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् इति ।

अपूर्वे वापि भागित्वात् ॥ २ ॥ (पू०)

वा अपि इति निर्वर्त्यासेन प्रयुक्ते, अपि वा इत्यर्थः ।
 अपि वा अपूर्वे एते उभे अपि कर्मणी स्यातां, न कौण्डपा-
 यिनामयनीयो जुहोतिर्नैयमिकपूर्वः, साधारणं च नाम-
 धेयम् उभयोः । कुतः ? भागित्वात्, अयमपि जुहोति-
 र्भागी एतस्य नामधेयस्य, यथैव तत्र अग्निहोत्रं जुहोति-
 इति समुच्चारणम्, एवम् इहापि, तत्र तुल्ये समुच्चारणे-
 तस्यैव एतत् नामधेयं, न अन्य इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति
 तस्मात् उभयोः साधारणं नाम इति नास्ति धर्मप्रदेयः ।

नैतत् युक्तं कुत ?

नामस्वीत्यत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०)

श्रीत्यत्तिको हि नामिनान्नोः सम्बन्धः, यन्नाम यस्मिन्
 अर्थे श्रीत्यत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धं, तस्मिन् एव सदा
 विज्ञेयं, न अन्यत्र च, तथा च व्यवस्थायां शब्दार्थे विश्वासो
 न स्यात् । उक्तम्, अन्यायस्य अनेकार्थत्वम् इति, यदा च
 नोभयार्थः, तदा नैयमिकं तावत् आह, तस्माद्व्यविधा-
 नार्थं च इतरथापि प्रयोग उपपद्यते इति नास्ति इतराभि-
 धानत्वे हेतुः । तस्मात् विधिप्रदेयः स्यात् ।

अत्र आह, कस्मात् पुनः तन्नामधेयम् इदम् इह प्रयु-
 क्तम् इच्छ्यते, न पुनः एतन्नामधेयं तत्र इति ? । तत्र
 आह,

प्रत्यक्षाद्गुणसयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्तदभावे

प्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥ (आ० नि०)

नैयमिकेऽग्निहोत्रे प्रत्यक्षो गुणसंयोगः, प्रत्यक्षविहिता धर्माः सन्ति, इत्थं दोग्धि इत्थं अपयति, चतुरव्रयति, खादिरी अग्निहोत्रसमिद्भवति, इत्थं जुहोति, एव प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात्, नैयमिकस्य तत् नामधेयम् इह प्रयुज्यमान, दीहनादि क्रियाभिधानं स्यात्, धर्मप्रदेशकम् इत्यर्थः । अस्य पुनः जुहोतर्न केचित् धर्माः सन्ति, तदभावे तेषां धर्माणामभावे अप्रसिद्धं स्यात्, न प्रज्ञायेत, किमर्थम् इयम् अग्निहोत्रशब्दः इह प्रयुक्तः ? इति ।

एव वा, प्रत्यक्षो गुणसंयोगो, नैयमिकस्य द्रव्यदेवता संयोगः, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति, अमन्ये च प्रजापतये च माय जुहोति इति । एतस्मात् प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्, कर्मनामधेयं, इत्थं रूपो जुहोतिः अग्नि होत्राख्यः इति । अथ इतरजुहोतेः रूपं नास्ति, तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात्, न ज्ञायेत, कीदृशं तदग्निहोत्रम् ? इति ।

ननु मासोऽस्य रूपं भविष्यति । न मासः कर्माङ्गः, कर्तृधर्मः सः । अपि च, अग्निहोत्रं तु मासे विधीयते, न मासेन अग्निहोत्रं रूप्यते । तस्मात् नैयमिकस्य, एतन्नामधेयम्, इतरत्र तद्वदतिदेशः इति । (७ । ३ । १ अ०) ।

किम् एष एव सक्तर्गः, सर्वकर्मनाम, अन्यत्र यूयमाणं धर्माणां ग्राहकम् ? इति । एवं खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इदम् आरभ्यते,

प्रायणीयतिनाया धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थेऽपि श्रुति स्यात्

॥ ५ ॥ (सू०)

गवामयने श्रूयते, वैश्वानरो ज्योतिष्टाम प्रायणीयम्
अहर्भवति इति । अस्ति तु द्वादशाहे प्रथमम् अह प्राय
णीय नाम, प्रायणीयोऽतिरात्रे इति । तयोर्नानात्व तेनैव
न्यायेन मिदं, प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् (२।३।२४ सू०)
इति । तत्र अयं प्रायणीयशब्द परत्रापि श्रूयमाणा न
धर्माणां ग्राहकः, किन्तु हि ? गुणार्थेऽपि श्रुति । कथम् ? ।
लक्षणया नामधेय धर्माणां ग्राहकम् उक्तम्, असति च
श्रुत्यर्थे लक्षणार्थोऽप्याह, 'इह तु श्रुत्यर्थ एव सम्भवति,
गुणार्थ एव शब्दः, गुणेन क्रियायोगेन, तस्मिन् कर्मणि
श्रुत्यैव प्रयुज्यते प्रयन्ति अनेन इति प्रायणीय प्रवर्त्ततेनेन
सत्रम् इति । वाक्येऽप्यस्य, एतमेवार्थम् आह ज्योति
रव पुरस्तात् दधाति इति, येन ज्योति प्रायणीय भवति,
तत्र ज्योति पुरस्तात् क्रियते इत्यर्थो ज्योतिरेव पुरस्तात्
दधाति इति । तस्मात् न अयमतिदेशः । (७।३।२ अ०)

सर्वपृष्ठमन्त्रं न धर्माणां नतिदेशाधिकरणम्

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमि
क्तानि पृष्ठानि अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥ (पू०)

विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति इति श्रूयते । तत्र विश्वा

येते, किम् अयम् अनुवादः, विधिः ? इति । किं प्राप्तम् ?
अनुवादः-इति । कुतः ? । यो हि असर्वपृष्ठः, तस्य सर्व-
पृष्ठता विधेया, यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य तथा किं विहि-
तया ? अयं च सर्वपृष्ठ एव । कथम् ? । तत्पूर्वकत्वात्,
ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्, ज्योतिष्टोमिकानि स्तोत्राणि अत्र
प्राप्यन्ते, तेषु माहेन्द्रस्तोत्रादीनि चत्वारि सन्ति, तानि
सर्वाणि अस्य, तैरयं सर्वपृष्ठो भवति । ननु न तानि
पृष्ठानि । उच्यते, अस्ति च पृष्ठशब्दः, तेषु अस्ति पृष्ठशब्दः,
सप्तदशानि पृष्ठानि इति तस्मात् अनुवादः ।

षड्हाहा तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥ (सि०)

न अयम् अनुवादः । किन्तु हिं ? विधिः । अनुवादो-
ऽप्रवृत्तिविशेषकरोऽर्थकः स्यात् । अपि च ज्योतिष्टोमे न
पृष्ठबहुत्वम् अस्ति, यस्य अयम् अनुवादः स्यात् । षड्हे तु
तदस्ति, तत्र हि चोदनाः, पृष्ठानां रथन्तरं पृष्ठं भवति
इत्येवमाद्याः । तस्मात् षाड्विकानामतिदेशको विधिः इति ।

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ (यु०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति, षड्माने रथन्तरं करोत्यर्भवे
षड्वत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः साम, वैराजं मैत्राव-
रुणस्य, रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः, शाकरमच्छावाकस्य इति
विनिवेशपरि वाक्ये षाड्विकानि पृष्ठानि दर्शयति ।

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ९ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, अस्ति च पृष्ठशब्दः, इति । तत्र ब्रूमः;
न तु एष ओत्पत्तिकः पृष्ठशब्दः, उत्पन्नानां स्तोत्राणाम्
असौ अधिकारः, यान्येतानि पृष्ठानि इति, ज्ञाते च तेषां
पृष्ठत्वे, तत् उपपद्यते, न च, तत्र ज्ञातम् । कथं तर्हि
अयम् अनुवादः ? । निङ्गसमवायात्, एकं तत्र पृष्ठं माहे-
न्द्रस्त्रीत्वम् इति, पाङ्क्तिनां पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातम् ।
कथम् ? । तत्र हि चोदनेत्युक्तं, तेषां वाटे, यौतः पृष्ठ-
शब्दस्य अर्थः परिगृहीतो भवति, इतरथा साक्ष्यिकः ।
तस्मात् पाङ्क्तिनां प्रत्येकः इति ।

द्वयोर्विधिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, पाङ्क्तिनां पृष्ठानां विधिः इति,
नैतत् युक्तम् । किं कारणम् ? । द्विकर एव सर्वपृष्ठशब्दः
अभ्युपगम्यते, पृष्ठानि च विदधाति, तेषां च सर्वत्वम् ।
असु, को दोषः ? । असम्भवः इत्याह, यदि पृष्ठशब्दः
पृष्ठानि विदधाति, सर्वशब्देन न शक्यते विशेषयितुम् ।
अथ अनुवदति, तथा शक्यते । पृष्ठानि त्वविहितानि
भवन्ति, तेषु असत्तु कस्य इदं सर्वत्वं विधीयते, उभय-
क्रियायाश्च असम्भवः ।

अथ अत्र, वृद्धदरधन्तरयोर्विवक्ष्येन प्राप्तयोः सामर्थ्यं
केवलं विधीयते, सर्वपृष्ठो भवति इति । उभे अपि वृद्ध-
दरधन्तरे भवतः, नैकम् इति । ततोऽयं दोषो न भवति ।
तस्मात् द्वयोरधिकारः ।

न व्यर्थत्वात्सर्वशब्दस्य ॥ ११ ॥ (आ० नि०)

नैषमेतत् । कुतः ? । व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य, एव सति सर्वशब्दो व्यर्थो भवति अर्थशून्यः, अयं हि बहुविषयो ह्योनैः युज्यते । पाङ्गिहिकानां तु विधाने न एष दोषः । ननु च तत्रापि द्विकरः शब्दो भविष्यति, उच्यते । न भविष्यति, सर्वत्वं केवलं पृष्ठानां विधास्यति, न पृष्ठानि । ननु उक्तं, पृष्ठेषु अमक्षु कस्य द्रुतं सर्वत्वं विधीयते ? इति । उच्यते, पृष्ठानां सर्वत्वं हि विहितं, तत् सम्पादयितव्यं, न च पृष्ठानि अकुर्वता, तत् सम्पादयितुम् शक्यते, तत्र अर्घात् पृष्ठानि करिष्यति, एवं न ह्यर्थः शब्दो भविष्यति, सर्वशब्दश्च समर्थितः तस्मात् पाङ्गिहिकानाम् अतिदेशः इति । (७ । ३ । ३ अ०) ।

अवश्यात्मा मौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

तथावश्वयः सीमात् ॥ १२ ॥ (मि०)

वरुणप्रघासेषु श्रूयते, वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावश्वयं यन्ति इति । तत्र सन्देहः, किं दार्शपूर्णमासिके अपां व्युत्क्षेपे तुषनिष्कासं विधीयते, उत मौमिकावश्वयात् धर्मातिदेशः ? इति । किं युक्तम् ? दार्शपूर्णमासिके गुणविधिः, एवं सन्निहितप्रत्ययोऽनुगृह्यते, सन्निहितो हि असौ चोदकेन प्रापितः । ननु न असौ अवश्वयः । उच्यते, अस्ति तत्र अवश्वयशब्दः इति, एष वै दार्शपूर्णमासयोरवश्वयः इति

एवं प्राप्ते इदम् आह, तथा अवभृथः सोमात्, यथा यद
 द्यात् पृष्ठानाम् अतिदेगः, एवं सोमिकात् अवभृथात् इह
 धर्मातिदेगः । कुतः ? । अभिहितो न्यायः, उक्तं क्रिया-
 मिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेगः स्यात् । (७ । ३ । १ सू०)
 इति ।

प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, दार्शपोर्णमासिके अवभृथे गुणविधिर्भवतु
 इति, तस्य कः परिहारः ? इत्याभाषान्तं सूत्रम् ।

न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥ (आ० नि०)

नैतत् युक्तम् । कुतः ? । यतो नास्ति दर्शपूर्णमासयोः
 अवभृथः । ननु, एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः इति श्रूयते ।
 सत्यं श्रूयते, न तु एवम् अवभृथत्वम् अस्य भवति । कथम् ? ।
 उच्यते, एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः इत्येतस्य वाक्यस्य
 द्वयी वचनव्यक्तिः, निर्ज्ञातावभृथत्वस्य पदार्थस्य वा दर्शपूर्ण
 माससम्बन्धः उच्यते, यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रः
 इति निर्ज्ञातपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसम्बन्धः उच्यते,
 निर्ज्ञातसम्बन्धस्य वा अनिर्ज्ञातावभृथत्वस्य अवभृथत्वं
 यथा, अयम् आम्नो यज्ञदत्तस्य पुत्रः इति, निर्ज्ञातयज्ञदत्त-
 सम्बन्धस्य आम्नस्य पुत्रत्वम् उच्यते । तदस्य अपा व्युत्पत्तेरस्य
 दर्शपूर्णमाससम्बन्धः प्रकरणात् निर्ज्ञातः, न अवभृथत्वम् ।
 अतोऽस्य अवभृथत्वम् उच्यते, न च अयम् अवभृथः ।

ननु अयम् अप्यवभृथो भवतु । नैतत् युक्तम्, अन्यायो

हि अनेकार्थत्वम् । कथं तर्हि शब्दप्रयोगः ? । सादृश्यात् ।
किं सादृश्यम् ? । अस्तु सम्बन्धः, स एष भक्त्या प्रशंसा-
वादः अपां व्युत्प्रेक्षस्य, अवभृथः इवागम् इति, यथा आस्त्रे
पुच्छवादः । 'तस्मात् नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः । अतो
नात्र गुणविधिः ।

लिङ्ग-दर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (यु० २)

लिङ्गं चैतम् अर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? ।

एवम् आह, नायुर्दां जुहोति, न साम गायति, न वा
गमनमन्त्रं जपति इति, सौमिकावभृथधर्माणां प्रतिषेधं
ब्रूयन् तद्वर्जप्राप्तिं दर्शयति । तस्मात् सौमिकात् अव-
भृथात् धर्मप्रदेशः इति । (७ । ३ । ४ अ०) ।

वारुणप्राघासिकावभृथस्य तुपनिष्कासद्रव्यकवाधिकरणम् ।

द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसयोगात्पुरोडाशस्त्वना-
देशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

वारुणप्राघासिकोऽवभृथः, सौमिकात् अवभृथात्
धर्माणां ग्राहकः इत्युक्तम् । तत्र इदं चिन्त्यते, किं पुरोडा-
शद्रव्यकः अमौ, उत तुपनिष्कासद्रव्यकः ? इति । किं
प्राप्तम् ? पुरोडाशद्रव्यकः इति । कुतः ? । नास्ति पुरोडाशः
प्राप्यते । ननु प्रत्यक्षश्रुतं तुपनिष्कासम् । सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं,
न तु शक्यते विधातुम् । अवभृथः अत्र विधीयते, अवभृथं

यन्ति इति, यदि तुपनिष्कासमपरं विधीयेत, ततो वाक्य
श्रियेत, अवभृथं यन्ति, तच्च तुपनिष्कासेन इति । तुप
निष्कासश्रवणम् इदानीं किमर्थम् ? । अनर्थक, सम्बन्धा
भावात् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः, द्रव्यादेशः एत
स्मिन् तुपनिष्कासेन अवभृथं यन्ति इति, तद्द्रव्यः स्यात्,
तुपनिष्कासद्रव्यः । कुतः ? । श्रुतिसंयोगात्, तुपनिष्कास
प्रत्यक्षश्रुतं, पुरोडाशस्तु आनुमानिकः, प्रतिदेशेन प्राप्यते ।

ननु पुरोडाशोऽपि प्रत्यक्षश्रुतो नाम्ना । यद्यपि प्रत्यक्ष
श्रुतः, सामान्येन तु प्राप्यते, तुपनिष्कासं तु विगेषेण ।
वाध्यते च सामान्यं विगेषेण अपि च लक्षणया पुरोडाशो
गम्यते, श्रुत्या तुपनिष्कासं, श्रुतिलक्षणयोश्च श्रुतिर्न्याया ।
तस्मात् तुपनिष्कासद्रव्यकः इति । अथ यदुक्तं, न सम्बन्धते
ऽवभृथेन तुपनिष्कासं, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति, तच्च ब्रूम
यद्यवभृथं विहाय तुपनिष्कासं विधीयते, ततो वाक्यभेद
स्यात् । तुपनिष्कासद्रव्यकोऽपूर्वः अवभृथसोद्यते, तथा
मगुणशब्दैरपिधानम् अविवक्षितम्, अविविधीयमाने च तुप
निष्कासे तद्द्रव्यम् अनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् तुप
निष्कासद्रव्यकः । पुरोडाशमयमादेशे तत्प्रकृतित्वात्, यद्य
प्रत्यक्षश्रुतं न द्रव्यं स्यात्, ततः पुरोडाशश्रुतप्रकृतित्वा
स्यात्, अथ तु प्रत्यक्षश्रुतं तुपनिष्कासं, तस्माच्च पुरोडाश
(७ । ३ । ५ अ०) ।

वेदशब्दादिति च ५८० तदेव विवक्षितम् ।

आतिथ्ये श्रूयते, येष्वसौ नवकपालो नवति इति

तथा राजसूये, पूर्वस्मिंस्त्रिसंयुक्ते वैष्णवस्त्रिकपालः इति ।
 तत्र विचारः, योऽयं त्रिसंयुक्ते वैष्णवस्त्रिकपालः इति
 वैष्णवशब्दः, अयम् आतिथ्यधर्माणां ग्राहकः, न ? इति ।
 किं युक्तम् ? । ग्राहकः, इति । कुतः ? । विहितधर्मके
 कर्मणि दृष्टः शब्दोऽन्यस्मिन् अविहिते श्रूयमाणो ग्राहकः
 इत्युक्तम्, उक्तं क्रियाभिधानम् (७।३।१) इति तत्र अय-
 मपि विहितधर्मकः आतिथ्ये दृष्टः, इदानीम् । अविहित-
 धर्मके त्रिसंयुक्ते दृश्यते । तस्मात् धर्माणां ग्राहकः इति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥ १७ ॥

गुणविधिरयम्, आतिथ्यस्य गुणं विष्णुदेवतासंयोगं
 विदधाति, स एष धर्मान् ग्रहीतुम् न शक्नोति । कुतः ? ।
 समत्वात्, समो हि अयम् आतिथ्ये त्रिसंयुक्ते च, यथा
 तत्र विष्णु देवतां विदधाति एवम् अत्रापि । श्रुत्यर्थान-
 न्मवाञ्च लक्षणया धर्माणां ग्राहकः कल्प्यते, इह च प्रत्यक्ष-
 श्रुत्यर्थः एव सम्भवति देवताविधिः । तस्मात् न अयं
 ग्राहकः इति । (७।३।६ अ०)

निर्मन्त्र्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

निर्मन्त्र्यादिषु चैवम् ॥ १८ ॥

पशो अग्नीषोमीये धर्मवान् निर्मन्त्र्योऽग्निः आन्नातः

साध्या वै देवाः इत्यारभ्य अन्नोऽश्रूयते, निर्मन्यनेष्टकाः
 पचन्ति इति । तथा, दर्शपूर्णमासयोः बर्हिर्ग्राज्ये धर्मवती,
 यगोऽश्रूयते, बर्हिर्वा यूपावटम् अशस्तृणाति इति, आज्येन
 यूपम् अनक्ति इति । तत्र सन्देहः, किं निर्मन्याद्यः
 शब्दाः धर्माणां ग्राहकाः, न ? इति । तत्र अधिकरणाति-
 देशः कियते, निर्मन्यादिषु चैवम्, यथा वैष्णवशब्दे ।
 अत्रापि अयं यौगिको निर्मन्याशब्दः, सद्योनिर्मधितम-
 ग्निम् आह । तथा बर्हिः आज्यम् इति द्रव्यशब्दौ ।
 अयोऽपि स्वार्थे विधाय कृतार्या भवन्ति, धर्मान् ग्रहीतुम्,
 न शक्नुवन्ति । तस्मात् न ग्राहकाः । (७ । ३ । ७ अ०) ।

इदो प्रणयन्ति इत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

चातुर्मास्येषु श्रूयते, इदोः प्रणयन्ति, तस्मात् साध्या-
 मिति इति । अस्ति तु सोमि प्रणयनं धर्मवत्, तथा दर्श-
 पूर्णमासयोः अध्वन्यकम् । तत्र सन्देहः, किं सौमिकमेतत्
 प्रणयनं, उत दार्शपूर्णमासिकम् ? इति । तत्र सूत्रेणैव
 उपक्रमः ।

प्रणयनन्तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १६ ॥ (पू०)

सौमिकम् एतत् प्रणयनम् । किं कारणम् ? । अथायं
 हि इतरत् दार्शपूर्णमासिकं, बोद्धकेन प्राप्तत्वात् । कथम्
 पुनरयं प्रणयतिशब्दः, प्रणयनमात्रवचनः सन् सौमिकं प्रण-
 यनविशेषं शक्नोति वक्तुम् ? । सचणवेति नूनम्, तीर्थशब्द-

वत्, तत् यथा, तीर्थशब्दः, तीर्थमात्रवचनः सन् तीर्थविशेषं धर्मसाधनं कदाचित् ब्रूते, तीर्थयात्रां गतः इति ।

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥ (यु०)

न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवयन्ति न सुनासीरीये इति, प्राप्तिपूर्वो हि प्रतिषेधो भवति, सौमिके च प्रणयने उत्तरवेदिर्न दार्यपौर्णमासिके ।

प्राक्तनं वाऽनामत्वात् ॥ २१ ॥ (मि०)

प्राक्तनं वा एतत् प्रणयनं, दार्यपौर्णमासिकम् । कुतः ? । अनामत्वात् प्रणयनशब्दः, सौमिकस्य प्रणयनस्य न नामधेयं, नैतत् तस्य वाचकम् इत्यर्थः । यदि अयं तस्य वाचकः स्यात्, ततः तदिह ब्रूयात्, इदं तु पदार्थनामधेयं, पदार्थस्य प्राङ्मनयनस्य वाचकं, तदिह शक्नोति अग्नेः प्राचीनं नयनं वक्तुम्, तच्च इह अस्यैव । तस्मात् तस्य वाचकं, एव मन्विहितप्रत्ययो न बाधितो भवति ।

अथ यदुक्तं, तीर्थशब्दवत् भविष्यति इति । अत्र ब्रूमः, तीर्थशब्दोऽपि तीर्थमात्रमेव ब्रूते, तीर्थयात्रां गतः इति तु उक्त्वा कानिचित्तीर्थानि अनुक्रान्तानि, यतोऽसौ तद्विगिष्टार्थो विज्ञायते, यत्र तु केवलः प्रयुज्यते, तत्र तीर्थमात्रमेव ब्रूते, यथा, तीर्थे स्नाति, तीर्थमेव हि समानानां भवति इति । अपि च सम्भवति श्रुत्यर्थे, लक्षणार्थोऽग्राह्यः । सम्भवति च अत्र श्रुत्यर्थः । तस्मात् न लक्षणार्थो ग्राह्यः इति ।

परिसङ्ख्यार्थं श्रवणं गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥

(आ० नि०)

तत्र आह, यदुक्तम् अवाच्यं हि इतरत् इति, तस्य कः परिहारः ? । उच्यते, परिसङ्ख्यार्थं वा म्यात्, द्वयोः प्रणयन्ति, न चतुर्विंति, गुणार्थम् अर्थवादायं वा तस्मात् द्वाभ्यामिति इति । तत्र परिसङ्ख्यायां तावत् त्रयो दोषा, गुणोऽपि न कश्चित् विधीयते, परिशेषात् अर्थवादाद्यम् । ननु 'अर्थवादोऽपि निष्प्रयोजनः, प्रणयनस्य प्राप्तत्वात् । अर्थवादस्य प्रयोजनम्, उत्तरस्मिन् अधिकरणे वक्ष्यामः, मध्यमयोर्वी मत्वर्थवादात् इति । (७ । ३ । ८ अ०) ।

एनो प्रणयन्ति इत्यनेन मध्यमयोर्वी प्रणयनाधिकरणम् ।

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ २३ ॥

(पू०)

द्वयोः प्रणयन्ति इति श्रूयते । तत्र सन्देहः, कतरयो द्वयोः ? इति । अनियमे प्राप्ते, उच्यते, प्रथमोत्तमयोः प्रणयनम् । कुतः ? । उत्तरवेदिप्रतिषेधात्, तत्र उत्तरवेदिप्रतिषिध्यते, न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवयन्ति इति, न सुनासीरीये इति । अस्मिन् प्रणयने उत्तरवेद्यः मग्निनिधानं विहितम् । अतो यत्र प्रणयनं, तत्र उत्तरवेदिप्राप्तिः, प्राप्तिश्च सत्यां प्रतिषेधः, प्रथमोत्तरयोश्च असौ । तस्मात् तयोः प्रणयनम् इति ।

मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥ (सि०)

मध्यमयोर्वा पर्वणोः प्रणयनम् । कुतः ? । गत्यर्थ-
वादात्, गत्यर्थवाटेनैतत् द्वयोः प्रणयनमुच्यते, तस्मात्
दाभ्यामेति इति । ऊरुसस्तुते वा एते पर्वणो, ऊरु वा एतौ
यज्ञस्य, यत् वरुणप्रघासाय साकमेधाय इति, ऊरु च
गमनसाधने, तत्रैवं स्तुतिसम्बन्धो विज्ञायते, ऊरु यज्ञस्य,
वरुणप्रघासाय साकमेधायेति, तयोर्द्वयोः प्रणयन्ति ।
तस्मात् दाभ्यां ऊरुभ्यां यज्ञः समाप्तिं याति । प्रणयनेन
हि तौ बलवन्तौ भवतः, अङ्गभूयस्त्वात् इति, एतत् तदर्थ-
वादस्य प्रयोजनम् ।

अथ यदुक्तं, उत्तरवेदिप्रतिषेधात् इति । तत्र ब्रूमः,

औत्तरवेदिको नारभ्यवादप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

(आ० नि०)

अनारभ्य कश्चित् पर्वविशेषं, चातुर्मास्येषु उत्तरवेदिः
प्रास्नाता, उपात्र वपन्ति इति । तस्य अनारभ्य विधेरय-
तिषेधः । ननु वरुणप्रघासानो गुणवाक्यप्राप्तौ एव अयं
प्राप्तेव अत्र इति वादः स्यात् । नैतदेवं, प्रकरणात् चातु-
र्मास्थानामेव, यदि वरुणप्रघासानां वादः स्यात्, तत्र प्रति-
षेधे त्रीण्यपि पर्वणि उक्तीर्त्तयेत् । अथोच्येत, द्वयोः पर्वणो-
र्भादो भवतु इति । अत्र ब्रूमः, न द्वयोः पर्वणोः प्रकरणं,
चातुर्मास्थानां वा प्रकरणं, वरुणप्रघासानां वा । वरुणप्रघा-
सानां द्वयोः प्रकरणे पर्वणोरुक्तीर्त्तनं प्रतिषेधे न स्यात् ।

तस्मात् चातुर्मास्यानामेव वादः । ननु एवमपि अर्थवादे-
नैतत् ज्ञातं, मध्यमयोः प्रणयनम् इति, किमर्थं प्राप्तस्य प्रण-
यनस्य पुनःश्रवणम् ? इति । अत्र प्रयोजनं नोक्तं, असति
प्रयोजनेऽन्यस्मिन्, परिसङ्ख्यायमेवं भवति, तत्र दोषा
उक्ताः । तस्मात् गुणार्थमेवैतच्छ्रवणम् । ननु नास्ति कश्चित्
गुणः ? उच्यते, गुणः श्रूयते, उत्तरवेद्यामग्निनिधानम् ।
तस्मात् तदर्थं पुनःश्रुतिः । (७.१ ३. ८ अ०) ।

स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

स्वरसामैककपालामिच्छा लिङ्गदर्शनात् ॥२६॥
(सि०)

गवामयने श्रूयते, अभितो दिवाकीर्त्तमहस्तयः स्वर-
सामानो भवन्ति इति । तेषां विशेषधर्मा आम्नाताः, यथा,
सप्तदशा भवन्ति, सन्ततयाऽतिपाद्या गृह्यन्ते इत्येवमादयः ।
पुनः अन्यत्र श्रूयते, पृष्ठः पडहो हो स्वरसामानो इति ।
तथा, वैश्वदेवे श्रूयते, द्यावापृथिव्य एककपालः इति ।
तत्र आम्नाता विशेषधर्माः, सर्वद्वृतं जुहोत्यपर्यावर्त्तयन्
जुहोति इति । पुनः अपरत्र । काय एककपालः इति ।
तत्रैव श्रूयते, वैश्वदेव्यामिच्छा इति । तत्रापि विशेषधर्माः
कश्चित् आम्नाताः । पुनः अन्यत्र, मैवावरुणी आमिच्छा
इति । तत्र सन्देहः, किं स्वरसामशब्दोऽन्यत्र श्रूयमाणो
गवामयनिकेभ्यः स्वरसामभ्यो धर्माणां साहकः, उत न ?
इति । एयम्, एककपालामिच्छाशब्दावपि ।

तत्र गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्, समत्वादित्यग्रहणे प्राप्ते, इदम् उच्यते, स्वरसामैककपालामिच्छन् धर्माणां ग्राहकम् । किंकारणम् ? । लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते, येन ज्ञायते, सर्वे एते धर्माणां ग्राहका इति । स्वरसामस्तु तोवत् पृष्ठः पृष्ठो ही स्वरसामानौ इत्युक्त्वा ग्राह, तत्र यत्तृतीयं सप्तदशमहस्तत् त्रयस्त्रिंशस्य स्थानमभिपर्याहरन्ति, स उत्तराणां स्तीमानामव्ययाद्याय त्रयाणां च सप्तदशानां अनूचीनतायाः इति, यद्येतौ स्वर-सामानौ, गवामायनिकानां धर्माणां ग्राहकौ, तत्रैतावपि सप्तदशौ, तथाऽत्र त्रयः सप्तदशा अनूचीना भवन्ति, तत्र एतद्वचनं युज्यते, त्रयाणां सप्तदशानां अनूचीनतायाः इति ।

तथा आग्रयणे, द्यावापृथिव्यमेककपालं विधाय ग्राह, यत् सर्वद्वत करोति, सा, तु एका परिचक्षा, हुतो हुतः पर्या-वर्त्तते सा, द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत इति आज्यविधिपरे वाक्ये सर्वहोमम् अपर्याहृत्तिञ्च वैश्वदेविकौ धर्मौ प्राप्नो दर्शयति ।

तथा मैत्रावरुणाम् आमिचायां न वाजिनेन प्रचरन्ति इति वाजिनेज्यां वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिषेधस्ततो धर्मप्राप्तिं दर्शयति । एतेभ्यो लिङ्गेभ्य एतत् ज्ञायते, यथास्व धर्माणां ग्राहकाः इति । प्रतिपत्त्यर्थकम् वाजिनेज्यां स्विष्टकृत्तुल्यां मत्वा एतदुक्तम् । ग्राह, लिङ्गं अपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः ? इति । उच्यते, लक्षणया प्राप्तिर्लिङ्गात् न लक्षणापरिग्रहः ।

चोदनासामान्याद्वा ॥ २७ ॥ (हे०)

स्वरसामत्वसामान्यात्, एककपालत्वसामान्यात्, आ
मिच्छासामान्याद्वा । यस्य निद्रम्, अर्थसंयोगात् इत्यनेन
प्राप्तिः इति । (७ । ३ । १०) ।

वासी ददातीत्यादौ वास आदिशब्दानामाकृतिनिमित्तताधिकरणम् ।

कृत्वित् श्रूयते, वासो ददाति, अनो ददाति इति ।
तत्र विचार्यते, किं, वाससः, अनसश्च क्रिया प्राप्यते, उत
न ? इति । तत्र आह, एव तावत् नः परीक्ष्य किं, कर्म
निमित्तावेतौ शब्दौ, उत आकृतिनिमित्तौ ? इति । यदि
कर्मनिमित्तौ, ततः प्राप्यते । अथाकृतिनिमित्तौ, ततो न ?
इति । किं तावत् प्राप्तम् ? कर्मनिमित्तौ इति । कुतः ? ।
कर्मागमे तद्दर्शनात्, यदा तस्मिन् द्रव्ये दारुणि सूत्रे वा
दानकारेण तन्तुवायेन वा कर्म कृतं भवति, तदैतौ शब्दौ
प्रवर्तन्ते, न प्राक्, अतो विज्ञायते, कर्मनिमित्तौ इति ।
यदा कर्मनिमित्तौ, तदेतदारभ्यते,

कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ (पू०)

कर्मजे एतस्मिन् वास आदौ द्रव्ये श्रूयमाणे, कर्म
प्राप्यते । कथम् ? । यूपवत्, यथा यूपशब्दो जीषणादि
क्रियानिमित्तः, स यत्र श्रूयते, तत्र जीषणाद्या क्रियाः
प्राप्यन्ते, एवम् इहापि इति ।

रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥ (सि०)

अत्र उच्यते, नैतौ कर्मनिमित्तौ । किंकारणम् ? । ये

नैमित्तिकाः शब्दाः, ते निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यन्ते, यथा दण्डी कृषी इति । इमौ तु अनुपलभ्य क्रियाम्, आकृति-
मात्रे प्रयुज्येते । तस्मात् न एतौ क्रियानिमित्तौ इति ।
अत्र उच्यते, आकृत्या क्रियाम् अनुमाय ततः शब्दं प्रयुङ्क्ते
इति । अत्र ब्रूमः, प्रत्यक्षाम् निमित्ततां गम्यमानाम्
उत्सृज्य, अदृष्टायां क्रियायां निमित्तत्वकल्पनायां हेतुर्नास्ति
इति । यत्तूक्तं, क्रियोत्तरकाल प्रवृत्तिदर्शनात् इति । अत्र
ब्रूमः, प्राक् क्रियाया आकृतिरनभिव्यक्ता, सा क्रियया
अभिव्यज्यते, यतः क्रियोत्तरकालं शब्दप्रयोगः, तस्मात्
आकृतिनिमित्तौ, यदैवं, तदा मिदं रूपं देयम् । कुतः ? ।
अशेषभूतत्वात्, नात्र क्रिया शेषभूता, क्रियावाचिनः शब्द-
स्याभावात्, यूपे तु प्रत्यक्षविहिता जीषणाद्याः क्रियाः,
यूपवत् इति अतुल्योपन्यासः । (७ । ३ । ११ अ०) ।

गर्गचिराचे लौकिकेऽग्नौ उपनिधानाधिकरणम् ।

विशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थत्वात् ॥३०॥ (नि०)

गर्गचिराचे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते,
अग्निमुपनिधाय स्तुवते इति । अत्र विग्रहः, किं, लौकिको-
ऽग्निः उपनिधेयः, उत वैदिकः ? इति । किं प्राप्तम् ?
वैदिकः इति । कुतः ? । सर्वकर्माणि उत्पन्नोऽसौ, यानि
अहं कर्माणि करिष्ये यैवास्मि अधिष्ठतः इति, अतो वैदिक
उपनिधेयः इति । एव प्राप्ते उच्यते, विग्रहे लौकिकः स्यात्

सर्वार्थत्वात्, एतस्मिन्विगये लौकिकं वैदिकम् ? इति,
लौकिकः स्यात् । अथ यदुक्तं, वैदिकं सर्वकर्मार्यमुत्पन्नं,
तस्मात् तदुपनिषेयम् इति । अत्र ब्रूमः,

न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१ ॥ (पू० नि०)

न वैदिकम् अग्निद्रव्यं शास्त्रेणोत्पादितं, तस्य शास्त्रे
णैव कार्यं निर्दिष्टं, यदाहवनीये जुहोति इत्यारभ्य
तस्मिन् सर्वार्थे कल्पमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्
लौकिकोऽग्निः, उपनिषेयः । सर्वार्थत्वञ्चैषां स्वे स्वे कार्यं
वर्त्तमानानां भविष्यति । एवमुभयम् अविरुद्धं, सर्वार्थत्वं
निर्देशय इति । अथ घैण्या अग्नयः कस्मात् न उपनिषी-
यन्ते ? । अत्र उच्यते,

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥ (आ० नि०)

इतरेषाम् अपि अग्नीनां घैण्यगानां तथोत्पत्तिः न
सर्वार्थे इत्यर्थः । कुतः ? । समत्वात्, एतेऽपि इतरैर
ग्निभिः समाः, एतेषामपि निर्दिष्टं कार्यं, प्रागासीनां
घिण्यगान् आधारयति इति । अतस्ते नोपनिषेयाः इति ।
(७ । ३ । १२ अ०) ।

उपशयो यूपो भवति इत्यादी यूपशब्दस्य मन्त्राणामयोजकताधिकरणम् ।

संस्कृतं स्यात् तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ (पू०)

एकादशिन्यां श्रूयते, उपशयो यूपो भवति इति । तत्र

सन्देहः, किम, एतदुपशयद्रव्यं संस्कृतं, जोषणादयः
संस्काराः अत्र कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं युक्तम् ?
संस्कृतं स्यात् । कर्त्तव्या अत्र जोषणादयः संस्काराः ।
कुतः ? । तच्छब्दत्वात्, अयं यूपशब्दः संस्कारनिमित्तः, न
एषोऽसत्तु संस्कारेषु नोपपद्यते । तस्मात्ते कार्याः इति ।

भक्त्या वाग्यज्ञशेषत्वाद्गुणानामभिधानत्वात् ॥

३४ ॥ (सि०)

न वा कर्त्तव्याः । कुतः ? । अयज्ञशेषत्वात्, एते सं-
स्कारा अस्मिन् काष्ठे क्रियन्ते, एतेन हारेण, यजतिना
सम्पत्स्यन्ते, इत्यं संस्कृते काष्ठे नियुक्तेन पशुना यजिः क्रिय
माणोऽपूर्वं निर्घर्त्तयति । अस्मिन् उपशये न पशुर्नियुज्यते,
तत्र कृताः संस्कारा अनर्थका स्युः । ननु वचनसामर्थ्यात्
अदृष्टार्था भविष्यन्ति । उच्यते, न अत्र वचनं, यूपः कर्त्तव्यः
इति, वर्त्तमानापदेशोऽयम् । ननु वर्त्तमानापदेशोऽपि न
घटते, संस्काराणामभावे । उच्यते, भक्त्या भविष्यति, यथा,
यजनानो वै यूपः इति । आह, तत्र सादृश्यात्, इह
पुनः कथम् ? इति । उच्यते, गुणानाम् अभिधानत्वात्,
यूपगुणानां यूपसंस्काराणाम् अभिधानत्वात् यूपसंस्काराः
तत्र केचित् अर्थप्राप्ताः छेदनादयः तूष्णीभृताः सन्ति, तैर-
यम् अभिधीयते, यूपः इति अयूपः सन् । यथा स्नाता
कन्या अनलद्धृता मानागुणेनापि अनलद्धृता इति, एवम्
एकदेशेनापि संस्काराणां, संस्कृतः इति स्तुत्याऽभिधीयते ।
(७।३।१३ अ०) ।

पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य अणुद्रव्यवाचिताधिकरणम् ।

अग्नौ न्यूयते, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इति । तत्र चिन्त्यते, किं पृष्ठधर्मा कर्त्तव्या, उत न ? इति । के पुनस्ते ? । सामान्यधर्मा हिद्वारादयः, विशेषधर्मा, रथन्तरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेद् वृद्धतिः समुद्रम् इत्येवमादयः । किं तावत् प्राप्तम् ? तत् आह, एतत् तावत् न परीक्ष्य, किम् अयं पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, उत द्रव्यस्य ? इति । ननु सिद्धमेतत् कर्मणामधेयः पृष्ठशब्दः इति, यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः (१।४।३ सू०) इत्यत्र । तात्त्वे चोदनासु एतदुक्तं, सप्तदशानि पृष्ठानि, वैरूपं पृष्ठं, वैराजं पृष्ठम् इति । इदानीं, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यस्या चिन्त्यते । किं पुनरत्र युक्तम् ? तत् आह,

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभूतोपदेशात् ॥३५॥

(पू०)

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् । कुत ? । तथाभूतोपदेशात् तथाभूतं सन् उपदेशः, यत्र अयं पृष्ठशब्दः कर्मणामधिगतः, तथाभूतोऽयमपि । किम् अस्य तथात्वम् ? । पृष्ठशब्दसामान्यम्, पृष्ठशब्दस्तत्र कर्मवचनाऽधिगतः, स एव अयम् । तस्मात् इहापि तद्वचनं एवं भवगन्तव्यं, विशेषाभावात् । यदि अन्यार्थं कल्पेयम्, एकं शब्दोऽनेकार्थः स्यात् । तत्र को दोषः ? । शब्दे उच्चरिते समयः स्यात्, न अर्थप्रत्ययः, तत्र व्यवहारो न सिद्धीत्, व्यवहारार्थस्य शब्दप्रयोगः, कारणान्तरं च प्रकरणाद्यपेक्षम्, एकार्थत्वे तु

निरपेक्षोऽर्थप्रत्ययः । तस्मात् अनेकार्थत्वम् अन्याय्यं,
तस्मात् कर्मनाम पृष्ठशब्दः । यदा कर्मनाम, तदा यदि
तावत् तानि कर्माणि इह उपदिश्यन्ते, तत्र उत्पत्तिरेषाम्
अनर्थिका । अथ मा भूत् एष दोषः इत्येतत् उपस्थानं
तत्र विज्ञायते; तत इदं प्रकरणं बाधेत । तस्मात् सादृश्य-
विधिरयम्, पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते, पृष्ठमदृश्यैः कर्मभिः उपति-
ष्ठन्ते इति, तस्मादृश्यं च धर्मैर्भवति । तस्मात् कर्त्तव्या
धर्माः इति ।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद्द्रव्येषु पृष्ठशब्दः
स्यात् ॥ ३६ ॥ (सि०)

न चैतदेषं, कर्मणः पृष्ठशब्दः इति, किन्तेहि ? द्रव्येषु
पृष्ठशब्दः स्यात्, ऋग्द्रव्येषु अभित्वा शूर नो नुमः इत्येव-
मादीनाम् ऋचां वाचकः । कुतः ? । अभिधानोपदेशात्
अभिधानोपदेशोऽयं पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इति, पृष्ठैः अभिधा-
धाति इत्यर्थः । कथम् पुनः अयम् उपस्थानवचनोऽभिधा-
नार्थः शक्यो विज्ञातुम् ? । उच्यते, उपग्रहविशेषात् मन्त्र
करणे उपतिष्ठतेः आत्मनेपदं भवति, मन्त्रसु अभिधानस्य
करणं न उपस्थानस्य । उपस्थानं शरीरेण क्रियते, मनसा
वा । तस्मात् अभिधानार्थः । स एष विप्रतिषेधः । यदि पृष्ठ-
शब्दः कर्मसु कल्प्यते, आत्मनेपदं बाध्यते, न हि तदा
मन्त्रः करणं भवति । अथ आत्मनेपदम् अनुरुच्यते, उप-
स्थानविप्रतिषेधः, तदा अभिधानार्थता आपतति, तत्र आ-
त्मनेपदानुरोधो न्यायः, पृष्ठशब्दो हि सत्त्वगया पृष्ठसाधनं

मन्त्रं ब्रुवन् अर्थवान् भवति, आत्मनेपद तु मन्त्रकारणेनेव
उपपद्यते । अतः पृष्ठमाधनेषु मन्त्रेषु पृष्ठगच्छः ।

आह, नैतत् युक्तं, उपस्थानार्थता हि श्रुत्या उपति-
ष्ठते, आत्मनेपदाक्षिप्तात् अभिधानार्थता, न च निह्नेन
श्रुतिर्वाधितव्या । उच्यते, नेव अत्र श्रुतिर्वाध्यते, स्वार्थमेवो-
पतिष्ठतिराह समीपस्थान, तत्तु अभिधानाव, अभिधान
निर्वर्त्तयितुम् अग्निममीषे तिष्ठेत् इति तिष्ठतिराह
आत्मनेपदात् । ततोऽविरोधः ।

आह, एवम् अप्यभिधानस्य मन्त्रः करण, न उपति-
ष्ठते, तत्र अमन्त्रः एव उपस्थानस्य मन्त्रेण । तथा,
पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते इतिसमुच्चारणम् अनर्थकं स्यात् । उच्यते
अभिधानमभिनिर्वर्त्तयन् मन्त्र उपस्थानस्य करण भवति,
उत्पत्तस्य प्रयोजनं निर्वर्त्तयति । न हि निष्प्रयोजनम् अनु-
ष्ठीयते, तस्मात् मन्त्रेषु एव पृष्ठगच्छः, मन्त्रेषु चेत्, 'नास्ति
धर्माणां प्राप्तिर्न हि मन्त्राणां प्राप्तिर्न हि मन्त्राणां धर्मा',
अवर्त्मकास्तु इति । (७ । ४ । १४ प०) ।

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमामाभाष्ये सप्तम-
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सप्तमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ तीर्थे शरी इतिकर्तव्यतादत्ताधिकारणम् ।

इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

अनारभ्य किञ्चिच्छूयते, सौख्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति । तत्र एषोऽर्थः समधिगतः, यागोऽयं चोद्यते इति, यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसयोगात् एषा कर्मसम्बन्धात् (२ । ३ । १४ सू०) इति । तथा इदमपि उक्तं, कर्मफलयोः सम्बन्धे कर्म गुणतः फल प्रधानतः इति, प्रत्यर्थं चाभिसयोगात् कर्मतो हि अभिसम्बन्धः, तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् (६ । १ । ३ सू०) इति । इदमपि चोक्तं, यजिन् अपूर्वं साधयति, ततश्च अपूर्वात् कालान्तरे फल भवति इति, चोदना पुनरारम्भः २ । १ । ५ सू० इत्यत्र, एवमेतस्मिन् मतिः, सौख्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इत्यत्र सौख्यं यागेन अपूर्वं कृत्वा ब्रह्मवर्चसं साधयेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवं विज्ञायते ।

आह, यत्र तृतीयायुक्ता यजिः, तत्र युक्तो गुणभावाभ्युपगमः, यथा, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति । इह तु असत्यां तृतीयाया कथं तृतीयायौ गम्यते ? इति । उच्यते, किम् अत्र तृतीयानिर्दिष्टेन यजिना कार्यम् ? यदा व्यवभावसिद्धः कर्मणा फलं प्रति गुणभावः, यत्रापि अस्मात् पुनः तत्रापि अकिञ्चित्कर एव गताद्येत्वात्, तथा, यत्रापि द्वितीया श्रुतिः, यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् इति, तत्रापि विभक्तिव्यत्ययो वा ईप्सितत्वस्य वा अविवक्षा काम वा आनर्घक्यं स्यात् । न तु कथञ्चित् अपि कर्मणः प्रति गुणभावः गन्धोऽपक्रोतुम् । तस्मात् यागेन अपूर्वमाधनम् अत्र उच्यते, तत्र यागो विज्ञायते, लौकिकोऽसौ पदार्थः, तेन तु कथम् अपूर्वं साध्यते इत्येतत् न विज्ञायते, इह तु यागेन अपूर्वं

साधयेत् इत्येतावदेवोक्तम् । कथम् साधयेद्वितीतिकर्त्तव्यता
न उक्ता, येषां च अर्थाणां ज्ञायत एव इतिकर्त्तव्यता,
तेषां कर्त्तव्यत्वमात्रम् उपदिश्यते, यथा आदेनं पचेदिति,
येषां तु न ज्ञायते, ते सह इतिकर्त्तव्यतया एव उपदिश्यन्ते,
यथा दर्शपूर्णमासौ । एवं चेत् नूनं ज्ञायते, यागेन अपूर्वं
निर्वृत्तौ इतिकर्त्तव्यता यस्मात् उक्ता, तस्मात् न्यूनम्
अभावस्ति इति ।

आह, यद्यस्ति लोके, ततो ज्ञायेत एव, अथ नास्त्येव,
कथं शक्या ज्ञातुम् ? इति । उच्यते, बाढमस्ति लौकिकी
वैदिकी च, लौकिकी तावत् पार्वणस्थालीपाकादिषु,
वैदिकी दर्शपूर्णमासादिषु । यदि तत्पूर्वा एताद्योदनाः
तदपेक्षाः सौख्ययागेन अपूर्वं साधयेत् यथाज्ञातया इति
कर्त्तव्यतया इति, ततो युक्तं, इतिकर्त्तव्यताया अविधिः ।
न च विधीयते, अत इतिकर्त्तव्यताया अविधेः यजतेः पूर्व-
वत्त्वं, विहितेतिकर्त्तव्यताकत्वम् इति ।

अथ ये आहुः, यजेत यागं कुर्यात् इति, जुहुयात्
होमं कुर्यात् इति, तेषां, किं नैव धर्माकाङ्क्षा भवति ? ।
भवति इति ब्रूमः, यद्यपि, प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतो यजिर्द्रव्यं
देवतां प्रत्युत्सृज्यते इति, तथापि, यदा फलार्थः क्रियते,
तदा धर्मान् आकाङ्क्षति, न हि अवर्मकात्-फलं भवति ।
कथं ज्ञायते ? । यो हि अमेध्यं द्रव्यम् उच्छिष्टः शयानो
वा प्रोढपादो वामेन हस्तेन, वा पादेन, यथाकथञ्चित्
देवतायै उक्तं जति, तस्य फलं न भवति इति श्रुतिः
स्मरन्ति । यस्तु मेध्यं द्रव्यं शुचो देशे प्रयतः प्राङ्मुखो

दक्षिणेन हस्तेन समाहितमना मन्त्रवत् नियमवच्च देव-
तायै उत्सृजति, तस्य फलं भवति इति स्मरन्ति । तस्मात्
यावान् यजतिः फलायाम्नायते, स सर्वो धर्मान् आका-
ङ्क्षति, अतः तेषाम् अप्यस्ति धर्माकाङ्क्षा । सत्याम् आका-
ङ्क्षायां, सन्निहितैर्धर्मैः, अविप्रतिषिद्धः सम्बन्धः प्रकृतौ,
विकृतौ त्वानुमानिकैः । (७ । ४ । १ अ०) ।

सौम्यं चरौ वैदिकेति कर्त्तव्यताधिकरणम् ।

स लौकिकः स्याद्दृष्टप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ (पू०)

अधुनैवं चिन्त्यते, किम् अनियमः, लौकिकी वैदिकी
वा इतिकर्त्तव्यता, उत लौकिकी एव, आहोस्त्रिन् वैदिकी ?
इति । अत्र विरोधाभावात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते, स
लौकिकः स्यात्, स खलु कर्त्तव्यतोपायः लौकिकः स्यात् ।
कुतः ? । दृष्टप्रवृत्तित्वात्, दृष्टा हि अस्य, तत्र तत्र प्रवृत्तिः,
यथा पार्वणस्थालीपाके अटकाचरौ आग्रहायणीयकर्मणि,
इत्येव यत्र यत्र यागेन अपूर्वं साध्यते, तत्र तत्र अस्य प्रवृ-
त्तिर्दृष्टा । अतः अन्वयात् विज्ञायते, यागस्य अपूर्वं
साधयतः अयम् उपाय इति, अथञ्चापि यागः । तस्मात्
अस्यापि स एव अभ्युपायः ।

वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

आह, किम् एष एव उत्तर्गः, सर्वत्र लौकिकी इति-

कर्त्तव्यता ? इति । एव खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,
वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् इति । यत्र प्रत्यक्षं वचनं वैदिक्याः,
तत्र न लौकिकी स्यात् वचनसामर्थ्यात् वैदिकी एव स्यात्,
यथा उपसख, गृहमेधीये च ।

लिङ्गेन वा निमम्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥
(सि०)

लिङ्गेन वा इतिकर्त्तव्यता नियम्येत । कतरा ? ।
यस्या लिङ्गं, वैदिक्याश्च लिङ्गं, तस्मात् वैदिकी । किं पुन-
र्लिङ्गम् ? । सौख्यं तावच्चरो श्रूयते, प्रयाजे, कृष्णलं जुहोति
इति, तथा ऐन्द्रवाहं स्पृते, अहं बर्हिषो लुनाति, अहं न,
स्वयंदितम् अहं वेद्याहुरीत्यहं न इति । तथा पितृ-
यज्ञेन होतरं वृणीते न आप्येयम् इति । एतैर्लिङ्गैर्ध्यायते
वैदिकी इतिकर्त्तव्यता इति । कथम् ? । तद्गुणत्वात्,
एतं हि प्रयाजादयो वैदिकस्य अपूर्वस्य गुणाः, यदि च
तदीयेतिकर्त्तव्यता प्रवर्त्तिता, तत एतेषु कर्मसु यते सन्ति,
तत्र एतानि वचनानि उपपद्यन्ते, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं
जुहोति इत्येवमादीनि । तस्मात् वैदिकी इतिकर्त्तव्यता
नियम्येत ।

अपि वाऽन्याथपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि
स्युः ॥ ५ ॥ (आ० १)

अपि वा नैवं स्यात्, वैदिकी इतिकर्त्तव्यता इति,

यत्कारणम् एतैर्लिङ्गैर्न शक्यते वैदिकी नियन्तुम् । कुतः ? ।
 अन्यायपूर्वत्वात्, न्यायपूर्वकं हि वचनं तत्साधकं भवति,
 न चैतानि न्यायपूर्वाणि । न हि वैदिक्याः प्रवृत्तिर्युक्ता,
 निबद्धा हि सा प्रकरणादिभिः कारणैर्दर्शपूर्णमासादिषु ।
 कथं तर्हि एतानि लिङ्गानि ? । उच्यते, यत्र नित्यानुवाद-
 वचनानि स्युः । इह तावत् अहं बर्हिषो लुनाति अहं
 न इति, बर्हिः यच्चैव भविष्यति, यत्कारण, सतो
 बर्हिष उच्यते, न च इहास्ति बर्हिः । नह्येतार वृणीते
 न आर्वेयम् इति नित्यानुवादी भविष्यति ।

ननु नित्यानुवादः सन् अनर्थको भवति । किं क्रियतां,
 यस्य अर्थो नास्ति । प्रयाजे प्रयाजे कृण्वन् जुहोति इति
 वचनं प्रयाजानां भविष्यति । कथं पुनरथ प्रयाजाय कृण्व-
 त्तहोमस्य शक्यो यत्तुम्, भिद्यते हि तेषां वाक्यम् । एव
 तर्हि न प्रयाजान् वक्ष्यति, प्रयाजे कृण्वत्तहोमं विधास्यति ।
 न च अमत्सु प्रयाजेषु कृण्वत्तहोमः शक्यते कर्तुम्, इत्य-
 र्थात् प्रयाजान् करिष्यति । तस्मात् न लिङ्गेन वैदिक्याः
 नियमः, यथोक्तेन न्यायेन लौकिकी इतिकर्त्तव्यता इति ।

मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना

स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० २)

तत्र आह, अथ कस्मात् नोभे अपि इतिर्वर्ज्यते मह
 प्रवर्त्तते ? इति । किमेवं भविष्यति ? । एव तुन्यापेक्षा
 कर्मणाम् अन्यतरतो न बाधिता भवति । उच्यते, सह

प्रवृत्तौ, एकस्या चेत् कर्म निरपेक्षं कृतं, द्वितीयस्याः प्रवृत्ति-
विप्रतिपिडा, अतो मिथः प्रवृत्तेः विप्रतिषेधात् यथार्थ-
कल्पना स्यात्, एकस्याः प्रवृत्तिः स्वात् इत्यर्थः । कथम्
एकस्याः प्रवृत्तेर्धर्माणां यथार्थकल्पना भवति ? । ये धर्मा
षेपु कार्येषु प्रकृतौ उत्पन्नाः, ते इहापि तेषु एव भवन्ति,
इतरथा द्वितीयस्या धर्माः अयद्यार्थाः भवेयुः पूर्वधर्मैः,
तेषां कार्याणां निर्वर्तितत्वात्, एवम् एकस्याः प्रवृत्तेः यथा-
र्थकल्पना भवति, अतो यथार्थकल्पना स्यात् इत्यनेन एक-
स्याः प्रवृत्तिः इत्युक्तं भवेत्, एकस्याः प्रवृत्तौ यद्योक्तेनैव
न्यायेन लौकिक्याः प्रवृत्तिः इति ।

भागित्वात्तु नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्स-
स्वत्वाद्भिधानवत् यथा धेनुः किशोरेण ॥ ७ ॥

(आ० नि०)

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । न तु एवं स्यात्, लौकिकी इति-
कर्त्तव्यता इति । किन्तुर्हि वैदिकी नियम्येत । कुतः ? ।
भागित्वात्, वैदिकी अपि भागिनी प्रवृत्तिः, साऽपि हि
अपूर्वस्य इतिकर्त्तव्यता, समाने च भागित्वे उभयोः,
वैदिकी एव स्यात्, गुणानामभिधानत्वात्, गुणा एते प्रया-
जादयः सौख्यादिषु दृश्यमाना अभिधायका भवन्ति एतस्य
अर्थस्य, यथा वैदिकी भवति इतिकर्त्तव्यता इति बोधका
भवन्ति इत्यर्थः ।

कस्मात् ? । सम्बन्धात्, एते हि तथा इतिकर्त्तव्यतया

सम्बद्धाः अतः साहचर्यात् तां गमयन्ति । अभिधानवत्,
यथा कौण्डपायिनानयने अग्निहोत्रम् इत्यभिधानं
कर्मणो वाचकं, तत् कर्म सहचरितान् धर्मान् आनयति,
तेषु असत्सु एतदभिधानम् इह न युज्यते इति तेषां धर्मा-
णाम् तत्र भावो विज्ञायते । एवम् इहापि प्रयाजादीनां
दर्शनम् असत्यां वैदिक्यां न युज्यते इति, तस्या अपि, इह
भावो विज्ञास्यते । ननु असति न्याये लिङ्गम् अकारणम् ।
सत्यमेवम्, उक्तसु न्यायो भागित्वात् इति । यत्तु दृष्ट-
प्रवृत्तिर्लौकिकी इति । तत्र ब्रूमः, यद्यपि दृष्टप्रवृत्तिः
स्यात्, तथापि वैदिकी एव नियम्येत । कथम् ? । यथा
धेनुः किशोरिण, तत् यथा, कृष्णकिशोरा धेनुः इति, यद्यपि
धेनुशब्दो गोधेन्वां दृष्टप्रवृत्तिः, तथापि अभिधानसामान्यात्
अश्वधेन्वामपि भागी इति किशोरिण लिङ्गेन अश्वधेन्वां
विज्ञायते । एवम् इहापि यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः,
तथापि इतिकर्तव्यतासामान्येन भागित्वात् लिङ्गेन
वैदिकी विज्ञेया ।

उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाधिकारं भावः

स्यात् ॥ ८ ॥ (२य आ० १)

अथ वा नेव लिङ्गेन नियमः इति । कुतः ? । उत्प-
त्तीनां समत्वात्, धर्म्याणां प्रयाजादीनाम् उत्पत्तयः समाः,
सर्वयाम् आग्नेयाद्यङ्गभावेन, न परस्परान्नत्वेन । किम्
अतः ? । यदि प्रयाजादीनामनुयाजादयोऽङ्गानि स्युः,

ततो यच्च प्रधानं, तच्च अङ्गानि इति प्रयाजदर्शनेन अनु-
याजाद्वोऽनुमीयेरन्, यदा तु समप्रधाना एते, तदा
प्रयाजदर्शनेन काम प्रयाजा अनुमीयेरन्, प्रयाजधर्मा वा,
न तु अनुयाजादयः । तस्मात् निष्ठम् अनियामकम् ।
यत्तु, अभिधानवत् इति । अत्र 'द्रूमः, युक्तं तत्र, तत्र हि
परगच्छः परत्र प्रयुक्तः सन् धर्मोन् अतिदिशति इत्युक्तम् ।

अपि च, विधिरसौ, अग्निहोत्रवहोतव्यम् इति, अर्थे
पुनः अनुवादः । तेन अत्र प्रयाजादीनामेव नास्ति प्राप्तिः,
कुतः अनुयाजादीनाम् । तस्मात् विषमः उपन्यासः,
अभिधानवत् इति । अतो यथाधिकारं भावः स्यात्, ये
धर्मा यस्य अपूर्वस्य अधिकारि-आन्नाता, ते तत्र एव
भवेयुः ।

एव तर्हि, सौख्यं चरुम् निर्वपेत् इत्यनेन आख्यातेन
प्रधानस्य विधानोत्पत्तिः, शेषाणां च वचनं भवतु । कथं-
कृत्वा ? । न अनङ्गं प्रधानम् उच्यमानं कस्मैचित् प्रयो-
जनाय कल्पते इति, तेन च प्रापितानामङ्गानाम् एतेभ्यो
निष्ठेभ्यो विशेषावधारणं भविष्यति । तत्र इदम् उच्यते,

उत्पत्तिशिष्यवचनं च विप्रतिपिद्धमेकस्मिन् ॥ ६ ॥

(आ० २)

एकस्मिन् शब्दे प्रधानस्य उत्पत्तिः, अङ्गानां च वचनं
न सम्भवति । किङ्कारणम् ? । उत्पत्तिरहि प्रधानमङ्गान्
अपेक्षते, अपेक्षया च तानि गृह्यन्ते । तस्मात् नैतत् अपि
दुक्तम् । यदि च निर्वपेत् इत्यनेन शब्दे नाङ्गान्यपि विधीये-

रन्, ततः तेषाम् अपि फलसम्बन्धः स्यात्, तथा अङ्गत्वमेव
व्याहयेत् । ततोऽयम् अपि वादो न घटते । तस्मात्
यथोक्तो लौकिक एव अभ्युपायः ।

विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तन्त तथा हि
लिङ्गदर्शनम् ॥ १० ॥ (आ० नि०)

विध्यन्तो वा सौर्थादिकायां चोदनायां प्रवर्त्तन्त न
धर्मा लौकिकाः । कः पुनरयं विध्यन्तो नाम ? विधेरन्तो
विध्यन्तः । अथ विधिः कः ? यत् वाक्यम् उपलभ्य,
पुरुषः कस्मिंश्चित् अर्थे प्रवर्त्तते, कुतश्चित् वा निवर्त्तते स
विधिः । विधीयते हि अनेन अर्थः । यथा लोके, देवदत्त
ग्रामभ्याज शक्तम् इति, तस्य अभ्याजेति आदिः, इतरो-
ऽन्तः । वेदेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति, विध्यादिः,
विध्यन्तोऽपि प्रधानविधिवर्जितं कृत्स्नं पौरोडाशिकं
ब्राह्मणं, तेन समेतोऽयं विध्यादिर्विशिष्टापूर्वनिर्हृतिं
प्रति पुरुषं प्रवर्त्तयति, तस्मात् मोऽस्यान्तः । तथा, सोमेन
यजेत इति विध्यादिः । सौमिकम् अपि ब्राह्मणं विध्यन्तः ।
'एष विध्यन्तो नाम । एतेषु च सौर्थादिषु विध्यादिरस्ति,
विध्यन्तो नास्ति, एतेषु अपि स विध्यन्तः कल्पेयत । कथं-
कृत्वा ? अपरिपूर्णं यत् वाक्यं, तत् अध्याहारेण
वा पूर्येत, व्यवहितकल्पनया वा, तत्र अध्याहारात्
व्यवहितकल्पना ज्ञायसी, अध्याहारे हि अश्रुतः कल्पेयत,
इतरत्र श्रुतेन सम्बन्धः । तस्मात् व्यवहितो ब्राह्मणावयवो-

ऽस्य परिपूरकः कल्प्यते, यथा, वमन्ताय कपिञ्जलानाम-
भते, ग्रीष्माय कलविज्ञानालभते इति, तेन वैदिकी
इतिकर्तव्यता प्राप्यते ।

यदि तत् ब्राह्मणम् अस्यान्तः कल्प्यते, तच्च न भवति ।
तदेतन्मयूरनृत्यमापद्यते । तत् यथा, मयूरस्य नृत्यतोऽन्य-
दपात्रियतेऽन्यत् संव्रियते, एवम् इहापि इदं संव्रियते
तदपात्रियते । नैष दोषः, प्रत्यक्षः तस्य तत्र भावः, इह
पुनः आनुमानिकः, न च आनुमानिकं प्रत्यक्षं बाधते ।
इह तर्हि न प्राप्नोति, प्रत्यक्षविरोधात् । स्यात् एवं, यदि
विरोधः स्यात्, न तु अस्ति विरोधः, तथापि भविष्यति,
इहापि तदेतत् उक्तं, विध्यन्तो वा प्रकृतियञ्चोदनायां
प्रवर्त्तते इति ।

उच्यते, प्रकृतिवत् इति किम् आह, अष्टमे प्रकृति-
नियमं करिष्यति, इमनस्य प्रकृतिः इति । तदुच्यते,
विध्यन्तो वा प्रकृतेरिव प्रवर्त्तते, या या तस्य कर्मणः
प्रकृतिः इति । यस्य आग्नेयः प्रकृतिः, तस्य आग्नेया
देव, यस्य अग्नीषोमीयः, तस्य अग्नीषोमीयात् इत्येवं
सर्वत्र ।

अथ कस्मात् न लौकिको विध्यन्तः कल्प्यते ? ।
उच्यते, लौकिकस्य विधेरभावात्, विध्यन्त एव नास्ति,
कुतः तत् कल्पना ? इति । आह, लौकिकी इतिकर्त-
व्यता प्राप्यताम, किं विध्यन्तकल्पनया ? इति । उच्यते,
वैदिकी हि अत्र इतिकर्तव्यता न लौकिकी । कस्मात् ? ।
तथा हि लिङ्गदर्शनं प्रधानादि समर्थितं भवति ।

लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥

(३य आ०)

यदि लिङ्गात् वैदिकोऽभ्युपायो भवति, तेन तर्हि अलिङ्गे लौकिकं स्यात्, यत्र कर्मणि किञ्चित्लिङ्गं नास्ति, तत्र लौकिकं स्यात् विधानं, यथा, ऐन्द्राम्नेकादशकपालं, निर्वपेत्, यस्य सजातावीयुः इति ।

लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाचोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि

निरूप्येत यथा स्यालीपुलाकेन ॥ १२ ॥

(आ० नि०)

अत्र उच्यते, स्यात् एवं, यदि लिङ्गहेतुको वैदिक उपायः स्यात् । न तु असौ लिङ्गहेतुकः । किं हेतुकम् ? विध्यन्तहेतुकः, विध्यन्तोऽपि न्यायपूर्व, स च न्यायः तुल्यः सर्वेषां कर्मणां वैकृतानां लिङ्गवतां च । कुतः ? चोदनाशब्दसामान्यात्, कर्मचोदनायां शब्दः समानः, सर्वत्र विध्यादिरस्ति, न विध्यन्तः, तुल्यश्च अपेक्षया अन्यत्र श्रुतेन विध्यन्तेन सम्बन्धः, तदेतत् न्यायपूजक लिङ्गमेकत्रापि दृश्यमानं, तुल्यन्यायानाम् सर्वेषां धर्मवत्तां प्रापयति । यथा स्यात्वा तुल्यपाकानां पुलाकानां एकम् उपन्यस्य अन्येषाम् अपि सिद्धतां जानाति, तुल्यो हेतुः अस्य च अन्येषां च सिद्धत्वस्य इति । तस्मात् सर्वत्र वैदिकी इति-कर्त्तव्यता ।

अथ यदुक्तं, दृष्टप्रवृत्तिर्नैकिकी इति कर्त्तव्यता इति ।

अत्र ब्रूमः, सामान्यतो दृष्टमेतत् उपदिश्यते, सामान्यतो दृष्टं च यत् अव्यभिचारि, तत् प्रमाणं, सव्यभिचारं च एतत्, दृष्टा हि गणयागादयो अनेवमितिकर्तव्यताकाः । तस्मात् दृष्टप्रवृत्तित्वात् इत्यहेतुः ।

यत्तु वैदिक्या भागित्वात् तत्पूर्वकाणि लिङ्गानि भविष्यन्ति इति । अत्र ब्रूमः, भागित्वस्य अपूर्वेतिकर्तव्यताकत्वं किल हेतु, तद्भाष्य तस्याः शब्दपूर्व, शब्देन च दर्शपूर्णमासयोः असौ विज्ञायते, न सर्वत्र इति । तस्मात् न भागित्वम् । अतो विध्यन्तेनैव इतिकर्तव्यता प्राप्यते, न अन्यथा । अथ कस्मात् एतानि वैकृतानि वाक्यानि न्यूनान्येव न अनुमन्यन्ते, किम् एभिः पूरितैः ? । न्यूनानि अनर्घकानि भवन्ति । भवन्तु को दोषः ? । शिष्टैः ऽप्यां सम्परिग्रहो न युज्यते । प्रमादात् भविष्यति इति । नास्त्य-चरे मावाया वा प्रमादः, कुतः एतादृति अन्ये भविष्यति । कथम् ? । तुल्यं च साम्प्रदायिकम् (१ । २ । ८ सू०) । इत्युक्तम् । ध्यामोहोऽपि विदुषा युगसहस्राणि बहूनि न अनुवर्त्तेत, युज्यते च एषाम् अपेक्षया पूरणम् । तस्मात् जनानि न अनुमन्यन्ते । अतो वैदिकी इतिकर्तव्यता इति सिद्धम् । (७ । ४ । २ च०) ।

तदामयने ऐकादिकेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकारम् ।

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादिकाहिकम-
धिकागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥ (पृ०)

प्रजाकानां गवामयनमुपेयुः इति सप्त विधाय चास्मा-

यते, ज्योतिर्गौरायुः इति, गवामयने द्वादशाहिको विध्यन्तः
इति वक्ष्यति, गणेषु द्वादशाहस्य इति । तत्र चोदकेन
द्वादशाहिका धर्मः प्राप्यन्ते, एकाहानामपि यथासं
नामभिः प्रातिस्विकाः । ये तत्र द्वादशाहिका एकाहिकैः
अविरुद्धाः, ते यथाप्राप्तं क्रियन्ते । विरुद्धेषु संग्रहः, किं
द्वादशाहिको धर्मः कर्तव्यः, उत ऐकाहिकः ? इति ।
किं प्राप्तम् । तत्र सूत्रेणैवं उपक्रमः, द्वादशाहिकम् अह-
र्गणे सत्प्रकृतित्वात्, द्वादशाहप्रकृतित्वात् विध्यन्तेनैव
प्राप्यन्ते ।

ननु एवं नामधेयं बाध्यते । न बाध्यते नामधेयं
ज्योतिरादि, अधिकागमात् भविष्यति, ये ज्योतिष्टोमिके-
भ्योऽधिकाः स्तोत्रशस्त्रविकाराः तदागमात्. एकाहवत्,
यथा तस्मिन् एव ज्योतिषि एकाहे ज्योतिःशब्दोऽधिका-
गमात् भवति, सत् ज्योतिष्टोमिकेषु ज्योतिष्टोमेऽभावात्,
अधिकधर्मार्थोऽयं शब्दः, न च अधिकानां द्वादशाहिकै-
र्विरोधोऽस्ति । तस्मात् द्वादशाहिकं धर्मजातं विरुद्धं कर्त्त-
व्यम् इति ।

अधिकागमात् तदाग्यं स्यात् एकाहवत् इत्येतस्य
परराध्याख्या, ये द्वादशाहे अधिका ऐकाहिकेभ्यः, केचित्
धर्मः सच्यन्ते, अभिप्लवोऽन्वह भवति, गोरिवीतम् अन्वह
भवति इति, तेषाम् अधिकानामागमात् तदाग्यं स्यात्,
एतत् द्वादशाहिकम् अहज्योतिराख्यम् आयुराख्यं वा ।
कथम् ? एकाहवत्, यथा तस्मिन् एव एकाहे अय
ज्योतिरादिशब्दो ज्योतिष्टोमिकेभ्योऽधिकेषु वैशेषिकेषु

धर्मेण, आगतेषु भवति, एवम् इहापि अधिकागमसामान्यात् गोणो भविष्यति, यथा पादद्विकानां पृष्ठानां भावात् एकाहो विश्वजित् पदद्वः इत्युक्तं, तमेकाहं, षडहः इत्याचक्षते इति । एवम् इहापि । गोणश्चेत् न प्रापकः । तस्मात् नास्ति नामधेयात् धर्मप्राप्तिः इति ।

लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥ (यु०)

लिङ्गाच्च एतत् ज्ञायते, यथा द्वादशाहिकं कर्त्तव्यम् इति । किं लिङ्गं भवति ? । द्वाभ्यां लोभापद्यति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृग् द्वाभ्यां मांसम् इति । एवं षड्विकान् अनुक्रम्याह, यत् द्वादशोपसदो भवन्ति, आत्मानमेतन्निरवद्यते इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशोपसत्त्वं दर्शयति, तत् संपपद्यते, यदि द्वादशाहिकं धर्मजातं विरोधि कर्त्तव्यम्, इतरथा च ऐकाहिकं षडुपसत्त्वं स्यात् । तस्मात् पश्यामः, द्वादशाहिकं कर्त्तव्यम् इति । तथा इदम् अपरं लिङ्गं, यस्य अतिरिक्तम् एकादशिन्यामासमेव न प्रियं भ्रातृष्यम् अतिरिच्येत, पञ्च यत् द्वौ द्वौ पशू समस्त्रियुः, कनीय आयुः कुर्वीरन् यद्येतं ब्राह्मणवन्तः पञ्च आमभन्ते न अप्रिय भ्रातृष्यमत्यतिरिच्यते न कनीय आयुः कुर्वीर इति, ऐकादशिन्यां विहारं द्वादशाहिकं धर्मं दर्शयति । कथम् ? । विहारे सति अतिरेकः पशूनाम् आपद्यते, अतिरेकभयाच्च द्वयोर्द्वयोः समाम्, एकाहधर्मप्राप्तो विहारो न स्यात्, तत्र एतद्व्यन न युज्यते । तस्मात् द्वादशाहिकं कार्यम् ।

न वा क्रत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम् ॥ १५ ॥

(सि०)

न वा द्वादशाहिकं कार्यं, किन्तर्हि एकाहिकम् ।
किंकारणम् ? । चोदकेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति, नामधेयेन
एकाहिकं, नामधेयं च चोदकात् इवलीयः । कुतः ? ।
प्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षं नामधेयं, चोदकं त्वानुमानिकम् ।
ननु विध्यन्तीऽपि प्रत्यक्षः । सत्यं प्रकृतौ प्रत्यक्षो
विध्यन्तः, विकृतौ त्वानुमानिकः, नामधेयं पुनर्विकृतावपि
प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षं च अनुमानादलीयः, तस्मात् एकाहिकं
कार्यम् ।

ननु, अधिकार्यं नामधेयम् इत्युक्तम् । अत्र उच्यते,
अधिकानाम् अशब्दत्वम्, अधिकानां शब्दो नास्ति । इमे
ज्योतिरादयः शब्दाः कर्मनामधेयानि इत्युक्तम्, अपि वा
नामधेयं स्यात्, यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् (१।४।२सू०)
इति । यत्तु, अधिकागमात् तदाख्यं स्यात् इति । तत्र
ब्रूमः यचनात् अधिकागमो न नामधेयेन । यत्तु, तेषु
असत्तु शब्दस्य अभावात् इति, नैते कदाविदायुरादियु
न सन्ति, कथम् तेषाम् अभावे शब्दस्य अभावो दृष्टः ? ।
यत्तु, ज्योतिष्टोमे नास्ति ज्योतिरादिः शब्दः इति, कर्मा-
न्तरत्वात्, ज्योतिष्टोमे आयुरादिः शब्दो नास्ति, न धर्मा-
भावात् । तस्मात् एकाहिकं विवक्ष्यं धर्मजातं कर्तव्यम्
इति, अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्, एकाहवत् इत्येतस्य
द्वितीयस्याख्यापरिहारः, गोपः सप्तनुषादमात्रम् अनर्थकं

स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नामधेयं धर्माणां प्रापकम् इति ।

लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तद्व्यापत्तेर्द्रव्यवत् ॥६॥

(पू० लि० नि० पू०)

अथ यत्लिङ्गम् उपदिष्टं, दादशोपसत्त्वदर्शनं, तस्य परिहारः उच्यते, लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्, लिङ्गमेतत् सङ्घातधर्मः स्यात्, दादशाहः अहःसङ्घातः, स फलाय चोच्यते, दादशाहमृद्धिकामा उपेयुः इति, गवामयनमपि अहःसङ्घातान्तरं, तस्मिन् एव कार्ये फलसिद्धौ विधीयते, तस्य तत्कार्यापत्त्या दादशाहधर्मान् गृह्णाति, न चोदकेन, द्रव्यवत्, यथा द्रव्ये व्रीहौ धर्माः शुतास्त तत्कार्यापत्तेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते न चोदकेन, तद्वत् ।

न वार्थधर्मत्वात् सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १० ॥

(पू० लि० नि० उ० १)

नैतत् युक्तम् । कुतः ? । अर्थधर्मत्वात्, अपूर्वधर्मत्वात्, इत्यर्थः । अपूर्वधर्मो दादशोपसत्त्व, न सङ्घातधर्मः । कस्मात् ? । सङ्घातस्य गुणत्वात्, अहानि अप्रधानानि, दादशाहेन इति दादशत्वं तेषां गुणः, विगेषणम् इत्यर्थः । विशिष्ये एव कार्यं प्रतीयते, न विगेषणे, यथा राजपुरुष आनीयताम् इत्युक्ते पुरुष आनीयते, न राजा, यद्यो च, मृष्टं भुङ्क्ते देवदत्तः इत्युक्ते न शाकं सूपो वा प्रतीयते, यदेव प्रधानं तत् प्रतीयते । किम् अतः ? । अतोऽहानि

फलवन्ति, न सद्भातः । फलवतश्च धर्माः । तस्मात् न
द्वादशोपसत्त्वं सद्भातधर्मः । एवं चेत् न गवामयने कार्या-
पत्तितः धर्माः प्राप्यन्ते । अतोऽपरिहारोऽयम् ।

अर्थोपत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् ॥ १८ ॥

(पू० लि० नि० २)

यत् उक्तम्, द्रव्यवत् इति, युक्तं द्रव्येषु, तत्र हि ब्रीहि-
कार्यापत्ता नीवाराः कार्यापत्तितः तदर्थान् लभन्ते । इह
पुनर्द्वादशोपसत्त्वं नैव सद्भातधर्मः इत्यपदिष्टो हेतुः ।
तस्मात् अदृष्टान्तो द्रव्यवत् इति । आह, कथन्तर्हि इदं
लिङ्गदर्शनम् ? । अत्र उच्यते,

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥

(पू० लि० नि० १)

गवामयने द्वादशाहिकं प्रथमम् अहः प्रायश्चीयोऽति
रात्रः, तस्य धर्मो द्वादशोपसत्त्वं, तदुपादाने मुख्यस्य
अनुग्रहः, षडुपसत्त्वोपादाने जघन्यानां ज्योतिरादीनां,
मुख्यस्य प्राप्तकालम् अनुग्रहम् अतिक्रमितुम्, किञ्चित्
कार्यं नास्ति । अतः तदनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वं भवति,
तथा मुख्यया प्रवृत्त्या नियतस्य एतद्दर्शनं, न चोदकप्राप्त्या,
यस्मात् चोदको नामधेयादवलः । वक्ष्यति च, विप्रतिषिद्ध-
धर्माणां समवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्, मुख्यं वाऽपूर्व-
चोदनात् लोकवत् इति ।

अथ यत् द्वितीय लिङ्गदर्शनम् उक्तम्, एकादशिन्यां विहारदर्शनम् । तत्र उच्यते,

विहारदर्शनं विशिष्टस्यानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ २० ॥ (पू० लि० नि० २)

अनारभ्य एकादशिन्यां विहारः शिष्टः, तदादिप्रभवाः पवशः स्युः, तथा तानेवानूचीनान् अहरहरोलभेरन्, आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेरन्, सारस्वतीं मेधीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये, वारुणमन्ततः, अथ पुनः पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्, सारस्वतीं मेधीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये, वारुणमन्ततः इति, तत् अनारभ्य वादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ज्योतिष्टोमं प्रविष्टं, तत्र अङ्गां बहुत्यस्याभावात् असम्भवात् अपरां प्रकृतिं द्वादशाहमागत, तत्रापि पुनर्ज्योतिरादीनां पर्यावर्त्तेषु इत्येतत् न युज्यते इति तृतीयां प्रकृतिं गवामयने प्रविष्टम्, एवमागतस्य एतद्दर्शनम् इति । (०।४।३ अ०)

इति श्रीशपरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ प्रतिप्राधिकरणम् ।

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

एवं तावत् सप्तमेन अध्यायेन, सामान्यतः अतिदेश
लक्षणम् उक्तम्, अविहितधर्मकेषु ऐन्द्राग्न्यादिषु कर्मसु
विहितधर्मकेभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते
इति । तत्र चिन्ता भवति, किम् एकस्मिन् कर्मणि सर्व-
कर्मसु धर्मातिदेशः, उत, एकस्मात् ? इति । अविशेषात्
सर्वेभ्यः इति प्राप्तम् । एकेन तु निराकाङ्क्षीकृते कर्मणि
द्वितीयधर्मप्राप्तौ किञ्चित् कारणं नास्ति । सत्यं, तदेव तु
न ज्ञायते, कस्मिन् कस्य ? इति, तदर्थं विशेषलक्षण
वक्तव्यम् अस्मिन् अस्य इति । तदिदम् अध्यायादौ प्रति
ज्ञायते, अथ विशेषलक्षणम् इति । अथ इदानीं वृत्तात्
सामान्यातिदेशलक्षणात् अनन्तरं, विशेषलक्षणं वक्ष्यामः ।
तदुच्यमानं यथाकालं बोद्धव्यम् इति । (८।१।१ अ०) ।

विशेषकर्कणो धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

तदेतत् सत्तेपेण एव उच्यते,

यस्य लिङ्गमर्थसयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥ (सि०)

यस्य वैदिकस्य विश्वस्तस्य लिङ्गं किञ्चित्, शब्दगतम्

अर्थगतं वा, वैकल्यां कर्मचोदनायां, तद्गुणवाक्ये वा
 दृश्यते, तत्र स विध्यन्तः स्यात् । कुतः ? । अर्थसंयोगात्,
 तस्य अर्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषणेन संयोगोऽनु-
 भूतपूर्वः, संयोगिनोऽप्य अन्यतरो दृश्यमान उत्तरमदृश्यमान
 मपि अनुमानात् बुद्धौ सन्निधापयति, अभिधानवत्, यथा
 अग्निहोत्रम् इत्यभिधानं कौण्डपायिने श्रूयमाणं नैयमि
 काम्निहोत्रधर्मान् बुद्धौ सन्निधापयति । किम् अतोऽत्र ? ।
 एतदतो भवति अपूर्वं यत् वाक्यं, तत्पूरणसमर्थेन
 अवयवेन बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति, यथा
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति विध्यादिः कथम् ? इति
 विध्यन्तापेक्षः, अन्यन्वाधानादिविधानकाण्डेन, पाठात्
 बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति, दर्शपूर्णमासाभ्यां
 यजेत इत्यम् इति, एवं विध्यन्तापेक्षो यो वैकृतो विध्यादि,
 सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेन अनुमानात् बुद्धौ सन्निहितेन
 एकवाक्यतां यास्यति, यथा सौख्यं चरम् निर्वपेत् ब्रह्मवर्च-
 सकामः इति । तत्र कथम् ? इति विध्यन्तापेक्षायाम्
 अनेकविध्यन्तसन्निपाते असाधारणेन निर्वपति शब्देन
 दार्शपूर्णमासिकविध्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो
 विध्यन्तः प्रसज्यते । तथापि आग्नेयाद्यनेकापूर्वविध्यन्त-
 प्रसङ्गे, एकदेवतात्वेन वा षोडशभिना याऽसाधारणेन
 लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्यते । तदेतदेवं विज्ञायते,
 सौख्यं चरम् निर्वपेत् आग्नेयवत्, आग्नेयैवम् एकादश
 वृषाल निर्वपेत् आग्नीषोमीयवत्, सर्वत्र एवम् । प्रतिपदा-
 ख्याने तु गौरवं परिहरति कर्तारैः सर्वसामान्यः शब्दः

परिगृहीतः प्रकृतिवत् इति । एवं यत्र सूक्ष्ममपि किञ्चित् सामान्यं, शब्दो वा अर्थो वा हविर्देवतादि तद्गुणा वा रूपादयो उपलभ्येरन्, तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्यः । तदेतत् संचिपेण अत्रैव सर्वम् उक्तं, शिथिलितार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । श्लोकमप्युदाहरन्ति,

वितीर्य हि महज्जालमृषिः संचिप्य चाब्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां लोके समास-व्यासधारणम् ।

इति । (८।१।२ अ०) ।

सोमे ऐष्टिकधर्मोन्निदेशाधिकरणम् ।

प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ३ ॥ (पृ०)

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति श्रूयते । तत्र विध्यन्त प्रति चिन्ता, कुतः अस्मिन् विध्यन्तः स्यात् ? इति । तत् उच्यते, प्रवृत्तित्वात् इष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्, दाशेपौर्णमासिको विध्यन्तः सोमे स्यात् । कुतः ? । प्रवृत्तित्वात्, दीक्षणीयादिषु इष्टिषु दाशेपौर्णमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः, दीक्षणीयायाम् आतिथ्यायां प्रायणीयायां पशौ च, तदनन्तरं सोमः, तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते, यथा, देवदत्तो भोजयितव्यः, विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, साठरः कौरिडन्धो भारद्वाजः इत्युत्तरैश्चपि भोजयितव्यः इति प्रवृत्त्या अनुबध्यते । तस्मात् ऐष्टिकः सोमे विध्यन्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (यु० १)

तस्यैकगतं प्रयाजानुयाजाः इति च ऐटिका धर्माः
सोमे दृश्यन्ते । तस्मात् च अस्मिन् ऐटिको विध्यन्तः ।

कृतस्त्रविधानाद्याऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ (सि०)

अपूर्वत्वम् एव हि सोमे, स न कुतश्चित धर्मान्
गृह्णाति । कुतः ? । कृतस्त्रविधानात्, इतिकर्तव्यताविधि-
र्यजतेः पूर्ववत्त्वम् (७।४।१ सू०) उक्तं विहितेति कर्तव्यतया
अयम् । तस्मात् अपूर्वः ।

सुगभिधारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ (यु०)

सुगभिधारणस्य च अभावानुवादः सोमे भवति, एतं
वे देवायज्ञं कृत्वा सोममग्नन् स्तुचौ बाहू, तस्मात् स्तुचि
सोमहविर्नासाद्यते, न सोममाज्जीनाभिधारयन्ति इति,
तत् उपपद्यते, यदि अपूर्वः सोमः, अथ दर्शपूर्णमासप्रकृतिः
स्यात्, आद्येनाभिधार्य सुगंध्यां हवेत्, तत्र एतदर्थं न
उपपद्यते, तस्मात् अपूर्वः ।

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यामि, सुगभिधारणाभावानुवाददर्शनात्
अपूर्वः सोमः इति । अथ कस्मात् दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन
प्राप्तस्य सुगभिधारणस्य प्रतिषेधकोऽयं विधिः न भवति ?
इति श्रितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ।

न दादयिष्येत् ॥ ८ ॥ (आ० नि०)

न अयं विधिः । कस्मात् ? । वाक्यशेषत्वात् अन्योऽत्र विधिराम्नात् । तत् आह, अशुरशस्ते देव सोमाप्यायताम इति, तस्य वाक्यशेषोऽयम् । कथम् ज्ञायते ? । तेन आकाङ्क्षितत्वात्, अवधिपूर्वा एतत् सोमं यदभिपुङ्गवन्ति, यदस्य स्रुचौ बाहू कुर्वन्ति, यद्याज्यमन्तिकमकार्षुः, यदाह, अशुरशस्ते देव सोमाप्यायताम् इति, यदेवास्या दातु क्षुरमक्षुरस्तदाप्यायन्ति इति । यदि अयमपि विधिः स्यात्, वाक्यभिद्येत, तस्मात् न विधिः ।

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ६ ॥ (यु०)

सामे शङ्कते, यदनुपोष्य प्रयायादग्नीववदमेन अमुष्मिन् लोके नेनीयेरन इति । दार्शपोर्णमासिके विध्यन्ते सति, नियतम् उपोषणं स्यात्, तदा अनुपोषणाशङ्का न युज्यते । तस्मात् अपूर्वम् ।

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०)

यच्च प्रयाजानुयाजानां दर्शनं, सिद्धत्वेन उपदिष्टं, तस्य एकशतं प्रयाजानुयाजा इति, तत् दीक्षणीयादीनां सोमाङ्गभूतानां कर्मणा ये प्रयाजानुयाजा, तेषां समुच्चयवचनम् । किंकारणम् ? । सोमस्य अपूर्वत्वात्, तेषां च तावता, तत्र भावात् । अङ्गाङ्गमपि च तस्य इति शक्यं वक्तुम् । यथा वाजपेयस्य यूप इति । तस्मात् अपूर्वसामः । (८ १।३ अ०) ।

(आत्मनो ह्यहमस्मिन्मात्रेणैव सर्वम् ।)

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

इष्टय उदाहरणम्, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः इत्येवमाद्याः । तत्र मन्त्रेष्ट, किं दामोषोर्णमासिको वा सोमिको वा विध्यन्त एत दामोषोर्णमासिक एव ? इति । किं प्राप्तम् ? अनियमः । दर्शपूर्णमासयो रपि विध्यन्तोऽस्ति सोमस्यपि । इनाप इष्टयो विध्यन्ता पेक्षा, एकैत न विध्यन्तेन भवितव्यम् इत्युक्तम्, न च गृह्यतेऽन्यतरनिगमे विरोधः । तस्मात् अनियमः ।

एव प्राप्ते उच्यते, इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः, हेतुर्नोक्तः प्रजात इति । कः पुनरसौ ? । आदनागं प्रकृति लिङ्गमयोगः । किं पुनः तत् प्रकृतिलिङ्गम् ? । तद्धितेन देवतोपदेय कपालवत्ता, निर्वपतिगम्य, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् इति । इतरथापि तथैव ऐन्द्राग्ना द्वादशकपालं इति, निर्वपतिरपि अग्निहोतृवत्त्वाद्ययोपि निर्वपति इति, प्रकृतिलिङ्गेन च विध्यन्तविरोध उक्तः, यस्य लिङ्गमर्थमयोगात् (८।१।२ सू०) इति । तस्मात् दामोषोर्णमासिकस्तासु विध्यन्तः । तच्च दर्शयति प्रयागे प्रयागे कृष्णं जुहोति इति । अलिङ्गाद्यपि स्यात्पुनराक यत् मिद्वि । (८।१।४ अ०) ।

दामोषोऽसौ दामोषोर्णमासिकः प्रकृतिलिङ्गाधिकरणम् ।

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

पशौ अग्नीषोमीये चित्त्वते, किं दार्शपौर्णमासिकी विध्यन्तः उत, सौमिकः ? इति । किं प्राप्तम् ? तथैव पूर्वपक्षः । तत्र उत्तरमभिधीयते, पशौ च लिङ्गदर्शनात्, पशौ च दार्शपौर्णमासिक एव विध्यन्तः । कुतः ? । लिङ्गदर्शनात्, एकादश प्रयाजान् एकादशानुयाजान् इति, तथा स्त्रौवमाचार्य जुह्वा पशुमनक्ति इति । ननु लिङ्गम् अपदिष्टम्, कुतः प्राप्तिः ? । चोदनासामान्यात् । किं सामान्यम् ? । व्यक्तचोदनत्वम् । का व्यक्तिः ? । द्रव्यदेवतावत्ता, अग्नीषोमीयं पशुम् इति, इतरत् ऐन्द्रं पयः इति । अव्यक्तचोदनस्तु सोमः । (८ १।५ अ०) ।

सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

इह पशुबन्धा उदाहरणम्, सवनीयो निरूढः पशुः, मौम्यादयश्च । तेषु, किं दार्शपौर्णमासिकी विध्यन्ता, उत दैक्षस्य ? इति । दैक्षः इति अग्नीषोमीय उच्यते, दीक्षा सम्बन्धात् । किं प्राप्तम् ? यथोक्तेन न्यायेन दार्शपौर्णमासिकः इति । तथा प्राप्ते उच्यते, दैक्षस्य च इतरेषु पशुषु सवनीयादिषु अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः, आनमति चोदनासामान्यात्, पशुत्वचोदनासामान्याच्च । तच्च दर्शयति, वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यन्दिन-द्वैस्तृतीयसवने इति वपापुरोडाशाङ्गप्रचारं दर्शयति ।

भेदेन च, तथा क्वचित्, औदुम्बरो यूपो भवति इति यूपं दर्शयति । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशूनां प्रकृतिः । (८ । १ । ६ अ०) ।

एकादशिपयौ सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

एकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥१४॥

एकादशिनाः पशवः उदाहरणम्, कृष्णशीर्षा आग्नेयः इत्यारभ्य आम्नाताः । अन्येषां च आग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति, प्रजनयति सौम्येन इति । तेषु सन्देहः, किम् अग्नीषोमीयविध्यन्तः, उत सवनीय विध्यन्तः ? इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य ।

इति प्राप्ते उच्यते, एकादशिनेषु सौत्यस्य, सौत्यः इति सुत्याकालत्वात् सवनीयमाहुः, तदीयो विध्यन्त एकादशिनेषु । कुतः ? । द्वैरशन्यस्य दर्शनात्, अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां रशनाभ्याम् एकैकं यूपं परिव्ययति इति, अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एकैकरशन्यं स्यात् ।

अथ वचनमिदं कस्मात् न भवति ? । अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदायित्वेतत् अत्र विधीयते, यदि रशनादित्वमपि विधीयते, तदा वाक्यभिद्यते, तस्मात् तदमूयते । ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः ? । उच्यते, समाने पशुत्वे सुत्याकालता वैशेषिकं लिङ्गं, ततः प्राप्तिः । (८।१।७ अ०) ।

पर्युष्णेषु एकादशिनभ्रमातिदिशाधिकरणम् ।

तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥ १५ ॥

इह पशुगणा उदाहरणम्, वसन्ते ललानास्तीन् वृष भानालभते, तथा सैत्र खेतमालभेत, वारुणं कृष्णं, अर्धं च ओषधीना च सन्धौ अन्नकाम इति । तत्र विचार्यते, किम् अग्नीषोमीयस्य विध्यन्त, उत ऐकादशिनानाम् ? इति । यथोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य ।

एव प्राप्ते उच्यते, तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्, तेषाम् ऐकादशिनानां प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुत ? प्रतिपशु यूपदर्शनात्, यत् त्रिषु यूपेषु आलभेत वहिर्बाह्यात् इन्द्रियं धीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यम् अस्य जनयेदेकयूप आलभेत इति यूपचित्व प्रतिपिध्य, एक यूप सौत्रामण्या विदधाति । तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्त, तत्र हि प्रतिपशु यूपा । अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एक एव यूप स्यात्, तत्र एतन्नोपपद्यते । तस्मात् ऐकादशिनानां विध्यन्त पशुगणेषु । (८ । १ । ८ अ०)

अव्यक्तासु तु सोमस्य ।

अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

इह श्रूयते, अभिजिता यजेत इति एवञ्जातीयका यजतय, तेषु विध्यन्तचिन्ता, विभेषु सौमकी विध्यन्त,

उत दार्शपौर्णमासिकः ? इति । अविशेषात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते, अव्यक्तासु तु सोमस्य । का अव्यक्तता ? । द्रव्यदेवतस्य अभावः, द्रव्यदेवतेन हि यागोऽभिव्यज्यते, एताद्याद्रव्यदेवताचोदनाः, अभिजिता यजेत इति, एतासु अव्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः स्यात् । कुतः ? । अव्यक्तमा-
मान्यात्, सोमोऽप्यश्वत्थचोदनः, ज्योतिष्टोमेन यजेत इति । ननु सोमेन यजेत इत्येवा व्यक्तचोदना । तथापि देवताया अभावात् अव्यक्तता, तथा च दूषाग्नेन यजेत इति अव्यक्त-
चोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमाङ्गानि दर्शयति, दीक्षणी-
यायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमानं प्राप-
णीयायाम् इति । तस्मात् तासु सौमिको विध्यन्तः । (८ ।
१ । ८ अ०) ।

अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १० ॥

इह अहर्गणा उदाहरणम्, हिराणादयः गतरात्र-
पथ्यन्ताः । तेषु सन्देहः, किं ज्योतिष्टौमिको विध्यन्तः, उत
द्वादशाहिकः ? इति । पूर्वेण न्यायेन सौमिके प्राप्ते सच्यते,
गणेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः इति । कुतः ? । चोदना-
सामान्यात्, द्वादशाहेन यजेत, हिराक्षेण यजेत इति ।
अहःशब्दोऽपि अहोरात्रवचनः, रात्रिशब्दोऽपि, एतच्छब्द-
गतं लिङ्गम् । अर्धगतम् अपि गणत्वं, गणः एव सङ्घात-
धर्मैर्गणम् अनुमहीतुम् समर्थो न एकाहः । द्वाभ्यां लोमा-

वदति द्वाभ्यां मांसम् इति च एतदारभ्य द्वादशीपसत्त्वं
द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मात् अहर्ग-
णानां द्वादशाहः प्रकृतिः । (८।१।१० अ०) ।

—

संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

इह संवत्सरसत्राणि उदाहरणम्, आदित्यानामयन-
प्रभृतीनि । तेषु चिन्ता, किं द्वादशाहिकी विध्यन्तः 'उत
गवामयनिकः ? इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन द्वादशाहिके
प्राप्तेऽभिधीयते, गव्यस्य च तदादिषु, गव्यम् इति, गवामे-
यन'ब्रूमः, गोसम्बन्धात्, गावो वा एतत् सत्रमासत
इति । तस्य विध्यन्तः तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् ।
कुतः ? । संवत्सरसामान्यात्, पक्षय उपगायन्ति इति च
महाव्रतिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्शयति । ऋत्विज उपगा-
यन्ति इति च महस्त्रसंवत्सरे । (८ । १ । ११ अ०) ।

—

निकायिनासुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

निकायिनाञ्च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

निकायः, इति सङ्घातः, औत्तराध्वर्येणावस्थित उच्यते,
न एषां, ते निकायिनः यथा साहस्राः सायस्क्राः, तेषां
पूर्वस्य, केचित् धर्माः आम्नाताः, उत्तरे तु अधर्मेकाः ।

तत्र चिन्त्यते, किं ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तः, उत प्रथमस्य निकायिनः ? इति । अव्यक्तचोदनत्वात् ज्योतिष्टोमस्य ।

इति प्राप्ते उच्यते, निकायिनां च पूर्वस्य उत्तरेषु प्रवृत्तिः स्थात् । कुतः ? निकायित्वमामान्यात्, साहस्राणां साहस्रसामान्यात्, सायस्क्राणां सायस्कधर्मसामान्यात्, एवं सर्वत्र पूर्वस्मिन् च साहस्रे सहस्रं दक्षिणाम् आम्नाय-उत्तरस्मिन् दर्शयति, यावत् अन्य साहस्रस्य उत्तरा गौः समाहिता भवति, तावत् अस्मात् लोकात् असौ लोक इति, तथा पूर्वस्मिन् सायस्के साहस्रसंवल्लरः सोमकयण-स्पर्द्धमानानाम् इत्याम्नाये उत्तरस्मिन् अपि तमेव दर्शयति, स्त्रीं गौः सोमकयणी व्यावृत्ता हि एषां संहिता इति । तस्मात् पूर्वस्य उत्तरेषु धर्मैः । (८ । १ । १२ अ०) ।

फलादीनामनतिदिमाधिकरणम् ।

कर्मणास्त्वप्रवृत्तित्वात् फल-नियम-कर्तृ-समुदाय-
स्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ (सि०)

इह फल-नियम कर्तृ-समुदाया उदाहरणम् । फल-स्वर्गः, नियमो यावज्जीविकोऽभ्यासः, कर्त्ता स्वर्गकामः, समुदायो दर्शपूर्णमासौ इति । तत्र चिन्त्यते, किं फल-नियम-कर्तृ-समुदायानां सौख्यादिषु प्रवृत्तिः, न ? इति । किं प्राप्तम् ? इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् (८ । १ । ११ सू०) इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिः इति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते, फल-नियम-कर्तृ-समुदायस्य अप्रवृत्तिः ।

कुतः ? । कर्मणः अप्रवृत्तित्वात् तद्वन्धनत्वात् च फलादीनां
कर्म तावत् न प्रवर्तते । किङ्कारणम् ? । विध्यन्तेन धर्माः
प्रवर्तन्ते, न च कर्म विध्यन्तविहित, विध्यादिविहितं तत् ।
तस्मात् न प्रवर्तते, तस्याप्रवृत्तित्वात् फल-नियम-कट्ट-
समुदायस्य अनन्वयः अप्रवृत्तिः इत्यर्थः । कुतः ? । तद्वन्ध-
नत्वात्, फल तावत्, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति, दर्श
पूर्णमाससंयुक्तं श्रुतं, तत् यत्र दर्शपूर्णमासौ, तत्र भवितु
मर्हति, न च सौर्यादिषु तौ स्तः, अतः स्वर्गस्यापि तत्रा
भावः । एवं नियमोऽपि कर्मबन्धनं, यावज्जीव दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजेत इति, स दर्शपूर्णमासाभावे कथं स्यात् ।
तथा कर्त्ता कर्मबन्धनः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः इति,
मोऽपि कथं तयोरसतोः स्यात् । समुदायोऽप्याग्नेयादीनां,
तानि सौर्यादिषु न सन्तीति तत्समुदायः कथं तत्र भवेत् ।
तस्मात् तेषाम् अप्रवृत्तिः ।

प्रवृत्तौ चापि तांदर्यात् ॥ २१ ॥ (यु०)

अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्मार्या, कर्मण उपकर्तुम्,
न च फलादीनि कर्मण उपकुर्वन्ति, फलं तावत् पुरुषस्य
उपकरोति, न कर्मण, उक्तं हि फलं च पुरुषार्थत्वात्
(२।१।५ सू०) इति । नियमोऽपि न कर्मधर्मः, कट्टधर्मो-
ऽभाषित्युक्तं, कर्त्तुं चा श्रुतिसंयोगात् (२।४।२ सू०) इति ।
तथा कर्त्ता स्वर्गकामो न कर्त्तार्यः, कर्म स्वर्गकामार्थं, न
हि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते, स्वर्गकामो यजेत इति,
किन्तु हि, कर्म स्वर्गकामस्य उपदिश्यते, स्वर्गकामो यजेत,

नान्यत् कुर्यात् इति । तथा ममुदायो न कर्मार्थः, फलार्थो-
ऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति । एवम्
एतेषां कर्मणोऽनुपकारकत्वात्, प्रवृत्तिः अनधिकं स्यात् ।
तस्मात् न प्रवर्त्तेरन् ।

अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

अत्राह, यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात् फलादीनाम-
प्रवृत्तिः, प्रयाजादीनामपि तत्सम्बन्धात् अप्रवृत्तिः प्राप्ता,
तान्यपि हि तत्संयुक्तानि इति । उच्यते, यद्यपि तानि
दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि, विध्यन्तेन तु सौख्यादिष्वपि
अतिदिष्टानि । फलादीनि तु न विध्यन्तेन अतिदिश्यन्ते,
तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवर्त्तिका श्रुतिः स्यात्, ततः प्रवर्त्तेरन्,
न च असावस्ति । तस्मात् अश्रुतित्वात् न प्रवर्त्तन्ते ।
(८।१।१३ अ०) ।

गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।

गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥२३॥ (पृ०)

इह गुणकामा उदाहरणम्, गोदोहनेन प्रणयेत् पशु-
कामस्य, उपास्मै गायता नरः इति, आसकामाय प्रतिपदं
कुर्यात् इत्येवमादयः । तत्र विचार्यते, किं गुणकामानां
वैकर्तये प्रवृत्तिः, उत न ? इति । ततः सूत्रेणैव उपक्रमः,
गुणकामेषु अश्रितत्वात्, प्रवृत्तिः स्यात्, प्रवृत्तिः गुण
कामानाम् । कुतः ? । अश्रितत्वात्, गोदोहनं प्रणयना-
श्रितं, गोदोहनेन प्रणयेत् इति । तच्च प्रणयनं प्रवर्त्तते,

आश्रये च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितमेपि प्रवेर्त्तते । यथा पटे
आकृष्यमाणे तदाश्रितं चित्रमप्याकृष्यते, यथा च चमसः
प्रवर्त्तते, यथा च खादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यात्, इति
एव गोदहनम् अपि प्रवर्त्तते । गोदोहने च प्रवर्त्तमाने
तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तितुमर्हति । तस्मात् गुणकामा-
नाम् प्रवृत्तिः ।

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ (सि०)

निवृत्तिर्वा गुणकामानाम् अप्रवृत्तिः । कुतः ? ।
कर्मभेदात्, कार्यभेदात् इत्यर्थः । अन्यत् कार्यं गोदोह-
नस्य, अन्यत् चमसस्य, चमसः क्रत्वर्थो, गोदोहनं तु
पुरुषार्थः । तदुक्तम्, यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्ता-
ऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् (४।१।२ सू०) इत्यत्र । अक्रत्वर्थः,
किमर्थे प्रवर्त्तते ? क्रतूपकाराय हि तस्य प्रवृत्तिः । एवं
प्रतिपदः । तस्मात् न प्रवर्त्तेरन् गुणकामाः ।

यत्तु उपन्यस्तं, यथा खादिरं वीर्यकामाय यूपं
कुर्यात् इत्यत्र प्रवृत्तिरेवम् अत्रापि इति, तत्र ब्रूमः,
अपि वाऽतद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥

२५ ॥ (पू० यु० नि०)

अपि वा, एवंविधेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ? । अतद्विकार-
त्वात्, न खादिरः क्रत्वर्थविकारः, अयम् अपि क्रत्वर्थः
एव, तदुक्तम्, एकस्य तु उभयत्वे सयोगपृथक्त्वम् (४।३।
५ सू०) इति, क्रत्वर्थयेत् पलाययत् प्रवर्त्तते, तस्मिन् प्रवर्त्त-
माने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तते, खादिरेव हि च

सिध्यति, स च खादिरोऽस्ति, तस्मात् कामं साधयिष्यति ।
(८।१।१४ अ०) ।

सौख्यं चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ।

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैक-
त्वात् ॥ २६ ॥

सौख्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति श्रूयते ।
अस्ति तु प्रकृतावभिमर्शनद्वय, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभि
सृजेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्याम् इति, तत् इह चादकेन
प्राप्यते । तत्र संशयः, किं सौख्यं यदा पौर्णमास्यां प्रयु-
ज्यते, तदा चतुर्होत्राऽभिस्रष्टव्यः । यदाऽमावास्यायां, तदा
पञ्चहोत्रा । उत उभयत्र विकल्पः, चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा
वा ? इति । किं प्राप्तम् ? व्यवस्था इति । कुतः ? । चोद-
नानुग्रहात् प्रकृतौ व्यवस्था कृता, इहापि चोदको व्यवस्था
प्रापयति ।

एवं प्राप्ते उच्यते, एकस्मिन् कर्मणि अत्र सौख्यवि-
कल्पः । कुतः ? । अविभागो हि चोदनैकत्वात्, एकेषा
चोदना, सौख्यं चरुम् निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति,
तत्र अविभागो भवतु उभावपि अभिमर्शने प्राप्येते, तयो-
रेकार्थत्वात् समुच्चयो न सम्भवति, तस्मात् विकल्पः ।
यत्तु, प्रकृतौ व्यवस्था इति । न असौ कालकृता, किं तर्हि
समुदायकृता, न च, सौख्यं तौ समुदायौ भूतः ।

यदेवम् अभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः

समुदाययोरभावात् इति । अत्र उच्यते, न प्राप्नोति, यद्वि
समुदाययोः अभिमर्शनम् उच्येत, तयोस्त्वनभिन्नष्टव्यत्वात्,
समुदायिनां तदुच्यते लक्षणया, समुदायिविकारस्य सौम्यः ।
तस्मात् तत्रापि चोदकः प्रापयति तत् । (८।१।१५ अ०) ।

—:०:—

सौम्ये चरादाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ (पू०)

सौम्यं कर्मणि दार्शपूर्णमासिको विध्यन्तः इत्युक्तम्,
इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः (८।१।११ सू०) इति,
सन्ति तु तत्र कर्माणि आग्नेयादीनि । तत्र विचारः, किं
यस्य कस्यचित् दार्शपूर्णमासिकस्य कर्मणः सौम्यं विध्यन्तः,
उत आग्नेयस्य ? इति । किं प्राप्तम् ? विकल्पः । कुतः ? ।
लिङ्गसाधारण्यात्, सौम्यं दार्शपूर्णमासिकविध्यन्तप्राप्तो
यल्लिङ्गम् उपदिष्टं, प्रयाजे-प्रयाजे कृत्स्नं जुहोति इति,
तत् साधारणं सर्वेषां विध्यन्ते सम्भवति । न च समुच्चयः,
तस्मात् विकल्पः ।

एकाध्यांद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वात् विकारो

हि ॥ २८ ॥ (सि०)

आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येन । कुतः ? । एकाध्यात्,
एकदेशतत्वात् इत्यर्थः, आग्नेय एकदेवत्वः, सौम्योऽपि ।
तेनेकदेशतत्वेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्येत, पूर्व-
वत्त्वात्, पूर्ववानयं सौम्यः, पूर्वञ्च अभिहितं विध्यन्तम्
अपेक्षते, विकारो हि, विकृतिः एषा, सर्वाश्च विकृतयः

पूर्ववत्त्वः शोदनावाक्यानामममाप्तत्वात् । तत्र लिङ्गेन विध्यन्तनिगमी भवति इत्युक्तम् । अस्ति च एकदेवतत्वं निङ्गम् । तेन आग्नेयविध्यन्तः ।

अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०)

अत्र आह, स्यात् एतदेवं, यदि अचैकत्वं श्रूयते, न तु श्रूयते । कथम् ? । तद्वितेन अयं निर्देशः, सौख्यम् इति, तथा, आग्नेयम् इति । तत्र वचनशक्तिर्न प्रायते, किं सूर्यो देवता अस्य, उत सूर्यो च सूर्याय इति, तथा आग्नेयेऽपि ।

स्यात् लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥ -(आ० नि०)

स्यात् व्यवस्थितिः एकत्वस्य । कुतः ? । निङ्गभावात्, लिङ्गम् अवास्ति । किम् ? । वाक्यशेषे एकत्वं श्रूयते, सौख्यं तावत् समुमेव आदित्यं स्वेन भागधेयेन उपधावति, स एवेन ब्रह्मवर्चमहमयति इति । आग्नेयेऽपि, अद्विरसो वा इत उत्तमाः स्वर्गमायस्ते यद्वास्त्वभ्यायस्ते पुरोडाशं कर्म भूत्वा प्रमर्षन्तमपश्यन्तमनुवन् इन्द्राय ध्रियस्व वृहस्पतये ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति, स तानाह न ध्रिये, तमनुवन् अग्नये ध्रियस्वेति, सोऽब्रवीत्, ध्रियेऽहं, यदाम्नेयोऽटाकपालोऽमावास्याया पूर्णमास्या चाणुतो भवति अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्द्धयति इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥ (नि०)

अनुवाक्यायाम् एकत्ववचनं, अग्निर्हं सूर्या दिवः

आग्नेये, उदुत्यज्ञातवेदसम् इति मोक्ष्ये । ननु पुनरुक्तं
एतल्लिङ्गद्वयोपदर्शनम् इति । तदुच्यते । नैतत् पुनरुक्तं
एकमत्र चोदनागतम्, एकं मन्त्रगतम् । चोदनागतं
प्रापकं, मन्त्रगतं प्राप्तस्य द्योतकम् इति । (८ । १ । १६
अ०) ।

हविर्देवतयोः सन्निपाते हवि सामान्यस्य बलीयस्ताधिकरणम् ।

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ॥ ३२ ॥ (मि०)

इदं श्रूयते, ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् इति, आग्नेयं
पयः इति । तत्र मन्देहः, किं देवतासामान्यात् ऐन्द्र
पुरीडागमावाय्यस्य विध्यन्तः, आग्नेये च पयसि औषधस्य,
देवतासामान्यं बलवत्तरम् । अथ हविःसामान्यात् उत्तरत्र
सामान्यायस्य, पूर्वत्र औषधस्य, हविःसामान्यं बलीयः ?
इति ।

किं प्राप्तम् ? उच्यते, देवतासामान्यं बलीयः इति ।
कुतः ? । मुख्यत्वात्, मुख्यनियन्त्रिता देवता, ऐन्द्रम् आ-
ग्नेयम् इति । जघन्यनियन्त्रितं हविः । तयोर्विरोधे मुख्या-
नुपहो न्यायः, मुख्यस्य पविरुद्धप्रवृत्तित्वात्, जघन्यस्य तु
मुख्येन विरुद्धा प्रवृत्तिः । तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः ।

इति प्राप्ते ब्रूमः, विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत, वि-
प्रतिपत्तौ एतस्मां हविर्देवतयोः, हविषा विध्यन्तो निय-
म्येत । कुतः ? । कर्मणस्तदुपाख्यत्वात्, कर्म देवतां प्रति

इत्यर्थः । अथ वा हिरण्यमपि तेजस्वित्वात् उज्ज्वलम् ;
आज्यमपि स्निग्धत्वात् उज्ज्वलमेव । तस्मात् सामान्यात्
उपाशुयाजधर्मा शतकृष्णलघुः ।

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०)

हिरण्ये च बहवः, आज्यधर्माः अनुगृह्यन्ते अवेक्षणा
दयः, औषधधर्मानु द्वीयेरन् अवहन्त्यादयः । तस्मात् अपि
आज्यधर्माः ।

औषधं वा विगदत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०)

अथ वा औषधस्य हिरण्ये विध्यन्ते । कुतः ? । विग-
दत्वात् हिरण्यमपि विगदम्, औषधमपि विगदम् । कः
पुनरनयोः सामान्ययोर्विशेषः ? । न खलु कश्चित्, किन्तु
विगदत्वस्य कारणद्वयम् उपोद्बलक, तेजस्वितायास्तद्वन्मा-
नुषह एकः ।

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥ (यु० १)

चरुशब्दस्य अत्र भवति, प्रज्ञापत्य चरुम् इति । चरु-
शब्दस्य औषधस्य वक्ता, तत् बलवत् औषधस्य लिङ्गम् ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुते ॥ ३९ ॥ (यु० २)

तस्मिंश्च आज्ये श्रपणं श्रूयते, हृते श्रपयति इति ।
किमतः ? । अत एतद्वदति, औषधविध्यन्तेन श्रपणं
प्राप्यते । तत्र केवलम् आज्यं विधायिष्यते, आज्यविध्यन्ते
तु श्रपणम् आस्य च विधीयेयातां, तथा वाक्यमिष्येत ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः इत्येतस्य अपरा व्याख्या । अत्र

आह, साक्षादेवेहान्यं श्रूयते, तस्मात् तस्य विध्यन्तः
इति । ततः उत्तरम् इदं, तस्मिंश्च अपणश्रुतेः, दार्शपौर्ण-
मासिक अपणं तस्मिंश्च आज्ये श्रूयते, गुणगतं तत्सामान्यं,
हविर्गतं तु वेगद्य, चरुशब्दश्च । तस्मात् ते बनवती । (८ ।
१ । १८ अ० ।

मधूदके उपाशुयाजीयान्यभ्यांतिदेशाधिकरणम् ।

मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

(पू०)

चित्रायाम् इष्टौ श्रूयते, दधि मधु घृतं घाना उदक
तण्डुलाः, तत्सष्टं प्राजापत्य भवति इति । तत्र, मधूदके
पयोविकारः स्यात् । कुतः ? । द्रवसामान्यात्, द्रवे च
मधूदके पयोऽपि द्रवम् ।

आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ (सि०)

आज्यं वा इमे विकुर्याताम्, उपाशुयाजस्य तयो-
र्विध्यन्तः स्यात् । कुतः ? । वर्णसामान्यात्, समानवर्णे
मधूदके आज्येन ।

धर्मानुयहाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०)

आज्यधर्माश्च बहवः मधूदकयोः शक्याः कर्तुम् दत्त-
वनादयः, न तु पयोधर्मा दौहनादयः ।

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

यत्तु, पूर्वं कारणम् उक्तं, द्रवत्वसामान्यं तदविशिष्टं, आज्यमपि अग्निसयोगात् द्रवीभवति तस्मात् उपांश-
याजविध्यन्तः मधूदकयोः इति । (पा१।१६ अ०) ।

इति श्रीभट्टशबरस्वाभिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टम
अध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अष्टमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

ऐदिकं सौवामण्याऐदिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौवामण्याञ्च ग्रहेषु
ताच्छब्दात् ॥ १ ॥ (पू०)

चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या श्रुताः, वाजिभ्यो वाजिनम्
इति, सौवामण्यां च सुरा यहाः, आश्विनं ग्रहं गृह्णाति,
सारस्यतम् ऐन्द्रम् इति । तत्र संशयः, किम् उभयोः
सौमिको विध्यन्तः, उत दार्शणीर्णमासिकः ? इति ।
तदुच्यते, वाजिने सौवामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्वं,
सौमिको विध्यन्तः । कुतः ? । ताच्छब्दात् सोमशब्द-
त्वात् । सोमशब्दस्त्वत्र श्रूयते, सोमो वै वाजिनं सुरा
सोमः इति, न तावत् वाजिनं सोमः, न सुरा । न च,

तयोः सोमेन सादृश्यम् अस्ति । सादृश्याच्च परशब्दः परत्र प्रवर्तते । तस्मात् सादृश्यम् अत्र विधीयते, सादृश्यं च अत्र सोमधर्मत्वकृतं शक्यं विधातुम्, न अन्यत्, स एष नाम्ना धर्मातिदेशो न विध्यन्तेन, यथा, कौण्डपायिनामयने अग्निहोत्रे ।

अनुषपट्काराच्च ॥ २ ॥ (यु० १)

अनुषपट्कारं च सोमधर्मे दर्शयति, वाजिनस्य अग्ने वीहीत्यनुषपट्करोति, सुराया वीहीत्यनुषपट्करोति इति ।

समुपह्वय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥ (यु० २)

समुपह्वय भक्षणं च सोमधर्मे, तत्र दृश्यते, शेषं समं वा विभज्य समुपह्वय भक्षयन्ति इति ।

क्रयण-श्रयण-पुरोरुगुपयाम-ग्रहणासादनवाः सोप-

नहनञ्च तद्वत् ॥ ४ ॥ (यु० ३)

क्रयणादौ च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति, सोमेन लीवात्, क्रय्या कुवससक्तुभिराश्विनं क्रीणाति इति । एका पुरोरुक् एका यान्या, उपयामगृहीतोऽस्य अच्छिद्राय त्वाऽच्छिद्रेणाश्विनं ग्रहं गृह्णाति, गृहीत्वा आसादयति विराजं संहता यसस्ति, सोमे वासंसी उपनहानि तांश्चानि शय्याणि भगन्ति इति, विधो सति अनेकार्थानि वाक्यानि स्युः, क्रयादीन् सोमकादौ च विदधति । तस्मात् उभयोः सौमिको विध्यन्तः ।

हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०)

हविःसामान्येन वा, अत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो नियम्येत । कुतः ? । तद्विकारत्वात्, दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो विकारः सुराधाजिने, औपधविकृतिः सुरा, माम्नाय्यविकृत दाजिनम् ।

प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥ (पू० यु० नि०)

अथ यदुक्तं, ताच्छब्दात् इति । तत्र ब्रूमः, प्रशंसार्थोऽयं सोमशब्दः, न विध्यर्थः, विधायकस्य अभावात्, सोमो वे वाजिनः, सुरा सोमः इति प्रकटफलवत्त्वात् सोमस्य, तद्भावेन सुरा-वाजिनयोः प्रशमा, यथा, सिद्धो देवदत्तः इति पुरुषस्य । तस्मात् नाव नाम्ना धर्मातिदेशः ।

वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ (पू० लि० नि०)

इतराणि तु सीमक्रयादीनि वाचनिकानि, प्राप्तेरभावात् । अगत्या च वाक्यानाम् अनेकार्यता, सगुणकर्मविधानेन ।

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥ (यु०)

अथैरेव दीक्षणीयामाप्नोति, । तौक्मभिः प्रायणीया, सिद्धलोमभिरातिथ्याम् इति, गोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्षणीयादीनि प्राप्नुयुः । प्राप्तानाम् शष्पादिभिस्तदामि वञ्चन नोपपद्यते ।

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥ (लि०)

पशुपुरोडाशता च ग्रहाणां श्रूयते, नैतेषां पशूना

पुरोडाशा विध्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा द्वेते पशवः इति । तत्र तावत् अत्र ग्रहाः पुरोडाशाः, ग्रहा एव ते, यदि तु पुरोडाशधर्मकाः, तत एतदुपपद्यते । तस्मात् पुरो-
डाशिकस्तेषु विध्यन्तः । (८।२।१ अ०) ।

पशौ सात्राय्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामान्यात् ॥

१० ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोत्रे पशुः अग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो, यत् अग्नीषोमीयं पशुमासभते इति । तत्र सन्देहः, किं पशुः पुरोडाशविकारः, उत सात्राय्यविकारः ? इति । किं प्राप्तम् ? पशुः पुरोडाशविकारः स्यात् । कुतः ? । देवतासामान्यात्, अग्नीषोमीयः पशुः, पुरोडाशोऽपि तदेवत्य एव ।

प्रोक्षणाञ्च ॥ ११ ॥ (हे० १)

प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः पशौ दर्शयति, अद्भ्यस्त्वोपधीभ्यो लुटं प्राक्षामि इति पशुं प्रोक्षति इति ।

पर्यग्निकरणाञ्च ॥ १२ ॥ (हे० २)

पर्यग्निकरणम् अपि पुरोडाशधर्मः, तदपि पशौ दृश्यते प्राहवनीयात् उल्लुकेन पशुं पर्यग्निकरोति इति । तस्मात् पुरोडाशविकारः ।

सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०)

सान्नाय्यं वा पशुर्विकुर्यात्, न पुरोडाशम् । कुतः ? ।
तत्प्रभवत्वात्, पशुतः सान्नाय्यं प्रभवति, पशुश्च । तत् मिथः-
प्रत्यासत्तं, प्रत्यासत्तिश्च लिङ्, हविःसामान्यं च देवता-
सामान्यात् बलीयः इत्युक्तम् । (८ । १ । १७ अ०) ।

तस्य च पांचदर्गनात् ॥ १४ ॥ (यु०)

तस्य च सान्नाय्यस्य यत् पांचम् उखा, सा पशो
दृश्यते, यदि पशुखायां पचेत् इति । (८ । २ । २ ।
अ०) ।

दधः स्यान्मूर्त्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ (पू०)

सान्नाय्यविकारोऽपि दधः विकारः स्यात् पशुः, न
पयसः । कुतः ? । मूर्त्तिसामान्यात्, घनत्वं मूर्त्तिः ।

पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

पयो वा पशुर्विकुर्यात्, न दधि । सद्यःकालः पशुः,
पयोऽपि सद्यःकालम् । दधि तु हरिहकालः, पयोऽन्तरितः,
तद्विहरिहम् ।

पश्वानन्तर्यात् ॥ १७ ॥ (यु० १)

पशोश्च पयः अनन्तरं, तत्प्रत्यासन्नं, न दधि ।

द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥ (यु० २)

द्रवत्वं पशुपयसोः समानं, पशुरपि द्रवति, पयोऽपि ।
तस्मात् पयोविकारः पशुः । (८ । २ । ३ अ०) ।

आमिचाया पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

आमिचीभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ २६ ॥

(१म पृ०)

वैश्वदेवी आमिचा उभयोः दधिपयसोर्विकारः स्यात्,
उभयभाव्यत्वात्, उभाभ्यां हि सा भाव्यते, तत्र न युज्यते,
विशेषोऽस्यैव, न इतरस्य इति । तस्मात् उभयोः ।

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥ (सि०)

एक वा विकुर्यात् दधि पयो वा, नोभे, चोदनेक-
त्वात्, एकैषा चोदना, वैश्वदेव्यामिचा इति, सा एकेन
विध्यन्तेन निराकाङ्क्षीक्रियते । तस्मात् एक विकुर्यात् ।

यत्तु, न युज्यते विशेष इति । तत्र उच्यते,

दधिसङ्घातसामान्यात् ॥ २१ ॥ (२य पृ०)

मद्वत् दधि, आमिचाऽपि सङ्घाता, पयो द्रवम् । एष
विशेषः । तस्मात् दधौ विकारः इति ।

पयो वा तत्प्रधानत्वात्त्वोक्तत्वं दधस्तदर्थ-
त्वात् ॥ २२ ॥ (सि०)

पयो वा आमिचया विक्रियते, न दधि, पयःप्रधान-

त्वात्, अस्य च संसर्गस्य । किं प्राधान्यम् पयसः ? । भूयस्त्वं, प्रभूतं तत्र पयः, अल्पं दधि । दध्नः च तदर्थत्वात्, दधि च तत्र पयो घनीभावयितुम् उपादीयते । लोकावत्, लोकेऽपि पय एव घनीभावयितुम् दधि उपादीयते । कथम् ? । दध्यभावे अन्येन अन्ने नापि काञ्जिकादिना क्रियते, तथापि च आमिषाशब्दो भवति, दधिनियमः अन्ने हि ग्रहणार्थः । तस्मात् पयः एव अन्नसंयोगेन घनीभूतम् आमिषा इत्युच्यते । पयश्चेत् आमिषा, पयस एव विकारो न्यायः ।

धर्मानुग्रहाच्च ॥२३॥ (यु०) ॥

सद्यःकालता धर्मः पयोविकारत्वेन अनुग्रहीयते, वैश्वदेवस्य सद्यःकालत्वात्, दधिविकारत्वे बाध्येत । वैश्वदेवोऽपि द्वाहकालः क्रियेत । तथा तस्य धर्मो बाध्येत, सद्योभावं च दर्शयति, जुषन्तं युज्यं पयः इति, यदि दध्ना विकारः स्यात्, तथा द्वाहकालभावे दातव्यं, न कथञ्चन पयः स्यात् । तत्र एतदर्थं नोपपद्यते । तस्मात् पयोविकारस्य आमिषा, दध्नश्च अधर्मकत्वम् । (८।२।४५०) ।

— — —

^१ शादमाह सत्तमहीनयोर्व्यवस्थया धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सत्तमहीनस्य द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरैक-
कर्म्यात् ॥ २४ ॥ (पू०) ॥

द्वादशाहोऽहर्गणः, प्रायणीयोऽतिरात्रः, पृथग् पट्टः, अयच्छब्दो मा अविधाक्यम् अहः, उदयनीयोऽतिरात्रः इति, स तमयसप्तकः, सत्तमहीनस्य । कथं प्रापते ? । अभियुक्ता-

नाम् उपदेयात्, एवं हि उपदिशन्ति, सवमहीनश्च द्वाद-
शाहः इति, शब्दार्थाधिगमे च अभियुक्तोपदेशः प्रमाणम् ।
संज्ञाव्यवस्थया च तस्य धर्माः आम्नाताः, एको द्वौ बहुवो-
ऽपि वा अहीनेन यजेरन, तान् टीक्षिता याजयेयुः, गृह-
पतिसप्तदशाः स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्रम् उपेयुः इत्येव-
मादयः । धर्मभेदाच्च संज्ञाव्यवस्था, यथा, ब्राह्मणः, परि-
व्राट्, वानप्रस्थः इति, तत् दर्शनेऽध्याये (६ पा०) वक्ष्यते
द्वादशाहस्य सत्रत्वमामनोपायिचोदने यजमाने बहुत्वे
सत्रशब्दाभिसंयोगात् (५० ॥) यजतिचोदनात् अहीनत्वं,
स्वामिनां च अस्थितपरिमाणत्वात् । (५१ ॥) इति, स
हिरावादिषु अहर्गणेषु प्रवर्त्तते इत्युक्तम्, गणेषु द्वादशाहस्य
(८।१।१७ सू०) इति । तत्र सन्दिह्यते, किम् उभयप्रकारोऽसौ
विकृतौ प्रवर्त्तते, उत व्यवस्थया, क्वचित् अहीनभूतः, क्वचित्
सत्रभूतः ? इति । किं प्राप्तम् ? तस्य उभयथा प्रवृत्तिः
स्यात्, एककर्म्यात्, उभयविधस्तत्र प्रवर्त्तते । कुतः ? ।
एककर्म्यात्, एकम् इदं कर्म उभयविधम् इत्युक्तम्, न तस्य
प्रवृत्तौ विशेषो गृह्यते, इह एवंविधः, इह न इति । तस्मात्
उभयविधः प्रवर्त्तते । ननु एका चेद्विधा प्रवृत्ता, द्वितीयया
कार्यं नास्ति । एककर्म्यात् विकल्पो भविष्यति, यदा
प्राग्नेयविकारेष्वभिसर्गनस्य ।

अपि वा यजतियुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्,

प्रकृत्या तुल्यगद्गत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

अपि वा नेतदेवं, सर्वत्र उभयथा प्रवृत्तिः इति, यत्र

यजतिः श्रूयते, तत्र अहीनभूतस्य प्रवृत्तिः, पारिशेष्यात् ।
 यत्र आसनोपायिचोदना, तत्र सवभूतस्य । कस्मात् ? ।
 प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात्, प्रकृत्या हि विकृतिः तुल्यशब्दा
 भवति । तस्मात् चोदनासामान्यात् प्रकृतिनियमः । अही-
 नभूतस्य यजतिचोदनः, द्वादशाह्येन प्रजाकामो यजेत इति ।
 सवभूत आसनोपायिचोदनः, द्वादशाहम् ऋद्धिकामा
 उपेयुः, द्वादशाहम् ऋद्धिकामा उपासीरन् इति ।

द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं यजति-
 चोदनात् ॥ २६ ॥ (आ० नि० १)

अत्र आह, के पुनस्ते अहर्गणाः यजतिचोदनाः, येषु
 अहीनभूतः प्रवर्त्तते । के वा आसनोपायिचोदनाः, येषु
 सवभूतः ? इति । तदुच्यते, द्विरात्रादीनाम् एकादशरात्रात्
 अहीनत्वम्, तत्र अहीनभूतः प्रवर्त्तते । तेषां यजतिशब्देन
 चोदनात्, द्विरात्रेण यजेत इति ।

त्रयोदशरात्रादिषु सवभूतस्तेष्व्वासनोपायिचोद-
 नात् ॥ २७ ॥ (आ० नि० २)

त्रयोदशरात्रम् ऋद्धिकामा उपेयुश्चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठा-
 कामा उपासीरन् इति सुहृद्भूत्वा आचष्टे ।

एव वा, यस्मात् यजतिचोदनोऽहीनः, तस्मात् द्विरा-
 त्रादीनामप्यहीनत्वम्, तेष्वपि हि यजतिचोदनाः । यस्मात्
 आसनोपायिचोदनं सर्वं, तस्मात् त्रयोदशरात्रादीनि
 सवाणि, तानि अपि तचोदनानि इति ।

लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥ (यु०)

अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानसृजत
तमेतं द्विरात्रादयोऽहर्गणाः कृत्स्नम् अस्मान् मा ह्यसी
रिति, तदेवाम् अहीनत्वम् इति द्विरात्रादीनाम् अहीनत्व
दर्शयति । (८ । २ । ५ अ०) ।

पञ्चदशरात्रादिषु सवधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं
कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्श-
नात् ॥ २९ ॥ (पू०)

पञ्चदशरात्रं, कुण्डपायिनामयनं च उभावपि अहीनौ ।
कस्मात् ? । अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्, उभावपि एतौ अन्य
तरतोऽतिरात्रौ तेन अहीनौ इति, 'पञ्चदशरात्रस्तावत्,
विष्टत् अग्निष्टुदग्निष्टोमः त्रिरात्रा दशरात्र उदयनीयो-
ऽतिरात्रः इति । कुण्डपायिनामयनपि, मासमग्निहोत्र
क्षुहति इत्यारभ्य, यावत् दशरात्रो महाव्रतम् उदयनीयो-
ऽतिरात्रः इति । यद्य अन्यतरतोऽतिरात्रः, स अहीनः ।
कथम् ज्ञायते ? । तद्भूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात्, तद्भूतेषु
अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेषु, अहीनत्वं श्रूयते, यत् अन्यतरतो
ऽतिरात्रः, तेन अहीनः इति ।

अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ (यु०)

अहीनः इति च अयम् पञ्चदशरात्रः प्रत्यक्षम् उक्तः,

यदन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः इति । तस्मादपि अहीनः इति ।

सत्रे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

सत्रे वा एते, न अहीनौ । कुतः ? । उपायिचोदनात्, ये एव भूतिकार्यमिच्छन्तः, ते एनं पञ्चदशरात्रम् उपेयुः, कुण्डपायिनामयनेऽपि, भूतिकामा उपेयुः इति । कः पुनरेतयोर्लिङ्गयोर्विशेषः ? । चोदनागतमेकं, वाक्यान्तरगतम् अन्यच्च । चोदनागतं, यत् तदन्तरङ्गं भवति, वह्निरङ्गम् इतरत् । अयम् च अपरो विशेषः, अहीनलिङ्गेन च नित्येन अहीनस्य संस्तुतिर्नोपपद्यते, उपपत्त्या एतत् अहीनत्वम् उच्यते, यत् अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः इति । सा यदि तावत् उपपत्तिः साधिका, ततोऽन्तरेणापि वचन, सिद्धम् अहीनत्वम् । अथ न साधिका, उच्यमानपि न सिध्यति । तस्मात् न एतत् वचन, किन्तर्हि अनुवादोऽयं सुत्वर्थः । सुतिय, नित्येन अहीनलिङ्गेन अन्यतरतोऽतिरात्रत्वेन अहीनस्य नोपपद्यते, यत्कारण, सर्वे एव अहीनः अन्यतरतोऽतिरात्रः । सत्रस्य तु उपपद्यते येन तावत् अयम् अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः, आत्मना च सत्रम्, यत् उभयात्मा विगिष्टोऽयम् अन्येभ्य सत्रेभ्यः इति ।

सत्रलिङ्गञ्च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु०)

सत्रलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति, गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः इति, गृहपतिर्हि सत्रे आत्मातः,

गृहपतिसप्तदशाः सत्रम् उपेयुः इति । सत्रे च तेनार्थः क्रत्वर्थान् याजमानान् कर्तुम्, अन्येषां यजमानानाम् व्यावृत्तत्वात् । तस्मात् सत्रे एवैते इति । (८ । २ । ६ अ०) ।

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टम-
स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

—

अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—:०:—

शुचिदेवते आप यस्याग्रावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य धर्मातिदेशाधिकारणम्

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥१॥ (पू०)

इह हविर्गणा उदाहरणम्, आग्नावैष्णवम् एकादश-
कपाल निर्वपेत्, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम्, अग्नये
पावकाय अग्नये शुचये इत्येवमादयः । तत्र चिन्त्यते, किं
शुचिदेवतस्य अग्नीषोमीयविध्यन्तः, आग्नावैष्णवस्यापि
आग्नेयविध्यन्तः, उत विपर्ययः ? इति । किं प्राप्तम् ?
हविर्गणे परम् शुचिदेवतं, उत्तरस्य अग्नीषोमीयस्य
विकारः, पूर्वमपि आग्नावैष्णव, पूर्वस्य आग्नेयस्य
विकारः । कुतः ? देशसामान्यात्, क्रमसामान्यात्
इत्यर्थः । इह शुचिदेवतो द्वितीयः, प्रकृतावपि अग्नी-
षोमीयो द्वितीयः, इतरथापि आग्नावैष्णवः प्रथमः, प्रकृ-

तावपि आग्नेयः प्रथमः । देशसामान्येन लिङ्गेन परम् उत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः ।

देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्या श्रुति-
त्वात् ॥ २ ॥ (सि०)

न वा देशनियमः स्यात्, किन्तिर्हि ? देवतया, देवता-
सामान्यात् । कुतः ? । शब्दवती देवता, आग्नावैष्णवम्,
अग्नेये शुचये इति । इतरस्य देशस्य, अश्रुतित्वात्, देशो
न श्रूयते, किन्तिर्हि प्रचयात् गम्यते । किम्, अतः ? । एत
दतो भवति, देवताप्रत्ययः कर्मचोदनायाम् अनन्तरत्वात्
मुच्यः, इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षया उत्पद्यते । तस्मात्
लघन्यः । मुच्यानुग्रहय न्यायः । अतः शुचिदेवत्ये आग्ने-
यस्य विध्यन्तः आग्नावैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य । (८
३ । १ अ०) ।

जनकसप्तरात्रे विवृतमह सु चादशाह्मन्तिदेवाधिकरणम् ।

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीये-
ताग्नेयवत् ॥ ३ ॥ (पू०)

जनकसप्तरात्रे श्रूयते, एतवारि विवृन्ति अहानि
भवन्ति इति, तथा अन्यत्र श्रूयते, नव विवृन्ति अहानि
भवन्ति इति । तत्र सन्देहः, किं पार्थिकस्य प्रथमस्य
अदमभ्यासः, एत नानाङ्गा द्वादशाहिकानाम् स्नान

विविः ? इति । किं प्राप्तम् ? गणचोदनायां यस्य लिङ्गं,
तदाहृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत्, गणचोदनीयाम् एवविधायां
यस्य लिङ्गं पाठिकस्य प्रथमस्य अङ्गः विहृत्त्वं, तस्य एव
आहृत्तिः प्रतीयेत, चोदनासामान्यात्, आग्नेयवत् ।
तत् यथा, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये इति देवतैक्यात्
चोदनासामान्यात् आग्नेयस्य विध्यन्ताभ्यासः एवम्
इहापि ।

नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रहृत्तिलिङ्गेन
चोदनात् ॥ ४ ॥ (सि०)

नानाहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्त्तेरन् न
पाठिकं प्रथमम् अहः । कस्मात् ? । सङ्घातत्वात्, सङ्घात
एष उच्यते, चत्वारि विहन्ति अहानि इति । पृथक्कानिवे-
शिनी हि चत्वारि इति सङ्ख्या, पृथक्त्वेन अङ्गां भवति
इति । सन्ति च तत्र सप्तरात्रे चोदनया प्रहृत्तानि नाना-
हानि द्वादशाहिकानि चत्वारि, तानि अनूद्य विहृत्त्वं
विधातुम् शक्यते, न तु विहन्ति बहूनि अहानि अनूद्य,
तत्र चतुःसङ्ख्या विधीयते ।

तथा चान्वार्यदर्शनम् ॥ ५ ॥ (यु०)

चत्वारि विहन्ति अहानि अग्निष्टोममुज्यानि इति,
येषाम् अग्निष्टोमः प्रथमः, इतरेऽनग्निष्टोमाः, ते एवमुक्ते
प्रतीयन्ते, न ये सर्वे अग्निष्टोमाः, यथा, अयोमुख्यं पिण्ड-
च्छेदनम् इत्युक्ते न सर्वायमं प्रतीयते । यदि च विहृतो-
ऽभ्यासः स्यात्, सर्वे अग्निष्टोमा भवेयुः, अग्निष्टोमो हि

असौ । तस्मात् द्वादशाहिकानाम् चोदकप्राप्तानाम् अङ्गा
त्रिवृता विधीयते । एव नव त्रिवृन्ति अहानि भवन्ति
इति । (पा३।२ अ०) ।

षट्ति शब्दात् षडहभ्रंतिदेशाधिकारश्चम् ।

कालाभ्यासेऽपि वादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ (पू०)

कचित् कर्मविशेषे श्रूयते, षडहा भवन्ति चत्वारो
भवन्ति, षडहा भवन्ति । तत्र सन्देहः, किं द्वादशाहिका
नाम अङ्गा प्रवृत्तिः, उत षडहस्य ? इति । किं प्राप्तम् ?
कालाभ्यासेऽपि वादरिः, षडहकालाभ्यासेऽप्येतन्मिन्
श्रूयमाणे वादरिः आचार्यों द्वादशाहिकानाम् अङ्गां
प्रवृत्तिं मन्यते स्म । कुतः ? । कर्मभेदात्, षडहशब्देन
अथ अहर्भितानि षट्सौत्यानि कर्मणि उच्यन्ते, तेषां
च षट्कानां भेदो गम्यते, चत्वारः षडहाः इति पृथक्कनि
वेगात् सङ्गतायाः । यदि एकस्यैव कर्मषट्कस्य पाठि-
कस्याभिप्रायिकस्य वा अभ्यासः कल्पेत, ततः, चतुःषडहाः
इति म्यात् । अथ पुनः चत्वारः षडहाः इत्युक्ते चतुर्विंश-
त्यहानि प्रतीयन्ते, सा अहःसङ्गतचोदना प्रवृत्ति
लिङ्गत्वात् द्वादशाहिकीम् अहःप्रवृत्तिं गृह्णाति । तस्मात्
नानाङ्गां द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिः ।

तदावृत्तिं तु जैमिनिरङ्गामप्रत्यक्षमद्वयत्वात् ॥

७ ॥ (सि०) .

तदावृत्तिं, पाठिकस्य एव प्रज्ञातस्य षट्स्य आवृत्तिं

जैमिनिः आचार्यो मेने । कुतः ? । अङ्गाम् अप्रत्यक्ष-
सङ्गत्वात् । चतुर्विंशतिः अङ्गाम् अप्रत्यक्षा सङ्गरा अनु-
मानात् गम्यते, तस्याश्च षड्विंशत्येनैव अनुमानं, तेन
पूर्वं तावत् षड्विंशत्येव प्रत्येति, तत् समाहृत्य
चतुर्विंशतिसङ्गरां, यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, यथात्
अग्निम्, यथा धूमप्रत्ययेनैव कृतार्थो भवति न असौ
अग्निप्रत्ययमाद्रियते । इहापि षड्विंशत्यात् एव तत्पु-
ष्टिः प्रसज्यते, तथा च कृतार्थः किं चतुर्विंशतिसङ्गरा
प्रतीतया करिष्यति ? । तस्मात् षड्विंशत्यासः ।

अथ यदुक्तं, पृथक्निवेशिनी सङ्गरा आहत्तौ बाध्येत
इति । तत्र धूमः षड्विंशतिः इति प्रज्ञातः षड्विंशतिः सन्निहितो
गृह्यते, तस्य चतुःसङ्गरासम्बन्धः साक्षात्सास्ति इत्याहृत्या
भविष्यति, यथा, उपसदां प्रयाजानुयाजानां च । यस्यापि
चतुर्विंशतिरात्रः चत्वारः षड्विंशतिः इत्येवं चोच्यते, तस्यापि
दशरात्रे प्रवर्त्तमाने आहृत्यैव सङ्गरापूर्णा, भिक्षानां
षड्विंशत्यानामभावात् । यथा उभयोर्दोषो न असौ एकं
पक्षं निवर्त्तयति । (८।३।३। अ०) ।

सम्यागणेषु द्वादशाङ्किकधत्वातिदिमाधिकरणम् ।

संस्यागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-

यहणात् ॥ ८ ॥ (पू०)

इह सम्यागणा उदाहरणम्, अग्निष्टोमः पक्षोक्तः,

शताग्निष्टोमं भवति, शतातिरात्रं भवति इत्येवमादयः ।
 अत्र चिन्त्यते, किं ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यासः, उत
 एवसङ्ख्यानां संख्याविशिष्टानाम् अङ्गां वादः ? इति ।
 किं प्राप्तम् ? संख्यागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत, तस्य एव
 प्राक्ततस्य ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यासः । कुतः ? ।
 कृतस्य चणग्रहणात् तस्य एतत् कृतं लक्षणं, अग्निष्टोम.
 उक्त्यः षोडशी अतिरात्रः इति, तत्संयोगेन एताः संख्याः
 उत्पन्नाः, स ताभिः शक्यते लक्षयितुम्, तच्च लक्षयित्वा
 सङ्ख्या केवलां विधास्यति, नानाङ्गा तु वादे संख्या सङ्ख्या
 च उभयं विधीयते, उक्त्या संख्या भवन्ति इति, ते च
 पञ्च भवन्ति इति, तथा वाक्यमिदमेतत् । तस्मात् ज्योति
 ष्टोमाभ्यासः ।

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य
 तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ (सि०)

नेतदेव ज्योतिष्टोमाभ्यासः इति, कथं तर्हि ? प्रकृतिः
 तद्विशिष्टा स्यात्, द्वादशाङ्कानि अङ्कानि संख्याविशि
 ष्टानि स्युः । कस्मात् ? । अधिकारात्, तानि अथ
 चोदकेन अधिकृतानि, एव चोदकानुग्रहो भविष्यति ।

ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः
 शब्दैः । न इत्याह । कथम् ? । अभिधानस्य तन्निमित्त
 त्वात्, अग्निष्टोमाभिधानं संख्यानित्तं, न ज्योतिष्टोमा
 भिधायकं, तत्संख्यं क्रतुम् वदितुम् शक्नोति न ज्योति

ष्टोममेव । यत्तु, अनेकार्थम् इति । न अनेकार्थं भविष्यति । गणचोदनया प्राप्तानाम् अङ्गां पञ्चानां संख्यामात्रं विधायिष्यते, शताग्निष्टोमम् इत्यपि समासः उभयविशेषणविशिष्टं गणम् आह, स एक एवार्थः, यथा, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति इति, पृथक्कनिवेशिनी च एवं सहस्रा अनुगृहीता भविष्यति । तस्मात् द्वादशाहिकानाम् नानाङ्गा वादः । (८।३।४ अ०) ।

शतौक्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयाधिकारम् ।

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ (पृ०)

शतौक्यं भवति शतातिरात्रं भवति इति श्रूयते । तत्र द्वादशाहिकानि अहानि प्रवर्तन्ते, तानि च प्रायेणोक्त्यसंख्यानानि, द्वौ अग्निष्टोमौ शतौक्यं भवति इत्युक्तेः अग्निष्टोमयोः उक्त्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः । शतातिरात्रं भवति इति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः । तत्र चिन्त्यते, किं द्वादशाहादुपचयः कर्त्तव्यः, उत ज्योतिष्टोमात् ? इति । किं प्राप्तम् ? गणात् उपचयः । कुतः ? तत्प्रकृतित्वात्, द्वादशाहप्रकृतयः एते अहर्गणास्तेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः प्राप्यते, यदि द्वादशाहात् उपचयः, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् गणात् उपचयः ।

एकाहाद्वा तेषां समत्वात् स्यात् ॥ ११ ॥ (मि०)

एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमात् उपचयः, न द्वादशाहात् ।

कस्मात् ? । तेषां समत्वात्, द्वादशाहिकानाम् अह्नाम्
 इतरैर्वैकृतैः समत्वं भवति, तान्यपि अन्यतः संस्थाम् आका-
 हन्ति, इमान्यपि । न च, भिक्षुका भिक्षुकात् आकाहन्ति,
 सति अन्यस्मिन् प्रसवसमर्थेऽभिक्षुके ? । किम् एतत् उक्तं
 भवति ? । द्वादशाहे संस्थासोत्राणि अनाम्नातानि
 इत्यतः यत्र आम्नातानि, ततः आकाहन्ति । वैकृतेषु
 अहःसु तानि न आम्नातानि इति, तस्मात् वैकृतान्यपि
 अहानि, यत्र विहितानि ततः एव आकाहितुमर्हन्ति,
 ज्योतिष्टोमे च तानि आम्नातानि । तस्मात् ज्योतिष्टोमात्
 उपचयः । (८ । ३ । ५ अ०) ।

गायत्रीमेतदहर्भवति इत्यादावुत्पत्तिर्गायत्रीषामागमाधिकरणम् ।

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्
 मध्यात्वादग्निष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥

१२ ॥ (पू०)

उपचयश्चिन्तितः, अपचयः इदानीं चिन्त्यते । इदं
 श्रूयते, वाजपेयेन इष्टा सहस्रतिसवेन यजेत इति । तत्र
 इदं समाम्नातं, गायत्रीमेतत् अहर्भवति इति । अत्र
 विचार्यते, किं प्राकृतीनाम् त्रिष्टुब्जगतीनाम् अक्षरावलीपं
 क्त्वा गायत्रं तदहः कर्त्तव्यम्, उत उत्पत्तिर्गायत्रीषाम्
 दागतवीभ्य आगम क्त्वा ? इति । अथ सूत्रेणैव उप-
 क्रमः, गायत्रीषु प्राकृतीनाम् अवच्छेदः, गायत्रीषु श्रूय-

माणासु गायत्रीमेतत् अहर्भवति इति, प्राकृतीनाम् चिट्-
जगतीनाम् अवच्छेदः अचरावलोपः कर्त्तव्यः । कुतः ? ।
प्रकृत्यधिकारात्, चोदकेन अत्र प्राकृत्यः चिट्जगत्यः
प्राप्ताः अधिकृता विद्यन्ते, यदि अन्यासानृचाम् आगमः
क्रियेत, प्राकृतः प्रत्ययो बाध्येत ।

ननु प्रत्यक्षश्रुताः गायत्राः, ताभिद्योदकप्राप्ता इतरा
बाधितव्याः । न इत्याह । कस्मात् ? । सहस्रात्वात्, अयं
गायत्रीशब्दः सहस्रावाचकः । कथं ज्ञायते ? । अन्यति
रेकात् चतुर्विंशतिसहस्रम् एष न व्यभिचरति, न कश्चित्
चतुर्विंशतिसहस्र्यया विना दृष्टः, चतुर्विंशतिसहस्रादीनासु
चिट्जगतीषु न कदाचित् भवति । तस्मात् सहस्राशब्दो-
ऽयं, सहस्राशब्दश्चेत् अचरावलोपः कर्त्तव्यः । अग्निष्टोम-
सु, यथा, शताग्निष्टोमं भवति इत्युक्ते द्वादशाहिकानाम्
अङ्गान् सक्थावलोपः क्रियते, एवम् इहापि ।

तन्नित्यवच्च पृथक्स्ततीयु तद्वचनम् ॥१३॥ (यु०)

तन्नित्यवत् सहस्रामात्रं ब्रुवन्तं गायत्रीशब्दं मत्वा,
पृथक्स्ततीयु पृथग्भूतासु गायत्रीभ्यः जगतीषु अगायत्रीषु
तद्वचनम् भवति गायत्रीवचनं भवति, ये हि हे गायत्री,
सा एका जगती इति । यदि सहस्रायां गायत्रीशब्दः, ततो
जगत्यां हे चतुर्विंशतिसहस्रे इत्येतद्वचनम् उपपद्यते ।
अथ ऋचः, ततो हे ऋचो जगत्यां न स्तः इति, एतद्वचनम्
अनुपपद्यं स्यात् । तस्मादपि सहस्रायां गायत्रीशब्दः ।

तथा, इदम् अपरं च दर्शनं, तिस्रोऽनुष्टुभद्यतस्रो गायत्रीः करोति इति ।

न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०)

अथ कथित् ब्रूयात्, न विंशतौ दशसङ्ख्याऽस्ति, न संख्या सङ्ख्यान्तरे वर्त्तते, गुणो हि सङ्ख्या, न च, गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते । एवम्, अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्यायां चतुर्विंशति-सङ्ख्या नास्ति । तस्मात् सङ्ख्यार्थेऽपि गायत्रीशब्दे एका जगती हे गायत्री इत्येतत् अनुपपन्नमेव । यद्य उभयो-र्दोषो न असौ एकस्य वाच्यः ।

ऐकसङ्ख्यामेव स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०)

अत्र उच्यते, न ब्रूमः, सङ्ख्यायां सङ्ख्या वर्त्तते इति, किन्तु हि, अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या-परिच्छिन्नेषु अक्षरेषु अवयवभूते हे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये, न तु हे ऋचौ इति । न च, सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति, यदि निवर्त्तयेत्, ऐक-सङ्ख्यामेव स्यात्, यस्य दश गावः, तस्य द्वौ पञ्चकौ गवाम् इत्येतद्वचनं न स्यात् । भवति च तत् । तस्मात् न सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति ।

एवं वा, न विंशतौ दशेति चेत् (१४ सू०), यद्यपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि न अक्षरावलोपः कर्त्तव्यः । किंकारणम् ? । विंशतौ दश विद्यन्ते । किमतः ? । इदं तावदतः, येन विंशतिः उपात्ता, उपात्ताः तेन दश भवन्ति । एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्ताः तेन तदन्तर्गता

गायत्री भवन्ति । तस्मात् अविकारेण प्रयोगः, एवं चोद-
कानुग्रहव भवति, गायत्रं च अहः कृतं भवति । ऐक-
सङ्ग्रामेव स्यात्, अत्र आह, जगत्यां त्रिष्टुभि च उपात्तायां
न गायत्र उपात्ताः भवन्ति । कथम् ? साधनं परि-
च्छिन्दती सङ्ग्रा कर्मणि अङ्गीभवति, न जगत्याः त्रिष्टुभो
वा अवयवः साधन, किन्तर्हि त्रिष्टुजगत्यः ।

अथ उच्येत, गायत्रमेतत् अहर्भवति इतिवचनात् अव-
यवः एव अत्र साधनम् इति, तत्रा सति अचरावलोप-
एव प्राप्नोति, उत्तरस्य अवयवस्य अनङ्गत्वात्, न च, अनङ्गे
अनुपादीयमाने चोदको बाध्यते । तस्मात् यद् उक्तं,
यद्यपि सङ्ग्रायां गायत्रीशब्दः, एवमपि अविकारेण प्रयोग
इति । एतत् अयुक्तम् । दर्शयति, न च उत्तरस्यां सङ्ग्रा-
याम् उपात्तायां पूर्वाः सङ्ग्रा उपात्ता भवन्ति इति, यद्
यम् एका च द्वय च गतं च सङ्गस्त्र च परार्द्धं च इति
सर्वसङ्ग्रा अनुक्रामति, यदि च उत्तरस्यां सङ्ग्रायां उपा-
त्तायां पूर्वाः सङ्ग्रा उपात्ताः भवन्ति ऐकसङ्ग्रामेव स्यात्,
एकैव अपरार्द्धसङ्ग्रा भवेत्, सा हि सर्वाभ्य उत्तरा ।
यतस्तु एकाद्या अपि अनुक्रान्ताः, अतो विज्ञायते, न
उत्तरस्यां सङ्ग्रायां उपात्तायां पूर्वाः सङ्ग्रा उपात्ताः
भवन्ति इति ।

गुणाद्या द्रव्यशब्दः स्यादमर्बविषयत्वात् ॥ १६ ॥

(सि०)

नेतदेव, सङ्ग्रायां गायत्रीशब्दः इति कथन्तर्हि ?

गुणात् द्रव्यशब्दः स्यात्, चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य द्रव्यस्य
वाचकः । कस्मात् ? । असर्वविषयत्वात्, यदि सङ्ख्याशब्दः
स्यात्, सर्वस्मिन् चतुर्विंशतिसङ्ख्यासङ्ख्येये वर्त्तते गोयूथादौ ।
न च वर्त्तते, तस्मात् न सङ्ख्याशब्दः ।

गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १७ ॥ (यु० १)

यथा, गौ इति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्या
भिधानं सास्त्रादिमन्त्रेषु समन्वयो नान्यत्र इति तद्वचन एव
गाशब्दो विज्ञायते, एवम् अयमपि ऋग्वचन एव विज्ञा-
तुम् न्याय्यः ।

सङ्ख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥ (यु० २)

चतुर्विंशतिसङ्ख्यावाचकः शब्दोऽस्ति, चतुर्विंशति
इति, न, अस्य अपरेण गायत्रीशब्देन अर्थः, सङ्ख्याया व्यव-
हारार्थत्वात्, एकेन व्यवहारसिद्धेः ।

इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ (यु० ३)

इतरस्य ऋग्द्रव्यस्य अश्रुतित्वात् अशब्दत्वात् इत्यर्थः ।
तस्यापि व्यवहारार्थेन सङ्ख्याशब्देन प्रयोजनम् । तत्र अयं
गायत्रीशब्दोऽर्थवान् भवति, सङ्ख्याया निष्प्रयोजनः ।
तस्मात् अपि ऋच्छब्दो न्याय्यः । अतो गायत्रीशब्दो
ऋषामागमः कर्त्तव्यः इति ।

द्रव्यान्तरे निवेशादुक्थ्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥२०॥

(पू० यु० नि० १)

यत् उपवर्णितम्, अग्निष्टोमवत् इति । तत्र ब्रूमः, अग्निष्टोमशब्दस्य द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चित् निवेशो नास्ति, यथा गायत्रीशब्दः ऋग्द्रव्ये, अयं हि केवलाग्निष्टोमान्ततां व्रूते, न च, उक्थ्यलोपम् अन्तरेण, द्वादशाहिकानाम् अङ्गाम् अग्निष्टोमान्तता भवति इति अवश्यकार्थं उक्थ्यलोपः । अयं पुनः गायत्रीशब्दः ऋग्द्रव्यस्य वाचकः इत्युक्तम् । न च, अचरावल्लोपेन तत् ऋग्द्रव्यं प्राप्यते । तस्मात् विषमोऽयम् उपन्यासः इति ।

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥ (यु०) -

अशास्त्रलक्षणानि च उक्थ्यस्तोत्राणि शनाग्निष्टोमे, तानि शास्त्रलक्षणया अग्निष्टोमान्ततया बाध्यन्ते । इह पुनर्विपरीतं, शास्त्रलक्षणा गायत्र्याः, आनुमानिक्यः त्रिष्टु-जगत्यः, ता न शक्नुवन्ति गायत्रीं बाधितुम् ।

उत्पत्तिनामधेयत्वात् भक्त्या पृथक्मतीषु स्यात् ॥

२२ ॥ (पू० यु० नि० २)

अथ यदुक्तं, मङ्ख्यायो गायत्रीशब्दे दृष्टः, ये हि हे गायत्री, सा एका जगती इति, तस्य कः परिहारः ? उच्यते, औत्पत्तिकम् एतत् ऋचो नामधेयम् इत्युक्तम् । अतः

उत्पत्तिनामधेयत्वात् । योऽयं जगत्प्रवयवे चतुर्विंशत्य-
 चरे पदसञ्चये प्रयोगः, स भक्त्या विज्ञेयः, न हि,
 एकस्य शब्दस्य अनेकार्थता सत्यां गतौ न्याया । कया
 पुनर्भक्त्या ? परिमाणसामान्यात्, यत् परिमाणं द्वयोर्गा-
 यत्रयो, तत् एकस्या जगत्याः । अत एतत् उक्तं, ये हि द्वे
 गायत्रीयोः, सा एका जगती इति, यथा, यौ द्वौ कौरवौ स
 एको पाण्डवः इति । एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंसार्थं वचनम् ।
 कथम् ? इदं श्रूयते, द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्य इति,
 तदेतत् अयुक्तम् इव उच्यते, जगत्या वैश्यस्य कार्यं,
 जागती हि वैश्यः, तदेतत् द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां क्रियते, जग-
 त्यैव तत् कृतं भवति, ये हि द्वे गायत्रीयो सा एका जगती
 इति । तस्मात् अहेतुरव्यसङ्गार्थत्वे गायत्रीशब्दस्य ।

वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०)

शक्यं तावत् तत्र एतत् वक्तुं, यत्र अनुवादो गायत्री-
 शब्दः । यत्र तु विधिः, तत्र कथम् ? यथा, तिस्रोऽनुष्टुभः,
 चतस्रो गायत्रीः करोति ? इति । कः पुनर्विधौ विशेषः ?
 विधौ शब्दार्थेन व्यवहारो भवति, तिस्रोऽनुष्टुभः चतस्रो
 गायत्री न शक्याः कर्तुम्, शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः ।
 तस्मात् तत्र सङ्ग्रायां गायत्रीशब्दः इति ।

अथ ब्रूमः ।

यावदुक्तम् ॥ २४ ॥ (आ० नि०)

इदं एकत्र सङ्ग्रायो न अन्यत्र, कचित् दर्शनात् ।

आह, यदेवं न सह्यावचनः, कथम् इह सह्यार्थी जातः ? इति । उच्यते, लक्षणयाऽपि विधानं भवति, यथा लोके, अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम् इति, वेष्टेऽपि, पृष्ठै-
रुपतिष्ठन्ते इति । न च, तत्र सिंहशब्दः प्रतिकृतिवचनो
दृष्टः इति, अन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते, पृष्ठशब्दो
वा मन्त्रवचनः, न च, लक्षणया प्रयोगेऽशब्दाद्यैः परि-
च्छिद्यते, यत्कारणं, स्वार्थे एव वर्त्तमानः अर्थान्तरं लक्ष-
यति, स्वार्थं जहत् नैव लक्षयेत् । तस्मात् अयमपि अहेतुः ।

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि सह्याविधानम् ॥

२५ ॥ (यु०)

अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्मणि विकल्पः स्यात्, यदि
सहस्यायां गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रूयते, गायत्र्या परि-
दध्यात् इति । एवं श्रुते आलुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य
पदसञ्चयस्य च विकल्पः स्यात् । विकल्पे पक्षे आलुहो-
तायाः बाधः, स च अयुक्तः सत्यां गतौ । तस्मादपि नैतत्
सह्याविधानम् ।

ऋग्गुणत्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०)

अत्र उच्यते, न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः ? ।
ऋग्गुणत्वात्, ऋग्गुणो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः, ऋचः तस्य
सामिधेन्य आम्नाताः, यदि अष्टुचा परिदधीत, ऋग्गुणत्वं
बाधेत । तस्मात् तत्र आलुहोतयेव परिधाम्यति, तथा

मति गायत्र्या परिहित भविष्यति । ऋग्गुणत्व च उप
गृहीतम् ।

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥ (आ० नि०)

पूर्ववति अपि वृहस्पतिसर्वे तथा स्यात्, यथा, अपूर्वं ।
अत्रापि ऋग्गुणक प्रयोग अङ्गीकृत चोदकेन, तत्रापि
ऋक्षु उपादीयमानासु गायत्र चैव अह कृत भवति ।
ऋग्गुणकत्व च न बाधितम् । तस्मात् न अक्षरावल्लोप ।

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥ (यु०)

तुशब्दस्य स्थाने चशब्द, दृष्टं तुशब्दस्य अर्थे चशब्द,
यथा, किं च ब्रह्म भवति इति । गुणस्य चतुर्विंशतिस
हस्राया सर्वत्रावेश, कृत्स्नायाम आङ्गीहोतायां, न अवयवे ।
अतः तस्याम् उपादीयमानायाम् ऋग्गुणत्व च उपगृहीत
भवति, सहस्रा च । वृहस्पतिसर्वे पुनः या ऋच चोदकेन
अङ्गीकृता, तासाम् अवयवे चतुर्विंशतिमहस्या निविष्टा,
तस्मिन् उपादीयमाने ऋग्गुणत्वम् अनुपात्त भवति, प्रकृति
गायत्रीषु तु उपात्त भवति । तस्मात् न महस्याभिधाने
गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणाम् आगम प्राप्नोति ।

अपर आह, इह तावदयं महस्यावादी प्रष्टव्य, कस्मात्
अक्षरगतायामेव महस्याया भवानवस्थित, न पुन अन्यस
ल्लेख्यगतायामपि, अक्षरगताया चममगताया वा ? यावता
ऽविशेषेण श्रुत, गायत्रमेतत् अहर्भवति इति । इह कति
सर्वत्र गुणावेश प्राप्नोति ।

निष्पन्नग्रहणात् नेति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०)

अ चेत् ब्रूयात्, यत्र अयं निष्पन्नः, गायत्रीशब्दः प्रसिद्धः इत्यर्थः । तस्य ग्रहणं न्याय्यम्, अयं च अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां प्रसिद्धो न सर्वत्र । तस्मात् न सर्वसङ्ख्येयगतो गृह्यते इति । स वक्तव्यः,

तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०)

यथा अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां दृष्टो न अन्यत्र, एवम् ऋक्ष एव दृष्टो न अन्यस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा, यथा च अक्षरेषु एव दृष्टः इति न अनक्षरे विज्ञायते । एवम् ऋक्ष दृष्टः इति नानृक्षे विज्ञातुं न्यायः ।

अत्र आह, यद्यपि, अयम् ऋक्ष गायत्रीशब्दः एवमपि अक्षरावलीपः कार्यः । किङ्कारणम् ? । प्रकृत्युपबन्धनात् चोदकेन अत्र प्राकृत्यः विष्टुलगत्यः प्रापिताः, ता इमा नोज्झिता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दश्च सङ्ग्राहमान्यात् शक्नोति तदवयवान् वक्तुम्, एवम् उभौ विधी अनुगृहीतौ भविष्यतः प्राकृतो वैकृतश्च इति । अत उत्तरं पठति,

यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०)

यदि अविशये अयंसयेऽपि गायत्रीषु विहितासु प्रकृत्युपबन्धनात् अगायत्र्यां गायत्रीशब्दः कल्प्यते, शरेष्वपि

शरमय बर्हिर्भवति इति कुशेषु शरशब्दः कल्पयितव्यः ।
कीशमेव बर्हिः कार्यम् । वक्तव्यो वा विशेष ।

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

अयम् विशेषो दृष्टः, चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाम् अक्षर-
गतायां गायत्रीशब्दस्य प्रयोगः, ये हे गायत्री सा एका
जगती इति, तेन शक्यते कल्पयितुम् ।

तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते, शरवणमेव इदं
कुशवनम् इति ।

भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०)

अत्र वक्ष्यते, स तत्र शरशब्दो भाक्तः प्रयुज्यते, दीर्घत्वात्
पृथुपक्षत्वात् सादृश्यवार्ताऽसौ, शरवणमेव इदं कुशवनम्
इति स्वार्थे वर्तमानः सादृश्यं गमयति, स्वार्थं जहत् कथं
गमयेत्, तस्मात् शरेष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेषु
इति ।

तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०)

तथा इतरस्मिन् अपि ये हे गायत्री सा एका जगती
इति भाक्त एव गायत्रीशब्द इत्युक्तः, सोऽपि स्वार्थं एव वर्त्त-
मानः तत्सदृश्यं गमयति इति ऋक्षेष्वेव प्रयुक्तो न सङ्ख्याया,
तस्मात् न सङ्ख्याया गायत्रीशब्दः । अतो न अक्षरावलोपः
कर्तव्यः ।

अर्थस्य चासमाप्तत्वात् न तासामेकदेशे
स्यात् ॥ ३६ ॥ (यु०)

अपि च त्रिष्टुब्जगतीनाम् एकदेशे वाक्यमपरिसमाप्त
भवति, न च, अपरिसमाप्तेन वाक्येन अर्थं कथितं अभि-
धीयते, अर्थाभिधानार्थस्य मन्त्रप्रयोग, तत्र मन्त्रप्रयोग
एव अनर्थक स्यात् । तस्मात् न तासां त्रिष्टुब्जगतीनाम्
एकदेशे गायत्रीशब्द स्यात् । तस्मात् उत्पत्तिगायत्रीणां
नैव द्वाष्टतृतीया आगम कर्तव्य इति । (८।३।६ अ०) ।

इति श्रीभट्टशिवस्वामिनः कृतो मीमांसाभाष्ये अष्ट-
मस्य अध्यायस्य तृतीय पाद समाप्तः ।

अष्टमस्य अध्यायस्य चतुर्थ पादः ।

२ विधामशब्दस्य कर्मनामधेयताधिकरणम्

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसयोगात् ॥ १ ॥

यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यात् इति श्रूयते ।
अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति समग्रं, किं गुणविधिः, उक्त
कर्मनामधेयम् ? इति । किं प्राप्तम् ? दर्विहोमो यज्ञाभि-
धानं, कर्मनामधेयम् इत्यर्थः । कुतः ? । होमसयोगात्,

होमशब्दः अत्र श्रूयते, तत्प्रधानञ्च अयं समासः, दर्विहोम
उपसर्जन, होमश्च कर्म । अथवा जुहुयात् इति कर्म
उच्यते, तेन समुचितो यदेकया जुहुयात् इति । तस्मात्
कर्मनामधेयं स्थितं तावत् । ततः अर्थान्तरं प्रक्रियते ।
(८ । ४ । २ अ०) ।

दर्विहोमशब्दश्च लौकिकवैदिकोमशब्दनामधेयताधिकरणम् ।

स लौकिकानां स्यात् कर्तुंस्तदाव्यत्वात् ॥ २ ॥
(पृ०)

यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते, किं लौकिकानां
स्मार्त्तानां कर्मणाम् अटकादीनां नामधेयं दर्विहोम
शब्दः, उत सर्वेषाम् एव लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च ?
इति । किं प्राप्तम् ? स लौकिकानां स्यात्, स खलु
दर्विहोमशब्दः, लौकिकानां कर्मणां नामधेयं स्यात् ।
कुतः ? । कर्तुंस्तदाव्यत्वात्, तेषां कर्त्ता, तेन दर्विहोम
शब्देन समाख्यायते, यिनीनां दर्विहोमिको ब्राह्मणः,
अश्वष्ठानां दर्विहोमिको ब्राह्मणः इति । यद्य यत्
करोति स तेन आख्यायते, यथा, नावकः, पावकः इति ।
यदि च अटकादीनां नामधेयम् एतत्, ततस्तेषां कर्मणां
कर्त्ता दर्विहोमिकम्, मास्यामर्हति इति । तस्मात्
लौकिकानां नामधेयम् ।

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥ (मि०)

सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानाञ्च नामधेयमेतत्, न लौकिकानामेव । कस्मात् ? । दर्शनात् वामुहोमे, वानुहोमे हि वैदिके दर्विहोमत्वं दर्शयति, यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यात्, पुरोऽनुवाक्याम् अनूचं याज्या जुहोति सदेवतत्वाय इति ।

ननु विपरीतम् एतद्दर्शनं, यदेकया जुहुयात् दर्विहोमं कुर्यात्, अदर्विहोमं सन्तम् इत्यापद्यते, यदि दर्विहोम एव असौ, ततः एकया ह्याभ्यां च ह्यमानो दर्विहोम एव भवति । तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते, यदेकया जुहुयात् दर्विहोमं कुर्यात् इति ।

अत्र उच्यते, यदि लौकिकानाम् एव नामधेयं, न वैदिकानाम् । ततः एकयापि ह्यमानोऽसौ नैव दर्विहोमो भवति, अलौकिकत्वात्, तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते, यदेकया जुहुयात् दर्विहोमं कुर्यात् इति । तस्मात् प्रापकमेवेदं, वैदिकानां दर्विहोमत्वे । एवमपि प्रापकम् उक्तम्, कुत प्राप्तिः ? उच्यते, होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात् प्राप्तिः । तस्मात् लौकिकवैदिकानां नामधेयम् एतत् । (८।४।२ अ०) ।

दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणम् ।

जुहोति चोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

लौकिकानां वेदिकानाञ्च नामधेयं दर्विहोमशब्दः इति म्यितम् । इदानीं चिन्त्यते, किं यजतिचोदनानां जुहोतिचोदनानाञ्च सर्वेषां नामधेयम्, उत जुहोतिचोदनानाम्, एव ? इति । अविशेषात् सर्वेषां इति प्राप्ते उच्यते, जुहोतीनां नामधेयं, न यजतीनाम् । कुतः ? । तत्संयोगात्, होमशब्दसंयोगात्, अयं होमशब्दः जुहोतेर्वाचकः, न यजतेः, यजतो लक्षणाभ्यात् । तस्मात् जुहोतिनामधेयम् । (८।४।१ अ०) ।

दर्विहोमशब्दस्य गुणविधिपरत्वनिराकरणेनाधिकरणम् ।

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ (पू०)

स्थितादुत्तरम् उच्यते, यदुक्तं कर्मनामधेयं दर्विहोमः इति । तत्र, किन्तर्हि ? गुणाभिधानं स्यात्, गुणविधिः इत्यर्थः । कुतः ? । द्रव्योपदेशात्, द्रव्योपदेशोऽवगम्यते, दर्व्या होमो दर्विहोमः इति । एवम् एतौ दर्विहोमशब्दौ यथाप्रसिद्धिकल्पितौ भविष्यतः । तस्मात् गुणविधिः ।

न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां
चान्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥ (सि०)

न अयं गुणविविधुर्लभ्यते । किंकारणम् ? । लौकिकानां

तावत् आचारगृहीता दर्विः 'त्वग्विलया मूलदण्ड्या
 दर्व्या जुहोति इति, सा न विधातव्या, श्रौतानामपि
 अन्यानि होमार्थानि पात्राणि आन्नातानि, सुवेण
 जुहोति, चमसेन जुहोति इति, तैः सह दर्वोर्विकल्पः
 स्यात्, स च अन्यायः, यत्कारण सुवादीनां विधायकः
 शब्देऽस्ति, सुवेण जुहोति इति, न तु दर्वेः, तत्र हि
 आनुमानिको विधिग्रन्थः ।

दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥ (यु०)

अन्यच्च पात्रं दर्विहोमे दृश्यते, भूतभ्यस्वेत्यपूर्वा
 सुवसुहृद्भाति इति । तस्मात् न गुणविधिः ।

तथाग्निहविषोः ॥ ८ ॥ (आ० नि०)

अथ उच्येत, अग्निहविषोः कार्यं दर्विर्भविष्यति, दर्वो
 होमो दर्विहोमो दर्वोर्वा होमो दर्विहोमः इति । तत्र
 ब्रूमः, तथाग्निहविषोः अपि, यथा पात्रकार्यं दर्विर्न
 युज्यते, तथा अग्निहविषोः कार्येऽपि, तत्रापि आहवनीय
 आधारत्वेन विहितः, यत् आहवनीये जुहोति इति, अन्यच्च
 प्रदेयत्वेन पुरोडायादि । तस्मात् अग्निहविषोरपि कार्यं
 न दर्वोर्निवेशः ।

उक्तार्थसम्बन्धः ॥ ९ ॥ (यु०)

उक्तं च अस्माभिः अग्नेः कार्यं अन्यत् द्रव्यम् अस
 मर्थं, दहनपठन प्रकाशनकर्म अग्ने, न च, एतत् कार्यम्

अन्यत् द्रव्यं गृह्णाति कर्तुम् इति । तस्मात् न यन्त्रि-
कार्यं दर्वेः उपदेशः । अतो न गुणविधिः, कर्मनामधेय-
मेव दर्विहोमशब्दः इति । (८।४।४, अ०) ।

दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकरणम् ।

दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयम्, इत्युक्तं, तत्र चिन्त्यते,
किम् अपूर्वाः दर्विहोमाः, उत कुतश्चिद्धर्मग्राहिणः ?
इति । किं प्राप्तम् ? न अपूर्वाः इति । कुतः ? । इति-
कर्त्तव्यताऽविधेः, अविहितेति कर्त्तव्यताकं कर्म विहितेति
कर्त्तव्यताकात् धर्मान् गृह्णाति इत्युक्तं, अविहितेति कर्त्त-
व्यताकांशामी । 'तस्मात् पूर्ववन्तः इति, यदैतदेव, तदा
एतत् आपतति, किंपूर्वाः ? इति । अत्र उच्यते,

तस्मिन्सोमः प्रवर्त्तताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ (पू०)

तस्मिन् खलु दर्विहोमे सोमः प्रवर्त्तत, सौमिकी
विध्यन्तः स्यात् । कुतः ? । अव्यक्तत्वात्, अव्यक्तचोदनः
सोमः यमी अपि च अव्यक्तचोदनाः भिन्ने जुहोति, इति ।
अतः चोदनामामान्यात् सौमिको विध्यन्तः इति ।

न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वपत्कारस्य च निर्दे-
शात्तन्वे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ (सि०)

याम्यद्दः पञ्च व्यायत्तयति । न यत्र सौमिको विध्यन्तो
न्याय्यः । किकारणम् ? । स्वाहाकारेण संयोगात्, स्वाहा-

कारेण संयुक्ता दर्विहोमाः, पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय
स्वाहा इति । किम् अतः ? । वषट्कारस्य निर्देशात्तन्त्रे
तेन च विप्रतिषेधः, तन्त्रे च सौमिके वषट्कारो निर्दिष्टः,
तेन अस्य विप्रतिषेधः, उभयोः प्रदानार्थत्वात् । यदि
सौमिको विध्यन्तः, ततो वषट्कारेण भवितव्यं तत्र एतत्
स्वाहाकारान्मानम् अनर्थकं स्यात् । अथ विकल्पः क्लियते,
तथापि उभयोः पक्षे बाधः । अथ त्वपूर्वा दर्विहोमा,
नैषो विरोधो भविष्यति । तस्मात् अपूर्वाः ।

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥ (हे० १)

शब्दान्तरं च यजतिशब्दात् जुहोतिशब्दः, यजति-
चोदनश्च सोमः, दर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः, चोदना
सामान्येन च धर्मप्राप्तिरिष्यते । तस्मादपि अयुक्ता सौमिको
धर्मप्राप्तिः । ननु अव्यक्तत्वात् चोदनासामान्यम् उक्तम् ।
अत्र उच्यते, सामान्येऽव्यक्तत्वे, यजतिशब्दां विशेषलिङ्गं,
तेन यजिमतीषु अव्यक्तासु धर्मनियमः, यथा समाने
धौषधगुणत्वे देवतैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौख्यकर्मणि
आग्नेयविध्यन्तः इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (हे० २)

लिङ्गदर्शनाच्च एतत् विज्ञायते, न अत्र सौमिको
विध्यन्तः इति, ओदुम्बरीहोमे हि स्वाहाकारं विधाय
आज्यविधिपरं वाक्यं दर्शयति, हतं न द्यावापृथिवी आमु-

नेत्यन्तरा कथा जुहोति । आ मूलात् अवसावयति ।
भूमिगते स्वाहा करोति इति । यदि अत्र सौमिकं
विध्यन्तः स्यात्, वषट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः ।

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा सामदृश्यं तदा-
विप्रतिषिद्धा पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्पशुवत् ॥

१४ ॥ (आ०)

लिङ्गदर्शनस्य परिहारः उच्यते, यदुक्तं, ओदुस्वरीहीमे
सिद्धवत् स्वाहाकारस्य दर्शनाच्च सौमिको विध्यन्तः इति ।
अत्र ब्रूमः, उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा सामदृश्यं,
तत् यथा, सामदृश्यम अनारभ्याधीतं समदय सामि
धेनीरन्वाह इति, अनारभ्यवादानाम् प्रकृत्यर्थत्वात् दर्श-
पूर्णमासावगतम् ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन बाधितं
सत् विकृत्यर्थं जातं, एवम अयं स्वाहाकारः अनारभ्याधीतः,
स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते इति,
तेनैव न्यायेन प्रकृतिं निविधितुः सोमं दर्शपूर्णमासौ च,
ततस्तथैव वषट्कारेण उपरुद्धः, तद्वर्जम् अन्यानि प्रदानानि
उपसंक्रामति । तत्र अविप्रतिषिद्धा सोम धर्मप्रवृत्तिः
पशुवत्, तद्यथा, पशौ सामदृश्ये यूयमाचे न दार्शपूर्ण-
मामिकी तत्र प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते, वाचनिकत्वात् साम-
दृश्यस्य, एवम् इहापि वाचनिकत्वात्, स्वाहाकारं प्रति
लिङ्गदर्शनात् न सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते । पुनः
शब्दश्च अनर्थकः, यथा किं पुनरिदम् ? इति ।

अनुत्तरार्थी वार्थवत्त्वादानर्थक्याहि प्राकृतस्योप-
रोधः स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०)

यदुक्तं, उत्तरार्थः स्वाहाकारः इति, तत्र । कुतः ? ।
अनुत्तरार्थः अर्थवत्त्वात्, प्रकृतौ एव अस्यार्थवत्त्वं, नारि-
ष्टहोमेषु, पार्वणहोमयोश्च पूर्णमासाय सुराधमे स्वाहा
इति, अनर्थकत्वात् हि प्राकृतस्य उपरोधः स्यात्, यदि
प्राकृतौ अनर्थकः स्यात् स्वाहाकारः, ततः प्राकृतस्य वषट्-
कारस्य विकृतौ प्राप्तस्य अनारभ्यवादेन स्यात् उपरोधः,
वषट्कारबाधः इत्यर्थः, न त्वस्य आनर्थक्यम्, तस्मात् न
उत्तरार्थः, न चेत् उत्तरार्थः, लिङ्गमेव एतत् भवति असो-
मपूर्वत्वे दर्विहोमानां, भूमिगते स्वाहा करोति इति ।

न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०)

एवं, चेत् पयसि, नारिष्टहोमेषु पार्वणहोमयोश्च
स्वाहाकारस्य निवेशः इति, प्रकृतौ अपि नारिष्टहोमादौ
न अस्य निवेशो घटते, तच्चापि वषट्कार एव प्राप्नोति,
स हि अविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः, द्यक्षरो वषट्-
कार एव वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञे अन्यायते इति । ननु
स्वाहाकारोऽपि प्रत्यक्षं पठितः । सत्यं पठितः, वषट्कारस्तु
विहितः, अतयोदना इति । न अस्य यज्ञो व्ययते प्रजा-
पतो यज्ञेन प्रतितिष्ठति इति स्वाहाकारं पाठेन प्राप्तं बाधते,
पाठे हि आनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना बाध्यते,

न चेत् तत्रापि निवेशः, उत्तरार्थः एव स्वाहाकारो भवति
विकृत्यर्थः ।

उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥१७॥ (आ० नि०)

अथ आह, नैतत् युक्तं, वषट्कारेण स्वाहाकारो
बाध्यते इति । कुतः ? यतः उक्तं (१३।१४ सू०) श्रुत्या-
दीनाम् समवाये परस्य दुर्बलत्वं, इह च वाक्यप्रकरणयोः
सन्निपातः, प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्नोति, नारिष्टहोमेषु
तन्मन्त्रपदैरेकवाक्यत्वात् स्वाहाकारः । वाक्यं च प्रकरणा-
हलीयः । ननु स्वाहाकारस्य उपरिष्ठात् प्रदानार्थो वषट्-
कारः प्रयोज्यते । न खलु स्वाहाकारेण एव प्रदानं निर्व-
र्त्तितम्, कथम् अविहितः प्रदानार्थे स्वाहाकारः प्रदानार्थं
निर्वर्त्तयिष्यति ? विहितस्य कथम् स्वाहाकारेण वा वषट्-
कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते ? इति ।

ननु उभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः प्रकृतावाग्रानात्
अनारभ्य वादस्य आनर्थक्यम् । अत उच्यते, प्रदानार्थताम्
अनयोर्विधास्यति । तस्मात् न सोमप्रकृतयो दर्विहोमाः ।

तच्चोदना विष्टेः प्रवृत्तिश्चाद्विधिः स्यात् ॥

१८ ॥ (पू० २)

वायप्यः पश्चान्तरपरिग्रहे । तच्चोदना वा, तत् इत्थं
नेन दर्विहोमाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते । जुहोतिचोदना ये दर्श-
पूर्णमासयोः अद्भकश्चविशेषाः, ते दर्विहोमेषु प्रवर्त्तन् ।
के पुनस्ते ? नारिष्टहोमाः । कस्मात् कारणात् ? ते

हि प्रवृत्तधर्माणः, सर्वेष्टिषु सर्वपशुवन्धेषु प्रवर्त्तमाना दृष्टाः,
यस्य च यो धर्मः प्रायेण दृष्टः, स तस्य अदृश्यमानोऽप्यनुमी-
यते, यथा यः परार्थान् प्रायेण करोति, अन्यस्मिन् अपि
परार्थकरणे स एव सम्भाव्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ।

शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥ (हे० १)

शब्दसामर्थ्ये च, चोदनामामान्यं दर्विहोमानां, नारिष्ट-
होमोऽपि हि जुहोतिचोदना । नारिष्टान् जुहोति, भिचे
जुहोति इति, चोदनासामान्यात् धर्मप्राप्तिः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ (हे० २)

लिङ्गं चेतम् अर्थं दर्शयति, यथा नारिष्टहोमपूर्वत्वं
दर्विहोमानाम् इति । किं लिङ्गं भवति ? । अग्निहोत्रे
श्रूयते, यद्वि कीटोऽवपद्येतान्तःपरिधिं निनयेत् इति, तथा
अग्नौ श्रूयते, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति इति,
परिधयो वेदिषु अङ्गप्रधानार्थत्वात् नारिष्टहोमाङ्गं, यद्वि
तेषां धर्माः प्रवर्त्तेरन्, तत एतद्दर्शनम् उपपद्यते । तस्मात्
तेषां प्रवृत्तिः ।

तत्राभावस्य हेतुत्वात्, गुणार्थे^१ स्यादं दर्शनम् ॥

२१ ॥ (उ०)

यदेतत् गुणार्थे नारिष्टहोमार्थे दर्शनम् उपदिष्टं,
नारिष्टहोमानां प्रवृत्तावित्यर्थः, अदर्शनं तत् समाधकम्
इत्यर्थः । कुतः ? । तत्राभावस्य हेतुत्वात्, त्राम्बकेषु अप्रति-

हिता वै वाम्बकाः इत्याहुः । नेष्ठा बर्हिः संनद्याते,
 १ न प्रयाजा इज्यन्ते, न अनुयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीः
 अग्न्याह इति, अप्रतिष्ठितत्वं वाम्बकाणां प्रतिज्ञाय तदुप
 पादनार्थम् इष्ठादीनामभावो हेतुत्वेन उपदिश्यते । यद्वि
 च नारिष्टहोमाः प्रवर्त्तेरन्, ततोऽङ्गप्रधानार्थत्वात् इष्ठा
 बर्हिषोः सामिधेनीनां च वाम्बकेषु भावः एव स्यात्
 तत्र अयं तदभावो असत्त्वात् हेतुत्वेन न युज्यते ।
 तस्मात् नारिष्टहोमानामप्रवृत्तिः ।

विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, दर्शनमेतत् इति, अथ कस्मात्
 विधिर्न भवति ? नारिष्टहोमप्रकृतित्वात्, प्राप्तानाम्
 इष्ठादीनां प्रतिषेधको विधिः सन् अपूर्वम् अर्थं विधा-
 स्यति । अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात्,
 स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ।

न वाक्यशेषत्वात्, गुणार्थं च समाधानं नाना-
 त्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥ (आ० नि०)

१ न अयं विधिर्युज्यते । किकारणम् ? । अन्याऽत्र
 विधिः आग्रातः, आदित्यं हृते चरम् निर्बपेत्, पुनरेत्य
 गृहेषु इति, तस्य वाक्यशेषोऽयम् । कथं ज्ञायते ? ।
 तेन आकाङ्क्षितत्वात् । अप्रतिष्ठिता वै वाम्बकाः इति
 दोषम् अनुकीर्त्य इदं यूयते, आदित्यं हृते चरम् निर्बपेत्

पुनरेत्य गृहेषु इति, इयं वा अदितिः इयं प्रतिष्ठा यत्
आदित्योऽस्यामेव प्रतितिष्ठति इति, तदेतत् तस्य टोपस्य
परिहारार्थम् इति विज्ञायते । अतः तेन सहैकवाक्यतां
याति, तन्मध्ये च ये दूष्पाद्यभाववचनास्तेऽपि तच्छेषा एव
समुच्चारणात् न्याय्याः, ते यदि विधयः कल्पेरन् पृथग्वाक्यानि
भवेयुः, तत्र एकवाक्यरूपं बाध्येत । व्यवहितकल्पना च
स्यात् । न च एषां विधायकत्वम्, अनुवादस्वरूपत्वात्,
तस्मात् न विधयः । अथ कोऽत्र विशेषः, यत् समाने
निष्ठत्वे अन्तःपरिधिदर्शनम् असाधकम् इतरत् साध-
कम् ? इति । विशेषम् उपरिष्ठात् वक्ष्यामः ।

येषां वाऽपरयोर्हीमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥२४॥

(२य पू०)

येषां वा यागानाम् अपरयोः, अग्न्योः होमः, तेषां
प्रवृत्तिः स्यात्, पत्नीसयाजानाम् इत्यर्थः । कुतः ? ।
अविरोधात्, तत्र विरोधो नास्ति, यो नारिष्टहोमानां
प्रवृत्तौ 'उक्तः, तत्राभावस्य हेतुत्वात् इति, तेषां हि इष्टा
बर्हिः सामिधेन्यद्य नैवाङ्ग', तदभावदर्शनम् तत्र न
विरुध्यते । प्रवृत्तिधर्माणस्तेऽपि जुहोति चोदनाद्य, सह
पत्न्या जुहोति इति । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ।

तत्रौषधानि चोदयन्ते, तानि स्थानेन गम्येरन् ॥

२५ ॥ (२ उ०)

नैतत् युक्तम् । किकारणम् ? । दतः, तत्र औष

धानि चोद्यन्ते दर्विहोमे, यथा चाम्बकेषु पुरोडाशः
 करम्भपात्राणि तण्डुलाः इत्येवमादीनि, तानि म्यानेन
 गम्येरन् आण्यस्थानापत्त्या आण्यधर्माः प्राप्येरन्, ते न
 शक्याः तत्र अनुष्ठातुम्, अनुष्ठीयमाना वा अकृतकार्याः
 स्युः, तत्र चोदको बाध्यते । तस्मात् न तेषां प्रवृत्तौ
 किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, याज्यानुवाक्ये अपि मन्वान्तरेण
 निवर्त्यते, षपट्कारः स्वाहाकारेण ।

लिङ्गाद्या औपहोमयोः ॥ २६ ॥ (इय प०)

पिष्टलेप-फलीकरणहोमयोः वा प्रवृत्तिः स्यात् ।
 कुतः ? । लिङ्गात्, औपधसामान्यात्, यच्च पत्नीसंयोजानां
 प्रवृत्तौ दाय उक्तः, धर्माणाम् आनर्थक्यं, तत् अत्र
 नास्ति । तत्र औपधधर्मा निर्वपणादयः शक्याः कर्तुम् ।
 तस्मात् तयोः प्रवृत्तिः इति ।

प्रतिपत्तौ तु ते भवतस्तस्मादतद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥

(३ उ०)

न तु एतदेवम् । कुतः ? । यतः प्रतिपत्तिकर्माणी
 एतौ होमौ, दर्विहोमाश्च प्रधानकर्माणि, तेषां दूरतो
 भेदः, सामान्यतश्च धर्मप्राप्तिः इत्यते । यच्च उक्तम्,
 औपधधर्माः शक्याः तत्र कर्तुम् इति, प्रतिपत्तित्वात्
 अप्रयोजको एष निर्वपणादीनां धर्माणाम् । अतः
 तत्प्रवृत्तित्वं तेनैव न्यायेन नोपपन्नं, नापि प्रयोजनवत्,

तस्मात् एतदप्ययुक्तम् । एव न कुतश्चिदपि दर्विहोमानां धर्मप्राप्तिर्युज्यते । तस्मात् अनुवर्तः १.

सन्निपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्ति-
व्यवस्थानादर्थस्यापरिणेत्यत्वात् वचनादति-
देशः स्यात् ॥ २८ ॥ (आ० नि०)

अथ कस्मात् उभयपक्षसाधनानाम् अपि लिङ्गानाम् भावे अहप्रतिः एव प्रतीयते, न पुनः प्रवृत्तिः ? इति । उच्यते, सन्निपाते विरोधिनाम् एतेषां लिङ्गानां प्रवृत्तिः प्रत्येतुम् न न्याय्या । कुतः ? विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात्, विधीनाम् उत्पत्तिः पाठः, स च व्यवस्थितः, केचित् दर्शपूर्णमासयोः पठ्यन्ते, केचित् सोमे, तेषाम् अर्थस्य अपरिणेत्यत्वं, यत्र पठिताः, ततोऽन्यत्र परिणीयमानेषु प्रकरण बाध्यते । तस्मात् अप्रवृत्तिः प्रतीयेत ।

तत्र आह, किम् एव एव उत्सर्गः सर्वत्र अप्राप्तिः ? इति । एवं खलु प्राप्ति उच्यते, वचनादतिदेशः स्यात्, यथा राट्मताम् उद्वाहकन्यसु । असति एवविधे वचने ऽपूर्वाः इति । अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे, यदि कीटोऽवपद्येत, अन्तःपरिधि निनयेत्, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति इति, तयोः कः समाधिः ? उच्यते, अन्यायपूर्वत्वात् लक्षणया वादः स विज्ञायते, अन्तःपरिधिदेशे अन्तर्वेदिदेशे इति, परिधीनां वेदेष्ट तत्राभावात्, यथा रजनी मे कण्डूयति, तिलकी मे स्पन्दते इति, रागा

भावे तिलकाभावे च तद्देशलक्षणया भवन्ति वक्तारः
इति । (८।४।४।अ०) ।

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षट्
मस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः । समाप्तस्यायमष्ट-
मोऽध्यायः ।

नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अग्निहोत्रादिषु उक्तानां धर्मोपासनापूर्वप्रयुक्तत्वादिकारणम् । (वसंकान्तसहितम्) ।

यज्ञकर्म प्रधानं तच्च चीदनाभूतं तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अष्टमेऽध्याये विग्रेषातिदेशलक्षणं ह्यतः, इदानीमूह-
लक्षणं वर्त्तयिष्यामः । विविधस्य ऊहः, मन्त्र सामः-संस्कार-
विषयः, स इह प्रधान्येन वक्ष्यते, अन्यदपि किञ्चित् उपो-
दातेन प्रमद्वेन च । आदितस्त्वयम् अर्चयिष्यते लक्षण-
सिद्ध्यर्थम् । अग्निहोत्र द्यौर्पूर्णमासो लोतिष्टोमश्च उदा-

हरणम् । तत्र पृथक् धर्माः समाम्नाताः । तेषु संशयः,
किं ते अपूर्वप्रयुक्ताः, उत यजिप्रयुक्ताः ? इति । अपूर्व-
प्रयुक्तेषु, सत्सु जहः सिद्धति, यजिप्रयुक्तेषु तु सङ्करो
धर्माणाम् । कथमिव ? । सर्वे हि ते यजतयः, यजति-
सामान्ये यजतिशब्दवाच्ये धर्मा विधीयमानाः सर्वत्र
भवितुमर्हन्ति, अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु, तदीयविशेषे विधीयमाना
अन्यस्मिन् अपि तदीयविशेषापन्ने भविष्यन्ति । तस्मात्
तत्र जहः सिद्धी भवति ।

ननु एतत् सर्वं सप्तमे (१ अ०) विचारितं, निर्णीतं
च । उच्यते, पुनः तदेव स्मार्यते, उत्तरचिन्ताविवक्षया ।
अथ वा तत्र योऽर्थो न उक्तः, तद्विवक्षयेदमुच्यते ।
कथासौ ? । तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात्
इति, एतेन च इह प्रयोजनम् जह विवक्षितः, एवं हि स
मिध्यति, तत्र एतत् न उक्तं, नैतेन तत्र प्रयोजनम् इति ।
तत्रत्या एतावती चिन्ता, किं प्रतिप्रकरणं नियता धर्माः,
उत सर्वे सर्वत्र ? इति, तत् अपूर्वप्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे
च सिध्यति, न द्रव्यसंस्कारस्य अपूर्वार्थत्वे, तत्तु इह
सिद्धम्, तत्र अपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यवहारार्थम् अस्मृत्रितम्
उपादीयते । तस्मात् अपुनरुक्तम् ।

द्वितीयवर्णकम् ।

अथ वा, अन्यामेव चिन्ताम् इह वक्ष्यामः, किं यजि-
निमित्ता धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः, उत अपूर्वनिमित्ता अपूर्व-
प्रयुक्ताश्च ? इति । इदानीं तु यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता

वा ? इति चिन्त्यते । किं तावत् प्राप्तम् ? यजिप्रयुक्ताः इति । कुतः ? । यजिशब्देन इतिकर्त्तव्यताया अभिसम्बन्धात्, एव याग, कुर्यात्, एवं यागेन कुर्यात्, इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, यजत्यर्थस्य यत् कार्यं, तत् प्रधानं, तदिदं कर्त्तव्यतया बोध्यते । यत्र कर्त्तव्यता, तत्रैवेतिकर्त्तव्यता । अथ यदुक्तं, यजतिशब्देनाभिसयोगो धर्माणाम् इति, तदुच्यते, तस्य द्रव्येषु यजती च, यः संस्कारः, स तत्प्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः, तदर्घत्वात्, यजते, द्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्मैरभिसम्बन्धः, न स्वेनात्मना, न हि धात्वर्थस्य च धर्माणां च परस्परं आकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्ययार्थेन हि इति कर्त्तव्यता आकाङ्क्ष्यते, कर्त्तव्यं कथम् ? इति, न यजिः कीदृशः ? इति । तस्मात् यत् कर्त्तव्यं, तस्यैवेतिकर्त्तव्यतया सम्बन्धः, अपूर्वः च तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ताः इति ।

ततोपरचंदम् ।

एवं या, एतेषु एव उदाहरणेषु इति चिन्त्यते, किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, सत अपूर्वः प्रयोजकः निमित्तं च ? इति । किं प्राप्तम् ? यजिनिमित्तम् अपूर्वः प्रयोजकम् इति । कुतः ? । नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावेन उपपद्यते, यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मा, तत् प्रयोजकम् । यस्मिन् सति क्रियन्ते, तदिमित्तं, न च एकस्मिन् शब्दे अपूर्वायेते, अपूर्वः च भवन्ति इति शब्दं यदितुम्, अग्रा हि वचनव्याप्तिः अपूर्वार्थेषु, अग्रा च अपूर्वः सति

इति, यजिनिमित्तत्वे तु शब्दाऽवकल्पते, एवं यागेन
 कुर्यात् इति, यागे सति अपूर्वस्य उपकारकाणि, असति
 अनुपकारकाणि अज्ञानि इति । तस्मात् यजिनिमित्तम्,
 अपूर्वं तु प्रयोजकम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यज्ञकर्म प्रधानं, यजतेः कार्यं,
 तद्धि फलवत् चोद्यते, तदीयेषु द्रव्येषु यजतौ च यः
 संस्कारः, सोऽपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थास्ते इति कृत्वा क्रियन्ते,
 न यज्यर्थेन तेषाम् अभिसम्बन्धः, प्रयोगवचनेनैते प्रत्यया-
 र्थेन सम्बध्यन्ते, स हि साक्षाद् न धात्वर्थः । तस्मात्
 अपूर्वप्रयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्तं, अपूर्वस्य प्रयो-
 जकत्वं निमित्तभावश्च नोपपद्यते, वचनव्यक्तिभेदात् इति,
 तत्र उच्यते, प्रयोजकत्वं वाचनिकम्, निमित्तभावश्च
 नैव वचनात् भविष्यति इति, यद्धि येन प्रयुज्यते, भवति
 तत् तस्य निमित्तं, यथा, आरामपोषकस्य आरामो
 वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च, आरामे सति तस्मै वेतन
 दीयते, वेतनसम्बन्धो भवति आराम रक्षितुम् । तस्मात्
 धर्माणाम् अपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं च इति । (६।१।
 १ अ०) ।

प्रोचपक्षापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् । (वर्णकान्तरसहितम्)

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं
 स्यात् ॥ २ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासौ प्रति समामनन्ति, प्रोचिताभ्याम् तल्लू-
खलमुसलाभ्याम् अवहन्ति, प्रोचिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां
पिनटि इति । तत्र 'अयमर्थः सांगयिकः, किं प्रोक्षणं
हन्तिपिपिप्रयुक्तम्, उत अपूर्वप्रयुक्तम् ? इति । किं प्राप्तम् ?
संस्कारे हन्तिपिप्याख्ये प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता
स्यात्, संस्कारप्रयुक्तता, संस्कारौ हि हन्तिपिप्यौ । कुतः
एतत्प्रयुक्तता ? इति । तादर्थ्यात्, यद्धि येन कर्त्तव्यं
भवति, तत्, तस्य प्रयोजक यदि अपूर्वम् अनेन क्रियते,
ततोऽस्य अपूर्वं प्रयोजक, यदि हन्तिपिप्यौ, ततस्तौ
प्रयोजकौ । प्रकरणाच्च अपूर्वं कर्त्तव्यं गम्यते, वाक्यात्,
हन्तिपिप्यौ, वाक्ये च प्रकरणाद्वलीयः इति ।

ननु हन्तिपिप्योः क्रियमाणम् अपूर्वार्थं भविष्यति, तत्र
प्रकरणं च वाक्यं च उभयमपि अनुग्रहीयते । उच्यते, न
शक्यम् उभयम् अनुग्रहीतुम्, न प्रकरणसमास्त्रायमात्रेण
प्रकरणवतोऽर्थेन समास्त्रातम् इति गम्यते, प्रकरणसमास्त्रा-
नात् प्रकृतेनैकवाक्यता भवति, ततः तादर्थ्यम् अवगम्यते,
इह तु प्रत्यक्षाभ्यां हन्तिपिपिभ्यां प्रोक्षणस्य एकवाक्यता,
सा प्रकृतेनैकवाक्यतां परोक्षां बाधितः न च, द्वाभ्याम्
अपि सदैकवाक्यता स्यात्, यदा एकेनैकवाक्यता, तदा
तेन निराकाङ्क्षस्य न अन्येन अपि एकवाक्यता कल्प्यते ।
तस्मात् प्रकृतेन एकवाक्यत्वाभावात् न अपूर्वार्थं प्रोक्षणम् ।

आह, ननु हन्तिपिप्यौ अपूर्वार्थौ, तदर्थं प्रोक्षणं,
तस्मात् अपूर्वस्य उपकारकम् इति । उच्यते, भवति
प्रणाद्या उपकारकं, न तु अपूर्वप्रयुक्तं, द्विविधं हि अहं

अद्भ्यस्य उपकारकं भवति, किञ्चित् अपूर्वस्य एतदद्भ्यम्
विशिष्टम् इत्यनेन कारणेन अद्भ्येन सम्बध्यते, किञ्चित्
अनपेक्ष्यैव अपूर्वसम्बन्धं, स्वरूपेण एव कारणेन सम्बध्यते,
यत् अपूर्वसम्बन्धं कारणत्वेन उपादाय धर्मजातमद्भ्यविशे-
षेण सम्बध्यते, तत् अपूर्वप्रयुक्तं भवति । तादृशं च विवृतौ
अर्थान्तरे तत्कार्यापन्ने ऊहितव्यं भवति, तत्र पुनः
स्वरूपमद्भ्यस्य धर्मसम्बन्धे कारणं भवति, तत् स्वरूपप्रयुक्तं,
तत्र यदापि तेन धर्मवता अपूर्वं साध्यते, तत्र साध्य-
मानम् अपूर्वं न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत्
प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं विद्यते इति न धर्मः प्रयुज्यते ।
तत्र विवृतौ अर्थान्तरे तद्रूपाभावात् ऊहो न अवकल्पते ।
एवं सति वाक्यान्निर्णयः, यदि वाक्यम् अपूर्वस्य कारणतां
यदति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तम्, अथ अद्भ्यस्य, ततोऽद्भ्यप्रयुक्तम् ।
तच्च उक्तप्रकरणात् अपूर्वप्रयुक्तं स्यात्, वाक्यात्तु अद्भ्य-
प्रयुक्तता इति । तस्मात् हन्तिपिपिप्रयुक्तं प्रोक्षणम्
इति । यत्र यत्र हन्तिपिपी प्रयुज्येते, तत्र तत्र एवं
धर्मकौ भवतः इति ।

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगात् धर्मसम्बन्धस्तस्मा-
द्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥३॥ (सि०)

तुगन्धः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तु एतदस्ति, हन्तिपिपि-
प्रयुक्तं प्रोक्षणम् इति, तेन तु अर्थेन हन्तिना पिपिषा वा ।
यस्मात् अपूर्वेभ्यः संयोगः, तस्मात् तस्य प्रोक्षणसम्बन्धः,
अपूर्वसाधनविशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण सम्बन्धः, ८

हन्तिपिपिकारितः । कथम् ? । निष्प्रयोजनौ हन्तिपिपी,
यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं, तदपि निष्प्रयोजनम्, अतो न
तत्प्रयुक्तम् ।

आह, अपूर्वस्य उपकारकौ हन्तिपिपी न निष्प्रयो-
जनौ इति । उच्यते, न प्रोक्षणस्य अपूर्वस्य कश्चिदस्ति
सम्बन्धः, यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न, हन्तिपिपी अपूर्वस्य
साधनभावः न गच्छतः, तस्मात् यद्यपि हन्तिपिपी
अपूर्वस्य उपकारकौ, तथापि ताभ्यां सम्बध्यमानं प्रोक्षणम्
अनर्थकमेव ।

अथ उच्यते, यद्ये हन्तिपिपी उपादीयेते, तत्प्रोक्षण-
सम्बद्धौ शक्तुतः कर्तुम्, नान्यथा इति । उच्यते, न एव-
ञ्जातीयकः शब्दोऽस्ति इति । तत्र आह, अयमेव शब्दः
एतमर्थम् अभिवदति इति । कथम् ? । प्रोक्षिताभ्याम्
अवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टि इति यत् हन्तिपिपिभ्यां
क्रियते, तत् प्रोक्षणसम्बद्धाभ्याम् इति हन्तिपिपिकार्येण
प्रोक्षणं सम्बध्यते, न ताभ्याम् इति । उच्यते, नैतदेवं, यदि
यत् हन्तिपिपिभ्यां क्रियते, तत् प्रोक्षणेन अभिसम्बध्यते,
सम्बन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात्, तत् हि ताभ्याम् अभि-
निर्वर्त्यते, किम् अपरं, तत् प्रोक्षणम् अभिनिर्वर्त्येत ।
अथ प्रोक्षिताभ्याम् अपूर्वं क्रियते इति सम्बन्धः । न तर्हि
हन्तिना पिपिणा वा । अथ तत्सम्बन्धोऽपि उच्यते इति ।
अनेकसम्बन्धे वाक्यन्विद्येत । तस्मात् हन्तिपिपिभ्यां
प्रोक्षणं सम्बध्यमानम् अप्रयोजनम् इति प्रकरणात् अपूर्वेण
सम्बध्यते ।

ननु एवं हन्तिपिपिसम्बन्धो न अवकल्प्येत । अव-
कल्प्यते इति ब्रूमः । कथम् ? । इह अवघातं प्रति
यतमानस्य हयं निष्पद्यते, अवहन्तिरूप, तण्डुलनिर्हृत्तिश्च ।
प्रणाद्या च अपूर्वभावनाविशेषः, तण्डुलनिर्हृत्तिर्हि अपूर्वो-
पकारः, सोऽवहन्तिक्रियया चिकीर्षितः, तेन प्रोक्षणस्य
सम्बन्धः, यद्यपि अवहन्तिरूपेण सम्बध्यमाने प्रोक्षणे नुत्या
सम्बन्धो भवति । तथापि तत्र निष्प्रयोजनत्वात् लक्षणेव
आश्रीयते, लक्षणा हि प्रत्यक्षा, सा अदृष्टकल्पनाया
ज्यायसी । न च, अवहन्तिः आरादुपकारकोऽपूर्वं निष्पाद-
यति, दृष्टम् उपकारं कुर्वन् अदृष्टेन सामर्थ्येन समीचीनं
करोति इति गम्यते, यद्यपि च निष्पादयेत्, तथापि उपका-
रेण असम्बध्यमानं प्रोक्षणं केवलावहन्तिसम्बन्धेन अनर्थकम्
एव स्यात् । अतोऽवहन्तिलक्षितेन उपकारविशेषेणास्य
सम्बन्धः । तस्मात् अनवहन्तिरपि यः तत्कार्यापन्नः, तत्र
प्रोक्षणं भवत्येव, यथा नखनिर्भिन्ने चरणौ नखेषु । तस्मात्
अपूर्वप्रयुक्तः एवञ्चातीयको धर्मः इति ।

वर्णकालम् । (उद्भावचक्षुर्ने परमापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम्) ।

एवं वा,

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र इदं समाम्नायते, यावत्वा
वाचा कामयेत, तावत्वा दीक्षणीयायाम् अनुब्रूयात्, मन्द्रं
प्रायणीयायां मन्द्रतरम् आतिष्यायाम् उपांशु उपसन्तु
इति । तत्र अयम् अर्थः सांग्रहिकः, किं परमापूर्वप्रयुक्ता
एते धर्माः, उत दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ताः ? इति । किं
प्राप्तम् ? परमापूर्व संस्कारे दीक्षणीयाद्यपूर्वे युज्यमानस्य

अथ धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वात् दीक्षणीयादीनां परमापूर्वा-
र्थतैव स्यात्, परमापूर्वं हि कनवत्, यत् कर्तव्यतयाऽभि-
सम्बध्यते, तदेव धर्मैरभिसम्बध्यते, न अद्वापूर्वं, निष्प्रयो-
जनं हि तत् इति ।

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञ-
प्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥३॥ (सि०)

तेन त्वर्थेन दीक्षणीयादिना, यस्मात् परमापूर्वस्य
सम्बन्धः, तस्मात् परमापूर्वम् एवञ्जातीयकेन धर्मेण धर्म
वत् । तस्मात् अद्वयज्ञप्रयुक्तम् एवञ्जातीयकं धर्मजातं, तथा
श्रुतिः शब्दो भवति, इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा स्यात्, न च
प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनं, ज्योतिष्टोमस्य हि तत् उप-
कारकं, न च, तत् विना, एवञ्जातीयकेन धर्मेण प्रायणी-
याद्यपूर्वं सिद्धम्, अवहन्ति विधिवत् ।

यदुच्यते, विनैव धर्मेण, तत् अपूर्वं भविष्यति
इति । तत्र । २. कुतः ? । तदपि हि अपूर्वं, शब्दात् एव
अवगम्यते, एस्तीति, प्राक् शब्दात्, अन्येन प्रमाणेन उप-
सङ्गायते । एवञ्जातीयके च शब्दप्रमाणके यत् शब्दः आह,
तत् अस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्य उपकार-
कम् इमम् धर्मम् आह, न परमापूर्वस्य, वचनप्रामाण्यात् ।

एवञ्चापरमापूर्वनिष्पत्तेरजरम् अविनाशि च अथ
धर्मः प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं सक्तमिति, एतमपि प्रयोज-
नसमर्थः । तस्मात् एवञ्जातीयकं धर्मजातम् अद्वापूर्व-
प्रयुक्तम् एव इति ।

किं भवति प्रयोजनम् इतरस्मिन् इतरस्मिन् वा पक्षे ? इति । उच्यते, अश्वमेधे समान्नायते, त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति इति, यदि परमापूर्वप्रयुक्त एवञ्चातीवको धर्मः, ततः तस्य उपकारविशेषे निबद्ध इति तत्कार्या-यन्त्रायां त्रैधातव्यायां भविष्यति । अथ आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः, ततो न इदम् आग्नावैष्णवापूर्वम् इति तत्र त्रैधातव्यापूर्वं न तेन धर्मेण सम्भस्यते इति । (८।१।२ । अ०)

—

फलदेवतासम्बद्धधर्माणामन्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ।

फलदेवतायोच्य ॥ ४ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासो स्त, दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत इति । तत्र फलसम्बद्धो धर्मो देवतासम्बद्धश्च श्रूयते, फलसम्बद्धस्तावत्, अगन्तु स्व सं ज्ञातिपा भूमा इति, देवतासम्बद्धोऽपि, अग्नेरुज्जितमनूज्येप सोमस्य उल्लिति-मनूज्येपम् इत्यादि । तत्र सम्यग्, किं स्वर्गसम्बद्धस्य कर्मेण स्वर्ग एव प्रयोजकः, अग्न्यादिसम्बद्धस्य अग्न्यादय एव, उत उभयत्रापि अपूर्व प्रयोजकम् ? इति । यद्येव अभिसम्बन्धः क्रियते, गताः सः स्वर्गः, अग्न्यादीनां च उल्लितिमनूज्येपम् इति, ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः । अथ एवं क्रियते, आगता दर्शपूर्णमासफल, दर्शपूर्णमासदेवताय उल्लितिमनूज्येपम् इति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तः । किं प्राप्तम् ? स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः इति । कुतः ? । मन्त्रान्त्रानसामर्प्यात्, यस्य मन्त्रो

, वाचकः, स इह वदितव्यः इति गम्यते, श्रुत्या च स्वर्गान्गादीनां वाचको मन्त्रः, लक्षण्या दर्शपूर्णमासफलदेवतयोः, तस्मात् यत् फलदेवतम् इति समधिगतं स्वर्गान्गादि, तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यात् इति ।

न, चोदनातो हि तादृख्यम् ॥ ५ ॥ (उ०)

नैतदस्ति, स्वर्गान्गादिप्रयुक्तः इति, चोदनातः तादृख्य स्यात्, यत् फलवचोद्यते, तदितिकर्तव्यतया अनुवध्यते, अपूर्वं च फलवत्, न स्वर्गान्गादि, तदर्थं वचनं सत् अदृष्टार्थं कल्पेत्, लक्षण्या च अपूर्वफलदेवतावचनेऽदृष्टार्थः स्यात्, प्रोक्ताहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे सति न स्वर्गान्गादिवचनस्य अपूर्वस्य कल्पना न्याया, शब्दार्थस्य च फलदेवतात्वेन समातिपन्नत्वात् लक्षणा अदृष्टा । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त एव ज्ञातीयको धर्मः इति ।

किं भवति विचारस्य प्रयोजनम् ? । यथा पूर्वः पक्षः, मीयं कर्मणि अविकारेण मन्त्रः प्रयोज्यः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, ऊहेन अग्नौ तद्गवर्चसं सूर्यस्य उज्जितिसन् ज्ञेयम् इति फले पर्यवसितम् । देवतायाम् उत्तरा चिन्ता वर्त्तिष्यते । (८।१।३ अ०) ।

अग्नीषामदेवताप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवह्नोजनस्य तदर्थ-
त्वात् ॥ ६ ॥ (पू०)

नैतदस्ति, अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः इति, सर्वा देवताः

सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
भोजनस्य तदर्थत्वात्, भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो
नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोज्यते इति,
देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम
कर्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम् । तस्मात् न गुणभूता
देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्मणि । अपि च य गो
नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके
दृश्यते, तदेतत् अतिथिवत् द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित्
अतिथेः परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्, एवम् इद-
मपि इति ।

आह, ननु एवं ब्रुवतां विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च
इत्यभ्युपगतं भवति । उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता
भुङ्क्ते च । कुतः ? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च
एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता इति, स्मृतिश्च नः
प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति, यमं
दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्
इन्द्रं वज्रहस्तम् । उपचारादपि स्मृतेर्द्रष्टृमानं कल्पयामः ।
तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति, जगत्भा-
ते दक्षिणम् इन्द्रहस्तम् इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः
सव्यश्च हस्तो भवति । तथा, इमे चित् इन्द्र रोदसी अपारे
यत् संग्रभा मघवन् काशिरित्ते इति, काशिर्मुटिः सोऽपि
पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, सुविषीषो वयोदरः
सुवाहरन्ध्रसो मटे । इन्द्रो हव्राणि जिघ्रते इति, प्रीषां उदर-
बाह इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती

देवता इति भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? । स्मृतेः, उप-
चारात् अन्याद्यदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता
इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति । यदस्यै
विविधान् उपचारान् उपहरन्ति । तथा च अन्याद्यवचनं
भुञ्जानाम् देवतां गमयति, अहीन्द्र पिव च प्रस्थितस्य
इति, तथा च विष्णोसनां निजठरेषु धत्ते इति, एकया
प्रति घा पिवत्साकं सरांसि चिंयतम् इति ।

आह, न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै
हविः प्रत्तं क्षीयेत । उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता
मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं
नीरस भवति, तस्मात् अन्नरस भुङ्क्ते देवता इति गम्यते ।

आर्थपत्याच्च ॥ ७ ॥ (यु०)

यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च
प्रमीदेत्, ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्व-
र्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते,
अर्थपतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते ? । स्मृतेः,
उपचारात्, अन्याद्यदर्शनाच्च, हि स्मरन्ति, अर्थानाम्
दृष्टे देवता इति । तथा, देवतामी देवक्षेत्रम् इत्युप-
चारस्तामेव स्मृति दृढयति । तथा अन्याद्यवचनम्
ईशानां देवतां दर्शयति, इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे वृथिष्यां
इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृषाम् इन्द्र इन्धो-
धिराणाम् इन्द्रः क्षेम योगे इश्ये इन्द्रः इति, तथा, ईशा
नम् अस्य जगतः स्वं ईशम् ईशानम् इन्द्र तस्युपे इति ।

तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एव

हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य वैय-
वणो धनम् अनेन लब्धम् इति । तथा अन्यार्थदर्शनं
भवति, आहुतिभिरिव हुतादो देवान् प्रीणाति इति,
तस्मै प्रीता इयमूर्जं निशच्छन्ति इति ।

ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥ (यु० २)

ततो देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति,
यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बध्नाति ।
कथम् ? एतत् अवगम्यते । स्मृत्युपचाराभ्यां, स्मरन्ति
हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण
स्मृतिं द्रढयति, पशुपतिः अनेन उपचरितः, पुत्रोऽनेन
लब्धः इति । तथा, अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्श-
यति, स इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजश्रुते
धना नृभिः । देवानाम् यः पितरमा वि वासति अद्वा-
र्जना हविषा ब्रह्मणस्मृतिम् इति, तथा, त्वत् एवैनम् इन्द्रः
प्रजया पशुभिः तर्पयति इति । तस्मात् हविर्हानेन
गुणवचनेनैव देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रय-
च्छति, येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलम्य ईष्टे,
तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् सूर्यः प्रदातुमर्हति वचना-
त्तत् अवगम्यते, कः किं प्रयच्छति इति, यथा अग्नी-
चनं, न तत् सूर्ये ।

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे
देवताश्रुतिः ॥ ८ ॥ (सि०)

नैतत्, तथाप्येतत् अवकम्पत एव, तत्र एतत् असम्बद्धं
वा अवकम्पयितव्यं, सुतिर्वा, तत्र मत्पक्षेऽपि तुल्यम् ।

अथ एवम् उच्यते, तस्य एतद्वचनं यो गृहीतवान् तस्य
हस्तम् इति । उच्यते, नैतत् अव्यवसेयम्, आदिगतादीषां
वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत् इत्युच्यते,
प्रमाणाभावात् । एतस्मात् एव वचनात् अर्थात् कल्पति
हस्तगृहीता इति चेत् । तत्र, अयथार्थस्यापि उच्चारणं
सम्भवत्येव यतः, यथा, दग् दग्दिमानि पठपूपाः इति ।
यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्रः इति, तस्यापि
इन्द्रशब्देन आमन्त्रण सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवच-
नाय, तत्र सम्बद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यं, न च, असौ
केनचित् प्रकारेण सम्बद्धः इति अवगम्यते, अनवगते सम्बो-
धनं व्यर्थम् । वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येव गम्यते
इति चेत् । उक्तम् षट्शकम्पनायां हस्तादिक्पनानुप-
पत्तिरिति । न च, असौ सम्बद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणा-
भावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देश-
नार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्द्देशनार्थमेव भविष्यति ।
तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं सुतये, एव इदं देवताख्यं
साधयित्तमं, यच्चेतनादिवत् समुध्य साधयति इति
चेतनवदिव उपचर्यमाणः समुद्दिगच्छेन आमन्त्र्यते, तथा
सम्बोधनशब्देन निर्द्दिश्य उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्त-
त्वदायया वयम् इत्यर्थः । अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम्
इत्येतत् अनेन स्मर्यते ।

तथा इमे द्यावापृथिव्यो दूरे अपारि दत् सगृह्णाति

मघवन्नहो ते पूजितो मुष्टिः इति सन्तमिव मुष्टिं स्तुत्यथैनं
वदति, तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचन इत्
महान् काशिः अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव काशिः, स महान्
इति, अन्यार्थस्तव काशिरस्ति इति, अन्यः तव काशि-
र्महान् इति । सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत् ।
नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति
संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा,
एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्कन्दन्ति हस्तिभिरा-
सभिः । विष्टी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्वं
हविरद्यमाशत इति । तथा, सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिनम्
इति । तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुष-
विधत्वे देवतायाः । तथा, तुविग्रीव इन्द्रः इति नैतत्
युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्रः इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा,
सा महती । ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च, ग्रीवा-
स्तुतिः अर्थापत्तिः अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः ।

अपि च, इन्द्रो वृचाणि जिघ्रते इत्येताभ्यां पदाभ्याम्
इन्द्रशब्दः सम्बन्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्धं
यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो
वेदितव्यः, वृचाणि च इन्द्रो हन्ति इति, तथा हि सति
भिद्येत । अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते,
यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते इति मुख्यार्थं सङ्गी-
र्यते तुविग्रीवादिः, अन्यसो मदे ईदृशो वृचाणि हन्ति
इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृचबधोपदेशपरम् इदं वचनम्
इति । यदपि वचनं, बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अघी ते इन्द्र

पिङ्गले, इति, तदपि बाधोः रोमशत्वम् अरण्येयं पैङ्गल्यम्
 आह, न बाहुसत्तामस्मिन्तां च । यदपि अस्मिन्ता
 घटति इति गम्यते, चक्षुषते शृण्वते ते व्रवीमि इति, तदपि
 न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुषते व्रवीमि इति वचनसम्बन्धार्थं,
 तत् सतीमिष चक्षुषतां सुत्यर्थम् उच्चारयति । कुत.
 एतत् अवगम्यते ? । चतुर्थोनिर्देशात्, यटि प्रातिपदि
 कार्योऽध्यवसीयते, तथा वाक्यमिदमेत, चक्षुषान् इत्येवं च
 उद्दिश्येत, चक्षुषते ते व्रवीमि इति च । तस्मात् न किञ्चित्
 अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं स्थापयति
 इति । न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते । तस्मात्,
 भोजनस्य तदर्थत्वात् इति तत् असद्वचनम् ।

यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते इति, तत् अवि-
 यङ्गत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं
 हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः
 इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्ष, न च तद्वत् देवता-
 याम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तं, देवतायै
 हविः प्रत्तं नीरस भवति इति । नैष दोषः, चातोपहत
 नीरसभवति इति, शीतीभूत च । न च, असौ कस्यचित्
 अर्थस्य द्रष्टे, अनीशा कथं दास्यति ? इति ।

यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता इत्यत्र
 गम्यते इति । तत्र, स्मृतेः मन्त्रार्थवादमूलत्वात् इत्युक्तम् ।
 उपचारोऽपि, देवतामो देवत्वेनम् इति, उपचारमात्र,
 यो यदभिप्रेत विनियोज्यमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च यामं
 स्वेवं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न

सम्प्रयच्छति इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति,
देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् ।

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति,
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे इत्येवमादीनि । तत् प्रत्यक्षाम्
अनीशानां देवताम् उपन्यस्य अध्यवस्यामः, भाक्त एव शब्दः
इति । तत्र चाह, वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अव-
गम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्राया-
देव-इत्यध्यवस्यामः इति । तत्र, प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवता-
परिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो
बाधितुम्, येऽपि देवताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेऽपि न
अपङ्गुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा
देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति
इति, न च, स ईशानी भवति, यः पराभिप्रायम् अनु-
रुध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति ।

अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्,
प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भ-
वति न वचनप्रामाण्यात् ईमिष्यते इति गम्यते । न च,
देवता फलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्यते ।

यदुक्तं, जृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्ददाति प्रसीदति च
इति । तत्र स्मृत्युपचारयोरुक्तं, यत् अन्यार्थदर्शनं, तस्मै
प्रीता इषमूर्जं प्रयच्छति इति । तत्र, अन्यस्य विधेराम्ना-
नात्, दक्षिणतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह, इति, तथा त्वम
एवैनम् इन्द्र प्रजया पशुभिस्तरपयति इति, अप एन्द्रस्य
हविषो विधानम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति ।

अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य
प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥ (यु० नि०)

यदुक्तम्, अतिथिवत् इति, तत् परिहर्त्तव्यम् । अति-
थ्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात्, अतिथ्ये हि तत्प्रीतिर्विधीयते,
अतिथिः परिचरितव्यः, यथा प्रीयते, तथा कर्त्तव्यम् इति,
दानं भोजनं वा कार्यम् इति, यद्यत् अतिथये रोचते, तत्
कर्त्तव्यं, यत् तस्मै न रोचते, न तत् वलात्कारयितव्यम्
इति । इह तु कर्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात्
विषयम् अतिथिना इति । (८।१।४ अ०) ।

प्रोचणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।

द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥११॥
(पू०)

दर्शपूर्णमासयोः घामनन्ति व्रीहीन् प्रोचति इति,
तत्रैव चीन् परिधीन् तिस्रः समिधः इति मन्त्रम् ।
चतुर्होत्रा पोर्णमासीमभिमृगेत् पञ्चहोत्रा यमाशस्याम्
इति चतुर्मास्यानां द्वितीये पर्वणि यरूपप्रधानेषु आम्नायते,
सूर्यं जुहोति तेन हि अन्नं क्रियते इति । तच्च 'मंगय',
किं द्रव्यसङ्ख्या-हेतुसमुदायप्रयुक्ताः प्रोचणादयो धर्मा
उत अपूर्वप्रयुक्ताः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? द्रव्यादि-
प्रयुक्ताः इति, इह व्रीहीन् प्रोचति इति प्रकरणेन अपूर्व-
प्रयुक्तता स्यात् वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता, द्रव्येण हि प्रोचणस्य

समभिध्याहारः, तस्मिन्नपि समभिध्याहारे द्रव्यगता
द्वितीया विभक्तिः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति ।

तथा, चीन् परिधीन् इति, यत् त्रिशब्दस्य अभिधेयं,
तत् इह मन्त्राम्नाममर्थ्यात् वदितव्यम् इति गम्यते ।
महता स त्रिशब्दस्य अर्थः, तस्याः श्रुतिर्वाचिका, तत्त्वम्यदे
अपूर्वं लक्षणा स्यात्, । यावन्तः परिधयः, तावन्तो वक्तव्याः
इति ।

तथा हेतुना धर्मः संयुज्यते वाक्येन, सूर्येण जृहोति
इति । किं कारणम् ? । यतः तेन अन्नं क्रियते, तद्दोमेन
सम्बद्धव्यमन्नकरणद्रव्यं होमे विधीयते । प्रकरणात् अपूर्व-
प्रयुक्तता स्यात्. यस्मात् अनेन होमेन अपूर्वं क्रियते,
तस्मात् एतत् सूर्येण निर्वर्त्तयितव्यम् इति, प्रकरणात्
वाक्यं वस्तीयः, अतः प्रकरणं बाध्येत, येन येन द्रव्येण द्रवि-
पिठरादिनाप्यन्नं क्रियते, तेन तेन होमः कर्त्तव्यः इत्येवम्
अन्नकरणं सगुणं भवति इति ।

ननु प्रथमे अध्याये प्रतिपिडा हेत्वर्थता, सूर्यस्य
अर्थवादोऽयम् इत्युक्तम् । सत्यम् उक्तम्, अपूर्वप्रयुक्त
तायां हि मिडायां न एकस्मिन् वाक्ये होमे सूर्यविधान,
हेतुविधानं च अवकल्पते इत्यर्थवादः प्रकल्पते, न अन्यथा ।
इतुर्होत्रा यैर्होतासीत् अभिरुजैर् नृहोत्रा अमासाभ्याम्
इति समुदायसमभिध्याहारात् वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रक-
रणसामर्थ्यात् नक्षपया अपूर्वसमभिध्याहारात् अवगताम्
अपूर्वप्रयुक्ततां बाधते । तस्मात् द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो
धर्माः ।

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥१२॥

(य०)

अपूर्वप्रयुक्ते एवञ्जातीयके धर्मे सति द्रव्येण च धर्म
व्यवस्था न स्यात्, पयसा मैत्रावरुणं शीणाति, शक्नुमि
मथिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पात्नी
वतम् इति । यस्मात् मैत्रावरुणोऽपूर्वस्य, तस्मात् पयसा
अयितव्यः इति, ऐन्द्रवायवोऽपि अपूर्वस्य, सोऽपि पयसा
अयितव्यः प्राप्नोति । एवं सर्वाणि अथवादीनि सर्वेषां
अहाणाम् । तच्च मैत्रावरुणादिग्रहणम् अविवक्षितं स्यात् ।
तस्मादपि द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयः इति ।

अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य
च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ (मि०)

वाग्यद्ः पक्ष व्यावर्त्तयति । न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः
किन्तहिं अर्थः एषां प्रयोजनम्, अर्थ इति अपूर्व ब्रूमः
तदर्थास्ते, तद्धि कर्त्तव्यतया श्रूयते, यच्च कर्त्तव्यतया
श्रूयते, तत् इतिकर्त्तव्यतया अनुबध्यते, इतरेषां द्रव्या
दीना कर्त्तव्यतया न चोदना, किन्तहिं ? अर्थस्य गुण
भूतत्वेन, अर्थ प्रति अपूर्व प्रति गुणभूतानाम् एषां
अवयवम् । किमतः ? । यद्येवम्, अकर्त्तव्यानाम् इति
कर्त्तव्यतया नास्ति सम्बन्धः इति ।

ननु व्रीक्षादिसमभिव्याहारात् तैर्हि सम्बन्धः, तच्च
द्वितीयया व्रीहिसमुदायप्रयुक्तता गम्यते, सिद्धयाव्याभ्याम्

सङ्ग्राहेतुप्रयुक्तता । न इत्याह, एवं सति फलं कल्पनीयं
स्यात्, तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तता ।

ननु एवमपि मति अपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः । सत्यं,
कल्पयितव्यः, प्रकृतेन तु एकवाक्यतां नीत्वा, त्वत्पक्षे त्वत्प्र-
कृतेन फलवचनेन एकवाक्यता स्यात् ।

ननु प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकम् । सत्यम् अबाधकं,
फलाभावात् भवदीयः पक्षो मुच्यते, तस्मिन् आनर्थक्येन
अविवक्षिते प्रकरणवता प्रयोगवचनेन अपरिपन्थि प्रोच-
णादि विधायिष्यते । आह, अपूर्वसम्बन्धेऽपि तदीयेः
ब्रोह्मादिभिः एष धर्मः प्रयुज्यते, किम् एतत् । किम् एवं
भविष्यति ? । द्रव्यादिसम्बन्ध एव हि न अवज्ञातो
भविष्यति, फलं च न कल्पयितव्यम् । उच्यते, नैवं शक्यं,
ब्रोह्मन् प्रोचति इति हि ब्रोह्मजातिर्निर्दिश्यते, ब्रोह्मद्रव्य-
लक्षणार्था वा, अपूर्वसाधनविशेषलक्षणार्था वा । अन्य-
तरलक्षणया कृतार्था इति न सम्यगलक्षणार्था स्यात्, द्रव्य-
लक्षणे वा । तत्र च लक्षणैव दीयः, फलकल्पना-इति कृत्वा
साधनविशेषलक्षणार्था जातिः अवसीयते, ब्रोह्मजाति-
लक्षितं यत् साधनं, किं तत् ? यतः तण्डुला भवन्ति,
तत् प्रोचितव्यम् इति तण्डुलनिर्वृत्तिकरता हि तत्र
साधनत्वं, न दृश्यते । एवं सङ्ग्राहिव्यपि योजयितव्यम् ।
तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तता प्रोचणादीनाम् इति ।

अपूर्वत्वाद्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥ (पू० नि०)

अथ यदुक्तम्, अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात्

इति, साधनविशेषलक्षणार्था जातिः इत्येवं सति व्यवस्था भविष्यति, मैत्रावरुणेन यत् क्रियते, तत्र पयःअग्रण, न तत् ऐन्द्रवायवेन । अतो न मैत्रावरुणापूर्वात् ऐन्द्रवायवस्य धर्माः, अपूर्वा हि ऐन्द्रवायवः । तस्मात् अपूर्वेत्वात् व्यवस्था स्यात् इति ।

तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥

(पू० यु० नि०)

यद्य मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः इति, तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति, येऽपि भक्तार्था व्रीहयः, तेऽप्येवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवन्ति, न च एतत् त्वयापि इष्यते । तस्मात् अयम् अस्मिन् पक्षे दीयः इति ।

तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यति इति, तद्युक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणम् अनुगृह्यते, न च सर्वविषयता धर्मस्य इति ।

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥ (आ० नि०)

नेतदेवम्, न हि श्रूयते, करणयुक्ता व्रीहयो निर्वसव्याः प्रोक्षितव्या इति । ननु प्रकरणानुग्रहाय एतदध्यवसानम् । न इत्याह, न हि, वाक्येन बाधितं प्रकरणम् उक्तहते धर्मान् निवन्तुम् । अथापि न बाध्यते, तथापि न प्रकरणस्य विशेषम् सामर्थ्यमस्ति, कर्तव्यतया हि तत् क्रियमाणं बोध्यते इति न प्रसिद्धसम्बन्धमिव विशेषण-

त्वेन । तस्मात् न प्रकृतयागविशेषितानाम् व्रीहीणाम्
निर्वापः प्रोक्षणं वा चोद्यते इति ।

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०)

इति चेत् पशुसि, न प्रकरणं विशेषकं व्रीहीणाम्
इति । बाढम्, अधिकारात् प्रास्यति अध्यर्थः, इमे
भक्तार्थाः, इमे कार्यार्थाः, तत्र कार्यार्थान् प्रोक्ष्यति
इति ।

तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च सम्बन्धः
पृथक्सतां यज्ञार्थेनाभिसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयो-
जनम् ॥ १९ ॥ (सि०)

तुल्या एते व्रीहयः, ये एव भक्तार्थाः, ते एव कर्मार्थाः,
न पृथक् केचित् कर्मार्था नाम । ननु ये निरुक्ताः, ते
कर्मार्थाः । सत्यं भवेदेतत्, प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात्,
निर्वापे तु दोषः, न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते, पृथक्सतां
यज्ञार्थेन निर्वापः श्रूयते । कथम् ? । अपरेण गार्हपत्यं
प्रागीपम् अनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रं आरुह्या-
नसोऽधि निर्वपति इति । तस्मात् धर्मस्य सर्वविषयत्वं
माप्नोत्येव पूर्वेण हेतुना अपूर्वप्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादीनाम्
इति । (८।१।५ अ०) ।

अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तताधिकरणम् ।

‘देगवद्धमुपांशुत्व’ तेषां स्यात् श्रुतिनिर्द्देशात्तस्य
‘च तत्र भावात् ॥ २० ॥ (सि०)

अग्निष्टोमे समाम्नायते, त्वरा वा एषा यज्ञस्य, तस्मात्
‘यत्किञ्चित् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तेन उपांशु चरन्ति
इति । तद्वेषोऽर्थः सांशधिकः, किं प्राक् अग्नीषोमी
यात्, यानि कर्माणि, तत्प्रयुक्तम् उपांशुत्वम्, उक्त परमा-
पूर्वप्रयुक्तम् ? इति । किं प्राप्तम् ? प्राक्, अग्नीषोमीयात्
यानि अङ्गापूर्वाणि आरादुपकारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्य
संस्कारक, तत्प्रयुक्तोऽय धर्मः, योऽयं देगसम्बद्धः । कुत
यतत् ? । श्रुतिनिर्द्देशात्, मर्यादया देगलक्षिताः
पदार्थाः, ते श्रुत्या एतेन धर्मेण सम्बद्धाः, ये एतस्मिन् देगे
पदार्थास्तौ उपांशु चरन्ति इति ।

ननु वाक्येन एष धर्मो विनियुक्तो न श्रुत्या । न ब्रूमः,
न वाक्येन इति, किन्तर्हि श्रुतेन अस्य एकवाक्यता, न
प्रकृतेन, लक्षितेन, कल्पितेन वा इति । उच्यते ऋहोम एत
दङ्गापूर्वाणाम् अय धर्मः इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य संस्का
रक यत् अपूर्वे तस्यापि इति । कतमं तत् ? । यत्
प्रधानद्रव्यसंस्कारकं पूर्वस्मिन् देगे अस्ति इति । उच्यते,
तस्य च तत्र भावात्, तस्य एषज्जातीयकस्य पूर्वस्मिन् देगे
भावात् । अस्ति हि सोमपरिवहणीय नाम सूक्तम् । तस्मात्
देगधर्मो भविष्यति इति । यथा प्रणीताः प्रणेष्यन् वाच
यच्छति, ता सद्य विष्कृता विद्यजति इति । अस्मिन् देगे

ये पदार्थाः, तेषां धर्मा वाग्यमो न प्रधानापूर्वस्य, एवम्
इदम् अपि उपांशत्वम् इति ।

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ (पू०)

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, तद्देशा-
नाम् धर्मः इति । कस्य तर्हि ? परमापूर्वस्य इति ।
कुतः ? । तत्संयोगात्, तत्संयोगो भवति, यज्ञस्य संयोगः,
त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात् इति,
यज्ञस्य यत् प्राचीनम् इति सम्बन्धः, न त्सरा वा यज्ञस्य
इति । कुतः ? । प्राचीनं विधिपदं यज्ञस्य इति शब्दो
विधिपदशेषो भवति । ततः प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति ।
इतरथा अर्घवाटशेषः सन् अनर्घकः स्यात्, वादमात्रं हि
अनर्घकम् इति । प्राचीनम् इति च यज्ञभागं श्रुत्या
वदति, लक्षयति च तद्वतान् पदार्थान्, श्रुतिलक्षणाविगद्ये
च श्रुतिर्न्याया स्यात् । तस्मात् प्राग्देशस्य एष धर्मः, तेन
अस्य श्रुत्या संयोगः, न प्राग्देशगतानाम् पदार्थानाम्
तेरप्यलक्षणा सम्बन्धः स्यात् ।

अद्यापि अर्घवाटपदशेषो यज्ञस्य इति स्यात्, तथापि
प्राग्देशः श्रुत्या धर्मेण सम्बध्यते, प्राग्देशगताः पदार्था
नक्षणा इति यज्ञप्रयुक्तता एव न्याया ।

अपि च प्रत्यक्ष उपकारः परमापूर्वस्य नक्षते, यत्
प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तत् उपांशत्वेन शिधिप्रयत्नः
प्रवरन् अक्षिप्तः सुखं बहुवृत्तानां मोक्षम् अहर्निर्वर्त्यति ।
तस्मात् परमापूर्वदुष्कृतं उपांशत्वम् इति ।

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥ (पू० यु०)

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति, क्षरा वा, एषा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात् इति, क्षरा नाम कृष्ण-
गतिः । यथा शकुनियाहकस्य शकुनिं जिष्टघतः कृष्णना
गतिर्भवति, शनैः पदव्यासो, दृष्टिप्रविधानम्, अशब्दकर-
णञ्च, कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृहीतेति । एवमिहापि
अनवबुद्धमिव ग्रहीतुं यज्ञ प्रच्छन्नगतिरुपांशुत्वं नाम ।
यथा शकुनियाहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदव्यासो न स
तद्देशार्थः, अपितु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते ।
एवमिहापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन
क्रियते, तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु क्षरा-
शब्दं यज्ञविशेष्यं मन्यते, तस्य सुतरामर्घवाद् परमापूर्वं
प्रयुक्ततां दर्शयति, यज्ञस्यैषा क्षरेति । यथा शकुनेः क्षरा,
एव यज्ञस्येति ।

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०)

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेष, तद्देशपदार्थप्रयुक्ततैव भ्यात्, न परमापूर्व-
प्रयुक्ततेति । नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्य-
मसम्बन्धेन अवगम्यते, यज्ञस्याश्रुतित्वात्, नात्र सम्बन्धो
यज्ञशब्दः श्रूयते । नान्विदानोन्निवीक, यज्ञ तनिष्यन्तो

अध्वर्युयजमानो वाचं यच्छतः इति । उच्यते, तद्देशपदार्थ-
प्रयुक्ततायामध्येतदवकल्पते । कथम् ? यज्ञ विस्तारयितुं
वाचं यच्छतः, तौ वाचंयमौ सन्तौ अविच्छिद्यमाणचेतस्को,
पदार्थेषु क्रियमाणेषु अप्रमादयन्तौ तथा करिष्येते, यथा,
न कश्चित् पदार्थः पदार्थावयवो वा होयते, अध्वर्युर्वाग्य-
मनन्यचेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति । यज-
मानश्चैवं वाग्यमेन अनन्यचेतस्कः प्रमादयिष्यन्त तं बोध-
यिष्यति । अङ्गैरप्यनन्तरीयमाणैः यज्ञो विस्तार्यते, न
केवलैः स्वरवयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वाग्यमः शक्नोति,
अस्मिन् काले क्रियमाणा न स्वेनात्मना । यज्ञसयोगश्चात्र
विस्तारसम्बद्धः, तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्यु-
यजमानो वाचं यच्छतः, तत् प्रजापतिभूयङ्गतो यज्ञ
तन्वाते इति दृष्टेन कारणेन, न अदृष्टेन इति वर्तमान-
कालापदेशादवगम्यते, यथा वयं वाग्यमेन तायमानं यज्ञ
विद्यस्तथेति ।

तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

(३०)

स्थितादुत्तरम् । वाशब्दात् पक्षं विपरिवर्तयेत्, नैत-
दस्ति, परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वमिति, कथन्तर्हि ? प्राची-
नम् अग्नीषोमीयात्, ये पदार्थाः तत्प्रयुक्तम् । कुतः ? ।
सङ्घातस्याचोदितत्वात्, सङ्घात इति यद्वदज्यभ्यासमङ्घातं
ब्रूमः । न तस्यायं भाग उपांशुत्वेन सम्बद्ध इति चोदना ।
नैवं सम्बन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत् प्राचीनमिति, कथं तर्हि ?

त्तरा वा एषा यद्यस्येति । कुतः ? । तस्मादितिपदेन
व्यवधानात् ।

अथापि प्राचीनेन सम्बन्धः एवमपि न परमापूर्वप्रयु-
क्तम्, न हि यदित्यनेन देशोऽभिसम्बध्यते, किन्तर्हि ?
देशगताः पदार्थाः । यदि देशोऽभिसम्बध्येत, यत्प्राचीन-
मग्नीषोमीयादिति भवेत्, न यत्किञ्चिदिति, वीष्णायां
एतद्भवति । वीष्णा च बहुषु भवति, नैकस्मिन् । एक-
देश, बहुवस्तु च पदार्थाः । तस्मात्पदार्थानामुपांशत्वेन
सम्बन्धो न तद्देशस्येति । कथं पुनर्वीष्णाऽवगम्यते ? इति ।
यदित्यनेन लक्ष्यते । किमित्यज्ञानवचनम् । विवेका-
द्यान्नाताः ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते, बहुषु च सामान्यं विवे-
काद्य भवन्ति । तस्मात् तद्देशाः पदार्थाः वीष्णायां लक्ष्यन्ते,
ते च उपांशत्वेन सम्बध्यन्ते इति ।

ननु दीक्षणीयादिषु अन्यो धर्म उक्तः, यावत्वा वाचा
कामयेत तावत्वा दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, प्रायणीयायां
मन्दतरमातिष्यायाम् उपांशूपसक्तु इति । कथं तत्रो-
पांशत्वं कर्तुं शक्यमिति ? । उच्यते, स धर्म प्रधानेषु
भविष्यति, दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दोपबन्धत्वात्, उपां-
शत्वम् प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेद्यते, सामान्योपदेशात् ।

प्रयोजन, कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहति
इत्येवमादीनि प्रागग्नीषोमीयात्, एषु उपांशत्वसम्बन्धो
भवति, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, न
सम्बन्धः ॥ (८ । १ । ६ अ०) ।

इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

अग्निधर्मः प्रतीष्टकं मङ्गातात्पौर्णमांसीवत् ॥

२६ ॥ (पू०)

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते इति ।
तत्रैव समाम्नायते हिरण्यशकलसहस्रेणाग्नि प्रोक्षति,
दध्ना मधुमिश्रेणाग्नि प्रोक्षति, वेतसशाखशावकाभिश्चाग्नि
विकर्षति, मण्डूकेनाग्नि विकर्षति । तत्रायमर्थः साश-
यिकः, प्रतीष्टकं किं विकर्षणं प्रोक्षणं च कर्त्तव्यम्, अथ
सकृदेव कर्त्तव्यम् ? इति । तत्रेवन्तावद्बिधिर्यते, किम्
इष्टकासमुदायेऽग्निशब्दः, उत तद्व्यतिरिक्ते द्रव्यान्तरे ?
इति । यदि समुदाये, ततस्तत्तत्तत्तत्तानामिष्टकानाम् अम-
न्यमाने विशेषे सर्वासां प्रोक्षणं विकर्षणञ्च । यदा च
द्रव्यान्तरे, ततः सकृदेवेति । किं प्राप्तम् ? प्रतीष्टकम्
इति । कुतः ? । समुदाये हि अग्निशब्दो वर्त्तते । कथ-
मवगम्यते ? । द्रव्यान्तरस्याभावात्, द्रव्यान्तरमेवान्यत्
नास्ति, कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत ? कस्मिन्नग्निर्निधीयेत ?
इति । कथं पुनर्नास्तीति गम्यते ? । द्रव्यान्तरवैलज्ज-
ण्यात्, तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते, यत्रैकस्मिन्
अवयवे गृहीत्वा कथ्यमाने कृत्तुः कथ्यते । कोऽभिप्रायः ? ।
यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयुक्तः कथ्यते, न द्रव्यान्तरम् । कः
प्रसङ्गः ? । यत्तत्र द्वितीयोऽप्यवयवः कृष्टेति । अथ
द्रव्यान्तरमपि तत्र कथ्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिना
अवयवानामपि निर्भागात् कर्षणमुपपन्नम् । न च, संयुक्त-

सयोगस्य द्रव्यान्तरादृते धर्मः एयोऽवकल्पते । न हि अवदे
काष्ठपूलके काष्ठे एकस्मिन्वाक्य्यमाणे काष्ठान्तराणि
कल्पन्ते । यत्र हि परस्पर-व्यतिषङ्गजनिता एका बुद्धि-
र्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते, नापि केनचित् अनुमानेन
अनुमीयते, तत्र द्रव्यान्तरं जातमित्युच्यते, इह तु या एवे
एका गृहीत्वा कल्पते, सैवागच्छति, नेष्टकान्तराणि ।
सन्निधय न्यव्यते, तेन नावयवसंस्थूतिरस्तीति गम्यते । तस्मा-
न्नास्ति द्रव्यान्तरम् । तत्र इष्टकाभिरग्निं चिनुते इति
चयनमात्रम् इष्टकाभिः कर्त्तव्यम् । न, चयनमात्रेण
कृतेन किञ्चित् इष्टमस्ति । तस्मादग्निनिधानार्थानां
मिष्टकानां चयनसमुदायोपलक्षितानामगम्यमाने विधेये
सर्वासामेव प्रोक्षणं विकर्षणं च कर्त्तव्यम्, पूर्णमासीवत् ।
यथा, य एव विद्वान् पूर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमा-
वास्यां यजते इति आग्नेयादय एव क्रियन्ते, नार्थान्तर
किञ्चित् । एवमिहापीति ।

अग्नेर्वा स्यात् द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥

२७ ॥ (सि०)

वागशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । नैतदस्ति, प्रतीष्टक
कर्त्तव्यमिति, कथन्तर्हि ? सकृदेवेति । तत एतद् वक्ष्यते,
द्रव्यान्तरमिष्टकाभिः क्रियते, तत्राग्निनिधानार्थं, तत्र
चाग्निमर्थो वर्त्तते इति । कथम् ? परार्थेनेष्टकानां
निर्देशात्, इष्टकाभिरग्निं चिनुते इति तृतीयया विभक्त्या

पारार्थमिष्टकानामवगम्यते । यदि चयनमात्रमचोच्यते, तत् इष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते । तत्र द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात्, तृतीयया संयोगो बाधेत । तस्मादिष्टकाभिः अन्यत् क्रियते, तच्चाग्निनिर्धातव्यः, तदर्थं इष्टकाचयनं वेति ।

आह, नन्वेतदुक्तं, तस्याभावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यते इति । अचोच्यते, नाभावः, प्रत्यक्षा तत्रैकबुद्धिः, सा बह्वीषु इष्टकासु नावकल्पते । नच अवयवसन्निर्दिश्यते पुरीषच्छ्रयानाम् । तस्मात्पक्वामसंयोगीष्येकबुद्धेरुत्पादादेकम् इष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तं द्रव्यम् अग्निनिधानाद्येमस्ति । यदि वा इष्टकासंस्मृतिरप्येकबुद्धिरेवावगम्यते । यत्तु एकाकर्षणेन कृत्वाकर्षणम् इति । सत्त्वं, संस्मृतौ तत्र विच्छेदः क्रियते । द्विविधानि हि द्रव्याणि, स्थावराणि लज्जमानि च, तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति । यथा, धनस्यतौ पणौ गृहीत्वा कृष्यमाणे न क्षात्रः कृष्यते, स्थावरत्वात् । एवम इदमपि, स्थावरं हीदमग्निद्रव्यम् । तस्मात् सकृदेव प्रोक्षणं विकर्षणञ्च कर्त्तव्यमिति ।

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥

२८ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति, नात्र आग्नेयादिभ्यः क्षिप्रिदर्थान्तरं, तथा इहापि इति । उच्यते, युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावात्, चोदनासमुदायो हि तत्र कर्म, नच, कर्म-

माध्यं विद्यते, इह तु द्रव्यान्तरमस्तीत्युक्तम् । तस्माद्दे-
पम्यं पौर्णमास्येति । (८।१।७ अ०) ।

पञ्चमान्यानामङ्गां पत्नीसंयाजान्तव्याधिकरणम् ।

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥
(पू०)

अस्ति अहर्गणः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्
इति । तत्र श्रूयते, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते
इति । तत्रायमर्थः सांगयिकः, किं सर्वेषामङ्गां पत्नीसंया-
जान्तत्वम्, उत प्रागुक्तमात् ? इति । दृग्दर्शं वर्जयित्वा
सन्देहः क्रियते, तस्य हि मानमान्तता वचनेनोक्ता ।
किन्तावत् प्राप्तम् ? सर्वेषाम् अङ्गाभिति । कुतः ? ।
अविशेषात् अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि
सन्तिष्ठन्ते इति न च, कश्चिद्विशेष आश्रीयते, तस्मात् सर्वे-
षामिति ।

लिङ्गाद्वा प्रागुक्तमात् ॥ ३० ॥ (सि०)

वाग्व्युत्पत्तिः पञ्चव्याहृतौ । प्रागुक्तमात् अङ्गः पत्नीसंयाजा-
न्तता स्यात् । कुतः ? । लिङ्गात्, लिङ्गं भवति, पत्नी-
संयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते न बहिर्ननुप्रहरति
असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः इति यच्चिन् अहनि असंस्थितो
यज्ञस्तस्मिन् पत्नी संयाजान्तता दर्शयति । अथम् १ ।
हेत्वर्थेन असंस्था निर्दिश्यते, यस्मादिमानि असंस्थितानि

अहानि, तस्मादेषु पत्नीसयाजान्ततेति । सस्थिति
 खान्त्येऽहानि । अविच, येषु अहं सु पत्नीसयाजान्तता,
 तेषु असस्या दृश्यते कीर्त्यमाना । तस्मादसस्याया पत्नी
 सयाजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यम् । असस्याश्च प्रागुत्त-
 मात् दृष्ट्वा, प्रागुत्तमादेव पत्नीसयाजान्ततामध्यवस्याम ।

अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तसस्यापनस्य ॥

३१ ॥ (आ०)

वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, प्रागुत्तमात्
 पत्नीसयाजान्तता स्यात् इति । किन्तर्हि ? सर्वेषामवि-
 शेपात् । यदुक्त, येषु पत्नीसयाजान्तता, तेषु असस्या
 दृश्यते । तस्मादसस्याया प्रागुत्तमादङ्गं पत्नीसयाजान्तता
 नियच्छाम इति । नैतदेव, न हीद विधिमूल दर्शन,
 नान्यप्रमाणमूलम्, अतो मृगकृष्णारूपमेतद्दर्शनम् ।

यदप्यसस्या हेतुरिति, तदपि न स्यात्, उक्तं हि,
 स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात् (१।२।२३ सू०) इति । नच, सामा-
 नाधिकरण्यम् असस्यापत्नीसयाजान्ततयो, पत्नीसयाजा-
 न्तता सर्वेषामङ्गा शब्देन गम्यते, असस्या पुनर्न्यायेन
 प्रागुत्तमादङ्ग । यदेतत् असस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति,
 अर्धवाद एष पत्नीसयाजान्ततास्तुत्यर्थ, तथाहि असस्थितो
 यज्ञधारेण सस्यास्यते इत्यालोच्यते, यस्मात् चिरेण सस्या
 स्यात् तस्मादवलुप्यता, पत्नीसयाजान्तानि अहानि भव-
 न्त्विति, सन्तिष्ठमानेष्वेवाहं सु असस्यावचन पत्नीसयाजा-
 न्तताप्रशसार्थ, सस्यावन्ति हि तानि अहानि, अवभृथादय

उपां शेषाः पदार्थाः करिष्यन्ते । यथा दीक्षोन्मोचनवचनं
 नक्तसंस्थापनस्य अर्थवादः, एवमेतत् द्रष्टव्यम् । वरुण-
 पाशाभ्यां वा एषो निधीयते यो दीक्षितोऽहोरात्रे वै
 वरुणपाशौ यदिवा संस्थापयेत् अनुष्मक्तौ वरुणपाशाभ्यां
 स्यात् नक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामेवोन्मुच्यते आत्मनो
 हिंसायाः इति, अनुष्मक्तः न वरुणपाशाभ्यां, न ताव-
 द्दीक्षया मुच्यते, अवश्यो हि दीक्षोन्मोचनार्थः । अथवा
 उच्यते, वरुणपाशाभ्यामिव निर्मुच्यत इति बहवो निय-
 मास्तदानीं विस्मज्यन्ते, यान् आलोच्य एष वादो भवति ।
 एवमिहापि चिरेण संस्थामालोच्य असंस्थितवचनं भव-
 तीति ।

स्याद्वाऽनारभ्य-विधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥

३२ ॥ (आ० नि०)

वाग्व्यात् पक्षो विपरिवर्तते । भवेद्वा प्रागुक्तमात्
 पत्नीसंयाजान्तता, न हि आरभ्य उत्तमम् अहः, एष
 विधीयते, कथन्तर्हि ? सामान्येन पत्नीसंयाजान्तानि
 अहानि भवन्तीति । तत्रान्ते लिङ्गविरोधो भवति ।
 का पुनर्न्यायेन प्राप्तिः ? इति । पत्नीसंयाजान्तानि
 अहानि सन्तिष्ठन्ते इति, तेन एतत् उक्तं भवति, शिटमव-
 लुप्यते इति, सन्तिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्त इति, कर्तुं ध्यापार
 एषु उपरमतीति, तेषु सहक्रियमाणेषु अहःसु अवश्यं
 कस्मिंश्चित् पदार्थे अवस्थाय अवश्यम् अपरस्य अहः
 पदार्था अनुष्ठातव्याः । तत्रानियमे प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते

संख्यातव्यमिति नियम्यते । तस्यावस्थानस्यैतत् प्रयोजनं,
कथम् अहरन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन यौगपद्यमनुगृह्येतेति,
एतद्धि दृष्टमवस्थानकार्यं, यस्मिन्नैतत् दृष्टम्, न शक्यं
कल्पयितुं तत्रादृष्टम् । तत्र न पत्नीसंयाजान्तता, तच्चान्य-
न्यस्य प्रयोजनं न विद्यते । तस्मात् प्रागन्यात् पत्नीसंया-
जान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनम्, असंस्थितो हि तर्हि
यज्ञः इति । (६।१।८ अ०) ।

त्रि प्रथमामन्वाह इत्यादिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ।

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः
स्यात् ॥ ३३ ॥ (सि०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र सामिधेनीः प्रकृत्योच्यते, त्रि-
प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह इति । तत्रैषोऽर्थः सांश-
यिकः, किम् ऋग्वेदं एषः, यत्र तत्रस्या प्र वो वाज-
विरभ्यसितव्या, उत स्थानधर्मः, या अन्याऽपि प्रथम-
मुच्यते, सा विरभ्यसितव्या ? इति । कुतः संशयः ? ।
उभयोश्चपक्षेः यथेवम् अभिसम्बन्धः क्रियते, या असौ
उच्चारितानां सामिधेनीनां प्रथममुच्चारिता, सा विरभ्य-
सितव्येति, ततः प्र वो वाजाया ऋचो धर्मः । अथैवं वि-
ज्ञायते, प्राथम्यसंयुक्तं त्रिः ब्रूयादिति, ततो वचनस्य
स्थानधर्मता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ? ऋचो धर्म इति । कुतः ? ।
प्राथम्यस्य व्यक्त्या सम्यन्त्रात्, व्यक्तेरभ्यासेन । कथमव-

गम्यते १। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, व्यक्तिविशेषो हि स्त्री
 नाम, यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्, ततो लिङ्गविशेष-
 निर्देशोऽवकल्पते, साऽपि स्त्री अभ्यासेन सम्भूतस्यते । अथ
 प्रथममनुब्रूयता विरभ्यसितव्यमिति 'ततो' व्यक्तिविशेषो न
 विवक्ष्येत, तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नोपपद्यते । अपि च
 वाक्यभेदः प्रसज्येत, प्रथममुक्तं विरभ्यसितव्यं, प्रथममुक्तं
 ऋक् विरभ्यसितव्येति । मत्पक्षे पुनः प्राथम्यलक्षिताया
 ऋचो धर्म उच्यते, तत्रैकार्थविधाने न भवेद्वाक्यभेदः ।
 अपिच श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री सम्वध्यते, वाक्येनाभ्यासः ।
 तस्मात् ऋग्धर्मो यत्र-तत्रस्था प्र वो वाजा विरभ्य-
 सितव्येति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, योऽय मामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिर-
 भ्यास उच्यते, स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मः, न ऋचः कस्या-
 यित् जातिनिमित्तः । कुतः १ । न हि कृत्त्रेऽपि
 ऋत्रेदे प्रथमा नाम काचित् ऋक् विद्यते, या विरभ्य
 स्येत, तत्र प्राथम्यम् ऋग्लक्षणार्थं स्यात्, इतरस्मिन् पक्षे
 श्रुतिर्न लक्षणा, श्रुतिश्च ज्ञायसी लक्षणायाः । तस्मात्
 अस्मत्पक्षः ।

अथ यदुक्तं, स्त्रीलिङ्गसम्बन्धादस्मत्पक्ष एव श्रुतिः, धार्क्यं
 च न भिद्यते, स्त्रीलिङ्गोपपत्तयेति । अत्रोच्यते, गुणव-
 चनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति,
 अविशेष्यमात्रायामपि व्यक्तो यदयम् प्राप्त लिङ्गं, तत्
 आश्रयभूतं गुणस्य भवति । अविधिक्रितेऽपि तस्मिन्
 लिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव । यथा, शक्तः

पुमान्, शुक्ला स्त्री, शुक्लं नपुंसकम् शुक्ल एकः, शुक्लौ द्वौ, शुक्ला बहव इति । शुक्लां शाटीमानयेति । यद्यपि शाखाद्यानयनं न विधीयते, शुक्लसम्बन्धमात्रविधित्वा भवति, न तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते, तथापि अनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो भवत्येव, शुक्लामानयेति, अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो भविष्यति । एवं च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसम्बन्धः श्रौतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन सम्बन्धो न लिङ्गस्य । यदि लिङ्गस्यैतेन सम्बन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादता कल्पयेत । प्राथम्यसम्बन्धेऽप्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।

अपि च, नैवात्र विवदितव्यं, प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः, स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते, ततः टावादय इति, न विशेषणस्य पदान्तरेण सम्बन्धो भवति, यथा राजपुरुषो गच्छतीति । यदा तु प्राथम्यस्याभ्यासेन सम्बन्धः, तत्र प्राप्तमनूयते स्त्रीत्वं, यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः, स्त्रीलिङ्गञ्च ऋक्शब्दः, तत्र यत् प्रथमं वचनं, तस्यायम् ऋक्, गुणवचनानाञ्च शब्दानामान्वयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, इत्यविशेषिताचारण्यृचि स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति, यत् प्रथमवचनं, तत् तिराहेति, स्त्री च सा ऋक् सामिधेनी । तस्मात् त्रिः प्रथमान्व्याह इति प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः, त्रिः प्रथमान्व्याह विरुक्तर्मा ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां सम्पत्तये त्रिवचनम् उच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋग-

यववस्य, परिपूर्णा च समिन्धनवती न ऋगवयवः । तस्मात्
प्राप्तानुवादो लिङ्गस्येति प्रायम्यस्य धर्मो न ऋचः । (८।१ ।
८ अ०) ।

c यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टे, सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तितारम्भणीया ॥ ३४ ॥

(पू०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत
इति । तवारम्भणीया इष्टिः समास्त्राता, आग्नावैष्णव-
मेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादश-
कपालमग्नये भगिनेष्टाकपालं निर्वपेत् यः कामयेतान्नाद्यः
स्वाम् इति नित्यवत् एके भगिनम् आमनन्ति । आहुतिय
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
इति । तत्र इष्ट्यावृत्तौ सन्देहः, किम् आरम्भणीयाऽप्या-
वर्त्तते, न ? इति । किं प्राप्तम् ? आवर्त्तते इति, अम
हादेव कर्त्तव्येति । कुतः ? । एवं प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो
भविष्यति, प्रयाजवत्, यथा अङ्गभूताः प्रयाजा आवर्त्तन्ते,
एवमङ्गभूता आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तते ।

सकृदाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो याव-

ज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

वाग्यन्द. पक्षं 'व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, यदुक्तमारम्भ-

णीया आवर्त्तेतेति । सकृदेव कर्त्तव्या । कुतः ? । आरम्भ-
संयोगात्, दर्शपूर्णमासयोरारम्भेण संयुज्यते, साधारण्य
सर्वेषां प्रयोगाणामारम्भः । कथम् ? । अग्नीनाधाय सर्वः
मङ्गल्ययति, पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्या-
विति, एवञ्च अर्धवसाय दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति, आर-
म्भणीया क्रियते, एष एवास्य आरम्भो यदध्यवसानं नाम,
तच्च साधारणं सर्वेषां प्रयोगाणां, यावज्जीवप्रयोगात् ।
अथापि प्रथमं प्रवर्त्तनमारम्भः, तथापि प्रथमप्रवृत्तेन सर्वे
प्रयोगाः कृता भवन्ति । तस्मात् सकृदारम्भणीया कर्त्त-
व्येति । (८ । १ । १०) । एवं वा,

—

आरम्भणीयेष्टे पुनस्तस्कारताधिकरणम् ।

इष्टावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तितारम्भणीया ॥ ३४ ॥
(पू०)

यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैष संशयः, किं
दर्शपूर्णमासयोरारम्भमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं
मन्यन्ते करोति, उत, पुरुषस्यारम्भमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्ण-
मासयोः प्रवर्त्तमानस्य आरम्भणीया, कर्त्तारमारम्भणयोग्यं
करोति ? । किं प्राप्तम् ? दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात्
तयोरारम्भे स्यात्, पुरुषमन्वये फलं कल्पयितव्यं तस्माद्दर्श-
पूर्णमासारम्भे । एवञ्चेत् आरम्भभेदादिष्टावृत्तौ प्रत्यारम्भं
स्यात्, यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः ।

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो याव-
ज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०)

सकृद्वा भवितुमर्हति । कुतः ? । पुरुषारम्भसंयो-
गात्, पुरुषे दर्शपूर्णमासावारभमाणे विधीयते । कुतः ? ।
निर्वपेत् इति हि श्रुत्या कर्तृसम्बन्धः क्रियते, तत्र पुरुष
प्रयत्नवचनं विवक्षितस्वार्थं भवति, इतरथा पदार्थमात्रे
विधिक्षिते कर्तुः प्रयत्नवचनमविवक्षितं स्यात्, प्रयोग
वचनप्राप्तमैवानुद्यते । यत्तु, कर्तृसम्बन्धे फलं कल्पयि-
तव्यम् । तत्र कल्पयिष्यते, कृतारम्भणीयाकः पुरुषः प्रयो-
गवचनेन ग्रहीष्यते । एवञ्चेत् एकस्मिन्नेव आरम्भे कृता
रम्भणीयाके कृते पुरुषे तत्र प्रयोगात् यावज्जीवं प्रयोगे
कृतारम्भणीयाकः पुरुषो भवति । प्रथमं दर्शपूर्णमासौ
आरभमाणः कृतारम्भणीयाको जातः, द्वितीयादिष्वपि
प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासौ आरप्स्यमानः कृतारम्भणीयाको
जात इति योग्य एव भविष्यति ।

अथ उच्यते, समानेऽहनि आरप्स्यमान इति भवति,
न च, द्वितीयादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारम्भणीया-
कोऽसाविति । अत्र उच्यते, द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेऽ-
समाने एव अहनि दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽसौ कृता-
रम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति । (८।१।१०)।

निर्वापमन्त्रं सवित्रादिशब्दानामनुहाधिकरणम् ।

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्वा-
चोदितमप्राप्तञ्चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥ (सि०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र निर्वापमन्त्रः, देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवेऽखिनोर्वाङ्मयां पूषो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं
निर्वपामि इति। तत्रैयोऽर्थः सांगविकः, किं सवित्र-
खिपूपगद्दानां विकृतौ ऊहः, उत अनूदः ? इति । तत
एतत्तावत् परीक्ष्यते, कर्मणि समवेतम् अर्थमेते शब्दाः
अभिदधति, उतासमवेतम् ? इति । यदि समवेतम्,
ऊह्यन्ते । अथ असमवेतम्, अविकृताः प्रयोच्यन्ते ।
तदुभयमपि सह परीक्ष्यते । किं तावन्नः प्रतिभाति ? तत्र
समवेतम् अभिवदन्तीति । कुतः ? । एतद्दि मन्त्रपदानां
दृष्टं प्रयोजनं, यत् समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति, तच्चासम-
वेतार्थप्रकाशने न किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम् । समवेता-
नान्तु प्रकाशने दृष्टमस्ति, तद्यदि समवेताभिधायिन एते
शब्दास्ततः प्रयोजनवन्तः । कथं पुनः समवेताभिधा-
यिनः ? । यदि नाम सवित्रादयो शब्दाः अग्न्यादीनां
वाचका भवेयुः, यदि या सवित्रादयो देवताविशेषा दर्श-
पूर्णमासयोः स्युः, ततान्तपदानामदृष्टार्थता मा भूदित्यन्य-
तरदध्यवसीयते, सान्त्रदर्णिको या देवताविधिः, सवित्रा-
दयो वा शब्दा अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, तस्मादर्थवत्त्वा-
दन्यतरदध्यवसेयम् ।

अत्राह, ननु अन्नये जुष्टम् इत्यत्रावयवभूताः सवित्रा-

दयोऽन्यादीनां वचना अपि सन्तोऽन्यादिभिः प्रकाशिताया देवताया न किञ्चिदप्यधिकं कुर्युः, नो खल्वपि सवित्रादिवचना एव मान्त्ववर्णिकाः शक्तुमन्युपकर्तुम् । अत्र उच्यते, पृथग्वाक्यानि एतानि भविष्यन्ति, तेषां, जुष्टमिवैषामि इति साधारणोऽनुपपन्नः, तानि वाक्यानि दर्शपूर्णमामयोर्गुणभूतानि यदि एतद्देवत्यानि अत्र हविषोपि विद्यन्ते, ततोऽप्यकल्पन्ते, इत्यर्थापत्त्या मान्त्ववर्णिका देवता विधीयन्ते । अन्यादिवचनं तावत् सवित्रादीनां, पृथग्वाक्यानि वा अग्निवाक्येन वैकल्पिकानीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, न एवमादीनि ऊहितव्यानीति, अचोदिते ऊक्तो न प्राप्नोति, चोदिताभिधानागमस्तस्येति । तत एतद्व्युत्पत्ते, असमवेताभिधायिनः सवित्रादयः इति । कथम् ? । नञ्वात्र सवित्रादिदेवत्यं कर्म चोद्यते । नच, अन्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः प्रसिद्धाः ।

अत्राह, नन्यार्थापत्त्या अन्यतरदध्यवसीयेत्यक्तं, सति एतद्देवत्ये कर्मणि सवित्रादियावद्यानि उपपद्यन्ते, अग्निवचनत्वे वा सति, या हविषो देवता, सा मन्त्ररचनेन प्रकाशयितव्या । सवित्रादयश्च शब्दा निर्वपवाक्ये प्रकाशनार्थाः ते हविर्देवता प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते, नान्यथेति, अन्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना इत्यध्यवसीयते । अत्र उच्यते, यदि अकल्प्यमाने आनर्थक्यनेषां स्यात् ततोऽन्यतरत्वेऽप्येतत्, अर्थाभिधानमयोगागमस्तस्येपु शेषभावा (३।२।१ सू.) भवतीति, न त्वेवमकल्प्यमानेऽप्यनर्थक्यम् । तस्मात् न अन्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदस्ति प्रमाणम् ।

न च, चोद्यन्ते एतच्छब्दिका देवताः । तत्राचोदितम-
प्राप्तम् ऊहम् चोदिताभिधानात् ।

अथ यदुक्तं, प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाशयन्ते अत्र देवताः,
तत्रापि अश्रुतानां प्रकाशने न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति,
तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,

ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥

(आ० नि०)

ततश्च तेन कारणेन अश्रुतानां वचनं न क्रियते, सवि-
चादिभिः शब्देः । केन तर्हि कारणेन क्रियते ? इतरार्थे
प्रयुज्यते । निर्वापस्तुत्यर्थम्, देवस्य सवितुः प्रसवे, देवेन
सवित्रा यजमानेन प्रसूते, उदिते वा सवितरि, अश्विनो-
र्बाहूभ्यां, परिक्रम्यमभिप्रेत्य यजमानयोर्दक्षत्वोर्बाहूभ्याम्,
अश्विनौ हि तौ अग्न्याधिये अश्वदानेन अश्वितवन्तौ वा
तदयज्ञफलमश्रुवाते, तत् बाहू इति श्वौ बाहू व्यपदि-
शति । देवताध्वर्योर्बा अश्विनोरेतो बाहू इति । पूषणन्तु
यजमानमेव मन्यते पुण्याः, एवं सर्वे निर्वापविशेषप्रकाश-
नार्थाः ।

अथाह, कस्मात् न, उत्कृष्टाः सविचादयः शब्दाः प्रका-
रणान्तरे सवितारम्, अश्विनौ पूषणञ्चाभिवदन्ति ?
निङ्गेन तत उत्कृष्टमाणा प्रकरणं बाधितमर्हन्ति । अथ
उच्यते, सविचादयः परविशेषणं विभक्तिश्रुत्या क्रियन्ते,
प्रातिपदिकार्थस्तु अत्यतिरिक्तः इति गम्यते । तत्र निङ्गं
श्रुत्या बाध्यते, निङ्गं हि प्रातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थ-

मिति कृत्वा, इह देवताभावात् यच्च देवता तत्रोत्कर्षति,
विभक्तिश्रुतिस्तु प्रातिपदिकार्थं पदार्थान्तरविशेषणं चाप-
यति, तच्चेदस्ति पदान्तरम् श्रुतिश्च निष्ठात् बलीयसी,
तस्मात् न उत्कर्षः ।

आह, यदा सवित्रादयो यजमानपराः, तदा सचे
कथमनूहः ? इति । उच्यते, जोषणार्थमिदं वाक्यं, नानु-
ज्ञापनार्थम्, अजोपितम्य जोषणं कर्त्तव्यम्, तच्च दृष्टोऽर्थः,
अनुज्ञापनं पूर्वं घृणानेन कृतं, तद्दृष्टार्थमापद्येत ।
अपिच, जुष्टं निर्वपामि इति जोषणकरणं निर्वपामि
इति भावशब्देन उच्यते, सवितुः प्रसवे इत्यनुज्ञानिर्घृता-
परविशेषणार्थं कीर्त्तयते, अननुज्ञातमपि निर्वपणं शब्दार्थं
कुर्व्यादेष, नत्वजोपितेन यागः श्रूयते, तस्मात् जोषणार्थ-
त्वात्परार्थाः सवित्रादयः शब्दा नोद्दिश्यन्ते इति । (८।१
११ अ०) ।

अथ ये जुष्टमिति मन्त्रे अग्निशब्दस्य विहृतत्वाद्वाधिकारम् ।

शुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०)

तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णमासयोः अग्नये जुष्टं निर्व-
पामि इति समास्त्रायते । तद्व्याख्येयः सांख्यिकः, किम्
अग्निशब्दोऽपि विहृतौ नोद्दिश्यते, सोऽपि न समवेतवचनः ।
उत उद्दिष्टव्यः, समवेतवचनो हि यः ? इति । किं प्राप्तम्,
एव चेत्तत्र संशयः, सोऽपि शुणशब्दस्तथेवासमवेतवचनः ।

कृतः १ । सवित्रादयोऽस्मिन् वाक्येऽसमवेतवचनाः, यद्य
ग्निशब्दोऽपि असमवेतवचनः, एवमवैलक्षण्यं भविष्यति,
अवैलक्षण्यञ्च न्याय्यम् । यदि समानं कारणं, तेन न्यायेन
अवैलक्षण्यमुच्यते, समानश्चेह कारणं, य एषां शब्दाना
मर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति अग्नये जुष्टं निर्वपामि
इत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति, अग्नये जुष्टं निर्वपामि
इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते, न चेह जुष्टस्य निर्वापो-
ऽस्ति । अजुष्टं चेह निर्वप्यं, निर्वापेणैव तत् जोष्यते,
तस्मान्न समवेतवचनः । तस्याप्यश्रुतार्थस्य वचनमुत्तरार्थं
प्रयुज्येत निर्वापस्तुत्यर्थेनेति । तस्मादेतदपि विवृतौ
नोहितव्यमिति ।

न समवायात् ॥ ३६ ॥ (सि०)

नैतदेवं, समवेतवचनो हि अग्नये जुष्टं निर्वपामि
इति । ननु एतदुक्तं, जुष्टस्यात्र निर्वाप उच्यते, नच जुष्टं
निर्वप्यम् इति । अत्रोच्यते, नैव जुष्टस्य निर्वाप एतेन
वाक्येनोच्यते, किन्तर्हि निर्वापेण जुष्टकरणम्, अग्नये जुष्टं
करोमि इति । एवं हि दृष्टार्थं भवतीति । अतोऽस्तुत्य-
कारणत्वात् वैलक्षण्यमेव न्याय्यम् । तस्मात् समवेतवचनो-
ऽग्निशब्द ऊहितव्यश्च विवृताविति । (८।१।१२ अ०) ।

तत्र लायादमन्त्रे धान्यशब्दस्योदाधिकरणम् ।

एव था,

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, धान्यमसि धिनुहि देवानिति दृष्टदि आवपति इति ।

तत्र धान्यशब्दं प्रति संग्रहः, किं समवेतवचनं, न वा १ इति । किं प्राप्तम्, योऽयं गुणवचनशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः, नासौ समवेतवचनः स्यात्, धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति, न तु धान्यमोप्यते, सतुपे हि धान्यशब्दो वर्तते, तण्डुलेश्वेव श्राप्यमानेषु धान्यप्रकाशनं क्रियते तत् असमवेतस्य प्रकाशनेऽदृष्टं यथा स्यादिति । तस्माद्विकृतिषु नोद्धितव्यमिति ।

न समवायात् ॥ ३९ ॥ (सि०)

नैतदेवं, समवेतो हि धान्यशब्दार्थः, स हि तण्डुलेषु वर्तते, तद्विकारत्वात् लक्षण्या । यथा काशिकेषु प्रासयो भुज्यन्ते, गावः पीयन्ते इति श्रुत्युपादानेऽदृष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणाशब्द परिकल्प्यते । तस्मात् समवेतवचनं, विकारे च ऊद्धितव्य इति ।

प्रयोजनमस्ति, शाक्यानामयनं पट्विंशत्तंवत्सरं, तत्रेदं समाम्नायते, संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्गयां याति, स तत्र यान् शृगान् हन्ति तेषां तरसाः सुवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति इति । तद्व्यविकारेण धान्यमसि धिनुहि देवान् इति प्रयोगः कर्त्तव्यः, यथा पूर्वः पक्षः । यथा सिद्धान्तः, ऊहः कर्त्तव्यः, मासमसि धिनुहि देवान् इति । (८ । १ । १२ अ०) ।

इडोपज्ञानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकारश्च ।

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवद्विकार स्यात् ॥४०॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्या स्तर्गकामो यजेत इति, तत्र इडानिगद, इडोपहृता इत्येवमादि । तत्रे दमान्नायते, दैव्या अध्यय्येव उपहृता उपहृता मनुष्या य इम यज्ञमवान् ये च यज्ञपति वर्डान् इति । तत्रायमर्थ माशयिक, कि बहुयजमानके यज्ञपतिशब्द ऊहितव्य, उत, अविकारेण प्रयोक्तव्य ? इति ।

तत्रेद तावत् परीक्ष्यते, कि समवेतवचनो यज्ञपति शब्द, उत, असमवेतवचन ? इति । कथं समवेतवचन ? । यदि यज्ञपतिवृद्धिवचन यज्ञपतिरूपकारक, तत समवेता भिधायी, अथैतत् सुत्यर्थ, तता न समवेताभिधायी ।

कि प्राप्तम् ? ऊहितव्य, समवेताभिधायी । कथम् ? । यज्ञपतिवृद्धिवचनात् यज्ञपतय प्रोक्षहन्ते, इडापदानपे चैय पदैर्यज्ञपतिवृद्धिरभिधीयते । तस्मात् मुख्य प्रत्यय, इडासुती लघन्य । तस्मादर्धविप्रकर्षात् न इडासुति । अता यज्ञपतिशब्द ऊहितव्य । यस्यैव वृद्धिर्नोच्यते, स एवो त्ताहमस्तारेण सक्तो न स्यात् । तस्मात् सर्वे वृद्धिसक्ता राधे वदितव्या । सर्वेषु वदितव्येषु वचवचनम् ।

एवम् प्राप्ते ब्रूम, चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवद्वि कार स्यात्, चोदितमपि यत् समवेत, परार्थं चिकीर्ष्यते, न स्वसस्कारार्थे, तदपि अविकारेण प्रयुज्यते, तत् न ऊहि तव्य स्यात्, परार्थत्वात्, अत्र हि यज्ञपतिश्चन वृद्धिविगे

पणार्थं, वृद्धिवचनञ्च इडामुत्तर्यम् । कथमवगम्यते ? ।
इडोपधानेन ऐकवाक्यत्वात्, इडाप्रकरणाच्च ।

अथ यदुक्तं, गम्यते, इडापदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धि-
वचनं तेषामुत्ताङ्कम्, उपहृता मनुष्या ये यज्ञपति, वदं
येयुः इति । अत्रोच्यते, स यो हैव विद्वानिडया चरति
इत्यभिधाय, अथ प्रतिपद्यत इडोपहृतापहृतेडोपास्मा
इडाह्वयामि इडोपहृता इत्याह । तेनावगम्यते, यस्यैष
आरम्भः, स इडाया मन्त्र इति, तन्मध्यपतितयं उपहृता
मनुष्याः इत्येवमादिः, यज्ञपति वदन्, इत्यन्तः । तस्मा
दिडामुपहृतात् वदितव्य इति वाक्यादवगम्यते । समर्थं
इडोपधाने, यजमानन्तु प्रोत्साहयितुं वदितव्य इति
नास्ति वाक्यं, केवलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति, नच, सामर्थ्य-
मात्रेण वाक्यादृते दिनियोगा भवन्ति । इडाप्रकरणं
चैवमनुगृहीतं भविष्यतीति, इडया च सहैकवाक्यता ।
तस्मादियं वचनव्यक्तिः, उपहृता मनुष्या ये यज्ञपति
वदंयितुं समर्था इति, तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्वक्तव्येति
एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्त्तिते, भवति विशेषणकार्यम् ।
तस्मात् अविकारः स्यात् विधिवत्, यथा यत्र यजमानो
गुणभूतो विधीयते, तत्र येन केनचित् यजमानेन स विधि-
मिध्यति, यथा, यजमानसंस्मृतीदुम्वरी भवति, शुक यज-
मानोऽन्वारभते इति । (८।१।१३। अ०) ।

प्रहरणकरणतुक्तवाक्ये यजमानशब्दस्य कदाधिकरणम् ।

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकः, सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति इति । तत्रेदं समाम्नायते, अयं यजमान आयुराशास्ते इति । तन्नायमर्थः सांगयिकः, किं बृह-
कर्तृके विकारे यजमानशब्दः कथितव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? अविकारेण प्रयोक्तव्यः, तथा सामर्थ्यमनु-
गच्छते, न च, अयं समवेतवचनः, परार्थेन हि अत्र यज-
मान आयुराशास्ते इति आयुराशासनेन यजमानस्य न
कथितं दृष्टोऽर्थः संजन्यते, तस्मात् आयुराशासनमदृष्टार्थं,
यजमानविशिष्टा अग्नीरेकेनापि यजमानेन कीर्त्तिनेन
यथा श्रुता, तथा कृता भवति । यथा यजमानेन समितौ-
दुग्धरी भवति इति, तथैतत् । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य-
मिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विकारः स्यात् कइः, तत्प्रधाने
यजमानप्रधाने । कथं यजमानाप्रधान्यम् ? । एव श्रूयते,
सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति इति, यदि सूक्तवाकः प्रस्तरप्रह-
रणे तत्साधनं तत्फलं वा प्रकाशयति, ततः सूक्तवाक्येन
प्रस्तरः प्रहतो भवति । प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितं,
यजमान आयुराशास्ते, एतेन कर्त्तव्येति यजमानेन प्रस्तरः
प्रहतो भवति । ततः च एतं यजमानः फलं प्रति प्रवान्
भूतो न सङ्गीर्यते, तेन न प्रहतं स्यात् । तस्मात्तर्हि सम-

वेताः सङ्गीर्तयितव्याः । सर्वेषु च कीर्त्यमानेषु बहुवचनं
भवति । तस्माद्ब्रह्मो यजमानस्येति । (६।१।१४ अ०) ।

—

सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवच्छन्दस्यानूहाधिकरणम् ।

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥
(सि०)

अस्ति न्यातिष्टोमः, तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समा-
ज्जातः, इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेघः इत्ये-
वमादिः । अग्निष्टुति च यूयते, आग्नेयी सुब्रह्मण्या
भवति इति । तत्र इन्द्रमय्यदस्य स्थाने ऊहः क्रियते ।
अष्टेदानी हरिव आगच्छ इत्येवमादिषु संशयः, ऊहितव्यं,
न ? इति । किं प्राप्तं, तद्विशिष्टं प्रतीयेत, तेन विशि-
ष्टम्, इन्द्रपदस्थाने ऊहः, एतेन विशेषेण विशिष्टम् अवि-
ज्ञातमेव वचनं प्रतीयेत । कृतः * । असंयोगात् तदर्थेषु,
नेपां शब्दानां तेषु अर्थेषु संयोगः, हरिवत्तादिषु, न हरि-
वत्तादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणा, प्रमाणाभावात्,
अविद्यामानास्तस्योच्यन्ते । एव श्रुत्या अर्थः प्रतिज्ञातो
भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, न हरिवत्तादय उच्येरन्,
हरिवत्तादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । अथ असमवेत-
वचना मुख्यार्था एव भविष्यन्ति, आत्मीय गुण न लक्षयि-
ष्यन्ति इत्युच्येत । तथा अस्मात्पक्ष एव । तस्माददृष्टार्थ
गुण उच्यत इति अविकारेण प्रयोगः स्यात् । तत्रैव वचन

व्यक्तिर्भवति, इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ इति हरिवदादीन् अस्य गुणानारोपयति, हरिवदादिभिः सम्बध्यमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी भवति । शक्यते चाग्निरपि तैः सम्बन्धयितुं, तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः ।

अथोच्यते, अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्रे एते गुणा विद्यन्ते इति । तत्र, अविद्यमानेष्वपि सुत्या अस्य सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्येतैव, यथा इन्द्रो ब्रह्ममतिर्देवदत्तः इति ।

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०)

इति चेत् भवान् पश्यति, अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति । कर्माभावादेवं स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः, कर्मजाम् एते गुणाः इन्द्रस्य विद्यन्ते । हरिव आगच्छेति पूर्यपचापरपचौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां ह्येप सर्व हरति इति । मेधातिथेर्मेघः इति मेधातिथिं हि काण्डायनं मेघो भूत्वा जहार, हृषणश्च मेनका नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रयकमे, गौरावस्कन्दन् इति, गौर-
नृगो भूत्वा भरण्याद्राजानं सोमं पिबति इति वचनेः इमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते । तस्माज्जमवेतवचना हरिवदादयः शब्दाः । तथासतीन्द्रप्रत्ययाय उच्चार्यन्ते इति न अदृष्टकल्पना भविष्यति । तत्रैव वचनव्यक्तिः, इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ इति, हरिवदादिगुण एव यस्त्वं, स आगच्छेति । लक्षणा च अदृष्टकल्पनाया ज्ञायमी । तस्माद्ब्रूहि-
तस्या हरिवदादयः शब्दा इति ।

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, परार्था हि हरिवदादयः शब्दाः, इन्द्रस्तु-
त्यर्थाः, सुतये हरिवदादिसम्बन्धोऽस्य क्रियते । तत् पुर-
स्तादेवोपवर्णितम् । 'सुत्यर्थञ्च' अग्नेरप्येतैरभिसम्बन्धः
शक्यते कर्तुम् । यत्तूक्तं, ममवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते,
पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, इत्येवमादिभिर्वचनैरव-
गताः इति । तत्र, न हि इमानि वचनानि इन्द्रस्य सम्ब-
न्धिनौ हरी विदधति, न ह्येवमभिसम्बन्धः क्रियते, यावितौ
पूर्वपक्षापरपक्षौ ताविन्द्रस्य हरी इति, तत्र हि हेतुः
उपदिश्यते, ताभ्यां 'ह्येव सर्वे' हरति इति । न हीदं
प्रसिद्धं ताभ्यां इन्द्रः सर्वे हरति इति, सिद्धौ हि हेतुर्भवति,
न प्रसाध्यः । यथा तु इमौ हर्तारौ प्रसिद्धौ, कालेन सर्व-
मपचीयते इति, तथा न इन्द्रस्याग्नेय कचिद्विशेषः । तत्र
एभिरभिधानम् अग्नेः प्राप्नोत्येव ।

अथ इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयते इत्युच्यते । तथा च वाक्यं
भिद्येत, इन्द्रस्य एतौ हरी इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न
विधीयते, तथा स एव दोषः, नास्म्यग्नेरिन्द्रस्य वा विशेष
इति । अथ पूर्वपक्षापरपक्षाविन्द्रस्येति विधीयते, तौ च
हरी तस्मादिन्द्रो हरिषानिति । तथा हेत्वप्रसिद्धादिः-
स एव दोषः । न च, विधीयमाने वेशब्दो भवति । प्रसि-
द्धवचनो ह्येव दृष्टः, न च स्तेषानि सत्यानि सन्ति इति
यथा ।

तथा मेधातिथेर्मेघः इत्येवमादि इतिहासवचनमिव

प्रतिभाति, इतिहासे च विधौ सति आदिमत्तादौषो
वेदस्य प्रसज्येत । अमु इति चेत् । तथा सति तस्या-
प्रामाण्यात् मेधातिथेहि काण्वायनस्य मेघ इत्यप्रसिद्धिः
सर्वत्र च निगदविधानं, तत्र अपरस्मिन् विधीयमाने
वाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मात् नैते गुणा इन्द्रे विद्यन्ते, इति
असमवेतवचनत्वादविकारेण प्रयोग इति ।

तत् एतत् न रोचयन्ते याज्ञिकाः, ऊर्हं कुर्वन्ति, अग्न
आगच्छ रोहिताश्व वृहद्भानो धूमकेतो जातवेदी विच-
र्येण इति । (८ । १ । १५ अ०) ।

तस्यै प्रतनितिमन्त्रेऽङ्गुष्ठाधिकरणम् ।

अथेदमन्यदुदाह्रियते,

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

(मि०)

अस्ति साद्यस्कः, तत्रेदं समामनन्ति, साण्डस्त्रिभक्तः
मोमकयणः इति । अस्ति तु प्रकृतावेकहायनी क्रयार्थी ।
तत्र इदंमास्त्रायते, इयं गौस्तया ते क्रीणामि तस्यै शृतं
तस्यै शरः तस्यै दधि तस्यै ममू तस्या आतद्धनं तस्यै नवनीत
तस्यै वृतं तस्या आमिच्छा तस्यै वाजिनम् इति । तद्विह
चोदकेन प्राप्तम् । तत्र मन्देहः, किं गोशब्दस्थाने ऊह
कृत्वा अश्विशिष्टानां पदानामविकारः, उत सर्वेषामूहः ?
इति । किं प्राप्तम् ? गोपदार्थविशिष्टमेव - ऊहवचनं

प्यात् । तस्यै शृतम् इत्येवमादीनाम् अविकारः, असं-
योगात्, शृतादिभिरर्थैः, तेषामेकहायन्याम्, एकहायनी-
त्वादिव, न हि एकहायनी दुग्धे, तस्याम् असमवेत षटन्ति
एते । तस्मात्साण्डेऽपि अविकारेण प्रयोक्तव्या इति ।

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०)

इति चेत् एवं भवान्नन्यते, नैकहायन्याम् एते सम-
वेतान् अर्थानभिवदन्ति इति, भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या
इमे गुणा न भवेयुः, कालान्तरे तु तस्या उपपद्यन्ते, न
तु साण्डस्य, भविष्यत्कालवचना अध्येते प्ररोचनार्था भवन्ति,
तस्यै शृतं भविष्यति । तस्मान्नाविकारेण प्रयोक्तव्या इति ।

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेव, अविकारेण प्रयोक्तव्या इति । असमवेत-
वचना ह्येते नैकहायन्यां भवन्ति, एकहायनीत्वादेव । अथ
उच्येत, कालान्तरे भविष्यन्ति इति, साण्डेऽपि काला-
न्तरे भवितुम् अर्हन्ति, साण्डादपि हि या धेगुर्जनियते,
मा धोच्यते इति । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ।
(८।१।१५ अ०) ।

सारस्योपनिषदामभिदुष्यदाभावविकारणम् ।

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेऽप्यप्राप्ता
सारस्यती स्वीत्यात् ॥ ४५ ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोम, तत्र पशवः समाम्नाता, आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्य ऐन्द्राग्नः पशुकथ्ये ऐन्द्रावृष्णिः षोडशिति सरस्वती मेधी अतिरात्रे इति । अस्ति तु अग्नीषोमीयेऽग्निगुप्तेषु, उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधपतिभ्या मेध इति । तत्र सन्देहः, किं सारस्वत्या मेध्याम् अग्निगुवचनं कर्त्तव्यं, न ? इति । ननु अग्नीषोमीयार्थं तत् चोदकेनेह प्राप्तम् इति । अत्र उच्यते, सर्वेषां समानो विधिरिति कृत्वा चिन्ता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ? समानविधानेष्वेव पशुषु अप्राप्ता सारस्वती मेधी अग्निगुवचनम् । कुत ? । लिङ्गविशेष निर्देशात्, विशिष्टलिङ्गा हि अग्निगुवचनेन निर्दिष्ट, प्राच्या अग्नि भरता इति पुंशब्दः, स्त्रीत्वं चास्या । नच पु वचनः स्त्रियमभिवदितुमल्ल भवति शब्दः, तस्मादग्निगुवचनम् अप्राप्ता सारस्वती मेधीति ।

पश्वभिधानाद्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषय

पुनः पशुत्वम् ॥ ४६ ॥ (पृ०)

वायब्दः पुंश्च व्यावर्त्तेयति । नैतदस्ति अप्राप्ता सारस्वती अग्निगुवचनमिति । तस्यामपि अग्निगुवचनं स्यात् । कुत ? । प्रकरणात्, समान प्रकरणं सर्वेषां पशुनामिति कृत्वा चिन्त्यते, तेन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति । लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति उच्यते, तत्र, पश्वभिधानात्, अस्ति तत्र पशुत्वं सन्निहितं, तन्निमित्तं, प्राच्या अग्नि भरता पशवः इति व्रूयात् । तद्धि चोदनाभूतं, सर्वनाम

शब्दस्य पुंविषयत्वं, तत् पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तत्
 मेष्यां, तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकरणं सर्वनामशब्द
 समुच्चारयिष्यति । एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यते । तस्मात्
 प्राप्नुयात् सारस्वती अधिगुवचनमिति ।

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥ (उ०) ।

वागशब्द एत पक्ष व्यावर्त्तेयति । नेतदस्ति, प्राप्नुयात्
 सारस्वती अधिगुवचनमिति । अयमन्वः पक्षः, न प्राप्नु-
 यादिति । कुतः ? विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्, पुमर्थे ह्येव
 शब्दे निर्देशुं शक्नोति, 'स्त्रीलिङ्गचायमर्थो मेषीति, स्त्रियं
 पुंशब्देन न शक्नोत्यनियदितुम् इति प्रथम एव पक्षः स-
 कीर्तितः । केवल परपक्षस्य अनवकृतिर्वक्तव्या ।

पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४८ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम्, एको हि शब्दः
 पशुत्वस्य च पशोश्च, तेन प्राप्नोति पशवः इत्यभिसम्बन्धो
 भविष्यतीति । तत्परिहर्त्तव्यमिति ।

यथोक्तं वा सन्निधानात् ॥ ४९ ॥ (आ० नि०)

यथोक्तं स्यात् अधिगुवचनम्, अप्राप्ता सारस्वती ।
 कुतः ? । पूर्वस्मादेव कारणास्तिङ्गविरोधादिति । यदुक्तं,
 पशुशब्दसमानाधिकरणः सर्वनामशब्दः प्रकीर्त्यते इति ।
 तत्र । कुतः ? । सन्निधानात्, सन्निहितवचनो हि सर्वे
 , उच्चरितमात्रो यः पदार्थः शब्देन सन्निहितः,

तेन सम्बध्यते, अथ तस्मिन् असति, निङ्गादिसर्वविशेषण
विशिष्टे रूपेण सन्निहिते प्रयुज्यते । सन्निधाने न एकेन
विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिमभिवदितुं शक्नोति । सन्निधा
नात्तत्रैकं सामान्यमाग्रीयते, नान्यत् किञ्चित् पशुत्वादि ।
तत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे अस्मै
पशवः इति शक्यते सम्बन्धः कर्तुम् । अनुच्चार्यमाणे तु
निङ्गविशेषणचनः प्राप्नोति । तस्मात् अप्राप्ता सारस्वती
अभिगुवचनमिति कृत्वा चिन्तेयम् । अथ प्रयोजनं न
वक्तव्यं, किमग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्माः, उत साधारणाः ?
इत्यस्मिन्नधिकरणे प्रयोजनाय विचारोऽयं, यदि साधा
रणाः पशुधर्माः ततः सारस्वती अभिगुवचनमप्राप्ता, अथा
ग्नीषोमीयधर्मा ततोऽस्याम् अभिगुवचनमूहेन प्राप्यते । नच
प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् । (८ । १ । १६ अ० ।

—

यज्ञायज्ञीने गिराशब्दस्य स्थाने इरापदमेव कर्तव्यताधिकरणम् ।

आम्नातादन्यदधिकारे वचवादिङ्कारः स्यात् ॥

५० ॥ (मि०)

पूम्नि ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत
इति । तत्र यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्यामनन्ति, न गिरा गिरेति
ब्रूयात् यद्गिरा गिरेति ब्रूयात् आम्नातं तदुद्गातोद्गिरेदैरं
कृत्वोद्देयम् इति । तत्र सगयः, किम् इरापद गिरापदं
या कर्तव्यम्, अथ वा इरापदमेव ? इति । किं प्राप्तम् ?

यत्र अधिकारे आम्नातात् अन्यत् उच्यते, तद्विकारभूतं स्यात् । ज्योतिष्टोमाधिकारे आम्नातात् गिरापदादन्य-
दुच्यते इरापद, तत् विगेषे उच्यमान सामान्येन प्राप्तं
गिरापद बाधित ।

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्याद्विकल्पः

स्यात् ॥ ५१ ॥ (पू०)

यागशब्दः पञ्चं ध्यावर्त्तयति । न इरापदं नियम्येत,
द्वैधं स्यात्, द्वौ प्रकारौ स्यातामित्यर्थः । को द्वौ
प्रकारौ ? । इरापदवचनं गिरापदवचनञ्च, तुल्यो हि
हेतुः, गिरापदमाम्नातम्, तद्वता साम्ना ज्योतिष्टोमः
साधयितव्य इत्येतदप्यवगम्यते, इरापदेन साधयितव्यम्
इत्येतदपि । समानार्थे, चैते द्वे पदे, एकमपि सुत्यर्थम्
अपरमपि । तस्मात् विकल्पः स्यात्, इरापदं गिरा-
पदं वेति ।

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥ (यु०)

अत्राह, नैतद्योसुल्यता विद्यते, गिरापदे समाज्ज्ञान-
मात्रं, न कर्त्तव्यता विधीयते, इरापदे तु कर्त्तव्यता विधी-
यते । तन्न । कुतः ? । उपदेशात् साम्नः, उपदिश्यते
हि साम, यज्ञायज्जीयेन सुवन्ति इति, गिरापदवच्च यज्ञा-
यज्जीयं, तस्मिन् उपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं
भवति । तस्माद्विकल्पः इति ।

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्साप्तदृश्यवत् ॥

५३ ॥ (उ०)

नियमः वा स्यात् इरापदस्य । कुतः ? । श्रुति-
विशेषात्, श्रुतिविशेषेण इरापदमुपदिष्टम्, ऐरं कृत्वा
इति, सामान्येन गिरापदं, तत्कथं साम्नः उच्यते ? । गिरा-
पदस्य पाठमात्रं, न कर्त्तव्यता, न त्वन्यथा साम कृतं
भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्त्तव्यता कल्पति, इरा-
पदस्य पुनः शुल्लैव कर्त्तव्यता । ऐरं साम्नः मिद्धे
नास्त्यर्थापत्तिः गिरापदस्य । अथ यः सामान्येनोप-
दिष्टः, तस्य को विषयः ? । तदुच्यते, इतरत् साप्तदृश्य-
वत् इति, गिरापदमुपदिश्यते, तद्यथा साप्तदृश्यं, तथा
स्यात्, विकृतिषु साप्तदृश्यं निविशते, इतरदपि विकृतीर-
भिनिवेष्टुमर्हतीति । (६।१।१७ अ०) ।

इरापदस्य प्रतीकताधिकारणम् ।

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्ये तयाभूतोपदेशः स्यात् ॥

५४ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे यन्नायज्ञीयं प्रकृत्य आसनन्ति, न गिरा
गिरेति ब्रूयात् यन्निरा गिरेति ब्रूयात् आत्माश्रमेय तदु-
द्गाता उद्गिरेदैरं कृत्वोद्गेयम् इति । ज्योतिष्टोमे गिराप-
दस्य स्थाने इरापदं कर्त्तव्यमिति समधिगतम् । इदानी-

मिदं सन्दिग्धं, किं प्रगीतमिरापद कर्त्तव्यम्, उत अप्रगीतम् ? इति । किं प्राप्तम् ? गिरापदादन्यस्मिन् शब्दे श्रूयमाणे ब्रूमः, अप्रगीतमिरापद कर्त्तव्यम् । कुतः ? । अप्रगाणात् नहि तत् अप्रगीतमुपदिश्यते, सर्वं हि यत् 'यथा-भूतमुपदिश्यते, तत् तद्याभूतमुपयोक्तव्यम् ।

ननु नैव तत् अप्रगीतमुच्चार्यते, तद्विशेषेण अयं निर्देशः क्रियते, तेन स्वरविशेषः कथित् निर्दिष्टो भवति । अथोच्यते, यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः, अन्ये तु गीति विकारा आदेशभावादयो न निर्दिश्यन्ते, अविकृतात् तद्विशेषोत्पादितः । तस्मात् अविकृतं प्रयोक्तव्यम् । अथोच्यते, तद्भूतनिर्देशोऽविवक्षितः इति । उच्यते, अविवक्षाया न किञ्चित्, विवक्षायां न निर्देश एव कारणम् । तस्मात् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ।

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात् पदान्वयत्वप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यस्य पदस्य स्थाने इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य वा गीतिः, सा इरापदे स्यात् । कुतः ? । पदान्वयत्वप्रधानत्वात्, पदान्वयत्वप्रधानं हि इदं वाक्यं, गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति, नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । अन्या हि यदनव्यक्तिः, इरापदस्य विशेषे विधीयमाने, अन्या इरापदे । एव हि श्रूयते, इरापदस्य विकारद्वयत्वोपेयम् इति, तज्ज्ञानेन प्रकारेण इरापदं विधीयते, नान्यं प्रगाणात्, इरापदस्य विकारं ब्रूयात्

न गिरापदस्येत्येतत् तद्वितेनोच्यते, नाप्रगीतस्य इरापदस्य
विकारस्तद्धितशब्देनाध्यवसीयते । पद्यार्त्तद्विताथौ विकारं
ब्रूयादिति असावनूद्यते एव । यः प्रकृत्यर्थः इरापदस्येति, स
विधीयते । तेन पदान्यत्वपरम् एतद्वचनं, न गीत्यनन्वयपरं,
गीतिर्हि विकारः सामान्यान्निर्दिश्यते ।

गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥ (यु०)

गानसंयोगी भवति, उक्तेयमा इरा चा दाक्षासा इति
इरागानं दृश्येति ।

वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, गानदर्शनमेतद्वति इति, नैवं,
वचनं भविष्यति, उक्तेयमा इरा चा दाक्षासा इति ।

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, तत्प्रधानं हि इदं वाक्यम् । किंप्रधानम् ? ।
इरापदप्रधानं, निर्देगात् । न गीतिप्रधानम्, अनिर्देगादि-
त्युक्तम् । तथा इरापदस्य अर्थवादो भवति, न गीतेः,
इरामहं यजमाने ददानि इतिपदस्य चायमर्थवादः, न
गीतेः । तस्मात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ।

किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः ? ।
अन्यस्मिन् एतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति, न प्रमेति ब्रूयात्,
प्रमीति ब्रूयात्, यदि पूर्णः पक्षः, प्रपदं वा वक्तव्यं,

प्रप्रीपद् वा । यदि सिद्धान्तः, प्रप्रीपद्मेव वक्तव्यमिति ।
(८।१।१८ अ०) ।

इति आचार्यशरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गीतना सामनामताधिकारयम् ।

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥१॥ (पू०)

सन्ति सामानि, रथन्तरं बृहद्-वैरूपं वैराजं शाकलं
रैवतम् इति अभित्वा शूर नो नुमः इत्येवमादिषु । तत्रै-
षोऽर्थः सन्दिह्यते, किं प्रगीता एते मन्त्राः सामानि, उत
गीतयः सामानि ? इति । ननु सिद्धं, गीतिषु सामाख्या
(२।१।३६ सू०) इति । उच्यते, तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते
भावशब्दे चोदकत्वं प्रति विचार्यमाणे मन्त्राभावाभावाद्यायां
मन्त्रसद्भावोपपादनाय, तच्चोदकेषु मन्त्राख्या (२।१।३२ सू०)
इति कृते लक्षणे, अङ्गेषुभ्रिय मन्त्रं मे गोपाय यस्म्यय
स्तयीविदा विदुः ऋधो यजुषि सामानि इति ऋगादीनां
विभागाय प्रसक्तानुप्रसक्त लक्षणं गीतिषु सामाख्या इत्यु-
क्तम् । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा गीतिमात्रं
उभयथापि ऋग्यजुषाभ्यामन्यत्सामेति सिद्धे विभागे न
विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभावात्, इह तु प्रगीते मन्त्रे-
ऽन्यत् कर्म, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय प्रयत्नते ।

आह, ननु एतदपि सिद्धं, गानकर्मणो वाचकः साम-
शब्दः इति । उच्यते, तदेव पुनरभिधीयते, स्मरणाय,
उत्तरमधिकरणं चिन्तयितुम् ।

गीतिः सामेति स्थिते इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः
प्रधानभूताः, उत, गुणभूताः ? इति । आह, नैव स्मर-
णाय पूर्वपक्षोद्धारणं, नहि मन्त्राः सामानीत्येपोऽर्थः स्मर्त्तव्यः ।
अत्र उच्यते, पूर्वपक्षेऽपि 'सिद्धान्तस्मरणार्थमेवोपादीयते, यत्
प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तस्मात्मेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा, गीतिमात्रं
सामेति स्थापितम् । तस्मिन् स्थिते अयमुत्तरी विचारः
कर्त्तव्यः, गीतिषु किमृचः प्रधानभूताः, उत, गुणभूताः ?
इति ।

किं प्राप्तम् ? एके मन्यन्ते, प्रगीत मन्त्रवाक्यं सामेति ।
कुतः ? । स्मृत्युपदेशाभ्याम्, एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्र-
वाक्यं सामेति, तत्रभवन्तः छान्दसाः एवञ्च उपदिशन्ति
शिष्येभ्यः । आह, ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति,
नैवं सति उपदेशो हेत्वन्तरम् इति । उच्यते, बाढम्,
अन्यथा तर्हि उपदेशं वर्णयामः, अयमुपदेशः । अहेबुधिय
मन्त्रं मे गोपाय यमृपयस्तथीविदा विदुः ऋचो यजुंषि
सामानि इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामानीति मन्त्रोप-
देशो भवति । तस्मादुपदेशामन्त्राः सामानीत्यवगच्छामः ।

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०)

तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सप्तमे, ऋचः प्रदेशो नोप-
पद्यते कवतीषु रथन्तरङ्गायति इति, देशनक्षत्रा धर्म

नक्षणा वा प्राप्नोति इति । तन्माह्वीतयः सामानि, न
प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति । (८।२।१ अ०) ।

ऊहयन्त्यस्य पौर्ण्येयताधिकारणम् ।

एवं वा,

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥१॥ (पृ०)

इदं सन्दिह्यते, योऽयम् ऊहो नाम कया नयिव
आभुयो वा इति, किम्, अयमप्यार्षो नित्यः, उत, चिन्त
यित्वा-प्रगीतः ? इति । किं प्राप्तम् ? एतानि ऊह-
सामानि मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानीति एके मन्यन्ते ।
कुतः ? स्मृत्युपदेशाभ्याम् एवं हि स्मरन्ति, मन्त्रभूतानि
आर्षाणि नित्यानीति, उपदिशन्ति च एवंविधमेव
शिष्येभ्यः ।

'आह, ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति । बाढम,
अयमन्य उपदेशो वर्ण्यते, ऊहयिकीर्षितः इति ब्राह्मण
मुपदिशन्ति, चिकीर्षितः इति च इष्ट उच्यते, इच्छायां हि
सन् विधीयते, यदि च अयम् अपरुपबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यः,
तत इष्टः, अथ पुरुषप्रणीतः, ततो न प्रमाणं, यज्ञे च अ-
चिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः । चिकीर्षितः इति च शब्दो
भवति । तस्मान्नित्य ऊह इति ।

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०)

तत् एतत् उक्तदोषं भवद्वचनं भवतैव हेतुं वर्णयता
अस्योक्तो दोषः, ऊहयिकीर्षितः इति । ऊहयिकीर्षित
इत्यनित्ये एतद्वचति । यदुक्तम्, इष्टे चिकीर्षितशब्दे
भवति, इच्छायां हि सन् विधीयते इति । उच्यते, सत्यम्,
इष्टं, कर्तुं यदि क्रियते, तत्कर्तुमिष्टं भवति इति ।
तस्मात् अनित्य ऊहः । यदुक्तं, स्मृतेर्नित्यतेति । नैषा
स्मृतिः प्रमाणं, दृष्टमूला द्योषा । भवति हि वचनं, कव-
तीषु रयन्तरं गायति इति । तस्मात् अतिदेशवचनादप्राप्ते-
नैवं गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विज्ञानं, तत एषा
स्मृतिः, तस्मादप्रमाणं, कृत्रिम ऊहः इति । किं भवति
प्रयोजनम् ? न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं, यथापूर्वः पक्षः ।
यथा तर्हि सिद्धान्तः, न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ (८।२।१अ०)।

साध सङ्कसन्तारकर्मणाधिकरणम् ।

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ (पू०)

तानि एव उदाहरणानि । तेषु अयमर्थः समधिगतः,
गीतिः सामशब्देनोच्यते इति । तत इदमिदानीं सन्धि
द्यते, किं सा गीतिः ऋषः प्रति प्रधानभूता, उत, गुण-
भूता ? इति । ननु सिद्धं, संस्कारकर्मणः सामशब्दो
वाचक इति अपि तु कर्मशब्दः स्यात् भावीऽर्थः प्रसिद्ध-
ग्रहणत्वात् (७।२।११ सू०) इति । उच्यते, सत्यमात्रेण

प्रवर्त्तते, स एव निर्णयो भविष्यति । किं प्राप्तम् ? तेनैवाधिकरणेन संस्कारकमेति ।

तथा प्राप्ते ब्रूमः, प्रधानकर्म वा - सामश्ये नोच्यते इति । किं कारणम् ? । प्रधानविधिलक्षणं हि - अत्रास्ति द्वितीया विभक्तिः, रथन्तर गायति इति । तस्मात् प्रधानकमेति । अपिच, कर्मकाले गानं भवति, तत् यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, 'संस्कृतं' द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण न कर्मकाले पुनः संस्कृत्तुं शक्यं, न हि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्त्तुं, पिष्टस्य वा पेयण, स एषोऽग्नीनामिवाभ्युपगन्तव्यः, अकर्मकाले क्रियमाणः संस्कारो भवतीति । अतएव पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति, तत्र अविप्रतिपिदम् अकर्मकाले गानम् ।

अपिच, यावत्प्रा पूर्णमास्यां व्रतानि उपाकृत्य, अर्धपञ्चमान् मासान् स्वाध्यायमधीयीतेति, तदेयां फलाय भविष्यति, इतरथा पुरुषाणामुपदिश्यमानं, कर्मणां कल्पेयम् । तस्मादपि प्रधानकमेति ।

तद्वद्द्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् ॥४॥ (आ० नि०)

आह, प्रधानकर्मेत्युच्यते, न च एतत् प्रधानकर्म, न हीद फलदं, फलकल्पनायां च अश्रुतं कल्पेयम्, तेन याग प्रति गुणभूतं, यदि न गुणभूतं, किमस्य द्रव्यं, यत् प्रति प्रधानभूतमेतत् ? । तदुच्यते, ऋग्द्रव्यम्, ऋक् अस्य द्रव्यस्थानीया, यथा अन्यस्य कर्मणो द्रव्यं साधकम्, एवमस्य

ऋक् साधिका, तस्मात् ऋचं प्रति प्रधानभूतमेतत्, भूतं हि भव्यायोपदिश्यते । कथं पुनरेतत् ऋग्द्रव्यम् ? । वचनात्, वचनमिदं भवति, ऋचि साम गायति इति । यथा पाकयज्ञेषु तत्तद्वाचनिकं द्रव्यं भवति, लाजाः, धानाः, तण्डुलाः आज्यमिति, एवमिहापि ऋक् द्रव्यं, वचनादिति ।

तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥

५ ॥ (यु० २)

आह, या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्द्रव्यमेतत् भवति, कथम्, द्रव्यव्यतिरेके सति द्रव्यान्तरे प्रदेशे च तदिदं साम ? इति । अत्रोच्यते, अविप्रतिषिद्धमेतत्, 'गीतिमात्रं' हि सामेति, द्रव्यस्य निर्वर्तकं वाचनिकं, तत् सामान्य विहितं, विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते । यदत्र द्रव्यव्यतिरेकं गीतिमात्रं, तदेव वृद्ध्या रथन्तरं वेति न दोषो भवति । तस्मात् प्रधानकर्म सामेति ।

शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०)

तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति, नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधानकर्म सामेति, गुणकर्म स्यात् । कुतः ? । शब्दार्थत्वात् शब्दस्य उपकारकं साम प्रत्यक्षमुपलभ्यते, साम्नि क्रियमाने ऋगचराणि उच्चार्यन्ते, तस्मिन् सति नादृष्ट कल्पनीयम् ।

परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥ (यु० १)

परार्थाय शब्दाः सुत्वर्थाः, स्तुतिर्हि चोदिता, आत्यैः
सुवते पृष्ठैः सुवते इति सामूः ऋगक्षरेः उच्चार्यमाणैः
प्रत्यक्षा अवगम्यते, ततः सुत्वर्थाया ऋचः सत्त्वाः सामार्थता
परिकल्पेयत, कल्पनायाश्च प्रमाणं नास्ति । तस्मादपि
साम गुणभूतमिति ।

असम्बन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥

८ ॥ (यु० २)

इतश्च गुणभूतं साम । कुतः १ । असम्बन्धश्च सामूः
स्तोत्रेण स्यात्, तस्य प्रधानभावेन स्तुतिः सामू उपदि-
श्येत, न साम स्तुतेः, तच्च वृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति
इति वचन बाध्येत, रथन्तरगुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदि-
श्यते, तत् ऋगर्थं साम्ना अवकल्पते, प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठ-
स्योपकार साम करोति, यदस्य वाचकं प्रकाशयति शब्द,
तत रथन्तरपृष्ठशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे शक्य
विघ्नातुम् । पृथगर्थत्वे तु असम्बन्धः स्यात् । तस्मात्
ऋचः साम गुणभूतमिति ।

संस्कारस्याप्रकरणेऽग्निवत्सत्वात् प्रयुक्तत्वात् ॥

९ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तम्, कर्मकाले गानम् ऋचः संस्कारकम्
अग्न्याधानमिव कल्पेयत, प्रयुक्तत्वादिति । तत् परिहर्त-
व्यम्,

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥

१० ॥ (आ० नि०)

यदि हि अकर्मकाले गानं कृतं, कर्मकालं यावत्, तिष्ठेत्, न विनश्येत्, ततः पुनः अप्रयोगः प्रतीयेत, यदि वा पुनर्न शक्येत कर्मकाले गानं कर्तुं, तथाप्यप्रयोगः स्यात्, शक्यन्ते तु प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुम् । तस्माद-
कर्मकाले प्रयुक्ता असाधका इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् ।
तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ।

अश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥ (यु०)

अपिच कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति, औदुम्बरीं
स्पृष्टानपाश्रित उद्गातोद्गायेत् इति, सदस्यौदुम्बरी मध्यमा
स्थूणा भवति, तां स्पृष्टा इति ब्रुवन् सदसि गानं दर्श-
यति । तस्मात् न अकर्मकालम् अन्याधानवत् कल्पयि-
तव्यमिति ।

प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तम्, अर्द्धपञ्चमान्मासान् अध्ययनं प्रयुज्यते,
तत्, फलाय भविष्यति इति, तत् परिहर्तव्यम्,

ग्रहणार्थम् प्रयुज्येत ॥ १३ ॥ (आ० नि०)

नहि फलाय भवितुमर्हति, तथाहि अदृष्टं कल्प्येत,
दृश्यते अत्र प्रयोजनं, यत्तावत् उपाध्यायः शिष्यमन्निधा-
धीते, तत् ग्रहणार्थम् । यत् शिष्यः, तत् धारणार्थम् ।

पहणधारणे प्रयोगार्थे भूतिरधिकवत् शुक्लेष्टिवदा । तद्
 यथा, भूमिरधिको भूमौ रथमालिख्य गिष्ठां करोति
 सप्रामे प्राशुभावो भवितेति, यथा च छात्रः शुक्लेष्टीः
 प्रयुङ्क्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मो भविताऽस्मीति । एवमेतत्
 द्रष्टव्यम् । तस्मात् दृष्टे सति नादृष्टाय अध्ययनम् ।
 • तस्मात् संस्कारकर्म सामेति । (८।२।२ अ०) ।

तत्र प्रत्यक्षं तत्त्वसाधनं समापनाधिकरणम् ।

तत्रे स्यात् श्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, तस्मादेकं साम तत्रे क्रियते
 स्तोत्रीयम् इति । अत्रायमर्थः सांग्रहिकः, किं तिस्रसु
 ऋतु व्यासज्य गानं कर्त्तव्यम्, उत, प्रति ऋत्वं, समानं
 गानं कर्त्तव्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ? ध्यामन्वेति ।
 कुतः ? । श्रुतिनिर्देशात्, एवं श्रूयते, एक साम तत्रे
 क्रियते इति, साम्नि क्रियमाणे, निर्वृत्तौ गुणभूता
 त्रिसंख्या ऋक्गता श्रूयते, तत्र यदेकस्यामृचि उपक्रम्य
 तस्याच्चैतत् परिसमापयेयुः, न त्रिसंख्याया साधनमस्य
 क्रियमाणस्य परिच्छिन्दुः, एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाण
 स्यात्, तत्र श्रुतिर्वाध्येत, तद्यथा, अयं घटः त्रिषु नाग-
 दन्तकेषु स्थाप्यताम् इत्युक्ते व्यासज्य स्थाप्यते, न पर्यायेण,
 एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

ननु पर्यायेऽप्येवजातीयकः शब्दो भवति, यथा त्रिषु

कुलेषु देवदत्तो भुङ्क्ते इत्युक्ते न यौगपद्यमवगम्यते, पर्यायेणापि भुञ्जाने भवत्येष वादः । एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोति इति । अत्रोच्यते, न तत्र त्रिसंख्या भुजिं प्रत्युपदिश्यते, येनैतदेवं भवति, तत्र कुलशब्देन सम्बध्यते, त्रिषु कुलेषु, न हयोरैकस्मिन् वेति, यदा भुजिनिर्वृत्तिं प्रत्युपदिश्यते, तदा यौगपद्येनैव भोजयितव्यः । इह तु त्रिसङ्ख्या क्रियते इत्यनेन सम्बध्यते, एव सति क्रियायां त्रिसङ्ख्या विहिता भवति, तत्र स्वपदंगतस्य किञ्चिद्विधायकेन विहितं भवति, इतरथा ऋचः सङ्ख्यायाश्च सम्बन्धस्य पदान्तरगतेन शब्देन भावनीयेत, तथा, अर्थविप्रकर्षः स्यात् । तस्मात् सामनिर्वृत्तिं प्रति त्रिसङ्ख्या उच्यते ।

आह, ननु त्रिसङ्ख्या ऋच्छब्देनैवात्र सम्बध्यते, अन्यथाऽसति सामर्थ्ये समास एव, न स्यात् इति । अत्रोच्यते, न ब्रूमो न सम्बध्यते इति, सम्बध्यते एव, समासश्च भवति, स तु समासशब्दः सामनिर्वृत्तावुपयुज्यते इति, तत्र विशब्दस्य ऋच्छब्दस्य चार्थो निर्वृत्तावुपदिष्टो भवति, साम निर्वृत्तयितव्यम्, एवं तास्तिस्त्र ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति । इतरस्मिन् पक्षेऽभ्यासस्त्रिसङ्ख्याया सम्बध्यते, तत्र साम क्रियते इति लक्षणा स्यात्, अभ्यासनिर्वृत्तौ सामनिर्वृत्तिशब्दो भवेत् । तस्मात् व्यासज्य गान कर्त्तव्यम् ।

इतश्च पश्यामः, त्वचे व्यासज्य साम गातव्यमिति
 कुतः ? । शब्दार्थोऽयं सामसंज्ञको विकारः, ऋच गुणभू-
 द्रव्यार्थः । स यदि व्यासज्य क्रियते, बह्वन्यचराणि अवि-
 कृतानि भवन्ति, तत्रायं चीदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्माद्वा
 सज्य गातव्यम् ।

दर्शयति च ॥ १६ ॥ (यु० २)

ऋक्सामौ वाव मिथुनीसम्भवमेति सोऽब्रवीन्न वै त्वं
 ममालमसि जायार्थे वेदो नम महिमेति ते हे भूर्त्लोचतुः,
 सोऽब्रवीत् न युवां ममाल स्यो जायार्थे वेदो मम महि-
 मेति तास्मिन्नो भूर्त्लोचुः मिथुनीसम्भवामेति, सोऽब्रवीत्
 सम्भवामेति, तस्मादेकं साम त्वचे क्रियते स्तोत्रीयमिति,
 नैकास्तोत्रीया साम्नः सम्भवति, नापि हे तिस्रः सम्भव-
 न्तीति व्यासज्य गानं दर्शयति ।

वाक्यानां तु विभक्तत्वात् प्रतिशब्दं समाप्तिः
 स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ (सि०)

तुमन्त्रः पक्ष व्यावर्त्तयति । वाक्यानि विभक्तानि
 त्रीणि एतानि, याः तिस्र ऋचः, तत्रैकैका ऋक् कृत्येन
 पदग्रामेण काञ्चित् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयति, न ऋगन्तरेण
 सह कञ्चिदर्थं मस्तीति, तत्र साम, ऋचः संस्तवमभि-
 निर्वर्त्तयन्त्या गुणभावं गच्छत् साहाय्यं करोति, तत्र यदि
 व्यासज्य गीयेत, न ऋचः स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयन्त्याः साम
 उपकारकं स्यात्, न हि सामावयवः साम भवतीति, न

च ऋक्समुदायेन कथिदर्थः स्तूयते, यत्र सामसम्बद्धा
स्तुतिं कुर्यात्, ऋक् स्तुतिं करोति, सा न सामसम्बद्धा,
य ऋक्समुदायः सामसम्बद्धः स स्तुतिं न करोति, तत्र
प्रत्युचं सान्नि परिममाप्ते क्रियमाणे सामवता शब्देन
स्तुतिः कृता भवति, सामसंस्कारस्य स्तुतिभाषनार्थत्वात्
प्रत्युचं परिममाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥ (यु० १)

अन्यार्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति, अष्टाक्षरेण प्रथ-
मायाञ्चि प्रस्तौति द्वाक्षरेणोत्तरयोः इति प्रस्तावे भेदं
दर्शयति । तथाच, एका वा अस्योत्तमा स्तोत्रीया तामु
दृष्टोद्गायेत् इति उद्गीथभेदं दर्शयति, तस्मादपि प्रत्युचं
गानं कर्त्तव्यमिति ।

अर्धर्चप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गानं कर्त्तव्यम्, अपरिपूर्णं
तदाक्यं अर्धर्चं भवति, ऋचि तु परिपूर्णं इति । पाद-
प्रगीतेषु पाद एव गानं कर्त्तव्यमिति, पाद एव हि तत्परि-
पूर्णं वाक्यं, यथा, गोष्ठे वासिष्ठ इति, एवं यावति परि-
पूर्णं वाक्यं, तावति सामं परिममापयितव्यम् । क्वचित्पा-
देऽपि पूर्णं वाक्यम्, ऋच्यपि, क्वचिद्वर्धर्चंऽपि परिपूर्णं, यत्र
यथा परिपूर्णं, तत्र तथा गानं कर्त्तव्यमिति ।

अनवानोपदेशश्च तदत् ॥ १९ ॥ (यु० २)

अनवानोपदेशश्च तदत् युतो भविष्यति, यथाऽस्मा-

भिर्न्यायं उपदिष्टः, अनयानं गायति इति, शक्यते अनुष्ठानं, प्रत्यृचं परिसमापयितुं, न तु तिसृषु व्यासज्य शक्यते ।

अपि च स्वाध्यायकाले प्रत्यृचं गानं परिसमापितं, स्वाध्यायकाले चाभ्यासः, प्रयोगकाले कथं प्राशुता स्यादिति, तद्यदि प्रयोगकाले प्रत्यृचं गानं कर्त्तव्यं, ततः स्वाध्याय-काले तदभ्यासो युक्तः । तस्मादपि प्रत्यृचं गेयमिति ।

अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, तस्मादेकं साम त्वचे क्रियते इति, ताम्र अभ्यासेनेतरा श्रुतिः द्रष्टव्या, पर्यायेणेत्यर्थः । न ह्यत्र ऋक् सामनिर्वृत्त्यर्थमुपादीयते, तस्मात् न शक्यमिदं वक्तुं, सामनिर्वृत्तिसाधनीभूतामृचं विशिष्टः परिच्छेत्स्यति इति । साम स्तोत्रस्य गुणभूतं निर्दिश्यते, रघन्तरं पृष्ठं भवति वृहत् पृष्ठं भवति इतिवमादि, तत्र प्रत्यृचं न्यायेन गानं प्राप्तं न सामनिर्वृत्त्या सख्या सम्बध्यते, किन्तु ऋग्भिः, तत्रान्यथा नावकल्पते इति अभ्यासो लक्ष्यते, तिसृष्वभ्य-मित्यर्थं सामेति, यथा, त्रिषु कुनेषु देवदत्तो भोजयितव्यः इति, यदा त्रिसख्या कुलैः सम्बध्यते, तदाऽभ्यासो लक्ष्यते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रत्यृचं परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति । (८ । २ । ३ अ०) ।

समासं विहितेषु ऋषिषु सामाधिकारकम् ।

तदभ्यासः नसामु स्यात् ॥ २१ ॥ (मि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति । तत्रैतत् समान्नायते, तस्मादेकं साम ढचे क्रियते स्तोत्रीयम् इति । तत्र एतत् समधिगत, प्रत्यृच परिसमाप्तं गेयमिति । इदमन्यत् सांशयिकं, समासु विषमासु वा गेयम्, उत समास्त्रेव ? इति । किं तावन्नः प्रतिभाति ? नियामकस्य शास्त्रस्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, समासु एव गेयं न नानाच्छन्दस्कासु इति । किमेवं भविष्यति ? गीतेः संशय विलेशौ न भविष्यतः, यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्यामहे, गीतिं संशृणीयाम । अथ अधिकच्छन्दस्काः, ततो गीतिं विलेशयाम उभयथा चार्धं बाधेमहि समासु तु उपादीयमानासु न किञ्चिद्भूयति । तस्मात्समासु गानं कर्त्तव्यमिति । अपिच त्रिशब्दोपचारः समासु युक्तो भविष्यति, समाने हि कस्मिन्चिदाश्रीयमाणे सङ्ख्याव्यवहारो भवति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०)

लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे पश्यामः, स्यात्वां सक्तवधीयते सम्भवति इत्याहुः, यदृष्टत् गायत्रीषु क्रियते ऋक्त्वेनान्तरुजति इति नचास्यां सम्भवति इति विच्छन्दस्कासु दोषं द्रुवन् समानच्छन्दस्कासु गानं दर्शयति । (८ । २ । ४ अ०) ।

उत्तरयोगीयतया उत्तरायन्यसमधीतयोर्वैव श्रुत्यादिवाधिकारम् ।

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्याव्यतीयेत ॥ २३ ॥

(सि०)

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, रथन्तरमुत्तरयोगीयति वृद्ध
दुत्तरयोगीयति कवतीषु रथन्तरं गायति यद्योन्यां गायति,
तदुत्तरयोगीयति इति । तच्चैतत् समधिगतम्, समासु
गेयमिति, अथ इदानीमिदं सन्दिह्यते, किं योऽुत्तर-
योगी उत्तरायन्यसमधीतयोर्वै गेयम्, उत, उत्तरायन्य-
समधीते एव जगद्धारतया, इति, किं प्राप्तम्, इति
कारिणः शास्त्रस्याभावादनियमः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,
नैमित्तिकं तु उत्तरात्वम् उत्तरायन्यसमधीतासु उपपद्यते
इति । कुतः ? समाख्यानात् प्रकृतत्वाच्च उत्तरा-
यन्यसमधीतानाम् ।

आह, हाभ्यामपि समाख्याप्रकरणाभ्यां पाका-
वनीयस्तस्मादनियम एव प्राप्नोति । अप्रोच्यते, सर्वे हि
सम्बन्धिग्रन्था पदान्तरमनपेक्षमाणाः न कश्चिदप्यर्थमाहुः,
तस्मात् अपेक्षितं पदान्तरं, तत् प्रकृतं सन्निहितं वा,
इतरथा अपरिपूर्णार्थे वाक्यमनभिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य
स्यात्, संज्ञासन्निग्रहणे न पुनः पदान्तरमपेक्षते, इत्येव
परिपूर्णार्थो गृह्यते । तस्मात् न सम्बन्धिग्रन्थोऽध्यवसा-
नीयः, उत्तरासंज्ञैवोपादातव्येति, नहि सप्रास गृह्य-
माणासु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितव्यं भवति ।

‘ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु०)

तास्त्रेव चोत्तरायण्यसमधीतासु साम अभ्यसितव्यम्, एवम् एकार्थता त्वचशब्दस्य भविष्यति, एकं कञ्चित् सामान्यविशेषमाश्रित्य त्वचशब्दम् उपचरन्ति । एतदेव-मुक्तम् यद्विशेषे कस्मिंश्चित् संख्या भवति, इतरथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः, तथाहि संव्यवहाराभावः स्यात् । तस्मात् समानच्छन्दस्कासु समानदेवताकासु च त्वचशब्दो-पचारात् उत्तरायण्यसमधीता एव गृहीतव्या इति । (८।२।५)

अतिजगत्यामभ्यसमानायां विशीकगानाधिकरणम् । (द्वितीयवर्णकम्) ।

एवं वा,

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०)

अस्ति द्वादशाहः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् इति । तत्र चतुर्थेऽहनि त्रैलोक्यं नाम साम अतिजग-त्याम् उत्पन्नम्, अतिजगती, विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सज्जुस्ततश्चुरिन्द्रजनुष्य राजसे । क्रत्वा वरिष्णं वरामुरीमुतोऽग्रमोजिष्ठं तथमं तरस्विनम् । उत्तरे द्वे बृहत्पौ, तयोः पूर्वा, नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं विप्रा अभिम्बरा । सुदीतयो धी अद्भुहोऽपि कर्णे तरस्विनः सन्तकभिः । उत्तरा, समीं रेभासो अम्बरन्दिन्द्रं सोमस्य

पीतये । स्वर्पति यदीं वधे । धृतव्रतो ह्योजसा समू-
तिभिः इति । तत्रैषोऽर्थः सांगयिकः, किमन्ये अति-
जगत्वी उपादाय समासु गेयम्, उत ये एव ते उत्तरे
वृहत्वी, एते एव उपादाय विपमास्त्रेव गातव्यम् ? इति ।
किं प्राप्तम् ? संशयविलेशो मा भूताम् इत्यन्ये उत्पत्ति-
जगत्वावुपादाय एतत्साम समास्त्रेव अभ्यसितव्यमिति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०)

लिङ्गं सुखप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति, अतिजगतीषु सुवन्ति
इति । किं लिङ्गम् ? । अतिजगतीष्विति बहुवचनम् ।
तस्मादन्ये अतिजगत्वी उपादातव्ये इति ।

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्पतीयेत ॥ २३ ॥

(सि०)

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात् उत्तरापाठनिमित्तम्
आनन्तर्ये सति प्रतीयेत, श्रुतिर्हि वाक्यादधीयसीति
प्रकृतत्वादुत्तरे वृहत्वी एवमनुग्रहीष्येते । तस्माच्चान्ये
आदातव्ये इति ।

ऐकाग्र्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु० २)

एवञ्च समानदेवताके चैषोके वृच इति वृचमग्दीप-
चारो युक्तो भविष्यति, तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति ।
अत्राह, अथ यदुक्तम् अतिजगतीषु सुवन्ति इति शब्दोप-
चारात् अतिजगतीष्वित्यर्थं दर्शयति इति, तत्परिहर्त-

व्यम् । अतोच्यते, तदभ्यासः एव द्रष्टव्यः षोडशभ्यासः
एकविंशः षोडशी इति एकविंशतिकृत्वः षोडशिनि
अभ्यस्यमाने त्रैशोकाभ्यासः, तत्र सप्तकृत्वोऽतिजगत्याम-
भ्यस्यमानायाम् अतिजगतीषु सुवन्ति इति वचनमुप-
पत्त्यते इति । (६।२।५अ०)

वृहतीषड्कृतीरेव पञ्चमनेन रथन्तरस्य गानाधिकरणम् ।

प्रागाथिक्कन्तु ॥ २५ ॥ (सि०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, वृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं
भवति इति । रथन्तरस्य योनिर्वृहती, अभि त्वा शूर
नोनुमो दुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जनतः खर्दृशमी-
शानमिन्द्र तस्युषः । उत्तरा पङ्क्तिः, न त्वावान् अन्यो
दिष्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो
मघवन्निन्द्र वाजिनो गयन्तस्त्वा हवामहे । वृहते
योनिर्वृहत्येव, त्वामिदं हवामहे साता वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्त्वर्वतः । उत्तरा
पङ्क्तिरेव, स त्वं नयित्र वज्रहस्तं धृणुया मघःस्तवानो
अद्रिषः । गामश्वं रथमिन्द्र सद्धिर सत्वा वाजन्न जिग्युषे
इति । तयोः वैच्छन्दस्कं गानम् आभूयते, न वै वृहद्रथ-
न्तरमेकच्छन्दो यच्चैतयोः पूर्वा वृहती ककुभावुत्तरे इति ।

तत्रायमर्थः सांशयिकः, किमन्ये उत्पत्तिककुभावागमस्य
गातव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा वृहती, उत्तरा च पङ्क्तिः,

तयोः प्रथमेन व्यवर्त्तमानं ककुभावुत्तराकारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति । किं प्रातम् ? उत्पत्तिककुभावा-
गमयितव्ये इति । कुतः ? । एवमन्यासां ककुभामुत्पत्ति-
रश्वती भविष्यति, यदि ताः ककुप्काव्यं प्रयुज्यन्ते ।

आह ननु वाचस्तीमे तासामर्थवत्ता भविष्यति ।
उच्यते, सत्यमर्थवत्ता तत्र भविष्यति, ककुप्काव्यार्थता-
ऽपि तु गम्यते, सा नापह्नातव्येति ।

एवं प्राप्ते द्रूमः, प्रागादिकं तु, तुमद्दः पक्षं व्यावर्त्त-
यति, प्रागाधिकं सातगानं कर्त्तव्यमिति यासौ पूर्वा
वृत्तौ, उत्तरा च पङ्क्तिः, तयोः प्रथमं कर्त्तव्यम् ।
एव हि स्मरन्ति, काकुभः प्रगाथः इति । आह, ननु
ककुभि अनाद्यायां याकुभ इति न प्राप्नोति इति । उच्यते,
तस्येदम् इति तत्र भवः इति वा न दोषः ।

स्वै च ॥ २६ ॥ (यु० १)

एवं च स्वे ऋदसि गानं कृतं भवति, उत्तरापाठेन
हि यत्रैषा पङ्क्तिरुपदर्शिता वृत्तकर्मणि, तत्र प्रकृतज्ञान
अप्रकृतप्रक्रिया च न कृता भविष्यति । तस्मादपि तयोः
प्रथमं कर्त्तव्यमिति ।

प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु० २)

एवञ्चात्र प्रगाथशब्द उपपत्तौ भवति, प्रकर्षे हि प्रगण्डो
व्योतयति, प्रकर्षेण यत्र गानं, स प्रगाथः । कथं प्रकर्षः ? ।

यत् किञ्चित्पुनर्गायति । तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथन
कर्त्तव्यमिति ।

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु० ३)

अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति । कथमिदं-
मव्यतिरेकेण ? इति । यत् प्रकृतयोरेव प्रग्रथनमुपपद्यते, न
प्रकृतव्यतिरेकेणेति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह, यथा
वे प्रतिष्ठिता वृद्धती या पुनःपदा तद्यत्पादं पुनरारभते
तस्मात् वक्षो मातरमभि हिङ्गरोति । इति । पुनःपादा
रम्भः प्रग्रथने उपपद्यते, न अन्यथा । तस्माद्याऽसौ पूर्वा
वृद्धती, उत्तरा च पङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन त्वचकर्म कृत्वा
ककुबुत्तराकारज्ञानं कर्त्तव्यमिति । (६।२।६ अ०)

वृद्धतीविस्तारपङ्क्ती प्रग्रथनेन रौरवघोषाजयसाधोगानाधिकरणम् ।

(द्वितीयवर्णकम्) ।

एवं वा,

प्रागाधिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०)

अस्मि ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत
इति तत्र त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः पञ्च-
सामा, गायत्रामहीयवे गायत्रे त्वचे भवती रौरवघोषाजये
वाहेते त्वचे अश्विनसमन्त्य त्रिष्टुप् इति । यदेतत् रौरव
घोषाजयश्च हे सामनी, तयोः पूर्वा वृद्धती, पुनानः सोम

धारयापो वसानो ऽर्पयति । आ रत्नधा योनिमृतस्य
 सीदस्युक्तो देव हिरण्मयः । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः, दुहान
 अधर्हिव्यं मधु प्रिय प्रत्नं सधस्यमासदत् । आष्टव्यं धरण
 बाज्यर्पति नृभिर्धेतो विचक्षणः । तदत्र समग्रः, किमन्य
 श्रीरुत्पत्ति-हृदत्योरागमं कृत्वा समासु गानं कर्त्तव्यम्,
 उत्त, याऽसी पूर्वा हृदती, उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिः, तयोः
 प्रग्रथनेन त्वचकर्म कृत्वा हृदतीकारं गानं कर्त्तव्यम् ?
 इति ।

किं प्राप्तम् ? अन्ये हृदत्यावागमयितव्ये इति ।
 कुत. ? । एवमृचामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रागाधिकन्तु, तुग्रब्दः पक्षं व्यावर्त्त-
 यति । प्रागाधिकं सामगानं कर्त्तव्यं, नोत्पत्तिहृदत्यावाम-
 यितव्ये, प्रकृतयोरेव प्रग्रथनं कर्त्तव्यम्, एव हि स्मरन्ति,
 बाह्वतः प्रगाद्यः इति । उत्पत्तिहृदत्योरानीयमानयोः
 प्रगाद्यो न स्यात्, तत्र स्मृतिर्बाध्येत । तस्मात् प्रकृतयोः
 प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ।

स्त्रे च ॥ २६ ॥ (यु० १)

एवञ्च स्त्रे च्छन्दसि प्रकृते गानं भविष्यति, न प्रकृत
 हानमप्रकृतप्रक्रिया च । तस्मादपि नान्ये हृदत्यौ आगम
 यितव्ये इति ।

प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु० २)

एवञ्च प्रगाद्यशब्द उपपन्नी भविष्यति, स हि प्रकर्षे

गानस्य भवति, प्रकर्षयेद् पुनः पादे उपादीयमाने भवति ।
तस्मादपि नान्ये वृहत्वी उपादातये इति ।

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०)

अव्यतिरेकेण न लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ?
एवमाह, पष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनम् इति । कथं
कृत्वा लिङ्गम् ? । यदि प्रयथनेन वृहतीकारज्ञानं क्रियते,
ततः सर्वस्मिन् सवने या ऋचः समान्नाताः, ताः पष्टि-
र्भवन्ति, इतरथा उत्पत्तिवृहत्पूरानीयमानयोरभ्यधिकाः
भवेयुः । तदिदं निर्दिश्यते, गायतामहीयवे गायत्रे वृचे
भवतः, ताः पञ्चायतयः । रौरवं यौधाजये वार्हते, ता
अपि षड्वृहत्तयः । श्रौगनसमन्त्यं त्रिष्टुप्सु, ता अपि
तिस्रस्त्रिष्टुभः । अथं हंतुः पृष्ठे वृहति रथन्तरे वा
सप्तदशस्तोमे क्रियमाणे षष्ट वृहत्वी भवन्ति, द्वादश च
ककुभः ।

कथम् ? । एषा हि तत्र तत्र विष्टुतिः, पञ्चभ्यो द्विङ्क-
रोति, स तिसृभिः, स एकया, स एकया । पञ्चभ्यो द्विङ्क-
रोति, स एकया, स तिसृभिः, स एकया । सप्तभ्यो द्विङ्क-
रोति स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः इति । तत्र
वृहतीभिस्त्रिष्टुभिः प्रथममेकया च ककुभा, पुनश्चैकया
ककुभा । ततः पुनरेकया वृहत्या तिसृभिः ककुब्भिः एकया
च ककुभा । एवं चतस्रो वृहत्तयः षट् ककुभः । ततः पुनः
एकया वृहत्या, पुनश्च तिसृभिः ककुब्भिः पुनश्च तिसृभिः
ककुब्भिरिति, एव षष्ट वृहत्वी द्वादश ककुभ इति ।

ताभिश्च वृहतीभिः सहैकादश वृहत्थी भवन्ति । ततः
 पष्ठां गायत्रीणां चतस्रो गायत्री द्वादशभिः ककुब्भिर्द्वा-
 दश वृहत्थी भवन्ति एवं त्रयोविंशतिर्वृहत्थः । ततो वाम
 देव्यै सप्तदशका गायत्र्याः, पावमानीभ्यां द्वाभ्यां गायत्री
 भ्यामवशिष्टाभ्यां सहैकोनविंशतिगायत्र्यो भवन्ति । ततो
 नौधसकालेययोरेकत्र सप्तदश वृहत्थः, एकत्र सप्तपञ्चाशता
 गायत्रीपादैः सह सप्तपञ्चाशद्वृहत्थः सप्तपञ्चाशत् त्रिष्टुभो
 भवन्ति । पावमानीभिस्त्रिष्टुब्भिः सह षष्टिस्त्रिष्टुभ
 इति सिद्धं भवति ।

अथ वृहद्रथन्तरयोर्द्व्युत्पत्तिककुभोरागमः क्रियते, तत्र
 याः सवने समाम्नाताः, ताः षष्टिर्भवन्ति, ये ते द्वे सवने
 ककुभौ असमाम्नाते आनीयेते, तयोर्द्वादशकत्वः प्रयोगस्तेन
 सा षष्टिः पूर्यते, यास्ता ऋचः सवने समाम्नातास्ता इह
 सवनशब्देन उच्यन्ते, न कर्मणि सवनशब्दप्रयोगः, तत्र
 हि त्रिष्टु सवनेषु वद्वः त्रिष्टुभो भवेयुः, न षष्टिस्त्रिष्टुभो
 माध्यन्दिनं सवनमिति । तस्माद्याऽसौ पूर्वा वृहती उत्तरा
 च विटारणद्वलिस्तत्र प्रगाथं कृत्वा गातव्यमिति । (८।२।६
 अ०) ।

— .

। अत्रुपुष्पायत्री प्रत्ययेन गायत्रीयात्रीयत्रीर्वाविकरणम् ।

(इतीश्वर्यकम्) ।

एव वा,

७०

प्रागाधिवान्तु ॥ २५ ॥ (सि०)

पञ्चच्छन्दाः आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसाना,

गायत्रसंहिते गायत्रे त्वचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनु-
ष्टुभे, उष्णिहि सप्तं, ककुभि पौष्कल, कावमन्यञ्जगतीपु
इति । यदेतत् श्यावाश्वम् आन्धीगवश्च द्वे सामनी, तयोः
पूर्वा अनुष्टुप्, पुरोजिती यो अन्यसः सुताय मादयित्वे ।
अप श्वानं ययिष्टन सखायो दीर्घजिह्वम् । उत्तरे द्वे
गायत्रौ, यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दु-
रश्वो न कृत्वाः । तं दुरोपमभी नरः सोमं विज्वस्या
धिया । यज्ञं हिन्वन्ति अद्रिभिः इति, तत्रैषोऽर्थः सांश-
यिकः, किमन्ययोरुत्पत्यनुष्टुभोरागमं कृत्वा समासु गानं
कर्त्तव्यम्, अथ वा याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप्, उत्तरे च गायत्रौ,
तयोः प्रयथनेन त्वचकर्म कृत्वा अनुष्टुप्कारं गानं कर्त्त-
व्यम् ? इति ।

किं प्राप्तम् ? अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये इति ।
कुत एतत् ? । एवं तासासुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति ।
एव प्राप्ते त्रूमः, प्रागाधिकं तु, प्रागाधिकं गानं कर्त्तव्यम्,
एव हि स्मरन्ति, गानुष्टुभः प्रगाधः इति, प्रगायता
सत्येमाणा नापङ्क्तौतव्या ।

स्वे च, ॥ २६ ॥ (यु० १)

एव स्वे गानं भविष्यति । तत्र प्रकृतमनुग्रहीष्यते,
नामकृतप्रक्रिया भविष्यति ।

प्रगाथि च ॥ २७ ॥ (यु० २)

प्रगाथगव्यद्वयोपपत्त्यते पुनःपाठे गीयमाने ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु० ३)

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं भवति, एवमाह, चतुर्विंशति
जंगल्यमृतीवमवन, एका ककुम् इति । तन्निर्दिश्यते,
पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवं पवमानं सप्तसामा, गायत्र
महिते गायत्रे ऋचे भवत, ता पट् गायत्रस्त्रिंशो जगल्यो
भवन्ति । आवाग्वान्योगवे आनुष्टुभे, तयो पूर्वा अनुष्टुप्
उत्तरे गायत्री, तच्च प्रयथनेन क्रियमाणे हयो भान्ना
पडनुष्टुभ, ताद्यतस्त्रिंशो जगल्य, पूर्वाभि सह सप्त । उष्णिहि
मरु, ककुभि पौष्कल एकनपि एकस्थामृचि, अपरमये
कस्या, तं हे उष्णिक्ककुभौ, सैका जगती, गायत्री
पादेष पूर्वाभि सहाष्टौ जगल्य । वावे तिस्रो जगल्य,
ताभि सहैकादश भवन्ति । एकविंश यज्ञायत्रीच, तत्र
पूर्वा वृहती, उत्तरो विष्टारपट् क्रियत ककुभावुत्तर कृत्वा
प्रगाथ क्रियते । एकविंश च स्तानि क्रियमाणे सप्त वृहत्या
भवन्ति, चतुर्विंश ककुभ, ता सप्त वृहत्या, ता पञ्च
जगल्य पूर्वाभि सह पादेष, एकत्रिंश जगतीपाद, पूर्वेषु
गायत्रीपादेन सह विंशतिरधराणि । अथ चतुर्विंशसु
ककुभु वा द्वादश ककुभ, ता सप्त जगल्य पूर्वाभि सह
त्रयोविंशति, ये हे ककुभो शिटे, सैका जगती गायत्री
पादेष, पूर्वाभि सह चतुर्विंशतिर्जगल्य, गायत्रीपाद
पूर्वेषु चतुर्विंशतश्चै सह ककुब्भवति । एव प्रगाथे क्रियमाणे
चतुर्विंशति जगत् एका च ककुभ । अथ प्रगाथे
न क्रियते तत आवाग्वान्योगव्यादत्तरानुष्टुभासग

माद्यज्ञायत्रीये चत्पत्तिककुभोरागमात्रैषा सख्या सम्यद्यते ।
तस्मात् प्रयत्नेन गान कर्त्तव्यमिति । (६ ग० ६ अ०) ।

—

पादप्रयत्नन ब्रह्मसामगानाधिनरणम

(चतुर्थवर्णकम्)

एव वा,

गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति, चतु गत
जैन्द्रा बार्हता प्रगाथास्त्रयस्त्रियत च मतोबार्हतास्तिका
इति । तत्र सन्देह, कि द्वयोर्द्वयो ऋचो प्रगाथ कृत्वा
गातव्यम्, उत, तिसृषु ऋक्षु गातव्यम् ? इति । कि
प्राप्तम् ? तिसृषु ऋक्षु इति । कुत ? । एव प्रकृतौ
यूयत, तस्मान्नेक साम त्वे क्रियते इति । तदिह चोद्
केन प्राप्त तस्मात्तिसृषु गातव्यमिति । एव प्राप्ते ब्रूम,

प्रागाथिकत्तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥ प्रगाथे च
२७ ॥ (सि०)

द्वयोर्द्वयो ऋचोर्गेयम्, एव स्वे गान कृत भविष्यति ।
कस्मिन् स्वे ? । प्रगाथे । कथं प्रगाथ स्व ? । विहिता
हि गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य, तस्मात् ब्रह्मसाम् स्व
प्रगाथ, प्रगाथशब्देन च वचनात् स्व प्रगाथ इत्युच्यते ।

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०)

भवति हि लिङ्गदर्शनं, पञ्चसुना सुबार्हता प्रगाथा

आप्यन्ते इति । तच्च प्रयथने युज्यते, न लुचगाने । कथम् ? चतुरस्तरं हि यतन्ते प्रगाथा, तच्च वृहद्वन्तरयोर्ज्योति-
ष्टोमे प्रगाथद्वयं, नौधसकालीययोरपि तत्रैव प्रगाथद्वयं,
इन्द्रकतुः प्रगाथ उत्तरस्मिन् यजमि भवति, त एते नवन-
वतिः प्रगाथाः श्रिष्टाः अभिप्लवेषु कर्त्तव्याः । पृष्ठेषु सतो-
वृहत्या विधीयन्ते, अभिप्लवानां तृतीये दिवसे सतोवृहत्या,
एवमवशिष्टानि अभिप्लवानां यतमहानि, तेषामन्ये सतो-
वृहत्याः, अन्येषु नवनवतौ दिवसेषु नवनवतिः प्रगाथाः ।
आप्यन्ते इति लिङ्गमप्युपपन्नं भवति । लुचे पुनर्गाने
क्रियमाणे षट्पटिस्तृचाः त्रिषु समाधिकेषु मासेषु समा-
प्येरन् । तदेतस्मात्त्रिङ्गदर्शनात् प्रगाथे गानं कर्त्तव्यमिति
मन्यते ।

आह, यद्य कस्मान्न प्रथमतश्चे गानं कृत्वा ततस्तस्मात्
लुचादेकामृचमादायान्ये द्वे ऋचौ गृहीत्वा लुचे गानं
क्रियते ? तथा हि लुचगानप्रापी चोदकोऽनुगृहीता
भवति, लिङ्गञ्चोपपद्यते, पञ्चसुमाः सुषार्जिताः प्रगाथा
आप्यन्ते इति । उच्यते, अप्यतिरिक्तेण लिङ्गं दर्शयति,
अन्या ऋचौ भवन्ति, तदेव सामिति । तस्मात् द्वयोर्द्वयोः
ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गानं कर्त्तव्यमिति । (८।२।६५०) ।

—

गीतिमन्त्रादकालमस्य विकाराद्योनां विख्याविकरणम् ।

अर्थेकत्वात् विकल्पः स्यात् ॥ २६ ॥

सामवेदे सङ्घर्षं गीत्युपायाः । आह, के इमे गीत्यु

पायाः नाम ? । उच्यते, गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्य-
न्तरप्रयत्नजनितस्वरविवेकाणामभिव्यञ्जिका, सा साम-
शब्दाभिलष्या, सा नियतपरिमाणे ऋषि च गीयते,
तत्सम्पादनार्थः ऋक्षु अक्षरविकारो विज्ञेयो विकर्षण-
मभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः
समाम्नायन्ते । तेषु संग्रहः, किं समुच्चीयन्ते तत्र विव-
क्ष्यन्ते ? इति । किं तावन्नः प्रतिभाति, सर्वेषां समा-
म्नानात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीयेर-
न्निति ।, एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् इति ।
एकाद्यां हि, गीत्युपायाः, गीतिः कथं निर्वर्त्ततेति प्रयु-
ज्यन्ते, तच्चान्यतरेण भिन्नी गीतौ निर्हृत्तायां नेतरे प्रयोग-
नर्हन्ति । तस्माद्विकल्प इति । (६।२।७अ०) ।

—

ऋचा सुवते साधा सुवते इति विधिना साधैव सवविधानाधिकरणम् ।

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्विनामयोस्तदर्थत्वात् ॥

३० ॥ (पू०)

कचिक्कर्मविशेषे श्रूयते, ऋचा सुवते सान्ना सुवते
यदृचा सुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् सान्ना सुवते तद-
सुरा नान्ववायन् य एवं विद्वान् सान्ना सुवीत इति ।
तत्रायमर्थः, सांशयिकः, किञ्च वा स्तोत्र्यं साम्ना वा,
उत, साम्नैव ? इति । किन्तावत्प्राप्तम् ? विकल्पः, ऋचा
वा साम्ना वा । भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते, यदृचा सुवते

तदसुरा अन्ववायन् इति, ऋचा 'स्तवे क्रियमाणेऽसुरा
अन्ववगता इति, परिपूर्णमेतावति वाक्यं पश्यामः, एव-
मर्थमिदं सङ्गीर्त्तयेत्, कथं नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्य-
मिति । किमर्थम् ? । यस्मिन् कर्मविशेषे श्रूयते, तस्याङ्-
यथा स्तात्, तच्च प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोगवचनेन गम्यते इति ।

ननु असुरसङ्गीर्त्तनाविन्देया । नेत्याह, न धर्मं
निन्दितान् अनिन्दितान्वा असुरान् विद्मः । सङ्गीर्त्तनात्
कर्त्तव्यतामध्यवस्यामः । एव सास्त्रा स्तुवते इति पृथ-
ग्वाक्ये, तस्माद्विकल्पः । ऋक्मामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयो-
रप्येकं काव्ये, स्तुतिर्हि निर्वर्त्तयितव्येति, तदन्यतरेण
सिध्यतीति विकल्पः ।

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

नैतदस्ति, विकल्प इति । साम्प्रोविनियोगः स्यात् ।
कुतः ? । तस्यैह विनियोजक वचनमस्ति, यद्वचा स्तुवते
तदसुरा अन्ववायन् य एव विद्वान् सास्त्रा स्तुवीत इति
सास्त्रा स्तुतिः प्रशस्यते, प्रत्यक्षेण प्रशसावचनेन, इतरथा
कल्पया स्यात्, ऋचा स्तुवने असुरा अनुगताः । तस्मात्
ऋचा स्तोतव्यमिति । अथ सास्त्रा स्तवः प्रशस्यते, ततो
यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् इतीतरप्रशंसाधो
निन्देया न किञ्चित् विकल्पयिष्यते इति । कथं निन्दा-
वचनमतदिति गम्यते ? । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात्
साम्प्रैव स्तोतव्यमिति । (८।२।८।प्र०) ।

अयं सहस्रमानव इत्युक्त्वा प्रगीतयैवाहवनीयीपस्थानाधिकरणम् ।

(द्वितीयवर्णकम् ।)

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥

३० ॥ (पू०)

कचित् कस्यविशेषे श्रूयते, अयं सहस्रमानवः इत्येतया
आहवनीयमुपतिष्ठते इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः,
किमप्रगीतया उपस्थातव्यम्, उत, प्रगीतया ? इति ।
किं प्राप्तम् ? । प्रगीतया अप्रगीतया वा । कुतः ? ।
अविशेषोपदेशात्, प्रगीताऽप्यसौ इयमेव ऋक्, अप्रगीता
ऽपीयमेव, उभयथा हि तां समामनन्ति, तस्मान्न विशेषः
आदर्शव्य इति । न चेद्विशेषः, स्तुतिपरत्वात् ऋक्-
सामयोर्विकल्प इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः ? । वच-
नात् । किं वचनम् ? । अयं सहस्रमानव इत्येतया
इतिप्रकृतवचनशब्दः । प्रगीता च सामवेदे प्रकृता, सा,
एतया इति सम्बध्यते । ननु अप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते ।
सत्यं, प्रगाणसम्यन्वार्था तु सा । न ह्यपठिताया प्रगाणं
शक्यते कर्तुमिति ऋक् सामार्थ्यं, ऋचोऽध्ययन सामार्थ्यं
गम्यते, न ह्यन्तरेण ऋचं, सामनिर्वृत्तिर्भवति, अन्तरेणापि
तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते । न ऋक् साम आकाङ्क्षते
इति । तस्मादेवं सामवेदे, उपतिष्ठते वा, स्तौति वेत्युक्ते
प्रगीतायामेव ऋचि सप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह, यदि प्रगीतायां सप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनाद्
प्रगीतायाम्, अप्रगीताऽपि हि शाखान्तरे समान्वायते,
मा प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन गृह्येत इति । उच्यते, न
वाक्येन ऋक् गृह्यते, प्रतीकग्रहणं ह्येतत्, अयं सहस्र
मानवः इत्येतया इति पुनः प्रकृताया ऋचो वाचको मुख्य
ऋक्यश्च, त्वत्पक्षे प्रतीकग्रहस्य लक्षणा स्यात् । श्रुति
लक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याया न लक्षणा । तस्मात् प्रगीतया
उपस्थातव्यमिति । (८।२।८३०) ।

अग्रिमं ज्ञेयादि याज्यानुवाक्यादीनां हानेन प्रयोगाधिकरणम् ।

(तृतीयवर्षकम् ।)

अर्थैकत्वादिकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥

३१ ॥ (पू०)

इह केचित् वैश्वर्येणान्नायते, केचिच्चातुःस्वर्येण ।
आह, ये इमे चातुःस्वर्येणाधीयन्ते, किं ते, उदात्तानुदात्त-
स्वरितेभ्योऽधिक अपरं स्वरं कुर्वन्ति ? । नेत्याह, तेषामप्येत
एव स्वराः, येऽन्येषाम् । किं तु हर्षन्ति ? । एकं
स्वरान्तरमुत्क्रम्याधीयन्ते । तत्र मन्देहः, किं समुच्चयः,
वैश्वर्यादीनाम्, उत विकल्पः ? इति । किम्यातम् ? ।
नर्ताद्रोपसहारित्वात् प्रयोगवचनस्य, समुच्चय इति ।
एवम्याते ब्रूम, अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात्, एषोऽर्थं सर्वेषां
वैश्वर्यादीनामध्ययननिर्हन्तिः । तस्मादिकल्पः ।

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

वचनमिदं भवति स्मृत्यनुमितं, तानो यज्ञकर्मणि
इति, तस्मात्तानेन प्रयोगः कर्तव्यः । अथ चैश्वर्यादीनां
किमर्थं समाम्नातम् ? इति । उच्यते, अर्थावबोधनाय
भविष्यति । (६।२।८अ०) ।

—

रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम्

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥

३२ ॥ (पृ०)

इदमाम्नायते, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्या तदु-
त्तरयोर्गायति, कवतीषु रथन्तरं गायति, विराट्सु वाम
देव्य इति । तत्र सन्देहः, किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं,
किं योनिवर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ?
कथं वा योनिवर्णवशेन ? इति । उच्यते, किञ्चिदुदा-
हरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः, यदा तावत् हृदन्तालव्य
माहं भवति इति योनौ यस्मिन् भागे आहंभावः कृतः
स्तस्मिन्नेव भागे उत्तरासु आहंभावः क्रियते, ततो योनि-
वर्णवशेन गीतं भवति, अथ भागान्तरे हृदन्तालव्यं दृष्ट्वा
आहंभावः क्रियते, ततः उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।

किं पुनरत्र कर्तव्यम् ? योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? ।
यावति भागे एकारस्य योनौ आहंभावः कृतस्तु विचार-
यामः, किं तत्र कृतमिति ? एकारो नाच्चारितः, ईकारा-

न्तरे निवृत्तिः, यथा ऋगक्षराणामगीतित्वात् निवृत्तिरेव
 * स्तोभाक्षराणामपीति ।

सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः स्यात् ॥
 (सि०)

नेतदस्ति, स्तोभाना निवृत्तिरिति, सर्वातिदेशो हि
 भवति, ऋक् स्तोभ म्बर कालाभ्यासविशिष्टाया गीते
 मामशन्दो याचक । कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि
 स्तोभा निवर्त्तेरन, तत्कृतो विशेषो नोपसगृहीत स्यात्
 तत्र शब्दो बाध्येत । तस्मात् स्तोभा प्रदिश्येरन् । यत्तू
 क्तम्, ऋक्शब्दार्थे असम्बध्यमाना स्तोभा अनर्थका
 भवेयुः । अत्र ब्रूम, लोकायत् न अनर्थका भविष्यन्ति ।
 तद्यथा, लोके गायनैरङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते,
 तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसम्बन्धात्, पञ्चायन्ते,
 सुग्य चक्षुरै गीतिकाल परिच्छिद्यन्ते । तद्वद्विहापि काल
 परिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरिति

अन्वयज्ञापि दर्शयति ॥ ३६ ॥ (यु०)

अन्वयतद्यापि स्तोभान् दर्शयति, यन्नाचिद्वानि
 * पदानि निवर्त्तन्ते, स्तोभा गेष्वाजायुयन्ति इति, स्तोभा
 म्नाभा एव गेष्वा म्बरा । तस्मादपि स्तोभा प्रदिश्यन्ते ।

द्विवृत्तिर्वाऽर्थतोपात् ॥ ३७ ॥ (आ०)

यागप्राप्त्यर्थो विनियर्त्तते । निवृत्तिः अग्निटपति

इत्येवञ्चातीयकानां स्तोभानाम् । शीतकर्मा हीन्द्रो वाक्य-
शेषे उपलभ्यते, न तेनैवञ्चातीयकाः स्तोभाः सम्बन्धेर-
न्निति । अन्वयात्सम्बध्यन्ते लोकवदिति यदुक्तं, तत्परि-
हर्तव्यम् ।

अन्वयो वार्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०)

अन्वीयुर्वा एवञ्चातीयका स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं
प्रत्यक्षमुपलभामहे । यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ।
(८ । २ । १० अ०) ।

स्तोभलक्षणाधिकरणम् ।

अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

अथ कः स्तोभो नाम ? तस्य लक्षणं कर्तव्यम् । उच्यते,
य ऋगक्षरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम,
इदृशे हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति, तद्यथा देव-
दत्तेन सभायां परं प्रलपता बहुस्तोभं कथितमिति, यदर्थ-
वचनेभ्योऽधिकं विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंवक्तारो भवन्ति ।

लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्मणो हि
तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं
सूतितम् ? नन्वन्यतरत् पर्याप्तम् अधिकमिति वा विवर्ण-
मिति वा इति । नेत्याह, भवति हि किञ्चित् अधिकं न

निवर्ण, यथा अभ्यासद्याद्विद्यादि. इति । तथा किञ्चि
विदर्ण, नाधिक, यथा विकारः, भोग्नाद इति । तस्माद्
भयं सूत्रयितव्यमिति । (८ । २ । ११ अ०) ।

मीमांसादिषु मीमांसकाद्यातादिधम्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

धर्मस्यार्थकृतत्वाद्व्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे
चोदनानुवन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

वाजपेये श्रूयते, वार्हस्पत्यश्च नैवारं सप्तदशशराव
निर्वपति इति । अस्ति च प्रकृतौ व्रीहिसु मीक्षण, तत्
नीवारेषु भवति, न वा ? इति संशयः । तथा, उद्गीथा वा
एतर्हि वाग्रवति यर्हि पृष्ठ. पङ्कदः सन्तिष्ठते, न बहु वदे
नान्य पृच्छेत् नान्यस्मै ब्रूयात्, संस्थिते पङ्कदे मध्वागवेत्
घृत वा इति मध्वाग्ने घृताग्ने च पङ्कदधर्मा भवन्ति वा,
न भवन्ति ? इति संशयः । तथा राजसूये श्रूयते, नैऋत
श्च नखावपूताना परिहृत्यै ग्रहे इति अस्ति प्रकृतौ उलू
खलमुसलयो मीक्षण, मीचिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामव
हन्ति इति, तत् नखेषु भवति, न भवति ? इति संशयः ।
तथा चातुर्मास्येषु श्रूयते, परिधौ पशुं नियुञ्जीत इति
परिधौ दूपधर्मा. कर्त्तव्या, न कर्त्तव्या ? इति संशयः ।
तथा, न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति ब्रूयादा
त्मानं तदुद्गाताङ्गिरेत् ऐर कृत्वोद्देयम् इति इरापदे गिरा-
मप्यभर्त्ता भवति, न भवति, इति संशयः ।

किन्तावग्रासन । व्रीह्यादिषु उक्ता धर्मो न नीट

दिषु, तस्मात्तेषु न भवेयुरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, नीवारादिषु चोदनानुबन्धः स्यात्, समवेति हि तेषु च प्राकृतौ धर्मः, प्रकृतौ तावदपूर्वप्रयुक्तोऽसौ न ब्रीह्यादिप्रयुक्तः, येनापूर्वस्य विगिष्टोऽयं साधनविशेषः, तत्रैव धर्मा न ब्रीह्यादाविति समधिगतमेतत् । नीवारादवयव ब्रीह्यादि-कार्यकारिण इत्यवगम्यते, नीवारस्य भावचोदना, नीवार-यकः कर्त्तव्यः इति, स च नान्येन प्रकारेण नीवारो याग-स्योपकरोति, वर्जयित्वा तण्डुलनिर्वृत्तिं, स प्रत्यक्षेण अव-गम्यते, ब्रीहिकार्यं वर्त्तते इति । तस्माद्ब्रीहिधर्मा नी-वारे भवेयुरिति ।

एवं षडहेनोपासीत इति चोदनायां सत्यां यदा षडहः सन्तिष्ठते न षडहेनोपास्यते इत्यर्थः, मधुष्टताभ्यामुपासीतेति गम्यते, यस्य भावे यस्य निर्वृत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते; षडहनिर्वृत्तौ मध्वशनं ब्रुवन् षडहकार्यं वदतीति गम्यते । तस्मात् षडहधर्मो व्रत नियमो वा मध्वशने भवतीति । यागाभावात्तन्निमित्ता ग्रहा न प्रवर्त्तन्ते, ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं दोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति इति ग्रहचमसाभावात् स्तोत्राभावः, स्तुतमनुशंसति इति स्तोत्राभावादस्याभावः । सधनाभावात्सवनीया न प्रवर्त्तन्ते, इत्येवमादि न प्रवर्त्तन्ते, व्रतानि नियमाश्च प्रवर्त्तन्ते इति ।

यच्चान्यदनर्घलुप्तं न नखावपूतानामिति, नान्यथा नखावपूता भवन्ति, यदि न तैस्तुपाः विपूयन्ते, तस्मा-त्तुपविमोचने नखाः श्रुता इति गम्यते । अतर्धोलूखलमु-ससधर्मः सम्यध्युक्ते इति ।

हवनीयपरिधानार्थोत्पत्तयूपधर्मा निवर्त्तेरन्, तत्कृता हि ते अपूर्वप्रयुक्तपशुबन्धनद्वारेण अपूर्वं गच्छन्ति, तत्र यदु-
बन्धनस्याद्भूतमिति श्रुतं तदुबन्धनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नं, यच्चा-
हवनीयपरिधानार्थमुत्पन्नं, तस्मिन् पराद्भूते बन्धनं कृतं
भवति, न तद्वर्माणां द्वारं भवितुमर्हति, न हि तत्र क्रिय-
माणाः पशोः कृताः भवन्ति, न पाशुकस्य, अपिच सत्वकः
परिधिरनुच्छ्रयश्च यूपधर्मैः परिधित्वात् हीयेत । यूप-
ग्राज्यमानायेति च शब्द ऊह्येत, तत्रायं बाधितः स्यात् ।
तस्मात्परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति ।

आवेश्येरन्वार्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥

४२ ॥ (सि०)

आवेश्येरन् वा यूपधर्माः परिधौ, बन्धनोपकारसाधने
हि विधीयन्ते, यस्य परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति,
करोत्यसौ बन्धनोपकारम् । अयञ्च संस्कारो बन्धनं निष्पा-
दयति, तदर्थोत्पत्तिम् अतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते ।
तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्या इति ।

यदुक्तम् अनुच्छ्रयश्च सत्वकश्च परिधिरिति । अत्रोच्यते,
ये परिधित्वाविरोधिनो यूपधर्मास्ते करिष्यन्ते, न विरुद्धा
इति ।

आख्या चैवं तदावेशात् विवृतौ
स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, यूपग्राज्यमानाय इति शब्द ऊहितव्यः

स्यादिति, अत्रोच्यते, नोद्धितव्यो भविष्यति, धर्माविगात्
 आख्या अपि यूपः इति भविष्यति, धर्मनिर्घटा हि सा,
 यद्यैव यू, तथा परिधावपि भवितुमर्हति, तस्मान्नोद्धिष्यते
 यूपगच्छ इति । (८।२।१३ अ०)

यतादी प्रणीताधर्मावुक्तानाधिकरणम् ।

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥
 ४४ ॥ (पू०)

वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्हयति वर्धयत्यस्य भ्र त्वय्यं
 यस्य हविर्निरुक्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डु-
 लान् विभजेत् ये मध्यमास्तावन्ने दात्रे पुरोडागमटा-
 कपालं निर्वपेत् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंयकं
 ये क्षोदिष्ठाः तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चकं शृते
 चकं दधंयकम् इत्येवमुदाहरणम् । तत्रायमर्थः सांग्रहिकः,
 किं शृते दधि प्रणीता धर्माः कर्त्तव्याः, सत न कर्त्तव्याः ?
 इति । किं प्राप्तम् ? न कर्त्तव्या इति, परार्थम् एतत्
 प्रदानार्थमिति न प्रणीतार्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्च
 एको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः, शृतश्च तण्डुलविभा-
 गश्च विष्णवे शिपिविष्टाय, न श्रपणाय दधि पयो वा
 विधीयते । तत्र हि सप्तमीसंयोगोऽनुवाद एव, न च
 प्रणीताकार्यं विधीयते दधि पयो वा । तस्मात्प्रणीतानां
 धर्मेन संयुज्येते । न हि प्रणीतानां दधश्च अर्थसामान्यं

कश्चिदस्ति, तदर्थं चाय सस्कारः, अपणहारकः, तस्मान्न
प्रणीताधर्माः प्रयसि दधनि वा भवेयुरिति ।

क्रियेरन् वार्थनिवृत्तेः ॥ ४५ ॥ (सि०)

नचैतदस्ति, प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्त्तव्या इति,
अपणसाधने हि ते विधीयन्ते, न अपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये,
येनार्था निवर्त्तन्, तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियते, क्रियते
च दधिपयोभ्यां अपणम् । तस्मात् तदर्थैः संयोगः
स्यात् । (८।२।१४ अ०) ।

वृद्धद्रव्यन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणम् ।

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, वृद्धत्पृष्ठं भवति रथन्तरं
पृष्ठं भवति इति, व्यक्तो हि वृद्धद्रव्यन्तरयोर्विकल्पः, यस्मिन्
कार्ये रथन्तरं प्रवर्त्तते तस्मिन्नेव कार्ये वृद्धत्पृष्ठसिद्धि
द्वारेण धर्मा विहिता । तस्माद्वृद्धधर्मा रथन्तरधर्माय
समयत्वे कर्त्तव्या इति । वृद्धद्रव्येण रथन्तरपृष्ठेण च
पार्थं भविष्यति ।

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ (सि०)

निर्देशाद्वा रथन्तरे रथन्तरधर्मा कर्त्तव्याः, नोच्चैर्गेय
नच वलवत् गेय, रथन्तरे प्रस्तूयमाने समीलित् स्वर्गं

प्रतिषीचेत इत्येवमादयः । हृद्वर्माय, हृद्वति उच्चैर्गेयं
 हृद्वति गीयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत् इत्येवमादयः ।
 एव निर्देगोऽर्थवान् भविष्यति, इतरथा रथन्तरग्रहणञ्च
 हृद्वद्वग्रहणञ्च प्रदर्शनार्थं स्यात्, तथा लक्षणा भवेत्, न च
 श्रुतिसम्भवे लक्षणा न्याय्या । यदुच्यते, अथैकत्वाद्वृद्धग्रह
 न्तरयोरिति, सत्यमेकोऽर्थः पृष्ठसिद्धिः, एतदप्यस्ति, अन्यथा
 हृद्वता साध्यते पृष्ठम्, अन्यथा रथन्तरेणेति । यथा पर्वणि
 विभज्यमाने द्वावभ्युपायौ, यथा द्वौ पुरुषौ अन्तयोग्यं हीत्वा
 आकर्षतः । यद्वा तीक्ष्णेन यस्त्रेण च्छेदनम्, तत्र यत् शस्तस्य
 तीक्ष्णीकरणं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये सम्यध्यते, नाकर्षणा
 भ्युपाये तदर्थोपचयेऽपि । एवं हृद्वर्मा रथन्तरे तदर्थोपचये
 भवेद्युर्वा न वा ? इति जायते विचारणा, तत्र निर्देग
 सामर्थ्यादिदमवगच्छामः, अन्यथा हृद्वसाधयति, अन्यथा
 रथन्तरमिति । प्रत्यक्षं खल्वपि अन्यदुपलभामहे, रथन्तर
 शूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साधयति, हृद्वत् चित्रा-
 दिकाम् । तस्माद्रथन्तरधर्मा शूरादिकायां स्तुतौ निर्वडा
 रथन्तरे प्रस्तूयमाने भवेद्युर्न हृद्वति, हृद्वर्मा अपि चित्रा-
 दिकायां स्तुतौ निर्वडा हृद्वति भवेद्युः । न रथन्तरे, तस्मा
 द्वावस्था धर्माणामिति । (८।२।१५ अ०) ।

कथं रथन्तरे उच्चद्वयन्तरधर्ममभ्युपायधिकरणम् ।

अप्राकृते तद्विकारादिरोधादव्यवतिष्ठेरन् ॥

अस्ति वैश्यस्तोमः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत इति । तत्र इदमाम्नायते, कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं कण्वरथन्तरे अन्यतरस्य रथन्तरस्य वृद्धतो वा धर्माः कर्त्तव्याः, उतोभयोरपि ? इति । किं प्राप्तम्, अन्यतरस्येति । कुतः ? । एवं हि उक्तं, रथन्तरस्य राथन्तरा भवन्ति, वृद्धतो वृद्धधर्माः इति निर्देशसामर्थ्यादिति, तद्विशेषेऽनुच्यमाने यावदुक्तं तावत्प्राप्तमिति । तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्याः ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अप्राकृते कण्वरथन्तरे तद्विकारात् यस्मात् कण्वरथन्तरमुभयोः कार्यं वर्त्तते, तस्मादुभयधर्मान् लभेत, नहि विकृतौ निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ, अर्थापत्तिरद्वयं भवन्ति, चोदकेन कण्वरथन्तरम् उभयोरर्थापन्नम् । तस्मादुभयधर्मान् लभेत । ये तु विरुद्धा धर्माः तद्यथा उच्चैर्गेयं बलवद्देयम् इत्येवंजातीयकाः विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन्, अविरुद्धेषु समुच्चयः । (८।२।१६ अ०)

दिसामके वृद्धरथन्तरधर्मयोर्व्यवस्थाधिकरणम् ।

उभयसाम्नि चैवमेकार्थात्ते ॥४८॥ (पू०)

सन्ति उभयसामानः क्रतवः, संसवः उभे कुर्यात् गोसव उभे कुर्यात्, अपवितावपि एकाहे उभे वृद्धरथन्तरे कुर्यात् इति श्रूयते, सन्ति तु प्रकृतौ वृद्धधर्मा रथन्तरधर्माश्च, ते द्वयं चोदकेन प्राप्यन्ते । तत्र संशयः, किमुभय-

साम्नि उभयधर्माः कर्त्तव्याः, अथवा इहार्पि तथैव व्यव-
तिष्ठेरन् ? इति । किं प्राप्तम् ?, उभयसाम्नि चैव स्यात्,
यथा कण्वरथन्तरे, उभे हि अत्र सामनी पृष्ठकार्यं वर्त्तते,
नैकैक, तस्मान्नैकैकधर्मान् लभेत उभे हि अत्र संहते, उभे
धर्मैः संयुज्येयाताम्, उभे हि ते संहते, एकार्थापन्ने पृष्ठ-
कार्यं वर्त्तते इति ।

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

(सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न चैतदस्ति बृहद्रथन्तरयोः
संहतयोर्भये धर्माः कर्त्तव्या इति । रथन्तरे रथन्तर-
धर्मा बृहति बृहद्धर्माः । कुतः ? । स्वार्थत्वात् धर्माणां,
रथन्तरधर्मा रथन्तरार्थाः, बृहद्धर्मा बृहद्धर्माः, सामोचैते
धर्माः, न पृष्ठस्य, तच्च साम प्रयुज्यते रथन्तरं बृहद्वा, रथ-
न्तरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः, बृहत्स्यपि प्रयुज्यमाने
बृहद्धर्माः, सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः, साम्नापि हि बृहद्बृह-
द्वा क्रियते । तस्मात् सामापि धर्मप्रयोजने समर्थम्,
अतो व्यवस्था धर्माणां प्रकृतिवत्, यथा प्रकृते रथन्तरे
प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते, बृहति तदङ्गम्, एवमिहा-
पीति । (८ । २ । १० अ०) ।

मीमांसादिषु पार्ष्ण्यहोमाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ।

पार्वण्यहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगा-
त्तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥ (सि०)

स्त्री दर्शपूर्णमासौ, तत्रेदं समामनन्ति, सुवेण पार्वणी जुहोति इति । सौर्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति सन्देहः, किं तेषु पार्वणहोमौ कर्त्तव्यौ न वा ? इति । तत इदं तावत्परोक्षं, किं कालाभीज्या पार्वणहोमौ, अतः समुदाया-भीज्या ? इति, कालाभीज्यायां तयोः प्रवृत्तिः, समुदाया-भीज्यायामप्रवृत्तिः । कुतः सम्यग्यः ? । उभयत्र प्रसिद्धेः, उभयत्र हि पर्वगन्धो लोके प्रसिद्धः, काले समुदाये च आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः । किं तावत्प्राप्तम् ? कालाभीज्या इति, ततः कालगता प्रसिद्धिर्यपदिश्यते ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, पार्वणयोर्वैकृतेषु कर्मसु अप्रवृत्तिः । कुतः ? । समुदायार्थसंयोगात्, ततः समुदाये प्रसिद्धि-र्यपदिश्यते, काले प्रसिद्धिं परिहरिष्याम इति । अतः समुदायवाचित्वात् पर्वगन्धस्य समुदायस्याभिघट्यत्वात् वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति ।

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि कालस्य पर्वगन्धो वाचकः । तस्मात् कालाभीज्येति, तत्परिहर्त्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रं परेण विशेष्यते ।

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ० नि०)

नास्ति कालस्य प्रकरणम्, अस्ति तु समुदायस्य, तस्मात् प्रकरणेन विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न काल-वाची । अत्राह, न प्रकरणेन शक्यते पर्वगन्धस्य काल-

साम्नि उभयधर्माः कर्त्तव्याः, अथवा इहापि तथैव व्यव-
तिष्ठेरन् ? इति । किं प्राप्तम् ? उभयसाम्नि धर्मं स्यात्,
यथा कण्वरथन्तरे, उभे हि अत्र सामनी पृष्ठकार्ये वर्त्तते,
नैकैकं, तस्मात्त्रैकैकधर्मान् लभेत उभे हि अत्र संहते, उभे
धर्मैः सयुज्येयाताम्, उभे हि ते संहते, एकार्थापत्ते पृष्ठ-
कार्ये वर्त्तते इति ।

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

(मि०)

वागर्थः पक्षं व्यावर्त्तयति, न चैतदस्ति बृहद्रथन्तरयोः
संहतयोर्द्वयधर्मोः कर्त्तव्या इति । रथन्तरे रथन्तर-
धर्मा बृहति बृहदधर्माः । कुतः ? । स्वार्थत्वात् धर्माणां,
रथन्तरधर्मा रथन्तरार्थाः, बृहदधर्मा बृहदार्थाः, साम्नीचैते
धर्माः, न पृष्ठस्य, तच्च साम प्रयुज्यते रथन्तरं बृहद्वा, रथ-
न्तरे प्रयुज्यमाने तदधर्माः प्रयोक्तव्याः, बृहत्त्वपि प्रयुज्यमाने
बृहदधर्माः, सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः, साम्नापि हि बृहत्पृष्ठ-
पृष्ठ क्रियते । तस्मात् सामापि धर्मप्रयोजने समर्थम्,
अतो व्यवस्था धर्माणां प्रकृतिवत्, यथा प्रकृते रथन्तरे
प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते, बृहति तदङ्गम्, एवमिहा-
पीति । (८ । २ । १७ अ०) ।

सौर्व्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ।

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगा-
त्तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥ (सि०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तच्चेदं समामनन्ति, सुवेण पार्वणी जुहोति इति । सौर्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति सन्देहः, किं तेषु पार्वणहोमौ कर्त्तव्यौ न वा ? इति । तत इदं तावत्परीक्ष्य, किं कालाभीज्या पार्वणहोमौ, उत समुदाया-भीज्या ? इति, कालाभीज्यायां तयोः प्रवृत्तिः, समुदाया-भीज्यायामप्रवृत्तिः । कुतः संशयः ? । उभयत्र प्रसिद्धेः, उभयत्र हि पर्वगन्दा लोके प्रसिद्धः, काले समुदाये च आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः । किं तावत्प्राप्तम् ? कालाभीज्या इति, ततः कालगता प्रसिद्धिर्यपदिश्यते ।

एव प्राप्ते ब्रूयः, पार्वण्योवैकृतेषु कर्मसु अप्रवृत्तिः । कुतः ? । समुदायार्थसंयोगात्, ततः समुदाये प्रसिद्धि-र्यपदिश्यते, काले प्रसिद्धिं परिहरिष्याम इति । अतः समुदायवाचित्वात् पर्वगन्दस्य समुदायस्याभियष्टव्यत्वात् वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति ।

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि कालस्य पर्वगन्दो वाचकः । तस्मात् कालाभीज्येति, तत्परिहर्त्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रं परेण विज्ञेयते ।

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ० नि०)

नास्ति कालस्य प्रकरणम्, अस्ति तु समुदायस्य, तस्मात् प्रकरणेन विज्ञेयेण समुदायवाची गृह्यते, न काल-वाची । अत्राह, न प्रकरणेन शक्यते पर्वगन्दस्य काल-

वाचितं वाधितं, दुर्बलं हि लिङ्गात् प्रकरणम् । उच्यते,
नायम् उभयत्र पर्वशब्दो वर्तते, यदि कालवचनस्तत्
सम्बन्धात् समुदाये गम्यते, यदि वा समुदायवचनस्त-
त्सम्बन्धात् काले, अन्यतरवचनो युक्तो नोभयवचनः । तत्र
समुदायवचने कल्प्यमाने प्रकरणमनुगृहीतं भवति ।

अपि च पृष्ठातेः पर्वशब्दः, पृष्ठातिथ्य द्वावे प्रसिद्धः,
दानानि च समुदायाः, तस्मात् समुदायाभीज्या । एवं
शब्दावयवप्रसिद्धिः अनुगृहीता भवति इति । तस्माद्दे-
हतेषु पार्वण्योरप्रवृत्तिः ।

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥ (यु०)

मन्त्रवर्णाच्च फलवदनुवादो भविष्यति, ऋषभं वाजिनं
वयं पूर्णमासं यजामहे । अमावास्या सुभगा सुशेवा इति
च । तस्मादपि समुदायाभीज्येति ।

तदभावेऽग्निवदिति चेत् ॥ ५५ ॥ (युनः आ०)

नैतदस्ति, यदुक्तं वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति । तदभावेऽपि
यद्यपि समुदायवचनोऽयं, नच वैकृतेष्वयमस्ति समुदायः,
तथापि पार्वण्यहीनो भवेतामेव । कुतः ? । अन्ये एवं-
शब्दिका देवता भविष्यन्ति । समुदायो वाऽसन्निहितो-
ऽपि यज्यते, सौर्याद्युपकारार्थेन । यथा, अग्निमग्न
भावह इति सन्निहितोऽसन्निहितो वा अग्निर्वागर्थेना-
वाह्यते, एवमिहापि इति ।

नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवम्, आधिकारिकं हीदं वचनम्, अधिकारे भवं, यस्याधिकारस्तस्य गुणं विदधाति इति आग्नेयादीनाञ्चाधिकारः, ते चान्न देवताः । तेषां होमो देवतार्थः । एवं यत्र सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थो होमो न करिष्यते । तस्मात् पार्वणहोमयोर्वैकतेभ्यो निवृत्तिः । (६ । २ । १८ अ०) ।

दर्शपौर्णमासीहोमयस्य व्यवस्थाधिकारवम् ।

उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ (पू०)

इदमिदानीं सन्दिह्यते, किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायाञ्च, उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याम्, अमावास्याहोमोऽमावास्यायाम् ? इति । किं प्राप्तम् ? उभावप्युभयत्र । कुतः ? उभयोर्हि प्रकरणे उभावप्याग्रातो, तस्मादुभयत्र भवितुमर्हतः ।

यदभीज्या वा तद्विषयी ॥ ५८ ॥ (सि०)

वागम्यः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति, उभयमुभय चेति, यदभीज्या, स तत्र भवेत्, तस्य हि स उपकारकः, अनुपकारक इतरस्य, न चानुपकारकः कर्त्तव्यः, समु

दागप्रधानावच होमावित्युक्तम् । तस्माद्यदभीच्या, तद्वि
पयो भवेतामिति । { ८ । २ । १८ अ० } ।

समिदादीनां यागतामस्यतादिकारणम् ।

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०)

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः, समिधा यजति
तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं
यजति इति । तत्र सम्यग्व्य. क्रियते, किं समिधो यजति
इत्यादिशब्दैः समिदादयो देवताविशेषा विधीयन्ते, एतान्
समिदादीन् यजतीति, किं या न प्रकृतौ समिदादिभिः
सम्बन्ध उपादीयते ? एवंशब्दिका देवता न प्रकृतौ
उपदिश्यन्ते इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? प्रकृतानां समिदादीनां यागो
विधीयते, समिदादयश्च देवता वाक्यसम्बन्धादिति । एवं
प्रकृतैः समिदादिभिः सम्बन्धे क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो
भविष्यति, तस्मात् प्रयाजेऽपि प्रकृता देवता भवितुमर्हति
इति । देवता प्राधान्यञ्च यथा पार्वणहोमे इति ।

नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०)

जैतदेवं, नात्र समिदादयश्चोद्यन्ते देवतात्वेन ।
कुतः ? द्वितीयानिर्द्देशात् । तद्वितनिर्द्देशेन वा देवता
चोद्यते, चतुर्थान्तनिर्द्देशेन वा, तत्र हि तादर्थ्ये गम्यते,
तादर्थ्ये च सति देवता भवति । न देवता नाम जाल्या

काचित्, सैव कस्यचित् रूपस्य देवता, सैव नान्यस्य, यस्य
यां प्रति तादर्थ्यं, सा तस्य देवता, द्वितीया हीम्नित-
तमे कारके भवति । तत्र न द्रव्यस्य, तादर्थ्यं गम्यते ।
तस्मान्न द्वितीयान्तेन देवताविधानम् ।

अत्राह, तादर्थ्यं कल्पयिष्यामः, यथा विष्णुं यजति
धरुणं यजति इति । अत्र न विष्णुर्वरुणो वा यागः । नापि
यागादर्थान्तरं यागस्य कारकं यदीक्षितं, तद् द्वितीयया-
ऽभिधीयते तेन तत्र कल्पते तादर्थ्यं, शब्दान्तरेण वा
विहितं गम्यते, इह तु न, शब्दान्तरविहितं, नचैवं शक्यं
परिकल्पयितुम् । नच यागस्य कारकत्वेन सम्भवति, समि-
दादिशब्दकत्वात् यजीनां समिदादयः शब्दा वाचका
उपपद्यन्ते । क्रियायां चेप्सितायामिष्यते द्वितीया, यथा
पाकं पचतीति । तस्मात् समिधो यजति इत्ययमर्थः समि-
द्यजिः कर्तव्य इति । यदा च यजिं प्रति अनुष्ठानं
चोद्यते, तदा यजिरुपदिष्टो भवति, यदि पुनरत्र देवता
उपदिश्येत, उपदिष्टे यजौ देवतोपदिश्येत, तत्रोपदिष्टो-
पदेशे वाक्यं भिद्येत, तस्मान्न देवतोपदेशः । यदा न
देवतोपदेशस्तदा मान्दवर्णिको देवताविधिः, तदा चोपा-
देयत्वादेवशब्दिका देवताद्योद्यन्ते । तस्मात् मान्दवर्णिको
देवताविधिः । (८।१।२० अ०) ।

इत्याचार्यशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये नवमस्य
अध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

मीमांसाभाष्यस्य

नवमेऽध्याये तृतीयः पादः ।

विकृतौ मन्त्रगतलोपादिशब्दानामुहाधिकरणम् ।

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यान्ततौ ,
तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥ (सि०)

वैकृतानि कर्माणि उदाहरणं, सौख्यं चरुं निर्वपेद्ब्रध्न-
वर्चसंकामः इति । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजा-
कामः इति, चित्रया यजेत पशुकामः इति, वैश्वदेवीं माय
हवीं निर्वपेत् ग्रामकामः इति । अस्ति तु प्रकृतौ निर्वा-
पमन्त्र, अग्नये जुष्टं निर्वपामि इति । तथा इन्द्राय
मरुत्वते, नैवारमेकादशकपालं निर्वपेत् इति । अस्ति तु
प्रकृतौ ब्रीहिलिङ्गो मन्त्रः, स्योनन्ते सदनं क्षणोमि हृतस्य
धारया सुमेव कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ
तीक्ष्णीणां मेध सुमनस्यमानः इति । तच्चैतच्च विकृतौ
चोदकप्राप्त सन्दिह्यते, किम् अविकारेण प्रयोक्तव्यम् उतो-
हिन ? इति ।

किं प्राप्तम् ? अविकारेणेति । तथा चार्पमनुष्ठह्यते,
यत् प्रकृतौ कर्त्तव्यं, तद्विकृताविति प्रकृतौ चाग्निब्रीहि-
शब्दौ प्रयुक्तौ, तस्माद्विकृतावपि तावेव प्रयोक्तव्याविति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सत्यं प्रकृतौ यथा उत्पत्तिवचनमर्थानां

कृतं मन्त्रे, तथोत्तरस्याम् अपि ततो विहृतौ तेनैव मन्त्रेण वचनं कर्त्तव्यं, तत्प्रकृतित्वात् ।

तथा प्राप्ते इदमुच्यते, नैतदेवम्, अर्थं चाकार्यत्वात् इति, एतावदर्थौ अग्नित्रीहिशब्दौ सूर्यं नीधारश्च नाभि-
दध्याताम् । अशब्दोऽत्र तुशब्दस्यार्थे, मन्त्राणां चार्थवचनं कार्यं, न स्वरूपं, स्वरूपे ह्यदृष्टं कल्पयितव्यम् । अर्थवच-
नेन दृष्ट उपकारः, तस्माद् कथितव्यौ इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु०)

लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे भवति, न माता वर्धते न पिता न भ्राता न सखा इति, प्रत्यक्षं, भ्रातरं सखा-
यश्च वर्धमानं पश्यामः, अतो नार्थद्विप्रतिषेधसवादोऽयं,
शब्दद्विप्रतिषेधस्तु न भ्रातृशब्दो वर्धते, न सखिशब्द इति ।
का च तयोर्द्विः ? । वर्णान्तरोपजननं सा, एकस्मिन्
भ्रातेति द्वयोर्भ्रातराविति । एतदुक्तं भवति, न भ्रातृशब्द
उच्यते, न सखिशब्दश्चेति । अतोऽवगम्यते अन्ये उच्यन्ते
इति । यथा न भवन्तः समाजं गच्छन्ति, न भवन्तः
प्रेक्षका भवन्तीत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति गम्यते । एवमि-
हापि न भ्राता उच्यते, न सखा इत्युक्ते नूनमन्ये उच्यन्ते
इति लिङ्गदर्शनम् । म्यितन्तावत् अपर्यवसितमेव, अन्तरा-
चिन्तान्तरं वर्त्तिष्यते । (८।३।१ अ०) ।

पौण्डरीकेषु हविषु स्तरणसम्बन्धीहाधिकरणम् ।

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ सि०)

इदमामनन्ति, मोक्षं चरुं निर्वपेत् त्रियै श्रीकामः
इति । तत्रेदं विधीयते, पौण्डरीकाणि बर्हिषि भवन्ति
इति । अस्ति प्रकृतौ मन्त्रः, स्तृणीत बर्हिः परिधत्त वेदिं
जयामि मा हिंसीरमुपांशयाना दभैः स्तृणीत हरितैः
सुपर्णैः निष्का ह्येते यजमानस्य वध्नः इति, इह धोदकेन
प्राप्तः । अत्र दर्भैरिति जातिशब्दः हरितैरिति नैमित्तिकी
गुणशब्दः । तत्र संशयः किं जातिशब्दः ऊहितव्यः, नैमि-
त्तिकोऽविकारेण प्रयोक्तव्यः, उतोभावपि यथास्थानं ऊहि-
तव्यौ, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्ये ?
इति । तत एव तावत्परीक्ष्य, किमयं हरितशब्दो हरित-
गुणविवक्षया प्रयुज्यते, उत स्तरणद्रव्यगुणाभिधिक्षया ?
इति । कथात्र विशेषः ? यदि दर्भाणां हरितगुणसम्बन्धो
वक्तव्यः, व्यक्तमसावदृष्टोऽर्थः, तदा पुण्डरीकाणामपि
अदृष्टाद्यैव हरितसम्बन्धो वचनीयो भवति इत्यविकारेण
प्रयोक्तव्यः । अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र
पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति । तदेतत्
इयमपि हरितशब्दादवगम्यते । किन्तु विवक्षितम् ? इति
संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? अविकारेण प्रयोक्तव्य इति ।
तत एतत्तावच्चिन्त्यते, हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते इति ।
कुतः ? । हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात्, नहि यो यो द्रव्य-

गुणः सोऽवश्यवचनीयो भवति, यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे
शब्दोऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति गम्यते । हरितगुणस्य
वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्मात् हरितगुणो वक्तव्य इति ।

ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः । न इत्याह,
न ह्यसौ स्तरणद्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते
कथं तर्हि ? हरितत्वयोगात् हरितशब्देन उच्यते, स एव
हारित्यं श्रुत्या अभिदधाति लक्षणाया स्तरणद्रव्यगुणम् ।
श्रुतिश्च लक्षणाया ज्ञायसी । तस्माद्वरितगुणविवक्षया
प्रयुज्यते, विवक्तौ न ऊहितव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, जातिशब्दो नैमित्तिकश्च उभावप्यु-
हितव्यौ, तत एतद्वर्ण्यते, स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया
प्रयुज्यते इति । यद्यपि हारित्यं श्रुत्या हरितशब्दोऽभि-
वदति, तथापि हरितगुणवचनमनर्थकम्, अदृष्टं हि तच्च
कल्पनीयं स्यात्, तच्चाशक्यं दृष्टे सम्भवति । स्तरणद्रव्य-
गुणन्तु लक्षणायाऽभिवदति, तद्वचनेऽदृष्टं प्रयोजनं स्तरण-
द्रव्यप्रत्यायनं, एवञ्चेदिहापि स्तरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य
गुणः प्रत्याययितव्यः । तस्मात्तद्वाचक ऊहितव्यो रक्तशब्द-
इति । तत एव अन्तरागर्भिणीत्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं
वर्ण्यते,

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु०)

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ (सि०)

इति । इतश्च पश्यामीं विवृतायूहः कर्त्तव्य इति ।
कुतः ? । लिङ्गं दृश्यते । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,

विशेषां देवानामुस्त्राणां छागाना वपानां मेदसोऽनुब्रूहि
इति, जातिशब्दानामूहिताना समुच्चारणं भवति, तस्य
स्त्राणामर्थवचनपक्षे एव कल्प्यते, ऊहे क्रियमाणे अनर्थ-
परत्वे अग्निच्छागशब्दावेव प्रयुज्येयातां, तद्वामीषाम
क्रियार्थानां वचनमनर्थकमेव स्यात्, न चात्रैते शब्दा वि-
धीयन्ते, विधायकस्याभावात् । ननु प्रयोगवचनेन विधा
यिष्यन्ते । एव तर्हि षट्ठार्थतादोषः । तस्मादस्ति ऊह
इति ।

अविकारमेके नार्पत्वात् ॥ ४ ॥ (पृ०)

एके पुनराचार्या अविकारम अनुमन्यन्ते, अस्मिन्नर्थे
लिङ्गं वक्ष्यति, तस्येयं प्राप्तिं क्रियते । यदि हि उच्येत,
आर्यं चोदको वाध्येत, तस्मादनूह इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (यु०)

लिङ्गमस्मिन्नर्थे दृश्यते, आग्नेये वेकते पशौ आग्रा
यते अग्नेये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि इति । ऊह
पक्षे न विधातव्यं स्यात्, विधीयते तु, तस्मादनूह इति ।
अपि चेदमपरं लिङ्गं अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, यर्धेक
यूपमुपमृशेत् एष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि द्वौ एतौ
ते वायू इति, यदि बहून् एते ते वायवः इति । यद्यहो
भवेत् एतदपि प्राप्तत्वाच्च विधातव्यं स्यात्, विधीयते तु ।
तस्मादप्यनूह इति ।

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥ (उ०)

वाग्नयेन पक्षो व्यावर्त्यते, यदुक्तमविकार इति, तत्र, ऊहः स्यात् । अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो हेतुः, अर्थे चाकार्यत्वात् इति, मन्त्रार्थं ह्यनुरुध्यते चोदको, न मन्त्राचराणि, अर्थ-पराणि हि तानि, न स्वरूपप्रधानानि । तस्मादूहः स्यात्पूर्वेष्वेव हेतुना । केवलं लिङ्गपरिहारी यक्तव्यः ।

लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम् ॥ ७ ॥ (१म आ० नि०)

यत् लिङ्गमुक्तम्, अग्नये ह्यग्नस्य वपाया मेदमो-
ऽनुवूहि इति, तन्मन्त्रचिकीर्षया विधीयते, इतरथा ऊहित-
त्वादमन्त्रः स्यात्, तस्मात्पुनर्वचनम् ।

नियमो बोभयभागित्वात् ॥ ८ ॥ (२य आ० नि०)

यत्लिङ्गमुक्तम् एष ते वायो इति, तत्परिक्लिप्यते, यदि
हि एतत् न उच्येत, यदि ह्यनुपसृशेत्, यदि बहून्, सर्वे
इमे मन्त्रा एकयूपे भवेयुः, उभयमपि मा प्रकृतौ भूदिति
नियमः क्लियते, यदि ह्यनुपसृशेत्, एतौ ते वायू इति
ब्रूयात्, यदि बहून्, एते ते वायव इति ब्रूयात्, तस्मादेत-
दप्यलिङ्गमिति । (८ । ३ । २ अ०) ।

२मोबोभयमो नोऽधिकपुन्यमंशवर्धिताधिकरणम् ।

लौकिके दोषसंयोगादपहृते हि चोद्यते निमि-
त्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ८ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तज्जानीयोमीये पशो आग्रायते,

यदि एकं यूपमुपसृशेदेप ते वायो इति ब्रूयाद्यदि हावितौ
ते वायू इति यदि बहून् एते ते वायवः इति । तत्रैयो-
ऽर्थः सांग्रयिकः, लौकिके वैदिके च यूपोपसृशने प्रायश्चि-
त्तम्, उत वैदिके अथ वा लौकिके ? इति । किं प्राप्तम् ?
लौकिके वैदिके वाऽनियमः इति । कथम् ? । विशेषाना-
श्रयणात्, नहि विशेषोपाश्रीयते लौकिके वैदिके वेति,
तस्मादनियम इति । वैदिके वा, तथाहि अस्य मन्त्रस्य
समीपगतेन प्रयोजनेनाभिसम्बन्धो भविष्यति, इतरथा
दूरगतेनाप्रकृतेन परोक्षः सम्बन्धः स्यात्, तस्मात् वैदिके
यूपोपसृशने इदं प्रायश्चित्तम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, लौकिके उपसृशने भवितुमर्हति न
वैदिके । कुतः ? । एवं दोषसंयुक्तं हि श्रूयते इदं प्राय-
श्चित्तं, यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते, यद्यूपमुपसृशेद्यज्ञस्य
दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपसृशः इत्यभिप्राय यद्येक
यूपमुपसृशेत् इति ममास्त्रायते । तस्माद्यज्ञ दोषस्तत्र प्राय-
श्चित्तमिति । लौकिके च दोषो न वैदिके, वैदिकं हि
अज्ञानम् उपच्छ्रयण च कर्त्तव्यमुक्तं, न तत् कर्त्तव्यं न तत्
अकर्त्तव्यं भविष्यति, साशकाश्रयोपसृशनप्रतिषेधवचन
लौकिके अविरुद्धं भविष्यति ।

अपि च अपहृक्ते कर्मणि चोद्यते निमित्तेन । कथम् ? ।
यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते इति, यत्किञ्च यज्ञे दुरिष्टं
तद्यूपं आमुञ्चते, यत् सुकृतं तदजमान इति, सर्वमिदं
प्रशसाद्ये न विधिपटान्तरेण सम्यध्यते । इदंशब्द एवेका
विधिपदैः सम्यगभ्युपैति, प्रशंसापदैरपि सम्बध्यमान इह

सन्निहितो भवति । सन्निहितत्वाच्च पदान्तरैः सम्बध्यते,
यथा दण्डो मनोहरो रमणीयश्च प्रहर शीघ्रमिति रमणीय-
मनोहर सम्बन्धेऽपि सति सन्निहितत्वात् प्रहर शीघ्रमि-
त्येते पदैः सम्बध्यते, एवमिष्टशब्दोऽपि सन्निहितत्वाच्च
सम्बध्यते, इष्टे यदि यूपमुपसृशेदेप ते वायो इत्येवमादि
ब्रूयादिति, सोऽयमिष्ट इत्यपवर्गस्य यक्ता शब्दः । अप
वृत्ते चेदुपसृशेन मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकम् ।
तस्मात् लौकिके यूपोपसृशेने प्रायश्चित्तं, न प्रकृतौ वैदिके
अभागित्वात् प्रतिषेधस्यापवर्गस्य च वैदिके न सम्भवति
इति । (८ । ३ । ३ अ०) ।

द्विपशुभागे पाशमन्त्रधीरेकवचनानवद्वयवचनानवद्वयोपि वचनान्वेन
ऊहाधिकरणम् ।

अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविगे-
पाच्च तेनास्य ॥ १० ॥ (प्र० पृ०)

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः, यो टीक्षितो यदग्नीषोमीय
पशुमानभते इति, तत्र पागैकत्वाभिधायी मन्त्रः, अदिति
पाग प्रमुमोक्षेतम् इति । तथा पागवद्वत्त्वाभिधायी
अदिति पागान् प्रमुमोक्षेतान् इति । प्रकृतौ तयोः समु
वय वत्यति । अस्ति द्विपशुमिक्षतिः, मैत्र मेतमासमेत
वाहणं हव्यमपां चोपधीना च मन्त्रावचकामः इति ।
तत्र चादरेन पागाभिधायिनो मन्त्रो प्राप्तो । तयोः

संग्रह्ये, किं बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उत बहुवचनान्तो निवर्तते एकवचनान्त ऊहितव्यः, उत उभयोरपि प्रवृत्तिरभिधानविप्रतिपत्तिश्च, उतेकवचनान्त ऊहितव्यो बहुवचनान्तोऽपि निवर्तते ? ।

किं प्राप्तम् ? अन्यायस्त्वेविकारेण अन्यायनिगदो बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते, एकवचनान्तो निवर्त्ति तुनर्हति । कुतः ? । नास्यैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तमानस्य दृष्टः प्रतिघातः, यथैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्त्तितुमर्हति, नासौ एकस्य वाचकः, न द्वयोः । एवमर्थः चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा हि ऊह्यमाने यथाप्रवृत्ति मन्त्रो न कृतः स्यात् । न द्वयोः पाशयोः एकस्मिन् पाशे कश्चित् विशेषोऽस्ति । तस्मात् अविकारेण बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, एकवचनान्तस्य निवृत्तिरिति ।

विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥ (दि० पू०)

वाग्यदः पक्ष व्यावर्त्तयति, विकारो वा स्यात् एकवचनान्त ऊहेन प्रवर्त्तते, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति । कुतः ? । तदर्थत्वात्, यो पाशो विकृतो वक्तव्यो, तौ च प्रयोगवचनानुगृहात् योगपक्षेन, न पर्यायेण, तत्र न शक्यते विवेकः, पाशशब्दे उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधान, कस्य न ? इति, अविवेकात् द्वयोरपि पाशयोः, तत्र तयोः कर्मत्वाभिप्रायः द्वितीयादिवचनमेव गृह्णाति वदितुं, नान्यत् । तस्यात् द्विवचनसूच्येन, बहुवचनमेकवचन च निवर्त्तितुमर्हति इति ।

अपि त्वन्यायसम्बन्धात् प्रकृतिवत् पणेष्वपि
यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥ (ट० पू०)

अपि त्विति पक्षो व्यावर्त्तयति, न बहुवचनं निवर्त्तयति,
यथा प्रकृतौ बहुवचनान्तमेकवचनान्तं च प्रवृत्तं, अन्याय-
सम्बन्धात् बहुवचनान्तम्, एव विवृतावपि एकवचनान्तं,
द्विवचनान्तम् ऊह्येत । अन्यायसम्बन्धाच्च बहुवचनान्तं प्रव-
र्त्तयति, यदि प्रकृतौ प्रातिपदिकार्थमात्रं पक्षे प्रकाशितं,
विवृतावपि तत् पक्षे प्रकाशयितव्यम्, अथ बहुवचनान्ते
नैकत्वमुक्तम्, इहापि बहुवचनान्तेन द्वित्वं वक्तव्यम् । तस्मा
दभिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्या इति ।

यथार्थन्वन्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०)

तुशब्द तमपि पक्ष व्यावर्त्तयति, नाभिधानविप्रति-
पत्तिः कर्त्तव्येति, किन्तुर्हि ? यथार्थं द्विवचनमूहितव्यं,
बहुवचनमेकवचनं च निवर्त्तयतां, तद्धि द्विपाशाभिधायिन
पाशशब्दात्परं बहुवचन एकवचनं वा न शक्नोति कर्म
सम्बन्धं वदितुं, लोको हि शब्दार्थावगमे प्रमाणं, नच श्लोके
द्वयोरर्थयोः बहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रवर्त्तमानो
दृश्यते, तस्मादूहेन द्वयोः पाशयोर्बहुवचनान्त एकवचनान्तो
वा प्रयोक्तव्यः ।

कथं प्रकृतौ एकस्मिन् पाशे बहुवचनान्त इति चेत्,

कन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥ (आ० नि०)

यावद्दर्शनं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं, छन्दसि न दर्शनं
 मतिक्रमितव्यम्, यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्वदपि कल्पयेत्,
 न तेन छान्दसः कृतः स्यात्, न लौकिकः नापि लक्षण-
 सिद्धम् । यदुक्तं, चोदकेनाभिधानविप्रतिपत्तिर्योद्यते इति ।
 नैतदेवम्, अन्यायस्य अवोदितत्वात्, न हि चोदकोऽन्या-
 य्यामभिधानविप्रतिपत्तिमभिप्रापयति । किं कारणम् ? ।
 प्रकृतावेकत्वात्, पाशस्य प्रकृतत्वाच्च बहुवचनान्तस्य प्रत्यक्षा
 भिधानविप्रतिपत्तिः । केयमभिधानविप्रतिपत्तिर्नाम ? ।
 यदन्यथाऽभिधानं, अन्यथा अभिधेयम् । नच प्रकृतौ एक-
 स्मिन् बहुवचनान्तं प्रयुक्तमभिधानविप्रतिपत्तिं कर्तुं,
 किन्तिहि ? , यत् तेन शक्यते, तत् कर्तुम् । किञ्चानेन
 शक्यते ? । अस्य सिद्धे प्रयोगेऽर्थमन्विच्छन्तो, यदवगम्यते
 तदर्थं शब्द इत्यवधारयाम । अस्माच्च पाशद्रव्यस्य मोच-
 नेन सम्बन्धोऽवगम्यते, तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति, न
 एकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनम् । इह तु विज्ञातो
 पाशस्य च पाशस्य च योगपथेन मोचनेन सम्बन्धाः यदि
 तस्य, बहुवचनञ्च द्वया पाशयोरन्याय्य तस्याभिधाने इह
 पुनर्न प्रयाग, किन्तु प्रयाग एव चिन्त्यते, कः शब्दः प्रया-
 गस्य ? इति । तत्र प्रयागेऽस्मदायत्ते किमित्यवाचकः प्रयो-
 ज्यामहे विद्यमाने वाचकः । न चायं द्वयोः छन्दसि दृष्टा
 बहुवचनान्तः, साऽयं मन्त्रः प्रयुज्यमानोऽपभ्रश एव स्यान्न
 छान्दसः । नच बहुवचनं द्वित्वप्रत्ययार्थं लभ्यते लौकिके
 वैदिके च । न चाभिधित्वे द्वित्वे द्वयार्थबहुवचनं भवति ।
 तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां कर्तव्यमिति देवदत्तयज्ञशब्दः

हयादेव द्वित्वं प्राप्तं, न विभक्त्या विधिं त्यजेते, तथापि
द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनम् । तस्मात् विकृताबुद्धिः ।
तथ्यमिति ॥ (८ । ३ । ४ अ०) ।

अग्निषोमीयपक्षौ पाशैकत्वापाशबहुत्वाभिधायिमन्दयोर्विकल्पाधिकरणम् ।

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद्गुणे त्वन्याय-
कल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ (सि०)

अस्ति पशुस्नोषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभते इति । तत्र पाशैकत्वाभिधायी पाशबहुत्वा-
भिधायी च मन्त्रौ समान्नातौ, तयोः किम् एकत्वाभिधायी
प्रकरणे निविश्यते, बहुत्वाभिधायी प्रकरणादुत्कृष्यते, उत
उभावपि प्रकरणमभিনিविश्येते ? इति । किं प्राप्तम् ? बहु-
त्वाभिधायी उत्कटभ्यः इति । कुतः ? । बहूनां हि स
पाशानां मोचकः, नच प्रकरणे बहवः पाशाः सन्ति । तस्मात्
प्रकरणेऽसम्बध्यमानो यत्र बहवः पाशास्तत्र नीयेत । यथा,
युवं हि स्यः स्पर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्
इति, एत अष्टममिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं
कुर्यात् इति प्रतिपदिधानमुत्कृष्यते । यथा च पौष्ण-
सावित्र सारस्वत-द्यावापृथिवीयादानुमन्त्रणानि उत्कृष्यन्ते,
एवं पाशबहुत्वाभिधाय्यपीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विप्रतिपत्तौ एतस्यां का विप्रतिपत्तिः ?
यत् प्रकृतावेकः पाशः, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रः,

एतस्यां विप्रतिपत्तौ किं मन्त्र उत्कृष्यते, न ? इति ।
 उच्यते, न उत्कृष्टव्यः । ननु प्रकृतौ अन्यो मन्त्रः ? ।
 उच्यते, तेन सह विकल्पो भविष्यति । कुतः ? । पाश
 प्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतौ विद्यमानत्वात् उत्कर्षो न
 न्याय्यः । ननु बहुपाशवचन एव मन्त्रः, प्रकृतौ त्वेकः
 पाशः, तस्मात् तच्च न सम्भवति इति । उच्यते, बहुनप्यसौ
 पाशान् वदन् बहुत्वाभिधानं द्रव्यं प्रकाशयत्येव, यदि न
 प्रकाशयेत् न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत । प्रकाशयति
 चेत् तावता नः प्रयोजनम्, तस्य हि उक्तोचनं क्रियते, न
 बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा । तस्मात् तस्य प्रकाशनं कर्त्तव्यं,
 तत् प्रातिपदिकेन करिष्यते, नोत्कृष्यते । अस्यैव ह्येक-
 वचनान्तं प्रातिपदिकं, तत्तस्य प्रकाशनं करिष्यति इति ।
 अत्रोच्यते, न हि इदं तस्मादन्यत् । यद्येकवचनान्तं प्राति-
 पदिकं न उत्कृष्यते प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्त-
 देवेदमिति ।

ननु बहुवचनस्य बहुपाशकप्रयोगोऽर्थवत्ता । तस्मादुत्
 कृष्टव्यम् । तदुत्कृष्यमाणम् एकदेशत्वात् प्रातिपदिकमुत्
 कर्षति इति । उच्यते, गुणे त्वन्यायकल्पना स्यादिति न
 प्रधाने, गुणस्य विभक्त्यर्थः, प्रधानं प्रातिपदिकार्थः, प्राति-
 पदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते, सति प्रातिपदिकार्थे
 विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । नच विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति,
 अनारभ्याप्यनिहितं प्रकृतिं प्रविशति, किमङ्ग पुनः प्रकृता-
 येवाभिहितम् । तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो
 भविष्यति ।

ननु विकृतावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्राति-
पदिकार्थश्च उच्यते । बाढ', विप्रकृष्टसु चोदकः, बहुवचन-
समर्थक प्रातिपदिक चोदको नोत्क्रक्षति । तस्मात्
प्रातिपदिकमेकदेशत्वात् बहुवचनमाक्रक्ष्यतीति । न च
प्रकृतौ अनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदु-
च्योचने कर्मसम्बन्धं करोति । तस्मात् गुणे बहुवचने
अन्यायकल्पना न प्रधाने प्रातिपदिकार्थे इति । किं
पुनरन्याय्यम् ? । यद् बहुत्व गम्यमानमविवक्षितमित्यु-
च्यते, तत् कल्प्यतां, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्राति-
पदिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुण-
स्यावाच्यमेव वैकृतं बहुत्वं सन्निधानाभावात् । तस्मात्
प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि निवेश इति ।

प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥ (यु०)

प्रकरणविशेषाच्च एतदध्यवसीयते, प्रातिपदिकं बहु-
वचनमाकर्षति, न प्रातिपदिक बहुवचनेनोत्क्रष्यते
इति, प्रकृतौ प्रातिपदिकार्थो विद्यते अग्नीषोमीये
पशौ, बहुवचनार्थो विकृतिषु । तस्मादपि बहुवचनान्तस्य
प्रकृतौ निवेश इति ।

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवत् इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्,

अर्थाभावात् नैवं स्यात् गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥

(आ० नि०)

युक्तं यत् प्रातिपदिकान्मुत्क्रष्यते, नास्ति प्रकृतौ यज्ञ-

मानदित्वं वजमानबहुत्वं वा, तत्र न भवेद्विषय एतयोः
प्रतिपदोः । इह तु गुणमात्रं नास्ति बहुत्वं, अन्यत्तु
बहुवचनस्य प्रयोजनं (सुचिना सम्बन्धः, नचानेकप्रयोजन-
मन्यतमेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते । न हि उल्का प्रका-
शनेनाप्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । तस्मात् विषयं
प्रतिपदभ्यामिदमिति ।

द्यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, द्यावापृथिवीयादीनामनुमन्त्रणानां यथा
उत्कर्षस्तथाऽस्येति, तत्परिहर्तव्यम्,

नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥ (आ० नि०)

नैतदनुमन्त्रणेन तुल्यं, न हि दर्शपूर्णमासयोर्द्यावा
पृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति, अस्ति त्विह पागस्योत्पत्तौ
शब्दः । तस्मात् विषयमनुमन्त्रणेनेति । (८।२।५ अ०) ।

‘दर्शपूर्णमासयोर्दिपत्नीके प्रयोगे पत्नीं सन्नद्येति मन्दस्नानाधिकरणम् ।

अपूर्वे त्वविकारो प्रदेशात् प्रतीयेत ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, प्राचक्षीरासाद्येधं बर्हिः
उपसादव सुचः समृद्धिं पत्नीं सन्नद्येति अन्ये नोदेहि इति ।
तत्र, पत्नीं सन्नद्येति चिन्त्यते, अस्ति हि वजमान एक
पत्नीको बहुपत्नीकश्च, तत्र सर्वस्य प्रयोगमधिकृत्य पत्नी-
शब्द उच्चरतीति एतस्मादाधिकरणेनैव निर्णीतम्, इदन्तु

सन्दिह्यते, किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे ऊहितव्यः पत्नीशब्दः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? अभिधानार्थं त्वान्मन्त्रानामूहितव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अपूर्वे तु अप्रकृतिपूर्वके कर्मणि अवि-
कारेण प्रयुज्येत । कुतः ? ईकारान्तं ङीद पत्नीमात्रस्य
वाचकः, तत्र द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे पत्नीशब्दे
उपादीयमाने द्विवचनं बहुवचनं च सामर्थ्यात् प्राप्नोति
सत्रहनसम्बन्धं कर्तुं, समान्त्रानसामर्थ्यात् एकवचनेन
विहने । नचात्र द्वित्वं बहुत्वं वा विवक्ष्यते, लक्षणत्वेन
हि पत्नीशब्दस्य श्रवणात्, नचैकपत्नीकात् प्रयोगाद्वि-
पत्नीके प्रयोगेऽसिद्धेऽपि भवति, यथा तत्र सङ्ख्या उक्ता
तद्विद्वापि इति । तस्मादविकारेण पत्नीशब्दस्य प्रयोगः ।
अथापि **कथं हि देवत्वं** विवक्ष्यते, तथापि द्विपत्नीके प्रयोगे
सम्प्रतिपत्त्यभावादेकवचनार्थमेकवचनं, तदनेकपत्नीके प्रयो-
गेऽविरुद्धमित्यविकारेण प्रयुज्यते इति । (८।१।६ अ०) ।

—

द्विपत्नीके विकृतिप्रयोगेऽपि पूर्वे सप्रकृति मन्त्रस्यानुदाधिकारणम् ।

विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥

अथेदानीं विकृतौ पत्नीशब्दविवक्ष्यते, किं द्विपत्नीके बहु-
पत्नीके च प्रयोगे ऊहितव्यः, न ? इति । द्विवाची बहु-
वाची वा पत्नीशब्दो द्विवचनं बहुवचनस्योपाददानं प्रकृतौ

यदि नेद नीवाराख्यं स्यात्, न चेदमुभयमस्ति तस्माद-
भिधानसिद्धये ऊहितव्यो नीवारशब्द इति ।

तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-
त्वात् ॥ २५ ॥ (आ० नि०)

वागशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति, ऊह इति,
अविकारेण प्रयोगः । कुतः ? । तादर्थ्यात् तादर्थ्यं
ब्रीह्यर्था नीवाराखां, ये ब्रीहिप्रोक्षणादयः संस्काराः
क्रियन्ते, संस्कारैरविशिष्टत्वास्य ब्रीहिशब्दो यथा धान्येषु
ब्रीहिलक्षितेषु भवति, एवम् एतेषु अपि नीवारेषु ।
तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यः इति ।

उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥ (यु०)

कथं पुनर्ज्ञायते, यो यो ब्रीहिगतो विशेषः स नीवारे
व्यति १ । उक्तञ्च तत्त्वमस्य उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भाव-
पक्षेऽध्याये सामान्यं तत्त्विकीर्णं इति, तस्मादप्यविकारः ।
(८।२।८ अ०) ।

रिपद्यमादि शब्दं अक्षरं मयतादिति मन्त्राणामनुहाधिकारश्चम् ।

सप्तर्षिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥

(सि०)

सन्त्यध्विगुप्तये सप्तर्षिणोऽर्थाः, तद्यथा चक्षुः प्राण

इत्येवंमादयः सूर्यं चक्षुर्गमयताहातं प्राणमन्ववसृजतात्
इति । द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु किमूहितव्य उत, न ?
इत्युच्यते । ननु अन्यायनिगदत्वादेवायं नोहितव्यः,
द्वयोश्चक्षुषोरिकवचनान्तो यतः श्रूयते । उच्यते, नायम-
ग्निगौ अधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह, नहि अधिष्ठाने
सूर्यं गच्छतः, तेजोरश्मिवचनस्त्वयं, एकञ्च तत्तेजः ।
तस्मात् अयमन्यायनिगदः । द्विपञ्चादिषु च वैकृतेषु
प्रयोगेषु मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां घोषधीनां
च सन्धावन्नकामः इत्येवमादिषु पशुभेदात्तेजसो भेदे
गम्यमाने कृहः स्यादिति प्राप्नोति । ननु एकस्मिन्नपि
यथावधिष्ठानभेदेन भिन्ने, एव तेजसी । न इत्युच्यते, सूर्य-
मस्य चक्षुर्गमयतात इति यत् पशोस्तेजस्तत् हि विवक्षितं,
नाधिष्ठानभेदः, पञ्चन्तरेषु पशुतेजोभेदाद्ब्रू इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, संसर्गिषु चार्थस्थास्थितपरिमाण-
त्वात्, संसर्गिषु अर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथापि रश्मीनां
संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां रश्मयः, यद्येव पानीयस्य तैलस्य
घृतस्य वा स्तत्त्वा नानादेशेषु भिन्नाः समानदेशे एकी-
भूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः, तस्मादेकवचनान्तस्तेषां वाचक
इत्यनूहः स्यात् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (यु०)

लिङ्गं खल्वपि भवति, यथा संसर्गिणो न कृच्छन्ते
इति, न माता वर्धते न मज्जा न नाभिः प्राणो हि स इति

प्राणस्य सिद्धमनूहं हेतुत्वेनोपदिशति, तस्मात् ससर्गिणी
नोद्यन्ते इति । (८।३।१०) ।

विष्णुश्रवणे दक्षिणग्रेष एकधेतव्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकारणम् ।

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात्

२६ ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो
चदग्नीषोमीय पशुमालभने इति तत्राग्निगुप्रेषे समान्नायते,
एकधाऽभ्य त्वचमाच्छतात् इति तद्विकृतो द्विपञ्चादिषु
मन्दिह्यते, किमभ्यसितव्य, उताधिकारेण प्रयोक्तव्य ?
इति । किं प्राप्तम् ? एकधेत्ययमभ्यसितव्य । कुतः ? ।
एकसंयोगात् एकस्त्वचः प्रकारः आच्छता कर्त्तव्या इति,
तत्र द्वयोर्वह्नीषु वा तच्च उल्कृत्यमानासु नैक प्रकारो,
भवति, पर्यायेण हि तौ पशुभ्योऽपाच्छन्ति एकस्यां त्वचि
अपाच्छ्यमानायामेकेन प्रकारेणापाच्छेयुस्तास्मादसर्वविषयो
भवति अविहृत शब्द प्रयुज्यमानस्तस्मादभ्यसितव्य
इति ।

अविकारो वा बह्वनामेककर्मवत् ॥ ३० (पृ०)

वागव्यात्पक्षो विपरिवर्त्तते, नैतदस्ति, अभ्यसितव्य
इति, अविकारिण्यै प्रयोक्तव्य इति । कुतः ? । एकव्य
वचन एव शब्दः, एकीकृत एवा त्वचः इति ।

किं तत्र ऐक्य एककालोपदेशो वा एकदेशोपदेशो
ना १ । बह्वनामेककर्मवत् यथा बह्वनामेककाले कर्माणि
भवन्ति, एकधा गा पाययति इति, एवमिहापि ऐक्य
त्वच कुरु इति, बह्वना तु एकीकरणं शक्यते कर्तुं, नैक
स्यास्त्वच । तस्मादद्वीपु त्वचु एकीकरणमेकधाशब्दो
वदतीत्यवसेयम् ।

सकृत् त्वैक्य स्यादेकत्वात्तुचोऽनभिप्रेत तत्प्र
कृतित्वात् परेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं स्यात् ॥

३१ ॥ (उ०)

तुशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति, नाविकार, अभ्यसितव्य
शब्द इति, एककाले कर्मण्यभिधीयमाने सप्तत्वं त्वचाम
भिहितं भवति, तत्प्रकृतावेकस्यान्वचि असम्भवात् अन
भिप्रेत तत्प्रकृतित्वात् उत्तरासान्ततीना परेषु वर्द्धमानेषु
पशुषु अभ्यासेन अभिधानं स्यात् । (८।२।११५०) ।

—

हिमश्वादिपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य दवतानुसारणोहाधिकरणम्
मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्मत्वं च
प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवा
विकारं स्यात् ॥ ३२ ॥ (१म पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमोऽग्नीषोमीये पशावधिगुप्रैषे मेध
पतिशब्द एकवन्निगद, परेषा ग्राहिना द्विवन्निगद । तं
प्रातः सशयो भवति, हिमश्वादिषु पशुगणेषु किमधिकारेण

इतरयेतरश्च प्रयोक्तव्य , उत स्वामिपर ऊह कर्त्तव्य ,
 उत देवतापर ? इति । किम्यातम ? अविकार ।
 कुत ? । मेधपतित्व स्वामिदेवतस्य, स्वामी मेधपतिर्दे-
 वता च, स्वामिना पशुदेवताभ्यान्दत्त सङ्कल्पित, मेध-
 पतये स्वामिनेऽप्यसौ भवति, तस्य कार्यं करिष्यतीति ।
 देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्सृज्यते इति । त्रयाणामपि हि
 त मेध प्रति आधिपत्येन समवायोऽस्ति, सर्वत्र च आधि-
 पत्ये पतिशब्द प्रयुक्त , आ हिमवत , आ च कुमारीभ्य ,
 स एष त्रयाणा एकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च,
 यथा प्रकृतावविवक्षितैकत्वोऽविवक्षितद्वित्वश्च सम्बन्धमात्र
 निबन्धन , एव सर्वासु विकृतिषु । तस्मान्न विक्रियेत ।

अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासख्य

प्रयोग स्यात् ॥ ३३ ॥ (२य पू०)

अपि वा नैतदेव, तयोरिह समवाय , एकवन्निगदस्य,
 द्विवन्निगदस्य च । तयोरिकवन्निगद स्वामिनि प्रयोक्ष्यत,
 त्रिपा समान्नात* । त्रिपा द्विवन्निगद समान्नातस्त्रिपा
 सदेवते वक्ष्यति । तस्माद्विस्तृतौ वक्ष्येण देवतासु द्विवन्नि-
 गद ऊहेन प्रवर्त्तिष्यते, यजमानेष्वेकवन्निगद ऊह्यते ।
 एव यथासख्य प्रयोगो भविष्यति ।

स्वामिनो वैकशब्दादुत्कर्षी देवताया स्यात्

पत्रा द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥ (३य पू०)

शब्दश्च यत्त आकर्त्तयति, स्वामिदेवतयोश्च योर्वाचक
 इति, नैतदेव, एक एव मेधपतिशब्द । यस्मात् द्विवचन,

यस्मात् एकवचनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति । नन्वेकोऽपि मेधपतिः अपरोऽपि प्रतीयते, कथमवाचक इत्युच्यते । यदा स्वामिनस्तदा मेधपतये यो मेधस्तं मेध्यादुर उपनयतेति सम्बन्धः, यदा देवतावचनस्तदा मेधपतये उपनयत मेध्यादुर इति सम्बन्धः, स एष सकृदुच्चरित उभाभ्यां पदभ्यां न सम्बन्धमुत्पद्यते, वचनव्यक्तिभेदात् वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात् स्वामिनो वाचक इति अध्यवसीयते ।

अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते ? । तथा हि कल्प्यमाने एकवन्निगदे उक्तृष्येत एकदेवत्यः क्रतुः, तत्र प्रकरणं बाध्येत । यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवन्निगद उक्तृष्येत, तत्रैव यजमानयोर्देवतयोर्वाचको भविष्यति, तस्मात् प्रकरणानुगुह्याय स्वामिवचनः कल्प्यते, स्वामिपरस्योद्दो भविष्यतीति ।

देवता तु तदाशीष्टात्सम्प्राप्तत्वात् स्वामिन्यनर्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०)

तुमद्भ्यः पक्षं व्यावर्त्तयति, न स्वामिवचनो देवतापरो भविष्यति । कुतः ? । तदाशीष्टात् आयासाना मेधपतये मेधमिति देवताभ्यां हविराशास्यते, मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना उपनयत ताभ्याम् इति यजमानं प्रत्याशासानानुकीर्त्तनमनर्थकम्, अकर्त्तव्यञ्च, स प्राप्त एव स्वामिनं, मेधः किमर्थमाशास्यते । न च तेन नित्यमेव स्वामिसम्बन्धः

यस्मात् एकवचनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति । नन्वेकोऽपि मेधपतिः अपरोऽपि प्रतीयते, कथमवाचक इत्युच्यते । यदा स्वामिनस्तदा मेधपतये यो मेधस्तं मेध्यादुर उपनयतेति सम्बन्धः, यदा देवतावचनस्तदा मेधपतये उपनयत मेध्यादुर इति सम्बन्धः, स एष सकृदुच्चरित उभाभ्यां पदाभ्यां न सम्बन्धमुत्सृजते, वचनव्यक्तिभेदात् वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात् स्वामिनो वाचक इति अध्ववसीयते ।

अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते ? । तथा हि कल्प्यमाने एकवन्निगदे उक्तृष्येत एकदेवत्यः क्रतुः, तत्र प्रकरणं बाध्येत । यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवन्निगद उक्तृष्येत, तत्रैव यजमानयोर्दम्पत्योर्वाचको भविष्यति, तस्मात् प्रकरणानुग्रहाय स्वामिवचनः कल्प्यते, स्वामिपरस्योद्दो भविष्यतीति ।

देवता तु तदाशीष्टात्सम्प्राप्तत्वात् स्वामिन्यनर्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०).

तुगब्धः पक्षः व्यावर्त्तयति, न स्वामिवचनो देवतापरो भविष्यति । कुतः ? । तदाशीष्टात् आयासाना मेधपतये मेधमिति देवताभ्यां हविरायास्यते, मेधपतिभ्यां मेधमायासाना उपनयत ताभ्याम् इति यजमानं प्रत्यायासानानुकीर्त्तनमनर्थकम्, प्रकर्त्तव्यञ्च, स प्राप्त एव स्वामिनं, मेधः किमर्थमायास्यते । न च तेन नित्यमेव स्वामिसम्ब-

हेन प्रयोजनम् । याग एव हि न सवर्त्तत । तस्मात्
वचनो मेधपतिशब्द इति ।

उत्सर्गाच्च भक्त्वा तस्मिन् पतित्व स्यात् ।

३६ ॥ (यु०)

उत्सृष्टश्च यजमानेन नाय ममेति, केवल परकीर्णो
रक्ष्यते, कालेन देवतया सम्भक्ष्यते इति । क पुनरस्य
देवतया सम्बन्धः ? यत्तामुद्दिश्य परिषद्दोऽस्य त्यज्यते, स
च यागात् प्राकृत, तस्मात् यागात्परार्थं द्रव्य नास्तीत्य
परित्यज्य आसीत्, आत्मप्रधान यत्तदास्तीत्य, न य प्रति
आत्मा गुणभूतस्तादृशेषु भक्त्या पतित्व भवति ।
तस्मात् देवतयोरेव तत्र मुख्य मेधपतित्व, भाक्तस्वामिन
इति ।

उत्कृष्यैकसयुक्तो द्विदेवते सम्भवात् ॥ ३७ ॥

(आ०)

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्,

एकस्मिन् समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

(आ० नि० १म)

अत्रोच्यते, यो हि तो द्वावस्त्रीयोभौ तयोर्गणे मेधपति
शब्द, सचात्र देवतासमवेतस्तस्मिन् कर्मणि एकस्मै
एवाय मेध उपनयत इत्युच्यते । तस्मादेकवचनात्तो
एवाधी मेधपतिशब्दो नोत्कृष्यते इति ।

एकादशिन्याम् एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहाधिकरणम् ।

अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाभिसम-
वायात् स्यात् ॥ ४३ ॥

अस्त्येकादशिनी, प्रैषान्नेयेन वापयति मिथुनं सार
स्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेन
इत्येवमादि । अस्ति च प्रकृतौ अभिगुप्रैषे एकवन्निगदो
द्विवन्निगदश्च मेधपतिशब्दः, तस्येह चोदकप्राप्तिश्चिन्त्यते,
द्विवन्निगद ऊहितव्य एव, अथैकवन्निगदः किमविकारेण
प्रवर्त्तते, उत निवर्त्तते ? किं प्राप्तम् ? विकल्पो वा
प्रकृतिवत् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, विकारः एवैका
दशिन्यां न विकल्पः, तत एकवचनान्तेन निवर्त्तित
व्यम् । कुतः ? देवतापृथक्त्वात्, पृथगत्र देवता, अन्यस्य
पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येव, नात्र गणो देवतात्वेन,
तदभावात् समर्गित्वमपि नास्ति । प्रकृतौ च एतद्व्य
कारणं, एकवचनान्तस्य निवेशे न तदभावादिहास्ति
प्रवृत्तिः । यच्चोक्तम्, एकत्वेऽपि गुणानपागदिति,
परपक्षमन्वारुह्य तद्वचनं न स्वपक्षं तस्माददोष इति ।
(८।३।१४ अ०) ।

इति आचार्यशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
नवमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ।

भीमासा दर्शने

नवमाध्यायस्य चतुर्थं पाद ।

षड्विंशतिरन्ध्रं षड्क्रय इत्यादौ समस्योद्भाषिकरणम् ।

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृति
त्वाद्गणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासाम-
कात्स्न्येनाभिसम्बन्धो विकारान्न समास स्याद्
सयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥ (१म पू०)

अस्ति ज्यातिष्टोमे पशुगणीयोमीय, यो दीक्षितो
यदग्नीषामीय पशुमालभते इति । तत्राभिगुप्तैषे इदं
माम्नायते, षड्विंशतिरस्य षड्क्रय इति । तस्योद्कन
द्विपञ्चादीन पशुगणान् संप्राप्तम् । मैत्र श्वेतमालभते
कारुण कृष्णमपाक्षौषधीनाञ्च सम्भावन्नकाम इत्येवमा-
दिषु अयमर्थः सांशयिकः, किं षड्विंशतिशब्दोऽभ्य-
सितव्यः, किमविकारेण प्रयोज्यम्, किं वचनमात्रमूहि-
तव्यम्, अथ अस्य पदाभ्यासः, उत समस्य वचनम् ?
इति । किं प्राप्तम् ? षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, द्विप-
ञ्चादिषु पशुगणेषु प्रकृतावेकस्य पश्चात् षड्विंशतिर्वह्क्रय
उक्ताः, इह स गुणः प्रविभक्तः, पयो पयो षड्विंशतिर्वह्क्रयः,
तत्र यदि अविकारेण प्रयुज्येत, न कृतस्त्रा षड्कोर-

भिवदेत् । अथ समस्य वचनं क्रियते, तथा षड्विंशति
शब्दो निवर्त्तते, तत्रार्थे बाधितं स्यात् । नच सर्वाभिर्व-
द्भक्तिभिः पशोः सम्बन्धोऽस्ति । पशुद्वयस्य तांभिः सम्बन्धः,
नच पशुद्वयं पशुः ।

ननु पशोः कार्यं यः पशोः स्थाने, स वद्भिभिः
सम्बन्धयितव्यः, तथा हि प्रकृतौ वचनं कृतं, समस्ताभि-
र्वद्भक्तिभिः पशुद्वयस्य सम्बन्धे कृते एकैकस्य षड्विंशत्या
सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात् । अत्रोच्यते, नैव, प्रकृतौ
साक्षात् षड्विंशत्या पशुसम्बन्धः, इह परसंख्यया सम्बन्धे
क्रियमाणे परीक्षयाऽवयवसंख्या सम्बन्ध आनुमानिकः
स्यात् । न च निवर्गगतः षड्विंशत्या एकैकस्य सम्बन्धः
प्रत्यायितः स्यात्, षड्विंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्येदृग-
मपि तत्र गम्येत, न चैवं प्रकृतावभिधानं कृतं, तस्मा-
दभ्यसितव्य इति ।

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥ (आ०)

इति चेत् भवान् पश्यति, समासवचने अप्राकृतः
शब्द उच्चरितो भवति इति । अभ्यासेऽपि अनभ्यस्तं
प्रकृतौ वचनम्, इह साभ्यासमप्राकृतं स्यात् ।

न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ०, नि०)

नैव दोषः, गुण एव शब्दस्याभ्यासो नाम, स मत्पक्षे-
ऽप्राकृतः, त्वत्पक्षे पुनः शब्द एव, अङ्गगुणाविरोधे च
तादर्थ्यादित्युक्तम् । अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, प्रवि

भक्तं गुणं वक्तुं, यच्च श्रुतचिकीर्षयाऽश्रुत क्रियते, इत्यने
एव तदस्माभिः तस्माददोषः ।

समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यामि, अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो
भविष्यति, कात्स्न्येन बहुक्रयो वक्ष्यन्ते इति, समासेऽपि
चोदकानुग्रहः, कात्स्न्येन बहुक्रीणामभिधानात् अपि च
समासवचने योगपदवचनात् प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भवि-
ष्यति । तस्मात् समभ्यसितव्या बहुक्रय इति ।

नासम्भवात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, मम चोदकोऽनुगृहीतः बहुविंशतिशब्द-
प्रयोगात्, तच्च प्रयोगवचनः समस्य वचनात्, न च सन्ध-
यति चोदके प्रयोगवचनं प्रत्यादर्त्तव्यं, बलीयान् हि
चोदकः स हि धर्माणामुत्पादकः प्रापकश्च । प्रयोग-
वचनः प्राप्तानामुपमह्प्रादकः, स उत्तरकानिर्णयविप्रकर्षात्
दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ।

स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०)

स्वाभिश्च बहुक्तिभिः पशुरूपलक्षितः प्रकृतौ, इहापि
तथैव उपलक्षितव्यः, सोऽभ्यासवचने शक्यते, समास
इत्यने हि परमहत्या समुदायस्योक्ता भवति । तथा
न स्वाभिः पशव उपलक्षिता भवन्ति, तस्मादसद्वैतत् ।

वङ्गीणान्तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्
प्राधान्यमभिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदेवम, अभ्यसितव्यः
षड्विंशतिशब्द इति, किन्तर्हि ? समस्य वदितव्या षड्-
क्रय इति । कुतः ? । तत्र वङ्गीणां प्रधानत्वात्, प्राधान्यं
हि तासां, प्रकृतौ षड्विंशतिरेता वङ्ग्यः इति अभिसम्बन्धः,
तत्रेप्सितः षड्विंशतिरस्येति वङ्ग्यो गणिताः, न ताभिर्ग-
णिताभिः पशुरुपलक्षितः । किंकारणम् ? । वङ्गीभि-
र्गणितभिर्दृष्टं प्रयोजनं कृत्स्नं पार्श्वमुद्धरिष्यते इति, न
तु वङ्गीभिर्गणिताभिः पशवुपलक्ष्यमाणे किञ्चित् दृष्ट-
मभ्यधिकं भवति, तस्मान्न पशुसम्बन्धो विवक्षितः, एव
प्राधान्यं वङ्गीणाम्, अग्निगोः, वङ्कार्थत्वान्न तस्य सहस्रा-
पशुसम्बन्धः प्रयोजनम् । तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यम्,
एतावत्त्वं प्रकृतौ उक्तमिति विवक्षितौ एतावत्तैव वक्तव्येति
तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यमिति ।

तासाञ्च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥ (यु०)

तासाञ्च वङ्गीणामिदं कात्स्न्यमुच्यते, न पशूनाम्,
ता अनुष्ठगोच्चावयतात् इति, षड्विंशतिवङ्ग्यस्ताः प्रयत्नेन
उद्धर्त्तव्या इति । इतरथा षड्विंशतिरस्य वङ्ग्यस्तं प्रय-
त्नेन किञ्चित् कुर्यादित्येवमभिमन्मग्नो भवेत् । यद्दि लक्ष्यते,
तद्विकार्यसम्बन्धार्थं प्रतिनिर्दिश्यते । तदिह षड्विंशति
रस्य वङ्ग्यस्ताः इति वङ्गीणां प्रतिनिर्देशः कार्यार्थः ।
तस्मात्तासां प्राधान्यमिति ।

अपित्वसन्निपातित्वात् पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं

स्यात् ॥ ९ ॥ (पू० २)

अपित्विति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदेवं, समसितव्या षड्-
 क्रय इति, किन्तर्हि ? अविकृतः षड्विंशतिशब्दः प्रयो-
 ज्यः । कुतः ? असन्निपातित्वात्, असन्निपाती ह्यभिगुः,
 न करणत्वेन निर्द्दिश्यते, यदि हि करणत्वेन निर्द्दिश्येत्,
 ततोऽनेन प्रकाशितं कर्त्तव्यं, न ध्यानेनेति मन्त्रान्तेन
 कर्मसन्निपातः स्यात् । तत्रायमविकृतेन योगपदं कर्त्तुं
 मिति विक्रियेत अभ्यस्येत वा । अथ पुनरेतदकरणं, क्रिय
 माणानुवादिनयनकालमभिगुवचनमनेकस्मिन् पशौ चोद-
 केनाव निपतितम् । तत्रैषां स्वसङ्गावतीषड्कीरभि-
 वदितुमशक्यं विप्रतिपत्तिरूपं तत् । तस्मान्न तदङ्गीणामि-
 यत्ता षडित्या, किन्तर्हि ? षड्विंशतिसङ्गायाःसम्बन्ध-
 कर्त्तव्यः, यथा द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा पशोरे पत्नीशब्द-
 एकवचनान्तो न सङ्गाया पत्नीः परिच्छिनत्ति, किन्तर्हि ?
 एकत्वेन सम्बध्नाति एवमिहापि, तस्मादविकारेण प्रयोगः ।
 एवमविकारे आर्षमनुषङ्गीयते इति ।

विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥१०॥ (उ०)

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते, नाविकारः, ऊहः कर्त्तव्य-
 इति । यद्यत्षड्व्येषु आहत्य तत्षड्व्योच्चार्यते, तत्र
 वचनप्रामाण्यात् विप्रतिपन्नसङ्गाकस्य शब्दस्य प्रयुज्य-
 मानस्य अदृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते, यथा प्रकृतो पत्नीशब्दस्य,
 न तु इहाहत्य षड्विंशतिशब्दोऽनेकस्मिन् पशौ प्रयुज्यते,
 किन्तु चोदकेनेह प्राकृतवचनं प्राप्यते । तत्र यत् न्याय्यं
 तत् चोदकः प्रापयिष्यति, नाहत्य षड्विंशतिशब्दम् । कि

तत न्याय्यम् १ । यत् प्रकृतौ विवक्षितं, प्रकृतौ च वङ्गीणां
इयत्ता कथिता । तस्मादिह सा प्रदिश्यते ।

नन्वेतदुक्तं नाग्निगोः करणत्वेन निर्देश इति, यदा च न
करणं, तदा कथमयं वङ्गीयत्तावचनः, श्रुत्या पङ्क्तिश्रुति-
सङ्ख्यावचन एव भवितुमर्हति इति । उच्यते, यद्यपि नास्य
तृतीयया निर्देशः, तथापि प्रयोगवचनेनोपगृहीत साधको
भवन कमन्यं दृष्टमुपकारं करिष्यति, अन्यतोऽवदानप्रका-
शनात् । अत्रोच्यते, नास्यावदानैरभिमन्यन् प्रकृतियाग
प्रयोगवचनो यागेन सम्बध्नाति, तत्र च हविष्कङ्कीर्त्तन
दृष्ट प्रयोजनं, पङ्क्तिश्रुतिश्रुत्योऽपि तत्सुतये भविष्यति
इति । नैतदेवमिति ब्रूमः, प्रकरणात् यागमात्रेण अभि-
सम्पन्ने सति ऋत्विजां प्रैष इति गम्यते । लिङ्गात्तु शमि
तृप्रेषमेनमध्यवस्यामः । तथारूपाणि ह्यत्र वाक्यानि, दैव्या
शमितार उपहृता मनुष्या आरभध्वम् इति । तथा पङ्-
क्तिश्रुतिरस्य वङ्गीयस्ता अनुष्ठोच्चावयतात् इति । तस्मात्
वङ्गीयत्तावचन एव न पङ्क्तिश्रुतिसङ्ख्यावचनः । यथा यज
मानपटे एकयजमानवाचिनि स्वसङ्ख्यामात्रकवचनमिति-
कृत्वा द्वियजमानके च प्रयोगे स्वसङ्ख्यावचनप्रदेशात् ऊहः
क्रियते, एवमिहापीति ।

अपूर्वत्वात्तथा पक्ष्याम् ॥ ११ ॥ (यु०)

यदुक्तं पक्षीवदिति, युक्तं पक्ष्या न तत्रैकपक्षीके यज-
माने पक्षीशब्द समाम्नातः, द्विपक्षीके बहुपक्षीके च प्रदे-

शात् भवति । यथा एकस्याः पद्म्याः स्वमङ्गावचनः, एव
द्वयोर्वह्नीनां च स्वमङ्गावचन इति । तस्माच्चैषस्य पद्म्याम् ।

आम्नातस्त्वविकारात् सङ्ख्यासु सर्वगामि-
त्वात् ॥ १२ ॥ (पू० ३)

तु शब्दोऽन्यं पञ्चमवतारयति, न समस्य वचनं मङ्गा-
ङ्ग. म्यादिति, यथा समान्नात पङ्क्तिविशतिप्रातिपदिकं प्रथ-
मम्, एवमविकारे आपानुचङ्गो भविष्यति । प्रविभक्तं
गुणमभिवदितुं वचनमूहिष्यते, पङ्क्तिविंशती एतयोर्वह्नीय
इति । ननु पङ्क्तिविंशती इत्यभिधाने वह्नीणां प्रथमा न
प्राप्नोति । उच्यते, यदा पङ्क्तिविंशतिगुणः प्राधान्येन वि-
चिन्तो भवति, तद्विशेषणार्थं सङ्ख्येयमुच्चार्यते, तदा
प्रथमान्तेनापि लक्षणया सङ्ख्या विगेष्यते, यथा इन्द्राग्नी
देवते इति । यदा द्विवैरेष्वर्थकर्मणोऽर्थो गुणो विवचिन्तो
भवति, तदैकवचनान्तमेव इन्द्राग्नी इति शब्दो लक्षणया
विगिनटि । तथा च प्रयोगो दृश्यते, पञ्चपञ्चाशतस्त्रिंशत-
सप्तत्यस्य पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशा पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशा
पञ्चपञ्चाशत एकविंशतिः इति सङ्ख्यावचनः शब्दः त्रिंशत इत्य-
नेन लक्षणया विगेष्यते । यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा-
पर्यटिति, एव पङ्क्तिविंशती वह्नीय इति । एवमविकार च
भविष्यति, वह्नीगामी च पङ्क्तिविंशतिशब्दो भविष्यति
इति ।

सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्वह्नीयः पुनः प्रधानम् ॥

सत्यमुपपद्यत एव वचनं, षड्विंशती वङ्गय इति ।
सङ्ख्याप्रधानस्त्वेवनिर्देशः कृतो भवति, षड्विंशतिगुणः
प्राधान्येन विवक्षितः, तद्विशेषणत्वेन वङ्गीणामुच्चारणं,
वङ्गयः पुनः प्रकृतौ प्रधानं, न सङ्ख्या, तदुक्तं, प्राधान्यमधि-
गोस्तदर्थत्वात् । तासाञ्च कृत्स्नवचनात् इति, तदेव न
प्रकृतिवदभिधानं कृतं भवेत् । तत्र चोदक एव बाध्येत ।
तस्मात्समसितव्यमेव वचनमिति ।

अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्गीणां स्यान्नि-
र्देशः ॥ १४ ॥ (यु०)

न खल्वप्यस्मिन् पक्षे सर्वमेवान्नातमुच्यते, अनाम्नात-
वचनमपि प्रतीयते इति षड्विंशती षड्विंशतय इति ।
अथ द्विवचनं बहुवचनं वा अनार्प, तथा न क्रियते, न
तासां वङ्गीणा कृत्स्नैर्नाभिधान स्यात् ।

अभ्यासी वाऽविकारात् ॥ १५ ॥ (पू० ४)

वाशब्दः पक्षं व्यायर्त्तयति, न समासवचनम्, अभ्यासः
स्यात्, एवमविकारो भविष्यति । तच्चार्यचोदकावनुग्रही-
ष्येते । सर्वं समान्नात कृतं भविष्यति । केवलम् अस्य-
शब्देऽभ्यसिष्यते, कृत्स्नाय वङ्गयोऽभिहिता भविष्यन्ति ।

पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्
तस्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

तुशब्देनावधार्यते, नैतदेवं, समस्य-वचनमेवेति । कथम् ? ।

एवं सति पशुः प्राधान्येनाव निर्दिष्टः स्यात्, पशोः पशोः
 षड्विंशतिः, षड्विंशतिर्वद्भ्यः न कश्चित् अपड्विंशति
 वद्भिः पशुरिति पशोः सङ्ख्यासम्बन्धेऽभिधित्तिते एव वचनं
 भवति । न च पशुसङ्ख्यासम्बन्धः प्रकृतौ विवक्षितः इति ।
 उक्तमियत्ता वद्भीणां प्रकृतौ वक्तव्या । इहापि मैव चोद-
 केन प्रदिश्यते । तेन नाभ्यासः कर्त्तव्यः, स हि पशुनिमित्त-
 त्तकः, तस्मात् समस्य-वचनं वद्भीणां कर्त्तव्यमिति । (८ ।
 ४ । १ अ०) ।

चतुस्त्रिंशत्वाजिन इत्यनेन आश्रमेधिकमवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशत्वाङ्गिरूप
 विशेषवचनाधिकरणम् ।

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥२७॥

अश्वस्यमेधः, तत्र सवनीयः पशुः अश्वस्तूपरगोसृगौ
 च । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये षड्विंशतिरस्य वद्भ्यः
 इति वचनं, तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्राश्वस्य चतुस्त्रिंश-
 द्भ्यः तूपरगोसृगयोः षड्विंशतिः, अस्ति तु ऋक् समा-
 म्नाता, 'चतुस्त्रिंशदाजिनो देवबन्धोर्वद्भीरश्वस्य खधितिः'
 समेति । अच्छिद्रा गात्रा वयुना क्षणोत् परुष्यरुतनुधुष्या
 विशस्ता इति । तदिदं सन्दिह्यते, किं अश्वस्य वैशेषिक
 मिदं वचनं कर्त्तव्यं, तूपरगोसृगयोः समासेन, उत सर्वेषां
 मेध समासवचनम् ? । किं प्राप्तम् ?, अश्वस्य चतुस्त्रिंश-
 द्भ्यस्तस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्त्तव्यम् । कस्मात् ? ।

वचनात्, एवं चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोः इत्येतत् वचन-
मर्थवदिति, इतरथा एतद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद्वैशे-
पिकमश्वस्येति । (८ । ४ । २ अ०) ।

आश्रमेधिकसवनीयाश्च न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् इत्यनेन समस्ताया एव
ऋचो निषेधाधिकरणम् ।

तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंश-
द्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ (सि०)

तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते, प्रकृतौ यत् कृतं
वचनं तत् कर्त्तव्यमिति । कथम् ? । न चतुस्त्रिंशदिति
ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति, सा नियुज्यमाना
चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् वारयति शब्दः, तस्मात् प्रतिषिद्धत्वा-
द्वैशेषिकं वचनं न कर्त्तव्यं सामानिकं वचनं कर्त्तव्यम् ।

ननु षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति वचनात् प्रति-
षिद्धेऽपि वैशेषिकमेव वचनं कर्त्तव्यमिति । न, इत्युच्यते ।
न ह्ययं षड्विंशतिशब्दो विधीयते, किन्तुर्हि ? यथाप्राप्त-
वचनमनूयते, ऋचमवगम्यते ? । एवकारकरणात्, यथा-
प्राप्ते एवकारकरणं, न च षड्विंशतिशब्दः प्राप्तः, षड्-
विंशतिसङ्ख्याभिधानं प्रकृतौ कृतमिहापि तटेष प्राप्तम् ।
षड्विंशतिशब्देन तत् प्रकृतौ लक्षितमिहापि षड्विंशति-
शब्दस्तद्वचनार्थमेवोच्चारितः । षड्विंशतिसङ्ख्यापरेऽनेको-
ऽर्थो विधीयते, चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः, षड्विंशतिसङ्ख्यावच-

नञ्च, तत्र वाक्यं भिद्येत, भिद्यमाने एकवाक्यरूपं बाध्येत । किं तत् ? । साकाङ्क्षत्वं, न चतुस्तिग्गदिति ब्रूयात् पद्विगतिरित्येव ब्रूयात् इति । एतद्वि वचनं चतुस्तिग्गद्वचनाभावे प्राप्तमेव सत् कर्त्तव्यतया प्रतिषेधं प्रशंसितुं मुञ्चार्यते, तदेवमेकवाक्यतामापद्यते । सैकवाक्यता सह्या परे बाधिता स्यात् । अनेकार्थविधानश्चान्याय्यम्, एकार्थविधाने सम्भवति, भूयसी हि तत्रादृष्टकल्पना स्यात् । तस्माद्यथाप्राप्तवचनं कर्त्तव्यमिति ।

ऋग्वा स्यादाम्नातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥

१९ ॥ (पू०)

आम्नाता हि ऋक् प्रतिषिद्धा च तस्मादग्नस्य वैशेषिक वचनं स्यात् । तथा च अविकल्पो भविष्यति, अविकल्पश्च न्याय्यः । विरुद्धे विरुद्धं वचनं अन्योन्येन भवति । न भवति इति चेत्, न प्रतिषेधः । नेति चेत्, न विधिः । तस्माद्वैशेषिक वचनं कर्त्तव्यम् ।

तस्यान्तु वचनादैरवत् पदविकारः स्यात् ॥

२० ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, ऋक् तत्र प्रतिषिध्यते इति । नैतदेव, तस्या वचनात् पदविकारः स्यात्, वचनं हि भवति, न चतुस्तिग्गदिति ब्रूयात् पद्विगतिरित्येव ब्रूयात् इति । तत्र चतुस्तिग्गत्पदं श्रुत्या प्रतिषिध्यते, ऋक् लक्षणया प्रति

विध्यते । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्नाय्या । तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्त्तव्यमिति ।

सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात् ॥

२१ ॥ (उ०)

सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽयं, न चतुस्त्रिंशत्पदस्य । कस्मात् ? । पदेन असंयोगात्, चतुस्त्रिंशत्पदेन ऋचः संयोगो न स्यात्, विना तस्मात् पदात्, नैव ऋक्-शेषो वङ्निगणनं कुर्यात् ।

अथ षड्विंशतिपदेन सम्बध्येत, तथापि नाष्टवह्नी सङ्ख्यां ब्रूयात्, तव दृष्टोऽर्थो नावकल्पेत, ऊनञ्च वाक्यमर्थं न साधयेत्, ऊने च वाक्ये दोषप्रवृत्त्यात्, मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यद्येन्द्रगर्भः स्वरतोऽपराधात् इति । चतुस्त्रिंशत्पद चेह अनर्थकं स्यात् । तस्मात् समस्य-वचनं कर्त्तव्यम् । ऋचय विध्यन्तरेण विहितत्वाद्वैशेषिकं वचनमिति । (८ । ४ । ३ अ०) ।

—

अष्टोमीयपद्यावुक्तं द्वितीयं वपाभिधानाधिकरणम् ।

वनिष्टुसन्निधानादुरुक्तेण वपाभिधानम् ॥२२॥

जातिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशौ अग्निगो वचनं, वनिष्टु

मस्य मा'राविष्टोरूक मन्यमानाः इति । तत्रोरूकशब्दं प्रति विचारः, किं वनिष्टुमस्य मा'राविष्टोरूकसदृशं मन्यमानाः, उत उरूकवपां मन्यमाना वनिष्टुं मा'राविष्ट ? इति । किं प्राप्तम् ? वनिष्टुमुलूकं मन्यमाना इति । कथम् उरूकशब्द उलूकवचनः ? रसयोः समानवृत्तित्वात्, पथ्यङ्कः पत्यङ्कः, रोमाणि, लोमानि, अद्भुरिः अद्भुलिः । उलूकसदृशत्वाच्च वनिष्टोः, वपायाश्चाप्रसिद्धेः ।

एव प्राप्ते ब्रूम', उरूकशब्देन वपाभिधानं स्यात् । वपा मन्यमाना वनिष्टुं मा'राविष्टेति एषा बुद्धिः क्रियमाणा दृष्टार्था भवति, भवति हि वनिष्टुमन्निधानात् व्यामोहेन वनिष्टोर्लवनप्रसङ्गः, तच्च निवर्तयन्नेप शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति, न हि वनिष्टुर्न लवितव्य एव, वपोऽरणकाले वपा मन्यमानेन लवितव्यः इतरस्मिन् पक्षे वनिष्टुं मा'राविष्टेति लवितव्ये वनिष्टौ अनर्थकः प्रतिषेध उलूकसदृशवचनेन अदृष्टार्थम् । कथं पुनर्वपायाम् प्रयुक्तौ वपा प्रत्याययिष्यति उरूकशब्दः ? इति । उच्यते, अवयवप्रसिद्ध्या उरूकशब्दस्तावदिस्तीर्णं वचनो दृष्टः, तद्यथा उरु राजाङ्गणम् उरु तैलिकाङ्गणमिति । तथा, उरु हि राजा वरुणयकार सूर्याय पत्या मन्वेत वा उ इति । तथा उरु विष्णो विक्रमस्य इति । इहापि स विस्तीर्णं वचन एव । तथा कशशब्दो मेदसि प्रसिद्धः, यथा कश बाहिनो रथा, मेदोबाहिन इति गम्यते । तस्यैकदशः कशब्दः समुदायप्रत्ययमादधाति । मेदस्विनी तस्य वपा, न विस्तीर्णं मेदो मन्यमानेन तत्प्रतिष्ठो वनिष्टुर्लवितव्य

इति वपावचनता सिद्धा भवति । किं भवति प्रयोजनम् ? ।
 वनिष्टुवचनपक्षे उपमानस्य उरुकशब्दस्य अनूहः । वपा-
 वचनपक्षे उरुकशब्द ऊहितव्यः कशब्दयेति उरूणी के,
 उरूणि कानि । अथ वा उरुके उरुकानिः यदि समा-
 साभिप्रायः । (६।४।४ अ०) ।

अभिगौ प्रशसा वाहं इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशसापरवाधिकरणम् ।

प्रशसास्याभिधानम् ॥ २३ ॥ (पू०)

तस्मिन्नेवाभिगवायाम्नायते, प्रशसा वाहू इति । तत्र
 सन्देहः किं प्रशसा वाहू कृणुतात् प्रशमेति तृतीयान्तः,
 प्रशसा वाहू ग्रहीतव्याविति, उत, प्रशमेति द्विवचनं,
 आकारे विभक्तेः कृते प्रशप्तौ वाहू कर्त्तव्याविति ? ।
 किं प्राप्तम् ? प्रशसास्यभिधानम्, असौ हि शासशब्दः
 प्रसिद्धः, तथाहि तमनुवदति, दश प्रयाजानि द्वादश शास-
 माहरेति, असिं वै शासमाचक्षते इति । 'अनर्घिका च
 वाहोः स्तुतिः, स्तुतौ वाहू किमप्यदृष्टं कुरुत इति मान्त्र
 वर्णिक तयोर्देवतात्वं कल्पितं स्यात्, तच्चायुक्तम् अन्यस्मिन्
 पक्षे सति । तथा गौनःश्रेफे भवति दर्शनम्, अतस्त्वानग्नि
 शामहस्तं शामेन विगमनत्वात् दृष्टुमुक्तं इति । तस्मा-
 दसिना प्रशमेति गम्यते ।

वाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥ (सि०)

अथ वा बाहुप्रशंसेमा, प्रशमा बाहू कण्ठतात् प्रशस्तौ
 बाहू च्छेत्तव्याविति । तथा प्रशसाशब्दस्य दृष्टार्थता भवि-
 ष्यति इति, कात्स्न्येन हि बाह्वोः प्रशस्तता, कृत्स्नौ
 बाहू उद्धरतेत्यर्थः, कृत्स्नौ च बाहू उद्धर्तव्याविति ।
 इतरस्मिन् पक्षे स्वधितिना विग्रसनं क्रियते अनेन वाचकः
 शब्दः उच्चार्यते । यदि वा मान्त्ववर्णिकं द्रव्यं विधीयते
 अग्निना बाहू हेतव्यौ इति, तत्रायुक्तं विधिविहिते
 स्वधितौ सति । न च न प्रशस्तौ बाहू, ताभ्यां पशुर्हि
 गच्छति । अवनम्य च शमीकरीरे भक्षयति । तस्मात्
 बाहुप्रशंसा । किं भवति प्रयोजनम् ? । अश्वमेधेशतं
 राजता हरितक्षरवोऽसयः, तत्रासिपर ऊहो भवति, यथा
 पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा बाहुपरिणोहेन
 भवितव्यम् (८ । ४ । ५ अ०) ।

८१

अधिरा श्येनमस्य यस्य इत्यादौ श्येनादिशब्दानां कातसर्ववचनाधिकारणम् ।

श्येन-शला-कश्यप-कवप-स्त्रिकपर्णेष्वाह्रतिवचनं
 प्रसिद्ध-सन्निधानात् ॥ २५ ॥

अस्मिन्नेवाधिराविदमान्नायते, श्येनमस्य यस्यः कण-
 तात् शला टोपणी कश्यपेवांसौ कवपोरु स्त्रिकपर्णाष्टौ
 वन्त इति । एषु मशयः, किं आह्रतिवचनमेषु भवति,
 उत कात्स्न्योद्धरणम् ? इति । किं प्राप्तम् ? , प्रसिद्धमपि

धानात् आकृतिवचनम्, इह प्रसिद्धस्य सन्निधौ यदभिधी-
यते, किञ्चिद्विद कर्त्तव्यमिति तत्राकृतिवचनं गम्यते,
यथा अमी पिष्टपिण्डाः सिद्धाः क्रियन्ताम् इति अर्जुन-
वदरा मेखलाः क्रियन्ताम् इति सिंहाकृतिवचनं मेखला-
कृतिवचनञ्च गम्यते, एव श्येनाकृति वचनं कर्त्तव्यं, श्येना-
कृती दीपणी, कश्यपाकृती असौ, कश्यपाकृती जरू,
करवीरपर्णाकृती अष्टीवन्तौ इति ।

कात्स्न्या वा स्यान्नाभावात् ॥ २६ ॥ (सि०)

वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति न चैतदस्ति, आकृतिवचन-
इति, किन्तुहि, कृत्स्नोद्धरणं विवक्षितं, कृत्स्नानि उद्धृ-
तानि एतानि एतदाकृतिकानि भवन्ति । यथा श्येनाद्या-
कृतिकानि भवन्ति, तथेतानि कुरुत, कृत्स्नानि उद्धरतेत्य-
यमर्थोऽवगम्यते, नक्षत्रयेदं चोद्यमानं दृष्टार्थं भवति ।
कृत्स्नोद्धृतैर्हि तैः प्रयोजनम् । तथा हि तदाकृतिधानाम-
वत्तं भवति । इतरथाऽतदाकृतिकानामवद्यात् । तस्मात्
कात्स्न्यामवगम्यत इति ।

अधिगोच्य तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ (यु०)

अधिगुद्याद्धानामुद्धरणार्थः, अद्धानां कात्स्न्येनोद्धरण-
कथं स्यादित्येवमर्थः । कथम् ? । एवं हि भवति वचनं,
गायं गायमस्यानूनं कृणुतात् इति । तस्मादपि श्येना-
दिभिः कृत्स्नोद्धरणं गम्यत इति । प्रयोजनं पक्षोक्तम् ।
(८।४।६ प०) ।

‘दर्शार्थोद्भूताग्निर्नोपि प्रायश्चित्तपक्षज्योतिषतया चतुर्विधाधिकरणम् ।

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थे
हि विधीयते ॥ २८ ॥

अस्ति अग्निहोत्रम्, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
इति । तच्चेदमात्रायते, अग्नये ज्योतिषतेऽटाकपालं
निर्वपेत् यस्याग्निरुद्भूतोऽहुतेऽग्निहोत्र उदायात् इति ।
यदि तु दर्शार्थेन पौर्णमासार्थेन वा अग्निः उद्भूतोऽहुतेऽग्नि
होत्रे उदायात्, किं ज्योतिषती कर्त्तव्या, न ? इति ।
प्राप्तम् ? कर्त्तव्येति । कुतः ? उपसम्प्राप्तं हि
निमित्तं, भवितव्यं नैमित्तिकेनेति । अग्निरसौ उद्भूतो-
ऽहुतेऽग्निहोत्रे ‘उदातः, एतावच्च निमित्तं ज्योतिषतया,
तस्मात्सा कर्त्तव्येति । न चात्र शब्दोऽस्ति अग्निहोत्रार्थ-
मुद्भूत उदाते कार्येति तस्मादपि कर्त्तव्या ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रासङ्गिके एवमचरणकेऽग्नावनुगते
प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यं, परार्थं हि तदुद्दरणं कृतं दर्शपूर्ण
मासार्थम्, अग्निहोत्रार्थं चोद्भूतं व्यापके तदाम्नातम् ।
तस्मान्न कर्त्तव्यम् । आह, ननूक्तं नास्त्यत्र शब्दः,
अग्निहोत्रार्थमुद्भूतेऽनुगते प्रायश्चित्तमिति । अधोच्यते,
यद्यपि नास्त्येवञ्जातीयकः शब्दः, तथाप्यग्निहोत्रार्थं
मेवोद्भूतेऽनुगते प्रायश्चित्तं गम्यते । कथम् ? अग्निहोत्र
प्रकरणे एतदाम्नातमिति, अग्निहोत्रप्रकरणे आम्नानात्त
स्योपकारकमिति गम्यते । नाग्निहोत्रविशिष्टमुद्दरण,
स्वार्थं हि सर्वं क्रियते, न परविशेषणार्थेन । अत्रोच्यते,

अग्निसम्बन्धमेतत् प्रायश्चित्तमुच्यते, नोद्धानसम्बन्धम् ।
 किमतो यद्येवम् ? । यद्युद्धानसम्बन्धं भवेत्, उद्धानस्या-
 नृत्तत्वाच्चेतदुद्धानार्थमिति गम्यते, प्रकृतेनाग्निहोत्रेण प्रयो-
 जनेन सम्बध्यते । अग्निसम्बन्धे पुनर्गुणत्वादग्नेस्तेनैव
 प्रायश्चित्तस्य प्रयोजनसम्बन्धः, तत्रैवमुद्धृतो व्यापन्नो भवति,
 यद्वि स प्रयोजनं नाभिनिर्वर्त्तयति । तत्राग्निहोत्रार्थस्यो-
 ष्ढरणस्याग्निहोत्रनिर्वृत्तिः प्रयोजनम् । दर्शपूर्णमासार्थस्य
 दर्शपूर्णमासनिर्वृत्तिः । उद्धृतश्चानुगतं स्वस्मै प्रयोजनाया-
 योग्यं प्रायश्चित्तेन योग्यं क्रियते । तच्च योग्यं कुर्वन्
 प्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्योपकरोति । 'यस्तूद्धृतो दर्शपूर्णमास-
 प्रयोजनः तं योग्यं कुर्वन्नग्निहोत्रस्योपकुर्व्यात् । यस्त्वग्नि-
 होत्रार्थमुद्धृतः तं योग्यं कुर्वन् अग्निहोत्रायोपकरोति ।
 तस्मादग्निहोत्रार्थमुद्धृते प्रायश्चित्तम् । कथं पुनर्ज्ञायते,
 अग्निना प्रायश्चित्तस्य सम्बन्धः नोद्धानेनेति ? । अग्नि-
 विमिश्रितेन उद्धानेन सम्बन्ध इति श्रुत्या गम्यते, उद्धान-
 परीतेनाग्निनेति वाक्येन । श्रुतेर्वाक्यादस्तीयस्त्वादुद्धान-
 सम्बन्धं प्राप्नोति इति । उच्यते उद्धानसम्बन्धस्यापरिहार्य-
 त्वात् यम्योदायात् इत्यविषत्तितमेव प्राप्नोति, अदृष्टार्थत्वाच्च
 अनाकाङ्क्षितेन सम्बन्धः, तदुद्धानपरीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन
 सम्बध्यमाने व्यापत्तौ सत्त्वात्काङ्क्षितेन सम्बन्धः, दृष्टार्थता
 च । तस्मादुद्धानपरीतोऽग्निः प्रायश्चित्तेन सम्बध्यत इति ।
 दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतो यवानुगच्छति तत्राग्निहोत्रस्य पर-
 कीयाऽग्निर्गोपयः । परकीयहोडरणमिति तत्र प्रायश्चित्तं

न स्यात् । अपि च निष्प्रभं भवति । किमिति ? । यस्याग्नि-
 रुद्धतो अग्निहोत्र इत्यनुवादः । विधौ हि एतस्मिन् सति
 वाक्यभेदप्रसङ्गः । यद्यग्निहोत्रप्रयोजनमुद्हरणं, ततोऽकृत-
 प्रयोजनमिति विषयायाम् अहुतेऽग्निहोत्रे इति वचनमनु-
 वदितुमुपपद्यते । तस्मादपि अग्निहोत्रप्रयोजने उद्भूते-
 ऽनुगतं प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति । किन्तर्हि तदा कर्त्त-
 व्यम् । अविशेषविहितमग्नेरुपशमे प्रसज्यादिति । (८ ।
 ४ । ७ अ०) ।

धार्योऽग्निं प्रायश्चित्तस्यतीतिभ्यननुष्ठानाधिकरणम् ।

धारणे च परार्थत्वात् ॥ २६ ॥ (सि०)

इदमाम्नायते, धार्यो गतश्रिय आहवनीयः इति
 अस्यानुगमे प्रायश्चित्तं अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपाल निर्वपे
 द्यम्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्र उदायात् इति । तच्चैषो-
 ऽर्थं साशयिक, यदा धार्योऽग्निरनुगच्छति, तदा
 किमिदं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं, न ? किं प्राप्तम् ? कर्त्तव्यमिति ।
 उपसम्प्राप्त, हि निमित्तं, एतावदिह निमित्तं, अग्निरग्नि-
 होत्रार्थमुद्भूतः कृतप्रयोजन उदातीति । तच्चेह सर्वं
 प्राप्तं, तस्मात् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति । ननु सर्वकर्मार्थ-
 मितत् न केवलायाग्निहोत्राय । उच्यते, यदि सर्वकर्मार्थं,
 समुदायार्थं तत् न केवलमर्थेन भवतीत्युच्यते । यत्तु
 एकैकस्मै इत्येवं सर्वाधे तत्, सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्तमग्निहोत्राय

प्रयुक्तं भवति । न चेदं सर्वकर्मासमुदायार्थं, समुदायस्या-
चोदितत्वात् साधनानि प्रत्याकाङ्क्षाभावः । एकैकं तत्र
कर्माहरणमाकाङ्क्षति । तस्मात् सर्वार्थमपि सत् अग्नि-
होत्रार्थं भवति । एवञ्चेदनुगमनप्रायश्चित्तं प्राप्नोति
इति । यथा पर्युक्षण परिसमूहनं क्षणापवय इत्येवमादयः
पदार्था धार्येऽग्नावहन्यहनि क्रियन्ते एवं प्रायश्चित्तमपि
क्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, धारणे च गतश्रियोऽनुगमने इदं
प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । कुतः ? । परार्थत्वात्, न हि
तदा अग्निहोत्रार्थमुहरणं यस्मिन् काले भवत्यसौ गतश्रीः,
तत्रान्यार्थमुद्धृतोऽग्निः सर्वार्थं धार्यते, उहरणं तु तत्
एकस्मै एव प्रयोजनाय, धारणं तु सर्वकर्माय, नच
धारणेऽग्निहोत्रार्थेऽनुगमने प्रायश्चित्तं विहितं, किन्तु हि
उहरणे, परकीयं चात्रोहरणं, परार्थमुहरणं, यदर्थमुहरणं
तदर्थमुद्धृतेऽपि तत् प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न तत्रेदं प्राय-
श्चित्तमिति ।

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥३०॥ (आ.नि०)

अथ यदुक्तं, परिसमूहनं पर्युक्षणम् इत्येवमादयः
पदार्था धार्येऽपि क्रियन्ते, एव प्रायश्चित्तमप्नोति । अत्रो-
च्यते, युक्तं तत्, परिसमूहनादीनि क्रियन्ते, चोदितानि
हि तानि, संस्कारार्थत्वेन शक्यानि च अकृतप्रयोजनानि
च । उहरणं तु कृतप्रयोजनत्वात् निहनं, नियतदेश-

कालत्वाच्चाशङ्क्यम् । तस्मात् इदमतुल्यं प्रायश्चित्तेन ।
(६।४।८ अ०) ।

दशायसोदरणसामन्वकत्वाधिकरणम् ।

न तृत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

अस्यग्निहोत्रे उदरणमन्त्र, याचा त्वा होत्रा प्राणेन
उक्ताच्चा इत्येवमादि । तत्रायमर्थः साशयिक, यद्दर्शपूर्ण
मासार्थेनोदरणं क्रियते, किं तत्रैष मन्त्र कर्त्तव्यो न ?
इति ।

किं प्राप्तम् ? दर्शपूर्णमासार्थमप्युद्धृतेऽग्नौ अग्निहोत्र
हृत्यत एव । तत्र चेन्नन्त्रा न क्रियते, अमन्त्रोद्धृतेऽग्नि
होत्रे प्रवर्त्तते । तस्मात् मन्त्रेण तदुदरणं कर्त्तव्यम् ।
अथोच्येत, कालाभावे विगुणत्वादुदरणं नाग्निहोत्रे
स्येति, तत्र, कालमात्रं हि अपगतम्, उदरणं तु विगुणं
मध्यग्निहात्रस्य भविष्यतीति । एव चेत् समन्वक कर्त्तव्य
मिति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, परार्धम उत्पन्ने अग्नौ यस्य अग्नि
होत्रं प्रवर्त्तत, चोदनेति कर्म ब्रूम न तत्र मन्त्र कर्त्तव्य
इति । न तदग्निहोत्रस्योदरणं, अतः परकीये उदरणे
न कर्त्तव्यमिति । उच्यते, ननुक्तं, विगुणमुदरणमग्नि
होत्रस्यैव भविष्यति, न गुणाभावे प्रधानाभावोऽपि इति ।
अथोच्यते, न गुण काल, निमित्तमसौ भवति, इत्ये
तदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे क्रियमाणमश्रुतं कृतं

भवति । तस्मान्न तदुद्धरणमग्निहोत्रस्येति । न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र नन्वेति न कर्त्तव्यं, कृतोऽपि ह्यसावनर्थक इति । (६।४।६ अ०) ।

प्रायणीयवधी प्रदानधन्धानामननुष्ठानाधिकरणम् ।

प्रदानदर्शनं श्रयणे तद्वर्मभोजनार्थत्वात् संस्र
र्गाच्चि-मुद्धकवत् ॥ ३२ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे समाग्रायते, आदित्य प्रायणीय पयसि चरु इति । तत्र सन्देहः, किं प्रदानार्थाः पयोधर्माः पयसि कर्त्तव्याः, उत न ? इति । यदि प्रदानार्थमेतत् पयः, ततः कर्त्तव्याः, अथ श्रयणार्थं, न कर्त्तव्याः । कथं सशयः ? । मममीनिर्हेयात् श्रयणार्थं पय इति गम्यते, देवतामस्यहस्य तु चरोरधिकरणे पयसि, श्रूयमाणे वाक्य-भेदागद्धा, अतः सशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? प्रदानार्थमिति । कथम् ? । आदित्य चरुर्भवति, स च पयसीत्येवमनेकार्थावधाने वाक्यं भिद्येत, हावपि चेदार्थो अतो वाक्यादवगम्येत, यद्यन्यतरदेवतयोर्विधीयते, तदाऽन्यतरदविधीयमानं गम्यते, अतो न वाक्यभेदः । यथा च न वाक्यभेदस्तथा श्रूयमाणं तद्व्यसं । तदाधिकरणमस्यैव विधीयमाने देवतासम्बन्धे पयसिर्नाशकव्यतिरेकः, प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् । देवतासम्बन्धे

तु विधीयमाने हि ये निर्दिश्येते चरुपयसी, तयोर्निर्देश-
सामर्थ्याद्वाक्येन संसृष्टं गम्यते, तच्च देवतया सम्बध्यते,
तच्चाध्यात्म्य आधारश्चरुर्भवति ।

आह, वाक्येन द्वे चरुपयसी गम्येते, न तयोः संसर्गः ।
उच्यते, यदा द्वे गम्येते, तदा प्रयोगवचनेन योगपदमेतयो-
र्गम्यते, तच्चाध्यात् संसर्गः, एकत्वाच्च वाक्यस्य समुच्चयः ।
तेनात्र निर्देश एव विवक्षितः, नाधिकरणसम्बन्धो गम्य-
मानोऽपि विधीयते । एवं तु निर्देशः क्रियते, संसृष्टे चरु-
पयसी कथं गम्येयातामिति, तत्र चरुसंसृष्टं पयः चरो
त्यज्यमाने नियतं त्यज्यते, तदस्य प्रदानदर्शनं भवति ।
पयसा अयमाणस्य तस्य प्रदानं कथम् स्यादिति सप्तमी
निर्दिश्यते । तस्मात् भोजनार्थं यागार्थमेतत् पयः ।
भोजनमिति सारूप्याद् यागमाह । तस्माच्च पयः प्रदा-
नार्थं पयोधर्मः सम्बध्यते ।

आह, न त्यागमात्रं यागः; देवतामुद्दिश्य यस्यागः न
यागो भवति । उच्यते, अयमप्यदिति देवतामुद्दिश्य त्यागः
क्रियते इति । आह, न पयसोऽदितिर्देवता, न ह्युद्देश-
मात्रेण देवता भवति, या यस्याग्र्यते सा तस्य देवता
इति । चरोद्यैषा ग्र्यते न पयसः । उच्यते, उभयस्य
निर्देशात्, उभयेन देवता सम्बध्यते, संसृष्टेन मधूदकवत्,
यथा दधि मधु घृतं धाना उदकं, तत् संसृष्टं प्राजापत्य-
मिति भवति, एवमेवेदं द्रष्टव्यम् । यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टं,
सप्तम्यर्थस्याजिषिकृतत्वादिर्देशमात्रस्य विवक्षितत्वात्, यद्यो-
दने दधि दत्वा अभ्यवहर्त्तव्यमिति ओदनस्य निर्देशमात्र

विवक्ष्यते, नाधिकरणत्वम्, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात्
प्रदानार्थं पयः प्रदानार्थाच्च पयोधर्माः कर्त्तव्या इति ।

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥ (यु० १)

एवञ्च कृत्वा प्रदेयसंस्काराणां केषाञ्चित् प्रतिषेध उप
पन्नो भवति, अयजुषा संस्तानपाकरोति, अपविषवति गां
टोहयति इति । प्राप्ते हि प्रतिषेधो न्याय्य इति ।

तस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥

(यु० २)

तत्प्रतिषेधे पयःप्रतिषेधे तथाभूतमपि लोके वर्ज्यते,
पयसा सिक्तं, पयः शृतञ्च । नचैव शयणार्थस्य द्रव्यस्य
धर्मः, यथा शयणार्थं पानीय, तत्प्रतिषेधे तैले पीतं पानीयं
न पातव्यमिति विलेप्य शवागूढं पीयते । नच तथाभूतस्य
वर्जनात् पयो लोके एवं भवति, भोजनार्थं हि तत् । यथा
हि लोके पयः, तद्वदिहापि भवितुमर्हति इति सामान्य
तो दृष्टव्यमिदम् ।

अधर्मत्वमप्रदानात् प्रणीतार्थे विधानादतुल्य
त्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥ (सि०)

अधर्मत्व तु पयसः, नास्य प्रदेयपयोधर्मा भवेयुरित्यर्थः ।
कुतः ? । अप्रदानात्, नहीदं प्रदीयते । ननु चरौ प्रदीय-
माने प्रदायिष्यत इत्येवमर्थं पयसि शयणमुच्यते । नेत्याह,

श्रुतश्रुतः कथं स्यादित्येवमर्थं हि तत् प्रायते । श्रुतेस्त-
 ग्दुनैः प्रयोजनमस्ति, न ह्यन्यथा चरुर्भवति इति, न तु
 प्रप्तेन पयसा नैतदातव्यं श्रूयते । कथम् ? । प्रणीतार्थं
 विधानात् । ननु वाक्यभेद एवं भवति इति परिहापित
 एष पक्ष, समष्टमत्र हविर्भवति इत्युक्तम् । उच्यते, अतुल्य
 त्वादससर्गं, अतुल्ये चरुपयसी, प्रत्यक्षतोऽधिकरणत्वेन
 पयः श्रूयते, प्रदेयत्वेन चरु, पयसी यदाक्येन प्रदेयत्व
 गम्यते, तदधिकरणश्रुत्या बाध्यते । यत्तु वाक्यभेदप्रसङ्ग
 इति, तन्न, न हि पयसि चरुरिति सम्यक् भविष्यति,
 कथन्तर्हि, पयसि आदित्य इति, सभावादित्यशब्देन
 सम्यग्येते, आदित्य. पयसि, आदित्यश्रुरिति उभौ चरु
 पयः शब्दौ आदित्यप्रधानावित्येक वाक्य भविष्यति, न
 वाक्यभेदप्रसङ्ग, पयसाधार आदित्यो भविष्यति । तस्मान्न
 पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्हन्ति ।

परी नित्यानुवादः स्यात् ॥३६॥ (आ० नि० १)

अथ यज्ञिङ्गमुक्तं, यजुषा वक्षानपाकरोति अपविच
 वति गान्धोहयति इति । नैतत्, एव सति अस्यार्थस्य
 साधक भवति, किन्तर्हि एतन्नित्यानुवादकम् । नित्य
 मेतमर्थं सन्तः अनुवदति । नैवाप्रदेयत्वात् यजुषा वक्षा
 अपाक्रियन्ते, न पविचवति गौर्दुह्यते । ननु नित्यानु
 वादोऽनर्थकः । उच्यते, न वयं प्रयोजनवक्षाम् अप्रयोजन-
 वक्षा वा विचारयामः, किम एतस्माद्वाक्याद्गम्यते ? इति
 परीक्षामहे, अस्माच्च वाक्यादिदं गम्यते, न यजुषा वक्षा

अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गौर्दुह्यते इति, तच्चास्य अप्र-
देयत्वात् अप्राप्त यजुः पवित्रं वेति ।

विहितप्रतिषेधो वा ॥३७॥ (आ० नि० २)

अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः, विहितं केषा-
ञ्चित् यजुषा बलानपाकरोति, पवित्रवति गां दोग्धि इति,
तस्य प्रतिषेधोऽर्थवानेव भवति इति ।

वर्जने गुणभाविंत्वात्तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात्
कारणात् केवलाशनम् ॥३८॥ (अ० नि०)

अथ यदुक्तं, पयःप्रतिषेधे पयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं
च वर्ज्यंते इति, तत्र ब्रूमः, युक्तं हि लोके यत्संसृष्टस्य
वर्जनं, तदेव हि तत्र प्रतिषिध्यते, नित्यं ह्युपमर्जनीभूत
भोजने पयः प्रचरति, यच्च प्रचरति, तत्प्रतिषेधोऽर्थवान्,
यत् न प्रचरति, तस्य ह्यप्रसङ्गात् प्रतिषेधोऽनर्थकः । ननु
केवलमपि लोके पय उपभुज्यते । उच्यते, कारणात् केव-
लाशनं, व्रतमौषधं वा यस्य, स केवलं उपयुङ्क्ते, नत्वे-
तत् प्रचुरम् । तस्मात् प्रायेण गुणभूतत्वात् पयसः, पयो-
युक्तमेव न भक्षयितव्यमित्येवमर्थः पयःप्रतिषेध उच्यते ।

व्रतधर्माच्च लिपवत् ॥ ३९ ॥ (आ०)

अथ कस्माद्वायमन्यः परिहार उच्यते ? व्रतवदेतत्
द्रष्टव्यमिति, यथा ब्रह्मचारिणा मांसं न भक्षयितव्यमि-
त्युक्ते दर्विगतमपि स्नेपं वर्जयन्ति, एवमिहापि पयो न

पातव्यमित्युक्ते पयसा भिक्तं पयसा 'संसृष्टं' वर्जयिष्यन्ति
इति ।

रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

(आ० नि०)

न वा एष परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो
वाशब्दः । कुतः ? । पुरुषधर्मत्वात् व्रतस्य, अदृष्टार्थं ब्रह्म-
चारिणो मांसाभक्षणं, तत्र तावदपि यो भक्षयति, यावति
मांसरसमात्रं विदितं भवति, तस्यापि दोषः, न स्नेह-
प्रकोपादि किञ्चित् दृष्टमपेक्षते, ननु पयःप्रतिषेधे तथा,
तस्मात् पूर्वं एव परिहार इति । (२।४।१० अ०) ।

अभ्युदयेऽष्टौ दधियतयोः प्रदियधमांस्तुष्टानाधिकरणम् ।

अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्

प्रवृत्तत्वात् ॥ ४१ ॥

इदं समाम्नायते, वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्हयति
वर्हयत्वस्य भ्रातृत्वं यस्य हविर्निरुक्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यु-
देति चेधा तण्डुलात्विभज्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे •
पुरोडाशमष्टाकपालं . निर्वपेत्, ये स्यविष्ठास्तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधंयक्षु येऽपिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते
चक्षुम् इति । शृते चक्षुर्दधंयक्षुम् इत्येतदुदाहरणम् ।

तत्रैषोऽर्थः सामयिक, किं श्रुते दधनि च इज्यार्था पयोधर्मा कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? । न कर्त्तव्या इति । कुत ? । अप्रदानार्थत्वात्, प्रणीतार्थे विधानात् अतुल्यत्वाच्च चरुणा न ससर्ग इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, अभ्युदये निमित्ते योऽय दोहो देवताया अपनीत, स स्वधर्मा स्यात्, इज्यार्थाश्च तत्र पयादधिधर्मा कर्त्तव्या । कुत ? । इज्यार्थमेव हि तत् पया दधि च प्रवृत्त, यतश्चेज्यार्थम्, अताऽस्येज्यार्था प्रवृत्ता एव धर्मा, तद्धर्माणा प्रवृत्तावस्ति कारण, निवृत्तौ नास्ति ।

ननु प्रणीतार्थे दधिपयसी विधीयेते । नेत्याह, वाक्यं हि तदा भिद्येत, चरौ देवतार्थे, चर्वर्थयोश्च दधिपयसौ । आह, ननु चरारपि देवतासम्बन्धो दधिपयसोरपि तथा, न भविष्यति वाक्यभेद इति । नैव शक्यं विभागं कर्त्तव्य इति, पूर्ववाक्यं वृत्तं, त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् इति । तदनन्तरं विभागविशेषपरमिदं भवति वाक्यं, ये स्वविष्टा, तानिन्द्राय प्रदात्रे दधयर्च्येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुतं चरुम् इति । अत्राविशेषाद्दधिपयसारपि विभागो वक्तव्यः । यदि च दधिपयसी विभक्तव्ये सती प्रणीतार्थेऽप्युच्येयाता, ततो भिद्येत वाक्यम् अतो नैतया प्रणीतार्थे विधानम् । अविधीयमाने च समस्यर्थे प्रातिपदिकार्थो देवतया सम्भक्त्येते, वाक्यसामर्थ्यात् । उभे च दधिपयसी देवतया सम्भक्त्येते चरुणा सह, दधनि चरुरेवो भाग इन्द्राय प्रदात्रे भवति इति । यथा

विभज्यमानेषु नानाद्रव्येषु उच्येत, रुक्मपात्रा समाहार्या
मणय, एको भागो देवदत्तस्य । रजतपात्रा सुवर्ण
निहितम् अपरो भागो विष्णुभिन्नस्येति सह पात्रीभ्या
द्वा भागौ गम्येते, विभागविशेषपरत्वाद् वाक्यस्य, प्रात्रगोच
विभक्तत्वादनुवादश्च सप्तम्यर्थो गम्यते । एवमिहापि विभाग
परत्वादेव वाक्यस्यास्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग
इति गम्यते । अर्थप्राप्तत्वाच्च सप्तम्यर्थोऽनुवादो भविष्यति ।
तस्मात् प्रदानार्थे दधिपयसी । प्रदानार्थाच्च दधिपय
सार्धर्मा कर्त्तव्या ।

शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०)

इतश्च प्रदानार्थे दधि पयसि च इज्यार्था धर्मा कर्त्तव्या
इति । कुत ? । सिद्धवत् शृतोपदेशो भवति, शृते चरु
दधयकम् इति । स सत्तु धर्मेषु उपपद्यते, इतरथा
यद्यपि न क्रियेत इति । तच्च सिद्धवच्छृतोपदेशो नाव
कल्पेत । तस्मादपि पश्याम इज्यार्था दधिपयसोर्धर्मा
कर्त्तव्या इति । (८:४ ११अ०) ।

पशुकामेष्टौ अधिमतयो प्रदयधम्यान्नुष्ठानीधिकरणम्

अपनयो वार्थान्तरे विधानाच्चरूपयो-
वत् ॥ ४३ ॥ (सि०)

अस्ति पशुकामेष्टि, य पशुकाम स्यात् सोऽमावास्या

निष्ठा वत्सानपाकुर्व्यात् । ये क्षोदिष्ठास्तानग्नये सनि-
मतेऽष्टाकपालं निर्वपेद् ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपि-
विष्टाय शृते चरुं ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधं-
चरुम् इति । शृते चरुं, दधंचरुमित्येतदुदाहरणम् ।
अत्र सन्देहः, किं शृते दधनि चेज्यार्था दधिपयोधर्माः
कर्त्तव्या उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेणाधिकर-
णेन कर्त्तव्या इति, समाना हि श्रुतिर्भवति इति । सिद्ध-
वच्च शृतोपदेशः सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषु उपपद्यते ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, अपनयो वा धर्माणां भवेत् । अर्था-
न्तरे ह्येतत्पयो विधीयते, दधि च अयणार्थं, न प्रदानार्थं ।
सप्तमीसंयोगात् चरुपयोवत् । यथा प्रायणीये चरौ
पयसि प्रदेयधर्मा न क्रियन्ते सप्तमीसयोगात्, एव-
मिहापि ।

लक्षणार्था शृतश्रुतिः ॥ ४४ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं सिद्धवच्छृतोपदेशो भवति इति । नैष
दोषः । अयणेन द्रव्यं लक्षयिष्यति, अर्थप्राप्तं हि चरौ
अयणं, तत्तत्स्वबं लक्ष्यते, अयणवति द्रव्ये चरुरिति ।
तस्मात् प्रदेयधर्मा न भवेयुरिति । (८।४।१२अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे दयणानां प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ।

अयणानान्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थं विधानं स्यात् ॥ ४५ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पयसा सैत्रावरुणं शीणाति सक्तुभिर्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रं आज्येन पालीवतम् । तत्र संशयः । किं अयणानां प्रदेयधर्मा भवन्ति, उक्तं न ? इति । कुतः संशयः ? । यदि प्रदेयानि अयणानि, तत एव प्रदेयधर्मा भवन्ति, अथ न प्रदेयानि, न भवन्ति इति । किं प्राप्तम् ? प्रदेयानि प्रदेयधर्मैः सम्बध्येरन् इति । अयणादि द्वयं जायते, पयोमिश्रश्च सोमो भवति, संमिश्रे च ह्यमाने पयोऽपि होमेन सम्बध्यते । यदि पयोमिश्रश्च सोमो भवति, तत्र सोमस्य पयसा मिश्रमानस्य न कश्चिदुपकारः पश्यामः, यागे तु उपकारो भवति निर्हन्तिर्नाम । यदि होमेन सम्बध्यत इति मिश्रणाभिप्रायः, ततः उपकारक मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण, श्रुतो हि गुणवान् यागः प्रत्यक्षः पयसा निर्बध्यत इति । सोमोपकारः कल्प्यः स्यात् । तस्मात् पयसा सोमो मिश्र्यते, स मिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं सम्बध्यत इति । न च प्राकृतं मिश्रणं केनचिद्द्रव्येण प्राप्तं, यत्रेदं द्रव्यान्तरं पयो विधीयते इति, अपूर्वत्वात् सोमस्य । तस्मात् प्रदानार्थस्य पयसो विधानं स्यात् । प्रदेयपशोधर्माद्याश्च कर्त्तव्या इति ।

गुणो वा अयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि०)

वा शब्दः पचं व्यावर्त्तयति । गुणभूतं पयः स्यात् सोमस्य, न प्रदेयद्रव्यं, प्रदेयत्वेनाश्वयणात्, सोमार्घ्येन च श्रुतत्वात् ।

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ (यु० १)

न होमि प्रयोगवचनेन वा अस्य सम्बन्धः । अनिर्देशः परार्थत्वात् । न च, प्रत्यक्षेणापि पयस्यागे यागनिर्द्देशः पयसा, प्रत्यक्षदेवतासम्बन्धो हि त्यागो यागः । न चात्र पयसो देवतासम्बन्धः, मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णाति इति वचनं, न मैत्रावरुणं पय इति । तस्मात् दृष्टोपकाराभावात् अदृष्टः सोममिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते, तस्मान्न प्रदेयधर्मः सम्बध्यत इति ।

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥ (यु० २)

इतश्च सोमार्थं पयः । कुतः ? श्रुतिर्हि सोमप्रधाना भवति, द्वितीयाविभक्तिः श्रूयते । तस्मात् श्रयणेन सोम एवेप्सरात इति ।

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥ (यु० ३)

अर्थवादश्च श्रयणस्य सोमार्घ्यस्य भवति, स मित्रोऽब्रवीत् पयसैव मे सोमं श्रूयन् इति, न हि भवति पयो मे दद्याः इति । कथं तर्हि ? सोमं पयसा संस्क्रुय्युः इति । तस्मादपि सोमार्थं श्रयणम् ।

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादथ प्रधानं
स्यात् ॥ ५० ॥ (यु० ४)

संस्कारं प्रति अयणवचनं भवति, यच्च संस्कारा
श्रूयन्ते तत्रेदं श्रूयते, यथा मैत्रावरुणं शीणाति इत्ये-
वमादि । तस्मात् संस्कारप्राये अवणादयमपि संस्कार
एवेति गम्यते । भवति हि प्रायोहत्या तद्वद्विः, यथा-
ऽग्नप्राये लिखितोऽग्न इति गम्यते । तस्मात् प्रदेव-
धर्मेनै सम्बध्यत इति । (८।४।१३ अ०) ।

अश्वमेधे इशानाय परस्वत इत्यनेन यागान्तरविधानाधिकरणम् ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥
५१ ॥ (पू०)

अश्वमेधे समामनन्ति, इशानाय परस्वत आलभेत
इति । तत्प्रकृत्य श्रूयते, पर्यग्निकृतान् पारण्यानुसृजन्ति
इति संशयः, किमारण्यानामालभ्य उत्सर्गार्थं एव, द्रव्योत्-
सर्गश्च अथ किं कर्मशेषप्रतिषेधः, पर्यग्निकरणान्तैः सं-
स्कृता उत्सृष्टव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ? द्रव्योत्सर्गोऽयम्,
आलभ्य उत्सर्गार्थं एवेति । कुतः ? । एवमुत्सर्गम् अप्राप्त
विदधत् तस्य सत्तां ह्रुवन् श्रुत्वा वक्ष्यति, इतरथा उत्सर्ग
प्राप्तमनुवदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां ह्रूयात् प्रत्ययः ।
श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । एवञ्च सति देवतासम्बन्धी

ग्रहणे, ईशानमुद्दिश्य परस्वन्त आलम्ब्याः, पर्यग्निकरणं कृत्वा त्यक्तव्या इति । उपधानवत्, यथा, एतत्- खलु सा-
क्षादन्नं य एष चरुर्न एनं चरुमुपदधाति इत्युपधानार्थमेव
चरीरुपादानम्, एवमिहापि उत्सर्गार्थं एवालम्भो भवि-
ष्यति ।

शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिङान्तवत् ॥

५२ ॥ (सि०)

कर्मशेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्ये उच्यते । कुतः ? ।
अर्थाभावात्, ईशानाय परस्वन्त आलम्बेत इत्यस्य वाक्यस्य न
कश्चिदर्थो भवेत्, यद्युत्सर्गार्थं आलम्भः स्यात् । कथम् ? ।
आलम्भकाल एवाध्वर्युर्जानीयात् नेमे ईशानाय दास्यन्त
इति, तस्यैवं जानतो नैयं सङ्कल्पो भवति, ईशानाय दातुं
ग्रहीतव्या इति । अग्न्यर्थत्वादनर्थकमिदं वाक्यं भवति ।
स एष सङ्कल्प एवमवकल्पते यदीशानाय दातव्याः । तस्मा-
दालम्भवचनेन शब्देन दानमेव विधीयते इति गम्यते । यदा
च दान विधीयते, तदा पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्युत्सर्गमनूय,
एवमुत्सृजन्तीति विशेषविधानार्थं भवति शास्त्रम् ।

कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते, किं कालः पर्यग्नि-
करणे, एतस्मिन् काले उत्सृजन्तीति । नेत्याह, नाव-
कालवचनः शब्दः श्रूयते । काले च विधीयमाने काला-
न्तरं प्रतिविध्यते न अङ्गान्तराणि । यद्य किं पर्यग्नि-
करणवदुत्सृज्यमिति ? । तदपि नास्ति, न ह्यत्र पर्यग्नि-
करणभावना कीर्तयते । तस्यास्य नत्यां पर्यग्निकरणात्

प्राञ्च पराञ्चयार्थां सर्वे प्रतिषिध्येरन् । कथं तद्धि ? नि
 र्दत्ते पर्यग्निकरणे उत्सृष्टव्य इति । किमेतस्यामवस्था
 यामिति ? । नेत्याह, चोदकादेवैतत् प्राप्तम्, एतदवस्थ
 पशुवत्सर्जनीय इति । अवस्थान्तरप्रतिषेधस्य च नाय शब्दो
 वाचकः । चोदकप्राप्ते हि काले उत्सृज्यमाने कृतपपर्यग्नि
 करण एवासौ भवति । यदि तु अवस्थायां प्रतिषेध
 स्यात्, पर्यग्निकरणादूर्ध्वं उत्सर्गात् प्राक् पदार्था
 प्रतिषिध्येरन्, न पराञ्च । कस्तर्ह्यर्थः ? । पर्यग्निकरणे
 कृते यादृशो भवति तादृगस्याज्य इति । ननु चोदकेनैव
 तदङ्गीऽसौ प्राप्तः । उच्यते, पुनरस्यैतदङ्गवत्ता यूयते, अङ्गा
 न्तरपरिसङ्गगार्थम्, एतेरेव अङ्गैरङ्गवानुत्सृष्टव्यः । एवं चा
 दकप्राप्तानि परिसङ्गगयन्ते, नान्यानि अङ्गानि भवन्तीति ।
 कथमेव शब्द एव परिसङ्गगस्तु शक्नोति इति चेत् । शक्ना
 तोति ब्रूमः, कथम् ? प्रत्ययेण वाक्येन तैरङ्गेनिराकाङ्क्षो
 कृते प्रधाने शेषैरङ्गे सह चोदकेन परीक्षा मती एक
 वाक्यता न भविष्यति इति । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेध इति ।

पूर्ववत्प्राञ्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाग्रहत्ते

नोपपद्यते ॥ ५३ ॥ (यु० १)

पूर्ववाच्यं भवति शब्दो यागग्रहत्तिपूर्वकः, चाज्येन शेष
 संस्थापयति इति । यदि याग एव प्रारब्धस्ततः संस्था
 पयतीति समाप्तिसादृश्यादुपपद्यते । चागम्य हि इदं
 यागान्तरं समाप्तया सहयम् । यदि हि पूर्वं न याग
 ग्रहत्त स्यात् उत्सर्गमात्रं, न तस्य याग समाप्तया सहयः

स्तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते । तस्मादपि शेषकर्म-
प्रतिषेधः ।

प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात् तत्कारितत्वाद् यथा प्रयाजप्रतिषेधे
ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥ (यु० २)

इदं प्रयोजनसूत्रम् । यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः
संस्काराणामकर्म स्यात् । कुतः ? । संस्कार प्रवृत्तेः
यज्ञहेतुत्वात् । तत् प्रतिषेधे यज्ञाभावे किमिति संस्काराः
क्रियेरन्, यज्ञकारिता हि ते । यथा प्रयाजाभावे तदर्थ-
माज्यं न गृह्यते, ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते, अप्रयाजान्ता
अननूयाजा इति यत्र श्रूयते तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं
न गृह्यते, एवमिहापि संस्कारा न कर्त्तव्या इति ।

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥
५५ ॥ (आ० नि०)

यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षस्तदापि किं न कर्त्तव्याः
संस्काराः ? इति । नैतदेवं, क्रिया स्यादवच्छेदपक्षे,
यागो हि तदा भवति । तस्मात् सर्वे यागपदार्थाः कर्त्तव्याः ।
यदि न यागो भवेत् ततः अकर्म, संस्काराणां सर्वहान
स्यात्, यागस्तु तदा भवति । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे
सर्वे कर्त्तव्यम् इति । (८।४।१४ अ०) ।

आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकारश्चम् ।

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात् द्रव्योत्सर्गात् ॥

५६ ॥ (पू०)

पथ्यग्निहृतं पात्नीषतमुत्सृजति इति प्रकृत्य श्रूयते, आज्येन शेषं संस्थापयति इति । तत्र सन्देहः, 'किमाज्यं पूर्वस्मिन् प्रतिनिधीभूतम्, यद्य वा आज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात् कर्मान्तरं विधीयते ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिनिधिरिति । कुतः ? । पात्नीषतमिति द्रव्यम् उच्यते, उत्सृजतीति तत्रेवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्तेतरत् विद्यमानं गम्यते, तत् आज्येन संस्थापयति इति पशोः कार्यं आज्यं श्रुतं भवति इति । ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अचोच्यते, द्रव्यात्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषगद्ये वाऽपरिहृते पुनरसमाप्तं पूर्वकर्मैत्याशङ्कते, तस्मात् प्रतिनिधीयते आज्यमित्याशङ्कामहे । संस्थापयति इति च अपूर्वे नोपपद्यते ।

इतथाशङ्कामहे,

समाप्तिवचनात् ॥५७॥ (२ यु०)

समाप्तिवचनमिदं भवति, संस्थापयति इति, तेन मन्त्यामहे, यत् पूर्वं पशुना आरब्धं तदुत्सृष्टे पशवाज्येन परिसमाप्यते इति । अपूर्वेस्याद्य कर्मण उच्यमानस्यारम्भ एव वक्तव्यो भवति, यतस्त्वनभिधायारम्भं परिसमाप्ति-

रेवोच्यते, ततोऽवगच्छामः, पूर्वस्येव परिसमाप्तिर्नापूर्वकम्
चोद्यत इति ।

चोदना वा कर्मान्तर्गादन्यैः स्यादविशिष्टत्वात् ॥

५८ ॥ (सि०)

कर्मान्तरचोदना वा । कुतः ? । पूर्वस्य कर्मणः परि-
समाप्तत्वात् । ननूक्तं द्रव्योत्कर्गे शेषवचने वाऽपरिहृते
पूर्वकर्मणोऽसमाप्तिराशङ्किता भवति । अत्रोच्यते, इदं द्वयं-
मपि परिह्रियते, संस्थापयति इति प्रकृतेन पालीवतशब्देन
सम्बध्यते, तत्रायमर्थः, पालीवतं संस्थापयति इति, स एष
यागो विधीयते । संपूर्वस्य स्थापयतिः प्रयुज्यते, अवश्यं
कश्चिदातुः पूर्वं भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति तत्राविरुद्धो
भावनायामुच्यमानायामर्थप्राप्तः संस्थापयतिरालम्बितिरिव
प्रयुज्यते । शेषशब्दश्चैव सादृश्यात् प्रयुज्यते । द्रव्योत्कर्गं
चाविरुद्ध एव यागे उच्यमाने, तस्माद् यथाऽन्ये निर्वपत्या-
दयः कर्मान्तरविधाने भवन्ति, एव तैरविशिष्टत्वात् सम्या-
पयतिरपि भवितुमर्हति इति ।

अनिज्याञ्च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥

५९ ॥ (यु०)

प्रसिद्धां वनस्पतेः अनिज्याम्, अत एव पठति ।
कथम् ? । यत् त्वष्टारश्च वनस्पतिमावाहयस्यय वैनो
यस्यसि त्वाद्भो नवमो प्रयाजेज्या वानस्पत्या दग्म्यत्रैवैता-
विष्टौ विद्यात् इत्यङ्गान्तरेणानुग्रहं ब्रुवन् वनस्पतीज्याया

बावो नाम यदेवेदमिति निश्चितं विज्ञानं, कारणान्तरेण
 मित्येति कथ्यते । तथा अभ्युच्चयो यत् इदमिह भवति
 इति विज्ञायते, अपरमपि भवति इति विज्ञानम् । तच्चाय-
 मर्थः प्रथमं परीक्ष्यते, किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम्,
 उत किञ्चिदाध्यते ? इति । किं तावत्प्राप्तम् ? विधेः
 प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे विकृतौ यतो भवत्यविशेषेणातिदेशः,
 अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं विकृतौ कर्त्तव्यं,
 यदप्यर्थलुप्तम् । कुतः ? । वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते, न
 च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति
 गम्यते ? । सर्वास्त्रेव वैकृतीषु देशनासु प्राकृत धर्मजातम्
 अपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन, तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायामनुप-
 ज्यते, एवं वैकृत्यामपि । न कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्र यथा
 कृष्णालानां पाकोऽप्राकृतार्थाऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते,
 एवमवहन्यादि अप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्त्तव्यमिति ।

अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत ताद-
 र्घ्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदस्ति, सवे प्राकृत
 विकृतौ कर्त्तव्यमिति, क्वचित् अभिधानसंस्कारद्रव्यं निव-
 र्त्तितुमर्हति यत्तुमार्थम् । कुत एतत् ? । अभिधान-
 संस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने सति क्रियते, नाप्रयोजनम्,
 अन्यस्मै प्रयोजनाय तदाग्रायते न स्वार्थम् ।

ननु चोक्तं तुमार्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्यादयथा
 'कृष्णालेषु पाकः । नेत्याह, नास्ति तुमार्थस्य देशक वचनम् ।

अभाव दर्शयति, शेषपरिसमाप्तौ सत्या वनस्यति जुहोति इति । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो लुप्ता स्यात्, तच्चाभावदर्शनमुपपद्यते । तस्मात् पूर्वकर्म परिसमाप्तम्, इदमपि कर्मान्तरम् इति ।

संस्था तद्देवतत्वात् स्यात् ॥ ६० ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, संस्थापयति इति च अपूर्वे नोपपद्यते इति, तत् परिहर्तव्यम्, अत्रोच्यते, असंस्थायां संस्थावचनमेतत्, तदपि पूर्वं पाद्वीवतमिति समानदेवत्वात् समाप्ति-सादृश्यं ज्ञायते, तत्र तत्पाद्वीवतमारब्धमिह परिसमाप्तमिति । स एव सादृश्यात् संस्थापयतीति शब्दोऽवकल्पत इति । (८।४।१५ अ०) ।

इति भट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तवाध्यायः । शुभमस्तु ।

मीमांसा-दर्शने,

१० अध्याये १ पादः ॥

विकृतौ लुपार्थानां प्राक्तानां बाधाधिकरणम् ।

(प्रथमवर्णकम्)

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकमे स्यात् ॥

१ ॥ (पृ०)

ऊहो वृत्तः, बाधाभ्युच्चयमिदानीं वर्त्तयिष्यामः ।

बावो नाम यदेवेदमिति निश्चित विज्ञान, कारणान्तरेण
 मित्येति कथ्यते । तथा अभ्युच्चयो यत् इदमिह भवति
 इति विज्ञायते, अपरमपि भवति इति विज्ञानम् । तच्चाय-
 मर्थः प्रथमं परीक्ष्यते, किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम्,
 उत किञ्चिद्वाध्यते ? इति । किं तावत्प्राप्तम् ? विधेः
 प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे विकृतौ यतो भवत्यविशेषेणातिदेशः,
 अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं विकृतौ कर्त्तव्यं,
 यदप्यर्थलुप्तम् । कुतः ? । वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते, न
 च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति
 गम्यते ? । सर्वास्वेव वैकृत्यो देशनासु प्राकृत धर्मजातम्
 अपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन, तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायामनुप-
 ष्यते, एवं वैकृत्यामपि । न कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्र यथा
 कृष्णालानां पाकोऽप्राकृतार्थाऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते,
 एवमवहन्त्यादि अप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्त्तव्यमिति ।

अपि बाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत ताद-
 र्थात् ॥ २ ॥ (सि०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदस्ति, सर्वे प्राकृत
 विकृतौ कर्त्तव्यमिति, क्वचित् अभिधानसंस्कारद्रव्यं निव-
 र्त्तितुमर्हति यत्सुमार्थम् । कुत एतत् ? । अभिधान-
 संस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने मति क्रियते, नाप्रयोजनम्,
 अन्यस्मै प्रयोजनाय तदास्त्रायते न स्वार्थम् ।

ननु चोक्तं सुमार्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्याद्यथा
 'कृष्णालेषु पाकः । नैत्याह, नास्ति सुमार्थस्य देशक वचनम् ।

न वैकृत कर्म प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहैकवाक्यतां याति, नैव
विज्ञायते, यागेन फलं कुर्यात्, कथम् ? प्राकृतैरङ्गै रिति,
कथन्तर्हि, यथा प्राकृतेन यागेन फलं साधितमभूत् तथा
इति । कुत एतत् ? । यागगतो हि व्यापारविशेषस्ते
नापेक्ष्यते, न व्यापारमात्रं, यागगतस्य व्यापारः प्राकृते यागे
प्रयोगवचनेन कल्पितः, सङ्गृहीतस्य विद्यते, स शक्योऽपे
क्षितुम् । स चाकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षश्च शक्नोति कर्तुमिति ।
अङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु नैव यागगतो विवृतो व्यापारविशेष
कल्प्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात् । यथा दण्डेन
युध्यते इति वचने न दण्डिरूपं शब्देनाभिहितम् । यदि
तु तेन लक्षितेन प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुं, एव
निहाप्यङ्गवत्त्वं यागगतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दा
भिहितो भवति, लक्षण्या तु कल्प्यते, लक्षणायाश्च शब्दो
बाध्येत । अथ शब्दो मा बाधीति यागगतो विशेषो नैव
पेक्ष्येत, अङ्गान्येवापेक्ष्येरन् । ततः, कथमिति इतिकर्त्तव्य
ताविशेष प्रति वैकृतस्य कर्मण्योदकशब्दोऽनिवृत्ताकाङ्क्ष
एवावतिष्ठेत, अङ्गै रपि च अपरा इतिकर्त्तव्यता आका
ङ्क्षेत, गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्त्तव्यता लक्ष्येत
प्राकृतानाञ्च अङ्गानां प्रकरणेऽर्थवता दुर्लभो वैकृतेन
कर्मणा एकवाक्यभावेऽप्युपगम्येत । सर्वं चैतदन्याय्यम् ।
तस्मादेवमभिसम्बन्धं क्रियते, यथा प्राकृतेन यागेन फलं
साध्यते, तथैवैतेनापि इति ।

किमतो यथैवम् ? एतदतो भवति, प्राकृतान्यङ्गानि
यस्मै प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति, नास्ति तस्मिन् प्रयोजने

विकृतौ चोदितानि भवन्ति । तस्मात्सुप्तप्राकृतप्रयोजनं
न चोदकचोदयति इति ।

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, यथा कृष्णलेपु सुप्तप्राकृतप्रयोजनोऽपि
पाको वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति ।
तत्र, न हि कृष्णलेपु पाकचोदकेन प्राप्नोति, प्रत्यक्ष हि
तत्र वचनं, हृते अपयति इति । न तत् प्राकृतप्रयोजन
पाकमाह, तत्र वचनप्रामाण्याददृष्टार्थः पाकः । यदि च
तत्र प्रत्यक्षवचनं नाभविष्यत्, तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात्
पाकोऽपि नाभविष्यदेव । तस्मादनुपवर्णनं पाकवदिति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? कतरदा वैकृतमुदाक्रियते ?
इति । क्वचित् श्रूयते, स्वयंदित बर्हिर्भवति इति । तत्र
प्राकृत द्रव्यं निवर्त्तते । स्वयंकृता वेदिर्भवति इति उड-
नन खनन-परिलेखनानि निवर्त्तन्ते । स्वयशीर्णा शाखा
भवति इति असिद्रव्यं निवर्त्तते, मन्त्राद्येतेषु निवर्त्तन्ते ।
१ वर्णकम् ।

एवं वा,

कृष्णलेपवदन्तिशाधाधिकरणम् ।

द्वितीयवर्णकम्

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०)

इति । अस्मि प्राजापत्यचरः, प्राजापत्यं चरं निर्व-
पेत् शतकण्णलमायुष्कानः इति । तच्चैतद्विशिष्टमुदा-
हरणमङ्गीकृत्य एतदेव सर्वं चिन्त्यते, किं कण्णलेष्ववहन्ति
कर्त्तव्यः, न ? इति । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्व-
कर्म स्यात् इति पूर्वः पक्षः, कर्त्तव्यः, यथा तेषामेव पाक
इति ।

अपिवाऽभिधानसंस्कारद्वयम् ॥ २ ॥ (सि०)

इति सिद्धान्तो, न कर्त्तव्य इति ।

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

इत्युपवर्णनापरिहारः । २ वर्णकम् ।

एवं वा,

वैश्वदेवे चरं विष्णोरावाहनवाधाधिकरणम् ।

तृतीयवर्णकम् ।

वैश्वदेवं चरं निर्वपेद् भ्रातृव्यवांस्तं बर्हिःपदं कृत्वा
ग्रन्थया स्फोरन व्यूहद्विदमहममुद्यामुच्च व्यूहामीति यं
द्विष्यात् तं ध्यायेत् यदधोऽवसृयेत् यच्च स्फुरा आश्लिष्येत्
तद्विष्णुव उरुक्रममायावयेत् इति । तत्र संशयः, किं
विष्णुरुरुक्रम आवाहयितव्यः, उत न ? इति । किं
प्राप्तम् ? ।

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥१॥

(पू०)

आवाहयितव्यः । ननु स्फोर कदाचिन्नवा आश्लिष्ये
दपि, न वाऽधोऽवमृद्येत, तत्रावाहनं कृतम् अनर्थकं
स्यात् । न च, वचनबलादाश्लेषयितव्यम् अधमर्दयितव्यं
वा, न ह्युपादेयत्वेनाश्लिष्टमवमृदित वा श्रूयते । न च
विष्णोरुत्क्रमस्य यागो अर्थकर्म, किन्तर्हि, आश्लेषणेनाव
मर्दनेन च लक्षितम् अनेन प्रकारेण आहवनीये प्रति
पाद्यते, तथा हि दृष्टमपनयने तस्य प्रयोजनं भवति
स्फादिसंशोधनं, इतरथा हि यागाददृष्टं कल्प्येत ।
ननु यागाददृष्टमवश्यं कल्पनीयं, द्रव्यप्रतिपादनद्वार
तत् ।

अत्रोच्यते, लुप्तार्थमपि कर्त्तव्यं, यथा कृष्णले चरो
पाकः । अपि च कदाचिदाश्लिष्येत, अधद्यावमृद्येत,
तत्रान्तरिते आवाहने वेगुण्यमापद्येत । तत्राप्रमाद्यद्विरा
वाहयितव्या देवता, यदि स्फोर आश्लिष्यते अधद्याव
मर्दिष्यते, न आवाहनमङ्गम् अन्तरा द्रिष्यते, स्वकाले हि
आवाहनेन देवता स्मर्यमाणा साध्वी भवति इति, न
स्वकालोत्तरकाले, तत्र हि अर्थप्राप्तममन्त्रक स्मरणम् ।
अथ स्फोरो नोपश्लिष्यते न वाऽधोऽवमर्दिष्यते तदा कृते
ऽप्यावाहने न किञ्चित् द्रुयति । नैव नन्तव्यं, यथा राजा
अमात्यो वा ब्राह्मणो वा परिचरितुं निमन्त्रितः आहूतः
अपरिचर्यमाणो विमानितमात्मानं मन्यमानो अपचरि-

प्यतीत्याशङ्कते, एवं देवताऽपि इति, न तत्र देवता
 आहूयते आहूता सती हविरुपयोक्ष्यते, तर्ह्येति च ।
 तृप्ता प्रसव्यति, प्रसन्ना सती फलेन संयोक्ष्यति इति
 तदेतन्नवमे सिद्धम् । तस्मान्न दोषः, आवाहितायाम-
 निज्यमानायाम् ।

अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत ताद-
 र्घ्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

अपि वेति पक्षध्याहृत्तिः, एषोऽभिधानसंस्कारो निष-
 र्त्तते । कुतः ? । अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा सति प्रयो-
 जनं क्रियते नान्यथा, तदर्थितम् । यदप्युक्तं, कटा-
 वित् क्षियेत अवमृद्येत वा, तथावाहनं नान्तरा दृश्यते
 इति । नैष दोषः, अन्तरितमेतदनन्तरितेनैव तुल्यं, यदा
 आवाहनस्य कालो, न तदा वरुक्रमयागस्य निमित्तमा-
 पतितम्, आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो भविष्यति ।
 न ह्यनाग्निष्टम् अनवमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यं, न
 चारथ्ये प्रयोगे कृतमुपकारकं भवति । तस्माद् विष्णु-
 वरुक्रमो नावाहयितव्य इति ।

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

इत्युपसर्गनापरिहार उक्तः । श्वर्णकम् । (१०१११४०)

दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयावाधाधिकरणम् ।

इष्टिरारम्भसंयोगाद्भूतान्निवर्त्तितारम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति । तत्र दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि दीक्षणीयादीनि आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् इत्येवमादीनि । अस्ति 'तु प्रकृतो आरम्भणीयेष्टिः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारभमाणः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते हादशकपालमग्नये भगिने अष्टाकपालं निर्वपेद् यः कामयेत भग्यन्नादः स्याम् इति । नित्यवटेके भगिनमामनन्ति । तत्र सन्देहः, किं दीक्षणीयादिषु आरम्भणीया कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वं प्राकृतं विष्कृतौ कर्त्तव्यं, विधेः प्रकरणान्तरैः इति दृष्ट्यात् सर्वकर्म स्यात् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, इष्टिरारम्भणीया ज्योतिष्टोमाद्भूताद् दर्शपूर्णमासप्रकृतिकादीक्षणीयादेः कर्मराशिर्निवर्त्तते । किंकारणम् ? योऽन्वारम्भः स ज्योतिष्टोमस्य न दीक्षणीयादेः । कुतः ? आरम्भो हि प्रथमः पदार्थः, स्यात्, प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्त्तनम् ? यदि प्रथमपदार्थः, स ऋत्विगानमन देवयजनजीपण वा, तद्विह ज्योतिष्टोमम्याद्भूतं क्रतोरर्थेन कृतं स दीक्षणीयादीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्त्तव्यं, लुप्तमेव तत् । तस्मिन् लुप्ते आरम्भे तत्किदर्थो धर्म आरम्भणीयाम्यो

लुप्येत । अयं प्रथमप्रवर्त्तनम् आरम्भः, औदासीन्यात् व्यावृत्तिः, पुरुषस्य व्यावृत्तता, तदा ज्योतिष्टोमं माद्वं कर्तुं न असावौदासीन्यात् व्यावृत्तौ ज्योतिष्टोमिकेन प्रथमेन पदार्थेन, स ततः प्रवृत्ति आ-माद्वज्योतिष्टोमसमाप्ते व्यावृत्त एव न पुनरुदासीनो भवति, यतो व्यावृत्तौ भवति । साद्वज्योतिष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तौ दीक्षणीया सिध्यति लुप्यत एवैषामारम्भः, तस्मिन् लुप्ते आरम्भणीया पदार्थ आरम्भसिद्धार्थं लुप्येत ।

ननु अङ्गभूतस्य दीक्षणीयादेरन्य आरम्भो जातः । नित्याह, ऋत्विगानमन देवयजनजोषणादि वा प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्त्तनम् आरम्भः, प्रथमश्च प्रवृत्तौऽमो ज्योतिष्टोमार्थमेष । अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीया देर्जात इत्युच्यते । तथापि न तस्यारम्भणीया प्रकृतानुष्ठेति तस्मादङ्गभूतात् पदार्थादारम्भणीया निवर्त्तत । अपि च दीक्षणीयस्यैव ज्योतिष्टोमे आरम्भायः सिध्यति, एव हि श्रूयते, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवतायैव यज्ञश्चारभते अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवतायैव यज्ञश्चोभवतः परिगृह्यावकस्ये इति । (१० । १ । २५०) ।

पुनरुदासीन्यादिषु आरम्भणीयाभावाधिकरणम् ।

प्रधानाञ्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्त्तितानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

अस्ति राजसूयः, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति । तत्रेष्टिपशुसोमदर्विहोमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेष्वनुमत्यादिषु संशयः, किं आरम्भणीया कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तम् ? कर्त्तव्या, विधेः कारणान्तरेऽति देशात् सर्वकर्म स्यात् इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, प्रधानाच्च अपरप्रधानसंयुक्तान्निवर्त्तितुमर्हति । कुतः ? । सर्वारम्भार्थेन तच्च ज्योतिष्टोमः समाम्नायते, अग्निष्टोमं प्रथममाहरति इति । स प्राक् तानां प्रधानानामेकैकस्य तन्त्रेण समाम्नातो भवितुमर्हति, एकैकस्य ह्यथ प्रधानस्य तन्त्रेण साधारणं प्रकरणं, तेनानुमत्यादीनाम् आरम्भार्थे सिद्धे न आरम्भणीया भवितुमर्हति इति । (१० । १ । ३ अ०) ।

आरम्भणीयायां आरम्भणीयायाधाधिकारणम् ।

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ (पू०)

अस्वारम्भणीया ऐष्टिः, आग्नावैश्वमेकादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासाधारममाणः सरस्वत्यै चक्रं मरस्वते द्वादशकपालं अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यद्वादः स्याम् इति नित्यवदेकै भगिनमाभनन्ति । तत्रैषोऽर्थः मांगयिकः, किं नारम्भणीयायामारम्भणीया कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् । सगर्घनिहृत्त्यर्थं तुशब्दः, न खलु समयोऽस्ति, आरम्भणीया

यामारम्भणीया भवितुमर्हति । कुतः ? । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति, यथा प्रयाजा एवमारम्भणीयापि इति । आह, ननु तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थेऽन्येत्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत् । व्यवस्थितेन च शास्त्रार्थेन भवितव्यम् । अत्रोच्यते, सर्वान्वेव अनवस्थानु सामर्थ्येन व्यवस्था भविष्यति ।

नवाङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥ (सि०)

नवेति पक्षः प्रतिपिध्यते, न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीया इति । कुतः ? । अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः, अङ्गभूतस्य च प्रधानारम्भेणैव निश्चित्युक्तम् ।

आरम्भणीयाग्रहत्वेन दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ, अतः प्रकृतिवदारम्भणीयापि आरम्भणीयाग्रहत्वेन कर्त्तव्येति, तस्मात् किंन आरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । तच्च नेव, अङ्गत्वाप्यन्यामारम्भणीयामारम्भणीया कुर्वदारम्भणीयाग्रहत्त एव करोतीति गम्यते । तस्माद्वारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि च जनबुद्बुदवत् अश्वव्याहारम्भणीयायां वाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन बाध्येत । अतएव न बाध्यवस्था न बाध, तस्माद्वारम्भणीयायामारम्भणीया इति ।

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥ (यु०)

इतच्च पश्यामः एवमेवेति । कुतः ? । एकं हीद वाक्य

यदा आरम्भणीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयो-
र्विहिता, ताम् अविहितामिव दर्शपूर्णमासयोर्विदधात,
विहितामिव आरम्भणीयायामतिदिशेत्, नैतत् कर्त्तुमनं
भवति सकृदुच्चरितम् । तस्मादप्यारम्भणीयायामारम्भ-
णीया नास्ति । (१० । १ । ४ अ०) ।

—

खलेवास्या यूपोद्गतिवाधाधिकरणम् ।

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्त्तित
तादर्थ्यं श्रुतिसयोगात् ॥ ६ ॥

तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो
यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमान्नायते, यूप
मच्छेद्यता होतव्य न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति आज्य
चारुणिं घादाय यूपस्यान्तिके अग्निं मयित्वा यूपोद्गतिं
जुहोति इति । साद्यस्त्रे श्रूयते, खलेवासी यूपो भवति
इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं साद्यस्त्रे खलेवान्यां
यूपोद्गतिः कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तम् ?, कर्त्तव्या,
विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, कर्म च एतत् द्रव्यसंयोगार्थं यूप एव
मादिभिः संस्कारैः भविष्यतीति क्रियते, यूपं प्राप्तुमीयत
एतच्छ्रूयते, तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता ।
अच्छ्रयर्था हि प्राप्तुमित्यर्थे वर्त्तते, न चात्र यूपेन प्रयो-
जनम्, अयूपे हि खलेवास्यां पशुर्वध्यते, तस्मात् तत्र यूप

करणार्था यूपपाहुत्यादयः सस्कारा अर्थलोपान्निवर्त्तितुमर्हन्ति इति । तस्मान्नास्ति खलेवाख्यां यूपपाहुतिरिति ।
(१० । १ । ५ अ०) ।

माद्यस्त्रे स्यात्पाहुतिवाधाधिकरणम् ।

स्याणौ तु देशमात्रत्वादन्यद्वृत्तिः प्रतीयेत ॥

१० ॥ (पू०)

तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, स्याणौ स्यात्पाहुतिं जुहोति इति । ततः साद्यस्त्रेऽयमर्थः सामयिको भवति, किं माद्यस्त्रे स्यात्पाहुतिः कर्त्तव्या, न ? इति । तत्र एतच्चावयवः परीच्यं, किमारादुपकारकं कर्म स्यात्पाहुतिः, उत यूपसंस्कारः इति । यद्यारादुपकारकं कर्म तदा कर्त्तव्या, अथ यूपसंस्कारो निवर्त्तते इति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कारः ? इति । यद्येवमभिसम्बन्धः क्रियते, यूपमच्छेद्यता स्यात्पाहुतिः कर्त्तव्येति, ततो यूपसंस्कारः । अथ यूपमच्छेद्यतेति प्रकृतेन न सम्यध्येत, तदा आरादुपकारकं कर्मेति । किन्तावत्प्राप्तम् ? । आरादुपकारकं कर्मेति । एतद्विज्ञातं कर्मणा प्रयोजनं, भूतं हि तावद् भव्यार्थमिति ।

अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्याणुना मन्वध्यमाना पाहुतिः किमिव यूपस्य उपकरिष्यति ? सम्यङ् हि क्रियमाणं मन्वन्विनि उपकुर्व्यात्, व्यावृत्तो हि यूपोत् स्याणुः । अपि च

तन्त्रमेकादशिन्यां यूपहुतिर्भविष्यति, यथारादुपकारकं
कर्म स्यात्, तथा हि नान्यतोऽभ्यासः कल्पयिष्यते । अपि
च अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिः श्रूयते, सा च
प्रकरणेन यूपव्रश्चनस्याणुविशेषे कल्पयेत् । तस्मादारादुप-
कारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः साद्यस्के च कर्त्तव्या चोदकानु-
ग्रहायेति । एव प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,

अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥

११ ॥ (सि०)

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । यूपसंस्कारः प्रतीयेत ।
कुतः ? । प्रकरणविशेषात् यूपमच्छेद्यतः स्थाण्वाहुतिर्वि-
धीयत इति गम्यते, यो हि मन्यते अविशिष्टेन वाक्येन
स्याणुदेशमात्रे विधीयत इति, फल तस्य कल्पनीयं भवति ।
योऽपि मन्यते प्रकरणादारादुपकारकमग्निषोमीयस्य भव-
तीति, तस्यापि प्रकरणसामान्य प्रकरणविशेषेण बाध्येत ।
कर्मशेषभूतय यूपः प्रयोजनवत्त्वात्, तेन सम्बध्यमाना अट्ट-
टार्धापि आरादुपकारिका सती कल्पप्रयोजना म्यात् ।
अतः प्रसिद्धिन्यायेन बाध्येत, यथा अग्निकर्ण इति । निह-
तप्रयोजने चापि स्थाणौ यूपात् व्याहृते च यूपीयो अमा-
यिति कृत्वा तत्र क्रियमाणा यूपाहुतिः यूपसम्बद्धा कृता
भवतीति तदा व्रजने क्रियते, यथा गिरसा धारितायाः स्रजः
गिरसोऽवतारितायाः देवटसीया अमायिति कृत्वा शुचि
देयनिधानादिः संस्कार एवितथ्यो भवति । एव म्याणा

इति । कुतः ? । स्वाहाकारस्य देवतासंयोगाभावात्, तद्वि-
त्तेन वा देवतासंयोगा विज्ञायते चतुर्थ्यन्तेन वा । न चेह
तद्वितो न चतुर्थी, अतो न देवताविधिः । यागसामाना
धिकरण्यं च द्वितीयया गम्यते । तस्माद् यागवचनः स्वा
हाकारयन्त्रो यथा समिदादय इति ।

आह, यदि द्वितीयया संयोगात् त यागवचन मन्यसे,
आरादुपकारकस्तर्हि यागः, ईप्सिततमे हि द्वितीया
विभक्तिर्भवति इति । अत्रोच्यते, एवमेव प्राप्ते वदाम,
तन्नायत्वात् इति । स एव न्यायः इह, यः स्यात्वाहुतौ
अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत इति । शेषभूता
याव्यभागादिष्वग्न्यादयः, तदर्थो यागः सन् प्रयोजनवान्
भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागो निष्प्रयोजनः स्यात्, तदर्थं
देवताभिधानमपि निष्प्रयोजनं स्यात् । सत्यां च देवता
संस्कारगद्वाया यागप्रयोजनं कल्पयितुं न शक्यते । तथा
अग्नादीनां सम्भवति स्वार्थेऽदृष्टा स्वाहाकारवचनता न
शक्या कल्पयितुम् । तस्मात् देवतासंस्कारार्थमुत्तमं
प्रयाज । देवतास्मरणसंस्कारद्वारं चादृष्टमपि तस्माद्
यागाद् भवति इति ।

तिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (हे०)

निङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं निङ्गम् ? । मप्रति
पक्षदेवताकयातुर्मास्थेषु उत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते,
स्वाहा॥ग्ने स्वाहा सोम स्वाहा सवितार स्वाहा सरस्वतीं
हा पूषणमित्येव लक्षणकः । स देवतासंस्कारपक्षेऽपि-

कल्पते । इतरस्मिन् अदृष्टार्थः स्यात् । तस्मादपि देवता-
संस्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात् । प्रयोजनं विप्रतिपन्नदेव-
ताकेषु सौख्यादिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न निव-
र्त्तन्ते पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु निवर्त्तन्ते । (१०।१।७ अ०) ।

अग्निभागधारादुपकारकताधिकरणम् ।

तथाज्यभागान्निरपीति चेत् ॥ १६ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासौ स्तो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत
इति । तत्रेदमान्नायते, आज्यभागौ यजति इति । इदं
चापरं श्रूयते, तौ होचतुः किमावयोस्ततः स्यादिति ।
यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपंस्तदां पुरस्तादाज्यस्य यज-
विति तस्माद्यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपन्ति ते पुर-
स्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तौ न सौम्येऽध्वरे न
पशौ इति । तत्रैतत् सन्दिह्यते, यदाज्यभागयोरग्नीषोमा
विज्येते किं तत्राग्नियोगो देवतासंस्कारार्थं उत आरा-
दुपकारकः ? इति । किं प्राप्तम् ? इति चेत् सन्देह
पश्यसि, तथा आज्यभागान्निरपि स्यात्, यद्योत्तमः
प्रयाजः, अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत इति ।

व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, देवतासंस्कारः आज्यभागयोरिति,
किन्तुहि पारादुपक्रिया । कुतः ? व्यपदेशात् अशक्यते

प्रधानाग्नेर्देवतान्तरमिह इज्यत इति । कोऽसौ व्यपदेशः ? अग्निमग्ने आवह सोममावह अग्निमावह इति, कथमस्मिन्नावाहने एतावत्त्यद्य देवता इज्येरन् इति । एवमावाहनेन देवतासु अव्याभोद्धार्यं परिगण्यमानासु हिरग्निशब्देन परिगणनं कृतं, तद्देवतान्तरेऽप्यकल्पते, इतरथा हि सद्वाहद्वया व्यामुञ्चेत । गणनं चोभयोरपि पक्षयोस्तुल्यम् । अपि च त्वत्पक्षे सोमव्यवधानात् गणने क्रमो बाध्यते । अपि च असकृद्वचनं शब्देनानुवध्यमानमन्यमिव व्यपदिशति । यथा ब्राह्मण आगतो ह्यल आगतो ब्राह्मण आगतः इति द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनायादः । एवमिहापि द्वयोरिव अग्न्योर्भवति वादः ।

स एष व्यपदेशो भवति निष्ठम् । प्राप्तिस्तु वक्तव्या, सोच्यते,

समत्वाच्च ॥ १८ ॥ (है०)

इयं प्राप्तिः, समोऽत्र देवतया यागः, देवतापि श्रुता प्रधानयागे, यागोऽपि वाक्यान्तरे, आज्यभागौ यजति इति । तदिहोभयोः यागदेवतयोः प्रयोजनवतोर्देवताया यागार्थता न्याय्या, प्रज्ञातं ह्यारादुपकारकत्वं यागस्य इति । न हि देवतां विना यागो भवति, तेन स देवता माकाङ्क्षति, न तु प्रधानदेवता यागान्तरमाकाङ्क्षति । यद्य येन आकाङ्क्षते तत् तदर्थं भवति । तस्माद् देवता यागाथी । अपि च आरादुपकारकैः, कश्चेभिः साम्यं भवति । कथम् ? अभीष्टं वा यतो यज्ञस्य यदाधारो

चक्षुषी वा एतौ यदाज्यभागौ यत् प्रयाजा इज्यन्ते वस्त्रं वा
एतद्यज्ञस्य क्रियते वस्त्रं यजमानस्य भ्रातृज्यस्य अभिभूत्यै
इति । (१० । १ । ८ अ०)

• पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम् ।

पशावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, आ सोमं वह-
न्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्ति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भ-
वतो वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितो यद-
ग्नीषोमीयं पशुमालभते वरुणपाशाभ्यामेव मुच्यते इति ।
तत्रेद् समामनन्ति, अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषो-
मीय पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति । तत्र सन्देहः, किं पशु
पुरोडाशयाग आरादुपकारकः, उत देवतासंस्कारार्थः ?
इति । किं तावत्प्राप्तम् ? । ततः प्रयाजाधिकरणे परा
जितोऽपि हेतुः केनचिदपरेण विशेषेण पुनरनुप्राप्यत
इति पुनरुपदिश्यत, पशावपीति चेत्, इति चेत् पश्वसि,
किम् आरादुपकारको, देवतासंस्कारः ? इति । पशा
वप्यारादुपकारकः स्यात्, एतद्वि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यम् ।
अग्नीषोमीयमिति च गुणभूतदेवताकस्तद्धितशब्दो भवति ।
पशावपि तद्धित एव शब्दो वाक्यशेषेण वनवता त्वनन-
यचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः पशुपुरोडाशे ।
अतः प्रसिद्धे आरादुपकारकत्वम् ।

न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥ (सि०)

नेति प्रतिषेधकः शब्दः । आ सोमं वहन्ति अग्निना प्रतितिष्ठन्ति इत्यर्थवादवचन एषः, यदर्थवादवचनादन्या पशो देवता, अन्या पुरोडाशयागे इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव सैवेत्यवगन्तव्या । एव ह्याह, यद्देवत्वः पशुस्तद्देवत्वः पशुपुरोडाशः इति । तस्मादर्थवादनाम्ये देवता सस्कार इति गम्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥ (हि०)

इतश्च पश्यामः सस्कारकर्म्म पशुपुरोडाश इति । कुतः ? । लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, इन्द्राय वज्रिणे हवम भालभेत इत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य क्रमे सम्यतिपक्षदेवतार्क्याज्यानुवाक्यादयं समाग्रातं, इन्द्रं सुहिं वज्रिणं सोमं पृष्ठं सुहिं शूरं वज्रिणं सुप्रतीतिम् इति च तत् संस्कारपक्षेऽवकल्पते, नान्यथा । तस्मात् पशुदेवतासस्कारार्थः पुरोडाशभाग इति ।

गुणो वा स्यात् कपालवत् गुणभूतविकाराच्च ॥

२२ ॥ (द्वि० पृ०)

विशेषविषयया पुनस्तमेव हेतु व्यपदिशति । वाग्रब्देन पक्षं व्यावर्त्तयति । गुणः स्यात् देवता । एवमारानुपकारकत्वप्रसिद्धिरनुग्रहीष्यते । अनेकगुणभावश्च कपालवद् भविष्यति । यथा कपालं यद्यपि तूपोपवपनेऽपि, एवमग्नीषो भावप्यभिन्नौ पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूतौ भवि

व्यूहवचनञ्च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥ (यु०)

इतय संस्कारकर्मेति, सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशदेवता-
विप्रतिपत्तौ व्यूहवचनं देवतासंस्कारे एवावकल्पते । यद्वै
सौत्रामण्यां व्यूहं तदस्याः समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरो-
डाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशवः इति ।

गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥ (आ०)

एवं चेत् पश्यामि, संस्कारपक्षे व्यूहवचनमवकल्पत
इति, तत्र, संस्कारपक्षेऽपि व्यूहवचनं नावकल्पते, न हि
तत्र किञ्चित् व्यूहं, विप्रतिपक्षदेवताकैरेव पुरोडाशैस्तत्कर्म
समृद्धतर भवति । एवं ह्याह, यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा
भवन्ति अन्यदेवत्याः पशव इति तदस्यां समृद्ध भवति
इति । यद्येभयोः पक्षयोर्दोषः, न तमेकयोद्यो भवति ।
यथैव हि संस्कारपक्षे व्यूहवचनमर्थवाद एवमितरस्मि-
न्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ।

नामहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि हीनं, यद्ये-
वैकेन कपानेन तुषेपु उष्यमाणेषु अन्येषां कपालानां न
किञ्चिद्दीयते, एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागि निर्वर्त्य-
माने न किञ्चित् पशुदेवतायां हीयते, तत्राव्यूहे एव
व्यूहवचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्ग-
भूतं हीयते । अन्यदेतदुच्यते, यत् व्यूहमपि समृद्धं

भवति इति । अहीने तु व्यृङ्गमध्ये उच्चरिते न गष्ठार्थो
गृहीत इति ।

ग्रहाणाञ्च सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥

२७ ॥ (यु० १)

इतय संस्कारकमेति । सौत्रामण्यां सम्प्रतिपन्नदेव
ताकेषु ग्रहेषु तद्वचनं भवति, पुरोडाशवचनम् । नेतेषां
पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव
इति । न तावन्न विद्यन्ते, विप्रतिपन्नदेवताकैस्तु संस्कारा
भावमानोच्य एवमुच्यते, ग्रहा एषां पुरोडाशा ग्रहपुरो-
डाशा ह्येते इति । किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यम् ? ।
यदेते देवतासंस्कारार्थाः, यदि पुरोडाशा अपि देवता
संस्कारार्था एवमेतदवकम्पते । तस्मात् संस्कारपक्ष एव
श्रेयान् ।

ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥ (यु० २)

एवं श्रूयते, नैतस्य पगोर्ग्रह गृहन्ति पुरोडाशवानेष
पशुः इति । पशुपुरोडाशवत्ताहेतुकं ग्रहाभावं ब्रुवन
ग्रहपुरोडाशयोरेकार्थता दर्शयति । तत्र ग्रहस्य देवता
संस्कारार्थता विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्का-
रार्थ एवमेतदवकम्पते ।

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥

२९ ॥ (यु० ३)

इतश्च पश्यामः संस्कारकमेति । एवं ह्याम्नायते,
अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आनभ्यन्ते कामा वा अग्नय
आग्नेयाः पुरोडाशा भवन्ति आग्नेया हि पशवः इति ।
पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवतासंस्कारार्थतां
पुरोडाशानां दर्शयति ।

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवत् गुणभूतविकारः
स्यात् ॥ ३० ॥ (आ० नि० १)

अथ यदुक्तं, गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरग्नीषोमयोर्न
स्यात् इति । उच्यते, अविरुद्धा प्रधानभूतयोरप्यग्नीषी-
मयोर्धर्माणाम् उपपत्तिः । कुतः ? । अर्थापत्तेः प्रधान-
भूतावपि प्राप्तं कार्यं यागनिर्हृत्तिं कुर्वन्तौ द्वारभूता-
विति धर्मैर्योच्येते श्रुतवत्, यथा श्रुते चरुं, दधंस्रुम् इति
प्रदानार्थे दधिश्रुते प्रणीताकार्यं कुर्वते इति धर्मैर्युज्येते
न च दोषो भवति । ०

स द्वार्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वादिप्रतिपत्तौ
तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थे वादत्वम् ॥

३१ ॥ (आ० नि० २)

अथ यदुक्तं, ऐन्द्रवारुणमाविचाणां पुरोडाशानां मौवा-
मणीप्रकरणदुल्क्षर्षः प्राप्नोति, तच्चेदमुच्यते, स द्वार्थः
यामो देवतासंस्कारार्थेच्छिद्राधिधानार्थश्च, उभयोः अर्थयोः
श्रुतिभूतत्वात् । अतो विप्रतिपक्षदेवताकेषु छिद्रादि
धानार्थतया प्रकरणादुल्क्षर्षो न भविष्यति, तत्प्रकरणम्

आख्याधिकारा भवन्ति, अनाख्याधिकारेष्वपि सस्कार
पक्षोऽवकल्पत एव । कथम ? । अभ्यास एव पुरोडाश
यागस्य भविष्यति । तत्र हि चोदकेन पशुदेवता च
प्राप्नोति पुरोडाशय । पशुदेवताया अन्यत द्रव्य विधी
यते ग्रह, पुरोडाशस्यान्या देवता । यागस्त्वविकृत एव
तिष्ठति, न पशुदेवतासम्बन्धैव कर्त्तव्यो ग्रहमन्त्रइव ।
तदुभयमप्यनभ्यस्ते यागे न सम्भवतीत्यर्थादभ्यस्यते याग ।
तस्य एकदेशोऽन्यदेवत्य प्रयाजवत् । तद्यथा, पशौ
पञ्चाना प्रयाजाना चोदकेन प्राप्नोति एकदेशमह्वा विधी
यत, सा चान्तरेणाभ्यास नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजा ।
तयामभ्यस्यमानानामेकदेशेऽन्या देवता दुरउयासा
त्वेवमादय । एवमिहाप्यभ्यास पुरोडाशयागस्य । तस्मा
दनुत्कर्षं सस्कारपक्षेऽपीति । (१० । १ । ८ अ०) ।

सौख्य चरु निर्वपेत् द्रव्यं चरुमध्वर्यादनवाचिताधिकरणम्

चरुर्हविर्विकार स्यादिज्यामयोगात् ॥ ३४ ॥

(सि०)

चरु श्रूयते, सौख्य चरु निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम
इति । सौख्य आग्नेयविकार इत्येतत्सन्निधित, सामा
न्याहा नियम्येत पूर्ववत्त्वाधिकारा हि इति । तच्चैषोऽर्थ
भागविक, किं चरु कपालविकार, हविर्विकार ? इति ।

यदा हविर्विकारस्तदा किं स्थाल्या हविर्विक्रियते, उत
 आदनेन ? इति । किन्तावत्प्राप्तम् ? । हविर्विकारः
 स्यात् इति । कुतः ? इज्यासयोगात् । तद्वितार्थो विधी-
 यते चरोः, सौख्यं चरुं निर्वपेत् इति । एवमिज्यार्थश्चरुः,
 तस्माद्विविकार इति ।

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ (पू०)

एव स्थिते विशेष उच्यते, हविर्विकारः, प्रसिद्धग्रहण
 त्वाच्च स्थाल्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहण
 न्याय्यम् । प्रसिद्धस्य स्थाल्यां चरुशब्दः, आ हिमवतः आ
 च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् स्थाल्या
 हविर्विक्रियते इति ।

ओदनी वान्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥ (उ०)

ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रोदनस्यैव ग्रहण
 न्याय्यं न स्थाल्याः । कुतः ? । ओदनीयसंयोगात्, ओद
 नीयेन हि दृष्ट्येण देवतायागमाचरन्ति श्रिष्टाः, नान
 दनीयेन । तत्रभवतामाचारात् तेषां स्मृतिरनुमीयते,
 स्मृते. श्रुतिः । तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते इति ।

न द्वयार्थत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ०)

न ओदनस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः ? । द्वयार्थं एवं
 स भवेत्, स्थाल्या हि स प्रसिद्धः समधिगतः, तस्मादोदने

लक्षणाशब्दस्तत्संयोगादित्येवं मन्तव्यम् । अन्यायो ह्येवं-
जातीयकेष्वनेकार्थभावाः, तस्मात् स्यात्वा हविर्विक्रियते
इति । यदुक्तम्, अदनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति
ध्रुवमेयां स्मृतिः इति । उच्यते, अनुमानमेतत्, प्रत्यक्षेण
वचनेन बाध्यते । वचनादवगम्यते स्यात्वा यागः कर्तव्य
इति । कथम् ? । तस्यां हि चरुशब्दः प्रसिद्धः । न असौ
आचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः । कल्पमाने
वा आचारेण शब्दो बाध्यते, न चैतत् न्याय्यम् । शब्दानु-
रोधेन हि व्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम् ।
यथा शून्येय मासरेण चावभृथमभ्यवयन्ति इति, प्राजापत्यं
चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः इति च ।

कपालविकारो वा विनश्येऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥

३८ ॥ (२५ पृ०)

हविर्विकारपक्षो न सिद्धयति, स्यात्वा विकारे स्मृति-
हेतुराचाराच्छ्रुतिराशङ्कते, अदनेन विकारे स्थानी
संयोगात्लक्षणाशब्दः आशङ्क्यः । अस्ति चान्या गतिः,
कपालविकारो भवेदिति । तस्माद्वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्य
कपालविकारचरुरिति ब्रूमः । कपालविकारोऽप्यर्धः सूर्यस्य,
तेन सौर्य इति शक्यते व्यपदेश्यम् । उपपत्तिश्चास्ति,
शक्यते स्थान्यां व्यपयितुम् । तस्मादहविर्विकारपक्षे सगये
कपालविकार आश्रयणीयः ।

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥ (यु० १)

अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः, गुणो बाधितव्यो न्यायः,
न मुख्यः, तदुक्तम् अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इति ।

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ठात् ॥ ४० ॥ (यु० २)

चरुश्रुतौ चान्यहविर्दर्शयति, प्राजापत्यं घृते चरुं निर्व-
पेच्छतक्षणलमायुष्कामः इति, शतक्षणलानि हविः, चरु-
रेषां सम्बन्धी । चत्वारि चत्वारि क्षणलान्यवद्यति इति
क्षणलानां हविष्टम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥ (यु० ३)

एवं हि आह, मारुतं चरुं निर्वपेत् पृथ्वीनां दुग्धे
प्रैयङ्गवं ग्रामकामः इति नृण्यमयो हि चरुर्न प्रियङ्गु-
विकारः । तस्मात् अन्यहविः, चरुरपि कपालविकार
इति ।

ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥ (आ० एवं
२ पू० नि०)

हविर्विकार एवात्र चरुस्तद्वितसंयोगादवगम्यते, सौर्य-
शरः कर्त्तव्य इति । यदि पुरोडाश उत्तृज्येत, चरु-
रुत्पृष्टव्योऽवगम्यमानो बाध्येत, सूर्यसम्बद्धो हि चरुः
कर्त्तव्यः, तस्मिन् अग्नौ सौर्यसम्बद्धं क्रियेत, न शक्ये,
यदा च हविर्विक्रियते, तदा ओदनेन, ओदने हि चरु-
शब्दः प्रसिद्धः आ हिमवतः आ च कुमारीभ्यः । तत्र ओद-
नीयसंयोगो युक्तो भविष्यति ।

यत्तु, द्वार्थत्वमन्याय्यमिति, अन्याय्यमेव द्वार्थत्वम् । तत्र कुत एतत् स्थालीसंयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् स्थालां स्यात् । स्मरन्ति च पात्रे चरुशब्दं, अनवस्त्रावितान्तरूपपक्षो विशदसिद्ध ओदनश्रुतिरिति । तदुक्तं न पक्षिनामत्वात् इति । आचार्यराज्ञः स्मृतिर्वलीयसी, तस्मादोदने चरुशब्दः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति । तथायमप्यर्थोऽनदनीयेन यागो भविष्यति इति । अपि च सूर्यस्यान्यद्रव्यं नैवास्ति येन चरुः सम्बध्येत । ओदकप्रातः पुरोडाश इति चेत् । नैतदेवं, कर्मोदनायां हि निष्पन्नायां ओदको भवति । प्राक् चरुशब्दश्चनान्न यजतिओदना । द्रव्यदेयतासम्बन्धो हि यज्यर्थः । तेन ओदनाविधिशेषः चरुशब्दो न पुरोडाशविशेषण भवति, जघन्यत्वाओदकस्य इति ।

अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥ (१ यु०)

इतश्च पश्चामः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः ? अपूर्वव्यपदेशो भवति, एवं ह्यह, पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आर्ध्वं चरुणामुस्मिँल्लोके इति, पुरोडाशेन आर्ध्वोति चरुणामुभिन् इति । यदि स्थालां चरुशब्दः कपालविकारयत्, ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः, पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोके आर्ध्वं चरुणामुभिन् इति गम्यते, तत्र चरुणामुभिन् इति अन्वयवद् व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादपि ओदनेन हविर्विक्रियत इति ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (२ यु०)

एवञ्च कृत्वा लिङ्गदर्शनम् अष्टुपपन्नं भविष्यति ।
कथम् ? । आदित्यः प्रायणीयश्चरुः आदित्य उदयनीयः
इति । तत्रैतच्छ्रूयते, आज्यस्यैव चरुमभिपूर्य चतुर
आज्यभागान् यजति । पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाग्नीषोमी यजति
अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति । अदितिमोदनेन
इति । चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः, अदितेः आदित्यश्चरुः
इति प्राप्तत्वादनुवादः । तत्र चरुम् ओदनशब्देन ब्रुवन्
ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति । तथा इदमपरं
लिङ्गं भवति, यदि तण्डुलो विद्यते ग्रामं तद्विः स्यात्
इति । तण्डुले हविःशब्दं ब्रुयन्नोदनेन हविर्विक्रियत
इति दर्शयति । (१० । १ । १० अ०) ।

—

सौर्यचरो स्यात्ग्रामिव पाकाधिकरणम् ।

न कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥

४५ ॥ (१ म पू०)

अस्ति चरुः सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाभः
इति । अत्रैषोऽर्थः समधिगतः, ओदनेन हविर्विक्रियत
इति । स इदानीम् ओदनः क्व यज्ञव्यः ? इति भवति
संग्रहः । किन्तावत्प्राप्तम् ? न नियमः स्यात्, कपालेष्वेव
इति, अघेप्राप्ते यस्मिन्-कस्मिंश्चित् द्रव्यो पच्येत । यदि

हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवच्चोदकेन सङ्घ्रापि प्राप्येत । न हि प्रकृतौ कपालेषु अपयितव्यमित्येव चोदना, किन्तर्हि, अष्टाकपालो भवति इति, सङ्घ्रायां प्राप्यमाणायां अष्टाकपालताम्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैवं सङ्घ्रा प्राप्यते, न हि बहुषु कपालेषु पुरोडाश वदोदनः पक्तुं शक्यः । केवले च कपाले प्राप्यमाणे यासावष्टाकपालता चोदिता सा नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन् कस्मिंश्चित् अद्यैप्राप्ते द्रव्ये पक्तव्ययरुरिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । स एष चरुः कर्पोल एव स्यात् । एव प्रकृतिवच्छब्दोऽनुगृहीतो भवति, न चान्यत् किञ्चित् द्रव्यमान्नायते, तस्मान्निवमः ।

सङ्घ्रा चापि कपालवत् इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्,
एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०)

यदि बहुषु कपालेषु न शक्यते चरुं पक्तुं, विप्रतिषेधात् एकस्मिन् पक्तव्यः । यदेतदच्यते, अष्टाकपालो भवति इत्येतदुक्तं भवति, अष्टसु कपालेषु अपयितव्यं इति । तच्च, यदि अष्टत्वं विरोधाच्च प्राप्यते, तत् कपालमविरोधात् प्राप्येत ।

न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं चरौ भवति तत्रार्थात् पात्रलाभः स्यादनियमो-
र्विशीपात् ॥ ४७ ॥ (२५ पू०)

न वा कपालेषु पक्तव्यः । कुतः ? । अर्थान्तरसयोगात्, अपूपपाके यत् कपालमुपादीयते, तद्वतेनोष्णं अपूपस्य निर्वर्त्तकः पाको यथा स्यादिति । तत्र कपालचरोरुपादीयमान उदकधारणार्थं यदूष्मणा उदकगतेन ओदनपाको निर्वर्त्त्यते, स ओदनपाको न कपालगतेन ऊष्मणा निर्वर्त्तते । तत्रोदकधारणार्थं कपालम् उपादीयमानं न प्राक्तनकार्यं स्यादिति चोदको नैवानुगृह्यते । तस्मात् अर्थात् पात्रलाभः स्यात् इति तद्, अविशेषात् न नियम्येत, किं तत् ? इति ।

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥ (सि०)

स्थानां वा अरणं क्रियेत, लिङ्गं हि भवति, यासु स्थालीषु सोमा. स्युस्ते चरवः स्युः इति । सोमस्थालीषु चरुं पक्तव्यं ब्रुवन् विशेषेण स्थालीं चरुंस्थापनार्थां दर्शयति ।

आह, दर्शनमिदं व्यपदिश्यते, प्राप्तिरुच्यताम इति । अत्रोच्यते, स्थालां स चरुसञ्ज्ञकः पाको निर्वर्त्त्यते, न कटाहे कपाले वा । तस्मात् स्थालां चरुः पक्तव्यः इति ।

किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चरुः यदि वा ओदनेन हविर्विक्रियते ? इति । यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेपणमनर्थलोपात् कर्त्तव्यम् । अथ ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेपणस्य अपूपहेतुत्वात् । पिण्डार्थत्वाच्च सयवनं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते । सवपनमप्येवम् । सन्तापनञ्च अधस्तात्, अपणार्थं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं,

न सिद्धान्ते । उपधानश्चैवमेव । पृथुशरणे च पूर्वपक्षे कर्त्तव्ये, न सिद्धान्ते । अध्वृहयाङ्गाराणां पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते, उपरिपाकार्थत्वात् । अवज्वलनमप्येवमेव । व्युद्धृत्यासादन पूर्वपक्षे अर्थात् कर्त्तव्यम् । अर्थो नास्ति इति न सिद्धान्ते । अर्थात् कृतं हि व्युद्धृत्यासादन न शब्दप्राप्तम्, अर्थाच्च कृतं न चोदकः प्रापयति ॥ (१० । १ । ११ अ०) ॥

सौम्यचरो पेपणाभावाधिकरणम् ।

एव वा, पृथगधिकरणानि पेपणादीनि । अस्ति चरु, सौम्य चरु निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति । ओदनेन हविर्विक्रियते, इत्येतत्समविगतम् । तत्रेतत्सन्दिश्यते, किं चरौ पेपणं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ?

तस्मिन् पेपणमनर्थलोपात्स्रात् ॥ ४६ ॥ (पृ०)

शक्यते हि तण्डुलेषु पेपणं कर्त्तुम् ॥

अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥ (मि०)

यद्यपि शक्यते, तथापि न क्रियते । अपूपः पेपणेन विना न निर्वर्त्तते, ओदनस्तु विनैव पेपणेन भवति, कामं पेपणेन व्याहृत्यते, पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा । तस्माच्चरौ, पेपणं निवर्त्तेत ॥ (१० । १ । १० अ०) ॥

साय्यचरो सयवनाभावाधिकरणम् ।

पिण्डार्थत्वाच्च सयवनम् ॥ ५१ ॥

चरुरेवोदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, प्रणीताभिर्हवोपि सयौति इति । तदिह सन्देहः, चरौ सयवनं कर्त्तव्यं, न ? इति । कर्त्तव्यं, शक्यते हि कर्त्तुमिति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, शक्यमपि न क्रियते, पिण्डार्थं हि तत् पिण्डेन च अयूपस्य प्रयोजनं, न चरौ ॥ (१० । १ । १३ अ०) ॥

— — —

सौथ्यचरौ सवपनाभावाधिकरणम् ।

संवपनञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

सौथ्य एव चरुरोदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, सविष्टं प्रसूत इत्येवैनं देवताभिः संवपति इति । इह चरौ सन्देहः, संवपनं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ?, शक्यत्वाच्चोऽकानुग्रहाय कर्त्तव्यम् इति । एव प्राप्ते ब्रूमः, सयवितुं हि तत् प्रकृतौ क्रियते, न चरौ संवपनस्येन प्रयोजनम् । (१० । १ । १४ अ०) ।

— ० —

सौथ्यचरौ सन्तापनाभावाधिकरणम् ।

सन्तापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥

चरायेव च सन्देहः । प्रकृतौ सन्तापनं कपाक्षाना
 भस्ति, वसूनां रुद्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां धर्मस
 तपसा तप्यध्वम् इति । चरौ सन्तापनं कर्त्तव्यं, न ? इति
 सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् । अधः
 पाकार्थं हि तत् । तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति ।
 (१० । १ । १५ अ०) ॥

सौख्यचरावपधानाभावाधिकरणम् ।

उपधानञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

चरायेव कपालोपधानं प्रति सन्देहः, कर्त्तव्यं न ?
 इति । प्रकृतिवद्वचनात् प्राप्तम् । अधःपाकार्थत्वात्त्रिव-
 र्त्तते इति ॥ (१० । १ । १६) ॥

सौख्यचरी पृथुश्लक्ष्णाभावाधिकरणम् ।

पृथुश्लक्ष्णे वानपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

पृथुश्लक्ष्णे च प्रति चरौरेव सन्देहः, प्रकृतौ शूयते,
 उरु प्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति । सन्ततत्वा
 तनूः स्रव्यतामिति त्रिभिः परिमाष्टि । तदुभय चरौ
 कर्त्तव्यं, न ? इति । चोदकानुपदाय कर्त्तव्यमिति प्राप्ते,
 अनपूपत्वात् तत् निवर्त्तते ॥ (१० । १ । १७ अ०) ॥

सौम्यचरावभ्यूहाभावाधिकरणम् ।

अभ्यूहस्योपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥

प्रकृतौ श्रूयते, वेदेन भस्मनाङ्गारान् अभ्यूहति इति ।
तत् सौम्यं चरौ कर्त्तव्यं, न ? इति सन्देहः । प्रकृति-
वद्वचनात् कर्त्तव्यमिति प्राप्तं ब्रूमः, उपरिपाकार्थं हि
तत् पुरोडाशस्यावकल्पते, न चरोरिति निवर्त्तते ॥ (१०।
१।१८ अ०) ॥

सौम्यचरावज्ज्वलनाभावाधिकरणम् ।

तथावज्ज्वलनम् ॥ ५७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, दर्भपिञ्जलैरवज्जलयति
इति । सौम्यं चरौ सन्देहः, किं तत्कर्त्तव्यं, न ? इति ।
किं प्राप्तम् ? । प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यम्, उपरिपाकार्थं
त्वान्निवर्त्तते इति ॥ (१०।१।१८ अ०) ॥

सौम्यचरी व्युद्धत्यासादनाभावाधिकरणम् ।

व्युद्धत्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

प्रकृतौ श्रूयते, अन्तर्वेद्यां हवीत्यासादयति इति ।
तत् प्रकृतौ चापलोभ्यो व्युद्धत्यासादनं क्रियते । सौम्यं
चरौ सन्देहः, किं स्यात्वा व्युत्थाप्य चरुरासादयितव्यं,
उत व्युत्थानं न कर्त्तव्यम् ? इति । प्रकृतौ कृतत्वाच्चरा-
पि कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते, व्युद्धत्यासादनञ्च

प्रकृतावशुतित्वात्, प्रकृतौ न श्रूयते, कथान्निभ्यो व्युद्धृत्वा-
सादयितव्यः पुरोडाशः इति, अर्थात् न व्युद्धृत्यते, यच्चा-
र्थात्कृतं न स चोदनार्थः, तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न कर्त्तव्यम् ।
अपि चोद्धरणे क्रियमाणे कथित्यवत् परिशील्य वह्नियेत ।
तत्र पात्रभेदः स्यात् ? तस्मात् व्युद्धृत्वासादनं चरौ न
कर्त्तव्यमिति ॥ (१० । १ । २० अ०) ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमः

अध्यायस्य प्रथमः पादः ।

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये २ पादः ।

— { —

कथने चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ।

कृष्णलेप्यर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥ (पू०)

‘प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते शतकृष्णसमायुष्काम-
इति । तत्र सन्देहः, किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्त्त-
यश्च, उत न प्राप्यते न कर्त्तव्यः ? इति । किं तावत्
गतम् ? । कथनेषु पाकौ न स्यात् । प्रकृतौ हि पुरो-

डाशार्थः पाकः, इहान्तरेणापि पाकं, कृष्णलानि कृष्ण-
लान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते, अतो न कर्त्तव्यः इति ।

स्याद्वा प्रत्यक्षं शिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥२॥ (सि०)

स्याद्वा पाकः । बोदकेन तु न प्राप्यते, प्रत्यक्षन्तु
अस्य शासनं, घृते अपयति इति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थे न
भवति, वचनप्रामाण्याददृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेवा-
नदनीयानां प्रत्यक्षशासनात् प्रदानम्, एवं पाकोऽपीति ।

(१० । २ । १ अ०) ।

कृष्णले उपस्तरणाभिधारणयोरभावाधिकरणम् ।

उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥

३ ॥ (सि०)

कृष्णलचरावेव मन्देहः, ये प्रकृतावुपस्तरणाभिधारणे,
यदुपस्तृणात्यभिधारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोति इति । ते
उपस्तरणाभिधारणे कृष्णलचरौ कर्त्तव्ये, न ? इति एष
संग्रहः । किं प्राप्तम् ? । उपस्तरणाभिधारणयोः न
क्रिया । कुतः । अमृतार्थत्वात्, अमृतार्थत्वेन हि ते
क्रियेते, यदुपस्तृणात्यभिधारयति अमृताहुतिमेवैनां करोति
इति अमृतेनोपमिमानः स्वादुभावार्थतां तयोर्दर्शयति, न
च कृष्णलेषु स्वादुभावः सम्भवति । तस्माद् अक्रियेति ।

क्रियेत वार्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥

४ ॥ (पू०)

क्रियेत वा उपस्तरणमभिधारणश्च, विधेः प्रकारान्तरे-
ऽतिदेयात् सर्वकर्म स्यात् इति । यदुक्तं, स्वादुत्वाय ते क्रियेत
इति, न स्वादुतार्थः प्रकृतौ श्रुतः, स्वादुः कर्त्तव्य इति ।
तस्मात् अर्थवादः, अमृताहुतिमेवैनां करोति इति,
संसर्गमात्रमात्रस्य क्रियते हविष्य । तच्च कृष्णलेखपिथका
कर्त्तुं, तस्माद् अनिवृत्तिः ।

अकर्म वा चतुर्भिराप्तिवचनात् सह पूर्णं

पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥ (उ०)

यागश्च पक्षं व्यावर्त्तयति । अक्रिया तयोरिति ।
कुतः ? । चतुर्भिराप्तिवचनान्, चत्वारि कृष्णानान्यवदति
इति । कोऽभिप्रायः ? । चत्वारि कृष्णलानि चत्वारि
अवदानानि । एकैकं कृष्णान् एकैकस्यावदानस्य स्थाने,
तेनोपस्तरणमभिधारणयोर्निवृत्तिः । तथा चाप्तिवचनं
भवति, चत्वारि कृष्णानान्यवदति चतुरवत्तस्यासौ इति ।
अविद्यमानस्याप्यन्तरेणानुयहो भवति, तस्माद्विवृत्तिरे-
तयोः । सह पुन. उपस्तरणमभिधारणाभ्यां पूर्णं चतुर-
वत्तम् एव स्यात्, तच्चाप्तिवचनं व्याहृत्येत ।

क्रिया वा मुस्यावदानपरिमाणात् सामान्यात्

तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥ (पुनः पू०)

क्रिया वा तयोद्योदकानुग्रहाय, मुख्यावदानस्य हि प्रकृतौ परिमाणमुक्तम्, अद्भुतपर्वमात्रं देवतानामवद्यति इति । इहापि कृष्णलशब्दः परिमाणवचनः श्रूयते । स चतुःसङ्ख्याया अनुबध्यते, चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति इति, न यानि चत्वारि अवदानानि तानि कृष्णलपरिमाणानि भवन्तीति । हिरण्यपरिमाणवचनः एष कृष्णलशब्दो न प्राज्यस्य परिमाणं वदितुमुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्त्तयति, न हि द्रव्यकार्येषु गुणो वर्त्तितुमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतं तस्य कार्यं वर्त्तमानं तन्निवर्त्तयेत्, यथा, इदं दधि घृतं शाकम् इमे शालयः, देवदत्तो भोज्यतां, देवदत्तवेत् यन्नदत्तस्तेनेनेति, तैलं हि भोजने स्नेहनेनोपकरोति, तत् स्नेहनार्थं प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं, न शाकं दधि च ओदनं वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं परिमिमीते न द्रव्यं निवर्त्तयेत् । प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणं स्यात् न उपस्तरणाभिधारणयोः । तस्मात् तयोरनिवृत्तिरिति ।

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥ (यु०)

चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति, चत्वारि कृष्णलान्येकमवदानम् इति, इतरथा चत्वारि अवदानानि अभविष्यत् । तच्चैकावदानवचनमुपरोक्ष्यते । तस्मादप्यनिवृत्तिरिति ।

आग्निः संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥ (परिहारः)

अथ यदुक्तं, आसिवचनं भवति इति, चतुःसङ्ख्या
संस्तुतिरेषा, एवं चतुःसङ्ख्याया माहात्म्यं यदेकस्मिन्
वदाने चत्वारि अवदानानि भवन्ति इति । यथा, यद्देव
देवः प्रातःसवने गृह्यते, प्रातःसवने वा एतद्देवदेव
मंथ्यापयति इति वैश्वदेवसंस्तुतिर्न अन्यसवननिवृत्तिः ।
एवमिहापि चतुःसङ्ख्यासंस्तवः, नोपस्तरणाभिधारणयो
निवृत्तिरिति ।

सतोस्त्वासिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥ (परि० नि०)

तुमद्दः एनं चतुःसङ्ख्यासंस्तवं व्यावर्त्तयति । न हि
विद्यमानयोरुपस्तरणाभिधारणयोस्तदासिवचनेन, कश्चित्
संस्तवोऽस्ति । यद्यविद्यमोनम् आपयति इत्युच्यते, ततो
गुणवानित्युक्तो भवति, तत्र संस्तूयते । अथ विद्यमानम्
आपयति इति अनर्थको भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः ।
तस्माद्विद्यमानयोरुपस्तरणाभिधारणयोरसिवचन व्यर्थमेव,
अन्यः परिहारो वक्तव्यः ।

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥ १० ॥ (२ परि०)

तुमद्द आसिवचनासिद्धतिरुपस्तरणाभिधारणयोरि-
त्येतद्विवर्त्तयति । यथा भवान् ब्रूते, आसिवचनासिद्धादि
हत्तिरेतयोरिति, एवमेकावदानवचनासिद्धादनिवृत्तिरेत
योरिति सिद्धविकल्पः । सिद्धविकल्पाच्च नैकान्ततो निवृ-
त्तिमासिवचनं कर्त्तुमर्हति ।

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य
 स्यादपि वा खिष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्य-
 त्वात् ॥ ११ ॥ (२ परि० नि०)

तु शब्द आतिवचनं बाधते । आतिवचने बाधिते सति
 चतुर्थं कण्णलेषु , सर्वावदानविकारेष्वभ्यासो अनर्थकः
 स्यात्, चत्वारि चत्वारि कण्णलान्यवद्यति समुद्र इति ।
 अस्मत्पक्षे पुनः इतरद्विविद्धितीयमवदानमपेक्ष्याभ्यासोऽव-
 कल्प्यते । अथ मतं, एतन्ममापि खिष्टकृतमपेक्ष्याभ्यासे
 भवति इति । तन्नैवं, इतरस्य खिष्टकृतोऽपेक्ष्यमन्याय्यम् ।
 प्रकरणात् प्रधानमभिसम्बध्यते, वचनेन, न च खिष्टकृतः
 प्रकरणं, चोदकेन हि स प्राप्यते, तस्मात् त्वत्पक्षेऽभ्यासो-
 ऽनर्थक एव । उपस्तरणाभिधारणे कर्त्तव्ये एव ।

अकर्म वा संसर्गार्थं निवृत्तित्वात् तस्मादाप्तिस-
 मर्थत्वम् ॥ १२ ॥ (पुनः पू० उ०)

श्रुतिर्या उपस्तरणाभिधारणयोः । कुतः ? । संसर्गः
 शुचि पुरोडाशचूर्णानां सूक्ष्माणां माभूदिति उपस्तरणेन
 शुक्लं स्निग्धीक्रियते, अभिधारणेन हविः शुचि असयुक्त
 कृत्स्नं यथा अग्नी पतेदिति । न तु विग्रहस्य कण्णलस्य
 शुचि सयोगो भवति, यन्निमित्तमुपस्तरणमभिधारणञ्च
 स्नेहनार्थं सुवर्णस्य क्रियेत । तस्मात् प्राकृतस्य प्रयोजनस्य
 निवृत्तित्वात् कण्णलेषु उपस्तरणाभिधारणे निवर्त्तितुमर्हतः ।

एवञ्चासि वचनमुपपन्नं भविष्यति, चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति
चतुरवत्तस्यासौ इति ॥ (१०।२।२ अ०) ॥

कृष्णलचरौ भक्षसङ्गाधिकरणम् ।

भक्षणां तु प्रीत्यर्थं त्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥ (पू०)

अतः कृष्णलश्चरुदाहरणम् । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः इडा
प्राग्निचतुर्वाकरणं युष्माककालाः । तेषु संशयः, कृष्णल
चरौ ते भक्षाः कर्त्तव्याः, अत न इति । किं प्राप्तम् ?
न कर्त्तव्याः, प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः, सामर्थ्यं जनयि
ष्यन्तीति, न तु हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति भक्षमाणम्
अतो न कर्त्तव्याः ।

स्याद्वा निर्द्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ (सि०)

स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः, भक्षणविशेषदर्शनात्, निरव-
धयन्तो भक्षयन्ति चुक्षुष्माकार भक्षयन्ति इति प्राप्ते भक्षे केवल
भक्षोपायं विधास्यति शब्द इति, इतरथा भक्षोपायं भक्ष
स्य विहृतौ विदध्यात्, तत्र वाक्यं भिद्येत । तस्माच्चोद
केन प्राप्यते भक्ष इति ।

वचनं वाज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥

१५ ॥ (आ०)

न त्वेतदस्ति, प्राप्यन्त भक्षा इति, अर्धलोपादिषां

निवृत्तिः । यत्तु, भक्षणे विशेषवचनं भवतीति, वचनादेतत्
 आज्यस्य भविष्यति । निरवधयन्तो भक्षयन्त्याज्यमिति,
 चुत्तुपाकारं भक्षयन्त्याज्यमिति । निर्दानं चुत्तुपाकारं
 चार्थप्राप्तं भक्ष्यमाणस्यानूद्यत इति न वाक्यभेदः ।

वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूत-
 त्वात् ॥ १६ ॥ (आ० नि०)

सत्यं, वचनमेतद्विरण्यस्य, न त्वाज्यस्य । कुतः ? ।
 भक्षयन्तीत्येतावच्छ्रूयते, न इदं वा तदा इति, तत्र यद्वि-
 द्दिष्टं प्रकृतं, तस्य तेन सम्बन्धो भवतीति, हिरण्यं चात्र
 निर्दिश्यते, नाज्यम् । कथम् ? । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते
 शतकृणालम् इति शतकृणालचरुश्च कार्य्यसम्बन्धार्थमुच्यते,
 तद्विशेषणार्थेन घृतं, न स्वनिर्देशार्थेन । तस्माच्चरुर्वशब्दा-
 न्तरैः सम्बध्यते, न घृतम् । तद्यथा एष दण्ड इष्टकाकूटे
 तिष्ठति प्रहरानेनेति, दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति ।
 एवमिहापि चरुर्भक्षणवचनेन सम्बध्यते न घृतं, तस्माच्चरो-
 र्भक्षणं प्रदानवत् । यथा तेषामेव कृणालान्ताम् अनटनी
 यानां प्रदानं क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यम् इति । (१० ।
 २ । ३ अ०) ।

कृणालचरी एकधा ब्रह्मणे चरतीत्यनेन सहपरिवारविधामधिकरणम् ।

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ
 विवृतत्वात् ॥ १७ ॥

तत्रैव श्रूयते, एकधा ब्राह्मणे परिहरति इति । तत्र सन्देहः, किमेतत् महत्त्वम् उत सकृत्त्वम् इति । किं प्राप्तम् ? सकृत्त्वं वा सहत्वं वा अनियम इति । कुतः ? एकप्रकारवचन एकधेति शब्दः, सकृत्त्वमप्येकः प्रकारः सहत्वमपि । तद्यथा, यः सकृत् गाः प्रापयति स एकधा प्रापयतीत्युच्यते, योऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीति, तस्मात् सकृत्त्वं सहत्वं वा कर्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, एकधा ब्राह्मणे परिहरति इति सहेति गम्यते, एवं ब्रह्मभक्षस्याब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति । इतरस्मिन् पक्षे कस्यचिद्ब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियेत, तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाध्येत । विहतायामी भक्षः प्रकृतौ, ते इह चोदकेन विहता एवं प्राप्तास्तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽवकल्पते । ननु बाधनिक इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विहताः प्राप्तुमर्हन्ति इति । उच्यते, पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति । यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं तर्हि वचनम् ? इति । भक्षोपायविधानार्थम् । ननु निर्द्धानं चुक्षुपाकरणं वा अर्थप्राप्तम्, अर्थप्राप्तत्वादनुवादः । उच्यते, न नियमेन प्राप्यते, नियमार्थस्य विधीयते इति ॥ (१० । २ । ४ प्र० ॥

कृष्णलचरिबोदाहरणम् ।

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्समात् ॥ १८ ॥ (पू०)

कृष्णलचरिबोदाहरणम् । तत्र श्रूयते, सर्वं ब्रह्मणे परिहरति इति । तत्र सन्देहः, किं ब्रह्मभक्षाणामेवैष परिहारः, उत पुरुषेभ्यः श्रेयापनयः, इति । कथं ब्रह्मभक्षाणां परिहारः, कथं वा श्रेयापनयः ? इति । यदि ब्रह्मणे परिहरति इत्यनूद्य सर्वम् इति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वम् इति वानूद्य परिहरति इति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षाणां परिहारः । अथ सर्वम् इति लक्षयित्वा ब्रह्मणे परिहरति इति विधीयते, परिहरति इति वा लक्षयित्वा सर्वं ब्रह्मणे इति, ततः श्रेयापनयः । किं प्राप्तम् ? सर्वत्वं ब्रह्मभक्षाणां स्यात् । कुतः ? ब्रह्मणे परिहरति इति प्राप्तमेव न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्तः तस्य विधानं भवितुमर्हति ।

अथ वा अस्थिव ब्रह्मणे सर्वं भागस्तत्र कस्यचिद्भागस्य परिहारः प्राप्तः कस्यचिन्न प्राप्तः, यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधीयते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षाणामेव वाद इति ।

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥ (सि०)

वाग्बन्धः पदं व्यावर्त्तयति । पुरुषापनयः स्यात् । यद्येवम् उच्येत, यत् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वमिति, सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अथ यत् ब्रह्मणे,

तत् सर्वं परिहरतीति । विगेष्यस्यानिर्देयात् न ब्रह्मशब्दो
विशेषणम् । अथ यद् ब्रह्मण्ये, सर्वं तत् परिहरति इति ।
एवमपि विगेष्यो नैव निर्दिष्टः स्यात् । यत् सर्वं तत्
परिहरतीति नैव यचनमर्हति, सर्वं हि सर्वं, ततश्च
विशेषयितव्यम् । तस्मात् सर्वं ब्रह्मण्ये परिहरतीति ब्रह्म-
सम्बन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः, एवं न किञ्चिदनर्थकम् ।
तस्मात् पुरुषेभ्यः शेषापनय इति ॥ (१०।२।५ अ०) ॥

भक्षभागानां स्वस्वकालि ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणम् ।

पुरुषापनयात् स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

तत्रैव सन्देहो, समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन्
काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्याः, उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ?
इति । किं प्राप्तम् ? । भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते,
अतो यत् भक्षणाय परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव ।

• एवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुषापनयात् स्वकालत्वम् इति,
पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकालतां भक्षणानां न
निवारयति, तस्माद्यथाकालमेव भक्षयितव्याः इति ॥
(१०।२।६ अ०) ॥

ब्रह्मणे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणम् ।

एकार्थत्वाद्द्विविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

तत्रैवेदं चिन्त्यते, प्रकृतो व्यादेश आम्नातः, इदं ब्रह्मण

इदं होबुरिदमध्वर्योरिदमग्नीधः इति । स इह कर्त्तव्यो
 न कर्त्तव्यः ? इति संशयः । चोदकप्राप्त्या कर्त्तव्य इति
 अन्य बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम् । प्रकृतौ यद्गनां
 सम्यग्भ्यः कर्त्तव्यः, स विभागमन्तरेण न सिध्यतीति
 विभागो बहुसम्यग्भाय क्रियते । इह तु सर्वं ब्रह्मणे परि-
 हरति इति एकस्मै सर्वयहः, तत्र विभागेन न प्रयोजन,
 क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात्, अदृष्टार्थमेव क्रियेत ।
 तस्मात् कृष्णनक्षत्रो न व्यादेय इति ॥ (१० । २ । ७
 अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे अतिदानस्यानन्त्यंताधिकरणम् ।

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याददाति सामर्थ्यात् ॥

२२ ॥ (पु०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत
 इति । तच्चेदं समामनन्ति, गौय अश्वय अश्वतरय गर्द-
 भाय अजाय अवयय ग्रीहयय यवाय तिगाय माषाय
 तस्य द्वादशयतं दक्षिणा । इदं चापरं श्रूयते, ऋत्विग्भ्यो
 दक्षिणा ददाति इति । तत्र संशयः, किं दानं धर्ममात्रम्,
 अतः ऋत्विगानमनम् ? इति । किं प्राप्तम् ? । ऋत्वि-
 ग्दानं धर्ममात्रं स्यात्, तस्य हि कर्त्तव्यता श्रूयते ।
 ददातिकर्त्तव्यता अस्माच्छब्दाद् गम्यते, ऋत्विगानमन

भृत्या समभावयन्, यत् भृतिं वनुते, यच्चस्य भृत्यै द्वादश
राश्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत इति । यश्चार्थं यद् मिषि
ऋत्विजः परिक्रेतुम्, अन्यच्च यश्चार्थं साधयितुं, तस्मिन्ने
भृतिवचनम् । भृतिश्च कर्मकरेभ्य आनत्यर्थं यहीयते
तस्मादपि परिक्रयार्थं ऋत्विग्भ्यो दानमिति ॥

नैष्कर्टिकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥ (यु० ५)

नैष्कर्टिकेण च संस्तवो भवति, यथा वै दारुहारी
नैष्कर्टिको निष्कर्त्तनभृतः कर्मयोगे वर्त्तते, एवं वा एते
यच्चस्य ऋत्विजः इति । नैष्कर्टिको दारुहारी, यथाऽसौ,
एवम् ऋत्विज इति ब्रुवन् परिक्रयार्थं दानं दर्शयति ॥ १० ।
२ । ८ अ० ॥

ज्योतिष्टोमे भद्रस्य प्रतिपद्यन्ताधिकरणम् ।

शेषभक्षाद्य तद्वत् ॥ २९ ॥ (पृ०)

सन्ति शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च, यथा
ययत्कारनिमित्ता होमाभिषवनिमित्ताश्च, तथा इडा प्रा
ग्विचतुर्धाकरणं शंयुवाककालाः । तेषु संशयः, किं ते परि
क्रयार्थाः, उत न इति । किं प्राप्तम् ? शेषभक्षाद्य तद्वत्
भक्षितुमर्हन्ति, यद्वत् दक्षिणादानम् । प्रीतिं हि करोति
भक्षणं, प्रीत्या चानमन्ति । तस्मात् परिक्रयार्थाः शेषभक्षा
इति ।

संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

वागर्थः पक्षं व्यावर्त्तयति, न परिक्रयार्थं भक्षणं, द्रव्यसंस्कारार्थम् इति । कुतः ? । यज्ञार्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत्, यदि तस्य संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । दक्षिणार्हान्मध्याह्नावद्यति इत्येवमादि च एकदेशवचनं प्रकृतशेषापेक्षं भवति, न द्रव्यस्योत्पादकं, तस्मात् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं द्रव्यमुपादीयते, प्रकृतस्य च भक्षणम् । तस्मात् संस्कारार्थमिति गम्यते ।

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥ (यु० १)

अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तत् देवतायै सङ्कल्पितं यजमानेन न स्वयमुपयोक्तव्यम् इति । तस्माच्च तस्योपयोक्तुम् ऋत्विज ईशते, नो खल्वपि यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य ऋत्विग्भिः, परिक्रीणानद्य स्वीकुर्यात् द्रव्यं, तत्रास्य देवतार्थः सङ्कल्प एव न अवकल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणम् इति ।

स्वामिनि च दर्शनात् तत्सामान्यादितरेषां

तथात्वम् ॥ ३२ ॥ (यु० २)

स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते, यजमानपञ्चमाः समुपहृता इहां भक्षयन्ति इति । यजमानस्य असंशयम् अपरिक्रयः, तत्सामान्यादितरेषाम् अपि न परिक्रयः । कथम् ? । एवं सति, नैव विज्ञायते, इडाभक्षणेन यजमानपञ्चमाः

परिकीयन्त इति । किं तत् सामान्यम् ? । द्वितीया वि-
भक्तिः । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥ (यु० ३)

एवम् अन्यार्थदर्शनम् इदमुपपन्नं भवति, कुण्डपायि
नामयने अक्षरकैश्चमसेः सोमान् भक्षयन्ति इति प्राप्ते भक्षे
विशेषः श्रूयते, अक्षरकैः इति । एव सत्रेषु भक्षणं दृश्यते,
तत्परिक्रयार्थत्वे न अवर्क्यते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं
भक्षणमिति ॥ (१० । २ । ८ अ०) ॥

सर्वे ऋतिग्वरणाभावाधिकरणम् ।

वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्वे न स्यात् स्व
कर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

सन्ति द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि, द्वादशाहमृद्विकामा
उपेयु इत्येवमादीनि । अस्ति च प्रकृतो ज्योतिष्टोमे वर-
णम्, अग्निर्मे होता स मे होता होतस्त्वं मे होतासीति
होतारम् इत्येवमादीति । तत् सत्रेषु सन्दिश्यते, किं
कर्त्तव्यं न ? इति । तत एतत् तावन्नः परीक्ष्य, किं प्रकृतो
धर्ममात्रं वरणम्, सत् परिक्रयार्थम् ? इति । यदि धर्म-
मात्रं, प्रकृतो सत्रेषु कर्त्तव्यम् । अथ परिक्रयार्थं न कर्त्तव्य-
मिति । किं प्राप्तम् ? । मन्त्रवर्णियमवश्चेति कृत्वा धर्म-
मात्रम् । तस्मात् सत्रेषु कर्त्तव्यम् इति ।

‘एवं प्राप्ते ब्रूमः, वरणमृत्विजां सत्रेषु न स्यात्, न कर्त्तव्यमिति । स्वार्थं हि तेषां कर्म, न च कश्चिदात्मानं वृणीते । प्रकृतौ चानमनार्थं वरणं दृष्टप्रयोजनमिति न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । तस्मात् सत्रेषु वरणं न स्यादिति ।
(१० । २ । १० अ०)

सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणम् ।

परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ (नि०)

परिक्रयश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आम्नातः, गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्च अथयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति । तत् दाक्षिण्यं सत्रे चोदकेन प्राप्तं किं कर्त्तव्यं, निवृत्तं वा ? इति संशयः । किं प्राप्तम् ?, कर्त्तव्यः परिक्रयचोदकानुग्रहाय । अपि च तत्र गवादयः प्रतिप्रिध्यन्ते, न ह्यथ गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम् इति, तत् सति परिक्रयेऽवकल्पते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, परिक्रयश्च तादर्थ्यात् इति, परिक्रयश्च न कर्त्तव्यः । उक्तमधस्ताद्वरणं सत्रेषु न कर्त्तव्यमिति, परिक्रयश्चेति च शब्देनान्वादेशः क्रियते, न कर्त्तव्यः परिक्रयः । कुतः ? आत्मार्यत्वात्, न कश्चिदात्मानं परिक्रीणीते इति ।

प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥ (आ०)

प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोऽवकल्पते इति यदुक्तं, तत् परि-
कर्त्तव्यम्,

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥ (पृ०)

प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः । कस्य ? । प्रासर्पिकस्य दानस्य इति । धर्ममात्रं हि तत् सत्रेषु चोदकप्राप्तं, तन्निवर्त्तते । तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति ।

न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥

३८ ॥ (सि०)

नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः । कुतः ? । दक्षिणाशब्दात् दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति, अदक्षिणानि सत्राण्यग्राहुः न हि अत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम् इति । दक्षिणाशब्दस्य परिक्रयार्थो भवति । तत्र हि श्रूयते, गौयाश्वघास्ततरथ गर्दभद्याजाद्यावयथ घ्रीडयथ यवाय तिलाय मापाय तस्य द्वादशयतं दक्षिणा इति, ऋत्विग्दानं दक्षिणा, न प्रासर्पिकम् । तस्यैवासौ प्रतिषेधो न प्रासर्पिकस्य । तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणा इति । (१० । २ । ११ अ०) ।

उदवसानीयस्य सदान्नतया तत्र दानस्य परिक्रयार्थताधिकरणम् ।

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात् तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥ (पृ०)

अस्ति उदवसानीयः, सत्रादुदवसाय पृष्ठममनीयेन

ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन् इति । तत्रैषोऽर्थः
 सांशयिकः, दक्षिणादानं धर्ममात्रम्, उत परिक्रयार्थम् ?
 इति ? तथा इदमपरं द्वैतं, किं सत्राङ्गमुदवसानीयः,
 न ? इति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम् । अथ
 न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थम् इति । किं प्राप्तम् ? सत्रा-
 ङ्गम् इति । कुतः ? । सत्रप्रकरणात्, सत्रं परिसमाप्य
 कर्त्तव्यमिति श्रूयते, सत्रप्रकरणात् सत्रं लक्षयित्वेति
 गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयते इति । सत्रस्य
 च फलार्थत्वाच्चोदवसानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदव-
 सानकाले उदवसानीयः, लक्षणा हि तथा स्यात् । अन-
 ङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यं, तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यता
 सम्बन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयः, सत्रं यथोक्त परिसमाप्य
 न सन्तोष्य, न तावत् कृत्वा कृतिता मन्तव्या, इदम-
 परं तस्याङ्गं कर्त्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसम्बन्धः
 क्रियते । यथा अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत वाजपेये
 नेष्ट्वा बृहस्पतिसवनेन यजेत इति । तस्मात् सत्राङ्गम् ।
 एवं चेत् सत्राङ्गस्य सत्रस्य स्वयंकर्त्तृकत्वात् धर्ममात्रं, तत्र
 दानम् । सत्रधर्मा उदवसानीय इति ।

न त्वेतत्प्रकृतित्वादिभक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥

(मि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेव धर्ममात्रमत्र
 दानम् इति, किमर्थं, परिक्रयार्थम् इति । कुतः ? ।
 नैतत् सत्राङ्गं विभक्तचोदितत्वात् नैतद् बृहस्पतिसवेन

सौत्रामण्या च तुल्यं, तत्रैव श्रूयते, यथोक्ताङ्गं कृत्वा
 नैव सन्तोष्यमिदमपरं तस्य कर्त्तव्यम् इति । इह पुनः
 सचमुत्सृज्य उदवसानीयः कर्त्तव्य इति, सत्रादुदवमाय
 उत्थायेत्यर्थः । तत्रान्योऽर्थः ज्ञाशब्दस्य, यथोदितं निर्वर्त्य
 न प्रहातव्यम् । उत्पूर्वस्य अवपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः ।
 प्रहाणे इह ज्ञाशब्दस्तत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद्
 विभक्तोदितत्वात् सत्राङ्गं, न च सचप्रकृतिकम् । तस्माद्
 दष दान परिक्रयार्थमिति ॥ (१० । २ । १२ अ०) ॥

उदवसानीयस्य सत्रिजामिकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

तेषां तु वचनात् द्वियज्ञवत् सहप्रयोगः स्यात् ॥

४१ ॥ (पू०)

इदमेवोदाहरणं, सत्रादुदवमाय पृष्ठगमनीयेन ज्याति-
 टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन् इति । तत्रेवोऽर्थः समधि-
 गतः, न सत्राङ्गं पृष्ठगमनीयः इति । अथेदानीमिदं
 सन्दिह्यते, किं सहत्य तैस्तत् कर्त्तव्यम्, उत एकैकेन ?
 इति । किं प्रातम् ? संहत्य इति । कुतः ? । उपा-
 देयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहुत्वस्य श्रवणात् । स चेदे-
 केन क्रियेत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात् द्वियज्ञवत्,
 यथा एतेन राजपुरोहितो सायुज्यकामो यजेयाताम् इति,
 यद्यपि राजपुरोहितो सत्त्वत्वेन श्रूयते एवमपि यजे
 याताम् इति याग उपादेयत्वेन, यागे च एतत् कर्त्तव्यत्वं

अयूते, यजेयाताम् इति । तद्वत् पृष्ठगमनीयेन यजेरन्
इति । तस्मात् सहत्य पृष्ठगमनीयं प्रयुञ्जीरन् इति ।

एवं स्थित तावदपर्यवसितम्, अन्तराचिन्तान्तरस्य
सूत्र तावद्वर्णयिष्यामः,

उदवसानीये सविम्बीश्वोपास्यत्विकाभिकरणम् । अनरा चिन्ता ॥

तवान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

अस्मिन्नेवोटाहरणे एषोऽर्थः सांगविकः, किं त एव
सविण ऋत्विजः, उतान्ये वा वरीतव्याः १ इति । किं
प्राप्तम् ? त एव । कुतः ? । समानकर्तृकता हि गम्यते,
उदवसाय यजेरन् इति । य एव उदवसातारस्ते एव
यष्टार इति भवति प्रत्ययः । यथेव वचनप्रामाण्याच्चोदक
प्राप्तमेककर्तृकतां बाधित्वा बहुकर्तृकता भवति, एवं
चोदकप्राप्तानन्यानृत्विजो बाधित्वा वचनप्रामाण्यात् त
एव भवितुमर्हन्ति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तवान्यानृत्विजो वृणीरन् इति । न
हि पृष्ठगमनीये ये सत्रादुदवसातारस्ते कर्त्तारो विधी-
गन्ते, न तेषामुपादेयत्वेन चोदनेत्युक्तं, न चाविहितमङ्गं
भवति, न चानङ्गे हीने विगुणता काचित् भवति ।
सन्ति च चोदकप्राप्ता अन्ये ऋत्विजः । अपि चात्र
यावति कर्त्तृभिप्रायं क्रियाफलं तावति त एव कर्त्तारः,
तदेतदुपग्रहविशेषादवगम्यते । न च ऋत्विजः प्रति

यागस्य कर्त्तृभिर्प्रायं क्रियाफलम् । तस्मात्तात्त्रिष्ये त
एव कर्त्तारः, प्रधानयागे तावत्कर्तृन्, अवगच्छामः ।
ऋत्विजः पुनरन्ये वरीतव्या इति ॥ (१०।२।१३ च०) ॥

एकैकगस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतैश्चैकसंयोगात् ॥

४३ ॥ (पू०)

स्थितादुत्तरम् । तुम्यदः पक्षं व्यावर्त्तयति । न
पृष्ठगमनीयं सदस्य प्रयुञ्जीरन्, किन्तर्हि एकैकयः ।
कुतः ? । अविप्रतिषेधात्, उदवसानेन हि पुरुषा सच्यन्ते
ये सचादुदवस्यन्ति इति । तत्र चैकोऽप्युदवसाता भवति,
ये चोदवसानसचितास्तेषां याग इति एकैकस्यापि यागो
विहितो भवति, न च केनचित् प्रतिषिध्यते, तस्मादिकैको-
ऽपि यजेत । ननु बहूनां प्रयोग उच्यते, तेनैकैकस्य न
भवति । नैष दोषः, एकैकस्यापि न वार्यते, तेन चोदक-
सामर्थ्यादेकैक्य एव यजेत इति ।

आह, बहुसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्तुम्
इति । एवमपि न दोषः, नात्र बहुवचनं विधीयते, ये
सचादुदवसातारस्तेषामेव याग, ते च बहवः, तेषां
बहुनामच प्राप्तानाम् अयमनुवादः । एकैकस्येनापि च
ते उदवसातारः । तस्मात् तेषां तथैव यागो भविष्यति,
यथैवोदवसाने तेषामसंहताना बहुवचनं, एवं यागेऽपि
असंहतानामेव भविष्यति ।

अतोच्यते, न बहुवचनमनुवादः, अप्राप्तत्वात्, न हि
बहुवचनं यागे प्राप्तं यदनूद्येत । नन्विदानीमेवोक्तमुद-

वसातृणां यागेस्ते च बहुव इति । उच्यते, बहुत्वं तेषा-
मुदवसाने, न यागे । ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागोऽपि भवि-
ष्यति । नेत्याह, परिपूर्णं हि पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति,
ततो वाक्यं भवेति, अयञ्च यागः प्रागेव बहुवचनेन
सम्बन्धो न तस्यामवस्थायां वाक्येनोदवसातारः प्राप्ताः ।
उपादत्ते तु तदा बहुत्वं, ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तर-
गतान् उदवसातृनपेक्षते, तस्माद् बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः
कर्त्तव्यः, यथा द्वियन्त्रे सन्नेषु च इति ।

आह, नैतदेवं, यत्र केनचित्पूकारेणानुवादः सम्भवति
तत्रानुवादो वा स्याद् विविर्वेति । यद्यप्यपूर्वत्वादित्यत्र
विधिर्न्यायाननुवोदात्, तथाप्यत्रानुवाद एव बहुत्वस्य
भवितुमेर्हति, तथा हि यागसम्बन्धो बहुनां न कृतो
भवति, तत्र दृष्टमेव प्रयोजनं, इतरस्मिन् पक्षे बहुत्वस्य
यागसम्बन्धोऽदृष्टं कल्पनीयं स्यात्, तस्मादनुवाद इति ।
आह, द्वियन्त्रेऽपि तर्ह्येवमेव प्राप्नोति सन्नेषु च इति ।
अधोच्यते, अस्यच विशेषः उदवसाय यजेरन् इति, राज-
पुरोहिती यजेयातां, ऋद्धिक्तामाः सत्रमासीरन् इति ।
यत्र ज्ञान्तः शब्दो भवति तत्र हो प्रयोगो गम्येते, सना-
नाय कर्त्तारः श्रवणादेव, तत्रोत्तरप्रयोगवचनेन केवलो-
धात्वर्थो विधीयते, तदाश्रयः प्रयोगः, कर्त्तारय, तद्वता
च सद्वता, एवं सर्वमेतत्, धात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तमेवा-
नूयते द्वियन्त्रे सन्नेषु च धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि,
कर्त्तारः, तद्वता च सद्वतेति सर्वमेव तत्राप्राप्तम् । न हि
राजपुरोहितावित्येष शक्नोति प्रयोगं वदितुं, तत्र च

कर्तृत्वं तद्वताच्च मह्यम् । तथा ऋद्धिकामाः इति ।
 तस्मादेवञ्जतीयकेषु मह्यं उपादेयत्वेन श्रूयते । अतो
 द्वियज्ञादिषु नानुवादस्तेषु बहुत्वमयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः,
 इह तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठगमनीयेन यजेत इति ।
 (१०।२।१४ अ०) ।

कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।

कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥ (पृ०)

अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः, प्राप्तं प्रस्रवणं प्राप्या-
 ग्नये कामायाष्टाकपाल पुरोडाशं निर्वपति तस्यामग्नां
 पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति
 इति । तत्र संशयः, किं परिक्रयार्थं दानम्, उत धर्ममात्रम् ?
 इति । पृष्ठगमनीये च सत्रस्थानङ्गभूते परिक्रयार्थं दानं
 मित्युक्तम्, अष्टेदानीमङ्गभूतायां कामेष्टौ चिन्त्यते ।
 तत्र किं तावत् प्राप्तम् ?, यथा पृष्ठगमनीये परिक्रया-
 र्थम्, एवमिहापीति चशब्देनान्वादिष्यते । कुतः ? ।
 दानशब्दात्, दानशब्दो भवति, तस्यामग्नां पुरुषीं च
 धेनुके दत्त्वा इति । दानशब्दः कर्मकरिषु मत्तु परिक्रयार्थं
 इत्युक्तम् ।

न चैतत्तत्रम्, सत्रस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकरणाच्च सत्रस्य
 स्वयकर्तृकता, नाङ्गानां, तच्चोदकेप्राप्तैः ऋत्विग्भिः सङ्गुण-
 मत् सत्रस्थापकारकं भवति । अन्यैर्ऋत्विग्भिर्विना

विगुणं सत्रम्य नोपकुर्यात् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थं
इति ।

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०)

वाशब्दात् पक्षो व्यावर्त्यते, नात्र परिक्रयार्थं दानं
धर्ममात्रम् इति । कुतः ? । सत्रत्वात्, सत्रे हि आनति-
निवृत्ता । आह, नेतत् सत्र सत्राङ्गमित्युक्तम् । उच्यते, न
२ त्रं, सत्राङ्गं तु सत्रमध्यपतितं, सत्रम्य च साङ्गस्य स्वय-
कर्तृकता, तस्यां क्रियमाणायां सिद्धा अस्या इष्टेः कर्त्तारः ।
तत्र आनत्या न प्रयोजनं, श्रूयमाणं तु दानं धर्ममात्रं भवि-
तुमर्हति इति । (१० । २ । १५ अ०) ।

—

दर्शपूर्णमासयोर्द्विष्याय दानस्यादृष्टाद्यन्ताधिकरणम् ।

द्विष्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दिदमात्रावते, यदि पत्नीः संयाजयन्
कपालमभिजुहुयात्, वेश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्
तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा तं स द्विष्याय दद्यात् इति ।
तत्र संयाजः, किं परिक्रयार्थम् एकहायनस्य दानम्, उत
धर्ममात्रम् ? इति । किं प्राप्त, दक्षिणाशब्दात् परिक्रया-
र्थमिति, परिक्रयार्थं हि दक्षिणाशब्दो भवति ।

एवं प्राप्ति व्रूमः, द्विष्ये च धर्ममात्रं दानम् इति चयब्देन

अन्वादिश्यते । कुतः ? । अघोदनात् द्वेष्यस्य ऋत्विजः,
न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति, ऋत्विगाचार्य्यो नातिचरि-
तव्यो इति । यदा परिक्रेतव्ये नैव कर्त्तव्यं प्रयोजनं नास्ति,
तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्यति ? । अपि च परिक्रयार्थं
सति दक्षिणाशब्दः स्यात् घोदकप्राप्तोऽन्वाहार्य्योऽपनीयेत,
तत्र घोदको बाध्यते, तस्मात् धर्ममात्रमेकहायनस्य दान-
मृत्विजे दातव्यम् इति ॥ (१० । २ । १६ अ०) ॥

जीवतामस्थियशाधिकरणम् ।

अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-
षेधादस्यां ॥ ४० ॥ (मि०)

इदमान्नायते, यदि सन्दीक्षितानां प्रमीयेत त दम्भा
क्षणाजिने अस्थीन्युपनष्टं योऽस्य नेदिष्ठस्त तस्य स्थाने
दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ततः सबत्सरे अस्थीनि याज-
येत् इति । योऽयं सबत्सरे यज्ञः, स सन्दिह्यते, किमस्या-
सुत जीवताम् ? इति, किन्तावत्प्राप्तम् ?, सामानाधि-
करणादस्यामिति । किं सामानाधिकरणम् ? । याज-
यतेरस्थीनि कर्मभूतानि ।

ननु अस्थीन्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रयितुं,
कथं तानि क्रियायां कर्त्तृणि भवेयुः ? इति । उच्यते, प्रयो-
ज्यता तेषां यूयते, ततो अन्ये प्रयोजयितारः, ते एतानि
क्रिया कारयिष्यन्ति इति ।

आह, न हि अकुर्वति कारयतीति भवति, कर्त्तुः हि

प्रयोजको हेतुः, न चैतानि कात्स्न्येन क्रियामुपसंहर्त्तुं शक्नुवन्ति इति । उच्यते, वचनप्रामाण्याद् यावत् यजमानं कारयितुं शक्यन्ते, तावत् कारयिष्यन्ते, श्रीदुस्वरीसम्भानं शुक्रान्वारम्भणमित्येवमादीनि ।

आह, प्रधानमेव न शक्नुवन्ति नाङ्गानि कुर्वन्ति, याजमानानि भवन्ति इति । अत्रोच्यते, वचनसामर्थ्यात् तच्छब्दवद्द्रव्यं ऋत्विजः प्रतिगृहीयन्ति तदक्षिणास्तत्परिक्रीताः तत् पचन्ति ईदृशो द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यति इति । आह, एव वर्ण्यमाने याजयितृणामेव कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति नास्याम् इति । उच्यते, यदृणामेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिश्यते, न ह्यकर्त्तरि कारयतीति भवति, हेतु-कर्तृत्वं चास्यां यागे सति प्राप्तमेवानूद्यते, यथा, ग्रामकामं संयाजयेत् इति ग्रामकामो यजेत इति विधीयते, हेतुत्वं च प्राप्तानुवादमात्र, तच्च दर्शयति, स्तोत्रे अग्नि-कुशमुपदधाति इति । अस्यामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्माद् अस्यां यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः, अस्थियज्ञः इतरेषां जीवतां स्यात्, तेषामविप्रतिषिद्धो यज्ञः, अस्यां विप्रतिषिध्यते, त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्याम् अस्ति मनः । यदुक्तं, ऋत्विजः शवद्रव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्य तत्परिक्रीताः त्यागं कुर्वन्ति इति, ईदृशो वाचनिकस्यागो भवति इति । नैतदेवं, न हि यजेतेत्युक्ते अशक्नुवन्तु वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति, यागं कुर्वीत इति हि तद्वचन, नान्यो यज्यर्थ इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्वचति, यच्छवद्रव्यं तत् गृह्यते, न हि

अन्वादिश्यते । कुतः ? । अचोदनात् द्वेष्यस्य ऋत्विजः,
न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति, ऋत्विगाचार्यो नातिचरि-
तव्यो इति । यदा परिक्रेतव्ये नैव कर्त्ता प्रयोजनं नास्ति,
तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्यति ? । अपि च परिक्रयाद्यै
सति दक्षिणाशब्दः स्यात् चोदकप्रामोऽन्वाहार्योऽपनीयेत,
तत्र चोदको बाध्यते, तस्मात् धर्ममात्रमेकहायनस्य दान-
मृत्विजे दातव्यम् इति ॥ (१० । २ । १६ अ०) ॥

जीवतामस्थियन्त्राधिकरणम् ।

अस्थियन्त्रोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-
षेधादस्यां ॥ ४७ ॥ (मि०)

इदमाश्रयते, यदि सन्दीक्षितानां प्रमीयेत त दम्भा
कृष्णाजिने अस्थीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठस्त तस्य स्थाने
दोषयित्वा तेन सह यजेरन् ततः संवत्सरे अस्थीनि याज-
येत् इति । योऽयं संवत्सरे यज्ञः, स सन्दिह्यने, किमस्या-
सुत जीवताम् ? इति, किन्तावत्प्राप्तम् ?, सामानाधि-
करणादस्यामिति । किं सामानाधिकरणम् ? । याज-
यन्तरस्थीनि कर्मभूतानि ।

ननु अस्थीन्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रयितुं,
कथं तानि क्रियायां कर्त्तृणि भवेयुः ? इति । उच्यते, प्रयो-
ज्यता तेषां श्रूयते, ततो अन्ये प्रयोजयितारः, ते एतानि
क्रिया कारयिष्यन्ति इति ।

आह, न हि शक्नुवन्ति कारयतीति भवति, कर्त्तुः हि

प्रयोजको हेतुः, न चैतानि कार्त्तुरेन क्रियासुपसंहर्त्तुं शक्नुवन्ति इति । उच्यते, वचनप्रामाण्याद् यावत् यजमानं कारयितुं शक्यन्ते, तावत् कारयिष्यन्ते, औदुम्बरीमन्मानं शुक्रान्वारम्भणमित्येवमादीनि ।

आह, प्रधानमेव न शक्नुवन्ति नाङ्गानि कुर्वन्ति, याजमानानि भवन्ति इति । अत्रोच्यते, वचनसामर्थ्यात् तच्छ्रवद्रव्यं ऋत्विजः प्रतिग्रहीष्यन्ति तदक्षिणास्तत्परिक्रीताः तत् पक्षन्ति ईदृशो द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यति इति । आह, एव वर्ण्यमाने याजयितृणामेव कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति नास्याम् इति । उच्यते, यष्टृणामेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिष्यते, न ह्यकर्त्तरि कारयतीति भवति, हेतुः कर्तृत्वं चास्यां यागे सति प्राप्तमेवानूद्यते, यथा, ग्रामकामं सयाजयेत् इति ग्रामकामो यजेत इति विधीयते, हेतुत्वं च प्राप्तानुवादमात्रं, तच्च दर्शयति, स्तोत्रे अस्थि-कुम्भमुपदधाति इति । अस्यामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्माद् अस्यां यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः, अस्थियज्ञः इतरेषां जीवतां स्यात्, तेषामविप्रतिपिहो यज्ञः, अस्यां विप्रतिपिध्यते, त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्याम् अस्ति मनः । यदुक्तं, ऋत्विजः श्रवद्रव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्य तत्परिक्रीताः त्यागं कुर्वन्ति इति, ईदृशो वाचनिकस्यागो भवति इति । नैतदेवं, न हि यजेतेत्युक्ते पशक्नुवन्तु वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति, यागं कुर्वति इति हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थ इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्वति, यच्छ्रवद्रव्यं तत् गृह्यते, न हि

तद् अस्थिमिर्दत्तं भवति, न चामति दाने परिक्रयः । न च गौणोऽर्थो विधिगच्छादवगम्यते, अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः सम्बध्यते, यथा, गौरनुबन्धः इति गोजातिविशिष्टः पशुरनुबध्यते, न वाहीकः, गौरयं वाहीक इति तु संघाटे वाहीके गौणः शब्दः प्रधत्तते । तस्मान्न त्यागविधाने अन्वो यज्यर्थः स्यात् । न चास्यां द्रव्यं स्वं सम्भवति, यत् ऋत्विजो गृहीत्वा वगमनेन परिक्रीता इति मन्येरन् । तस्मान्न कथञ्चन अन्वोनि यष्टृणि भवन्ति अतो न विवक्षितं सामानाधिकरण्यम् इति ।

आह, सम्बद्धवचनादनर्थकं तर्हीदं वाक्यम् । नेति ब्रूमः, न हि गम्यमाने अर्थे अनर्थकं भवति, ततः संवत्सरे याजयेदित्येतावतो वाक्यात् कथिदर्थोऽवगम्यते, स इह विवक्षितः, अस्थीनि याजयेदित्येष सम्बन्धो न विधीयते । आह, किमस्थीनीति प्रमादपाठः १ । न च प्रमादपाठ इति ब्रूमः, न हि स पृथाप्रमादपाठो यो विधानार्थः मुख्यार्थस्य, अनुवदक्ष्यर्थं लक्षणयापि ब्रुवन् वाक्ये समवायं गच्छति, न च प्रमादपाठो भवति, तच्च, अस्थीनो-
त्येष शब्दो विदधत् स्वमर्थं मुख्यया वृत्त्या ब्रुवन् वाक्ये न समवेति, अनुवदंस्तु लक्षणया समवेत्यति । ततः संवत्सरे याजयेत् इति जीवतः प्रकृतान् वक्षति । तत्रास्थिशब्दो वर्त्तिष्यते लक्षणया, ततः संवत्सरेऽस्थिमतो याजयेदिति । के तेऽस्थिमन्तः १ । ये तेन सह यष्टुं प्रकान्ताः । तस्माद् यस्य तानि अस्थीनि तैरस्थिभिः स गच्छति लक्षयितुं, तस्माज्जीवतां यज्ञ इति ।

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥ (आ०; नि०)

अथ यदुक्तमस्यां याजमानं दर्शयति, स्तोत्रेऽस्थिकुम्भ-
मुपटधाति इति । नैतद् याजमानं, न हि अस्थीनि
यजन्ते इत्युक्तम्, अतो वचनप्रामाण्यादेतत् कर्म याज-
मानसरूपं भवति, यावति वचनं, तावत्येव त्वद् भवितु-
मर्हति, न तत्, सर्वं याजमानं शक्नोति लक्षयितुं, तस्मा,
जीवतामेव यज्ञ इति । (१० । २ । १७ अ०) ।

अभियग्रे अस्या जपाद्यनुष्ठानाधिकरणम् । शीटम्बरीमानशुक्तस्यां
नुष्ठानाधिकरणञ्च । (कृत्वा चिन्ता) ।

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थं लुप्तं सेष्टि
तदर्थं त्वात् ॥ ४९ ॥

इह जपसंस्कारमिष्टिञ्च चिन्त्यते । तत्र सूत्रेतरा-
हेन जपसंस्कारं चिन्त्यते, शेषेणापीष्टिः । जपाः यद्
जपति इति शोढनाः, संस्काराः केशश्मश्रु वपति इत्येवमा-
दयः । किम् अस्यां जपसंस्कारं कर्त्तव्यं, न ? इति
संगतः । ननु नैवास्यां यज्ञो लीयताममावित्युक्तम् । अर्था
अने, कृत्वा चिन्तेषा । अस्यामिति कृत्वा चिन्त्यते, अनेन
प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते, यदि अस्या
त्ययः स्यात्, किं जपसंस्कारं क्रियते, न ? इति । किन्ता

यत् प्राप्तम् १, विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेयात् सर्वकर्म स्यात्
इत्यनेन न्यायेन कर्त्तव्यमिति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, यदि तु वचनात्तेषां अस्या यथा
स्यात्, तेषां लपसस्कारं लुप्तार्थं निवर्त्तेत, न तै शक्य
लपितु, नापि केशश्मश्रु वसु, अशक्यश्च चोदको न प्राप
यति । अथ सूत्रोत्तरादे, वेष्टि तदर्थत्वात् इति । दीक्षा
धीया इष्टि, कर्त्तव्या न ? इति विचारः । किं प्राप्तम् ?
चोदकानुपहाय कर्त्तव्या ।

एव प्राप्ते ब्रूम, सहेष्ट्या लपसस्कारं न कर्त्तव्यम्,
इष्टिर्लुप्येत इति । कुत ? तदर्था, हि सा, यजमानो
दीक्षा ग्रहीष्यतीति, दीक्षा च व्रतानि, नियमाय मानस
कर्म, न चेपां मनोऽस्ति, दीक्षायज्ञार्था वेष्टि सयागात्
प्रायते, आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षित्यमाण
इति तस्मादिष्टिरपि निवर्त्तेत इति । कत्वर्थं तु क्रियेत
गुणभूतत्वात् । (१० । २ । १८ अ०) ।

अस्थिरत्वे एवेद सन्दिग्धते, यजमाने न सन्धितौदुम्बरी
भवति, तथा शुक्रं यजमानोऽन्वारभते इति । अस्या याग
मति किमेवजातीयकं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ?
अचेतनानामस्या सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्या नास्ति तस्मात्
चौदुम्बरीसम्माने शुकान्वारभ्ये च नास्थीनि कर्त्तृणि
भवेयु इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, कत्वर्थं तु क्रियेत, गुणभूतत्वात्, यत्
कत्वर्थम् एवजातीयकं सत् क्रियेत, गुणभूतत्वात्, गुणभूत
तत्र यजमान, यजमानपरिमाणसम्मितया 'चौदुम्बरी'

प्रयोजनं यजमानान्वारब्धेन च शुक्रेण अचेतनेनैव च परि
मीयते, शुक्रश्च अन्वारभ्यते । तस्माद्देवजातीयकं कर्त्तव्यम्
इति । (१० । २ । १८ अ०) ।

—

अस्थियन्त्रे अस्या कामकम्पाद्यननुष्ठानाधिकरणम् । (कृत्वा चिन्ता)

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानात् यथेतर
स्यानुच्यमानानि ॥ ५० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्र श्रूयते, यदि कामयते वयं
पर्जन्य इति, नीचे सदो निनुगात् इत्येवमादि । तदिह
चोदकेन प्राप्तं काम्यं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्दिह्यते ।
चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यम् इति ।

मन्वस्थीनि न किञ्चित् कामयन्ते यजमानकामनिमित्तं
काद्यैवजातीया पदार्था । अत्रोच्यते, नात्र यजमानेन
कामयमानेन प्रयोजनम्, एषोऽत्रार्थो, नीचे सदसि मीय
माने हृष्टिर्भवति इति, तद्यदि हृष्ट्या प्रयोजनं, नीचे सदो
मातव्यं, हृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, काम्यान्देवजातीयकानि न कर्त्त
व्यानि । कुत ? । यदि यजमानो हृष्टिः कामयेत नीचे
सदसि मीयमाने हृष्टिर्भवति । यजमानकम्पाद् हि ह्य
अहविशेषात् साद्रं कर्म, नान्येषां कामयितृणां दातृ
मर्हति इति । न च हृष्टिर्यजमानस्य फलमिति विद्या
यतः, यद्येतरस्य जीवता यजमानस्य विद्यमानेऽपि कामा

ऽनुच्यमानो न भवति, किमद्ग पुनरस्यां, येषां काम एव
नास्ति, तस्मात् काम्यानि न कर्त्तव्यानि इति ॥ (१० ।
२ । २० अ०) ॥

असिद्धं च यत् सूक्तवाक्यताशामनामनुष्ठानाधिकरणम् ।

इहार्थाद्याभावात् सूक्तवाक्यवत् ॥ ५१ ॥ (नि०)

मन्ति अस्थियज्ञे दृग्पूर्णमासप्रकृतिकानि चोदक
प्राप्तानि प्रायणीयादीनि । तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः,
तत्रेमानि, अथ यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्वमायास्ते
विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाशास्ते तदग्यात् तदध्यात्
तदस्मै देवारासत्ताम् इति । किम् इमानि कर्त्तव्यानि, न
कर्त्तव्यानि ? इत्येवोऽर्थः सन्दिह्यते । किं तावत् प्राप्तम् ?
इहार्था ये कामाः सूक्तवाके श्रूयन्ते, तेऽपि न स्युः । किं
कारणम् ? । अभावात् कामयितुं, न हि अस्तीनि काम-
यन्ते, इत्येतदुक्तं, तस्मात् न कर्त्तव्यानि । सूक्तवाके इति
सुव्यवितव्ये सूक्तवाक्यवदिति सूचितम् ।

कथमेवं वर्ण्यते ? इति । वर्ण्यते, इहार्थाः सूक्तवा-
काहोऽ, अहं वतिर्द्रष्टव्यः । यथा हृन्दो व्यतिक्रमाद्यूढे
भक्ष्यप्रदमानपरिधिकपाशम् ? , मन्त्राणां यद्योत्पत्तिवचन-
मूढवत् स्यात् इति । तस्माच्च सूक्तोपासकः ।

सुर्वा अर्थवादत्वात् ॥ ५२ ॥ (पृ०)

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता अस्म्यमीहार्थाः कामा न कर्त्तव्या इति । स्युर्वा अर्थवादत्वात्, स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् ? । अर्थवादत्वात्, अर्थवादा एते आयुराशस्ते सुप्रजास्त्वमाशस्ते इति, नेते विधयोऽर्थवादा एते, अर्थवादत्वाच्च तेषां किंयां चोदक. प्रापयति, एवं चोदकानुपहो भवति, तस्मात् पश्यामः, ईहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति ।

नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥

५३ ॥ (मि०)

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता ईहार्थाः कामाः कर्त्तव्याः इति । कस्मात् ? । इच्छाभिधानात्, इच्छाभिधाना एते कामाः, आयुराशस्ते दिव्यं धामाशस्ते सुप्रजास्त्वमाशस्ते इतीच्छायामुत्पन्नायां प्रयुज्यन्ते, य एतान् कामान् इच्छेत्, स चेह यजमानो नास्ति, अचेतनावन्ति एतानि पश्यन्ति, अस्म्यमिच्छा न विद्यते, तदभावाद् अस्म्यमिच्छाया अभावात् । इतरस्मिन् जीवति एते कामा भविष्यन्ति, नास्त्यपु, तस्मात् पश्यामोऽस्म्यमीहार्थाः कामा न कर्त्तव्या इति ।

ननु एतेऽर्थवादा इत्युक्ताः । प्रतीच्यते, नेते अर्थवादाः, विधय एते । एवं चेत् परिहृतमेतत् भवति । तस्माद् यदुक्तं भवता, अस्म्यमीहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति, नैतदेव, न कर्त्तव्याः, नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥ (१० । २ । २१ प०) ।

अनियते होतुकामाभावाधिकरणम् ।

स्युर्वा होतुकामाः ॥ ५४ ॥ (पू०)

हादशाष्टप्रभृतीनि सत्राणि नृदाहरणम् । तानि प्रकृत्य न्यूयते, ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेत् इति । चोदकप्राप्तानि टीक्षाप्रभृतीनि कर्माणि न्यूयन्ते, नन्ति च प्रकृतौ होतुकामाः, यं कामयेत अपशुमान्त्स्यादिति, परार्थे तस्यैहामुपहृयेत, अपशुमानेष भवति । यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति, तस्यैष्टेस्तरां वषट् कुर्यात्, यं कामयेत पापीयान्त्स्यादिति, नीचैस्तरां तस्य याज्यया वषट्कुर्यात् । यं कामयेत वर्षीयान्त्स्यादिति, उच्चैस्तः तस्य याज्यया वषट्कुर्यात् इति । एवं तत्र संग्रहः क्रियं किमस्युं होतुकामाः कर्त्तव्या अथ वा न कर्त्तव्याः ? इति । ननु जीवतां यज्ञ इत्युक्तम् ।

अत्रोच्यते, अस्युं यज्ञ इत्येषं कृत्वा चिन्ता प्रवर्त्तते । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते, स्युर्होतुकामाः, एतेऽस्युं कर्त्तव्याः स्युः । कस्मात् ? । चोदकः प्रापयति, एव चोदकानुपेक्षो भविष्यति । तस्मात् पश्यामी होतुकामाः कर्त्तव्या इति ।

न तदाशीष्टात् ॥ ५५ ॥ (मि०)

न चेतदस्ति, यदुक्तं भवता होतुकामाः कर्त्तव्या इति, न कर्त्तव्याः । कस्मात् ? । तदाशीष्टात्, तदाशीरेषा भवति, यजमानाशीरेषा, यां वै काश्चन यज्ञे ऋत्विज

आशिषमाशासते सां सर्वा यजमानस्य इति यजमान-
विषयतामाशिषो दर्शयति । स चेह यजमानो नास्ति,
अचेतनानि अस्थीनि, अस्थूिं कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति,
अर्थी समर्थयाधिक्रियते इत्युक्तं, कर्तुंर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः
तत्सर्वान् गम्येत इति । तस्मात् पश्यामोऽस्थूिं हाह
कामः न कर्त्तव्या इति । चीणा कृत्वा चिन्ता, प्रयोजनं
नाच्यते । न तदाशीद्वात् । (१०।२।२२ अ०) ।

यज्ञमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ।

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते
कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५६ ॥ (पू०)

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्षोऽग्निष्टोमः । मरण-
कामो ह्येतन् यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गे लोक-
मियाम् इति । तत्र सशयः, किं दिष्टगते यजमाने
तदन्त कर्म उत्सृष्टव्यम्, उत परिसमापयितव्यम् ? इति ।
किन्तावत्प्राप्तम् ? सर्वस्वारे दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां
तदन्त कर्म उत्सृष्टव्यं, कर्मणो जीवसंयोगात्, जीवता
हि शक्यं, न अजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते, सर्व-
स्वारेण दिष्टगत्यन्तं यजेत इति ।

स्यादोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥ (सि०)

स्याद्वा तस्य परिसमाप्तिः, उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टं,

क्रतु, परिममाप्तिश्च । मरणकामो हि एतेन रक्षत इत्यारभ्य परिममापयितव्यमित्याभ्यासात्, तेन समाप्ति-
राप्त्यातिनैवाक्ता भवति । अपि चेदमाग्रायते, आर्भवे
प्रसूयमाने ओदुम्बरी परितोऽदृगेन वासमा परिवेष्ट्य
वाह्यथा परिममापयत मे यज्ञमिति सम्प्रेष्याग्निं विशति
इति । यदि प्रेषमात्रं स्यात्, अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात्
सम्प्रेषणद्वारलक्षणाया परिममाप्तिरेव विधीयते । यथा,
यदि साममण्डरेषु विधायतच्छतति ब्रूयात् इति । अथ
यदुक्तं जीवन् कर्त्ता भवति, न मृत इति । न इत्युच्यते,
जीवता वचनं प्राप्तम्, आरभ्य परिममापयतेति, अतः
तत्कृतैवासौ परिममाप्तिः ।

अत्राह, यदासौ प्रयुक्तवास्तदा तावत् परिममाप्ति-
श्लेन न कृता, यदा परिममाप्तिस्तदासौ नास्ति, क-
परिममाप्ते कर्त्ता ? इति । अत्राच्यते, मुक्तसंशयेनैतत्
तुल्यं, यद्वयान् मुक्तसंशयं जीवन्तं कर्त्तारं मन्यते, तेनैतत्
तुल्यं, योऽपि परिममापयतेति प्रेष्य परिममाप्तिकाने
जीवति, तस्यापि जीवनं परिममापनकालेऽनुपकारकं,
पूर्वप्रैपादेवास्य कर्त्तृत्वम् उपपद्यते इति, स च पूर्वप्रैपा-
जीवतो अजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीवन्निव अयमपि
कर्त्तेति । अथोच्येत, जीवतः सत्त्वात् कर्त्तृत्वमुपपद्यते
इति । एतदपि तुल्यमेव, जीवतोऽपि पुरुषः कर्त्ता न
शरीरं, स च पतितोऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात् स
एव परिममाप्तो कर्त्तेति । अथोच्येत, याजमानासंभ-
वाद्यस्य हि दिष्टगतौ उत्तरं तन्त्रं कर्त्तुं, अतस्तदौ

दको न प्रापयति इति । न एतदेवं, यजमानवर्जं प्राप-
यिष्यति सः, तस्माददोषः । अथ वा, प्रत्यक्षमेव परि-
समाप्तेर्वचनं, ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञम् इति,
तत्कामर्थ्यादेव यजमानं भविष्यति ॥ (१०।२।२३ अ०) ॥

—

यजमानस्य दिष्टगती सर्वस्वारस्य शुक्रसर्गादियोग्याहाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

१. गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५८ ॥

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः, मरण
कामो हि एतेन यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं
लोकमियाम् इति । तत्र दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां
किं कर्तव्यम्, ? इति प्रश्नः, भवति चादर्शयित्वापि द्वौ
पक्षौ, प्रश्नेनोपक्रमः । पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति भवति
सशयः, सर्वाप्रसिद्धावपि भवति । यथा को नामायं पर्वतः ?
का नामेयं नदी ? किमिदं फलम् ? इति । तदभिधी-
यते, गते कर्म अस्थियज्ञवत् दृष्टां गतिं गते यजमाने
अस्थियज्ञवत् कर्म भविष्यति । यथा अस्थियज्ञे क्रत्वर्थं
क्रियते नान्यत् अस्थिभिः, एव दिष्टामपि गतिं गते क्रत्वर्थं
शवेन कारयितव्यं नान्यत् । यथा, शुक्र यजमानोऽन्वारभते,
यजमानेन सन्निता औदुम्बरी भवति इति ॥ (१०।२।
२४ अ०) ॥

सर्व्वस्यारे यजमानस्य दिष्टगतावपि आयुराशिमनाधिकरणम् ।

‘जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥५६॥ (पू०)

सर्व्वस्यारे एव जीवति यजमाने भवत्येव सम्यः,
आशास्ते यजमानः इति किमायुराशीर्वक्तव्या, उत न ?
इति । किं प्राप्तम् ? ‘जीवति अवचनम् आयुराशिपः ।
कुतः ? । तदर्थत्वात्, यत्रायुराशास्ते यजमानस्तत्र प्रस्तर
प्रयच्छत एवकामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति, तत्
यजमानः कथं प्राप्नुयात् इति । स च अयमव यजमानो
विपरीतकामो, मरणकामः । तस्मादायुराशीस्तत्र न
‘वक्तव्या ।

वचनं वा भागित्वात् प्राक् यथोक्तात् ॥

६० ॥ (सि०)

उच्यते, वक्तव्या ‘आयुराशीः, भागी हि आयुराशी
र्षाद् । आर्भवे प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थ-
यितव्या भवति । प्राक् आर्भवकालादायुराशास्ते यज-
मानः, ‘आर्भवकाल यावज्जीव्यासम् इति । चोदकस्यैव
मनुग्रहीयते । तस्मादत्रापि आयुराशीर्वक्तव्या इति ।
(१० । २ । २५ अ०) ।

—

पादशास्त्रे चतुर्वाक्याद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६१ ॥

अस्ति द्वादशाहः, द्वादशाहमृडिकामा उपैयुः इति ।
अस्ति तत्र चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित्, यथा ऋतुयाज्या,
वरणम्, आचरेयाहिरण्यदानञ्च । तत्र मंशयः किं धर्ममात्रं
कार्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ? स्वयंकर्तृकत्वात् सत्रस्य,
वरणं दानञ्च निवर्त्तते इत्युक्तम् । न च, अन्यद्वचनमस्ति,
कर्त्तव्यमिति, यावानेव श्रुतस्य उत्सर्गे दोषः, तावान्
अश्रुतकल्पनायाम् । तस्मान्न कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, क्रिया स्याद्धर्ममात्राणां, यदि वरणं
दानं वा, न भवत्यानर्थक्यं, तत् स्वयंकर्तृकेऽपि न विरोध-
मुपैति । तस्माच्चोदकानुग्रहाय क्रिया स्यादिति ॥ (१०।
२।२६ अ०) ॥

पवमानेष्टी निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ।

गुणलीपे च मुख्यस्य ॥ ६२ ॥

सन्ति अग्निसाधने पवमानेष्टयः, यः अग्नये पवमानाय
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकायाम्नये
शुचये इति । तत्र चोदकेन प्राप्तम् अग्निहोत्रहवस्या
हवींषि निर्वपेत् इति, तत्र तावदग्निहोत्रस्य कालः, तस्मा-
दग्निहोत्रहवणी नास्ति पवमानेष्टिषु, तदभावे किं निर्वा-
पोऽपि न कर्त्तव्यः, उत कर्त्तव्यः ? इति । किं प्राप्तम् ?,
यथाश्रुतोऽसौ न शक्यते कर्त्तुं, न चायथाश्रुतेन कृतेन
किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । तस्माद्गुणत्वात् कर्त्तव्य इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यात् इति । गुणोऽग्निहोत्रहवणी, प्रधान निर्वापः, यदि निर्वापो न सम्भवेत्, ततस्तदसम्भवात् अग्निहोत्रहवण्यपि न सम्भवतीति निवर्त्तेत । न तु गुणलोपे मुख्यं न सम्भवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्त्तव्यः, अग्निहोत्रहवणीमाधनता च तस्य न सम्भवतीति निवर्त्तेत ॥ (१०।२।२७ अ०) ॥

वाजपेयि मुष्टिलोपाधिकरणम् ।

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात् ॥

६३ ॥ (पू०)

अस्ति वाजपेयः, शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति । तत्र श्रूयते, नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरं चरुर्भवति इति । अस्ति तु प्रकृतौ सङ्ख्या मुष्टयश्च, चतुरो मुष्टीन्निर्वपति इति, च्छभयं चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः, किं सङ्ख्यानुयहो मुष्टिलोपः, उत मुख्यानुयहः सङ्ख्यानलोपः ? अथ वा किं सङ्ख्यानलोपः ? अथ वा किं सङ्ख्याया मुष्टीनाञ्च लोपः ? अथ वा अन्यतरलोपः ? इति । किं प्राप्तम् ? अन्यतरलोपः इति यदि वा मुष्टिषु, यदि वा सङ्ख्यायाम् । कुतः ? । नियमकारिणः शब्दस्याभावात् अनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मुष्टिलोपः स्यात्, सङ्ख्यानानुयहश्चेति । कुतः ? । मुख्यत्वात् सङ्ख्यायाः, पूर्वं हि सङ्ख्या निपतति, सा पूर्वमेव अवगम्यते, न तदवगमकाले सङ्ख्याविज्ञानस्य

परिपन्थि किञ्चिद्विज्ञानमस्ति, तस्मिन्निष्प्रतिबन्धे सङ्गा-
विज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति, तत् सङ्गाविज्ञानपरि-
पन्थितां नाचरितुमर्हति । तस्माद् यद्यन्यत्वान्मुष्टीनां
लोपः । मुख्यार्थत्वात् सङ्गानुग्रहः । तदुक्तं, मुख्यं वा
पूर्वचोदनालोकवत् इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, मुष्टिलोपेन सङ्गा लोपमर्हति इति ।
कुत ? । तद्गुणत्वात्, मुष्टिगुणो हि सङ्गा श्रूयते, चतुरो
मुष्टी इति, चतुः सङ्गाविशिष्टा मुष्टयः कथं भवेयुरिति
सङ्गा उच्चार्यते, न स्वार्थे । तस्मात् सङ्गा पूर्वनिर्दिष्टा
अनिर्दिष्टेव, सा हि परविशेषणार्थमेवोच्चार्यते, तेन नैव
तस्या अनुग्रहः कार्यः, मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा
सङ्गा अधिकरणाभावान्निवर्त्तते । अन्याधिकरणायां
क्रियमाणायां न प्रकृतिवत् कृता स्यात् । सङ्गालोपे
पुनर्मुष्टयो निर्वापाधिकरणा श्रूयमाणा अधिकरणा-
निवृत्त्या न निवर्त्त्यन्ति । तस्मान्मुष्टिगुणत्वात् सङ्गा निव-
र्त्तत न मुष्टयः । तदुक्तम्, गुणविरोधे च तादर्थ्यात् इति ।

• न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६४ ॥ (सि०)

नैतदेव, न सङ्गा मुष्टियु श्रूयते, यदि मुष्टियु श्रूयेत,
तद्गुणत्वान्निवर्त्तते । क्व तर्हि श्रूयते ? । निर्वापे ।
कथम् ? । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते, चतुरो मुष्टीरिति, कथं
तर्हि ? , चतुरो निर्वापति इति, मुष्टिगुणः सङ्गागुणश्च
निर्वापो निर्दिश्यते, क्रियासम्बन्धे हि द्वितीया विभक्तिः
भवति । कथम् ? । कारकविभक्तिर्हि सा, कारकक्रियाया

एव भवति, न द्रव्यम् । अतः चतुःसङ्ख्या श्रुत्या अवगता
निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीनां, वाक्याच्च श्रुतिर्विनीयसी ।
तस्मान्मुष्ट्यानुग्रहान्मुष्टीनोप एव इति ।

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात् तद्विकारः

संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६५ ॥ (द्वि० पू०)

तुमब्दः एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । न सङ्ख्यानुग्रहो
मुष्टीनोप इति, किं तर्हि ? सङ्ख्यायां सङ्ख्या निवर्त्तते,
शरावैश्च मुष्टयः । कथम् ? सामान्यात्, निर्वापसाधनं
द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः, तासां परिच्छेदिका चतुःसङ्ख्या, इह
सप्तदशसङ्ख्याकः शरावद्रव्यकचर्भवतीति श्रूयते, तत्र
मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थं शरावैर्निवर्त्तते, तत्परि-
च्छेदनार्था चतुःसङ्ख्या परिच्छेदार्थया सप्तदशसङ्ख्याया
निवर्त्तते । तद्यथा इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः,
देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तेनेनेति भोजने
यत् घृतेन शक्यते कर्तुं, तत् तैलेन क्रियते । तस्माद् यद्यपि
न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यम् इति, तथापि समावकार्य-
त्वात् तैलं घृतस्य विनिवर्त्तकं भवति । एवं सङ्ख्यापरि-
च्छेदं कुर्वती परिच्छेदिकाया एव सङ्ख्याया निवर्त्तिका
भवितुमर्हति । परं च शरावद्रव्यं मुष्टेः निवर्त्तकं संयो-
गात् । तस्मात् प्राकृतौ सङ्ख्या प्राकृतं च द्रव्यं निवर्त्तते ।

न चोदनाभिमख्यत्वात् प्रकृतौ संस्कार-
योगात् ॥ ६६ ॥ (सि०)

न एतदेवम् । चोदनेति याग ब्रूसः । यागसम्बद्धा हि सप्तदशसङ्ख्या शरावद्रथञ्च, प्रकृतौ निर्वापसंस्कार सम्बद्धा चतुःसङ्ख्या मुष्टिद्रव्यञ्च, न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्यमपि अन्यत्र निवर्त्तकं भवति, यस्य हि प्रत्यक्ष-
श्रुतेन चोदकप्राप्तस्य कार्यमभिनिर्वर्त्त्यते, तेन च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं निवर्त्त्यते । तस्मान्निर्वापप्राप्त किञ्चिदपि अनेन न निवर्त्त्यत इति । विरोधात्तु चतुर्भि-
र्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं द्रव्यं न सप्तदशशराव भवति, तस्मा हिरोधात् अन्यतर निवर्त्त्यते द्रव्यं सङ्ख्या वा, तत्र चतु-
सङ्ख्यानुग्रहान्मुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ॥ (१० । २ ।
२८ अ०) ॥

—

धेनुमालभेतेत्यादिश्रुतौ धेनुशब्दादशब्दात्ता गावाविताधिकरणम् ।

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्य-
त्वात् ॥ ६७ ॥

कृत्तु श्रूयते, द्यावापृथिव्या धेनुमानमेत मारुत वत्समेन्द्र ऋषभम् इति । तदत्र संग्रहः, किमज्ञा धेनु-
वत्सर्पभाः, उत गावः ? इति । किं प्राप्तम् ? चाटकानु-
ग्रहाय अज्ञा इति, गुणनिमित्तास्ते शब्दाः, स गुणद्याद-
केन प्राप्ते द्रव्ये आवेशयितव्यः । ननु गवि गुणमाहुस्ते
शब्दाः । मत्तु गवि आहुः, नतु गौरव प्रत्यक्षेण वचनेन,
चोदकेन वा । स एष गुणवचनी यद्यपि श्रुत्या गोधिष्ठान
गुण वदति, वाकीनालम्भद्रव्यम् आम्कन्दति, तथापि

गोद्वयस्याभावात् आलभतिवाक्यमेव गृह्यते न श्रुति ।
 यदि च धानवद्योवचना एते शब्दा, गुणाद्यामूर्त्तत्वात् न
 क्रियया सम्बध्यन्ते, द्रव्येणैषा सम्बन्धो भवति, चोदक
 प्रातश्च द्रव्यम् । तेनैषा सामानाधिकरण्यम् । यथा अवी
 द्वे धेनू ददाति, तस्य पुरुषी धेनुर्दक्षिणा । तथा अजर्घ
 भस्य अजिनमवस्तृणाति इति धानवद्योवचन शब्दस्तदेक-
 वाक्यगतनैव द्रव्येण सम्बध्यते । एवमिहापि चादक
 प्राप्तेन द्रव्येण सम्भक्त्यात इति । तस्मादजा धेनुवत्स
 ऋपभा इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, औत्पत्तिके एतस्मिन् उत्पत्त्यैव जाति
 विमिश्रिते गुणशब्दे द्रव्यता विकार स्यात्, द्रव्यमपि विकु
 ख्यात न गुणमात्र, यदेतज्जातिविशिष्ट धान वयस्य, न
 तद् अजपशुपु शक्य कर्त्तुं, गोपशुष्वैव तद् भवति । नन्वत्र
 यदपि स्यात् शक्यमावेशयितु, तद् आवेशयिष्यते, यत्र
 शक्य, तत् प्रमादिष्यत, यथा अजा धेनुवत्सर्पभा इति ।
 उच्यते विस्पष्टस्तत्र अजशब्देन धेन्वादीनामेकवाक्यभाव,
 इह चोदकेन अजद्रव्य, चादकश्च विरोधे सति नूनं अत्र द्रव्य
 प्रापयति । न च धेन्वादीनां द्रव्येण सम्बन्ध, कारक
 विभक्तिरेषा आलम्भेन सम्बन्ध करोति । गवि सा च
 श्रुति, द्रव्यसम्बन्धो वाक्येन स्यात्, तच्च दुर्बल श्रुते ।
 तस्मिन् जातिविमिश्रिते गुणे आलम्भमयुक्ते सति न शक्यम्
 अजाद्रव्येण भवितुम् । न च चादकापेक्षया प्रत्यक्षा
 जातिरुत्पद्यु शक्यत । तस्मात् गावो धेन्वादयो भविष्य
 म्तीति । (१० । २ । २६ अ०) ।

वायव्यं श्वेतमालभेतैवनेन अजस्यैवालम्बनाधिकरणम् ।

नमित्तिके तु कार्य्यत्वात् प्रकृतेः स्यात्
तदापत्तेः ॥ ६८ ॥

इदमामनन्ति, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः इति । अत्र संशयः, किमिहापि नाजः पशुः कर्त्तव्यः, उत अजः पशुः ? इति । उच्यते, श्रौत्यत्तिकोऽयं श्वेतगुण सम्बन्धे श्वेतशब्दः, अतो यः कश्चित् श्वेतगुणसम्बद्धः, स आलभ्यः, न हि श्वेतशब्दः प्रत्यक्षः सन् कुतश्चित् श्वेत द्रव्यात्, चोदकेन निवर्त्तयितव्यः । तस्माद् अजो गौरव्यो वा श्वेत आलब्धव्य इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, नैमित्तिके एतस्मिन् श्वेतगुणनिमित्तके द्रव्ये श्वेतशब्दे सति गुणमात्रं विक्रियते, न ह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं प्रतीयते, यदेव आलम्बमाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यं, इत्येतद्वाक्यादवगम्यते । यच्चास्य चोदकप्राप्तं द्रव्यं साधनमविरुध्यमानं श्रुत्या प्राप्नोति, तदयं श्वेतशब्दः परिच्छेत्स्यति । ननु अजादन्यान्यपि द्रव्याणि परिच्छेत्तुमयं शक्नोति । न ब्रूमो न शक्नोति, न तेन परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षोऽपि श्वेतशब्दः ह्यगमेव परिच्छिन्द्यात् नान्यं पशुमिति । (१० । २ । ३० अ०) ।

सायम्बु, विवायाश्च खलेवास्त्रास्तनुवन् च यथाक्रमं खादिरत्यत्रैवता-

नियमाधिकरणम् ।

विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात्

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ६६ ॥

सायम्बु अयूयते, खलेवाली यूपो भवति इति । तत्र सन्देहः, किं खादिरयोदकेन प्राप्येत, स खलेवाली कर्त्तव्यः, अथ न प्राप्यते, खादिरी अखादिरी वा खलेवाली स्यात् ? इति । तथा 'विवायां अयूयते, दधि मधु घृतमायो धानाः तण्डुलास्तृणसृष्टं प्राजापत्यं भवति इति । तत्रापि सन्देहः, किं व्रीहययोदकेन प्राप्यन्ते, त्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, उत न प्राप्यन्ते, त्रैहा अत्रैहा वा तण्डुला उपादातव्याः ? इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? खादिरादिः खलेवाली कर्त्तव्या, त्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्या, योदकेन खादिरादयो व्रीहयश्च प्राप्नुवन्ति । एवं योदकानुग्रहो भविष्यति, तेषां प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते, यो यूपः स खलेवाली कर्त्तव्य इति । शक्यते, हि यूपः खलेवाली कर्त्तव्यः, न खलेवाली केनचित्पुष्पाणि यूपो भवति, खादिरादीनां हि काष्ठानां सस्कारैर्यूपः क्रियते छिदनादिभिः, न त्वन्येषाम् । तत्र यूपो भवति इति यूपकार्यं भवतीत्युक्तं स्यात्, तथा लक्षणाशब्दो भवेत्, व्रीहीणामपि तण्डुलायोदकेन प्राप्ता एव, तेषां तद्गतानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय देवतासम्बन्धः क्रियते । तस्मात् खादिरादयः खलेवालीत्वमापादयितव्याः, व्रीहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, विप्रतिषेधे एतस्मिन् प्राकृतस्य गुणस्य लोपः स्यात् । कथं विप्रतिषेधः ? । तद्वचनात्, खले वाक्या यूपता विधीयते, न यूपस्य खलेवालीता, तथा अव्यवहितेन भवतिना सम्बन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम्, इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवालीशब्दयः यः खले वारणे प्रवर्तते तस्य वाचकः, तथाभूतस्य यूपकार्ये विनियुज्यते, या खलेवाली स यूप इति, शक्यते च यूपकार्ये विनियोक्तुम् । यत्तु, 'यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थं इति, व्यवधाना-लक्षणापि व्यायसी, प्रत्यक्षं हि लक्षणायां, परोक्षं व्यवधाने वाक्यम् । तस्माद् यज्जातीयस्य वृक्षस्य खलेवाली कृता, तज्जातीयस्य यूपकार्ये विनियोक्तव्या, नैनां चोदको विशेषे अवस्थापयितुं शक्नोति, प्रत्यक्षा हि श्रुतिः, तथा चोदकेन बाधिता स्यात् । तस्मान्न खादिरादिनियम इति । (१० । २ । ३१ अ०) ।

खलेवाल्या तत्त्वसाधनगुणानाधिकरणम् ।

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७० ॥ (मि०)

खलेवाल्यामेव संग्रहः, किं तत्त्वणं जीपणमुच्छ्रयण-मित्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, न ? इति । किं प्राप्तम् ? चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, परेषां प्रतिषेधः स्यात् इति । तथा भूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कर्तृकृतः शास्त्रार्थो भवति,

कृतं शास्त्रार्थं न अपरस्मै गुणाय यत्तितथ्यम् । अपि च
तच्छणादीनि यूपकारणानि, न चात्र यूपे शोजनम्, अयूपो
हि यूपकार्यं विनियोगयितव्यः । तस्मात् तच्छणादयो न
कर्त्तव्या इति ।

प्रतिषेधाच्च ॥ ७१ ॥ (हि०)

इतश्च न कर्त्तव्याः, विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमा-
णेषु तस्याः खलेवान्ध्याः, यत् काष्ठं खलेवारणप्रवृत्तं, मा
खलेवानी, तादृश्यैवोपादातव्या, तच्छणे क्रियमाणे मा
विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत ? यत् न खले वारणे प्रवृ-
त्तम् । लोपणं तु भ्रटावसरमेव, जोषितं तद् अस्यार्थेनैव,
वृक्षाणां हि लोपणं न तु विकारस्य । उच्छ्रयणं चोच्छ्रि-
ताया अगद्यमेव । तस्मात् तच्छणादयो न कर्त्तव्या इति ।
(१० । २ । ३२ अ०) ॥

खलेवान्ध्या पर्यङ्कादिभस्तराणां मनुजानाधिकरणम् ।

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७२ ॥

खलेवाणामेव सन्देहः, किं मैत्रावरुणदण्डेन भूमेः
समक्रिया, अङ्गिरवसेचनं, बलवदवधानमञ्जनमित्येव-
मादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?
न कर्त्तव्या इति, परिधां प्रतिषेधः स्यात् इत्युक्तम् । यादृशः
खले वारणे वर्त्तते, तादृश एव यूपकार्यं विनियोज्यः
अयूपः, यूपार्थाय चोदकप्राप्ताः संस्काराः तस्मिन् निवर्त्त-
रन् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थाभावे, कार्याभावे यदि खले-
वाल्यास्तैः संस्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां
निमित्तं स्यात्, खलेवाल्यां न भवेयुः, इह पुनर्भूमेः सम-
क्रियया अद्भिरवसेचनेन बलवदवधानेन च कार्यमस्ति
द्राव्यं, शिथिला हि सा खले वारणे न भवति, न च
खलेवालीत्वमुपपन्नं । तस्मात् कर्त्तव्याः । अञ्जनमपि अनु-
पघातकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमधिकाय गुणाय स्यान्न
दोषाय । तस्मात् तदपि कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।२।३३५०) ॥

महापितृयज्ञे धानासु अविघातानुष्ठानाधिकरणम् ।

अर्थेन च विपर्ययासे तादर्थ्यात् तत्तुमेव स्यात् ॥

७३ ॥

अस्ति महापितृयज्ञः, सोमाय पितृमते षट्कपालं
पितृभ्यो वर्हिषज्ञो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवा-
न्यायै दुग्धे मन्यम् इति । धाना इत्यत्र सन्देहः, किं
धानासु हन्तिः कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?
न कर्त्तव्य इति । कुतः ? । विघातात्, क्रियमाणे हन्तौ
धानात्वं विहन्येत सक्तवो हि भवेयुस्तस्मात् न कर्त्तव्या
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, उक्तम् अविघातकम् अधिकाय गुणाय
कर्त्तव्यम् अञ्जनवत् इति । आह अञ्जनम् अविघातकं,

इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रं, ननु एषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्मादाद्यादिदमगम्यते, यागं करोति इति, कथं तर्हि ? यागे एकादशसहस्रां करोति इति, यागे गुणवत्तां भावयतीति गुणशब्दश्रवणात्, यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् गुणविधिस्वरूपे एते शब्दा इति ।

अप्रोच्यते, अस्यैतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्ये, प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुम् । कुतः ? । आख्यातशब्दादप्ये, आख्यातशब्दाच्च कर्मणः चोदकाः समविगता, भाषाभाष्ये कर्मशब्दाः (२०१।१४०) इति । त एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्त्तव्यः, एकादशसहस्रां चेत्येवं सर्वेषां तस्मात् कर्मणोचोदका एते शब्दाः । इतिकर्त्तव्यता न प्राप्नोति इति ।

प्रधानं त्वद्गसंयुक्तं तद्याभूतमपूर्वं स्यात् तस्य विध्युपलक्षणात् सर्वे हि पूर्ववान् विधिरवि-
जिपात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥ (मि०)

न त्वेतदस्ति, इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मात्तादि इति । प्रधानं प्राकृतम् अद्गसंयुक्तं तद्याभूतमपूर्वम् एव वैकृतं स्यात् । अतमेतद् विध्यस्तौ वा प्रकृतिवचोदनायां प्रवर्त्तते, तथा हि लिङ्गदर्शनम् (३४।१०४) इति । तस्य प्राकृतस्य कर्मणो विधिः वैकृतेषु कर्मसु, केषुचिदुपलक्षणे । अतः सर्वः वैकृतो विधिः पूर्ववान् प्रकृतिपूर्वकः, इति ।

इदं परिषोदनोत्तरं सूत्रं, ननु एषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्मादाद्यादिदमवगम्यते, यागं करोति इति, कथं तर्हि ? यागे एकादशसहस्रां करोति इति, यागे गुणवत्तां भावयतीति गुणशब्दश्रवणात्, यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् गुणविधिसंस्कारा एते शब्दा इति ।

अचोच्यते, अस्त्येतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यं, प्रभवत्येते कर्म चोदयितुम् । कुतः ? आख्यातशब्दा ह्येते, आख्यातशब्दाश्च कर्मणः चोदकाः समधिगताः, भावार्थाः कर्मशब्दाः (२।१।१सू०) इति । त एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्त्तव्यः, एकादशसहस्रा चेत्येवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मणश्चोदका एते शब्दाः । इतिकर्त्तव्यता न प्राप्नोति इति ।

प्रधानं त्वद्भसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधिरविशेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥ (सि०)

न त्वेतदस्ति, इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तराणि इति । प्रधानं प्राकृतम् अद्भसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वम् अपि वैकृतं स्यात् । उक्तमेतद् विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनाया प्रवर्त्तते, तथा हि लिङ्गदर्शनम् (७।४।१०सू०) इति । तस्य प्राकृतस्य कर्मस्य विधिः वैकृतेषु कर्मेषु, केदुष्विदुपलक्ष्यते । तस्मात् सर्वं वैकृतो विधिः पूर्ववान् प्रकृतिपूर्वकः, अविशेषात्

प्रवर्त्तितः चोदकादवगम्यते, तस्मात् इहापि प्राकृती इति-
कर्त्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते, प्रयाजादिभिर्निराकाङ्क्ष-
त्वात् प्रकृती इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते इति । स्यादेत-
देव, यदि यागो विधीयते, यागे हि विधीयमाने एका-
दश, नव, हिरण्यगर्भः समुवर्त्तताग्रे इत्येतानि पदान्य-
नर्थकानि भवेयुः, न च शक्यते वदितुमेकादशादीनि अनू-
द्यन्ते इति, अपूर्वाणि हि तानि अवश्य विधातव्यानि,
तानि च वाक्येन यागे । अथ यागो विधीयते, यागे
च सङ्ख्या, तथा वाक्य भिद्येत । तस्माद् इतिकर्त्तव्य-
तायां प्राप्तायां गुणविधय एते इति ।

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥ (१म यु०)

इतश्च गुणविधय इति । न हि अनङ्गे कर्मणि अङ्गस्य
विशेषविधिः स्यात् । भवति च विशेषविधिः, आश्ववालः
प्रस्तरः इति । न ह्यसति प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः शिष्येत,
यथा यस्य नास्ति पुत्रो, न तस्य पुत्रस्य क्रीडनकानि
क्रियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्याश्ववालता न विधीयेत ।
तस्माद् गुणविधय इति ।

कर्मणश्चैकशब्दात् मन्निधाने, विधेराख्यासंयोगो
गुणेन तद्विकारः स्यात् शब्दस्य विधिगामित्वात्
गुणस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥ (२य यु०)

अयत्त्वपरो विशेषः; प्रधानकर्मणो गुणकर्मण्य एक-

शब्दात्, प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देनाहप्रधानानि
उच्यन्ते, तस्मात् प्रधानवचने सन्निहितानि अङ्गानि, तेषु
सन्निहितेषु गुणविधेर्नाम गृहीत्वा अभिसम्बन्धो भवति,
यः प्रयाजसञ्ज्ञको यागः, तत्र गुण इति । एव सर्वत्र यागे
गुणेन तद्विकारः स्यात्, सुहृत्स्यया मन्त्रेण च सहृत्त्या-
न्तर मन्त्रान्तरञ्च विक्रियेत । प्रयाजादिविधिगामी हि
शब्दः, गुणयोपदेष्टव्यः, नानर्थकं पुनर्वचनम् । तस्माद्,
इतिकर्तव्यता प्राप्यते, प्राप्ताया गुणविधय इति ।

अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥ (इय यु०)

न च शक्यते वदितुं, नामनाभिसम्बन्धोऽयं विधीयते
इति, अन्या हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसम्बन्धे विधीयमाने
भवति, एकादश यागान् करोति, ते च प्रयाजानुयाज
सञ्ज्ञका भवन्ति इति, वाक्यं हि अस्या वचनव्यक्तौ भिद्येत ।
अथ पुनरेषा प्रसिद्धनामकानाम् उच्चारणं गुणविधानार्थं,
तस्मादपि इतिकर्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चेते इति ।

तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥ (१ म आ० नि०)

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि
पदानि १ । यदुक्तं, प्रयाजानुयाजा असन्निहितानि, न
शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति । तत् परिहर्तव्यम् ।

अत्रोच्यते, तुल्या अपि प्रभुता गुणान् प्रति चीदकस्य,
प्राक्तान् गुणान् इह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता गुण-
विधानपरे वाक्ये इह सङ्गीर्ष्यन्ते । यदा उत्पाद्य प्राप

यिष्यति, ते गुणवचने न सम्भन्त्यन्ते इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिर्लघीयसी । प्राकृतान् प्राप्य कृतार्थः शब्दो नापूर्वान् उत्पादयितुं शक्नोति । इदम् अधुनातनवचनम् उत्पादकमिति चेत् । न एतदेवं, गुणसम्बन्धार्थमेव तद्, गुणवचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि प्राप्तेषु गुणविधय इति ।

अथ यदुक्तं, आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत (२।१।१।सू०) इति । तुल्या एषां प्रभुता आख्यातशब्दानां, ये हि शक्नुवन्ति गुणवचनसहिता गुणं कर्म च विधातुं, शक्नुवन्तितरां ते केवलं गुणं विधातुम् । यो हि पापाणान् भक्षयति, इपत्क-
रास्तस्य मुद्गशष्कुल्य इति । तस्मादपि गुणविधय इति ।

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥६॥ (२य आ० नि०)

इति चेत् पश्यसि आख्यातशब्दोऽयं गुण विधायति इति, एव सति सर्वं प्रधानम् आख्यातशब्दवाच्यत्वात् इति ।

तथाभूतेन संयोगाद्ययार्थविधयः स्युः ॥ १० ॥

(आ० नि० यु०)

न हि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वा अर्थो भवति, यः स्वभावतो गुणभूतोऽयं, नामो आख्याताभिधानेन प्रधानभूतो भवति । तथाभूतेन संयोगे सति आख्यातशब्दभूतेन ययार्थविधयो भवेयुः । यत् प्रधानं तत् प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद् गुणभूतमेव इति ।

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः

कर्मणा योगात्तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् ॥

११ ॥ (४र्थ यु०)

इतश्च पश्यामो गुणविधय इति । कुतः ? । विधित्वं चाविशिष्टं, प्राकृतानां वैकृतैः अर्थवादकर्मणा योगो न विशिष्यते, अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै इति प्रकृतौ य एव, स एव विकृतावर्थवादो भवति, अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञमेव प्रतिष्ठापयेति इति । तथा चक्षुषी वा एतं यज्ञस्य यदान्यभागो इति प्रकृतौ, आज्य भागो यजति चक्षुषी एव नान्तरेति इति विकृतौ । तस्मात् सर्वम् एवंजातीयकं प्रधानार्थं, विकृतौ गुणभूतमिति ।

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥

१२ ॥ (५म यु०)

इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति । समा हि उत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानां, येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारः, तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते । कथम् ? । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पथात् इति । तस्मादाज्येन पुरस्तात् प्रयाजा वर्त्तन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येन पथादनुयाजा वर्त्तन्ते इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधानार्थत्वे सति

उपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मान्न सर्वं प्रधान, प्रधानार्थ-
मपि किञ्चिदस्तीति ॥ (१० । ३ । १ अ०) ॥

वायव्यपगौ हिरण्यगर्भं इत्यादिमन्त्रस्रोतरस्मिन्नाधारे गुणत्वाधिकरणम् ।

हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥ (पृ०)

अस्ति वायव्यं पशुः, वायव्यं ज्ञेयमात्ममेतन्मूतिकामः
इति । तत्र श्रूयते, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याधार-
माधारयति इति । तत्रायमर्थः समधिगतः, प्राप्ते एवा-
धारे गुणविधिरयम् इति । इदन्तु चिन्त्यते, किं पूर्वस्मिन्ना-
धारे गुणविधिः, उत, उत्तरस्मिन् ? इति । किं प्राप्तम् ? ।
हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्, पूर्वस्य आधारस्य गुण-
विधिरयम् । कुतः ? । मन्त्रलिङ्गात्, एवं मन्त्रार्थो भवति,
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याधारमाधारयति इत्यत्र
मन्त्रे इदमस्ति वचनं, भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् इति,
एकः इति च प्रजापतेरभिधानम् इति । स हि प्रजोत्पत्ति-
सम्भवात् प्राक्, प्रजोत्पत्तेरेकसङ्ख्यायुक्त इति गम्यते, स एव
मन्त्रः प्रजापतिमभिषदितुं शक्नोति । प्राजापत्यस्य पूर्व
आधारः, तत्रायमर्थः कार्यं निर्वर्त्तयितुं, नोत्तरस्मिन् ।
अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ।

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥ (यु०)

प्रकृतिवदिति चीदकस्यानुपरोधो भविष्यति, उत्तरस्य

आधारस्य मन्त्रानपनयात्, इतरथा अपनीवेत, ऊर्ध्वोऽध्वरः
इति मन्त्रः । तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ।

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति,
किं तर्हि ? उत्तरस्य गुणो विधीयते, तस्य मन्त्रेणार्थो न
पूर्वस्य । कथम् । एवमास्त्रायते, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये
इत्याधारमाधारयति इति । कोऽर्थः ? । आधारे एताम्-
चमुच्चारयति इति । सा उच्चारिता विशिष्टं श्रौतं विज्ञान-
मद्भूतं करोति, कस्मै देवाय हविषा विधेम इति, एकस्मै
देवाय इत्यर्थः । एकारलोपेन एतच्छब्दविज्ञानात् एतदर्थ-
प्रत्ययो भवति, एकस्मै देवाय हविर्दातव्यमिति । न च
पूर्वस्मिन्नाधारे श्रौतं विज्ञानमद्भूतमस्ति, तत्र कल्पयि-
तव्यं स्यात्, श्रौतं विज्ञानमद्भूतं भवति इति, तच्च हिर-
ण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्येतेन कर्त्तव्यमिति, कल्पनायां न
प्रमाणमस्ति । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधा-
यकं, न मन्त्रकार्यसामान्यस्य नियामकम् । सामान्यं
मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेष-
विधानमिति चेत् । आनर्थक्यम्, अस्मत्पक्षपरिग्रह्य, उप-
देशस्य चार्थवत्त्वं, लौहवाधारविषयत्वात् । तस्मादुत्तरस्य
गुणविधिरिति ।

यदुक्तं, प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवर्त्तितु न
शक्नो भविष्यतीति, न एतदेवं, यथा हि प्रजापतिरेक इति
संस्तुतः प्रजापतिशब्दत्वात्, एकोऽसौ प्राक् प्रजोत्पत्तेरिति

प्रजापतिरेकं आसीदित्युच्यते, एवंमिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्यवचन-
त्वात् इन्द्रशब्दस्य, सर्वमुत्पादयितुमयम् अजमिति संस्तू-
यते, क ईस्तवेत् कः पृथात् को यजाति यदुग्रमिन्नावर्षो
विश्वंहावेत् । पादोविव प्रहरन्वन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं-
शचीभिः (ऋ० ६ म० ४० सू०) इति । तथा क उ नु ते
महिमनः समस्वास्मात् पूर्वं ऋषयोऽन्तमायुः । यन्मातरश्च
पितरश्च सौम्यमयजनयन्ताः स्तान्वा स्वार्थाः (ऋ० १० म०
५४ सू०) इति । क ईस्तवेत् कः पृथात् को यजाति
इति ऐन्द्रे सूक्ते वचनेनादैन्द्री ऋक् । क एनं शक्नोति स्तोतुं,
को वाऽस्मै ददाति को वा यजतीति सर्वेष्वानवक्तृभिः,
अथमेव सर्वमिदं करोति, यथा गच्छन् कैयित् पूर्वपादे-
मपरं करोति अपरश्च पूर्वम्, एवमयमिदं सर्वं करोति
इति । अयं चेत् सर्वं करोतीति, प्राक् करणोदेकः । तथा,
क उ नु ते महिमनः समस्य इति, केऽस्य सकलस्य महिम्नः
अस्मत्पूर्वेऽप्यृषयोऽन्तं प्राप्तुं शक्नुवन्ति, यन्मातापितरावपि
स्वस्माच्छरीराज्जनयसीति मातापितृभ्यामपि पूर्वः, किमुत
अन्यस्माज्जनादिति सिद्धमेकत्वमस्येति । सोऽपि प्राक्
सर्वोत्पत्तेः, एक एव । अत इन्द्राभिधायिन्येवा ऋक्,
तस्मादविरोधः ।

विध्यतिदेशात् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् गुणा-

नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥ (१ यु०)

गुणविधिरयमुपदिश्यते, आधारश्रुतौ, स रागमन्त्रस्य
विकारः स्यात्, उपदेशो हि मन्त्रविशेषोऽपि उत्तरछिन्ना-

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १८ ॥ (यु०)

एवञ्च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकचोदको नोपरोत्थने,
वेद्यां हवींष्यासादयति, यूपे पशुं नियुञ्चन्ति इति । तस्मा-
दपि क्रियान्तरम् इति ।

विधेस्तु तत्र भावात् सन्देहे यस्य शब्दस्तदर्थः
स्यात् ॥ २० ॥ (सि०)

तुमश्चः पशुं व्यावर्त्तयति । नासादनान्तरं नियो-
जनान्तरं चेति, किन्तर्हि ? प्राकृतयोरासादननियोजन-
योर्गुणविधिः, तत्र एतद्वर्त्यते, दृष्टकार्यके आसादन-
नियोजने इति । कुतः ? । कार्यस्य दृष्टत्वात्, आसा-
दनं समीपानयनं, तस्य होमनिर्हृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनं,
नियोजनस्यापि पञ्चनपगमः, एवं चेत्, तस्माद् गुणविधि-
रितरय इतरय । कुतः ? । विधेः आसादननियोजन
विधेः तत्र दृष्टत्वात्, चोदकेन तत्र ग्रातत्वात् । सन्देहे,
तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति, न कर्मान्तरविधानं युक्तम्,
अन्नातस्य हि प्रापनं विधिः, प्राप्ते च चोदकेन आसादन-
नियोजने । तस्मात् यस्य गुणस्य चोदकः शब्दः तदर्थ-
तया उच्चारणं स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति । अथ
यदुक्तं, अतिरेवंविधायिका, त्वत्यस्ते तु वाक्यम् इति ।
उच्यते, यद्यपि वाक्यं, तथापि अस्पीयसी अदृष्टानुमान-
कल्पना भविष्यतीति, यावता केवलस्य गुणस्य विधीय-
मानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्य इति ।

संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥ (आ०
' नि०)

अथ यदुक्तं, तीक्ष्णायत्वादुत्करस्य, उपगयत्वाच्च परिधिः,
दृष्टकार्यं आसादननियोजने न शक्यते कर्तुम् इति ।
अत्रोच्यते, यथा शक्यते उत्करे च परिधी च आसादन-
नियोजने कर्तुं, तथा करिष्यते, पृथ्व्यमुत्करं करिष्यामः,
महान्तश्च परिधिम् । अतः पृथ्व्यतया स्यविस्त्रा च गुणेन
संयोगादासादननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भविष्यति । तस्माच्च
कर्मान्तरम् इति ।

विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥
(यु० नि०)

अथ यदुक्तं, यथा सौत्रामणीप्रकरणे धर्ममात्रमामा-
दनं, एवमिहापि इति । तत्परिदृष्टव्यं, अत्रोच्यते,
सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधाच्च शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं
कर्तुं, तस्मात् क्रियामात्रमदृष्टकार्यकं सौत्रामणीप्रकरणे
स्यात्, नत्विह दृष्टकार्यकमशक्यम् । तस्माद् गुणविधिः ॥
(१० । ३ । ३ अ०) ॥

• अग्निप्रदाने द्राक्षतवैकृत्येभ्योऽदीपादतीक्ष्णानुहाताधिकारम् ।

पङ्क्तिर्हीनयतीति तामां मन्त्रविकारः श्रुति-
संयोगात् ॥ २३ ॥ (पू०)

पङ्क्तिरग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । तत्र

टीचादृतयः, प्राकृत्यो वैकृत्य, आकूतिमग्निं प्रयुजं
 स्वाहा मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा वित्तं विघ्नातमग्निं
 प्रयुज स्वाहा दाधो विष्टितिमग्निं प्रयुज स्वाहा प्रजापतये
 मनवे स्वाहा अग्नये वैश्वानराय स्वाहा विश्वे देवस्य
 नेतुर्मर्त्तो हृणीत सख्यम् । विश्वे राय इपुध्यसि दुम्नं
 हृणीत पुथमे स्वाहा (ते० म० ४ । १ । ८ प्र०) इति
 प्राकृत्य । तथा वैकृत्य, आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा
 मेधायै मनमेऽग्नये स्वाहाटीचायै तपमेऽग्नये स्वाहा
 सरस्वत्यै पूणेऽग्नये स्वाहा आपो देवीर्ब्रह्मतीर्बिंश-
 शम्भुवो द्यावापृथिवी सर्वन्तरिक्षं ब्रह्मस्यतिर्नो हविषा
 विधातु स्वाहा विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो हृणीत सख्यं
 विश्वे राय इपुध्यसि दुम्नं हृणीत पुथमे स्वाहा (ते० म०
 १ । २ । २ प्र०) इति । एताः प्राकृत्य समामनन्ति, षड्भि-
 र्दीक्षयति इति । तत्र समयः, किं वैकृतीनां प्रयोगः,
 प्राकृतीनां निवृत्तिः, अथ वा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृती-
 नाश्च ? इति । किं प्राप्तम् ? षड्भिर्दीक्षयतीति तामां
 प्राकृतीनां आहुतीनां मन्त्रविकारः स्यात्, वैकृतैर्मन्त्रै-
 प्राकृता निवर्त्तेरन्, 'श्रुतिसंयोगात्, प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगी-
 विहृतानां, षट् वैकृता मन्त्रा, षट्गण्डेन वैकृता गृह्यन्ते ।
 तस्मात् प्राकृतानां बाधो न समुच्चय इति ।

अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥ (सि०)

तुमद्. यच्च व्यावर्त्तयति, प्राकृतानां बाध इति, न
 बाधः, समुच्चयः । कुतः ? । सम्भवात्, यत्र हि प्राकृत-

वैकृतयोर्गुणपत् न सम्भवः, तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते,
समुच्चये हि आहृतिः स्यात् प्रधानस्य इति । यत्र पुनरा-
हृतिः श्रुता कर्तव्यैव, तत्र नैष दोषो भवति, आहृतिः
प्राप्नोति इति । इह चाहृतिः श्रूयते प्रधानस्य होमस्य,
हादय जुहोति इति । अतः सम्भवात् समुच्चय इति ।

आहृत्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥ (आ०)

नैतदस्ति, समुच्चय इति, प्रत्यक्षश्रुतैर्वैकृतेषोदकप्राप्ताः
प्राकृता बाध्येरन् । अथ यदुक्तं, सम्भवे सति न बाधि-
तव्याः इति । अवोच्यते, नास्ति सम्भवः । कथम् ? ।
वैकृताः षट् मन्त्रा अग्नी प्राकृतेषु होमेषु प्रत्यक्षेण श्रवणेन
विधीयन्ते, ते चेदोमाः, वैकृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम्, अभ्यासे
सति पुनस्त एव होमा भवन्ति । ते चेदोमाः, वैकृतैरेव
मन्त्रैर्भवितव्यम् । तस्मात् आहृत्या मन्त्रकर्म स्यात् । अतः
प्राकृता बाध्येरन्नेवेति ।

अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानिः
स्यादन्यायस्य कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥ (आ० नि०)

अपि वेति पक्षव्याहृतिः । प्रतिमन्त्रं आहुतयो
भवन्ति । अभ्यासाच्च हादयता प्राकृता अपि मन्त्राषोद-
केन प्राप्ताः, वैकृता अपि श्रवणेन । सर्वाङ्गप्राप्ती च प्रयो-
गवचनं समयान् सङ्गृह्णाति । समुच्चयासम्भवे च बाध-
विकल्पो, न सम्भवति समुच्चये । बाधे हि चोदकप्राप्तिर-
पङ्गूयेत । न च होमनिर्हेत्तो निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते,

तेन होमयेदापतितस्ततो वैकृताय माधका इत्यध्यव-
 सेयम् । दीक्षणे हि ते वैकृताः श्रूयन्ते, पदभिर्दीक्षयति
 इति । होमप्रयोगवचनसु प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तान्
 सामर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति । उभये च प्राकृता
 वैकृताय सन्निहिताः । 'तस्माद्वं विनिगमनायां हेतुरस्ति,
 इमान् सङ्गृह्णाति इमान् इति ।' न च प्रधानावृत्तिरिह
 दोषो भवति, इत्युक्तमेव, तस्मात् प्राकृतानां मन्त्राणा-
 महानम् । अपि च अन्यायय कृतेऽभ्यासः, सकृदेकताः
 मन्त्राः पठ्यन्ते, तैर्दीक्षितः सम्पादयितव्य इति, मन्त्रक-
 म्पादिते तैर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासा न न्यायः । तस्मा-
 दपि प्राकृतानामहानम् इति ।

पौर्वापर्यञ्चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥

२७ ॥ (१ यु०)

अपि च पूर्वापरशब्दो भवतः, 'पदं पूर्वाङ्गं जुहोति
 पदोत्तराङ्गं जुहोति इति । न च वैकृतानां केवलानाम-
 भ्यस्यमानानां पूर्वापरता उपपद्यते, नैमित्तिकत्वात्, पूर्वं
 निमित्तो हि उत्तरशब्दः उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्दः । तस्मा-
 दपि प्राकृतानामहानमिति ।

तत्पृथक्त्वञ्च दर्शयति ॥ २८ ॥ (यु०)

इतथ पश्यामः, न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुत ? ।
 तासामाहुतीनां पृथक् दर्शयति, उभयीर्जुहोति आग्नि-
 कीयाध्वरिकीय इति । यदुभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्तत्-

स्तेषामाग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देशः, इत-
रथा सर्वा एवाग्निक्यो भवेयुः, तत्र पृथक्तं नोपपद्येत ।
भवति च पृथक्तं, तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ।

न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २८ ॥ (३३०)

इतथानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । व्यपदेशात्,
व्यपदेशो भवति, अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेरुपाग्नि ह्येतत्कर्म
यदग्निकर्म इति, पूर्वमध्वरस्य अथाग्नेरिति व्यपदेशः समु-
च्चयेऽवकल्पते, नास्ति विशेषे । तस्मात् समुच्चय इति ॥
(१०) ३) ४ अ०) ॥

पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्त्यधिकरणम् ।

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥ (पृ०)

अस्ति पुनराधानं निमित्ते श्रूयते, भाग्ययशः श्रेष्ठा
मानां पुनरादधीत वोऽग्नीनाथाय भाग्यज्यानिं पुत्रज्यानिं
वा जीचेत स पुनरादधीत इति । तत्र श्रूयते, पुनरुत्सृतं
वामो दक्षिणा पुनरुत्सृष्टोऽनृद्धान् इति । तथा, आधाने
दक्षिणा, एका देवा षट् देवा द्वादश देवायतुर्विंशतिर्देवा
यत देवं सहस्रं देवमपरिमितं देवम् इति । तत्र संग्रहः,
किं पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्तिः, समुच्चयः ।
अथाग्न्याधेयदक्षिणानां निवृत्तिः ? इति । किं प्राप्तम् ?
अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके पुनराधेये दक्षिणादानमधिकं

नापटेशोऽयम् । प्रमाणान्तरमाद्यापि अयमर्थः प्रापितः,
उभयोर्दक्षिणा ददाति, अग्नराधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च,
अग्नराधेये] अग्नराधेयिकीः, पुनराधेये पौनराधेयिकीः,
तदेतत् भूतानुवादमात्रम् । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्ति-
रिति ।

शङ्कते च निवृत्तीरुभयत्वं हि श्रूयते ॥३३॥ (यु०)

इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः । निवृत्त्यागद्वा-
दगेनात् शङ्कते हि निवृत्तेः इति गम्यते । कथम् ? । उभ-
यत्वं हि श्रूयते, यद् वैकृतीर्ददाति दक्षिणा उभयोऽपि
तेन दक्षिणाः प्रप्ता भवन्ति । ननु उभयोऽपि प्रतीयन्ते,
यत उभयोऽपि प्रप्ता भवन्तीत्याह । अग्नराधेयिकी हि
अग्नराधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात् प्राकृतीनां
निवृत्तिरिति ॥ (१० । ३ । ५ अ०) ॥

आद्यये वासोवत्सामान्याहाय्येन निवृत्तिरिति ।

वासो वत्सञ्च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

आद्ययणं भवति, इताद्याय यजमानस्यापराभवाय
नवानामैन्द्राग्नः पुराणानामाग्नेयः सोम्यः श्यामाकः वैश्व-
देवः पयमि चरुः द्यावापृथिवीय एककपानः इति । तच्च
श्रूयते, वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति ।
अस्ति तु प्रकृतो अन्याहाय्यो दक्षिणेति, स इह चोदकेन
प्राप्यते । तदत्र संशयः, किं वासो वत्सन्याहाय्येन निवृ-

र्त्तकम् ? उत अनिवर्त्तकम् ? इति । किं प्राप्तम् ? । शीद-
कानुग्रहात् विरोधाभावाच्च अनिवर्त्तकम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम', वासो वत्सश्च सामान्यात् । उक्तमध-
स्तात्, आधानदक्षिणार्भा पुनराधेये निवृत्तिरिति, अशब्दे-
नान्वादेयः क्रियते, अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः । कुतः ? ।
कार्यसामान्यात्, दक्षिणाकार्ये अन्वाहार्यः प्रकृतौ, इह
वासो वत्सं तस्मिन् कार्ये, दक्षिणाशब्दश्रवणात् । तस्मान्न
समुच्चयः, निवृत्तिरिति । प्राप्तिर्वा उत्तरविवक्षया क्रियते
इति ॥ (१० । ३ । ६ अ०) ॥

—

आयशने वासो वक्तव्येऽन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

अर्थापत्तेस्तद्वर्मास्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥

॥ ३५ ॥

तत्रैव वासमि वत्से च संशयः, अन्वाहार्यधर्मा-
कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? न तावत् न्याय
उच्यते, कर्त्तव्या इति, तेनाकर्त्तव्या इति मन्यामहे इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थापत्तेस्तद्वर्मा वक्तव्यः स्यात्, तद्वर्मा
कश्च वासः साधनविशेषनिवन्धना हि ते धर्मा, नान्वा-
हार्यनिवन्धनाः । तस्माद् अन्यस्मिन्पि तत्कार्यापत्ते
भवितुमर्हन्ति इति । कथं पुनर्वर्मा वक्तव्यं तत्कार्याप-
त्तम् ? इति । निमित्ततया आप्त्याय परिक्रयेण दक्षि-
णेति तयाऽभिसंयोगो भवति, वासो दक्षिणा वक्तव्यं प्रथ

मजो दक्षिणा इति । तस्माद्वासो वत्सावन्वाहार्यधर्मकौ
स्याताम् इति ॥ (१० । ३ । ७ अ०) ॥

आययणे वत्से पाकाभावाधिकरणम् ।

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

तत्रैव वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति । तत्रैतत् सम
धिगत, अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्याः इति । तदत्र समयः,
किं वत्से पाकः कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?
चोदकानुग्रहात् शक्यत्वाच्च कर्त्तव्यः इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, वत्सस्य दाने पाको न कर्त्तव्यः,
अपको हि वत्सो वत्स एव, वत्सश्च श्रूयते न मांस, परि-
क्रयाय च श्रूयते, न पुरुषसंस्काराय । तस्माच्चोदकः पाक
न प्रापयति, तद्यदि पाकः क्रियेत, अश्रूतः प्राणिवध-
आचारविरुद्धोऽनुष्ठीयेत । तस्मात् पाको न कार्यः ॥
(१० । ३ । ८ अ०) ॥

आययणे वामसि पाकाभावाधिकरणम् ।

पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

तत्रैव श्रूयते, वामो दक्षिणा इति । तत्रायमर्थ
समधिगतः, अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्या इति, यद्य पाक
कर्त्तव्यः, न ? इति समयः । यथापत्तेः कर्त्तव्यः । इति

प्राप्ते ब्रूमः, न कर्त्तव्यः, अन्नकारितत्वात् इति, अन्नकारितो
 हि पाकः, न च वासोऽन्नं, न तत्र पाकः शक्यते कर्त्तुम् ।
 तस्मात् तत्र पाको न कर्त्तव्य इति ॥ (१०।३।८ अ०) ॥

आययणे वामो वक्ष्योरभिधारणाभावाधिकरणम् ।

तथाभिधारणस्य ॥ ३८ ॥

आययणे श्रूयते, वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो
 दक्षिणा इति । तत्रायमर्थः समधिगतः, अन्याहार्यधर्मा
 वामसि वत्से च कर्त्तव्या इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः,
 किमभिधारणं कर्त्तव्यं, न ? इति । किन्तावत् प्राप्तम् ?
 अर्थापत्तेः कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तथाभिधारणस्य । किम् ? । अकि-
 येति, अभिधारणं हि अन्याहार्ये स्वादिन्ने क्रियते,
 स्वादिमा हि ओदनस्य परिक्रये उपकरोति, न च,
 वाससि वत्से च स्वादिन्ना प्रयोजनम् । तस्मात् तथाभि-
 धारणं न म्यात् इति ॥ (१०।३।१० अ०) ॥

ज्योतिष्टोमं यदामेव द्वादशमन्त्रस्य दक्षिणात्वाधिकरणम् ।

द्रव्यविधिसन्निधौ सद्या तेषां गुणत्वात्
 स्यात् ॥ ३९ ॥ (१म पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत

इति । तत्रैवास्मादिते, गौर्वाश्वय, अश्वतरस, गर्दभश्च
 प्रजाद्यावयश्च श्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य
 द्वादशगतं दक्षिणा इति । 'तत्र संशयः, किमेकैकस्य
 गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशगतम्, उत एकस्य द्रव्यस्य ? यदा
 एकस्य, तदा किमनियमो यस्य कस्यचित्, उत, माषा-
 णाम् ? अथ वा सर्वसम्पादनी इयं सङ्ख्या, उत, एकजाती-
 यस्य ? । यदा एकजातीयस्य, तदा 'किम्' अनियमः,
 यस्य कस्यचित्, उत, पशूनाम् ? । यदा पशूनां, तदा
 किमनियमः, येषां किं वाचित्, उत, गवाम् ? इति, एते
 पक्षा भविष्यन्तीति । किन्तावत् प्राप्तम् ? । द्रव्याणां
 विधीयमानानां सविधौ । केषां द्रव्याणाम् ? । गवा-
 दीनां, क विधीयमानानाम् ? । दक्षिणासम्बन्धे सङ्ख्या
 समाम्नाता, तस्य द्वादशगत दक्षिणा इति, तेषां गवादीनां
 एकैकस्य सङ्ख्या स्यात् । कुतः ? । गुणतः सङ्ख्या विधी-
 यते, गवादीनि प्रधानतः । कथम् ? । नैवमभिसम्बन्धः
 क्रियते, द्वादशगत स्यादिति, कथन्तर्हि द्वादशगतं तस्य
 इति । एवं तस्य चङ्गणमेवैवद् भवति, अतरया तद्
 अनर्थकं चानुवादी वा स्यात्, एकवचनमपि प्रकृतापेक्ष
 नक्षण्या च नूदीते । प्रधानसविधौ च गुणः शिष्यमाणः
 प्रतिप्रधानं भिद्येत, इति । अस्मि चैतया सङ्ख्याया प्रयो-
 जन, गवादीनि, द्रव्याणि तत्सङ्ख्यानि कर्तव्यानि । तत्र
 न गम्यते विशेषः, किमेतत्सङ्ख्यां कर्तव्यं, कि न ? इति ।
 एदेव द्रव्यं नेतत्सङ्ख्यां स्यात्, तत् प्रतिश्रुति बोध्येत ।
 तस्मादेकैकमेतया सङ्ख्यायां सम्बन्धव्यम् इति ।

। समत्वात् तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥

४० ॥ (२५ पू०)

तु शब्द पक्ष व्यावर्त्तयति । तस्य तस्य द्वादशशतम् इति, न एतदेवमेकस्य । कस्यचित् द्वादशशतं स्यात् । कुतः ? । समत्वाद् गुणानां, गवाद्योऽपि, हि दक्षिणा-सम्बन्धाः सङ्ग्राहि । न गवादीनां सङ्ग्राह विधीयते, दक्षिणा तु सङ्ग्राहविमिष्टा चीयते, न गवादयः । कुतः ? । सङ्ग्राहायां दाक्षिण्येन अनभिसम्बन्धे, सति अनियत सङ्ग्रान्ता गवादीनां दक्षिणासम्बन्धे नानर्थक्यमेव सङ्ग्राहा स्यात् । सङ्ग्रेयसामानाधिकरण्याच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत । गवादिषु तस्य द्वादशशतमिति चैकवचनं न स्यात् । तस्माद् यस्य कस्यचित् परिक्रयसाधनस्य, द्रव्यस्य एतस्यां सङ्ग्राहायां कृतायामेतत्सङ्ग्राह परिक्रय कृतो भवति । तस्मादेकस्य सङ्ग्राह, नैकैकस्य । एवमेक वचनयवणयुक्तरूपं भविष्यति ।

ननु लक्षणत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितवचनम् । उच्यते, अविवक्षितेऽपि वचने या सङ्ग्राह अनुद्यते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथाल्लक्षणत्वेनाप्युच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति न द्विवचनान्तेन निर्देशो भवति, ब्राह्मणो न हन्तव्यो इति । आह, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहु वचनं भवति, बहुषु वा एकवचनं भवति, न तु एकस्मिन् बहुषु च द्विवचने भवति; तेन अत्र बहुवचनान्तेन निर्देशः, एकवचनान्तेन वा बहुषु निर्देशो भवति । अत्रोच्यते,

जात्यास्यायामेतदेवं भवति, न च तच्छब्देन जातिरभिधी-
यते, सन्निहितव्यक्तिवचन एष भवति, तस्मादेकस्य कस्य
चित्सङ्ख्या इति ।

येस्य वा सन्निधाने स्याद् वाक्यतो ह्यभि-

सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ (३यं पू०)

इदं पदोत्तरं सूत्रं, यदा एकस्य सङ्ख्यासम्बन्धः, तदा
अनियमः, यः कश्चिद् विशेषाश्रयणात् इति ।

एवं प्राप्ते प्रमः, यस्य वा सन्निधाने स्यात्, यस्य
शब्दस्य सन्निधाने सङ्ख्याशब्दः सुचरितः, सोऽयः सङ्ख्या-
विशिष्टः प्रतीयेत, अनन्तरमुचरितेन हि सदैकवाक्यता
भवति । कुतः ? अनन्तरसम्बन्धे हि विशेषणं विज्ञानं
विशेष्यं शक्नोति, न हि व्यवहितम् । व्यवहिताय गवा-
दयो मायैः, वाक्यश्च प्रकरणाद् बलीयः । तस्मात्मापाः
सङ्ख्याया सम्बन्धे रविति ।

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मात्

सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥ (४यं पू०)

तुल्यः पक्षः व्यावर्तयति । मापाः सङ्ख्यायुक्ता इति,
नैतदेवं, सर्वव्यापिनी सङ्ख्या स्यात्, सर्वैर्गवादिभिः
सम्प्राप्येत ; असंयुक्ता केवलमापैः सङ्ख्या, तुल्यवदि-
राभिः द्रव्यश्रुतिभिर्मापाः श्रूयन्ते । कथम् ? तिलाय
मापायेतिवशब्देन तिलैः सहिता मापा इति गम्यते,
गवादिभिः सहितानां सङ्ख्यासम्बन्धः, शब्दश्रुतिरर्थान्तर-

सम्बन्धमेवामाह । - चमद्दयवणस्यैतत्सामर्थ्यं, यस्माच्चमद्द-
पर सञ्चार्यते, तस्यार्थान्तरसम्बन्धं श्रुत्यैवाह, न वाक्येन ।
यदि हि वाक्येन स्यात्, पुरस्तादप्युच्चार्यमाण एतमर्थं
कुर्यात्, सहगं तु वाक्येन सम्बध्यते । यदि च पूर्वं न
चार्थोऽवकल्पेत, चमद्दयवणमनर्थकं स्यात्, न हि असा-
वृत्तरकाले सम्बध्यते सहगसम्बन्धे अभिनिर्वृत्ते, तस्य
द्वादशगतं चेति, अन्य एवावगम्येत, द्वादशगतमन्यच्च
किञ्चिदिति, न च तदन्तत् किञ्चिदुच्चार्यते । तस्मात्
पूर्वं चयोगः पद्यात् सहगसम्बन्धः, समर्थतराणि समान
विभक्तीनि, दुर्वलो विभक्तिः ।

अपि च समानविभक्तीनि समर्थतराणि, तेषां हि
आशुतरा आहृतिः, विलम्बिता विविभक्तीनां, स्वार्थे समा-
नविभक्तीनि समर्थतराणि प्रथमान्तानि भवन्ति । पर-
पदार्थं पठन्तो विगिनटि । तस्मात् समुच्चितानि वा
इतरेतरशुक्तानि वा सङ्ख्ययानि सहगया सम्बध्यन्ते । समा-
हारो येषां सङ्ख्यया युक्तः । तस्मात् सर्वैः सहख्या सम्पा-
दयितव्या । किमिव भविष्यति । सहख्यासम्बन्धे न
कश्चिद्वर्जितो भविष्यति, विनिगमनायां हित्वाभावे यमेव
सहख्या सम्बन्धो वर्जयेत्, तत्रैव प्रत्ययो बाध्यते ।
तस्माद्विवादिश्रमिः सङ्ख्ययैतयो सम्बध्येत इति ।

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्यात्
श्रुत्याकोपात्कतोः ॥ ४३ ॥ (सि०) ,

नैतदस्ति, सर्वसम्पादनीया सहग इति, असंयोगा-

द्विधिश्रुतो सर्वसम्पादने सम्बन्धी नास्ति, न श्रूयते, गवा-
दिराग्निः सङ्ग्रा भवतीति, न गवादिराग्निः शब्देन निर्दि-
श्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत, गवादयस्तु शब्दे-
नोक्ताः, तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हन्ति, न चात्र
गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तं, दाक्षिण्येन हि सङ्ग्रा सम्बध्यत
इति सङ्ग्राविशेषणं सर्वनामशब्दः सङ्ग्रां विशेषमुपादी-
यते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव, तत्रैषां नानाजातीयानां
निर्दिष्टानामन्यतमदेकं प्रतिनिर्देशेन सङ्ग्राविशेषणमुपा-
दीयते । तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात्,
स एकजातीय एव भवति । तस्माद् एकजाताधिकारः,
इति सूचितम् । किमेवं भविष्यति ? । एवमेकश्रुतिर्न
कोपिता भविष्यति, इतरथा, वाक्येन द्रव्यस्य भवन्ती
प्रवृत्तिविशेषमकुर्वती नाप्रवृत्तिविशेषकरा प्रकरणवशेन
कृतोः कल्पिता भविष्यति, तस्य कृतोर्द्वादशगतं दाक्षिण्यं
इति । तस्मादेकजातीयस्य द्वादशगत दाक्षिण्यं इति ।

शब्दार्थस्यापि लोकवत् ॥ ४४ ॥ (यु०)

अग्निं च लोकवदेतत् द्रष्टव्यं, लोके हि निर्विशेषिते
सङ्ग्राशब्दे उच्यते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः ? ।
अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः, असति एकस्मिन् जातिविशेषे,
सर्वधान्ये. सङ्ग परार्हसङ्ख्या निविष्टा, परार्हस्य भावा-
न्तरसङ्ख्याभिः संबध्यहारः क्रियते । वेदामेकेन केनचित्
सम्बन्धः, तेषां तमेक सम्बन्धिनमपेक्ष्य सङ्ख्या निविद्यते ।
स तत्रैकः सम्बन्धी बह्व्यः, प्रकृतो वा प्रदीतश्च, पर्यादा

य चापद्येत, स उपादेय' । इह च प्रकृता नानाजातीया-
स्तेषामन्यतम' सङ्ख्याया सम्यहः ध्यात इति । यथा, शत
माभ्यां दीयताम् इति, एकजातीयानां शत, न भिन्न
जातीयानां, यथा द्रव्यं गुण' कर्मावयव इत्येवमादीनाम् ॥
(१०।३।११अ०) ॥

तस्य द्वादशशत दक्षिणा इत्यनेन पञ्चदशसङ्ख्याभिधानोविकरणम् ।

मा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥४५॥ (१ सि०)

एकजातीयस्य सङ्ख्येत्येतत्समधिगतम् । मा पशूनाम्,
उत मापाणाम् १ इत अनियमे प्राप्ते उच्यते पशू-
नाम् इति । कुत १ । उत्पत्तितो विभागात् औत्पत्ति-
केन विभागेन पशवः सम्यवहारेषु सङ्ख्यायन्ते, पञ्चभिरग्वै
क्रीत, पञ्चभिर्गोभिः क्रीत इति, न वीक्षादीनामु औत्प-
त्तिकेन विभागेन सम्यवहारेषु सङ्ख्या मदीत्यते, निग-
दाभिप्राया मानाभिप्राया वा भवति, न हि भवति,
पञ्चभिर्मपै क्रीत इति, पञ्चभिर्मपाणामादकैर्द्रव्यैर्वा
कुडवैर्वा खारीभिर्वैति भवति, तत्र आढकादिभरनुचार्थं
माणे माकाङ्क्षेय वाक्यमपरिपूर्णमप्रमाणमर्थस्य कस्य
चित् ।

अत्र मापाणामपि औत्पत्तिकेन विभागेन कस्मादिह
परिक्रयो न क्रियते १ इति । अत्रोच्यते, मूलस्य मत-
परिक्रये विशेष उच्यते, द्वादशशत दक्षिणा इति न च

द्वादशगतं त्रीह्यादिवीजानां, भृतिस्त्वेन ऋत्विजामव
कल्पते । त्रिभिः प्रकारैर्भृतिर्भवति व्यापारतः, फलतः
वचनत इति । व्यापारस्तावन्न माषवीजानां द्वादशगत
भृतिः, कर्म कुर्वाणा हि कर्मकराः पाटिकमध्यहर्नमन्ते ।
फलानुरूप्यं नैव ज्ञायते । वचनं तु भृतौ मत्यां परि
माणविशेषपरं भवति । 'यश्च हि पाटिकमध्यहर्नं लभ्यते
न सा दक्षिणा भवति, न हि सा तस्मिन् कर्मणि दत्तं
करोति, स्नेहादा अन्येन वा प्रकारेण क्लृप्तमहं कर्म
कुर्यात्, न त्रीह्रीणां द्वादशशतेन प्रोक्तादितः ।

आह, यः कश्चित् कस्याश्चिदवस्थायां त्रीह्रीणां द्वादश-
शतेन प्रोक्ताश्नते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत् ? । न इति
ब्रूमः, दत्तकरणी हि दक्षिणा, दत्तश्च बलं, या न आशि
तम्भवं करोति, नामौ बलकरणी, तस्माद् या न आशित-
म्भवा, नामौ दक्षिणा । आशितम्भवाया आधिक्यं वचनस्य
विषयः ।

आह, त्रीह्रिवीजानामपि द्वादशगतं याश्च यावतीं
बलमात्रां करोति । अशोच्यते, आपेक्षिकं इदं बलं नाम,
स एव हि पुरुषः कश्चित् प्रति बलीयान्, कश्चित् प्रति
अवलः तच्च यावदाशितम्भवं नास्ति, तावद् अवलता,
बलवत्तरो हि आशितेन भवतीति आशितम्भवादूढं बल
करणं, तस्मादाशितम्भवं यत् द्रव्यं, सा भृतिः, सा दक्षिणा,
ततोऽधिकं दक्षिणात्वे सिद्धे वचनप्रामाण्यात् भवति ।
विकृतो ऋतपेये वचनप्रामाण्यादस्य बलकरणमपि दक्षि-
णायाः म्याने विधीयते सोमवचनसः, स आशयात् सिध्यति ।

पशवस्तु मर्षे मुख्यबलकरणे समर्थाः, तेषु सख, न व्रीह्यादि-
बीजानि सङ्ख्याया सम्भन्त्यन्ते इति ।

अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥ (पृ०)

यदा पशूनां द्वादशशत, तदा अनियमो गवादीनां,
अन्यतमस्य कस्यचिद्द्वादशशतम् । एवमनियमे लाघवं
भविष्यति, प्रयोगप्राशुभावश्च, तत्राधिकारशास्त्र महा-
विषयं भविष्यति इति ।

भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ (२ सि०)

वाशब्दोऽनियम् व्यावर्त्तयति । गवां द्वादशशत स्यात् ।
कुत ? । भागित्वात्, भागवत्त्वो हि गावां महाभागाः,
महति उपकारं वर्त्तन्ते इत्यर्थः । एवमृत्विजामुपकारभू-
यस्त्व भविष्यति, ऋत्विजाश्च उपकारः कत्तव्यः । महत्तमं
हिते उपकारे वर्त्तन्ते, उपकुर्वतां सोपकर्त्तव्यमिति सदा
चारः । एवं सदाचारोऽनुष्ठहीतो भविष्यति, यदि महा-
भागानां भूयसी सङ्ख्या दीयते, गावश्च महाभागाः,
तस्मात् तासां द्वादशशतम् । अग्रा उपकारकतरा भवेयुः,
यद्येषां दानप्रतिग्रहविक्रया न प्रतिपिध्येरन्, न केमरिणो
ददाति, नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति इति श्रुतिः । स्मर्यते
च, नागव विक्रीणीत इति । तस्माद् द्वादशशतं गवां स्यात् ।

प्रत्ययात् ॥ ४८ ॥ (यु०)

अतश्च गवां सङ्ख्या । कुतः ? । प्रत्ययात् । सङ्ख्या-

सम्पादनार्थं उपादीयमानेषु प्रकृतेषु ग्रन्थेन उपायेन स्मर्य-
माणेषु पूर्वं गावः प्रतीयन्ते, अतस्ताः सहस्र्या सम्बध्यन्ते,
न च तत्र विरोधः 'कश्चिदस्ति, गोषु सम्बद्धासु' न पुनरस्वा-
दयः सम्बध्यन्ते, एकजातीयो हि सम्बद्ध्यः, स च सम्बद्ध
इति । तस्मात् गवाः सहस्र्याः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ (यु० २)

लिङ्गं खलु एतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? ।
एवमाह, सहस्रं दक्षिणा । सहस्रं स्तोत्रीया यावदस्य
माहस्यस्य उत्तराधरा गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्मात् लोका-
दसौ लोकः इति गा-प्राप्ता दर्शयति । तथा तां वा एतां
यवर्त्ता समामनन्ति । इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे व्यतिर-
दिति सरस्वति महि विश्रुतिः । एता ते अग्रे नामानि
देवेभ्यो मा सुकृतं कृतात् इति गवामेतानि नामानि सहस्र
तमीच्च दक्षिणामेवमाह, एतानि ते नामानि इति यदि मा
गौ, एवमेतदवकल्प्यते । तस्मादपि गवाः सहस्र्या इति ॥
(१० । ३ । १२ प०) ॥

विभक्त्य गोदक्षिणायां दानाधिकरणम् ।

तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥

५० ॥ (सि०)

व्योतिष्टोमे गवादयो दक्षिणा, तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,

गवा सङ्ग इति । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते, किं यस्य
 यावान् भागः, आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य
 तावान् कम्पयितव्यः, सतः परिपदैव विभज्यत इति । किं
 प्राप्तम् ? अनियमा विभज्याविभज्य वा दातव्यम्, एतावद्वि-
 श्रूयते, दातव्यम् इति, न, विभज्याविभज्य वा इति ।
 तस्मादनियम इति ।

एव प्राप्ते त्रेम, विभज्य दातव्यमिति, दातव्यस्यैव
 तद्रूपं, यत् स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनं, तच्च यजमा-
 नेन स्वयं कर्त्तव्यम् । तस्मात् स्वयं प्रयोगी स्यात् इति ।
 यो यस्याय आभजति, स तस्मै अनिर्दिष्टो न शक्यते तन्न
 सम्बन्धयितुं, तेन यस्तु निर्दिशति स दानमभिनिर्वर्त्त-
 यति । यजमानेन च दानं निर्वर्त्तयितव्यम् । तस्माद्
 यजमानो विभज्य निर्दिशेत् प्रदामानां पृथक्कात् । असति
 विभागे न शक्यं स्वेन भागेन सम्बन्धं कर्त्तुम् । तस्मा
 विभज्य दक्षिणा दातव्येति ।

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥ (यु० १)

अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्ममात्रं, परिक्रया
 र्थं भर्ता भृत्येन सह पणितव्यम् । यदि च परिपदं प्रलु-
 प्येत, परिपच्च विभजेत, न स्वामिना सह अपणितव्यं, तच्च
 परिक्रय एव नाभविष्यत् । यथा लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यां
 गृहीयते, तच्च काष्ठवाहा स्वामिना सह पणन्ते तस्य
 स्वामी विभज्य निर्दिशति इदं तुभ्यमिदं तुभ्यमिति, तच्च
 दिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ।

विभागश्चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥ (यु० २) -

अपि च दर्शयति विभाग, यत् विभागविधाविन *
मन्त्रमामनन्ति सुथो वो विश्ववेदा विभजतु इति । कृष्णा
जिनेन विद्यास्य दक्षिणा ददाति इति । तथा अग्नीध्रे
ऽग्ने ददाति, अग्निमुखानेव पितॄन् प्रीणाति, वेद्वये ददाति
प्रसूतेभ्यो ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददाति नेष्ट्रे ददाति हवि-
र्हाम पासीनेभ्य अध्वर्युभ्यो ददाति, उक्तातेभ्यो ददाति,
अन्त सदसि, पासीनेभ्यो यथाश्व-प्रासर्पकेभ्यो ददाति
इति । एव विभागदर्शनमुपपद्यते । तस्माद्विभज्य दात
व्यमिति । (१० । ३ । १३ प०) ॥

ज्योतिष्टोमे सामान्नायते, गोद्याखय अखतरय इति ।

सम स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥ (१ पृ०)

ज्योतिष्टोमे सामान्नायते, गोद्याखय अखतरय इति ।
तत्रायमर्थं समधिगत, विभज्य दातव्यम् इति । इदमि-
दानीं साशयिकं, किं समो विभाग, उत कर्मकृत वेपथ्य,
उत शब्दकृतम् ? इति । किं प्राप्तम् ? समो भाग स्यात्
अश्रुतित्वात् विशेषस्य, यच्च विशेषो न श्रूयते, तत्र समा
विभागो भवितुमर्हति । कथमियं ? एकस्मै मन्त्रे
दातव्यं प्राप्नोति, यद्यप्येकस्मै दातव्यं न भवति । तत्र
यावति एकस्मै दीयमाने गान्ध संवभज्यते, तावत् तस्मै

एकस्मै न दातव्यम्, अविशिष्टं दातव्यं; एवमेकैकस्मै,
तस्माद्विशेषावश्यात् समं देयमिति ।

अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥ (२पू०)

अपि वेति पक्षस्याहतिः, न समं स्यात्, कर्मकृत
वैषम्यं भवेत्, यो बहु कर्म करोति, तस्यै बह्वी भूतिर्दी-
यते । तस्मात् कर्मानुरूप्येण वैषम्यमिति ।

अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिंश्रुतौ
परिक्रयात् न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य
तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, कर्मकृतं वैषम्यम् इति, किन्तुहि उप-
कारकत् । स उपकारः श्रुत्या विज्ञायते, तस्मात् श्रुति-
कृत वैषम्यम् । तेन अतुल्याः परिक्रये भवेयुः । विषमा-
हि एषाम् आख्या, केचित् अहिनाः, केचित् तृतीयिनः
केचित् पादिनः, येषामहि तं अहिनां, कथं च तेषामर्हं
भवति, यदि तेभ्यः अर्हं दीयते । एवं तृतीयिनः,
पादिनः इति च दीक्षा विधिंश्रुतौ समाख्यायन्ते, सो परि-
क्रयात् कर्मकृतं वैषम्ये न उपपद्यते । कः पुनरयं विशेषो
दृश्यते ? । अभ्युदये, अभ्युदय इति अभ्युदयफलं ऋद्धि-
फलं दादमाह ब्रूमः । अध्वर्युर्ऋद्धिपतिः । दीक्षयित्वा
ब्रह्माण दीक्षयति, ततः उद्गातारं, ततोऽहोतारं, ततस्त-
प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽहिनां दीक्षयति । ब्रह्मणा च

प्रनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुक्तातुः, मैवावरुणं होतुः, ततस्तं
 द्या दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । अग्नीधं ब्रह्मणः,
 निहत्तारमुक्तातुः, अच्छावाकं होतुः, ततस्तं उन्नेता
 दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति । पोतारं ब्रह्मणः, सुव-
 रणमुक्तातुः, गावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो दीक्षयति
 ह्यचारी, वा आचार्यमेवितः इति, अर्द्धिनः तृतीयिनः
 ादिनः इति द्वादशाहे अनुवादः । यदि प्रकृतौ यथासमा-
 यम् अमीपामिमे भागाः, ततो द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते ।
 स्मादर्द्धादिभिः समाख्यानात् समाख्याश्रुतिश्रुतं वैषम्यं
 वितुमर्हतीति ॥ (१० । २ । १४ अ०) ॥

मूनामैकाहे तस्य धेनु इत्यनेन कृत्यश्रुतदक्षिणाधाधिकरणम् ।

स्य धेनुरिति गवां, प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात्
 सामान्यात् तद्विकारः स्यात् यथेष्टिर्गुणशब्देन
 ॥ ५६ ॥ (पू०)

इदमात्मनन्ति, अथैष भूर्धेवदेवः त्रिहृदेव सर्वस्तस्य
 सप्तत्यस्तोत्रीया धेनुर्दक्षिणा इति । अब् सन्देहः, किं
 नुर्गवां निवर्त्तिका, उत कृत्स्नाया दक्षिणायाः ? इति ।
 व इदं तावत् परीक्ष्यं, किं प्रकृतौ विभक्तं दक्षिणं,
 त, समस्तम् ? इति । तत इदं तच्च संहत्याधिकरणं
 तयते, किं प्रकृतौ विभक्तं दक्षिणं, धेनुर्गवां निव-

र्त्तिका । । उत, अविभक्तं, कृत्वा च दक्षिणाया निव
र्त्तिका १ इति । किं प्राप्तम् १ । तस्य धेनु इति श्रु-
त्वा धेनुः गवां निवर्त्तिका इति । । ।

। । तत एतत्तावद् विचोय्यते, प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्य
मिति । किमिदं विभक्तम् १ इति । गवादीनामेकैक
द्रव्य दक्षिणा इति । कथम् १ । गौर्यं अश्वश्च अश्वतरश्च
दक्षिणो इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः प्रत्येकं परि-
समाप्यते, निर्दिष्टो हि गवादयः, न तेषां समुदायः । चशब्द-
समुच्चयाधीनं भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः, परपदविशे-
षणार्थन्तु समुच्चयमुपादत्ते । यदि हि निर्दिशेत्, क्रियागुणैः
समुच्चयः सम्बध्येत । समुच्चयः शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य
इति यथा भवति, एव च शोभनः च द्रष्टव्य इति वा भवि-
ष्यति । तथा, यथेष्टं समुच्चययोः पटौ भवति, धवखदि-
रयोः समुच्चय इति, एव धवः खदिरस्येत्येवापि भवि-
ष्यत् । न तु भवति । तस्माच्च शब्दः समुच्चय निर्दिशति
श्रुत्या निर्दिष्टेन च एकवाक्यता ल्याख्या, न गवादिनक्षि-
तेन समुदायेन । तस्माद् गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणेत्ये-
वेत्येव । लक्षयित्वा हि गवादीन, तेषां दक्षिणेत्ये-
विधीयते, तच्च शुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत । चशब्दस्यै-
व समर्थितो भविष्यति, गौर्दक्षिणा अश्वश्च दक्षिणा इति, १
गौरश्चोदिसहितो गवादीनां वा समाहार इति । ।

यदि विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा प्राप्ता गौर्दक्षिणेत्ये, पुन-
विशेषणार्थमुच्चार्यते, धेनुर्दक्षिणा इति, याऽसौ गौर्दक्षिण-
सा धेनुरिति अन्यासा दक्षिणानामविकारेण, यथाप्रकृति

भावेन चोदकानुग्रहो भविष्यति । शब्देनैव गवि एष
गुण उच्यते, धेनुत्व नाम । गौरेव हि धेनुर्नान्या, यथेष्टि
गुणशब्देन, सौख्यं निर्वपेत् इति सूत्र्यसम्बन्धं कुर्यात्,
द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः शब्देन निर्दि-
श्यते इति, सन्निर्वपणकात् प्रयोगात् अनेन निर्वपणशब्देन
ऐष्टिको विध्यन्तो नियम्यते, एवमिहापि गोर्गुणवचनेन
धेनुशब्देन गादक्षिणाविकारः क्रियते, नान्या दक्षिणा
विक्रियते इति ।

सर्वस्य वा क्रतुसयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य
गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात्
सम्मात् समवायाद्भिर्कर्मभिः ॥ ५७ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य
निवर्तिका धेनुरिति प्रतिज्ञायते । तत्रैतद्वर्णयते समस्त
दाक्षिण्यमिति । किमिदं समस्त दाक्षिण्यम् ? इति ।
न प्रतिद्रव्यं दक्षिणाशब्दः सम्बध्यते, गौर्दक्षिणा, अश्वो
दक्षिणा, अश्वतरो दक्षिणा इति, कथन्तर्हि गवादयो
दक्षिणेति । न हि गवादीन उद्दिश्य, दक्षिणासम्बन्धो
विधीयते, ये गवाद्यस्ते दक्षिणा इति, तथा हि दक्षिणा
शब्दो गवादीन दक्षिणासम्बन्धविधानार्थे योगपक्षेन अस्त-
र्गतसम्बन्धमभिषेदः । बहुवचनान्तं भाष्यात् । गवादयो
दक्षिणा इति, यथा अग्नीषोमो देवः प्राणापानो अग्नि-
ममभवताम इति । गुणवचनानां शब्दानाम् । आश्रयतो
सिद्धवचनानि भवन्ति । कथं तर्हि, दक्षिणामुद्दिश्य गवा

दयो विधीयन्ते, का दक्षिणा १, गवादयः इति । दक्षिणा
 नाम दक्षतेदृक्षादिकर्मणः, दक्षिणा उत्साहिका इति, एकः
 मः गुणः, स च प्राधान्येन विवक्षितः, तद्विशेषणत्वेन
 गवादयः । गुणवचनोनाष्टे शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवच-
 नानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानामाश्रितगुणवशेन, यथा
 विश्वे देवा देवता इति । का पुनर्दक्षिणा १, गौश्च अश्वश्च
 चरतरश्च इति दक्षिणाशब्दो दाने सम्बध्यते, ऋत्वि-
 ग्भ्यो ददातीति, न गवादयः । एको हि दक्षिणाना-
 मर्थः, ऋत्विजाम् भानमनम् । सक्तश्च भानताप्ते भवन्ति,
 भूय भानमनेन चर्यो नास्ति, गवादीनामपि गुणानामेकं
 कार्यं दक्षिणात्वम् ।

यदा समस्तं दक्षिणा, तदा विकृतो भुवि तस्मिन्
 प्राकृते चर्ये धेनु श्रुतिभूता, सा च प्राकृतं कार्यमभि-
 निर्घत्तयति । क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते, तस्य क्रतोः धेनु
 दक्षिणा इति, तस्मिन्निर्घत्ते सर्वे चोदकप्राप्तिमानुमानिक
 निवर्त्तन्ते । तथा समर्वाद्यादि कर्मभिः ऋत्विजः सम्बध्यन्ते
 श्रुतिभूतया ।

अपि च अशब्दश्रुत्या असङ्गायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते,
 दक्षिणासम्बन्धोऽस्य वाक्येन, श्रुतिय वाक्याद् वलीयसी ।
 तस्मात् पूर्वे चयोगः, यथात् दक्षिणासम्बन्धः, इतरतर-
 युताः दक्षिणात्वेन सम्बध्यन्ते गवादयः चर्यो । तस्मात्
 चतस्रस्य क्रतुदक्षिणास्य निवर्त्तिका धेनुरिति ।

चोदनानामनाश्रयास्त्रिङ्गेन नियमः स्यात् ॥

५८ ॥ (षा० नि०)

यदुक्तं, यथेष्टिर्गुणशब्देन इति, अत्रोच्यते, आग्नेयो-
पांशुयाजाग्नीषोमीयानां प्राक्तनानां • सौर्यार्यमणप्राजा-
पत्यनैऋतीनां चोदनानां न किञ्चित् एकं कार्यं, यद्वैकृती
चोदना आश्रयेत्, तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो वैकृतं कर्म
विध्यन्तं गृह्णातीति । तत्र कस्य ग्रहीष्यति ? इति
सन्देहे युक्तो लिङ्गेन नियमः, इह तु अदिष्टो हेतुः, गवा-
दीनामेकं कार्यं दक्षिणात्, तस्मिंश्च धेनुः श्रुतिभूता
चोदकप्राप्तान् निवर्त्तयितुमर्हति इति ॥ (१० । ३ ।
१५ अ०) ॥

—

यस्य सोममपहरेयु इत्यादौ एका गाम इत्यादिना गीगतसङ्ख्याबाधाधिकरणम् ।

एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५८ ॥ (पू०)

यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणा दद्यादभिदग्धे पञ्च
गाः इति । अत्र सन्देहः, एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः
किं कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिकाः, उत गवाम् ?
इति । किं प्राप्तम् ? एका पञ्चेति धेनुवत् । यथा धेनुः
कृत्स्नस्य निवर्त्तिका एवमेका पञ्च च भवेयुः, दक्षिणा-
सम्बन्धो हि तासां प्रत्यक्षः श्रूयते, तेन ताः प्राक्तनीनां
कार्यमभिनिवर्त्तयन्ति, प्राक्तन्यश्च आनुमानिक्यो निवर्त्तन्त
इति ।

इदं तावदपर्य्ययसित तिष्ठतु । अत्राधिकरणान्तरं
प्रस्तूयते,

—

साद्यस्त्रे विवक्षितं सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम् ।

त्रिवत्स्य ॥ ६० ॥ (मि०)

अस्ति साद्यस्त्रे साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्रयणः स्यर्द्धमाना-
नाम इति । सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि चोदकप्राप्तानि,
अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, ऋपभेण क्रीणाति,
अश्वगणेन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति इत्येवमादीनि ।
तत्र संग्रहः, किं त्रिवत्सः ऋपभस्य निवर्त्तकः, अथ वा
सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणाम् ? इति । किं प्राप्तम् ?
ऋपभस्य निवर्त्तक इति । कुतः ? पुद्गलत्वात्, पुद्गल-
त्वेन, सामान्येन, पुद्गलोऽसौ विधीयते । कुतः पुद्ग-
लत्वम् ? साण्डयवणात् । तस्मात् ऋपभस्य निवर्त्तक
इति ।

एव प्राप्तिं ब्रूमः, त्रिवत्स्य । किम् ? कृत्वस्य क्रया-
र्थस्य निवर्त्तक इति । प्रत्यक्षं स क्रीणातिना मन्वध्यते,
तत्र चोदकप्राप्तं निवर्त्तयति, तस्मात् कृत्वस्य क्रयार्थस्य
निवर्त्तक इति ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥ (यु०)

एवञ्च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? ।
एवमाहुः, अपरस्मिन् साद्यस्त्रे स्त्री गौः सोमक्रयणी
व्यावृत्ता क्षेपा स्यर्द्धा इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य
निवर्त्तिका स्त्री गौः ततः सैव एकाकिनी केन सह स्यर्द्धि-
ष्यते ? इति । इतरथा सर्वस्यानिवर्त्तिकायां सहस्य

मर्द्दा भवेत्, तत्रास्यां वर्त्तमानायां मर्द्दायां व्यावृत्ता
ह्येषां मर्द्दा इति नोपपद्यते । तस्मात् सर्वस्य निवर्त्ति-
केति, त्रिवक्तोऽपि तत्त्वमानश्रुतिः, सोऽपि च सर्वस्य निव-
र्त्तक इति ।

एव वा, यदि त्रिवक्तः सर्वेषां निवर्त्तकः, तदा तम्
अपवाधमाना साद्यस्कान्तरे स्ती गवी श्रूयमाना केवला
स्यात्, तत्र व्यावृत्ता ह्येषां मर्द्दा इति दर्शनमुपपद्यते,
इतरथा हि केवलस्य ऋषभस्यापवाधितारं त्रिवक्तं निवर्त्त-
यन्ती सङ्गमध्यपतितां मर्द्दां तापि, तत्र व्यावृत्ता ह्येषां
मर्द्दा इति वचनं नावकल्पते । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षि-
ण्यस्य निवर्त्तकस्त्रिवक्त इति ॥ (१०।३।१७ प्र०) ॥

तत्र एवमन्तरागभिणीन्यायो भवतीति अन्यथा सूत्र-
वर्ण्यते, इतश्च एका पक्ष च कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निव-
र्त्तिका त्रिवक्तश्च, तथा च लिङ्गदर्शनं, एवमेतत्-समान-
श्रुतिस्त्रिवक्तोऽपि सर्वस्य निवर्त्तकः प्राप्नोति, तदैतद्दर्शनम्
उपपत्स्यते, व्यावृत्ता ह्येषां मर्द्दा इति ।

एके तु श्रुतिभूतत्वात् सङ्ख्याया गवां लिङ्गविशि-
ष्टेण ॥ ६२ ॥ (सि०)

स्तितादुत्तरम् । यदुक्तम्, एका पक्ष च कृत्स्नस्य क्रतु-
दाक्षिण्यस्य निवर्त्तिकेति, एतच्च, एके तु चर्मा निवर्त्तन्ते,
एके गावो निवर्त्तन्ते, चज्रादयो न निवर्त्तन्ते । एका
देया पञ्च देयाः इति य उप नियमः, न गोत्रिषयः ।
कुतः ? गोविशिष्टया सङ्ख्याया सम्यग्यत् । यदैतन् एकां

ददाति पञ्च ददाति इति, नैधमभिमन्वन्तः क्रियते, एकां दक्षिणा ददातीति, कथन्तर्हि एकां गामिति, गोसङ्ख्या सम्बन्धो हि मुख्यत्वात् बलीयान् ।

अपि च गोशब्देन सह सङ्ख्यायाः प्रत्ययः सम्बन्धः, गोशब्दव्यवधानात्, परोक्षो दक्षिणाशब्देन, गोशब्दस्यैव मुख्यार्थो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, एकां गामश्वादि चेति । तेन गवां लिङ्गविशेषेण सङ्ख्या गोषु निविशते । एवञ्च सर्वेषामनिवृत्तावस्थादीनां यथा प्रकृतिभावे चोद कानुग्रहो भविष्यति, तस्मादेका पञ्च च गवां निवर्त्तिका इति ॥ (१०।३।१६ अ०) ॥

अथनेध प्राकाशावित्यनेनोभयं भागवाधाधिकरणम् ।

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ (पृ०)

अथनेधे श्रूयते, हिरण्यगो प्राकाशावध्वर्येण ददाति इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतु-
दाक्षिण्यस्य निवर्त्तकौ, उत अध्वर्युभागस्य निवर्त्तकौ ?
इति । कुतः सम्यगः ? । इह प्राकाशावित्येव यदि ददा-
तिना सम्बध्यते, ततः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निव-
र्त्तकः, अथ अध्वर्युणा, तदा अध्वर्युभागस्य । किं
प्राप्तम् ? कृत्स्नस्येति । तत्र एतद्वर्णने, प्राकाशाविति
शब्दे, ददातिना सम्बध्यते इति । कुतः ? । १. एव ददाति-
सम्बन्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता, अध्वर्युणा सम्बन्धे

वाक्यम् । अपि च प्राकाशावितिद्वितीया कारकविभक्तिः
 सामर्थ्यादेवाख्यातेन सम्बध्यते, न नाम्ना । तस्माद् ददातिना
 सम्बन्धः । अध्वर्युसम्बन्धे चाध्वर्युशब्दात् पठ्यते अभविष्यत्,
 तस्मादपि ददातिना सम्बन्धः । ददातिं न च दत्त्वा
 प्राकाशौ विधीयेते, तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विशिष्टः,
 वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि
 ददातिरविशिष्टः पदान्तरेण सम्बध्यते, अविशिष्ट एव
 कार्यं प्राप्नोति, प्रयुज्यमानमपि हि विशेषणमशक्तं न
 विशेष्यं विशिनष्टि । तस्मात् योऽध्वर युनक्ति, सोऽध्वर्यु-
 रिहाभिप्रेतः । 'अतः कृतस्त्रस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निव
 र्त्तकौ प्राकाशाविति ।

अपि त्ववयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वात् गुणे-
 दन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ (सि०)

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । दक्षिणावयवकार्यार्थौ
 प्राकाशौ, न कृतस्त्रदक्षिणाकार्यार्थौ, विभक्ता हि तेषां
 भागा अध्वर्यादीनाम्, अयम् अध्वर्योर्भागः, इमे अन्ये
 पाम् इति । तस्मात् गुणेदन्ताविकारः स्यात् । किमिदं
 गुणेदन्ताविकारः इति ? गुणस्य इदन्ता गुणेदन्ता, इद
 भाव इदन्ता, गुणेदन्ताया विकारी गुणेदन्ताविकारः, अध्व
 र्योर्भागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशौ । कथमिव ? । एकमिदं
 हि वाक्यं, हिरण्यो प्राकाशो इति, नैव प्रथमा, नापि
 दक्षिणाशब्देन सम्बन्धः, येन दक्षिणाकार्यं वर्त्तयाताम् ।
 का तद्धोषा ? । द्वितीया, ददातिनैव सम्बध्यते । तदेक

वाक्य, हिरण्यसौ प्राकाशाध्वर्यवे ददाति इति, अध्वर्यु-
सम्पदानकेन ददातिना एतयोः सम्बन्धस्तस्मात् तत्राध्वर्यु-
ददातिभागः निवर्त्तयत । यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो
ददातिरपूर्वी विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योरन्यान् भान-
त्यर्थान् प्रत्याम्यास्यति ।

अथ यदुक्तं, प्राकाशगोर्ददातिसम्बन्धो विधीयत इति
तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भविष्यति इति । नासौ वाक्या-
मपेक्षिणी श्रुतिः, असति ददातिना भानन्तर्ये नापक-
ल्पते । यदप्युच्यते, कारकविभक्तिराख्यातं न सम्बन्धयोग्या
इति । याम्यत्र दर्शनेन बाध्यते, दृश्यते त्वानन्तर्ये प्राका-
शगोरध्वर्युशब्देन । यदप्युक्तं, तत्सम्बन्धे षष्ठी अभविष्यत्
इति । सत्यं प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे सम्बन्धो नास्ति
अध्वर्युणा, भव्यते हि स वाक्येन । १ प्राह, चतुर्थीश्रुतिश्च
या, सा वाक्यमपेक्षाविष्यते इति । न, भूविधीयमानो वा-
धितुम् उक्त इति । कथं तर्हि अविधिक्रिते सम्पदाने श्रूयते ?
इति । सामर्थ्यप्राप्तस्यानुवाटेनेति । तस्माददोषः । उक्तं वा
सर्वविशेषणविशिष्टं दानं विधीयत इति । एवमन्वेषाम-
निवृत्तौ यथापकृतिभावे चाटकानुग्रहो भविष्यति । तस्मा-
दध्वर्युभागस्य निवर्त्तकी प्राकाशाविति ॥ (१०।२।१८अ०)॥

उपहृत्य चर्चनं कृत्यक्रतुदासिन्धुस्य बाधाधिकरिषम् ।

धेनुवच्चाप्रवदन्तिणां, स ब्रह्मण इति पुरुषोपनयौ
यद्वा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ (सि०),

अस्ति उपह्व्यः, उपह्व्यो अनिरुक्तस्तेनाभिगस्यमान
याजयेत् । अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथन्तरसामाश्वः
ज्वेतो दक्षिणा । उपह्व्यो निरुक्तः तेनाभिगस्यमानं याज
येत् । उक्थ्यो यज्ञः सप्तदशस्तोमो हृदत्पृष्ठः अश्वः श्यावो
रुक्मन्ललाटो दक्षिणा । तत्र श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे
देयः इति । तत्र सन्देहः, किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः,
उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य ? इति । किं प्राप्तम् ? ब्रह्म-
भागस्य निवर्त्तकः इति । कुतः ? । कर्तृसम्बन्धाद् अवय
वार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वाच्च, गुणेदन्ताधिकारः स्यात् ।
सम्बत्, यथा, स्रजमुक्तावे ददाति इति उक्ताद्विभागस्य नि
वर्त्तिका स्रक्, न कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । एवमिहापि
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम, धेनुवत् अश्वदक्षिणा स्यात्, कृत्स्नस्य
निवर्त्तिका इति । कुतः ? । दक्षिणाशब्दसम्बन्धात्, अश्वः
श्यावो रुक्मन्ललाटो दक्षिणा इति प्रत्यक्षश्रुतेनाश्वेन आन
मनं कर्त्तव्यं, एवञ्चित् आनुमानिकं निवर्त्तितुमर्हति । ननु
कर्तृसम्बन्धोऽस्य श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देयः इति ।
उच्यते, एकेन वाक्येन 'देयकप्राप्तानां निवर्त्तित्ति', द्वितीयेन
वाक्येन विनिवृत्तौ सत्यां पुरुषापमयः क्रियते, यथा, द्विर
णस्य सर्वे ब्रह्मणे परिहरति इति । तस्मात् कृत्स्नस्य नि
वर्त्तकोऽश्व इति ।

एके तु कर्तृसंयोगात् सम्बत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥

अथ यदुक्तं, एके अर्था निवर्त्तन्ते, कर्तृसंयोगात् लिङ्
विशेषेण स्रग्वद् इति तत्परिहर्त्तव्यम् ।

अपि वा तदधिकाराद्विरण्यवधिकारः स्यात् ॥

६७ ॥ (आ.० नि०)

• अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, तदधिकारात् दक्षिणाधि-
कारात् दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्याश्रयसम्बन्धः कृतः ।
तस्मात् कृत्स्नदक्षिणाधिकारोऽयः । अतो द्विरण्यवदेव
भवति, न स्रग्वत् ॥ (१० । ३ । १८) ॥

“कृतपेदे सोमचमसेन कृत्स्नकृतुदादिष्वङ्गाधिकारणम् ।

तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ (पू०)

कृतपेदे श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स
प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः इति । तत्र सन्देहः, किं
ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य कृतुदा-
दिष्वङ्गस्य ? किं प्राप्तम् ? तथा सोमचमसः स्यात्, यथा
स्रक् उद्गाथे तद्भागस्य निवर्त्तिका, उद्गाहसंयोगात्, एव
ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः ।

मर्वविकारो वा कृत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥

६९ ॥ (सि०)

वागब्दं पक्षं व्यावर्त्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः,

क्रिन्तर्हि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते ? । पशु
प्रतिषेधानुवादात्, एवमास्त्रायते, ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो
यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् । औदुम्बरः सोमचमसो
दक्षिणा इति, पशुदानमपीद्य सोमचमसो विधीयते, यः
पशून् दद्यात् तस्यैष दीपो भवेत्, एतस्मात् न पशवो
दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, सोमचमसो
दक्षिणा इत्याह । सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त इति
गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य
निवर्त्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् । तस्मात् कृत्स्नस्य
निवर्त्तक इति ।

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि पशुदानविप्रतिषेधात् कृत्स्नस्य क्रतु-
दाक्षिण्यस्य निवर्त्तक इति । ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते,
ब्रह्मणे सोमचमसो देयः, यः पशून् दद्यात् स ब्रह्मणे इति
गम्यते । तस्माच्च निर्यागतः कृत्स्नस्यैव क्रतुदाक्षिण्यस्य
निवर्त्तके पशुप्रतिषेधानुवादोऽवकल्पते, ब्रह्मणे दानेऽपि
तदुपपद्यत इति ।

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यात्
न च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां
स्यात् ॥ ७१ ॥ (आ० नि०)

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्त्तक सोमचमस इति, कृतस्य कृतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तक स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उक्तं, स कर्त्तव्यं स्यात्, दक्षिणायद्धेन हि सम्बध्यते, सोमचमसो दक्षिणा इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा, उक्तमेवेद (५७ सू०) गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेव सोमचमसदानेन प्रतिपिहेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतद्विशिष्टमिति कृत्वा अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् प्रतिपिह क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा, दक्षिणावयवो हि स, दक्षिणावयवे दक्षिणाशब्दा निविशमानो गोण स्यात्, न च विद्यमाने मुख्ये गोण उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणा निवृत्तिः, सर्वेषामृत्विजाम् आनमनं प्रयोजनं दक्षिणानां, न ब्रह्मदानम् । तस्मात् कृतस्य कृतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तक सोमचमस इति ।

यदि तु ब्रह्मणस्तद्वन तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥

॥ ७३ ॥ (प्र०)

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकं सोमचमसं, ततः ब्रह्मभागानां सा दक्षिणा, एतेन विकारण्य अन्या दीयेरन् यथा पूर्वं पक्षः । यथा तर्हि मिहान्तं तथा सर्वं निवर्त्तकं । तस्मिन् निवर्त्तितं, ततः पुरुषापनयं क्रियत, न ब्रह्मणे नैव इति । तासां दक्षिणा क्रतुप्रधानत्वात्

भवति । सर्वत्रिगानमनेन द्विकृतुः सिध्यति, न ब्रह्मानत्या
केवलया, सोमचमसेन च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यत्
किञ्चन दीयेत, एतद्वयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णि-
तम् इति ।

एवं वा,

—

सोमचमसेन कृत्यदक्षिणापुरुषान्तरयोर्वाधाधिकरणम् । (वर्णकालरम्) ।

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

(पू०)

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स
प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः इति । तत्रैषोऽर्थः सांश्रयिकः,
किं ब्रह्मभागेनोनं दातव्यम्, सत सोमचमस एव केवलो
दातव्यः ? इति । ननु सोमचमसो दक्षिणेत्येव सम्यन्ध
इत्युक्तम् । तत्रोच्यते, सोमचमसो ब्रह्मण इत्येव सम्यन्ध इति
कृत्वा चिन्ता । यद्येषं, ब्रह्मणः सोमचमस इति सम्यन्धो
विषक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्मभागो निवर्त्तितोऽवशिष्टं
दातव्यं तदूनो विकारः स्यादिति ।

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥

॥ ७३ ॥ (मि०)

सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्त्येत । कुतः ? । सोमच-

मसो दक्षिणा इत्येव सम्यग्यः प्रत्यक्षः, तेन निवर्त्तिते सर्वे-
स्मिन् दक्षिणो पुरुषापनय एव क्रियते, तासां क्रतुप्रधान-
त्वात्, दक्षिणानां सोमचमसो यः क्रतुदक्षिणा, स सर्वे
क्रतुदक्षिणानि निवर्त्तयतीति ॥ (१०।३।२० अ०) ॥

वाजपेये रथस्य भागनियामकताधिकरणम् ।

यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७६ ॥

अस्मि वाजपेयः, तत्रेदं समान्नायते, यजुर्युक्तं रथम-
ध्वर्यवे ददाति इति तत्रायमर्थः, मांशधिकः, किं यजुर्युक्तो
ध्वर्योर्भागस्य निवर्त्तकः, किं भागे नियमः ? इति । किं
प्राप्तम् ? । यजुर्युक्ते दक्षिणा तु अध्वर्योः विकारः स्यात् ।
तुमहः संग्रहव्यावृत्त्यर्थः, न खलु संग्रहोऽस्ति । यजुर्युक्तं
रथमध्वर्यवे ददाति, नान्यदिति गम्यते, स रथोऽध्वर्युभाग
निवर्त्त्य कृतार्थः अवशिष्टानां चोदकप्राप्तानां निवृत्ति न
शक्नोति कर्तुम् । नैवमभिष्टम्ब्यः क्रियते, यजुर्युक्तं रथं
वाजपेये ददातीति, येन क्रतुसंगोगो गम्यते । कुतः ? ।
प्रकृतो हि वाजपेयः, अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते । वाक्यं
पुनः प्रकरणाद् बलीयः । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तको
रथ इति ।

अपि वा श्रुतिभूतत्वात् सर्वासां तस्य भागो
नियम्यते ॥ ७७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः

सामान्येन वचनेन, सप्त सप्तदशकानि ददाति इति, सप्त-
दश रथाः, सप्तदश निष्काः, सप्तदश दास्यः, सप्तदश च
युग्मानि, सप्तदश गवां शतानि, यवसो वयस्यश्च सप्तदश
इति । तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभ-
क्तव्याः, तत्र न ज्ञायते कस्य को रथः ? तत्राध्वर्योर्यजु-
र्युक्तः पक्षे प्राप्तः स नियम्यते, यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, न
अन्यं, न चान्यस्मै । एवम् ऋग्भिर्युक्तं होत्रे, नान्यं न चान्यस्मै ।
सामभिर्युक्तमुद्गात्रे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै । तत्र
पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं, न अध्वर्योर्भागं निवर्त्तयि-
तुमुत्सहते । तस्यानिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यति ।
तस्मादध्वर्योर्भागे रथो नियम्यते, न तद्भागं निवर्त्तयतीति ।
(१० । ३ । २१ अ०) ।

इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दश-
माध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ४ पादः ।

अध्यायी भारिष्टदीर्घादिभि नलचैः कादीनां वदुःखकारिणम् ।

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विहृताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥ (सि०)

अस्ति अग्नि, य एव विद्वानग्निं चिनुते इति । तत्र नचचेष्टि, अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाक्षं निर्वपेत् सोऽनु जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा अश्विन्याये स्वाहा नियतये स्वाहा अमृतपत्न्यै स्वाहा निर्वर्गपत्न्यै स्वाहा निपुणिकायै स्वाहा इति । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्टहोमा, नारिष्टान् होमान् जुहोति इति । तत्र समय, किं नारिष्टहोमानां निवृत्तिः अथवाऽनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । तथा श्येने श्रूयते, लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति इति । अस्ति प्रकृतौ, निवीतः मनुष्याणां, प्राचीनावीतः पितॄणाम्, उपवीतः देवानामुपव्ययते देवलक्ष्यमेव तत् कुरुते इति, तदिह चादकेन प्राप्तम् । तत्र समय, किमुपवीतस्य निवृत्तिः एतः अनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । तथा पृष्ठो षडङ्गो श्रूयते, मध्यागयेत् एतः वा इति । अस्ति तु प्रकृतौ, यथा व्रतः ब्राह्मणस्य यवागूरालन्यस्यामिचा वैश्वस्य इति । तदिह चादकेन प्राप्तम् । तत्र समय, किं तस्य निवृत्तिः एतानिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति ।

किं प्राप्तम् ? तस्य निवृत्तिरिति, प्रत्यक्षश्रुता उपपत्त्या मादयः चादकप्राप्तानाम् आनुमानिकानां निवृत्तिका इति । अपि च प्रकृतिलिङ्गमयागा भवति, जुहोति, निवीता, प्रचरन्ति, आशयेत् इति । यथा, गरमयं बर्हिर्भवति इति शरा कुशादिवर्त्तयन्ति ।

एव प्राप्तं ब्रूम, अनिवृत्तिः, समुच्चयः इति । केतः १ । प्रकृतिलिङ्गासयोगात्, प्रकृतनं लिङ्गेन कार्येण संयाग

पथाम् उपहोमादीना नास्ति, स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति, यथा नैवारयत् इति । अभावे विधानेन वा भवति, यथा, जुह्वा वा एतर्हि वाग्भवति यर्हि पृष्ठाय पडह सन्तिष्ठते । न बहु वदेवान्य पृच्छेद्वान्यस्मै प्रत्रूयात् मधु आशयेत् वृतं वा इति । विकारेण वा, यथा, नैऋतश्चरुर्नखावपूतानाम् इति । स्वयच्चेन वा भवति, यथा, परिधौ पशुं नियुञ्जीत इति । प्रतिषेधेन वा भवति, यथा, न गिरा गिरेति ब्रूयात् यो गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानं तदुक्ताता गिरेदैरुक्तलोद्वेगम इति । अन्येन वा, येनावगम्यते प्राकृतं कार्यं मभिनिर्वर्त्तयतीति, तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चेतावता निवृत्तिः, इदं प्रत्यक्षश्रुतम्, इदं श्रोतृकेन प्राप्तमिति । प्रकृतिलिङ्गसंयोगे निवृत्तिर्न भवति नान्यथा ।

नन्विदानीमेवोक्तं, भवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः, जुहोति, निवीताः, प्रचरन्ति, आशयेत् इति । उच्यते, प्रकृतानां जुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यन्तराणि इमानि विधीयन्ते । तत्र तावत् जुहोतिरदृष्टार्थः, कथमसौ गम्येत प्राकृतस्यार्थं वर्त्तत इति । तथा, उपवीतनदृष्टार्थः, कथं तस्य कार्यं निवीतं वर्त्तत इति गम्यते । तथा, व्रतं हृत्यर्थः, मध्वग्नौ घृताग्नौ तस्मिन्नर्थे वर्त्तत इत्येतन्न शायत एव । तस्मादाप्तिः प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।

अयमिच्छते, नैवोपहोमा जुहोत्यान्तरं, प्रकृते होमे मन्त्रा विधीयन्ते इति । तच्च न, विधायकस्याभावात् । सोऽनु जुहोति इति परिसमाप्ते वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याग्रान्,

नास्ति वचनम्, एवं जुहोतीति । भिन्नान्येतानि वाक्यानि,
सोऽनु जुहोति इति विधिवाक्यम्, अग्नये स्वाहा कृत्ति-
काभ्यः स्वाहा इत्येवमादीनि मन्त्रवाक्यानि । तस्मात् न
मन्त्रविधानार्थं जुहोति पुनःश्रवणम् । होमविधानार्थं
श्रुतिर्विधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्यं, तस्मादपि
न मन्त्रविधानं, अतः समुच्चयः । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्तं,
प्रत्यक्षश्रवणं प्रमाणं, चोदकोऽपि प्रमाणं, नानाकार्यत्वा-
च्चैतयोर्विरोधः । तस्माद्यथा, प्रयाजादीन् बाधन्ते एवं
नारिष्टहोमानपि न बाधेरन् । अत एवजातीयक कर्म-
संस्कार विवृतावधिक स्यात् इति ।

चोदनालिङ्गमयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
सन्निधानात् ॥ २ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, गरमय वह्निर्भवति इति यथा शरा-
कुशान् निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति । अत्राच्यते, युक्तं
गरमये, भवति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन सयोगः, वह्नि-
-न्द्रेण, एवंविशिष्टं वा वह्निर्भवति, शरा वा वह्निपः
ऽप्येव वर्त्तन्ते इति । इह तु प्रकृतिलिङ्गासयोगः, तस्मा-
दपम वह्निपेति ॥ (१०।४।१ अ०) ॥

गरमयवहिषा वीगवहिषाधाधिकरणम् । (प्रथमवचनम्) ।

एव वा । इहमग्नयश्च, सोमस्य रोहृ कर्तुं निर्वर्त्तते
ऽप्यानां व्रीहीणामभिषरन् इति । तच्चेदं श्रूयते, गरमय

वर्हिर्भवति इति । तत्र संग्रहः, किं कौश निवर्त्तते, न ? इति । किं प्राप्तम् ? उभयस्य प्रमाणावगतत्वात् समुच्चयः ।

एवं प्राप्ते द्रूमः, चोदनानिद्रसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत इति । अस्ति हि तत्र प्रकृतिनिद्रेण वर्हिःशब्देन संयोगः, तस्मात् प्राकृतस्य निवृत्तिरिति ।

वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्या दर्भमन्त्रयोहमर्थेरेव बाधाधिकरणम् ।

(द्वितीयवर्णकम्)

एव वा, अस्ति वाजपेयः, शरदिं वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति । तत्र श्रूयते, रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति इति । अस्ति च प्रकृतौ, उपावर्त्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तोत्रमुपाकरोति इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संग्रहः, किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण यो नादः मन्त्रस्य निवर्त्तकः, यत् द्रव्यं तत् दर्भयोः, उतोभयम् उभयस्य निवर्त्तकम् ? इति । किं प्राप्तम् ? शब्दत्वेन सामान्येन नादो मन्त्रस्य निवर्त्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्य दर्भयोः । ननु तत्पुरुषनिर्देशोऽयं, तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न स्वकार्येण निर्देशः ।

अवोच्यते, इन्द्रनिर्देशोऽपि ईदृशो भवति, तत्रायमप्यर्थः, न रथः परार्थे उच्चरिष्यते । श्रुतिर्हि तथा हीयेत, नक्षत्रा च म्यात् । चोदनानिद्रसंयोगाय बाध्येत, तस्मात् घोषो मन्त्रस्य निवर्त्तको द्रव्यं दर्भयोः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, चोदनानिद्रसंयोगे तद्विकारः प्रती-
येत, उभयस्य चोदनानिद्रसंयोगो नैककस्य, रघघोषेणेति
श्रूयते, न रघेन घोषेण चेति । रघविशिष्टो घोषो लक्षणं
स्तोत्रोपाकरणस्य, प्रकृतौ दर्भौ लक्षण मन्त्रस्य । ननु द्रदा-
नीमेवोक्तं इन्द्रनिर्देयो भविष्यति इति । नैतदेवं, द्विवचनं
हि तथा स्यात्, एकवचनेन च निर्देयः, तेनैको लक्षणं, स
च घोषः, तेन हि समभिध्याहारः ततोयायाः । ननु समु-
दायेन समभिध्याहारो भविष्यति । न हि समुदायस्य अ-
शब्दार्थत्वात् । अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगत-
सुभयस्य निवर्त्तकमिति । ननु मन्त्रो वाचक एव उपावर्त्त-
ध्वमिति । नेत्युच्यते, उपावर्त्तनमात्रस्याभिधायको मन्त्रो
न चोपावर्त्तनमात्रं स्तोत्रोपाकरणम् । अद्याप्यभिधानं
स्यात्, तथापि तस्य निवर्त्तकं, लक्षणेनोपाकर्त्तव्यमिति-
प्रत्यक्षा श्रुतिः, अभिधानेन उपाकर्त्तव्यमिति चोदकः,
श्रुतिय चोदकादवनीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्त्तको रघ
घोषो दुन्दुभिघोषयेति । किं भविष्यति प्रयोजनम् ? यदि
रघो न घोषविशिषणम्, अथविशिष्टोऽपि घोषस्तोत्रोपा-
करणं लक्षयेदिति ॥ (१० । ४ । २ अ०) ॥

—

इदमितिमशो वाहेत्ययहादिभि प्राकृतेन्द्रायवादिपदाणां समुच्चयविकारत्वम् ।

नर्वत्त तु यहाँमानमधिकं स्यात् प्रकृतिवत् ॥

३ ॥ (मि०)

इदमितिमशो वाहेत्ययहादिभि प्राकृतेन्द्रायवादिपदाणां समुच्चयविकारत्वम् ।

त्यर्कं ग्रहं गृह्णाति इति । महान्वते शुक्रग्रहं गृह्णाति इति ।
 अश्वमेधे सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ ग्रहौ गृह्णाति इति ।
 सन्ति तु प्रकृतौ ऐन्द्रवायवादयो ग्रहाः, त इह चोदकेन
 प्राप्ताः । तत्र सशयः, वैकृतैस्ते निवर्त्तन्ते उतानिष्टतिः,
 समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षश्रुता वैकृताश्चोदक
 प्राप्तान् प्राकृतान् निवर्त्तयितुमर्हन्ति, अस्ति हि तेषां
 प्रकृतिलिङ्गेन ग्रहशब्देन संयोगः इति ।

एव प्राप्ते भ्रूमः, तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहान्वानमधिकं भवि-
 तुमर्हति, प्राकृतस्थानिष्टतिः इति । कुतः ? उभयेषां प्रमा-
 णावगतत्वात्, चोदकोऽपि प्रमाणं, प्रत्यक्षश्रवणमपि । ग्रह
 शब्दः प्रकृतिलिङ्गम् इति चेत् । नैव, यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य
 गुणो विधीयते, ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृता भवेयुः ।
 अथ ग्रहसम्बन्धेनाग्रहो विधीयते, ततो ग्रहकार्यं वर्त्तत
 इति प्राकृतं निवर्त्तयेत्, यथा, खलेवाली यूपः इति ।
 अन्य. पुनरेव ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः, अर्को नाम ग्रह गृ-
 ह्णाति, महिमानौ नाम ग्रहौ गृह्णाति इति । अत्रापूर्वा
 ग्रहणक्रिया विधीयते । तस्मात् ग्रहशब्दोदनालिङ्गमेका-
 र्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा भवति, न चैषा वैकृतैरे-
 कार्थता ।

ननु यागनिष्ठत्यर्थाः सर्वे, तेनैषामेकार्थता इति ।
 पृथक्, याग प्रति सद्व्यकारिण एते, न निरपेक्ष एकैक
 एषां साधकः, न ह्येषां पृथक्तेन यागसम्बन्धः, अर्केण
 यजेत, शुक्लेण यजेत इति, कथन्तर्हि प्रयोगवचन एषां
 ग्राहक, स च सविहितानां, न च सविधाने विगेषोऽस्ति,

तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानाञ्च संग्राहकः प्रकृति-
वत्, यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायवग्रहणं चोदितं, मैत्रावरुण-
ग्रहणं पुनरोच्यते, विभागद्यादृष्टार्थः सस्कारो देवतोद्देश्य,
अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्वं उत्तरस्य कार्यं भवति
इति, प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयः, न केवलं मैत्रावरुणा
दिभिः सह अप्रकरणाधीताभ्यामग्न्यादाभ्यामपि । एव वि-
कृतावपि समुच्चयो भवितुमर्हति ।

आह, ननु अहं सद्बीज्यं गुणो विधीयते, अग्नमेधे
सोवर्णराजताभ्याम् इति । अत्रोच्यते, न तौ प्राकृतौ अहौ
स्वज्ञा वीत्यतिसयोगात् इति अहकमेषी भिद्येते । आह,
इह तर्हि बार्हस्पत्यं गृह्णाति इति देवताविधानार्थं स्यात् ।
उच्यते, अहे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता, देवतायां वाक्य,
श्रुतिय वाक्यादवलीयसी । आह, आग्नेयवत्, यथा अग्नि
एति आग्नेयाग्रहा भवन्तीति देवताविधानं भवति, एव-
मेकवचनान्तेनापि तस्याविवक्षितत्वात्, यथा अहं समाष्टि
इति सर्वग्रहाणां सम्भारगोऽभिधीयते, एवमिहापि सर्व
ग्रहाणां देवता विधीयते । अत्रोच्यते, उक्तमेतच्छ्रुतेर्बलीय-
स्त्वादिति । आग्नेयाग्रहा भवन्तीति तु वाक्यमविरुद्धं
श्रुत्या, न हि तवाग्नेयं अहं गृह्णातीति, आग्नेयमन्ता तव
वाक्येन श्रुत्यविरुद्धेन चोद्यमाना युक्तैवेति । तस्मात् प्राक-
तेभ्यो व्यतिरिक्तो बार्हस्पत्यः प्राकृतैः समुच्चियते । यथा
प्रकृतौ अंशं गृह्णाति अदाभ्यं गृह्णाति इति अप्राकर-
णिकौ प्राकरणिकैः समुच्चियेते, एवमिहापि वैकृताः समु-
च्चियेरिति । *

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥ (यु०)

इतश्च पश्याम समुच्चय इति । कुत ? । नि सन्दिग्धैश्च अधिकै सुराग्रहैरेकवाक्यत्व भवति । कथम् ? । समदश एते ग्रहा गृह्यन्ते द्वये प्राजापत्या सोमग्रहा सुराग्रहाश्च, अत्र व्यक्तमधिका सुराग्रहा, तेषु गृह्यन्ते इति ग्रहणं चाद्यत, नानूद्यते । सकृदुच्चरितं गृह्यन्ते इति शब्दः सोमग्रहैरपि सम्बध्यते । तस्माच्चीदनान्तरं ग्रहाणामनेन असन्दिग्धेन अन्यदप्येवमेवावगम्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (हि०)

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । किम् ? । विरण्या वा एष यज्ञक्रतुर्यद् वाजपेय अतीव ह्यग्निष्टोम क्रामत्युक्थमति षोडशिन नातिरात्रम आप्नोति इति विरण्यशब्दा विस्तीर्णे भवति, यथा विरण्यानि अरण्यानि विस्तीर्णीनीति गम्यते, यदि समुच्चय, एव विस्तीर्णीता, बाधाया नोपपद्यते, तस्मादपि समुच्चय इति ॥ (१० । ४ । ३ अ०) ॥

— — —

वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूना समुच्चयाधिकरणम्

प्राजापत्येषु चाम्नानात् ॥ ६ ॥

अस्ति वाजपेय, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति । तत्र प्राजापत्या पशवः, समदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । सन्ति तु प्रकृती क्रतुपशवः, ते इह चोद

केन प्राप्ताः । तत्र सगग्र', किं ते प्राजापत्ये, क्रतुपशवो
वाध्यन्ते, उत समुच्चीयन्ते ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षा
प्राजापत्या चोदकप्राप्तान् क्रतुपशून् बाधेरत्रिति ।

एव प्राप्ते ब्रूम', प्राजापत्येषु च समुच्चयः स्यात् । अगच्छ,
अन्वाचयार्थः । आम्नायन्ते हि क्रतुपशवः, ब्रह्मवादिनी
वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न घोडगी नातिराच. इति ।
अथ कस्माद् वाजपेयेन सर्वे यज्ञक्रतवोऽवर्हन्ते, पशु
भिरिति ब्रूयात् यदाग्नेय पशुमानभर्तःऽग्निष्टोमे तेनावर्हन्ते
ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् ऐन्द्रेण घोडगिन मारुत्व्याऽतिराचं
मारुत्या वृहत्स्तोत्रमेतावन्ती । ये यज्ञक्रतवित्कान् पशु
भिरिवावर्हन्ते इति समुच्चयः दर्शयति । ननु दर्शनमिदं
मुपदिश्यते, कोऽत्र न्यायः ? इति । उच्यते, प्रकृतिनिष्ठा-
सयोगः । ननु पशुगच्छ. प्रकृतिनिष्ठम् । नित्याह, नात्र
पशुमनूय देवता विधीयते, मह्यग्रायवपात् । सहुग्रादेवता
ग्रवणात् कर्मान्तरं चेदमुक्तं, पृथक्कनिवेशात्, सहुग्राया कर्म
भेदः स्यात् इति । अतो ग्रहाणामिव समुच्चयो भवितु
मर्हतीति ॥ (१० । ४ । ४ अ०) ॥

साङ्गहृषीष्टी चामनधीनैः अनुयाजानां समुच्चयाधिकरणम् ।

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

अस्ति साङ्गहृषीष्टि, वैश्वदेवीं साङ्गहृषीं निर्वपेद्
ग्रामकाम, इति । तत्र श्रूयते, आमनमस्या देवा इति तिस्रः

आहुतीर्जुहोति इति । सन्ति तु प्रकृतो च योऽनुयाजाः,
तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः, किमामनहोमेरनु
याजा निवर्त्तन्ते, उत तेः समुच्चयन्ते ? इति । कि
प्राप्तम् ?, प्रत्यक्षश्रुतेरामनहोमेरानुमानिका अनुयाजा
निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गयोगो भवति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः ? ।
लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गं हि इममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गम् ?
वहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता यत् प्रयाजा-
नुयाजानां पुरस्ताद्वा उपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्वहिरात्मान
सजातानामादधीत, अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव
सजातानामात्मान धत्ते इति अनुयाजानाम् अनि-
वृत्तिं दर्शयति । आह, ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।
नेत्याह, न हि सङ्ग्रामाच्चमनूय शक्यते गुणो विधातुं,
न हि, कस्यचित् काचित् सङ्ग्राह न भवति । तस्मान्न
सङ्ग्राह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्विदम् अपदिष्टं,
प्राप्तिरत्र वक्तव्येति । उच्यते, आहुतीर्जुहोति इति
श्रुत्या आहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्रविधानं, त्रिसङ्ग्राह
चानुवादत्वेनावकल्पते । सङ्ग्रामन्त्रवन्ति तु यागान्तराणि
विधीयन्ते । तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य
इति ॥ (१० । ४ । ५ अ०) ॥

महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य पत्रा उपगानेन समुच्चयाधिकरणम् ।

उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्संयोगात् ॥ ८ ॥

(पू०)

महाव्रते श्रूयते, पत्रा उपगायन्ति पिच्छोन्माभिरुप-
गायन्ति, काष्ठधीणादिभिरुपगायन्ति आपाटनिकाभि-
रुपगायन्ति इति । अस्ति तु प्रकृतौ ऋत्विज उपगायन्ति
इति । तद्विद् चोदकेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः सांशयिको
भवति, कि पत्नीभिः उपगायन्ति इति ऋत्विज उपगा-
यन्तो निवर्त्तन्ते, उत न निवर्त्तन्ते ? इति । तर्चेतत्
तावच्चिन्त्यते, कि गानोपगानमेतत्, उत वाद्विषोपगा-
नम् ? इति । तत्रापि द्वैत, कि गानस्योपगानम्, गानो-
पगानं, उत गानमेवोपगानं गानोपगानम् ? इति । किं
तावत् प्राप्तम् ? प्राकृतं निवर्त्तन्ते इति । तत इदं
वर्ण्यते, गानस्योपगानमिति, पत्नी गायता गानमुप-
चिन्वन्ति इति, गान प्राप्तमेव प्राकृतम्, उपचय उपसर्गार्थो
विधीयते । तस्माद्गानस्योपगानम् इति ।

अथ वा गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि शारीर्या गीतौ
प्रसिद्धः, तस्माद्गानमेतदुपगानं, गानस्य वोपगानमिति ।
यदा एतयोरन्यतरं, तदा ऋत्विक्कार्ये पत्नी वर्त्तन्ते ।
अतः प्रकृतिलिङ्संयोगात् प्रत्यक्षानुनेन चोदकप्राप्तं निव-
र्त्तन्ते शरवत्, यथा शरमय वर्धिर्भवति इति शरा प्रत्यक्ष-
ानुसा चोदकप्राप्तान् दर्भान् निवर्त्तयति, एवमिहापीति ।

ज्ञानार्थक्यात् त्वविकं स्यात् ॥ ९ ॥ (सि०)

तुशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति, न निवृत्तिरिति, समुच्चयः
 स्यात् । तत एतद्विन्यते, वादित्रस्यैतदुपगानम्, अस्ति
 ह्यत्र वादित्रं, दिक्षु दुन्दुभयो'नदन्ति इत्येवमादि, तस्यो-
 पगानं वादित्रस्योपगानम् । कथम् ? । प्रत्ययेन हि श्रुत्या
 धात्वर्थस्य सत्ता उच्यते, विप्रकृष्टा उपसर्गार्थस्य सत्ता अर्थ-
 विप्रकर्षात् दुर्बला' भवति । तस्मादुपसर्गार्थसत्ताविधानं
 धात्वर्थसत्ताविधानेन बाध्यते ।

अथ वा वादित्रमिदमुपगानम्, एवं ह्याह, पक्ष
 उपगायन्ति काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति इति । काण्ड
 वीणादिभिर्वादित्रमुपगानं भवति, भवति च तन्म्वीगाने
 गानशब्दः । तस्माद् वादित्रमुपगानम् । तत्र यद्येव
 वादित्रस्योपगानं, यदि वा वादित्रमुपगानम्, उभयथा
 प्राकृतादर्थान्तरे भवति । तस्मात् समुच्चयः । कुतः ? ।
 आनर्थक्यात्, एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति, चोदको-
 ऽनुग्रहीयतीत्यर्थः । तस्मात् समुच्चय इति ॥ (१०।४।६अ०) ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौगुलवाभ्यञ्जनादिभिः भगवदाधिकरणम् ।

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ (सि०)

अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जनी नाम एकोनपञ्चाशद्रात्र ।
 तत्रेदं समाम्नायते, गौगुलवेन प्रातः सवने समञ्जते अभि-
 वाञ्जते पैलुदारवेण माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीय-
 सवने इति । अस्ति तु प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यञ्जनं, तदिदं

चोदकेन प्राप्तम् । तत्र सशयः, किं तद् वैकृतेन बाध्यते, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? । प्रत्यक्षयुतत्वात् वैकृतेषु श्रद्धते अभि बाध्यते इति च, प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्वाध्यते इति । आह, ननु सुत्याकालम् अञ्जनमभ्यञ्जनञ्च सत्रे, स्त्रीचाकाले - नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्रकृतौ, अन्यकालत्वात् प्रयोजनान्तरे वर्त्तते इति बाधो न स्यात् । उच्यते, प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्यमेव द्रष्टव्यं, कालमात्रमन्यत्, पदार्थेषु स एव । यथा तिष्ठन्त पशु प्रयजन्ति इति तिष्ठति यमौ प्रयाजा वर्त्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, सत्कारे श्रद्धतेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समुच्चयः स्यात् । कुतः ? । अन्यसंयोगात् । अन्य कालमिदं कार्यान्तरे वर्त्तते, एवं चोदकोऽनुपदीयते । तन्वात्रमुच्चयः इति ।

प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०)

इति यदुक्तं तत्परिहरार्थम् ।

नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)

न च प्रयाजवत् भवितुमर्हतीति । कुतः ? । अर्थान्यत्वात्, छेदनार्थम् आदौ नवनीतं सुखप्रधाराय । प्रहस्ते कार्ये सुत्याकालं गौगन्धवेनाभ्यञ्जनं विरुज्जीकरणाद्यं प्रत्यक्षं कार्यान्तरे वर्त्तते इति, न प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति ॥ (१० । ४ । ७ प्र०) ॥

महाव्रते अहतवासस ताव्यादग्निं समुच्चया धिकरणम् ।

आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राक्ततस्य विकारः
स्यात् ॥ १३ ॥ (पू०)

महाव्रते श्रूयते, तार्क्ष्यं यजमान परिधत्ते दर्भमयं पत्रो इति । अस्ति तु प्रकृतौ, अहतवासस परिधत्ते इति । तद्विह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र सगद्य, किम् अहतस्य वाससो निवृत्तिः, न ? इति । किं प्राप्तम् ? । आच्छादने तु प्राक्ततस्य विकारः स्यात् । कुत ? । एकार्थ्यात्, एको ह्यर्थः प्राक्ततस्य वैकतस्य च कौपीनम् आच्छादयितुं, प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादनं क्रियते । तस्मात् प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्ते निवर्त्तेत ।

अधिक जान्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०)

वाग्यं पच व्यावर्त्तयति अधिकम् इदं प्राक्ततादाससो भवितुमर्हति इति । कुत ? । ततः हि निवर्त्तकं भवति, यदनियत्यं न गच्छति निवेष्टुं, यतः तु अनिवर्त्त्यापि शक्नोति भवितुं, न ततः निवर्त्तयति ततः हि निवर्त्तयत् अप्रतिषेधकं सतः चोदकं प्राप्तं बाधेत । ननु कौपीनप्रच्छादने परिधत्ते इति भवति, नान्यकार्थकम् । उच्यते नैतदेव, उपरि वाममाऽपि तार्क्ष्यं परिधत्ते इति भवति । तद्यथा, कम्बलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्ते इति । सर्वतो धत्ते परिधत्त इति अवयवप्रसिद्धा भवति । तस्मादहतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय इति ।

समुच्चयश्च दर्शयति ॥ १५ ॥ (ये०)

समुच्चयश्च वासःशब्देन बहुवचनान्तेन - दर्शयति,
वासामि वाराही चोपानहौ विमुञ्चति इति । कण्वविपा-
णया वामासि विभ्र सयति, ततोऽध्वर्युः परिधत्ते इति ।
तस्मादपि पश्यामो अनिवृत्तिः समुच्चय इति ॥ (१० । ४ ।
८ अ०) ॥

महाव्रते रथन्तरादिसाखी श्रीकादिसामभि समुच्चयधिकरणम् ।

सामस्वर्यान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥

महाव्रते श्रूयत्, श्लोकेन, पुरस्तात् सदसः सुवते अनु-
श्लोकेन पश्चात् सदसः क्रौञ्चेन चात्वालमवेक्ष्यमाणः इति ।
सन्ति तु प्राकृतानि सामानि इह चोदकेन प्राप्तानि ।
तत्र मथय', किं प्राकृतानां साम्ना निवृत्तिः, उत अनि-
वृत्तिः, समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तम् ? । सुवते इति प्रक-
तिनिर्द्देशयोगे प्रत्यक्षश्रुते चोदकप्राप्तानि सामानि निवर्त्यन्ते
इति । यथा, 'कीत्स' भवति, 'काण्व' भवति, 'वमिष्ठस्य जनिवे'
भवतः, 'शुक्लाशुद्धीये भवतः', 'भर्गयशमी भवतः' । क्रौञ्चानि
भवन्ति इति श्रुतेषु चोदकप्राप्तानि निवर्त्यन्ते, एवमिहापि
दृश्यम् ।

एव प्राप्ते द्रूमः, मानसु श्लोकेन पुरस्तात् सुवते इत्ये-
वमादिषु श्रूयमाणेषु प्राकृतानाम् अविकारः प्रतीयेत ।
कुतः ? । अर्थान्तरश्रुतेः, अर्थान्तरेण हि सम्बन्धः श्रूयते,

पुरस्तात् सदसः सुवते इत्येवमादिषु । यच्च पदं केनचित् पदेन सम्बध्यते विशेषणत्वेन न तत् पदान्तरेण सन्न सम्बन्धमर्हति सक्तदुच्चरितम् । यथा, भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य इति भार्याविशेषणत्वेनोच्चार्यमाणः राज्ञः इतिशब्दो न पुनः पुरुषशब्देन सम्बध्यत इति, एवं पुरस्तात् सदसः सुवते इत्यनेन सम्बध्यमानो न पुनः श्लोकेन सुवते इति सम्बन्धमर्हति ।

यदि सुतौ देयसत्ता विधीयते, श्लोकेन चेति अनूयेत, तत उपपद्येत एकं वाक्यमिति । यदा तु पुनर्देयसत्ता विहिता, तदा परिपूर्णं वाक्यं, श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यं, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो हृदयम् आनेतव्यः, हृदयम् आनेतुमुच्चारयितव्यः । न चोच्चारितः, तस्माद् अनुच्चारितो वा कल्पयितव्यः, उच्चारणं वा कल्पयितव्यं, कल्पनायाश्च शब्दो बाध्येत । तस्मात् नैवम् । कथन्तर्हि ? देयसामविशिष्टा सुतिः श्रुत्या विधीयते, न चैकेन केनचित् सम्बन्धे विहिते, परिपूर्णं वाक्ये पुनरपरं वाक्यं कल्पयितव्यं भवति । उभयविशेषण विशिष्टा हि सुतिः श्रुत्या यदा विहिता, तदा परिपूर्णं वाक्यं, न तदा पुनरपरेण केनचित् सम्बन्धः कल्पयितव्यो भवति, यदर्थं किञ्चित् विरुद्धान्तेत, तस्मात् सुत्यन्तरमिदं विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्तयते, समुच्चयः इति ।

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥ (यु०)

अथ यदुपवर्णितं, यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति,

‘वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिः,’ इति, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोपपत्ते, युक्तमत्र यत् प्राकृतं निवर्त्तते, अत्र हि अर्थान्तरं न श्रूयते, प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते, तस्मात् तत्र वैकृतेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति, ‘इह तु अर्थान्तरश्रवणाद् वाक्य भेदप्रसङ्गात् अनिवृत्तिरित्युक्तम् ।

प्रकृतिविशेषे प्राकृतसाक्षात् कौत्सादिभिर्भाषाधिकरणम् ।

(द्वितीयवचनम् ।)

एवं वा, क्वचित् श्रूयते, कौत्सं भवति, काण्वं भवति वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुडाशुडीये भवतः, भर्गयशमी भवतः, कौञ्चानि भवन्ति इति, सन्ति तु प्रकृतौ सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि । किं तानि निवर्त्त्यन्ते, न ? इत्येषाऽर्थः मन्दिह्यते । किं प्राप्तम् ? अनिवृत्तिः, मम-
श्चय इति । कुतः ? साममात्रं विधीयते, न मृषते इति प्रकृतिनिष्क्रमयोगोऽस्ति । तस्मादधिकमिति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,

अर्थे त्वश्रूयमाणि शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, अश्रूयमाणेऽप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः स्यात्, शेषभूत हि प्रकृतौ साम, इदमपि साम श्रूयते, तस्मान्मत्वेन सामान्येन साम्नः कार्ये भवितु

मर्हति । तद्यथा, दधि घृतं शार्कं शालयः देवदत्तो
 भोजयितव्यः, देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्तैलेनेति, यद्यपि तैलेन
 स्नेहयितव्य-इति न श्रूयते, तथापि स्नेहने एव तैल
 भवति, तत्समर्थत्वात् । एव यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कृ-
 त्वेति न श्रूयते, एवमपि तत्समर्थत्वात् साम ऋक्संस्कारे
 एव भवितुमर्हति ॥ (१०।४।८अ०) ॥

— — —

कौत्सादिभिर्व्यवस्यया एकादिषाधाधिकरणम् ।

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ (पू०)

कचित् श्रूयते, कौत्सं भवति काण्वं भवति वशिष्ठस्य
 जनित्रे भवतः शुद्धाशुद्धीये भवतः भर्गयशसी भवतः
 क्रौञ्चानि भवन्ति इति । सन्ति तु प्राक्तानि सामानि
 तत्र चोदकेन प्राप्तानि, तानि प्राकृतानां निवर्त्तकानी
 त्येतत् समधिगतम् । अथैषोऽर्थः सन्दिह्यते, किं सर्वाणि
 सर्वेषां निवर्त्तकानि, अथ किमेकम् एकस्य, द्वे द्वयोः,
 बहूनि बहूनाम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ?, सर्वाणि
 सर्वेषामिति । कुतः ? । विशेषाभावात्, न हि विशेष-
 कश्चिदस्ति, येनावगम्यते, इदमस्य निवर्त्तकं, नान्यस्येति ।
 तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्त्तकमिति ।

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेशाविकारात् ॥

१८ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, सर्वाणि सर्वेषा निवर्त्तकानीति । एक
मेकस्य, द्वे द्वयो, बहूनि बहूनाम इति । कुत ? श्रुति
सामर्थ्यात् कौत्स भवति काण्व भवति इति एकैकस्य
निवृत्ति कृत्वा श्रुति समर्था अर्थवतीति । एव वशिष्ठस्य
जनित्रे भवत शुद्धाशुद्धीये भवतो भर्ग्यशमी भवत इति
द्वयोर्निवृत्तौ कृताया श्रुतिमामर्थ्यमनुगृहीत भवति । तथा
क्रौञ्चानि भवन्ति इति त्रिभि चीणि निवर्त्तरं कृतसामर्थ्या
श्रुतिर्भवति । यदेकस्मिन् श्रुते एकमेव निवर्त्तरं, तदा
यावत्त्येव अमौ अद्वितीयता प्राकृती सामसद्व्या तावत्त्येव
भवति, एव सर्वत्र । किमेव भविष्यति ? प्रकृतेरवि
कार, प्राकृतानामवशिष्टाना साम्ना अद्वय भविष्यति,
तत्र चोदकोऽनुपदीयते । तस्मादेकम एकस्य निवर्त्तक,
द्वे द्वयो, बहूनि बहूनामिति ॥ (१० । ४ । १० अ०) ॥

—

विहङ्गाविहङ्गसामककतुषु यथाकथं प्राकृतसामवाधाधिकरणम् ।

स्तोमविहङ्गा त्वधिक स्याद्विहङ्गौ द्रव्यविकार.

स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

सन्ति विहङ्गस्तोमका अविहङ्गस्तोमकाश्च कृतव, एक
विशेषेणातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत् विण्वेनैजस्काम
चगाम्भगेन प्रतिष्ठाकामम इति । तथा द्वाविंश पञ्च
माना अभिषेचनीयस्य । तत्र नव राजसामानि, एका
दंग राजसामानि, बलौघयवसे वाशष्ठस्य जनित्रे च साक

अवेदनान्याहुः । शुडाशुदीये च संश्रवोपपदे चोमे । तथा
रथहविर्धाने पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य, तथा अपचितिवत्यः
पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य,

पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम् ।

कार्यौ नवदशस्तोमावभितः सवने उमे ॥ इति ।

तदत्र क्वचित् प्राकृती स्तोत्रसङ्ख्या विवृडा, क्वचिदीना ।
तत्र सन्देहः, किं विवृतौ विवृडौ हानौ च प्राकृतानां
साम्नां निवृत्तिः, उत हानौ निवृत्तिः, विवृडावनिवृत्तिः ?
इति । किं प्राप्तम् ? । उभयत्र निवृत्तिः, प्रत्यक्षश्रुतेन हि
चोदकप्राप्त निवर्त्तयते । साम्नां चोत्पत्तिरर्थवती भविष्यति
अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, स्तोमविवृडौ अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् ।
कुतः ? । आगमेन हि साम्नां सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते, आगमेन
वा स्यादभ्यासस्याश्रुतित्वात् (१०।५।२३ सू०) इति । एव
चोदकानुग्रहो भविष्यति । अविवृडौ तु प्राकृतं निवर्त्तयते,
यावता निवृत्तेन सा सङ्ख्या पूर्यते, तावत् प्राकृतं बाधि-
तव्यं, अन्यत् प्राकृतमेव स्यात् । कुतः ? । इतरस्य अश्रु-
तित्वात्, इतरं न श्रूयते, आगमः कर्त्तव्य इति, सङ्ख्यामात्रं
श्रूयते । तस्मात् विवृडस्तोमकेषु अनिवृत्तिः, हीनस्तोम
केषु यावदर्थं निवर्त्तयितव्यम् । अथ यदुक्तं, साम्नां उत्प-
त्तिरर्थवती भविष्यति इति । उच्यते, बाध्यतां आर्षं चोद-
केन, गुणमात्रमविशिष्टार्पम् । गुणयोदकः इति ॥ (१० ।

४ । ११ अ०) ॥

पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतूनां सामावापोद्वापाधिकरणम् ।

पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥

॥ २१ ॥

इह हृदस्तोमका अविहृदस्तोमकाश्च क्रतव उदाहरण,
त एव ये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः सम-
धिगत, विहृदस्तोमकेष्वनिवृत्तिरविहृदस्तोमकेषु निवृत्ति-
इति । अघेदानीम् इदं सन्दिह्यते, किं यस्मिन् कस्मिंश्चि-
दावापो यतः कुतश्चिदुदापः, उत पवमानेष्वेव अवापो
द्वापो ? इति । किं प्राप्तम् ? । अविशेषात् अनियम-
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पवमाने आवापोद्वापो स्याताम
इति । कुतः ? । अस्मिन्नेव हि तौ दृश्येते, त्रीणि च वै
यज्ञस्योदराणि गायत्री वृहती अनुष्टुप्, अत्र ह्येवावपन्ति
अत एवोदपन्ति इति ।

ननु दर्शनमिदं प्राप्तिरुच्यताम् । उच्यते,

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

असति न्याये वचनान्येव एतानि कल्पन्ते । तस्मात्
पवमान एव आवापोद्वापस्यानमिति ॥ (१०।४।१२ अ०) ॥

यामादौ विधिशब्देनैव देवताभिजानाधिकरणम् ।

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥

॥ २३ ॥

तौ दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत
इति । तत्रेदमाभ्यायते, यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावा-
स्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति इति । सन्ति चाग्ने-
रभिधानानि, अग्निः शुचिः पावकः धूमकेतुः कृशानुर्वैश्वान-
रः शाण्डिल्यः इत्येवमादीनि । तत्र सन्देहः, वाचिष्णु
निगमेषु किं येन केनचिदग्नेः शब्देनाभिधानं कर्त्तव्यम्,
उत विधिशब्देनाग्निशब्देन ? इति । किं प्राप्तम् ? । येन
केनचिदिति । कुतः ? । अग्न्यर्घ्यनिर्देशात्, अग्न्यर्घ्येन
पुरोडाशः संवह्यः, अग्न्यर्घ्या देवता कर्त्तव्या, त्यागकाले
उद्देष्टव्या, सा येन शब्देन शक्यते उद्देष्टुं, तेनोद्देशनीया,
सा एषां शब्दानामन्यतमेन शक्या उद्देष्टुम् । तस्माद् येन
केनचित् वाचिष्णु निगमेषूद्देशः कर्त्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विधिशब्देनैव अग्निशब्देनोद्देष्टव्या,
नान्येन शुच्यादिना इति । कुतः ? । तेन चोदना, तेन
विधिशब्देनास्य हविषः सम्बन्धः चोदना भवति । कथ-
मिष ? । आग्नेयः कर्त्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्त्तव्ये-
त्यर्थः ।

का पुनरियं देवता नाम ? । एकं तावन्नत, या एता
इतिहासपुराणेष्वग्न्याद्याः सङ्कीर्तयन्ते नाकसदस्ता देवता
इति ।

उच्यते, तासु देवतासु अहोरात्रीनां शार्दूलादीनां वा
न संग्रहः । स्मर्यन्ते च कालवाचिनां देवतात्वं, कालेभ्यो
भवति, मासो देवता सवत्सरो देवता इति ।

अपरं मतं, येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते,

अग्निदेवता यातो देवता सूर्या देवता चन्द्रमा देवता इत्येवमादिषु तेऽत्र देवताशब्दे नीचस्ते उति ।

तत्राप्यहरादीनाम् अनुपसंग्रह एव । किञ्च सामान्यवचनस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारे अभावादर्थाप्रसिद्धिः स्यात् । तस्मात् सूक्तभाजो हविर्भाजय देवताः । काः सूक्तभाजः ? इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव भग्न-
हिमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरप्य संमन्त्रन्ते माव्ये
मा रिपामा वयन्तव (ऋ० १८।४ म०) इति, हविर्भाजः,
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नीषोमीयमेकादशकपा-
लम् इति । आह, यदि हविर्भाजो देवताः कपान्नाम्ना-
मपि देवतात्वं प्राप्नोति, तान्यपि हविर्भाजि । एवं तर्हि
सा हविर्भाग् देवता, यां प्रति तादर्थ्यं हविषः, सूक्तम्या-
ध्येवमेव । अथ हि देवताशब्दः स्मर्यते, अग्निदेवत्वं सूक्तम्,
अग्निदेवत्वं हविः इति । तथा अतिथिदेवत्वं पितृदेवत्वं
इति । एवं मूर्त्तानाममूर्त्तानां चेतनानामचेतनानां श्रुत्या
कश्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सङ्कल्पनीयानां देवतात्वं भवि-
ष्यति, सामान्यवचनत्वं शोपपत्त्यति

किमतः १ । यथैवं, यस्याः वाचकं शब्दसुहिष्ठं स्मृत्वा
वा हविस्त्यज्यामीति सङ्कल्पः क्रियते, सा देवता भवति
तत्र ।

नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिदग्ने, शब्देन निर्देगः
करणीयः ।

अत्रोच्यते, भवेदेतदेवं, यदाग्निशब्दोऽर्थप्रत्ययनार्थसु
स्मर्येत, अर्थोऽपि हविःसम्बन्धार्थं प्रत्याख्येत, न त्वचा-

अग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्यते, यत्र ह्यर्थे कार्यमासाद्यते,
तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति, यत्रार्थे न प्रयोजनं,
यत्र पुनः शब्दे एव कार्य, तत्र कार्यसम्बन्धार्थः शब्द एव
प्रत्यापयितव्यः । देवतायाय यज्ञमाधनभावो न रूपेण
भवति, केन तर्हि ? सम्बन्धिना शब्देन । यथा अश्वस्यु-
हस्ताभ्यामुपकरोति, एवं देवता शब्देनोपकरोति, यथा
होतुः पाणौ हिलेपेनोपसृणाति इति पाणिसम्बन्धेऽपि
होतेव उपकरोति, एवं सम्बन्धिना शब्देन उपकुर्वती
देवता उपकारिणी गम्यते । देवतायामप्युपकारिण्यां
चोदितायां शब्दस्यैव यज्ञे समवायः । तस्मान्न शब्दोऽर्थ-
प्रत्यायनार्थमुच्चारितः । स चार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति
न चित्तलक्षणा हि तथा स्यात् । किन्तर्हि ? शब्द एव
हविषा सम्बध्यते, तत्सम्बन्धादर्थाऽपि देवता भविष्यति,
यस्य हि शब्दो हविषा तादर्थ्येन सम्बध्यते, सा देवता,
शब्दे कार्यप्यासम्भवादर्थं कार्यं विज्ञायते, इह तु शब्द
एव कार्यं सम्भवति । तस्मादर्थप्रत्यायनार्थः शब्द इति ।
तदुक्तं हतिकाशेन, न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्ययस्तस्मा-
दर्थनिष्पत्तिः इति । एवं वेदशब्देन हविषः सम्बन्धः,
नास्ति प्रसङ्गः शुच्यादीनां शब्दानामिति । तस्मात् मन्त्रत्वे
विधिशब्द उपादातव्य इति ।

उच्यते, नन्वेव शब्द एव देवता प्राप्नोति । अत्रोच्यते,
नेतदस्माभिः परिहर्तव्यं, न हीदमुच्यमानमस्मात्पक्षं बाधते,
सुतरा शुच्यादीनामप्रसङ्ग इति ।

श्रेयाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत श्रूयते ॥

॥ २४ ॥ (यु०)

इतश्च विधिग्रन्थेन वाविपु वचन कर्तव्यम् । कुत ? ।
श्रेयाणां मन्त्राणाम एक शब्द , य एवामो विधिग्रन्थ , स
एव सर्वत्र श्रूयते अपाटकारे उज्जित्या स्वाहाकारे च , य
पान्तरने प्रिया धामानि अपाट् मोमस्य प्रिया धामानि
अपानिन्द्रस्य प्रिया धामानि इति अपाट्कारे । अग्नौ क
ज्जितिमनूज्येय मोमस्योज्जितिमनूज्येयम् इत्युज्जित्याम् ।
स्वाहाऽग्नि स्वाहा मोमम् इत्येवमादि स्वाहाकारे । एवञ्च
नित्यवत् श्रूयमाणा अपात्तिका भविष्यन्ति, यथाऽम्नाभि
न्यायोऽपटिट । तस्मात् विधिग्रन्थस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात्
इति ॥ (१० । ४ । १३ अ०) ॥

—

अत्रैतन्नियमः यि विधिग्रन्थेनैव हेतुत मिधानाधिकरणम् ।

तद्योत्तरस्यान्ततो तत्प्रकृतिन्वात् ॥ २५ ॥

अस्ति चरु , मोर्यं चरु निर्यपेत् ब्रह्मवर्चमकाम
इति । सन्ति सूर्यम्यामिधानानि, सूर्य आदित्यो भाम्भर
मधिता दिवाकर इति । तत्र कि वाविपु निगनेषु तेन
केनविच्छेदेनाभिधान कर्तव्यम् अत विधिग्रन्थेन सूर्य
ग्रन्थेन ? इति । किं प्राप्तम् । अग्निग्रन्थमयुक्तामो प्रकृतो
निगमा इव चोदकन प्राप्ता , न सूर्यग्रन्थेनेति, सूर्यग्रन्था

हि चरौ, न उज्जिघादिषु, ते यथार्थं विपरिणमयितव्याः,
सूर्यार्थश्च तेषु नङ्गीकर्तव्यितव्यः, न च येन केनचित् सूर्य
वाचिना शब्देन मङ्गीकर्तते, तस्मादनियमः । ये च प्रकृता
वग्निशब्दसंयुक्ता निगमास्ते इहोदाहरणं, न असंयुक्ता ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तद्योत्तरस्यान्ततौ तत्रकृतित्वात् इति ।
यथा प्रकृतौ, तथा उत्तरस्यां ततौ विकृतौ कर्त्तव्याः, तत
प्रकृतित्वात् तेषां, चोटकानुग्रहाय प्रकृतौ च विधिगब्दा-
भिप्रायो अग्निशब्दः प्रयुक्तः, न अन्यभिधानपरः । इहापि
तत्प्रकृतित्वात् विधिगब्दाभिप्रायेणैव निगमाः प्रयोक्तव्याः ।
न चायं चक्षणा सूर्यशब्दस्य सम्बन्धः, किन्तुहि प्रयोगेण,
सौर्ये निर्वर्त्तयेत् इति प्रयोगेण सम्बन्धः, न सौर्यचक्र-
इति, कारकविभक्तिर्हि द्वितीया सा प्राग्व्याप्तेन मय
ध्यते, तस्मात् तत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ता कर्त्तव्या इति ॥
(१० । ४ । १४ अ०) ॥

आधानेऽप्यगुणैनाभिधानाधिकरणम्

प्राकृतस्य गुणश्रुतौ संगुणेनाभिधानं स्यात् ॥

२६ ॥ (सि०) .

अस्ति आधानं य एवं विज्ञानमिमाधत्ते इति । तत्र
पवमानहवीषि श्रूयन्ते, अग्नये पवमानावाटाकपानं नि-
र्वपेत्, अग्नये पाषकायानये पुत्रये इति । तत्र संगण-
क्रियते, किं संगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यं, उत निर्गुणम् ।

इति । किं प्राप्तम् ? । प्राक्तनस्य निगुणस्य सगुणेन अभिधानं कर्तव्यमिति ।

अविकारो वा अर्थशब्दानपायात्मात् द्रव्यवत् ॥

२७ ॥ (पू०)

अविकारो वा स्यात् निगुणमभिधानम् । कुत ? । अर्थशब्दानपायात्, एव शब्दोऽर्थानपेतो भवति, य एव अमो अग्निः, स एव पवमानः, पावकः शुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा निर्दिष्टैव भवति, असत्यपि गुणवचने, द्रव्यवत् यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्वा यदजावशा, वायुप्यामालभेत भूतिकाम इति, अजावशाशब्देन चोदितकर्मणि क्वाशाशब्देन वाचिषु निगमा भवन्ति, अर्थः शब्दोऽनपेत इति कृत्वा । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विगुणेन अभिधानं कर्तव्यमिति ।

तथारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥ (उ०)

अथ वा, चोदितेन, सगुणेनाभिधीयेत । कुत ? । आरम्भासमवायात्, न हि आरम्भेण देवता कर्मणि समवेति, न स्वेन रूपेण देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम् । यदि हि रूपेण समवेयात्, तथा सति अग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याख्यते इति गुणाभिधानं न कुर्यात् । कथं

तर्हि साधनभावः ? । श्रुतिसमवायित्वात् देवतार्थस्य,
 देवताशब्दस्य च ह्यपिपद्य सम्बन्धः साक्षादुच्यते, यस्य
 शब्दस्य सम्बन्धः, स शब्दो यदिदितव्यः, एवमसौ सम्बन्धः
 कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं न क्रियते, गुणशामन-
 मनर्थकं स्यात् । एवमर्थं हि तत्र शब्द उच्चार्यते, कथमसौ
 कर्मणि सम्बध्येत इति । तत्र यदि गुणो न सम्बधीयात्,
 गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् सगुणेनाभिधानं कर्त्तव्य-
 मिति ।

द्रव्येष्वात्मगतमित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥

२६ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं द्रव्यवत् इति, सा वा एषा सवेदेवत्या
 यदजावशा, वायव्यामालभेत भूतिकामः इति, अजावशा-
 शब्देन चादिते कर्मणि छागाशब्देन निगमा वाचिषु भव-
 न्तीति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते, युक्तं द्रव्येष्वा-
 रम्भसमवायः, रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यं, तत्र छागा
 शब्देन वा असौ आलब्धा यदि यथा यद्यप्यथा, तत्र सा
 ऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सति चविकारि-
 ऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विना गुणवचनेन, अभि-
 धानं स्यात् चादकानुपपत्तयः । इह श्रुतिसमवायित्वादवश्यं
 चादकप्राप्तस्य विकारः कर्त्तव्य इति ॥ (१०।४।१५ अ०) ॥

* *

आधानाज्यदीरघे निर्गुणेनाभिधानाधिकारश्च ।

१

बुधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥ (पू०)

अस्ति आपानं य एव विहानग्निमाधत्ते इति । तत्र पवमानेष्टयः, अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ग्नये पावकायग्नेये शुचये इति । तत्राज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते, बुधन्वान् आग्नेयः कार्य्य', पावकवान् सौम्यः इति । तत्रायमर्थः सांशयिक', किं सगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणम् ? इति ।

तत्रैव तावत् परीक्ष्यते, किं देवतानिर्देशोऽयं, मन्त्रनिर्देशः ? इति । देवतानिर्देशे सति सगुणमभिधानं, मन्त्रनिर्देशे निर्गुणमिति । किं तावत् प्राप्तम् ? । सगुणमभिधानमिति । तत्र एतद्वर्ण्यते, देवतानिर्देशः इति । कुतः ? । रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वात् विधानमनर्थकं, देवता पुनर्न प्राप्नोति, तस्मा विधानमर्थवत् भवति, बुधन्वान् आग्नेयः कर्त्तव्य इति देवतया बुधन्वत्गुणयुक्ता भवति बुधन्वान् आग्नेयः । तस्मात् सगुणमभिधानं, यथा पावमानेष्टिषु अग्निः पवमान इति । एवमत्रापि अग्निर्बुधन्वानिति विशेषनिर्देशोऽर्थवान् भविष्यति । तस्मात् सगुणमभिधानमिति ।

मन्त्रविशेषनिर्देशात् न देवताविकारः स्यात् ॥

३१ ॥ (नि०)

न चैतदेव, सगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्त्तव्यम् ।

तत्र एतद् वर्णयन्ति, मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयम् इति ।
 कुत । १ मन्त्रविशेषरूपोऽयं शब्दः, आग्नेयो यो विशिष्टा
 ग्निविशिष्टः स बुधन्वान् कर्त्तव्यः नाग्निः । अथ अग्निर्बुध-
 न्वान् क्रियते, तत्र बुधन्वानग्निर्देवता स्यात्, तत्राग्नेय
 इति सापेक्षे तद्वितनिर्देशा न स्यात्, न हि सविशेषणाना-
 वृत्तिर्भवति । न खल्वपि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते । तस्मा-
 द्वाग्नेर्विशेषणं बुधन्वत्ता । कस्तर्हि बुधन्वत्तया विशेष्यते ? ।
 आग्नेयः, तस्य बुधो मन्त्रः, तेनासौ बुधन्वान् भवति यागः,
 अग्निः स्तोमेन बोधयः समिधानोऽनन्तरम् इति । अथ-
 वा मन्त्र एवाभिसम्बध्यतः, बुधन्वान् आग्नेयः इति ।

अथ यदुक्तं, रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति न विधातव्यः
 इति । उच्यते, यः कश्चिदग्न्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति, त-
 विषेधार्थमिदमुच्यते, बुधन्वान् कर्त्तव्यः, अग्निः स्तोमेन
 बोधयः इति । एव चेत् न देवताविशेषणम् । तस्मान्निर्गुण-
 मभिधानं देवतायाः कर्त्तव्यम् । एव चादकात्तुष्टा भवि-
 ष्यति ॥ (१० । ४ । १६ अ०) ॥

गवान्बभ्रुवपराजहन्मग्निविशेषणभावात् उतावनत्यातश्चाध्यामभिधानाधि-
 कारम्

विधिर्निगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वादिकृता
 वपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥ (पृ०)

यस्मिन् व्यातिष्ठोमः, तत्र श्रूयते, गौरनुबन्ध्याऽचोऽग्नी

अस्ति अथभ्य, वारुणेनैककपानेनावभ्य यन्ति
इति । तत्र इदमान्नायते, अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति
इति । तत्रायमर्थं साशयिक, किं निगमेऽस्विष्टकृच्छ
ब्दक वचन कर्त्तव्यम्, उत सस्विष्टकृच्छब्दकम् ? इति ।
तत्र एव तावत् परीक्ष्यते, किं सावित्रायिक स्विष्ट
कृच्छब्द, उत स्विष्ट करोतीति एतेन गुणेन प्रवृत्त
इति गौणा न रुढ ? इति । यदि रुढ, अस्विष्टकृच्छ
ब्दक वचन कर्त्तव्यम्, अथ व्युत्पाद्यत, तत सस्विष्टकृच्छ
ब्दकम् । किं प्राप्तम् ? सावित्रायिक, न व्युत्पाद्यते
इति । कुत ? । न तावत् स्विष्ट कृतवान्, अथ च
तस्मिन्नेव काले स्विष्टकृदित्युच्यते, स्विष्टकृत यजति इति,
न ह्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ
भवत । अस्मिन्नेव स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते, तयोर्थं स्विष्ट
कृतवान् । यदा सावित्रायिक, तदा अस्विष्टकृच्छब्दक
वचन कर्त्तव्यम् । कुत ? । अग्नेर्हि देवताया असौ
वाचक, न ग्नीवरुणया, विकृतौ अग्नेर्देवताया अभावात्
अग्नीवरुणाभ्यां निवर्त्येत । तस्मादस्विष्टकृच्छब्दक वचन
कर्त्तव्यमिति ।

सयोगो वा अथापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥

३५ ॥ (मि०)

न चैतदस्ति, अस्विष्टकृच्छब्दक वचन कर्त्तव्यम् इति ।
किन्तर्हि सस्विष्टकृच्छब्दक वचन कर्त्तव्यम् इति । तत
एतद्वर्णयत, गौणमिदमभिधानमिति, स्विष्टकरणात् स्विष्ट

कृदिति गम्यते, गम्यमानं न न्याय्यं अविवक्षित कल्पयितुं,
 क्रियानिमित्तत्वम् अवयवशब्देभ्यो गम्यते । समुदायस्य
 चाग्नौ अप्रयोगात् लोकेऽग्न्याभिधानत्वं नाध्यवसीयते ।
 तस्मान्न सांविज्ञायिकः । एवं चेत् सस्विष्टकृच्छ्रब्दकं
 वचनं कर्त्तव्यम्, अर्थापत्तेः, अग्नेरर्थे अग्नीवरुणौ श्रूयते,
 अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति इति, क्रियासंयोगित्वाच्च
 शक्नोति स्विष्टकृच्छ्रब्दः अग्निवरुणौ वक्तुम् । तस्मात्
 सस्विष्टकृच्छ्रब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् इति । अथ यदुक्तं,
 स्विष्टं कृतवति चैष शब्दः, न चाग्निः स्विष्ट कृतवान्,
 इति । अत्र ब्रूमः, मत्पक्षे भूतकालता हीयेत, त्वत्पक्षे
 सा च सोपपदस्य धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वान् यागान-
 पेक्ष्य स्विष्टं कृतवानग्निः ॥ (१० । ४ । १८ अ०) ॥

अग्नीषोमीयपक्षो सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाप्रिशब्देनाप्यभिधानाधिकरणम् ।

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात् ॥
 ३६ ॥ (पू०)

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते, अग्नी-
 षोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्व-
 पति इति । तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः श्रूयते, अग्निं
 यजति इति । तदत्र संशयः, किं याग एव स्विष्टकृतौ
 गुणलोपः अवशिष्टेषु निगमेषु यथा ब्रूति भावः, उत
 सर्वत्रैव गुणलोपः ? इति । किं प्राप्तम् ? स्विष्टकृतौ

अग्नेः, सगुणस्य गुणलोपे यूयमाणे ब्रूमः, यच्च बोध्यते, गुण-
नोपस्तत्रैव स्यात्, यागे चोच्यते, अग्नि यजति इति, यागे
गुणलोपे उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणनोपोऽध्यवसीयेत,
अश्रुते कल्पेयत् । यावाञ्च श्रुतस्योत्कर्गे दोषः, तावान्
अश्रुतकल्पनायाम् । तस्माद् याग एव लोपः स्यात्, न
सर्वेषु निगमेष्विति ।

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ३७ ॥ (सि०)

सर्वस्य वा निगमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य
गुणो लुप्येत । कुतः ? एककर्म्यात्, नैष स्विष्टकृत्याग
एव गुणो लुप्येत, किन्तर्हि यागेप्रयोगे । कथम् ? ।
अग्नि यजति इति प्रयोगवचन एष शब्दः, सर्वस्मिन्
स्विष्टकृत्यागप्रयोगे लुप्येत, अन्येऽपि हि स्विष्टकृद्भिगदाः
स्विष्टकृत्याग एव । तस्मात् सर्वत्र लोप इति ॥ (१० । ४ ।
१८ अ०) ॥

अनुयाजेषु स्विष्टकृत्यागस्य संस्कारकर्मताधिकारणम् ।

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनव-
दङ्गानामर्थसयोगात् ॥ ३८ ॥

सो दर्शपूर्णमासौ । तत्र स्विष्टकृत्, अनुयाजेष्वग्नि
स्विष्टकृत यजति इति । तत्र सन्देहः, किं स्विष्टकृत्यागो
ऽनुयाजेष्वारादुपकारकः, उत संस्कारकः ? इति । कि

प्राप्तम् ? आरादुपकारकः इति । कुतः ? । एतद्वि-
कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं, यत् आरादुपक्रिया, तथा हि
भूतस्य भव्यार्थता भविष्यति, श्रुत्या च विधानम् । इतरथा
भव्यस्य भूतार्थता स्यात्, वाक्येन च विधानम् । तस्मा-
दारादुपक्रियेति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, स्विष्टकृदावापिकः स्यात् न वाद्यः,
किमिदम् आवापिकः इति ? । आन्यभागस्विष्टकृतौ
अन्तरा आवापः स्यात्, तत्र भवः आवापिकः । वहिरावा
पादञ्जुयाजस्तान्त्रिकः, या तु स्विष्टकृद्देवता तत्र, सैवासी
प्रधानदेवता आवापिकी । तस्मादावापिक इत्युच्यते ।
यदा चैव, तदा सस्कारकर्म स्यात्, तथा प्रयोजनवद्
भवति, प्रयोजनवती अग्नेरुपकरोति इति । अपि च द्वि-
विधानि अङ्गानि, आरादुपकारकाणि, सामवायिकानि
च । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयांसि, तत्र
हि साक्षाद्वाक्यम् । आरादुपकारकेषु प्रकृतेन परोक्षे-
कवाक्यता स्यात् । तस्मात् सस्कारकर्मेति ॥ (१० । ४ ।
२० अ०) ॥

—

दशपूर्वमासयोर्गङ्गापुरीमुवाक्ययोः सस्कारकर्मताधिकरणम् ।

अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म स्यात् चोद-
नान्तरात् ॥ ३६ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यान्यामन्वाह पुरीमुवाक्या-

मन्वाह इति । तत्र संग्रहः, किं याज्यापुरोनुवाक्यानु-
वचन प्रधानकर्म, उत संस्कारकर्म ? इति । किं प्राप्तम् ?
अन्वाहेति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः ? । चोदनास्तरात्,
यदि संस्कारकर्म ततोऽप्येव तयोर्वचन प्राप्नोति,
पुनः अन्वाहेति वचनमनर्थकं, प्रधानकर्मत्वे तु वक्तव्यं,
न ह्यन्यथा तस्य कर्त्तव्यता गम्यते इति । अतः श्रुत्या
कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मेति । शस्त्रवत्, यथा श्लोच
शस्त्रे श्लोति शमति इति कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणी ।
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

संस्कारी वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥

४० ॥ (सि०)

संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः ? । चोदितस्य अर्थस्य
य शब्दः, स तद्वचनार्थो भवति, स तस्य दृष्टोऽर्थः ।
तस्मिन् मति अदृष्टकल्पनायां हेतुर्नास्ति । तस्मात्
संस्कारकर्मेति । अवाच्यत्वावेति चेत् इति यदुक्तं, तत्
परिहर्त्तव्यम्,

स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥ (आ० नि०)

स्यात् उपपद्येत अन्वाहेति वचनम् । कुतः ? ।
गुणार्थत्वात्, तिष्ठन् याज्यामन्वाह आसीनः पुरोनुवाक्या
मन्वाह इति स्थानासनगुणार्थं पुनर्वचन उपपद्यते ।
तस्मात् संस्कारकर्मणी याज्यापुरोनुवाक्ये इति ॥ (१०।४।
२१ अ०) ॥

मनोतायामूहाभावाधिकरणम् ।

मनोतायान्तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं खेतमालमेत भूतिकामः
इति । अस्ति तु प्रकृतावग्निषोमीये पशौ मनोतामन्त्रः,
त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता । अस्याधिगो अभवोदम्भ
होता (तै० ब्रा० ३ । ६ । १०) इति । स इह चोदकेन
प्राप्यते । तत्र सन्देहः, किं यथादेवतमूहितव्यो मनोता
मन्त्रः, अथ वा अविकारेण प्रयोक्तव्यः ? इति । उच्यते,
ननु प्रकृतावन्यायनिगदोऽयम्, अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ
देवता, अयमप्याग्नेयः, असमवेताभिधानादविकारेण
प्रयोक्तव्यः । अत्रोच्यते, सत्यमग्नीषोमौ देवता प्रकृतौ,
तौ तु अग्निश्च सोमश्च । तत्राग्निरदेवता न त्वसम
वेतः, अग्निप्रत्ययेन या अव देवता सा प्रतीयते । अयमिह
वायुर्देवताकार्यं श्रूयते, स देवताकार्यं श्रूयमाणो अग्नि-
कार्यमपि करोति देवताप्रत्ययम् । तस्मात्तदव्यापत्तेस्त-
र्हमा स्यात् (१० । ३ । ३५ सू०) तस्मात् यथादेवतं
मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मनोताया नु वचनादविकारः स्यात्
इति । वचनमिदं भवति, यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः, पाग्ने-
य्येव मनोता कार्यः इति, किमिव वचनं न कुर्यात्,
नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादविकारेण मनोतामन्त्रः
प्रयोक्तव्य इति ॥ (१० । ४ । २२ प०) ॥

कण्वरथन्तरं मयीनो गानाधिकरणम् ।

पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात् तद्योनिपर्वत्वात् स्यादृचां
प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ (पू०) .

अस्ति वैश्वस्तोमः वैश्वो वैश्वस्तोमेन यजेत इति ।
तत्र अयूयते, कण्वरथन्तरं पृष्ठं भयति इति । उभयविकारः
कण्वरथन्तरमित्युक्तम्, अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधादयव
तिष्ठेरन् (८।२।४८ सू०) इति । तत्र संग्रहः, किं रथन्तर
योनी हृह्योनी वा अनियमेन कण्वरथन्तरं गीयम्, उत
रथन्तरयोनी, अथ वा स्वयोनी ? इति । किं प्राप्तम् ?,
चोदकेन अनियमः, नाधर्वं हि तथा भवति, ततः प्रयोग-
प्राशुभावः ।

एव प्राप्ते त्रूमः, पृष्ठार्थे यदेतत् अन्यत् रथन्तरात्,
कण्वरथन्तरं अयूयते, तद्रथन्तरयोनी स्यात् । ज्योतिष्टोम-
पूर्वको हि वैश्वस्तोमः, ज्योतिष्टोमे रथन्तरयोनी पृष्ठं
कृतम् । तन्तु हृह्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम्, ऋचां प्रवि-
भक्तत्वात्, ऋचां प्रविभाग इह गम्यते, यथा रथन्तरयोनि
र्भवति इति । कुतः ? । कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दः अयूयते,
तेन गम्यते रथन्तरविशेषः कण्वरथन्तरम् इति । *अर्धान्तरे
कण्वरथन्तरशब्दो भवेत् यदि रथन्तरधर्मा न भवेयुः, तेषु
मत्सु यूपवदुपपद्यते । यथा ओदुम्बरो यूपो भवति इति,
न हि ओदुम्बरो यूपद्रव्यं प्रकृतो मङ्गीर्त्तितम् । धर्मनि-
मित्तस्त्वयं शब्दः उपपद्यते । एवमिहापि धर्मनिमित्तः
कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दो भवति, नान्यथेति

स्वयोनौ वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, रथन्तरयोनौ गीयेत इति, किन्तु हिं,
स्वयोनौ । कुतः ? । सर्वाख्यत्वात् सर्वविशेषणविशिष्टस्य
हि रथन्तरशब्दो वाचकः, प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिध-
नवतः सर्वस्य सस्तोभस्वरकानाभ्यामस्य कण्ठरथन्तरमि-
त्याख्या भवति, तस्मात् योनिरपि विशेषणम् । अपि च
अर्थान्तरे कण्ठरथन्तरे रथन्तरशब्दः कल्पः स्यात् । तस्मात्
स्वयोनौ गीयमिति ।

यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, स्वयोनौ गीयमिति रथन्तरशब्दः
तेनोपपद्यते, स हि रथन्तरधर्मेण संस्तु यूपवदुपपद्यते इति ।

न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०)

न एतदेवं, कर्मसंयोगात् काष्ठस्य यूपता, न हि लोके
यूप इति सञ्ज्ञातः कथित् वृत्तोऽस्ति । यत्र ते संस्काराः,
स यूपः, तस्मात् औदुम्बरो यूपो भवति इति संस्कारनि-
मित्तः, इह पुनरेवंविशेषणविशिष्टः कण्ठरथन्तरशब्दो लोक-
एवास्ति, नासौ कण्ठानां रथन्तरं कण्ठरथन्तरमित्येवं कृत्वा
उच्यते, रथन्तरत्वे कण्ठसम्यग्ने वा अन्य विधीयमाने वाक्य-
भेदः प्रसज्येत । तस्मात् सांविज्ञायिकः कण्ठरथन्तरशब्दः ।
अत एव स्वयोनौ गीयते ॥ (१० । ४ । १३ अ०) ॥

• कण्वरथन्तरं स्वयोन्युत्तरयोर्गोनाधिकरणम् ।

कार्यत्वादुत्तरयोर्गोनाधिकारप्रकृति ॥ ४० ॥ (पू०)

कण्वरथन्तरं एव भवति संशयः, उत्तरयोर्गोयति इति । किं रथन्तरयोन्युत्तरयोः द्वयोः स्वयोन्युत्तरयोर्गो गेयम्, उत स्वयोन्युत्तरयोः ? इति । किं प्राप्तम् ? द्वयोः स्वयोन्युत्तरयोर्गो रथन्तरयोन्युत्तरयोर्गो इति । कुतः ? । चोदकानुग्रहात् । न तत्रैष दोषो भवति स्वयोन्युत्तरयोर्गो कण्वरथन्तरम् इति, उत्तरयोर्गो यत्कार्यं, तत्र स्वयोन्युत्तरयोर्गो वातव्या भवति । तस्मात् प्रकरणमपेक्षितव्यमिति ।

समानदेवते वा त्वस्याविभागात् ॥ ४८ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, द्वयोः स्वयोन्युत्तरयोः रथन्तरयोन्युत्तरयोर्गो गेयम् इति, किन्तर्हि, स्वयोन्युत्तरयोः । कुतः ? । त्वस्याविभागात्, समानच्छन्दसि समानदेवताके च अविशेषितस्तृचशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः श्रुत्या चोदको बाध्यत इति स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति ॥ (१० । ४ । २४ अ०) ॥

अपिदुति सुतशस्त्रयोर्विहाराधिकरणम् ।

ग्रहाणां देवतान्यत्वे सुतशस्त्रयोः कर्मत्वादवि-
कारः स्यात् ॥ ४९ ॥ (सि०)

अस्ति अग्निष्टुत् एकाहः । तत्र श्रूयते, आग्नेया यहा

भवन्ति इति । तत्र सन्देह, किं प्राकृतयो स्तोत्रशस्त्रयो
 र्यथादेवतमूह, उत अविकार । इति । क्वबुद्धि व्याव
 र्त्तयितुमिदमभिधीयते, ग्रहाणा देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयो
 कर्मत्वादविकार स्यात्, प्रधानकर्मत्वादिति । कस्य पुन
 रेया बुद्धिः स्यात्, य निवर्त्तयेत् १ । यो मन्दधीर्मन्यते
 अभिधानं सेत्स्यतीति । मन्दधियामपि चोपदेशं क्रिय
 माणं फलवान् भवति । अपि च कश्चिदपेक्ष्य सर्वे मन्द
 धियः । अथ तु न परितोष एव, ततोऽन्यथा वर्ण्यते,
 यत्तत् वृत्तमधिकरणं द्वितीयेऽध्याये, (१ पा० ५ अ०)
 तस्येदं प्रयोजनसूत्रं, ग्रहाणा देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयो कर्म
 त्वादविकार स्यात् इति । यदि सस्कारकर्मणी स्तोत्र
 शस्त्रे, किं भवति प्रयोजनम् १ । अग्निष्टुदेकाहं यथादेवत
 मूह । अथ प्रधानकर्मणी, ततो ग्रहाणा देवतान्यत्वे
 स्तुतशस्त्रयो कर्मत्वादविकार स्यात् इति ॥ (१० । ४ ।
 २५ अ०) ॥

चातुर्मास्यं तु आज्यशब्दस्याधिकारिणावाहनाधिकरणम्

उभयपानात्पृषदाज्ये दध्म. स्यादुपलक्षणा निग
 नेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ (प्र० पू०)

सन्ति चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्ये स्वर्गकामो यजेत
 इति । तच्चानुयाजान् प्रकृत्य समामनन्ति, पृषदाज्येना
 नुयाजान् यजति इति । अस्ति तु प्रकृतौ आवाहनं,

देवान् आज्यपान् आवह इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।
 तत्र संशयः, किमधिकारेणावाहनं कर्त्तव्यम्, उत ऊहेन ।
 इति । यदा ऊहेन, तदा किम् आज्यपान् दधिपान् इति
 कर्त्तव्यम्, उत दधिपान् इति, अथ वा घृषदाज्यपान् इति ? ।
 किं प्राप्तम् ? , दध्नः अपि उपलक्षण स्यात् आज्यस्यापि ।
 कस्मात् ? । उभयपानात्, उभयं हि तत् देवतामुद्दिश्य
 त्यज्यते, यच्च त्यज्यते, तत्पीयत इति मन्त्रेणोक्तं, यच्च
 पातव्यं, तदुपलक्षितं, प्रकृतौ आज्यपान् इति, इह आज्य
 स्यार्थे दधिमर्षिणी श्रूयते, अथ घृषदाज्यं गृह्णाति, इयं वा
 इदं मर्षिण्येव दधि च, इन्द्र वै मिथुनं प्रजननं, मिथुन-
 मेवैतत् प्रजननं क्रियते इति । तुल्यं दधि आज्येन उच्चा-
 र्यते । तस्मात् उभयमप्युपलक्षयितव्यं दधि च आज्यं
 चेति ।

न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥५१॥ (प्र. पू० नि०)

न वा एतदेव, दधि उपलक्षयितव्यमिति । कुतः ? ।
 परार्थत्वात्, परार्थं हि पातव्यं द्रव्यं, पातृणामुपलक्षणं,
 तत्राज्येन चेदुपलक्ष्यते, ऊर्तोऽर्थः इति न पुनर्द्वा उपलक्ष-
 यितव्यम्, यज्ञपतिवत्, यथा, इमं यज्ञमवान्येव यज्ञपति
 वर्जान् इति यज्ञपतिर्मनुष्याणां होतृणां प्रशमार्थः, न स्वार्थे
 कीर्त्तयति इति अविकारेण प्रयुज्यते, न सर्वान् यज्ञमानान्
 प्रत्याहरः । एवमिहापि पातव्यं पातुल्लेनणार्थं प्रयुज्यते, न
 स्वार्थम् । तच्चैकेनापि देन केनचित्कृत्वा, पातार इति
 कृत्वा न द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति ।

स्याद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥ (आ०)

स्यात् दध्नः उपलक्षणं, न यज्ञपतिवत्स्यात् । यज्ञपति-
शब्दे हि न स्वार्थम् उच्यते, इडास्तुत्यर्थेन स उच्यते,
आवाहनं पुनः स्मरणार्थं, तत्र पातापि स्मर्त्तव्यः, पेय-
मपि । तस्माच्चोदकानुग्रहाय पेयान्तरम् उपलक्षयितव्य-
मिति ।

न वा संस्कारशब्देत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ० नि०)

न वा दधि उपलक्षयितव्यं, संस्कारशब्देऽत्र विद्यते
आज्यस्य, पृषदाज्येनाभुयाजान् यजति इति । पृषदाज्येन
विधेयेत्यर्थः, संस्कारेण हि मिश्रणे संस्कृतं चित्रमान्यं
भवति । तां च चित्रतामस्य प्रत्यक्षतो दधि उत्पादयति ।
तस्मात् परार्थं चित्रतासंज्ञनार्थं न पातव्यम्, यतो नोप-
लक्षयितव्यमिति ।

स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥ (आ०)

स्याद्वा दधि उपलक्षणं, द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन,
प्रधानभूतमुपदिश्यते, इत्युक्तमस्माभिः, अथ पृषदाज्यं
गृह्णाति, इयं वा इदं सर्पिष्यैव दधि च, इन्द्रं वै मिथुन
प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते इति । किं पृष-
दाज्यं गृह्णाते, सर्पिष्यैव दधि चेति, सर्पिषा दध्ना च
यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तरमुच्यते ।
तस्मात् दधि उपलक्षयितव्यमिति ।

दधन्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं
श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, गुण्यं दधि आज्ये न, प्रधानभूतमिति ।
ग्रहणे हि तत् तुल्यमाज्ये न, न यागे, यागो हि आज्ये न
विशेषेण श्रूयते, तस्मात् श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् यागं प्रति
गुणभूतं दधि स्यात्, न हि, ग्रहणे श्रूयमाणं यागं श्रुतं
भवति इति, दधि ग्रहणे श्रूयमाणं न यागाद्ये भवति,
तत्र श्रुत्या आज्यं करणं, दधि वाक्येनेति । किमर्थं तर्हि
तत्र दधिग्रहणम् ? । गृह्यमाणेन प्रत्यक्षतद्विषयमाज्यं
भवति इति । तस्मादाज्यपा निगमाः स्युर्न दध्न उपलक्षणं
कर्त्तव्यमिति ।

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसंयो-
गात् ॥ ५६ ॥ (द्वि० पू०)

न चैतदस्ति, आज्यपा निगमा भवेयुरिति न दध्न
उपलक्षणं कर्त्तव्यम् इति, दधिपानित्येष कर्त्तव्यं, दधि
एवात्र प्रधानम् । कुतः ? । आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात्,
प्रथमसंयोगः, उपस्तरणम्, अन्त्यसंयोगोऽभिधारणः, यदि
च सत्रे यजेत द्विरुपस्तृणीयात् सकृदभिधारयेत् आपधयो
वै प्रियङ्गव ओषधिव्येष पशून् प्रतिष्ठापयति इति । यदि
प्राष्टपि यजेत सकृदुपस्तृणीयात् द्विरभिधारयेत् हव्यैव
पशून् अभिजिघर्त्ति इति, उपस्तरणमन्यत् तत्र निधा-
पयितुं क्रियते, परार्थेन एव तत्र शब्दार्थः, न ग्रहणमात्रं,

ग्रहणेनान्यस्याधिकरणसंस्कारे उपस्तृणाति इति शब्दो वर्तते । तथा, अभिधारयति इति न ग्रहणमात्रम् अभिधारणम्, अन्यस्याभिमुखेनाभिधारयति इति गम्यते, सोऽन्य आज्यसंयुक्तः कथं स्यात् इति । तदुपस्तरणाभिधारणशब्दाभ्यां दधि प्रधानभूतं गम्यते, आज्यमपि तस्य गुणभूतम् । तस्माद्दध्न एवोपलक्षणं कर्तव्यं न आज्यस्येति ।

अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थे व्यपदेशे भक्त्या

संस्कारशब्दः स्यात् ॥५७॥ (द्वि० पू० नि०)

अपि वा नैतदेवं, दधि प्रधानं, तदुपलक्षयितव्यम् इति । आज्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् यागसम्बन्धात्, पृषदाज्ये नानुशैलान् यजति इति, यत् तेनोपस्तृयते तत्र दधं निष्पद्यते, तच्चैवावत्तं भवति, दधि चोपस्तृयते, तत्र शब्दात् आधेयस्याधारसंस्कारोऽवगम्यते दधिसंस्कारः, न तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दध्नः, प्रत्यक्षा तु चित्रता निर्वर्त्यमाना लक्ष्यते, तथा च प्रयोजनं, पृषदि तदाज्यं श्रूयते । न च, यागे दधि करणं भवितुमर्हति वाक्यप्राप्तम् आज्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि, तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव, ततो दधिग्रहणं भविष्यतीति अर्थादाधेयाधारसम्बन्धे उपस्तरणमिव तद् भवतीति भाक्त उपस्तृणातिः प्रयुक्तः, तथाभिधारयतिः । तस्मात् सक्तद् द्विरित्येतस्य गुणम्याग्यं व्यपदेशे भक्त्या एव संस्कारशब्द उपस्तृणाति, अभिधारयति, चोपविष्वेच पशून् प्रतिष्ठापयति, हृष्ट्यैव पशून् भिज्जिवत्ति इति च । तस्मात् आज्यपा निगमा एव भवेयुरिति ।

अपि वाख्याविकारत्वात् तेन स्यादुपलक्षणम् ॥

५८ ॥ (तृ० पू०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः, न आज्यवा निगमा भवेयुः, पृषदाज्यपानिति वक्तव्यम् । कुतः ? । आख्या विकार एव भवति, दधिसर्पिषोरच सस्रगं क्रियते, तत्र यो गुणः उपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्टस्य आख्याविशिष्टो भवति पृषदाज्यम् इति, तथा रागः खाडवः सुरा इति । तत्र हि उपचरितमेक शब्द उपलक्षयामः । उपचाराच्च अभिधानाभिधेयसम्बन्धो गम्यते, तेन च यागनिवृत्तिः श्रूयते, पृषदाज्येनानुयाजान् यजति इति । तस्मादेव-
मुपलक्षयितव्यं, पृषदाज्यपानिति ।

न वा स्यात् गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥ (तृ० पू० नि०)

नैतदेवं स्यात्, संसृष्टस्य रागवत् पृषदाज्यशब्दो वाचक उपचारादिति । 'सत्यमुपचरितोऽयं तत्र, स तूप-
चारो लोकादेवावगतः, स गुण आज्ये भवतीति गम्यते ।
कुतः ? । आज्यशब्दः सर्पिषो वाचकः । पृषच्छब्द-
विचित्रस्य, तद्यथा पृषद्रज्जुः पृषन्मणि पृषन्मृग इति । तयो-
रुचरितयोश्चिदाज्याभिधानं गम्यते, तस्मात् तत्रैव न
उपचार उपपन्नः । अतयाज्यस्यैव उपलक्षणं विचित्रमविचि-
त्रं वा आज्यम् आज्यशब्देनाभिधीयत एवेति ॥ (१० । ४ ।
२६ अ०) ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमा-
ध्यायस्य चतुर्थे पादे ॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ५ पादः ।

एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणम् ।

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणोष्वागमवदन्यलोपः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०)

द्यावापृथिवीयमेककपालम्, आश्विनं द्विकपालं, वैष्णवं
त्रिकपालम् इत्यादि एकदेशवचनम् । समस्तवचनमपि
भवति, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् इति । तथा द्विरा-
त्रेण यजेत, त्रिरात्रेण यजेत, चतुरात्रेण यजेत, पञ्चरात्रेण
यजेत, षड्रात्रेण यजेत, सप्तरात्रेण यजेत, अष्टरात्रेण यजेत,
नवरात्रेण यजेत, दशरात्रेण यजेत, एकादशरात्रेण यजेत
इत्येकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति, द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेत् । तथा, एकां सामिधेनीमन्वाह तिस्रः
सामिधेनीरन्वाह इति एकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि
भवति, पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह इति । तद्वत् सशयः,
किं सर्वेष्वेव आद्योपादानम् अन्यलोपय, नत विकल्पः ?
इति । किं प्राप्तम् ? । आनुपूर्व्यवतां क्रमवताम् एक-
देशग्रहणे ब्रूमः, अन्यलोपः आद्योपादानश्च इति ।
किंकारणम् ? मुख्यमाद्य, लघन्यम् अन्यं, मुख्यलघन्ययो-

रन्यतरस्मिन् लोप्यो जघन्यो लुप्येत, मुख्यो हि अनुयङी
तव्यः । तदुक्तं, मुख्यं वापूर्वबोदनाल्लोकवत् इति ।
आगमवत् यथा, समाजेषु समासेषु च ये आगन्तव्यो
भवन्ति, ते पूर्वोपविष्टान् अनुपमृद्यैव निविशन्ते, एव
निहापि दृष्टव्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु०)

इतश्चाद्योपादानमन्त्यलोपश्च इति । कुतः ? ।
लिङ्गमध्येव भवति, लुप्येत वा एतत् पष्ठमङ्गो यत् पञ्चा-
हानुपयन्ति, लुप्येत वा एतत् पष्ठं कपालं यत् पञ्च
कपालं निर्धेयन्ति इति पष्ठस्य लोपं दर्शयति, न
प्रथमस्य ।

विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥ (पृ०)

नैतदस्ति, आद्योपादानम् इति, किन्तु हि विकल्पः ।
आद्यमन्त्यं वा उपादातव्यम् इति । कुतः ? । सम-
त्वात्, समो हि 'अन्त्यलोप आद्यलोपेन, न हि आदि-
लोपे श्रुतिः, नो खल्वपि अन्त्यलोपे । मुख्ये जघन्ये वा
उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति, न हि विशेषश्रुति-
रस्ति, मुख्यमुपादातव्यमिति तस्मादनियम इति ।

क्रमादुपजनोऽन्ती स्यात् ॥ ४ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, समाजेषु समासेषु आगन्तुर्जनो यथा
वाग्वाहान् अनुपमृद्यैव निविशते एवमिहापि इति । युक्तं.

महाम्बुवेराक्रान्ते देशे आगन्तुर्जनो असम्भवादन्ते निविशते,
इह तु अनान्तान्ते चिन्त्यते, के प्रथममाक्रमेयुरिति ।
तेनात्र न केषाञ्चित् क्रमो विरुद्ध इति ।

लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तत् वचनम् ॥५॥

(आ० नि० २)

अथ यस्मिन्नुक्तं, नृप्येत वा एतत् पठमहः इति
पठस्य लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति । तद् अविशिष्टं
विकल्पेऽपि, सङ्ख्याया हि पठमिति पूरणवचनं भवति,
यस्मिन् कास्मिंश्चिदपगते येन प्रथमेन मध्येन अन्त्येन वा
सङ्ख्या पूर्यते, तत् पठम् । यथा पठो भ्रातृणां न दृश्यते
इति, कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वात्
वचनादन्त्यविधिः स्यात् ॥६॥ (पू० नि०)

वाग्यः 'पञ्च व्यावर्त्तयति, आदितः प्रवृत्तिः भवितु
महेति । कुतः ? । आरम्भस्य तदादित्वात्, आरम्भो हि
तेषाम् आनुपूर्व्यवताम् आदितो न्यायः, पूर्वेषु हि उप-
क्रान्तो द्वितीयादिः कर्त्तव्यः, स इह प्रथममेव क्रियमाणः
अनुपक्रान्तः केनचित् क्रियेत, पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाण
उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति, यः पुनराद्यः पदार्थः सो
ऽनुपक्रान्त एवान्येन कर्त्तव्यः, तस्मिन्नेव प्रथममुपादीय-
माने न अनुपक्रमदोषो भविष्यति । तस्मात् सर्वत्रैव,

ये क्रमवन्तः आरब्धव्याः, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति ।

अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपमम्प्राप्तं, न च विरोधी ऽस्ति तदादिषु कृतेषु, अस्यानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां, लोपो न विरुद्धः । तस्मादाद्योपादानमन्त्यनोपपद्य इति । अथैवं न्यायेन प्राप्ते, यत्र वचनं भवति, तत्रापनीयं मध्यममपि, विधिर्भवति । यथा, अगवर्हिषः प्रयाजान् यजति । अगवर्हिषावनुयाजौ यजति इति । विना वचनेन, अन्त्यनोप एव न्याय्य इति ॥ (१० । ५ । १ अ०) ॥

एकत्रिके आद्ये तृप्ते गानाधिकरणम् ।

एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां श्रुति-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥ (पृ०)

अस्ति एकत्रिकः क्रतुः, अथैव एकत्रिकः । तस्यैकस्यां यद्विष्णवमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छसिनः । एकस्यामक्षावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति । तदत्र माध्यन्दिने पवमाने संशयः, किं तृचाद्यासु गानं कर्तव्यम्, उत आद्ये तृप्ते ? इति । किं प्राप्तम् ? एकत्रिके क्रतौ माध्यन्दिने पवमाने तृचाद्यासु स्तोत्रिणासु गानं स्यात् । कुतः ? । छन्दसा श्रुतिभूतत्वात्, श्रुतिभूतानि हि धीणि छन्दांसि प्रकृतौ, त्रिच्छन्दा आवापः, माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चमा-

मेति, तानि इह चोदकेनैव प्राप्तानि । तानि एवमुप
सहर्तुं शक्यन्ते, यदि त्वचायासु गानम् । तस्मात् त्वचा-
यासु इति ।

आदितो वा तन्नायत्वादितरस्यानुमानिक-
त्वात् ॥ ८ ॥ (सि०)

वाक्यदः पक्षं व्यावर्त्तयति, आद्ये त्वचे गानं कर्त्तव्यम् ।
एष हि न्यायः, क्रम एवम् अनुगृहीतो भवति । इतरस्य
छन्दोऽनुपपत्त्यस्य प्राकृतत्वादिह आनुमानिकत्वं भवति ।

आह, ननु क्रमोऽपि प्राकृतत्वादानुमानिकः । उच्यते,
उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुपपत्तिरप्युच्यते ।
कथम् ? । तत्र हि प्रथमे गायत्रे छन्दसि अभिनिर्हृते
द्वितीया स्तोत्रोद्या प्रारब्धा, प्रथमारभ्येण हि पदार्थः
क्रियमाणः उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति । अप्रवृत्ते कस्मि-
यित् पदार्थे सर्वे वैकल्पिक प्राप्नोति, न प्रवृत्ते । प्रवृत्ते
हि ततोऽन्यदग्रतत्वादप्राप्तम् । प्रारब्धस्य च क्रिया प्राप्ता,
तस्यामवस्थायां उभयप्राप्त्यभावादविकल्पः । अत्र किं
तदेव प्रारब्धं परिसमाप्यताम्, अथान्यत् अप्राप्तमारभ्य-
ताम् इति । तत् परिसमाप्यन् श्रुतं करोति, परित्यजन्,
श्रुतं जहाति इति प्रारब्धं परिसमापनीयं गम्यते । अचे-
टानीं तस्मिन् निर्हृते वैकल्पिकं कृतार्थत्वादप्राप्तं, तस्मात्
क्रमानुपपत्तिरन्याया न छन्दोऽनुपपत्तिरिति ।

तत्राह, ननु गायत्रेण छन्दसा पूर्वे क्रियमाणेन उत्तर
काले चैष्टुभमप्युपक्रान्तं भवति । उच्यते, सत्यमुपक्रान्तं

भवति, न तु द्वितीयां तृतीयामकृत्वा । अत्र तयोः पूर्णे
 त्वे नैव छन्दसां प्रयोजनम् । तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्व्या
 स्तोत्रीयया उत्तरयोः स्तोत्रीययोः क्रमस्य, क्रमानुग्रही
 व्याघात छन्दोऽनुग्रह इति ।

यथानिवेशञ्च प्रकृतिवत् सङ्ग्रामात्रविकारत्वात्
 ॥ ६ ॥ (यु०)

इत्याद्ये त्वे गेयम् इति । कुतः ? १ । यथानिवेश
 प्रकृतिवत् शब्देन प्राप्तासु स्तोत्रीयासु तिसृषु माध्यन्दिनः
 इति सङ्ग्रामात्रस्य प्रत्यास्त्रायो न क्रमस्य । आह, ननु
 यथा क्रमस्य न प्रत्यास्त्रायः, एवं छन्दसामपि । उच्यते,
 सत्यम् एवम् एतत्, मुख्यसु क्रमानुग्रहः, जघन्यः छन्द-
 साम् । तस्मादपि आद्ये त्वे गातव्यमिति ॥ (१०।५।२५०) ॥

एकसावधि धूर्गात्ताधिकरणम् ।

त्रिकस्तृचे धुर्य्ये स्यात् ॥ १० ॥ (पृ०)

अस्ति एकत्रिकः क्रतुः, अथैष एकत्रिकः । तस्य
 एकस्यां यद्विषयमान, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां
 मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छा
 वाकस्य तिसृषु माध्यन्दिन पवमानः इति । सन्ति तु
 धुरि मामानि । तेषु संशयः, किं, त्वे गेयानि, उतै
 कस्याम् ऋचि ? इति । किं प्राप्तम् ? त्रिकः स्तोमः त्वे

म्यात् धुरि सामसु । एव त्वचप्रापकयोदकोऽनुग्रहीयते ।
तस्मात् त्वचे गेयमिति ।

एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

(सि०)

एकस्या या ऋचि गेय, स्तोमस्य हि तत्रावृत्तिधर्मता
भवति, वचनप्रामाण्यात्, इदं भवति वचनम् आहृतं धूर्णु
शुवते, पुनराहृतं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति । किमिव वचनं न
कुर्व्यात् । तस्मात् धुरि सामसु एकस्यासृष्टि गेयमिति ॥
(१० । ५ । ३ अ०) ॥

५ दिरावादिषु दग्ग्रावस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणम् ।

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः

स्यात् ॥ १२ ॥ (सि०)

मन्ति दिरावाद्यो भङ्गर्गणाः, दिरात्रेण यजेत इत्येव
मादयः । तेषु किं छात्स्त्रस्य द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तते,
उत प्रायणीयोदयनीयो यर्जयित्वा दग्ग्रावस्य • इति । किं
प्रातम् ? अविशेषात् छात्स्त्रस्येति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, चोदनासु तासु प्रायणीयोदयनीययो
पूर्वत्वेनामन्त्रात् दग्ग्रावस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तते । केन
हेतुना ? । लिङ्गेन विध्यन्ता नियम्येत । किं निब्र
भवति ? । एवमाह, यत् पयसं तत् द्वितीयं यत् द्वितीय

तत् तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छति इति । एवं प्रापयति, यत् प्रथमं हिराचस्य, तत् द्वितीयं द्वादशाहस्ये गायत्रम् । यत् द्वितीयं हिराचस्य, तत् तृतीयं चैटुभं जगतीमन्तर्गच्छति इति षड्विंशतितृतीयं जागतम् अष्टः अन्तरीयमाणं दर्शयन् दशरात्रस्य प्रवृत्तिं दर्शयति । यत् प्रथमम् इति हिराचस्य वादः, प्रकरणात् । तत् तृतीयम् इति द्वादशाहस्य, हिराचै तृतीयाभावात् । अपि चेदमपरं लिङ्गं, गायत्रं प्रथमम्- षष्ठैटुभं द्वितीयं जगतीमन्तर्गच्छति इति, अन्तराये षड्विंश- तृतीयं जागतं दर्शयति । तस्मात् दशरात्रस्य प्रवृत्तिः ।

प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात् ॥ १३ ॥ (उप०)

हिराचस्य यजेत इति रात्र्यशब्दः, इहापि दशरात्रः इति स एव, तदेतस्मात् प्रकृतिलिङ्गात् दशरात्रस्य विध्यन्त इति प्राप्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ (१० । ५ । ४ अ०) ॥

सप्तभिराधुनोति इत्यादिनाधी भूतनाद्यर्थाणां मन्त्राणां निश्चयेनोपादानाधिकरणम् ।

अपूर्वास्तु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासा-
मर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

अग्नौ तु प्राधूननार्था मन्त्राः, वेगीनां, त्वापममा- धूनोमि इत्येवमादयः, तान् प्रकृत्य श्रूयते, सप्तभिराधुनोति इति । तथा अग्नौ वपनार्था मन्त्राः, या ओषधीः इत्येव- मादयः, तानपि प्रकृत्य श्रूयते, चतुर्दशभिर्वपति इति ।

तत्र संशयः, किमाद्योपादानम्, उत अनियमः ? इति ।
किं प्राप्तम् ?, आद्योपादानम्, आदितो वा तद्व्यायत्वात्
(८८०) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु अप्रकृतिपूर्वि-
कासु श्रूयमाणासु ब्रूमः, विकल्पः स्यात्, एवं सर्वासां
सङ्ख्यानाम् अर्थवत्त्वं भविष्यति । आद्योपादाने हि
केषाञ्चिन्नन्त्राणामुत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात् । गम्यते च
ताभिर्वर्पनं, प्रकरणात्, या हि प्रकृतिपूर्विका भवन्ति,
तासां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्ता, आनर्थक्येन च कारणेन
सुख्यातिक्रमः सङ्ख्यायाः ॥ (१० । ५ । ५ अ०) ॥

विह्वलस्तोमकैः प्राकृतानां सामानागमाधिकरणम् ।

स्तोमविह्वलौ प्राकृतानामभ्यासेन सङ्ख्यापूरण
मविकारात् सङ्ख्यायां गुणशब्दत्वादन्वस्य
चाश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥ (पृ०)

इह विह्वलस्तोमकाः क्रतय उदाहरणम्, एकविशेना
तिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेन ओजस्ताम, त्रय-
स्त्रिणवेन प्रतिष्ठाकामम् इति । तत्रायं संशयः, किं प्राकृ-
तानां सामानागम्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्या, उत अप्राकृता-
नामागमेन ? इति । किं प्राप्तम् ? अनियमः, अविशे-
षात् । इति प्राप्ते ब्रूमः, स्तोमविह्वलौ अभ्यासेन सङ्ख्या

पूयते, एव हि प्रकृतग्रहणम्, इतरथा अप्रकृतक्रियेति ।
 सङ्गा हि प्राकृतानां प्रधानभूतानां साक्षां गुणभाविनी-
 च्यते, न प्राधान्येन । न चान्यत् सामद्रव्यं श्रुत्या विधी-
 यते, यावांश्च श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषः, तावान् अश्रुतकल्प-
 नायाम् । तस्मादभ्यसितव्यानि प्राकृतानि सामानि, यथा
 धुरि सामानीति ।

आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥

(सि०)

वाक्यार्थः पक्षं व्यावर्त्तयति । अप्राकृतानां साक्षां
 आगमेन सङ्गा पूरयितव्या इति । कुतः ? । अभ्यासो
 न हि श्रूयते, एतावत् श्रूयते, एकविंशेनातिरात्रेण प्रजा
 कामं याजयेत् इति, यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावान्
 श्रुतकल्पनायाम् ।

ननु आगमोऽपि न श्रूयते । उच्यते, सम्यक्स्मिन् श्रूय-
 माणे आगमो न्यार्थः, एवमागमपूरिता सङ्गा समञ्जसा,
 भविष्यति, इतरथा अभ्यासपूरिता असमञ्जसा स्यात् ।
 तस्मादागमेन पूरयितव्येति ।

सङ्गायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् ॥ १७ ॥ (यु० १)

इतयागमेनेति । कुतः ? । पृथक्त्वनिवेशिनी हि
 सङ्गा, यथा अष्टौ वटा इति, अभ्यासेनापृथक् स्यात् ।
 तस्मादागमेन पूरयितव्या इति ।

पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥ (यु० २)

इतद्यागमेनेति । कुतः ? पराक्शब्दो हि भवति,
पराक् वहिष्यमानेन सुवन्ति इति । स च अनभ्यासस्य
वाचकः, यथा पराचीः सामिधेनीरन्वाह इति अनभ्यस्ता
इति गम्यते । तस्मादपि आगमः ।

उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥ (यु० ३)

इतद्यागमः, एवमुक्तस्याधिकारो भवति । किमिदम्
अविकारः इति ? अपुनर्वचनं, तत्र जामितादीषो न
भविष्यति, अभ्यासे हि स स्यात्, जामि वा एतद्यज्ञस्य
क्रियते यदेकं भूयः क्रियेत इति ।

अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०)

इति चेत्, इति पुनर्यदुक्तम् आगमोऽपि नैव श्रूयते
इति, तत् परिहर्तव्यम् ।

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥

(आ० नि०)

अर्थेन सामानि चोद्यन्ते । कृतमेनार्थेन ? एकविं-
शेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् इत्येवमादीनां वाक्या-
नामर्थेन इति, न हि अनागम्यमानेषु सामसु एताः मन्त्राः
सामञ्जस्येन सम्भवन्ति, तस्मात् अर्थचोदितानाम् इदं परि-
माणमासनं कृत्वा कृतार्थः शब्दः एकविंशेन अतिरात्रेण

प्रलाकामं याजयेत् इति अग्नेप्राप्तमागम न शक्नोति वार-
यितुम् । तस्मादागमेन पूरणमिति ।

आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥ (यु० ४)

इत्यागम इति पश्यामः, आवापवचनं हि भवति,
वीणिं ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्रीं वृद्धती अमुं दृष्ट्वा, अत्र
हि एवावपन्ति, अत एवोदपन्ति इति । एतत् अभ्यासे
नावकल्पते । तस्मादप्यागम इति ।

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥ (यु० ५)

इत्यागमः । कुतः ? । साम्नां हि एवमुत्पत्तिरर्थ-
वती भवति—

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश ।

माह्वानि सरहव्यानि यानि गायन्ति सामगाः ।

अशीतिशतमाग्नेयं पवमानं चतुःशतम् ।

ऐन्द्र स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः ॥ इति ।

इतरथैषां साम्नां उत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादपि
आगमः इति ।

धूर्येष्वपीति चेत् ॥ २४ ॥ (आ०)

अथ यदुपवर्णितं, यथा धूरि सामन्विति, तत् परि-
हर्तव्यम् ।

नावृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥ (आ० नि०)

नैतदेव युक्तं, धूरि सामसु आवृत्तिधर्मकाणि हि तानि,

वचनप्रामाण्यात् । इदं तत्र वचनम् आहृतं धूर्तं सुवते,
 पुनराहृतं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति, वचनात् तत्र क्रियते । तद्व-
 दिह वचनं नास्ति, तस्माद् विषममेतदुपवर्णनम् । अत्र
 आगमेन सङ्गा पूरयितव्येति सम्यगेतदिति ॥ (१० ।
 ५ । ६ प०) ॥

वहिष्यमाने ऋगागमाधिकरणम् ।

वहिष्यमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ ३६ ॥

विहृदस्तीमकेषु क्रतुषु संशयः, वहिष्यमाने किं
 साम्नाम् आगमः, अभ्यासः ? इति । पूर्वेषु न्यायेनागमः
 इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, वहिष्यमाने तु नैवम्, ऋगागमः
 तत्र इति । कुतः ? । सामैकत्वात् । कथम् ? । यत्
 उत्तरयोः एवमानयोर्मृचाय लघाय हिङ्गरोति । अथ
 कस्माद् वहिष्यमाने सकृदेव हिङ्गरोतीति ? । एकं हि
 तत्र सामेति ब्रूयात्, स्वारमेव गायत्रम् इति वचनात्,
 सामैकत्वे 'ज्ञाते ऋगागमेन सङ्गा पूरयितव्येति, मामापि
 अभ्यसितव्यमिति ॥ (१० । ५ । ७ प०) ॥

सामिधेनीयसिद्धान्तानामभिधेनीयसिद्धान्तानामधिकरणम् ।

अभ्यासेन तु सङ्गापूरणं सामिधेनीयसिद्धान्त-
 प्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥ (पु०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र काम्याः सामिधेनीकन्याः
 एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, चतुर्विंशतिमनु
 ब्रूयात् ब्रह्मवर्चसकामस्य, एकविंशतिश्चानुब्रूयात् अत्र
 कामस्य, द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, षट्त्रिंशति-
 मनुब्रूयात् पशुकामस्य इत्येवमादयः । तत्रायमर्थः सांश-
 यिकः, किं सामिधेनीष्वागमेन सद्ग्रा पूरयितव्या, उत
 अभ्यामेन, उत यावदुक्तमभ्यस्य शेषमागमेन ? इति । किं
 प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेनागम इति । अपि च अविशेषो-
 ऽर्थः, अभ्यासेन हि पूर्यमाणा न सामन्त्रस्येन स्यात्, तस्मा-
 द्वागम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अभ्यासेन तु सद्ग्रापूरणम् इति ।
 तुगष्टः पञ्चव्यावर्त्तकः, नागमः किन्तुहि अभ्यासः ।
 कुतः ? । अभ्यासप्रकृतित्वात्, प्रकृतौ अभ्यामेन सद्ग्रा
 पूरिता, विः प्रथमामन्वाह चिरुत्तमाम् इति । कथम् ? ।
 पञ्चदश सामिधेन्यः इति श्रुतिः, एकादश च समान्वाताः ।
 तत्र अभ्यामेनागमेन या सद्ग्रायां पूरयितव्याया अभ्यास-
 ऋक्तः, विः प्रथमामन्वाह, चिरुत्तमाम् इति, अनेन निय-
 मेन प्रथमोत्तमयोरभ्यासः कर्त्तव्य इति, यावत्कृत्वस्तयोर-
 भ्यामे क्रियमाणे पञ्चदशमद्ग्रा पूर्यते, तावत्कृत्वोऽभ्यमित-
 व्यम्, इत्येतदभिप्रायं चित्, तथा हि दृष्टार्थता, चिसद्ग्रा
 भिप्राये अदृष्टं कर्त्तव्यं भ्यात् । तस्मादिहापि तत्प्रकृतित्वात्
 यावत्कृत्वोऽभ्यस्यमानयोर्ययोद्विता सद्ग्रा पूर्यते, तावत्
 कृत्वोऽभ्यमितव्यम् इति ।

अविशेषात् नेति चेत् ॥ २८ ॥ (आ०)

इति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम् ।

स्यात् तद्वर्मेत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत आ सङ्ख्यापूर-
णात् ॥ २६ ॥ (आ० नि०)

स्यात् अभ्यासः । कुतः १ । प्रकृतिधर्मत्वं हि
विकृतैः, तस्मात् आ सङ्ख्यापूरणात् अभ्यसितव्यम् । एवं
प्रकृतिवत् कृतं भविष्यति, चोदकानुरोधेन अभ्याससाम-
न्वस्यम् अभ्युपगन्तव्यम् । तस्मादभ्यास इति ।

यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥ (मि०)

वाच्यः पक्ष व्यावर्त्तयति । नैवम्, आ सङ्ख्यापूरणात्
प्रथमोत्तमे अभ्यसितव्ये इति, यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टा
नामागमेन पूरयितव्या सङ्ख्येति । कुतः १ । कृतपरि-
माणत्वात् अभ्यासस्य, कृत हि अभ्यासस्य परिमाणं, त्रि-
प्रथनामन्वाह, चिरुत्तमाम् इति, विसङ्ख्या चाभ्यामेन
विवक्षिता, न पूरणी सङ्ख्या, तथा श्रुतिः परिगृहीता
भ्यात्, इतरथा लक्षणा ।

अथ यदुक्तं, दृष्टार्थता चेवं भवति इति । नेतदेवम्,
आदत्तेष्वो हि त्रित्वानुरोधः, द्विचतुष्केणापि हि सङ्ख्या
पूर्यते, तथापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासोऽनुष्ठेयः, तेन सङ्ख्या
पूरयितव्येति । इहापि तेनैव अभ्यामेन सङ्ख्या पूर्यते,
भवति हि मोऽप्यत्र सङ्ख्यापूरणः, प्रकृतौ प्रथमोत्तमे च
त्रिरभ्यस्ते, सङ्ख्या च पूरिता । इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यं,
प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यसितव्ये, सङ्ख्या च पूरयितव्या, न

प्रकृतावैष शब्दार्थो गम्यते, अनेनाभ्यासेन सह्या पूरयितव्येति । अभ्यासः कर्त्तव्य इति वचनादेवगम्यते, सह्या पूरयितव्येति सामर्थ्यात् । सा च प्रकृतौ अर्थादनेन पूरिता, यद्यर्थात् कृतः, न स चोदनार्थः । तस्मात् न, अनेनाभ्यासेन सह्या पूरयितव्येति चोदक आह । एवं चेद् यावदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागम इति ।

अधिकानाञ्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ (यु०)

इत्यागम इति, अधिकदर्शनं हि भवति, न जगत्या परिदध्यात्, यज्जगत्या परिदध्यात् तच्छब्दांसि गमयेत्, त्रिष्टुभा परिदधाति इति, अभ्यासे च जगतीपरिधानागदा नावकम्पते । तस्मादप्यागम इति ।

कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यामि, यावदुक्तमभ्यस्य अधिका आगम वेदिति, धुरि सामकर्मस्वपि एवमेव स्यादिति ।

न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, धुरि-सामकर्मसु युक्तम् । चोदितस्तत्राभ्यासः, आहृतं धूर्तुं सुवते, पुनराहृतं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति । इह तद्वचनं नास्ति, तस्माद्यावदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन सह्या पूरयितव्येति ॥ (१० । ५ । ८ अ०) ॥

षोडशिनो प्राकृतत्वाधिकरणम् ।

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृतस्त्रविधानात् ॥

॥ ३४ ॥ (पू०)

अस्ति षोडशी, ज्योतिष्टोम प्रकृत्याग्रातः, य एव विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना, परास्य आढव्यो भवति इति । तत्र संग्रहः, किमेव प्राकृतः, वैकृतः ? इति ? कथम् ? । प्राकृतः, ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य आग्रा-
नात्, वैकृतो विकृतौ वचनात्, मध्यमेऽहंस्तिरात्रस्य गृह्यते इति । प्रकृतावपि वचनमस्त्येवेत्याशङ्क्य, अग्निष्टोमे राज-
न्यस्य गृह्णीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्य इति, विकृतावपि वच-
नसामर्थ्यात् विकृतो अतिरात्रे स्यादित्याशङ्कते । प्रकृता-
वाग्राणात्, प्रकृतौ च अतिरात्रस्य भावात् प्राकृतः इत्या-
शङ्का । तस्मात् संग्रहः ।

किं प्राप्तम् ? षोडशिनो वैकृतत्वं स्यात् । कुतः ? ।
तत्र कृतस्त्रविधानात्, विकृतावसौ कृतस्त्रो विधीयते ।
कथम् ? । य एव विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णीत इत्यभिधाय
मध्यमेऽहं स्तिरात्रस्य गृह्यते इति विधीयते । प्रकरणञ्च
वाक्यं वलीयः । एवं वाक्येन प्रकरणे बाधिते, अतिरात्रे
ब्राह्मणस्य इति वचनं वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते, तेन
यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधानादिकृतावसौ न कृतस्त्र
आग्रातः, तथापि कृतस्त्र एव विकृतो विहितो भवति ।
तस्मात् विकृतिषु परिगणितासु षोडशी गृहीतव्यो न
प्रकृताविति ।

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ (यु० १)

इतश्च वैकृत इति । कुतः ? ।— "प्रकृतौ अभावो दृश्यते ।
कथम् ? । हे संसृतानां विराजमतिरिच्येते इति अभावे
षोडशिनः, हे स्तोत्रीये विराजमतिरिच्येते इति वर्णित
द्वितीयेऽध्याये (२ । ४ । २६ सू०) । तस्मादपि वैकृतः
षोडशीति ।

अयञ्जवचनाच्च ॥ ३६ ॥ (यु० २)

इतश्च वैकृतः स्यात्, एवं हि भवति वचनं, न षोडशी
नाम यत्रोऽस्तीत्याहुः इति । न तावत् नास्ति षोडशी
ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ, इदं भवति वचनं, यदि ज्योतिष्टोमे
नास्ति, एवमुपपद्यते । तस्मादपि वैकृत इति गम्यते ।

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥ (मि०)

वाग्वद्ः पक्ष व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति वैकृतः षोडशीति,
प्राकृतः स्यात् । कुतः ? । प्रकृत्यां हि ज्योतिष्टोमे
आश्नातः, प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमेनैकवाक्यता स्यात्, सा
विकृतावप्युच्यमानस्य नापैति । न हीदं वचनं, प्रकृतौ
प्रतिषेधकं, किन्तर्हि विकृतावुपदेयकमे । तस्मात् प्रकृतौ
शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोडशी भवितुमर्हति इति ।

अपि च न केवलं प्रकरणमप्य साधकं, किन्तर्हि
वाक्यमपि तथेति, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादतिरात्रे
ब्राह्मणस्य इति । न चेदं प्रकृतौ सम्भवत् वैकृतेऽतिरात्रे
शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ।

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (यु०)

प्रकृतौ भवति दर्शनमस्य षोडशिनः, तिस्रः सस्रुताना
विराजमतिरिच्यन्ते इति, उक्तमेतत् षोडशिनि गृह्यमाणे
तिस्रणां स्तोत्रीयाणां दर्शनमवकल्पत इति । तस्मात्
प्राकृतः षोडशीति ।

आम्नातं परिसङ्ख्यार्धम् ॥ ३९ ॥

(आ० नि० १)

अथ यदुक्तं, वैकृतस्तत्र कृतस्रविधानादिति, तदुक्तं,
प्रकृतावप्रतिषेधक तद्वचनमिति । अथ चादकेन प्राप्तौ
किमर्थं पुनरुच्यते इति । अविशेषेण हि तद्वचनं प्रकृताय
भिधाय अग्निष्टोमे राजन्यस्य, ब्राह्मणस्य चातिरात्रे इति
वाक्ये नोक्तं, तद्विकारार्थमेवं प्राप्नोति परिसङ्ख्यानं, तदर्थं
सुच्यते, अनतिरात्रेऽप्यनग्निष्टोमेऽपि कथं गृह्येत ? मध्य
मेऽह्निरात्रस्य गृह्यते इति ।

उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥ (आ० नि० २)

अथ यदुक्तं, प्रकृतौ षोडशी न दृश्येते, हे सस्रुताना
विराजमतिरिच्येते इति, तदुक्तम् । अभावदर्शनात् वैक
ल्पिकः षोडशी, न विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेकः इति ।

गुणादयज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥ (आ० नि० ३)

अथ यदुक्तम्, अयन्नयचनात् न प्रकृतौ षोडशीति,
तदुक्तं, श्रितत्वात् प्रकृतौ गृह्यत इति । कथं त्वयन्नयच

नम् ? । वैकल्पिकत्वात्, पक्षे सः यज्ञो नास्तीति भक्त्या
अयञ्च इत्युच्यते । तस्मात् प्राक्ततः योडशीति । प्रयोजनं,
पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ॥ (१०।१।८.अ०) ॥

आययणादेव योडशिन्यधिकरणम् ।

तस्याययणाद् यज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ (सि०)

अस्ति योडशी, य एव विद्वानेतं योडशिनं गृह्णाति,
भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति इति । तत्रायमर्थः
समधिगतः, प्राक्ततः योडशी इति । अथेदानीम् इदं
मन्दिह्यते, किमसौ आययणादुक्त्याश्च यज्ञीतव्य इति, उत,
आययणादेव ? इति । किं प्राक्तम् ? । तस्याययणात्
यज्ञेयम् । कुतः ? । वचनात्, आययणात् गृह्णाति योड-
शिनम् इति ।

उक्त्याश्च वचनात् ॥ ४३ ॥ (पूर्व०)

गृह्णीम एतत्, आययणाद् यज्ञीतव्यः योडशी इति,
किन्तु उक्त्याश्च यज्ञीतव्यः । कुतः ? । वचनात् वचन
मिदं भवति, उक्त्यात् गृह्णाति योडशिनम् इति, किमिदं
वचनं न कुर्यात् । तस्मादुक्त्याययणाभ्या यज्ञीतव्य इति ।
(१०।५।१०.अ० पूर्व०) । तदेतत् अपर्यवसितं तिष्ठतु
तावत्, अथ इदानीमेतच्चिन्त्यते,

तृतीयसवन एव षोडशग्रहणाधिकरणम् ।

• तृतीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ४४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र श्रूयते, यः षोडशी गृह्यते इन्द्रियमेव वीर्यमात्मं धत्ते इति । तत्र सग्रयः, किं सवने-सवने ग्रहीतव्यः, उत, तृतीयसवने ? इति । किं प्राप्तम् । सवने सवने इति । कुतः ? । प्रतिसवनं हि श्रूयते, गृह्णाति षोडशिनम् इति । शब्दलक्षणे च कर्मणि शब्दो नः प्रमाणम् । तस्मात् सवने-सवने षोडशी गृह्यते इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तृतीयसवने स्यात् अस्य ग्रहणम् इति । कुतः ? । वचनात्, भवति हि वचनं, तृतीयसवने आययथात् गृह्णाति षोडशिनम् इति, वचनं नः प्रमाणं, तस्मात् तृतीयसवने ग्रहीतव्य इति । अथ यदुक्तं, प्रति-सवनं षोडशग्रहणम् इति, तृतीयसवनग्रहणमुत्पद्ये तत् । कथम् ? । प्रातःसवने गृह्यः तेजो वै प्रातःसवनं, तेजस एव वज्रं निर्गमितीति । माध्यन्दिने सवने गृह्यः, तेजो वै माध्यन्दिनं सवनं, तेजस एव वज्रं निर्गमितीति । तृतीयसवने गृह्यः, पशवो वै तृतीयसवनं, पशुभ्य एव वज्रं निर्गमितीति । यत् प्रातःसवने गृह्येयात् वज्रं उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत । यस्माध्यन्दिने मध्यतः, वज्रं निहन्यात् । तृतीयसवने गृह्यः, तत् सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति न पूर्वं सवने प्रार्त्तिं नीत इति ॥ (१० । ५ । ११ अ०) ॥

अनभ्यासे पराक्षब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥

(१० अधि० पू० यु० १)

स्थितात् उच्यते, इतश्च पश्यामः, उक्त्याश्च ग्रहीतव्य इति । कुतः ? । यत् पराक्षमुक्त्याविगृह्णाति षोडशिनम् इति । उक्त्याविगृह्णातीति, सम्बन्धः, न उक्त्यात् पराक्षम् इति । कुतः ? । अनभ्यासे पराक्षब्दो वर्तते । कुतः ? । तादर्थ्यात्, तादर्थ्यं हि अस्वावगम्यते, पराक्षी-
सामिधेनीरन्वाह, अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाहेति यथा, अनभ्यासवचनः सन् नोक्त्येन सम्बध्यते, न हि भवति सम्बन्धः, उक्त्यादनभ्यस्तमिति, कथन्तर्हि उक्त्याविगृह्णाति तमनभ्यस्तम् इति । तस्मादप्युक्त्याप्रयत्नाभ्यां ग्रहीतव्य इति ।

उक्त्याविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ (१०,

अधि० पू० यु० २)

इतयोक्त्यादपि ग्रहीतव्य इति । कुतः ? । उक्त्या विच्छेदवचनं भवति, विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्त्या यदुक्त्यानि षोडशिनश्च ततः प्रणयन्ति इति, प्रणयतिना सम्बन्धाद्विषयमपादानं दर्शयति । तस्मादप्युक्त्याभ्यां ग्रहीतव्य इति ।

आययणाद्वा पराक्षब्दस्य देशवाचित्वात् पुन-

राधेयवत् ॥ ४७ ॥ (१० अधि० उ०)

आग्रयणात् एव वा ग्रहीतव्यः, नोक्थ्यात् । कुतः ? ।
 यदाग्रयणात् गृह्णाति षोडशिनम् इति वचनात्, न शक्यः
 आग्रयणात् कृत्स्नी गृह्यमाण उक्थ्यात् गृहीतुम् इति ।
 अगतिका ह्येषा गतिः, यत् कृत्स्नसंयोगे मति विकल्प-
 ममुच्यते स्याताम् । सत्त्वां हि गतौ न तौ आग्रयणीयौ
 स्तः । अस्ति चात्र गतिः । कथम् ? । पराकग्रब्धस्य देश-
 वाचित्वात्, दिग्देशकालवचनो हि पराकग्रब्धी भवति,
 तथा सति उक्थ्यात् पराञ्चमिति सम्बन्धो भविष्यति,
 न कृत्स्नसंयोगो विरोक्ष्यते । यथा, पराञ्चमग्न्याधेयात्
 पुनरादधाति इति कालसंयोगे पञ्चमी, नापादाने । एव-
 मिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादप्याग्रयणादेव ग्रहीतव्य इति ।

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥४८॥ (आ०नि०)

अथ यदुक्तं, विच्छेदवचनादपादानदर्शनम् इति ।
 नैतदेव, विच्छेदः स्तोमसामान्यात् भवति, विच्छिन्दन्ति
 वा एतदुक्त्यं यदुक्त्यानि षोडशिनश्च ततः प्रणयन्ति
 इति, एकाविंशस्तोमत्वादुक्त्यविषय इव षोडशी इति,
 तत्र पूर्वयोर्विच्छिन्न एषोच्यते, ततः प्रणयन्ति इति ।
 इयमपि कालसम्बन्ध एव पञ्चमी, नापादाने । तस्माद-
 आग्रयणादेव ग्रहीतव्यः षोडशी ॥ (१० । ५ । १० अधि०
 त्रिपः) ॥

घोडशिग्रहस्य स्तोमशस्त्रताधिकरणम् ।

उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात् सति
हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४९ ॥ (पू०)

घोडशिनि प्रकृते इदमान्नायते, अग्निष्टोमे राजन्यस्य
गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । तन्नायमर्थः सांशयिकः,
किम् अस्तोत्रशस्त्र. घोडशी, उत, सस्तोत्रशस्त्र. ? इति ।
किं प्राप्तम् ? अस्तोत्रशस्त्रः स्यात् । कुतः ? । उक्थ्या-
ग्निष्टोमसंयोगात्, उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगो भवति, अग्नि-
ष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । अग्नि-
ष्टोमसस्ये उक्थ्यसंस्थे च घोडशी ग्रहीतव्य इत्युच्यते ।
एवमग्निष्टोमसस्योऽसौ क्रतुर्भवति, यद्यपि न ग्रही गृह्यते,
यदि च न तत्र स्तोत्रं शस्त्रं वा क्रियते । सति हि स्तोत्रे
शस्त्रे वा घोडशिना स्तोमेन सन्तिष्ठेत । तथाग्निष्टोम-
सस्यो न स्यात्, उक्थ्यमस्य च । तत्रेदं वचनम् उपरुध्येत,
अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति ? ।
अग्निष्टोमविशिष्टे ज्योतिष्टोमे न उच्यते, अग्निष्टोमस्ये
वाङ्म । न हि, यागः स्तुतशस्त्रयोरङ्गं भवति, फल
वत्त्वात् यागस्य, अफलत्वाच्चेतरयोः । अग्निष्टोमस्यासौ
ज्योतिष्टोमसंस्थो अनेन भवति, नान्यथा । तस्मादस्तोत्र-
शस्त्रः स्यात् इति ।

सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०)

सस्तुतशस्त्रो वा घोडशी । कुतः ? । तदङ्गत्वात्,

धागस्य हि स्तोत्रशस्त्रेऽङ्गभूते ग्रहग्रहणनिमित्ते । कथम् ? ।
 ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोनीय स्तोत्रमुपाकरोति इत्युप-
 सम्प्राप्ते निमित्ते भवितव्यं नैमित्तिकेन । तस्मात् सस्तुत
 शस्त्रः षोडशी स्यात् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ (हे०)

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, सस्तुतशस्त्रः षोडशी इति ।
 कथम् ? ऊर्द्धा वा अन्ये यज्ञक्रतवः सन्तिष्ठन्ते तिर्य्यञ्चो-
 ऽन्ये, ये होतारमभिसन्तिष्ठन्ते, ते ऊर्द्धाः, ये वा अक्षा-
 वाक, ते तिर्य्यञ्चः । कथं कृत्वा एतलिङ्गम् ? । एतद्
 उक्तं भवति, इये एव यज्ञक्रतवो भवन्ति ये होतारमभि-
 सन्तिष्ठन्ते ये चाक्षावाकम् । यदि सस्तोत्रशस्त्रः षोड-
 शीति तत एवं, अन्यथा अयं षोडशी अध्ययुमभिसन्ति-
 ष्ठेत । तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशी ।

वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, सति हि संस्थान्यत्वम् इति । वचना
 देवं भविष्यति । अग्निष्टोमान्तं यदुक्तं, तस्य वचनादय-
 मन्वोऽन्तो विधीयते । किमिव वचनं न कुर्यात् । तस्मा-
 दपि सस्तोत्रशस्त्र इति ॥ (१० । ५ । १२ प्र०) ॥

एदिरमा हिरावे षोडशिनः परिमन्वादिङ्करम् ।

अभावादतिरावेपु गृह्यते ॥ ५३ ॥ (पृ०)

अस्ति अद्विरसां हिराचः, तत्रेदमाम्नायते, वैश्वानसं
पूर्वेद्युः साम भवति षोडश्युत्तरे इति । तत्राद्यमर्थः
सांगणिकः, किमत्र षोडशिनो विधानम्, उत, प्राप्तस्य
परिसङ्ग्रहानम् ? इति । किं प्राप्तम् ? अप्राप्तस्य विधा-
नम्, आनुमानिकचोदकः, स विहिते न प्रापयति, विहि-
तस्य उत्तरेऽहन् हिराचस्य गृह्यते इत्यनेन वचनेन ।
तस्मात् चोदको न प्रापयतीति अप्राप्तस्य विधानमिति
गम्यते ।

* अन्वयो वानारभ्यविधातात् ॥ ५४ ॥ (सि०)

अन्वयो वा षोडशिनोऽप्यस्मिन् कृतौ परिसङ्ग्रहार्थमिदं
श्रवणं, वैश्वानसं साम पूर्वेषुर्भवति षोडश्युत्तरे इति ।
कथम् अन्वयः ? । अनारभ्यविधानात् । कतमोऽनारभ्य-
विधिः ? । उत्तरेऽहन् हिराचस्य गृह्यते इति, तेन प्राप्ते
उपमहारः क्षियते, यदेतत् हिराचस्योत्तरे गृह्यते इति,
एतदद्विरसां हिराचस्य गृह्यते, नान्यत्र इति ।

अथ वा एवं प्राप्तम्, अभावादद्विराचेषु गृह्यते इति,
उदेतत् प्राप्तमद्विराचेषु षोडशिषडण, वैश्वानसं तत्
विकल्पेनैव सर्वद्विराचेषु प्राप्तं नियम्येत, उत्तरेऽहन्
हिराचस्य गृह्यते इति, तस्योपसंहारे कृतोऽन्यद्विराचेषु
अभावः, अभावादद्विरसां हिराचो नियतो गृह्यते षोडशी
उत्तरे इति । अन्वयो वा अनारभ्यविधानात्, अन्वितानि
षोडशिना सर्वद्विराचेषूत्तराणि अहानि, प्रत्यक्षश्रवणात्
उत्तरेऽहन् हिराचस्य गृह्यते इति अनारभ्यविधानेन ।

ननु उपसंहारः परिमहृता वा षोडशी उत्तरे इति ।
 उच्यते, न शक्यं प्रत्यक्षग्रहणं परिमहृतातुं विशेषवचनेन ।
 तयो हि दोषाः प्रादुःसुः, अस्वार्थं ग्रहणं परार्थं कल्पना,
 प्राप्तबाधश्च । न चोपसंहारः, भिन्नत्वाद्वाक्ययोः । 'किमर्थं'
 तर्हिदं षोडश्युत्तरे । इति । नैवैतद्विधानं षोडशिनं,
 किन्तर्हि वैखानसस्य साम्नाः, वैखानसं तत् साम पूर्वं
 व्यभिभवति इति विधीयते, उत्तरे षोडशीत्यनूद्यते, अना-
 रभ्यविधानेन प्राप्तत्वात् । 'तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो
 ग्रहणम् इति ॥ (१०।५।१३अ०) ॥

नानाहीने षोडशियहग्रहणाधिकारणम् ।

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन
 प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥ (पू०)

षोडशिनं प्रकृत्य आमनन्ति, चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य
 गृह्यते इति । अत्रैषोऽर्थं सांशयिकः, किमेकस्मिन्नहीने
 चतुर्थे द्विषमे षोडशी अभ्यसितव्यः, उत, एकस्मादहीना
 दहीनान्तरे चतुर्थेऽहनि गृह्यते इत्येवमभ्यसितव्यः ।
 इति । किं प्राप्तम् । एकस्मिन्नभ्यसितव्यः इति । कुतः ? ।
 अहीनस्येकस्येत्युच्यते, नानाहीनेषु चेत् इत्युच्यते, मा नक्षणा
 भवति, अस्मिन् पक्षे श्रुतिः । अपि च क्षीप्पानर्थक्यं
 नानाहीनेषु चेत् स्यात्, चतुर्थेऽहनि अहीनस्येत्येतावतेषु
 तत् सिद्धयति । एकस्मिन्क्षु क्षीप्पा प्रयोजनी भवति,

तस्मादेकस्मिन्नहीने अभ्यमितव्य, भोजनवत्, यथा चतुर्थे
चतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते इति चतुर्थे भुक्ता तत
चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पक्षे इति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।
तस्मात् एकस्मिन्नहीने इति ।

अपि वा सङ्ख्यावत्त्वात् नानाहीनेषु गृह्यते पक्ष-
वदेकस्मिन् सख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥

(सि०)

नानाहीनेषु वा चतुर्थेऽहनि गृह्यते, एव सङ्ख्यावत्
पक्षे भवति, चतुर्थेऽहनि इति । एकस्मिन्नहीने एक
चतुर्थमहः, अन्यदृष्टम् भवति । यदुक्तं, श्रुतिशब्दो भवि-
ष्यतीति अहीन इति । भवति सा हि श्रुति, न च
तथा श्रुत्या किञ्चित् सिद्धति, चतुर्थ्यभावात् । अस्म-
त्पक्षे लक्षणा, तथा तु सिद्धति । अपि च, न लक्षणा,
सामान्याभिप्रायनेकवचनम् । यदुक्तं, धीमानर्थक्यम् इति ।
न, आनर्थक्यमापततीत्यगर्थं कल्पनीयम् । तस्मात्
नानाहीनेषु गृहीतव्य इति, पक्षवत्, यथा, पञ्चम्या
पञ्चम्या भुङ्क्ते इति पक्षान्तरं गम्यते, एवमिहापि
द्रष्टव्यम् । तस्मान्नानाहीनेषु गृहीतव्य इति ।

भोजने तत्सङ्ख्या स्यात् ॥ ५७ ॥ (त्रा० नि०)

यत्तु भोजनवदित्युक्तम्, अर्थात् तत् तस्माच्चतुर्था
दप्यन्यच्चतुर्थं तच्च कल्पते । चतुर्थादारभ्य यान्यहानि,
तेषां चतुर्थम् अहीनस्य तत् अष्टमम् । शब्दलक्षणे कर्मणि

शब्दाभिहित गम्यते, न लोकाभिप्राय' तस्मात् युक्त
भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम्, अहीने तु शब्दाभिहित
गम्यते ॥ (१०।५।१४अ०) ॥

विकृतौ यद्वाङ्मात्रायताया अधिकरणम् ।

(प्रथमवर्णकम्) ।

जगत्साम्नि सामाभावात् ऋक्तः साम तदाख्य'
स्यात् ॥ ५८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, यदि रथन्तरसामा सोम' स्यादेन्द्र
वायवाग्रान् यद्वात् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्,
यदि जगत्सामा आश्रयणाग्रान् इति । आश्रयणाग्रान्
इत्येतदुदाहरणम् । तत्र सशय', किम् आश्रयणाग्रताया'
प्रकृतौ निवेशः, उत विकृतौ ? इति । किं प्राप्तम् ?
प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतौ इति, यदि जगत्सामा इति
ज्योतिष्टोम एवोच्यते, येन केनचिदभिसम्बन्धेन गुणेन
क्रियया वा ।

एवं प्राप्ते ब्रूम', जगत्साम्नि श्रूयमाणेऽपि ऋक्त साम
तदाख्यम् इति अध्यवसीयते । कुतः ? । सामाभावात्
न हि, कृतृत्वेऽपि सामवेदे जगत्साम सामास्ति, तस्माद्यत्र
जगत्सामुत्पन्नं साम स जगत्सामा, स विपुवान् । ननु,
शुक्राग्रो विपुवान् इत्युच्यते । नैव दोषः, स कामाग्र भवि-
ष्यति । तस्माद्विकृतौ विपुवति निवेश' इति ।

जगत्सामैतद्व्यजेन विद्ययतो यद्व्याविचरणम् ।

(द्वितीयवचनम्) ।

एव वा,

जगत्सामि सामाभावात् ऋक्तं साम तदाख्यं
स्यात् ॥ ५८ ॥

यदि जगत्सामा आययणायां यद्वान् गृहीयात्
इत्येतदेव उदाहरणम् । तत्र सम्यक्, किम् अन्यतरसामा
जगत्सामा, रथन्तरसामा वृहत्सामा वा ? किमुभयसामा
जगत्सामा ? किं रथन्तरसामा जगत्सामा ? किं यच्च
जगत्सामुत्पन्नं साम जगत्सामा ? इति । किं प्राप्तम् ?
अन्यतरसामा इति । कुत ? । विशेषानवगमात्, ज्योति
ष्टोमस्य प्रकृतत्वात्, तस्य च अन्यतरसामत्वात्, एव
प्राप्तम् । अथवा उभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दं कृत्
स्रवाधी, कृत्स्नपुष्टता च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे
अन्यतरसामत्वे जगच्छब्दस्यावशिष्यत्वात् अविवक्षा प्रम
ज्येत । तस्मादुभयसामा । अथ वा रथन्तरसामा जग
त्सामा, तत्र हि ऋचि जगच्छब्दा विद्यते, ईशानमस्य
जगत स्वदृशम् इति । यदि उभयसामा जगत्सामा
भवेत् कृतकरो विधिरनर्थकः स्यात् । तेन नैतयो समु
च्चयः प्रकृतौ । तस्माद् रथन्तरसामैव जगत्सामा इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, यच्च जगत्सामुत्पन्नं साम, न जग
त्सामा इति । तथा हि श्रुतिः, इतरथा रथन्तरसामानि
पथ्यवसीयमाने ऋचा पदं लक्ष्यते, पदेन साम, मेधा

लचितलक्षणा स्यात् । तस्मात् जगत्यां यत्र साम, स
जगत्सामा, ऋक्तः जगदाख्यं साम स्याद्विषुवति । ननु
शुक्राग्नौ विषुवानित्युच्यते । नैष दोषः, स कामाय भवि-
ष्यति । तस्माद्विषुवति विष्णुतौ निवेश इति ॥ (१० । ५ ।
१५ अ०) ॥

संसवे उपवत्यग्नियवत्योरभावाधिकरणम् ।

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्
स्यात् ॥ ५६ ॥ (१म पू०)

सन्ति उभयसामानः क्रतवः, संसव उभे कुर्यात्,
अपचितावपि एकाहे श्रूयते, उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्
इति । तत्रास्ति रथन्तरनिमित्तकं बृहद्विमित्तकञ्च, उप-
वर्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यादग्नियवर्ती बृहत्पृष्ठस्य
इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं रथन्तरनिमित्तकं बृह-
द्विमित्तकं वा कार्यं, विकल्पः ? अथ वा रथन्तरनिमित्तकं
कर्तव्यम् ? अथ वा अन्यनिमित्तकमेव कर्तव्यम् ? । किं
प्राप्तम् ? अन्यतरनिमित्तकं कर्तव्यं, विकल्पः ? इति ।
कुतः ? । समा प्राप्तिः, विरुद्धयः समुच्चयः, न हि,
विनिगमनायां हेतुरस्ति, एवंनिमित्तकं कर्तव्यं, न
एवंनिमित्तकम् इति । न च, हे प्रतिपदो शक्यते कर्तुम् ।
तस्माद्विकल्पः ।

मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥ (२य पू०)

यदुक्तं, ममा प्राप्तिर्नास्ति विनिगमनायां हेतुरिति,
अप्तीति त्रूमः, मुख्यत्वं नान्तरस्य प्रथमाधीतत्वम् ।
तदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वोद्घातात् लोकावत् । (१२।२।८ सू०)
इति ।

निमित्तविघाताद् वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥

६१ ॥ (सि०)

वागब्दं पक्षं व्यावर्त्तयति । हयोरपि निमित्तयोर्वि-
घातः स्यात्, क्रतुनिमित्तमेवाग्नीयते, तथा सति नैतद्ध्य-
न्तरपृष्ठं, न हृष्टपृष्ठं हृष्टद्वयन्तराभ्यामुभाभ्यां तत्र
पृष्ठनिर्घृष्टिः । तस्मात् नोपवती प्रतिपत्, नाग्रिववती,
अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हति इति ॥ (१०।५।१६ अ०) ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितप्रतिकर्षाधिकरणम् ।

ऐन्द्रवायवस्यायवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥

६२ ॥ (पृ०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, वाक् वा ऐन्द्रवायवो यत् ऐन्द्र-
वायवाया यद्वा गृह्यन्ते वाचमेवावक्ष्ये इति । तत्र
सशयः, किम् ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्,
उपाग्वन्तर्ध्यामाभ्यामपि पूर्वं ग्रहीतव्यं, सतः शुक्लामन्त्रिभ्या
पूर्वं ग्रहणम् ? इति । किं प्राप्तम् ? ऐन्द्रवायवस्य
सर्वादितः प्रतिकर्षः इति । कुतः ? अयवचनात्,

अग्रता अत्र विधीयते, ऐन्द्रवायवाग्रं गृह्णाति इति ऐन्द्र-
वायवमग्रे कुर्यादेपाम् इति । अविशेषात् सर्व एव ऐन्द्र-
वायवाग्राः कर्त्तव्याः, यदि आदितः प्रतिकर्षो न क्रियेत,
उपाश्वन्त्य्यामौ ऐन्द्रवायवाग्रौ न स्याताम् । आदितस्तु
प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वे ऐन्द्रवायवायवाग्राः कृता भवन्ति ।
न चात्र ऐन्द्रवायवस्याग्रता विधीयते, यदि विधीयेत,
यान कांश्चित् प्रति ऐन्द्रवायवस्य अग्रतायां कृतं कर्त्तव्यं
स्यात् । अथ पुनरन्वेषां ग्रहाणामैन्द्रवायवाग्रता धर्मं
उच्यते, तस्मात् सर्वेषां धर्मः कर्त्तव्य इत्यादितः
प्रतिकर्षः स्यात् । कथं पुनरवगम्यते, सर्वेषामेवायं
धर्मः ? इति । ऐन्द्रवायवाग्रान् कुर्यात् इति निर्देशात्,
नात्र ग्रहस्य कर्त्तव्यता उच्यते, तदग्रा कर्त्तव्या इति
श्रूयते । अग्रता परार्था न स्वार्था विज्ञायते । तस्मात्
सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् ।

अपि वा धर्माविशेषात् तद्धर्माणां स्वस्थाने

प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ (सि०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । न सर्वादितः प्रति
कर्षः स्यात्, किन्तर्हि स्वस्थानस्य ग्रहणम् । कुतः ? ।
नात्र तदग्रता विधीयते, वाक्यं हि तदा अनुगृह्यते,
किन्तर्हि तदग्राणां ग्रहणं विधीयते, तथा हि श्रुतिरनु-
गृहीता भवति, यदि रथन्तरसाना सोमः स्याद् ये ऐन्द्र-
वायवाग्रा ग्रहाः समाग्रातास्तेपामनेनानुपूर्व्येण ऐन्द्रवाय

वादितया धर्मेविशेषेण तदन्वाणा प्रकृतानां ग्रहणं विधी-
यते, स्वे स्थाने ये ग्रहा ऐन्द्रवायवाग्राः, तान् प्रकृत्य ग्रहण
विधिरिति न सर्वादित प्रतिकर्ष इति ।

धारासयोगाच्च ॥ ६४ ॥ (यु०)

अपि च, धारासयोगो भवति ऐन्द्रवायवादिषाक्ये,
अग्रा अथर्वच्छिन्नया धारया गृह्णाति इति, तस्मादग्रा
ग्रहास्ते, तदग्रान् अधिकृत्य ग्रहणं विधीयते इति ॥ (१० ।
५ । १७ अ०) ॥

कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादारयतिकराधिकरणम् ।

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्
॥ ६५ ॥ (पू०)

अथ यत्र कामसंयोगे वचनं, ऐन्द्रवायवस्य ऐन्द्रवाय-
वाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्, यः कामयेत यथापूर्वं प्रजा-
प्रकल्पेरन् इति । तत्र किं, सर्वादित स प्रतिकर्षः, उत
तत्रापि स्वक्रमस्यस्य ग्रहणम् ? इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वं
याधिकरणेन स्वक्रमस्यस्य इति ।

तथा प्राप्ते ब्रूम, कामसंयोगे तु सर्वादित प्रतिकर्षः
स्यात् । कुतः ? । वचनात्, वचनं हि भवति, ऐन्द्रवाय-
वाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजा-
प्रकल्पेरन् इति । तत् सर्वादित प्रतिकर्षेऽर्थवत् अग्रताया

विधीयमानागाम् । अप्रवृत्तिविशेषकरं तत् अग्राणां ग्रहणे
विधीयमाने । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ।

तद्देशानां वायसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं
स्यात् नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । स्वक्र-
मस्यैव ग्रहणे क्रमानुग्रहो भविष्यति, तस्मात् स्वक्रमस्यैव
इति । यदुक्तम्, अग्रताभिधानादादितः प्रतिकर्ष इति,
तत्र, तद्देशानां धारादेशानाम् ऐन्द्रवायवाग्रामयमुपदेशः,
तद्युक्तानां तदग्राणां ग्रहणेन कामः साध्येत, श्रुतिरेवमनु-
गृह्यते, त्वत्पक्षे वाक्यं, श्रुतिश्च वाक्यादलीयसी । अथ
यदुक्तम्, अप्रवृत्तिविशेषकरं ग्रहणविधौ इति । तत्र
संयोगपृथक्त्वात्, एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः, ग्रहणेन
काम साध्येत्, अपरो नित्यसंयोगः, ये ऐन्द्रवायवाग्र-
ग्रहास्तान् गृह्णीयादिति । तस्मादस्ति प्रवृत्तिविशेषः,
अतस्तद्देशसंयुक्ते कामसाधनमेतत् । तस्मात् स्वक्रमस्यैव
ग्रहणम् इति ॥ (१० । ५ । १८ अ०) ॥

आश्विनायादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् तदादिषु ॥ ६७ ॥
(सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः

कामाय श्रूयन्ते, आश्विनाग्रान् गृहीयादामयाधिनः ।
 शुक्राग्रान् गृहीयात् अभिचरतः । मन्वाग्रान् गृहीयादभि-
 चर्यमाणस्य इति । तत्र सगयः, किमेतेष्वपि स्वक्रम-
 म्यानां ग्रहणम्, उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्त्तव्यः ? इति ।
 किं प्राप्त, परेषु च ऐन्द्रवायवात्, परेष्वेवमादिषु ग्रहणेषु
 अग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् स्वक्रमस्यग्रहणम् इति । यस्य
 यस्याग्रता श्रूयते, तदग्राणां कामसयोग इति ॥ (पू०)

प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदमंयोगात् ॥

॥ ६८ ॥ (सि०)

प्राक् ऐन्द्रवायवात्, प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः ? । न
 हि अत्र नित्यार्थेन कामस्य सयोगो भवति । यदि हि
 नित्ये कामो भवेत्, आश्विनाग्रान् मन्वाग्रान् इत्यग्रशब्दो-
 ऽस्य नोपपद्येत, न हि, तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः कश्चि
 द्विशेष उपलभ्यते, प्रागैन्द्रवायवात् पुनः प्रतिकर्षे वचनमर्थ-
 वत् भवति । अपि च प्रकृतास्ते ग्रहाः, तेषामाश्विनाग्रता
 शुक्राग्रता विधीयते । तस्मात् आदितः प्रतिकर्षः इति ।

प्रतिकर्षञ्च दर्शयति ॥ ६९ ॥ (यु०)

धारयेयुस्तं य कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा
 सादयेत् तं यं कामाय गृहीयुः इति कामाय गृहीते धार्य-
 माणे ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् सर्वादितः
 प्रतिकर्ष इति ॥ (१० । ५ । १८ अ०) ॥

आश्विनादीना ग्रहाणामेन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥

॥ ७० ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रैन्द्रवायवात् परे ग्रहाः
कामाय यूयन्ते, आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः ।
शुक्राग्रानभिचरतः । 'मन्यग्रानभिचर्यमाणस्य इति । नैषां
स्वक्रमस्थानां ग्रहणं, प्रतिकर्ष इति समधिगतमेतत् ।
अथेदानीमिदं सन्दिह्यते, किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, यतः
कुतश्चिद्वा, उत ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षः ? इति ।
किं प्राप्तम् । नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावादनियम
इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इति ।
कुतः ? । अग्रस्य कृतदेशत्वात्, एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातः,
यत् उपांश्वन्तर्यामाभ्यामूर्द्ध्वं, पुरस्ताच्च ऐन्द्रवायवस्य ।
कथमिव कृत्वा ? । पूर्वेषु वचनेन ऐन्द्रवायवायाः ग्रहाः
प्रकृताः, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान्
ग्रहान् गृह्णीयात् इति, तत्रैन्द्रवायवाग्रानुद्दिश्य तेषां ग्रहणं
विहितं, तेनैव विहितत्वात् न पुनराश्विनाग्रेषु शुक्राग्रेषु
मन्यग्रेषु च ग्रहणं विधीयते, अतो वाक्येन तदग्रतः
विधीयते । सा पुनरैन्द्रवायवायाणां प्रकृतत्वात् अभि-
चरतः शुक्राग्रान् किं कुर्यात् ? गृह्णीयात् इति प्रकृते-
नाभिसम्बध्यते । शुक्राग्रान् ग्रहानिति नास्ति सम्बन्धो
ग्रहणशब्दाभावात् । केन तर्हि सम्बन्धः ? । प्रकृतेनैन्द्र-

वायवाग्रगृहेन, शुक्राग्रान् गृहीयात् ऐन्द्रवायवाग्रानिति ।
 के ते ग्रहाः ? इति तत्रोक्तम् । तस्मात् ऐन्द्रवायवस्य पुर-
 स्तात् प्रतिकर्षः इति ।

तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥ (यु० २)

तुल्यधर्माद्यैते ऐन्द्रवायवाग्रैः, तत्र धारासंयोगो दृश्यते,
 तस्मात् धाराग्रद्वानुद्दिश्य एतदग्रता विधीयते ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥ (यु० २)

धारवेयुस्तं य कामाय गृहीयुः, ऐन्द्र वायवं गृहीत्वा
 सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृहीयुः इति काम्यस्य
 धारणानन्तरम् ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मादैन्द्र-
 वायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ (१०।५। २० अ०) ॥

सादनमपि प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सादनं चापि ग्रीयत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०)

इदमान्वायते, आग्निनाथान् गृहीयाद्दामयाविनः,
 शुक्राग्रान् गृहीयादभिचरतः, मन्यग्रान् गृहीयादभिचर्य
 माणस्य इति । पुरस्तात् ऐन्द्रवायवस्य प्रतिकर्षः इत्युक्तम् ।
 तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं सादनमपि प्रतिकर्षयते, न ?
 इति । अवचनाच्चेति ब्रूमः, शब्दप्रमाणका वयं, शब्दस्य
 ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य । तस्माच्च सादनं
 प्रतिकर्षयत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सादनम् अपि प्रतिक्रियते इति ।
 कुतः ? । ग्रहणशेषो हि सादनं, ग्रहणं हि प्रदानार्थं,
 तदनेकस्य द्रव्यस्य युगपत् प्राप्तम् असादयित्वा न शक्यं
 युगपत् होमार्थं कर्तुम् । सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं
 भवति, तस्मात् ग्रहणशेषः सादनमिति ग्रहणे प्रतिक्रिय-
 माणेऽवश्यं प्रतिक्रियते इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥ (यु०)

लिङ्गमपि दृश्यते, यथा सादनं प्रतिक्रियते इति । किं
 लिङ्गम् ? । धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायव
 गृहीत्वा सादयेत्, अथ त सादयेद् य कामाय गृहीयुः
 इति सादनस्यापि प्रतिकर्षं दर्शयति ॥ (१० ५।२१ अ०) ॥

प्रदानस्याप्रतिकर्षाधिकरणम् ।

प्रदानञ्चापि सादनवद् ॥ ७५ ॥ (पृ०)

इदमाम्नायते, आग्निनाग्रान् गृह्णाति आमयाविनः ।
 शुक्राग्रानभिचरतः । मन्यग्रानभिचर्यमाणस्य इति । तत्र
 ग्रहणे प्रतिक्रियमाणे सादनं प्रतिक्रियते इत्युक्तम् । अघेदा-
 नीमिदं सन्दिह्यते, ग्रहणे प्रतिक्रियमाणे प्रदानं प्रतिक्रियते,
 न ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिक्रियते इति । कुतः ? ।
 सम्बन्धात् सम्बन्धं हि ग्रहणं प्रदानञ्च, प्रदातुं हि तत्
 गृह्यते, तथा हि दृष्टार्थं तत् भवति, इतरथा यत् सादना

दूहे तत् अदृष्टार्थं भवेत्, न चेदमदृष्टार्थम् । तस्मादित-
रस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । एवं
चेत्, यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सम्भ-
व्यात्, सादनवत्, यथा ग्रहणे प्रतिक्रियमाणे सादनं प्रति-
कृष्यते, एवं प्रदानमपि इति । ,

न वा प्रधानत्वात् शेषत्वात् सादनं तथा ॥

७६ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, प्रदानं प्रतिक्रियत इति, प्रधानं हि तत्,
न हि तत् ग्रहणस्योपकारकम् । तस्मात् प्रतिक्रियते ।
यदुक्तं, सादनवत् इति, शेषो हि सादनं, तस्मात् प्रति-
कृष्यते ॥ (१० । ५ । २२ अ०) ॥

वानीकायामैन्द्रवायवाग्रतीक्ष्णं समानविध्ययताधिकरणम् ।

व्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं स्यात् ॥

७७ ॥ (पू०)

अस्ति द्वादशाहे चरनीका, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयो-
दयनीयो, दशमं चाष्ट, अथेतरेषां नवानामक्लामैन्द्रवायवाग्रं
प्रथममहं, अथ शुक्रायम्, अथाग्रयणायम्, अथैन्द्रवायवा-
ग्रम्, अथ शुक्रायम्, अथाग्रयणायम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्,
अथ शुक्रायम्, अथाग्रयणायम् इति । तत्र प्रथमद्वितीय-
योरक्लोरैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च शून्यतः । सा चोद-

केनैव तयोः प्राप्ता, रथन्तरसामत्वात् वृहत्सामत्वाच्च । तत्र सन्देहः, किम् उदितम् अनुवदितुं पुनः श्रूयते ? किम् अन्यत् परिसङ्ख्यातुम् ? उत अर्थवादाद्यर्थम् ? अथवा समान विध्यर्थम् ? किं प्राप्तम् ? अर्थवादाय इति । कुतः ? उदितम् अनुवदितुं हि उच्यमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया नास्ति । त्रिदोषा परिसङ्ख्या, तस्मादर्थवादाय इति । कः पुनरत्र गुणवादः ? औचित्यमाश्रयणाग्रत्वं हि तृतीयेऽहनि न्याय्यम् । कथमिव ? प्रथम द्वितीययोरङ्गारैर्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च उदिता, न तृतीयेऽहनि, तत्र त्वाग्रयणाग्रता न्याया इति ।

अपि बाह्यर्गणेष्वग्निवत् समानविधानं स्यात् ॥

॥ ७८ ॥ (सि०)

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, न गुणार्थं श्रवणं, समान विध्यर्थमिति । न शक्यं वदितुं चोदकेन प्राप्तं, तत्र पुनर्वचनमनर्थकं, तस्मात् तदन्यार्थ इति । कथन्तर्हि शक्यम् ? वाक्येनेदं ज्योतिष्टोमे रथन्तरसाम्नि प्रवृत्तं चोदकेन प्राप्यते, तस्मात् समानविधिकं करिष्यामि इति पुनरुच्यते, अग्निवत्, यथा अथातोऽग्निष्टोमेनैवानुयजति, तमुक्त्येन, तमतिरात्रेण, तं चतूरात्रेण, तं पञ्चरात्रेण, तं सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, तं नवरात्रेण, तं दशरात्रेण, तमेकादशरात्रेण इति । प्रयोजनं पक्षोक्तं, न परिसङ्ख्या भवतीति ॥ (१० । ५ । २३ अ०) ॥

व्यूढादगाहस्य समुद्रविकारताविकारणम् ।

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत् समानविधानं
स्यात् ॥ ७६ ॥ (पू०)

द्विविधो द्वादशाहः, व्यूढः समूढश्च । समूढस्तावत्,
ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयो, दशमं चाहः, अथेत
रेषां नवानामङ्गामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्रायम्,
अथाग्रयणायम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्रायम्, अथाग्र-
यणायम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्रायम्, अथाग्रयणाग्रम्
इति । अथ व्यूढः, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयो,
अथेतरेषां दशानां अङ्गामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ
शुक्रायम्, अथ द्वे आग्रयणायम्, अथ ऐन्द्रवादवायम्, अथ
द्वे शुक्रायम्, अथाग्रयणायम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रम् इति ।
तत्र सन्देहः, किमुभयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मो
आम्नाताः, उत समूढं प्रकृत्य आम्नातास्तद्विकारो व्यूढः ?
इति । किं प्राप्तम् ? द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं समान
विधानं स्यात् ? । कुतः ? । उभयप्रकारस्य प्रकृतत्वात्,
न गम्यते विशेषः, कस्य धर्मोः, कस्य नेति । तस्मात्
समानविधानो । पृष्ठवत्, यथा वृहद्रथन्तरे पृष्ठे प्रकरणस्य
तुल्यत्वात् समानधर्मिणी, एव व्यूढसमूढं स्यात् इति ।

व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात् समुद्रविकारः ॥ ८० ॥

(सि०)

वागर्थः पक्षं व्यावर्तयति । न व्यूढसमूढौ समान

विधानौ, किन्तु व्यूढः समूढविकारः स्यात् । कुतः ? ।
 लिङ्गदर्शनात् लिङ्गमिदं भवति, ऐन्द्रवायवस्य वा एतदा-
 यतनं यत्तत्तुर्थमहः इति व्यूढे श्रूयते, न च व्यूढे चतुर्थे
 ऽहनि ऐन्द्रवायवायता, का तर्हि ? आग्रयणायता । तत्र
 ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनम् इति वचनं नावकल्पते ।
 यदि व्यूढः समूढविकारः, ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वादः,
 ऐन्द्रवायवस्य एतदायतनं प्राप्तं, तत्र आग्रयणस्योच्यते
 इति । तस्मात् लिङ्गदर्शनात् व्यूढः समूढविकारः इति ।

कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥ (यु०)

यः कामयेत बहुस्यां प्रजायेय इति काम्यो वा नैमि-
 त्तिको वा नित्यमर्थं विवृत्य निविशते, यथाऽस्यामुये
 मुहोदनभोजनं निवातशय्या चेति ।

तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥ (प्रयो०)

इदं प्रयोजनसूत्रम् । तस्य उभयप्रकारस्याहर्गणेषु
 प्रवृत्तिः अविशेषेण, ऐककर्म्यात् यथा पूर्वं पक्षः । यथा
 तर्हि सिद्धान्तः, यत्र वचनं लिङ्गञ्च तत्र व्यूढः प्रवर्तते,
 अन्यत्राविशेषेण समूढ इति ॥ (१० । ५ । २४ अ०) ॥

मन्त्ररसर्वेऽनीकानां विवृताधिकारणम् ।

एकादग्निवत् त्रिणीका परिवृत्तिः स्यात् ॥

॥ ८३ ॥ (पू०)

द्वादशाहे समाम्नायते, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदय-
नीयौ, दशम चाहः, अथेतरिपां नवानामहामैन्द्रवायवाय
प्रथममहः, अथ शुक्रायम्, अथाग्रयणायम्, अथैन्द्रवाय-
वायम्, अथ शुक्रायम्, अथाग्रयणायम्, अथ ऐन्द्रवायवा-
यम्, अथ शुक्रायम्, अथ आग्रयणायम् इति, तत् गवामयने
चोदकेन प्राप्त, तत्र बह्वनि चरनीकानि परिवर्त्तयितव्यानि,
तत्रार्थप्राप्तोऽभ्यासः । अघेदानीम् अभ्यासे सन्देहः, किं
दण्डकनितवत् अभ्यासः कर्त्तव्य. उत स्वस्थानविहृदिः ?
इति । कथं दण्डकनितवत् स्यात् कथं वा स्वस्थानवि-
हृदिः ? इति । यदि अहामधिकारस्तत आद्येषु नवसु
अह.सु परिसमाप्तेषु शिष्टेष्वपि चरनीकां चोदकः प्राप-
यतीति उपस्थितमिदं भवतीति, ऐन्द्रवायवाय प्रथममहः
अथ शुक्रायम् इति । तेष्वपि नवसु परिसमाप्तेषु पुनरि-
दम एवोपतिष्ठते, ऐन्द्रवायवाय प्रथममहः इति । एवं
दण्डकनितवदावृत्तिः । अथाहरधिकारो नास्ति, ततः
प्रायणीयोदयनीययोरन्तरं नवभिरनीकैः पूरितमिति गवा-
मयनेऽपि नवभिरनीकैः पूरयितव्यं स्यात्, तत्र पूर्णं
पुनरावृत्तिर्नास्तीति दण्डकनितवत् न स्यात्, न च,
हृदया विना तदन्तरं पूर्यते इति स्वस्थानविहृदिः
आगतेति ।

किं पुनः प्राप्तम् ? दण्डकनितवदावृत्तिरिति । तत्र
एतद्वर्त्तते, अहरधिकारोऽवेति । एवं हि आम्यायते,
ऐन्द्रवायवाय प्रथममहः अथ शुक्रायम्, प्रकृतत्वादहरिति
गम्यते, तस्मादहरधिकारः, अतोऽथगच्छामः, दण्डकनित

वदाहत्तिरिति । 'आहत्तिन्यायानां दण्डकलितं न्याय्यं',
तथा क्रमानुग्रहो भवति । तद्यथा, कस्यिदुच्यते अनुवाकः
त्रिः पठ्यतामिति, • दण्डकलितवदसौ पठ्यते, क्रमानु-
ग्रहाय । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । यथा अस्मिन्नेव गवामयने
एकादशिनी अभ्यस्यमाना दण्डकलितवदभ्यस्यते, न स्व
स्थानविवृद्धेरिति ।

स्वस्थानविवृद्धिर्वा अङ्गामप्रत्यक्षसङ्घात्वात् ॥

८४ ॥ (सि०)

स्वस्थानविवृद्धिर्वा, न दण्डकलितवदाहत्तिः । तत्र
इदं वर्ण्यते, नाहरधिकार इति । कुतः ? । अङ्गाम
प्रत्यक्षसङ्घात्वात्, अप्रत्यक्षा अङ्गां सहसा नवानामङ्गा-
मिति, ऐन्द्रवायवाग्रमिति च विधीयमानम् इति । कथं
अहर्न विधीयते ? इति । वाक्यभेदप्रसङ्गात्, ऐन्द्रवायवाग्रं
प्रथमं भवति, तच्च अहः, नाहःसङ्घात इति वाक्य
भिद्येत । तस्मादनुवादमात्रमहर्ग्रहणम् । एवं चेत्,
क्रमानुग्रहाय स्वस्थानविवृद्धिराशयणीया । आशयणायान्
कृत्वा ऐन्द्रवायवाग्रा कर्त्तव्या इति ।

'पृष्ठाहत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् त्रयस्त्रिंशे परि-
वृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥ (यु०)

इतथ पश्यामः, स्वस्थानविवृद्धिः इति । कुतः ? ।
उत्तरस्मिन् पक्षसि पृष्ठाहत्तौ आग्रयणाग्रताया दर्शनं

भवति त्रयस्त्रिंशे ऽहनि । कथम् ? । जगतीं वै ष्वन्दासि
प्रत्यवरोहन्ति आययण वै ग्रहाः, हृत् पृष्ठानि, त्रयस्त्रिंश
स्त्रीमाः इति, तदेतत् स्वस्थानविहङ्गाववकल्पते, न दण्ड
कल्पितवदाहत्तौ । कथम् ? । पूर्वस्मिन् पक्षसि त्रानीका
त्रिः परिवर्त्तते, तस्मिन्नेनाहत्तैव सा आययणाग्रेषु परि
भ्रमाप्यते, उत्तरमपि पक्षो व्याहत्तमिति कृत्वा आययणा
ग्रेषु आरभ्यते । तत्र प्रथमे नवमभागे त्रयस्त्रिंशमह
रिति कृत्वा तदाययणाय भवति, तत्रैतद्दर्शनम् उपपद्यते ।
दण्डकल्पितवत् पुनराहत्तौ सत्यां तत् ऐन्द्रवायवाय स्यात् ।
कथम् ? । विहृत आरभ्य नवकैरहःसु सङ्ख्यामानेषु
पूर्वस्मिन् पक्षसि सप्त परिशिष्यन्ते, तत्र सप्तमे ऐन्द्रवायवा
यता, शुक्राग्रे विद्युवान्, आययणाग्रेः प्रथमः स्वरसामा,
ततो विश्वजिदिति त्रानीका समाप्ता, त्रयस्त्रिंशमहरेन्द्र-
वायवाय प्राप्नोति तत्रैतद्दर्शनेन विरुध्यते, तस्मात् स्वस्थान-
विहङ्ग इति ।

वचनात् परिवृत्तिरैकादशनेषु ॥ ८६ ॥

(आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, ऐकादशिनवत् इति । युक्तं, यत् ऐका-
दशनेषु दण्डकल्पितवदाहत्तिरिति, वचनं हि तद्वदिति,
वारुणमन्ततः पुनः पर्याहत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि
प्राप्तमेत इति वचनात् दण्डकल्पितवदाहत्तिः पुनः पर्या
हत्तेष्विति, सा द्वादशाह्रे असम्भवन्ती गवामयनं विगतिः ।
किमिव वचनं न कुर्यात्, न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥ (हे०)

लिङ्गं खलु अप्येवमर्थे दर्शयति, यथा दण्डकलितवत्
 एकादशिना आवर्त्तन्ते इति, प्राणा वा एकादशिना
 यदेकादशिनीभिरीयुरहानि अतिरिच्यन्ते पशवो वा इति ।
 स्वस्थानविवृद्धौ नास्त्यतिरेकः, दण्डकलितवदावृत्तौ न्यूनता
 अतिरिक्तता वा भवति । तस्मादपि पश्यामः, एका-
 दशिनेषु दण्डकलितवदावृत्तिरिति ॥ (१०।५।२५ अ०) ॥

व्यूढे भक्षार्थं कन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम् ।

कन्दोव्यतिक्रमात् व्यूढे भक्ष-पवमान-परिधि-
 कपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमुहवत्
 स्यात् ॥ ८८ ॥

अस्ति हादशाहः समूढो व्यूढश्च, तत्र व्यूढः, ऐन्द्र
 वायवायौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामङ्गाम्
 ऐन्द्रवायवायं प्रथममहः, अथ शुक्रायाम्, अथ हे आशय-
 णाग्रे, तथैन्द्रवायवायम्, अथ हे शुक्राग्रे, अथाशयणाग्रम्,
 अथ हे ऐन्द्रवायवाग्रे इति ।

तत्र व्यूढे इदं समामनन्ति, कन्दामि वाऽन्योन्यस्य
 लोकाभिभ्यस्यन्ति गायत्री चिष्टुभः चिष्टुप् जगत्पराः
 जगती गायत्र्याः इति । तत्र सन्ति भक्षपवमानपरिधि-
 कपालानि, भक्षस्तावत् भक्षे हि मा विम दीर्घायुत्वाय
 शन्तुत्वाय एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृदये भवा-

शास्त्रं रैवतम् इति । तत्र संशयः, किमेकस्यामृचि गानं
 कर्त्तव्यम्, उत, त्वचे ? इति । किं प्राप्तम् ? । एकार्चं
 स्यानि यज्ञे स्युः, एकस्यामृचि गातव्यानि, एव स्वाध्याये
 गीतानि, यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा कर्मणि गात
 व्यानि । कर्मणि स्वाध्याये च अवैलक्ष्यं न्याय्यं, कर्मणि
 कर्त्तुं स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति, अतो यथा अभ्यस्तं तत्र प्रयो
 ज्यम् । तस्मादेकस्यामृचि गीयेरन् । एकैर्वैत्यत्तीनि
 उदाहरणं, न त्वचोत्यत्तीनि, यथाह सिमा-सन्तनि यतय-
 एवागपत्य शास्त्रवर्णम् इति ।

त्वचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥ (सि०)

न चैतदेवम्, एकस्यामेव गातव्यानि इति । कुत ? ।
 लिङ्गदर्शनात् लिङ्गं भवति, एवमाह, अष्टाक्षरेण प्रथमाया
 ऋचं प्रश्नोति द्व्यक्षरेण उत्तरयोः इति । न हि एकस्या
 मृचि प्रथमोत्तरासम्बन्धो भवति । तस्मात् त्वचे गातव्यानि
 इति । अथेदमपरं लिङ्गम्, ऋक् साम उवाच मिथुनी-
 सम्भवावेति, सोऽब्रवीत् न वै त्वं समालमसि जायात्वे
 वेदो मे महिमति त द्वे भूत्वा ऊषतु, सोऽब्रवीन्नैव वा
 समाल स्यो जायात्वे वेदो मे महिमति, तास्तिस्त्रो भूत्वा
 उचुः, सोऽब्रवीत् सम्भवाम इति तस्मादेकं साम त्वचे क्रियते
 स्तोत्रायम् इति ।

आह, लिङ्गमिदं, प्राप्तिरुच्यताम् इति । तदभिधी
 यते, ऋग्नेऽपि ऋग्वेदे न पथमार चाम् कश्चिद्व्यस्यति, तथा
 उत्तरे इति, व्यवस्थाकृतं प्रथमात्वम्, उत्तरात्वम् इति प्रथ

माया ऋच षष्ठाक्षरेण प्रस्तोतव्य, द्वाक्षरेण चोत्तरयोरिति तस्मिन् वचने सति ऋचस्त्रित्वमापद्यते । तथा, यद्यपि अनुवादमरूपोऽयं शब्दः, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तावीयम् इति, तथापि ऋक् साम उवाच इति पुरस्तादर्थवादप्ररोचनया विदधातीति गम्यते । तदुक्तं, वचनानि त्वपूर्वत्वात् (३।५ २१ सू०) इति ॥ (१०।६।१३ अ०) ॥

अथ कश्चिद्देन वीक्षणस्य कालार्थताधिवरणम्

स्वर्दंशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥

॥ ३ ॥

ईश्वर वै रथन्तरमुद्गातुश्चतुः । प्रमथिता रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् स्वर्दंशं प्रति वीक्षेत । अत्र सशयः, किं स्वर्दंशं प्रति वीक्षणम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, उत कालार्थं सयागः ? इति । तत एतावत् तावन्न परीक्ष्यं, किं रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् इत्यस्य शेषः स्वर्दंशं प्रति वीक्षेत इति, उत, स्वर्दंशमित्येवमादि पृथग्वाक्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ? अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः इति पृथग्वाक्यम् इति । कुत ? । भेदेनावगमात्, भिन्नमिदमुपलभ्यते, स्वर्दंशं प्रति वीक्षेत इति । ननु अभिन्नमपि लक्ष्यते, रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् इति विधाय, स्वर्दंशं प्रति वीक्षेत इत्यनुवदति इति । उच्यते, उभयावगतौ भेदो ग्रहीतव्यः, स भेदो गृह्यमाणेन तेन विरुध्यते, अन्यतरगतिस्तु विध्यनुवादयोर्विरोधात्, तत्र विधिर्न्याया अपूर्वत्वात्, वादमात्र

हि अनर्थकम् (१।२।१८ सू०) । विध्यवगमाच्च, विधिशाव-
गम्यते, वीक्षेत इति, श्रुतियैवमनुगृह्यते, स्वर्हं प्रति
वीक्षेत इति स्वर्ह्क्शब्दं प्रति वीक्षणार्थो विधीयते, स्व-
र्ह्क्शब्देन सह वीक्षणस्य साक्षात्सम्बन्धः, इतरथा स्वर्ह्क्-
शब्दः कानं लक्षयेत्, श्रुतिलक्षणाविगमे च श्रुतिन्याया ।
तस्मात् षड्प्रयोजनसम्बन्धः ।

अथ वा, स्वर्हं प्रति वीक्षेत इत्येवमष्टप्रयोजनम-
सम्बन्धः, स्वर्ह्क्शब्दो वीक्षणस्य साधनमिति, तथा निङ्ग-
मप्यनुगृहीत भवति, स्वर्ह्क्शब्दश्रवणात् वाक्यमपि ।
तस्मादष्टप्रयोजनसम्बन्ध एवेति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, स्वर्हं प्रति वीक्षण कालमात्रं स्यात्
परार्थत्वात्, नैतदेवम् षड्प्रयोजनसम्बन्धः इति, किन्तर्हि
स्वर्ह्क्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थः सम्बन्धः स्यात् । कुतः ? ।
परार्थत्वात् साम्प्रः, रघन्तरं पृष्ठं भवति इति पृष्ठसुतो
हि साम विनियुज्यते, तच्च साम पदानां श्रुतिं निर्वर्त्तयतां
सम्प्रेषादिभिविशेषैः श्रुतिपदाक्षराणि उपदर्शयत् श्रुति-
मभिनिर्वर्त्तयतीत्युच्यते । एवं चेत् साम्प्रि सुतो विनि-
युज्यमाने यानि, तानि परस्परसव्यपेक्षाणि ऋक्पदानि
श्रुतौ विनियुक्तानि सम्भवन्तीत्यतः स्वर्ह्क्शब्दस्य तन्माध्य-
पाठात् श्रुतौ विनियोग उक्तो भवतीत्यतः परार्थत्वादिह
कालार्थः सयोग इति अध्यवसोयते ।

ननु मन्त्रे समान्त्रानमात्रं, रघन्तरीपदेशाच्च पदोप-
देशमानुमानिकं बाधित्वा एतद्वाक्य प्रत्यक्षमष्टप्रयोजन-
सम्बन्धमेव प्रकल्पयेदिति ।

उच्यते, तद्धि बाधकं भवति, यदेवाधमानमप्रयोजनं भवति, न चैतदवाधमानमनर्थक, क्रियासु कालपरिच्छेदे नार्थवत्त्वात् । मन्त्रे समान्त्रानसामर्थ्यात्, सामोपदेशाच्च नृत्तिसम्बन्धः साक्षात्, वाक्यात् क्रियाकारकसम्बन्धः । उभयोः प्रमाणावगतत्वात् उभयसम्बन्धो न विरुध्यते इति यदुच्येत । तन्न, यो हि मन्त्रवाक्याद् अवच्छिन्नस्य क्रिया कारकसम्बन्धमवगच्छति, नासौ मङ्गदुच्चरितस्य स्तुतिसम्बन्धमवगच्छति । यद्यवगच्छेत, पुनरुच्चारयेत्, नान्यथा । तस्मात् तस्यामेव स्तुतौ क्रियासम्बन्धे कारकसम्बन्धः, न स्तुतिसम्बन्धे, कारकविशेषणाभावात् । तदेवं मन्त्राम्ना नस्य सामोपदेशवाक्यस्य स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत इत्यस्याबिरोधे साधिते कालार्थः सयोग इति, अत उच्यते, कालार्थः सयोग इति ।

अथ यदुक्तं, भेदाभेदयोर्भेदो गृहीतव्यः, विध्यनुवा दयोः विधिर्न्यायान् विधिप्रत्ययदर्शनाच्चैवमेव अवगम्यते इति । अत्र ब्रूमः, सत्य, विध्यनुवादयोर्विधिर्न्यायान्, अपूर्वार्थप्रकल्पकत्वात् इति, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते । यत्र तु पदान्तरादर्थोदा प्राप्तिरवगम्यतेऽर्थस्य, तत्र प्रमाणान्तरप्रतीतत्वात् शब्द उच्चरन् अनुवाद इत्यवगम्यते । अत्र च स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति, नापश्यन् पुरुषं क्रियासु व्यापारमुपगन्तुमुक्तवते, इत्यर्थप्राप्ते विधिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते । ननु रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् इति प्रत्यक्षवाक्यमर्थप्राप्तं पुरुषस्य दर्शनं बाधेत, यथा प्रजापतिव्रतानि पौरुषेयीं स्वेच्छाप्रवृत्ति वच-

नमामर्ष्यात् निरुन्मन्ति तद्वत् इति । नेत्यवगम्यते ।
कथम् ? । क्रियाप्रारम्भसम्बन्धात् रथन्तरे प्रस्तूयमाने
इत्युच्यते, तदतीते प्रस्ताये यच्चनार्थस्य कृताद्येत्वादर्थप्राप्तं
न धारयितुमर्हति ।

अथ यदुक्तं, स्वर्हृक्शब्दधीक्षणयोर्वाक्येन सम्बन्धः
इति, वाक्यार्थत्वात् दृशिप्रयोगाच्च लिङ्गात् दर्शनक्रिया-
मामर्ष्यमस्ति इति । अत्र द्रूमः, प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीय
त्वात् स्वर्हृक्शब्दस्य लक्षणतामाचष्टे श्रुत्यैव, श्रुतिश्च
लिङ्गवाक्ययोर्वाधिका समधिगतैव । अथ या, मात्र वाक्यं
बाध्यते, वाक्यं हि सम्बन्धप्रत्यायकं, यथामन्त्रवमनेकविधः
सम्बन्धो वाक्यात् गम्यते, क्वचित् क्रियाकारकसम्बन्धः,
क्वचिद्विशेषणविशेष्यसम्बन्धः, क्वचिन्नलक्षणसम्बन्धः, इत्ये-
वम्प्रकाराः सम्बन्धविशेषा इति । तत्रैव लक्षणलक्षणसम्ब-
न्धः प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यत एव सम्बन्धविशेष इति, न
वाक्यं बाध्यते । यथा लोके, वृक्षं प्रति विद्योतते इति न
विद्योतनस्य वृक्षस्य च साध्यमाधनभावो गम्यते इति ।
अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य वृक्षविह्वलाभाय उपादीयते
इति । तद्वदिहापि पुरुषार्थतया प्रवृत्तस्य दर्शनस्य स्वर्हृक्
शब्दो लक्षणतया उपादीयते इति न वाक्यानर्थक्यम् ।
न हि लक्षणलक्षणयोरनुच्चार्यमाणयोः सम्बन्धोऽवगम्यते
इति ।

यदपि, दृशिप्रयोगात् लिङ्गानुग्रह इति, तदपि न
अमर्षमिच्छेत्तस्यार्थस्य पश्यामः, स्वार्थो हि दृशिः प्रयुज्य-
मानो दर्शनमवगमयेत् न परार्थः, स्वर्हृक्शब्दे तु सोप-

पदो दृशिः कर्तृत्वे गुणभूतोऽवगम्यते, कर्त्ता तु प्रधान-
भूतः । न च कर्त्ता प्रत्याख्यमानो वीक्षणलिङ्गत्वेन
कल्प्यते, 'दृशेरत्यन्तपारतन्त्र्यात्, कर्त्तृभिधानस्य सन् अयं
नैव वीक्षतिना 'सामञ्जस्येन सम्बन्धमुपैति । यदि ताव-
दयमर्थं उपदिश्यते, स्वर्दृशं वीक्षेत इति, कोऽसौ स्वर्दृक्,
यं प्रति वीक्षणमुपदिष्टम् ? इत्यविलानन्तो नैव क्रिया-
मध्यवस्थेयः । अथायमर्थः, स्वर्दृशा वीक्षणं निर्वर्त्तयेत्
इति, तथाप्यप्रश्नानात् स एव दोषः । तदेवम्कारे
सम्बन्धे आञ्जस्येनाभ्युपगम्यमाने न लिङ्गं न च वाक्यम्
अनुगृह्यते, लक्षणसम्बन्धेऽनुवीक्षणस्य एतदुच्चारणकाले
वीक्षेत इति भवति कयाचित् युक्त्या सम्बन्धः, स्मृति-
सम्बन्धस्य कर्त्तृभिधानस्यापि सतो न विरुध्यते । सामा-
नाधिकरण्यात् दृशनेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धमभ्यु-
पैति, दृशानं स्वर्दृशं तस्युपः इति । अतो वदामः, स्मृत्य-
र्थस्य सतः स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत इत्यत्र कालार्थः सम्बन्ध
इति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? । अङ्गाङ्गिसम्बन्धे सति,
यदा, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति इत्यतिदेशः, तदा एतदुप-
तिष्ठते, रथन्तरे प्रस्तूयमाने स गीलेत् इति । उत्तरयोस्तु
स्वर्दृक्शब्दाभावाद्दर्शनानियमः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु लक्षण-
सम्बन्धे सति तावति भागे कालाहानात् स्वर्दृशं प्रति
वीक्षेत इति नियमः सिद्धो भवति ॥ (१०।६।२५०) ॥

मवामयनिके पृष्ठापङ्क्तिं वृद्धद्रव्यन्तरयोश्च भागाधिकरणम् ।

पृष्ठास्य युगपद्विधेरिकाहवत् द्विसामत्वम् ॥

४ ॥ (पू०)

इदमास्माद्यते, पृष्ठा पङ्क्तिं वृद्धद्रव्यन्तरसामा इति । तत्र अयमर्थं सांगयिक, किमहरहर्द्विसामक कर्त्तव्यम्, उत केपुचिदहं सु रथन्तर केपुचिद् वृद्धत् ? इति । कुत सगय ? । यद्येत समस्ते सामनी, यदि विभक्ते, उभ यथा पृष्ठा पङ्क्तिं वृद्धद्रव्यन्तरसामा इति शब्दोऽवकल्पत । तत्रैष विचार, किं हन्द्गर्भो बहुव्रीहिरय, वृद्धद्रव्यन्तरे सामनी यस्य इति, उत, अनेकपदो बहुव्रीहि, वृद्धस्य, रथन्तरमस्य ? इति । यदि हन्द्गर्भो बहुव्रीहि, प्रत्यह समस्ते सामनी, अनेकपदे बहुव्रीहौ विभक्ते इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? समस्ते इति । तत एतद् वर्णयति हन्द्गर्भो बहुव्रीहिरिति । कुत ? वृद्धद्रव्यन्तर शब्दयोरानन्तर्यात् वृत्तिपक्षम्यायितत्वात्, वृत्तिपक्षे च समामस्य नित्यत्वात् । हन्द्गे च स्वार्थाभिधानात् श्रुत्य नुपहाऽन्तरङ्गता च । इतरथा च उभयमपि बाध्यते । अता हन्द्गर्भो बहुव्रीहि, एव चेत्, प्रत्यह समस्ते सामनी भवेताम् । कुत ? । इतरितरयागहन्द्गस्य भावात्, यत्र रथन्तर तत्र वृद्धत्वहित, न एव युगपद्विधिर्येदित रेतस्याग, तस्मात् प्रत्यह समस्ते इति । एवाहवत् तथा व्यागामयाविन उभे कुर्यात् ससवे उभे कुर्यात्, अपचितापि एकाह वृद्धद्रव्यन्तरे कुर्यात् इति ।

विभक्ते वा समस्तविधानात् तद्विभागे विप्रति-
षिद्धम् ॥ ५ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, अहरहर्द्विसामकम् इति, केषुचिदहःसु
रथन्तरं केषुचित् वृहत्, न समस्ते सामनी विधीयेते ।
कुतः ? । यद्युभयोरपि पक्षयोर्वृहद्रथन्तरसामेतिशब्दो-
ऽवकल्पते, विभक्ते सामनी इति न्याय्यम् । कुतः ? ।
प्रकृतावेकेन साम्ना पृष्ठं साधितं, विकृतावपि एकेन
साधितव्यं चोदकानुग्रहाय, तथा च सति वृहन्निमित्तं
रथन्तरनिमित्तञ्च सकलमभिनिर्वर्त्तयिष्यते ।

अथवृहद्रथन्तरमुदायः पृष्ठं साधयति, न वृहत्सा-
धनं न रथन्तरं साधनमिति तन्निमित्तं न प्रकल्पेत, तच्च
चोदकोपरोधः स्यात् । न केवलं, तन्निमित्तं न प्रकल्पते
वृहत्पृष्ठतापि न प्रकल्पते, रथन्तरपृष्ठतापि, तच्च वैषम्यात्
स्यादन्यदेव प्रयोगान्तरम् ।

अपि च समस्तं पृष्ठमित्युपचर्यमाणं लक्षितं वृहत्-
पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति इति, तत्समुदायाभि-
धाने लिङ्गम् । अपि च वृहत्शब्दः सामशब्देन सम्बन्धम-
पेक्ष्यमाणो न रथन्तरशब्देन सम्बन्धः स्यात् । आगन्तव्यञ्च
तुल्यं रथन्तरशब्दस्य सामशब्देन । अपि च वृत्तिपक्षा-
यमे सुतरां द्वन्द्वपदेन अमामर्थं, न चैव, नियोगो वृत्ति-
पक्षे नित्यः समास इति, विभाषां हि स भगवान् पाणि
निरधीते । सामशब्दश्रुतिश्च वृहद्रथन्तरयोर्लक्षणतामा-

चष्टे । तस्मादसमस्ते सामनी स्याताम् इति । एत-
 चोक्तमेव विभागेऽपि साम्नोरविप्रतिसिद्धौ वृद्धद्वयन्तरसाम
 शब्द इति । यथा, मास घृततैलाभ्या देवदत्तो भोजयि
 तश्च इत्युक्तोऽहं मास घृतेनाहं मास तैलेन, एवमपि
 शब्दोऽवकल्पते । एकाहे तु एकत्वादेव विभागासम्भवात्
 समस्ते ज्योगामयाविन उभे कुर्यात् इति ॥ (१० । ६ ।
 ३ अ०) ॥

प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागाधिकरणम् ।

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥
 (पू०)

इदमाम्नायते, ऐकादशिनानां प्रायणीयोदयनीययो-
 रतिरात्रयोरानभेत इति । तत्र सगय, किमेकादश
 प्रायणीये पुनस्ते एव एकादश उदयनीये, आहस्वित
 कचित् पगय प्रायणीये केचित् उदयनीये ? इति ।
 समानत्वात् निर्देगस्य, सगय । किं प्राप्तम् ? तुशब्द
 सगयनिवृत्त्यर्थं, समास एव ऐकादशिनेषु, सर्वे प्राय-
 णीये, सर्वे पुन उदयनीये भवितुमर्हन्ति । कुत ? ।
 तत्प्रकृतित्वात् प्रकृतौ ज्योतिष्टामे समस्तानाम् ऐकादशि-
 नानाम् आलम्भ, इहापि समासश्चोदक प्रापयति । अपि
 च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं वा अहं गृह्यते, तत्र
 प्रायणीये सर्वे विहिता भवन्ति, न गम्यत विशेष, के

इह एकादशिनानां विहिताः १ इति, तथोदयनीये ।
तस्मात् समासस्तत्र ।

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥ (यु०)

विहारप्रतिषेधायम्, एकादशिनान् प्रायणीयोदय-
नीययोरतिरात्रयोरालभेरन् इति, अन्यहमेकैकमालभेत
इति विहारः प्राप्तः । तत्र एकः पशुः प्रायणीये प्राप्त एव
अन्येऽन्येषु अहःसु । ततोऽनेन किं क्रियते ? येऽन्येषु
अहःसु, ते प्रतिषिध्यन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे भवन्ति इति,
तथोदयनीये । तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति ।

श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥ (सि०)

वागर्थेन पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति समास इति,
विभागः स्यात् । कुतः ? द्वित्वश्रुतितः, द्वित्वश्रुतिर्हि
भवति, प्रायणीयोदयनीययोः इति । सा च इदानीमुपा-
देयत्वेन, न लक्षणतया । कुतः ? एकादशिनीविधौ
सन्निहिते वचनाटेकादशिनीं विधाय पुनः श्रुत्या तां
लक्षयित्वा प्रयोजनविधित्तया एतदभिधीयते, प्रायणीयो-
दयनीययोः इति, तत्र हन्द्भाविनोः प्राधान्यात् सत्याम-
पेक्षायां भवति समासः । समासे च इतरेतरयोगात् न
एकादशिनी केवले प्रायणीये, सा उदयनीययुक्ते भवितु-
मर्हति, तद्वत् उदयनीयेऽपि । तस्मात् समुदाये वाक्य-
परिसमाप्तिः । यदि पुनर्नीपादेयत्वेन अत्राप्येतां, तत्र
हन्द्भाविनोरप्राधान्यम्, अप्राधान्येऽसत्याम् आकाङ्क्षायां

न समासो भविष्यति । तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात्, उपादेयत्वेन तु एतत् श्रूयते । तस्माद्विभाग इति । लोकवत् यथा, लोके शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोः दीयताम् इत्युक्ते समासार्यो विधीयते, यदेतत् शतं, तदेतयोर्दीयताम् इति । ह्रन्त्युतिविधानसामर्थ्यात् शतं विभज्यते, एवमेकादशिन्यपि विभज्येत इति ।

विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ९ ॥ (यु०)

इतश्च विभागः । कुतः ? विहारः प्रकृतः, एकादशिन्यामन्वहमेकैकमारुभेत इति । तस्यैव विकारः, एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरारुभेत इति । यावत्प्रत्यक्षं तावद्विहारस्यानुग्रहीतव्यम् ।

विशये च तदासत्तिः ॥ १० ॥ (आ० नि०)

इदं पदोत्तरं सूत्रम्, आह, यदि विहारोऽभिप्रेयते, तत्र एकत्र पञ्च आलम्ब्यथाः, एकत्र षट्, तत्रैकदेशो न निर्णीयते, किं प्रायणीये किमुदयनीये ? इति । अतिरात्रेणातध्यवसानम्, अनध्यवस्यंतोऽप्रवृत्तिः, तत्रोपदेयवैयर्थ्यं स्यात् इति । अत्रोच्यते, विशये एतस्मिन् समये प्रकृत्यासत्तिं मुख्येनानुगृह्येत, तत्र प्रायणीये पञ्च आलम्ब्यन्ते, षट् उदयनीये इति अध्यवस्यामः ।

तयस्तथेति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०)

इति चेत् पञ्चसि प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीतव्या इति ।

तस्मात् त्रय एव प्रायणीये आलम्ब्या, यावत्सु बहुवचनम-
विरुद्धं भवतीति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण प्रतिचोद-
यति एवम् ।

न समत्वात् प्रयाजवत् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)

न एतदेवम् । कुतः ? । समत्वात्, यदा प्रायणीयो-
दयनीययोरितरेतरापेक्षयोरैकादशिता विधीयन्ते, न
सर्वेऽन्यतरस्मिन् केवले कर्तव्यास्तदपेक्षया कात्स्न्यं बाधितं
भवति । तत्र यावद्भिरन्यतरत्र भवद्भिरवश्य बाधितव्यं
तावद्भिरनुज्ञातो बाधः । अत एव साम्येनैव विभागः
प्रयाजानामिव, यथा यडागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयो-
र्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावत्सु
साम्यं भवति, तावतः साम्येन विभज्य अभ्यधिक उदय-
नीये आलम्ब्यते प्रत्यासत्तिमुख्येनानुग्रहीयते इति तस्मा-
ददापः ॥ (१० । ६ । ४ अ०) ॥

विश्रजित् सर्वपृष्ठ इत्यवैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशाधिकारणम् ।

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य
कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥ (पू०)

इदमाम्नायते, विश्रजित् सर्वपृष्ठः इति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः, किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः, उतैकस्य पृष्ठदेशे
अन्येषामन्यत्र ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वपृष्ठे एतस्मिन्
सर्वेषां साम्नां पृष्ठदेशे निवेशः । कः पुनः पृष्ठदेशः ? ।

ऊर्ध्वं माध्यन्दिनपथमानात्, प्राक् मैत्रावरुणसाम्नाः, इष्ट-
मन्तराल पृष्ठदेगः, स एवैको देगः स्यात् सर्वेषां साम्नाम् ।
कुतः ? । पृष्ठशब्दात्, पृष्ठकार्ये वर्त्तमानस्य वा अथ कृतो
देगः । तस्मात् सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः ।

विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०)

तुमन्त्रः पक्षं व्यावर्त्तयति, एवं न्यायेन प्राप्तं वचना-
दन्यथा भवितुमर्हति । एकस्य पृष्ठकार्ये विधिरन्येषां
परिसामकार्ये । कथम् ? । पथमाने रथन्तरं करोति आर्भवे
हृत् मध्य इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं नक्षत्रसाम
शाकर मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम इति । एव-
मेकस्य पृष्ठकार्ये विधानमर्थवत् भविष्यति, यदीतरेषां
सामकार्ये निषेधः । इतरथा एकस्य पृष्ठकार्ये विधानं
नोपपद्यते, यन्मा भूदित्यतः पश्यामः एकस्य पृष्ठकार्ये
निवेशः, अन्येषां परिसामकार्ये इति ॥ (१०।६।५ अ०) ॥

वैरूपसामवैराजसामी पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणम् ।

वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्देकसामा
स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रोक्त्यः षोडशी च संस्थावि-
शेषः । तत्र श्रूयते, उक्त्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी
वैराजसामा इति । तत्रायमर्थः सामयिकः, किं वैरूपं वै-

राजञ्च कृत्स्ने क्रतौ निविशेते, उत पृष्ठकार्ये १ इति । किं प्राप्तम् ? कृत्स्ने क्रतौ वैरूपमेकं साम स्यात्, षोडश्विनि वैराजम् । कुतः ? । कृत्स्न क्रतुसंयोगात्, अविशेषेण कृत्स्ने क्रतौ वैरूपसाम विधीयते, वैराजञ्च, तत्र विशेषेऽवस्थातुमर्हति पृष्ठकार्ये, त्रिवृदत्, यथा, त्रिवृदग्निष्टोमः, त्रिवृत्-स्तोमः कृत्स्ने क्रतौ भवति, एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः क्रत्वोर्भवेताम् । यथा वा, धेनुरयैष भूर्वैश्वदेवः त्रिवृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यः स्तोत्रिया धेनुर्दक्षिणा इति कृत्स्नस्य क्रतुदाचिण्यस्य कार्ये धेनुः संयोगात्, एवमिमे अपि सामनी भवितुमर्हतः ।

पृष्ठार्ये वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥१६॥ (सि०)

पृष्ठकार्ये वा सामनी विधीयते । कथम् ? । वैरूप-सामा वैराजसामेति सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन बहुव्रीहि-रवगम्यते, न वैरूपं साम विधीयते वैराजञ्च, किन्तर्हि, वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः । क्रतुसंयोगो हि भवति न स्तोत्रसंयोगः, एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः । कुतः ? । यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते स्तोत्राविशिष्टात् सर्वस्तोत्रेषु भवेत् न त्वेतदेवं, तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति, वैरूपसामता वैराजसामता च इति । यदैकस्मिन्-स्तदा पृष्ठकार्ये स्यातां, वैरूपसामता हि गुणो विधीय-मानः, वैराजसामता च एवंजातीयकस्य गुणस्य कार्ये भवितुमर्हति, प्रकृतौ च वृहत्सामता रघन्तरसामता चैव-

दीयते । तदविशेषात् यावान् कश्चिदग्निष्टोमसम्बद्धः
सहस्राया परिच्छेत्तव्यः सर्वं परिसञ्चयीत सहस्रात्वेन सामा-
न्येन तत्सहस्रां विकुर्यात् । यथा दधिघृतशालिभिर्देवदत्तो
भोजयितव्यो देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्त्रैलेनेत्युक्ते, स्नेहनसामा-
न्यात् तैलं स्नेहनकार्यं एव विनियुज्यते, न श्रोदनकार्यं ।
इत्येवं सुहस्रापि सहस्राकार्यं एव विनियुज्यते ।

स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति सर्वसहस्राविकार इति, किन्तु हिं स्तोम-
गतामेव सहस्रां विकुर्यात् । कथम् ? । स्तोमविषये
विहृच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात्, यथा विहृदहिष्यपवमानः
इत्यत्र स्तोमविषयता परिच्छिन्ना, एवं विहृदग्निष्टोम-
इत्यत्रापि स एव शब्द उच्चरितस्तमेव सम्बन्धिनमनुमानात्
बुद्धौ समिधापयेत्, अतः स्तोमलिङ्गत्वात् तद्वतामेव सहस्रां
विकुर्यात् ।

अत्राभिधीयते, नैतद्युक्तं, सहस्राशब्दा हि अनियत-
वृत्तयो भवन्ति ते हि येन येन सम्बध्यन्ते सङ्क्षेपेन तं तं
परिसञ्चयते । तथा षोडशितमेव विहृद्रज्जुस्त्रिहृत्त्राणि-
रिति । तस्मादहिष्यवमानेन सामानाधिकरण्यात् स्तोत्रं
परिसञ्चये, अन्यत्रापि यो यः परिसहस्रातव्यो भविष्यति,
तं तं परिसहस्रास्यतीत्यतः स्तोमलिङ्गत्वमप्यहेतुर्नियमस्य
इति ।

अत्राभिधीयते, अयमिह विहृच्छब्दोऽनीत्य लौकिक-
मर्थं, विगिहसहस्रासङ्क्षेपे पाचरितः, यथा विहृदहिष्यव

मानः इति स्तोमविषयिण्यां नवसङ्ख्यायां त्रिवृद्धिष्वव-
मानः इत्यभिधाय नव स्तोत्रिया उच्यन्ते, तेन तासु वर्त्तत
इति गम्यते, तथा परस्मिन्नपि दृश्यते, त्रयस्त्रिकपालास्त्रि-
वृता स्तोमेन सम्मिता नव प्रकृतिरग्निष्टोमस्य इति नवानां
कपालानां त्रिवृता स्तोमेन सम्मानं वदन् त्रिवृच्छब्दस्य
तत्र प्रसिद्धिं दर्शयति इति, अतः प्रसिद्धवदाचारात्,
सामानाधिकरण्यदर्शनाच्च अयमस्यार्थ इति निश्चीयते, लोके
ऽपि सामानाधिकरण्यप्रयोगाद्वा आचाराद्वा अर्थावसानं
भवति, यथाऽयं देवदत्त इति । तस्मादयं त्रिवृच्छब्दो विशिष्ट
सङ्ख्यासङ्ख्येयविषयोऽन्यत्र दृष्ट इति इहापि प्रयुज्यमानो
यत्र दृष्टस्त्वमेव लिङ्गात् बुद्धौ सन्निधापयतीत्यतः स्तोमविषयो
नियम्येत । यदुक्तं, सङ्ख्या ह्यनियतविषया सर्वत्र सम्बन्ध-
मुपयाति । एतत् अवयवार्थनिराकरणात् समुदायाङ्गी-
करणाच्च परिहृतमेवेति । एव अन्यगतानां सङ्ख्यानाम-
निवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यतीति ॥ (१०।६।७ अ०) ॥

उभयसाधि बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ।

उभयसाम्नि विश्वजिह्वादिभागः स्यात् ॥ २४ ॥

(पू०)

सन्ति उभयनामानः कृतवः, सप्तव उभे कुर्यादप-
चितावप्येकाहे उभे कुर्यात् इति । तत्र सशयः, किं बृह-
द्रथन्तरे विभक्ते भवतः, उत समस्ते ? इति । कुतः ? सम-

स्तता अवगम्यते, कुतो वा व्यस्तता ? इति । उच्यते, एत
 देव वचनमुभयमर्थमुद्गमयति । कथम् ? । उभाभ्यां क्रतु
 मस्त्वभ्यितव्य, ते यदि समस्ते अथ वा व्यस्ते भवत, उभ
 यथापि क्रतुस्ताभ्यां सम्यङ्गो भवति । तत्रोभयथा प्रति
 भाति वचने । किं युक्तम् ? । व्यस्ते इति । कुत ? ।
 प्रकृतौ हि बृहद्रथन्तराभ्यामन्यतरेण पृष्ठ साधितमिहापि
 प्रकृतिवच्चोदकानुपद्यान्यतरेण साधयितव्यं अवगम्यत ।
 एवञ्च पृष्ठसम्बद्धानां कथ्येणां कात्स्न्येन प्रकृतौ चोदका
 ऽनुग्रहीष्यते, उभयां पृष्ठ साधयतोरन्यान्वेन विहितत्वात्
 प्रयागान्तरमापद्येत, न रथन्तरं पृष्ठं न बृहत्पृष्ठमिति उभ
 यथापि वचनाद्यौपपत्तौ न चोदकवाधायां कारणमस्ति,
 तस्मात् यथा न विश्वजिति बृहदादीनां सर्वेषामेकत्र
 निवेश, एवमिहापीति ।

पृष्ठार्थे वा अतर्दर्थत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०)

नैतदस्ति, विभक्ते इति, किन्तुहि समस्ते सामनी
 स्याताम । कुत ? । प्रकृतौ हि बृहद्रथन्तराभ्यां विकल्प
 मानाभ्यां पृष्ठ साधितम्, इह इदानीं विकृतौ तयोरेधि
 गतदेशयार्थिकल्परूपेणैव प्राप्तयोः केवलमेतद्वचनं सामस्य
 विधानार्थम् उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात् इति, एवञ्च सामस्य
 भवात्, यदि ते सामनी परस्परं न जहीत, उपादेयत्वेन
 धान्या श्रुतत्वात् द्वित्वश्रुतिं सामासश्रुतिश्च विधत्तौव,
 तत्र यत्र बृहत्, तत्र रथन्तरमर्हितं, न कथनम् इति ।

तत्रैतत् स्यात्, प्रधानक्रियापेक्षम् अनयोः साहित्यं,

तत्र व्यस्तयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते ।
यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाकेन समस्तयोरपि संयोगे
उच्यमाने एकः किञ्चित्करोति अपरोऽपि किञ्चित्, न
यदेकेन कृतं, तदेव अपरः करोति, तद्वदेकं साम किञ्चित्
स्तोत्रमभिनिर्वर्त्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरम् । प्रधानोप-
कारापेक्षं साहित्यमिति समस्तसंयोगो न विरोक्ष्यते
इति ।

तत्राभिधीयते, यत्र परस्परसव्यपेक्षयोर्योगो भवति,
तत्रैतदेवं न्याय्यं, येन क्रियावयवेन आरम्भेण मध्येन अव-
सानेन वा योगः, तेन संहितयोर्न पृथक्शः । कुतः ?
यद्येवानेन उपकर्त्तव्यमित्यवगम्यते, एवमित्त्रमहितेनेति ।
यत्तु, लोके कारकसामस्येऽप्यभिहिते भेदेन व्यापारदर्शन-
मिति, अर्थोसम्भवादसौ, न हि उखायामधिशीयमाणायां
भूयोऽधिययणं शक्नोते कर्त्तुमित्यर्थविरोधात् न करोति,
न तु शब्देनासौ तत्र न चोदितः । 'यद्यत् कर्त्तव्यं' तत्तत्स-
हिताभ्यामेव नान्यथा । इह तु नासम्भवः, ब्रह्मद्रव्यन्तर-
योर्हि ऋक्संस्कारत्वेन विनियोगात्, ते च शक्तुतः
सहिते पृष्ठं सस्कर्त्तुमित्यतः तयोः साहित्यमेव युक्तम् ।
यदुक्तम्, उभयथा सम्भवे चोदकानुग्रहो न्याय्य इति धर्म-
कात्स्न्ये निमित्तविघातय न भविष्यति । तत्र प्रत्यक्षात्
समस्तविधानात् चोदके बाध्यमाने न दोषो भवति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०)

लिङ्गञ्च दर्शयति, यथा समस्तयोः प्रयोगो न व्यस्तयो-
रिति । किं लिङ्गम् ? । एवमाह, महावृक्षो वै वृक्षद्वय-
न्तरे निधनेन समाप्येति यत् महावृक्षो समृच्छेते न ह्यत्र
विभक्तं प्रभक्तम् इति निधनभेदवचनादेकस्थानता अत्र
गम्यते । यदि भिन्नदेशे स्थाताम् अर्थादेव तत्र निधन-
भेदः सिद्धः । अथ तु सहिते भवतः, ततो निधनभेद
वचनमर्थवत् भवति । तस्मादप्यभेदः । तथा अपरं लिङ्गं
पूर्वाहो वै रथन्तरम्, अपराहो वृक्षत् इति एकेनाह्ना
अभिसम्बन्धादेकस्थानतां दर्शयति । तस्मात् समस्तयो
पृष्ठदेशे निवेश इति ॥ (१०।६।८५०) ॥

मध्वगनघृताशनयो षडहानोऽनुष्ठानाधिकरणम् ।

पृष्ठे रसभोजनमाहृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशोऽहनि
स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् ॥२७॥ (पृ०)

कचित् कर्मविशेषे व्यूयते, पृष्ठः षडहस्त्रयस्त्रिंशो
रभ्यः इति । द्वादशाहं वचनं, संस्थिते पृष्ठे षडहं मधु
आगयेत् घृतं वा इति । तदिदं मध्वगन घृताशनञ्च
चोदकप्राप्तं सत् सन्दिह्यते, किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यम्,
उत षडहान्ते ? इति । किं प्राप्तम् ? । ततः सूत्रेणै-
वोपक्रमः, पृष्ठे रसभोजनमाहृत्ते षडहं त्रयस्त्रिंशोऽहनि
संस्थितं कार्यम् । कुतः ? । तदानन्तर्यात्, प्रकृतौ

त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं वृत्तं, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो
यदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति, चोदकमनुगृह्णाति । अथ
त्वन्मस्याङ्गोऽनन्तरं कुर्यात्, चोदकं बाधेत । आनन्तर्यं
हि क्रमः, स च विशेषसम्बन्धे कारणमिति समधिगम् ।
एतदानन्तर्यञ्च रसभोजनस्य, त्रयस्त्रिंशेन सह दृष्ट-
मित्यतः त्रयस्त्रिंशानन्तरं क्रियत इति ।

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनम् इति,
किन्तुर्हि पडहान्ते स्यात् । कुतः ? । संस्थिते पडहे
इत्युच्यते, न, संस्थिते त्रयस्त्रिंशे इति । पडहाभिगमल-
क्षिते पर्यवसाने, न त्रयस्त्रिंशाद्युपलक्षिते, पडहश्च
पडहसु पर्यवसितो भवति, न एकस्मिन् त्रयस्त्रिंशे-
ऽहनि । यदुक्तं, त्रयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृतिवदि-
हापि तदानन्तर्ये एव भोजनेन भवितव्यमिति । नेत-
द्युक्तं, तत्र ह्यर्थात् त्रयस्त्रिंशानन्तर्यं वृत्तम् । कुतः ? ।
तस्मिन्नहनि तत्र द्वादशाहे पडहः पर्यवसित इति ।
इहापि यत्र पर्यवस्यति तत्र भोजनं भविष्यति । ततः
पडहावसानलक्षितेन भोजनस्य सम्बन्धः, संस्थिते पडहे
इति । न, त्रयस्त्रिंशावसानलक्षितेन इति । यत्तु क्रमः
कारण विशेषसम्बन्धे इति । सत्यं कारणं न तु बली-
यसा प्रमाणेन यत्र विवक्ष्यते । इह तु वाक्येन पडहाव-
साने विधीयते इत्युक्तम् । तस्मादाक्येन विशेषसम्बन्धे

सृति न आनन्तर्यमात्र कारणम् । अतः पडहान्ते भोजन
स्यादिति ॥ (१० । ६ । ८ अ०) ॥

—

पडहान्तावपि मध्वशमवृत्ताश्रयो सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥
२६ ॥ (पू०)

आहूतं पृष्ठं पडहमुपयन्ति इति श्रूयते तत्रैतत्
चोदकेन प्राप्यते, संस्थिति पृष्ठे पडहे मध्वाशयेत् घृतं वा
इति, तत् सन्दिश्यते, किं पडहाहत्या आवर्त्तेत भोजनम्
उत, पडहान्ते सकृदेव क्रियेत ? इति । किं प्राप्तम् ? ।
पडहाहृतौ सत्याम् आवर्त्तेत भोजनम् । कुतः ? ।
कर्मणः पुनः पुनः प्रयोगात् तद्वि कर्म पुनरावर्त्तते, तदा
हत्या यदपि तत्सम्बद्धं तदप्यावर्त्तेत, यथा स्तोत्रयस्त्रादि
पडहसम्बद्धमावर्त्तते, एव पडहसम्बन्धि भोजनमप्या-
वर्त्तेत इति ।

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, यदुक्तं, पडहाहत्या भोजनमप्यावर्त्तेत
इति, किन्तुहि पडहान्ते सकृदेवानुष्ठीयेत । कुतः ? ।
कृतकालत्वात्, कृतो हि भोजनस्य कालः, संस्थिते पडहे
इति । संस्थानं, पर्यवसानं, पडहगतस्य व्यापारस्यो-
परमं, न च, पुनः पडहं कुर्वाणः पडहगताद् व्यापारा

दुपगत इत्युच्यते, न च, अनुपरतौ कर्तुं, पडहः सन्ति-
ष्ठते । संस्था हि क्रियां प्रति औदासीन्य, व्यापारान्तर-
करणं वा, पूर्वस्मात् कर्मणः । न च पुनः पडहं कुर्वाण
औदासीन्यं भजते, न च व्यापारान्तरं करोति, तस्यैव
कर्मण आहृतिं करोति । अतोऽपर्थवसितः । अपर्थ-
वसिने च संस्थाभावात् अश्रुतमेव प्राशनमिति न क्रियते ।

यदुक्तं, यथा अन्ये पडहधर्मा स्तोत्रयस्त्रादय आव-
र्त्तन्ते, तद्वत् प्राशनमप्यावर्त्तते इति । नैतद्युक्तं, ते
हि अहःसम्बन्धाः, तेषाम् अज्ञामाहृतिरिति स्तोत्रादी-
नामाहृतिरिति युक्तं, न हि तेऽहःसु अवसानसंयोगेन
चोद्यन्ते । इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य ऋचोदना
इत्युक्तो हेतुः । तस्मान्न भोजनस्याहृतिर्युक्तेति ।

अपि च यद्येतत् भोजनं पडहाहं भवेत्, ततः प्रधा-
नाहृत्या आवर्त्तते, न चैतदङ्गम् । कुतः ? । अङ्गत्व
प्रत्यापकस्य कारणस्थाभावात्, प्रकरणादङ्गता स्यात्, वाक्य-
संयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा । एतेषाञ्च इह न किञ्चित्
कारणं पश्यामः । प्रकरणं तावत् दादशाहस्य, न पडहस्य ।
वाक्यसंयोगोऽपि संस्थिते पडहे इति पडहस्य संस्थायां
भोजनमाचष्टे, संस्थितयैव पडहो भवति, यद्यस्य न
किञ्चिदपरम् अङ्गजातं परिशिष्यते । न च, मध्यशनघृता-
शने प्रत्यक्षोपकुरुतः पडहस्य । कुतः ? । निवृत्ते
करणात्, कामं यथा च यावत्या च तर्पणमात्रया कर्तृणा
यान्तिपुरस्तात् कर्मणि वर्त्तन्ते, तेषां सामर्थ्योपजनेनोप-
कुर्यात् । नातिवृत्तस्य पडहस्य इति । यान्यपि क्रमादीनि

कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरमव्यवस्थमुपादाय विशेष
सम्यग्ये 'कारणानि भवन्ति, न केवलानि । तस्मात् पडहा-
वसानलक्षिते काले पुरुषाणां भोजनक्रिया विधीयते इत्यतो
नावर्त्तते भोजनम् इति ॥ (१०।६।१०अ०) ॥

—

गवामवने मध्वाशयेत्तद्विशेषी प्रतिमासमात्रविकरणम्

आहुतिस्तु व्यवयै कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

गवामवने श्रूयते, चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः पृष्ठः
पडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स
पञ्चमः । तत्रैतत् चोदकेन प्राप्तं, सस्थिते पृष्ठे पडहे
मध्वाशयेत् घृतं वा इति । तत्र सन्दिह्यते, किं प्रतिमास
मावर्त्तते रसभोजनम्, उत, सर्वान्ते सकृदेव कार्यम् ?
इति । किं पुनर्युक्तम् ? । उक्तेन न्यायेन सह्यदिति ।
सर्वान्ते ह्यसौ पडहगतात् व्यापारादुपरमते, न प्राक्,
अर्वागसौ कृत्वापि पडहः, पुनः पडहाय प्रयतत एव । न
चासौ पडहः सस्थितो भवति, यदि पुनस्तदर्थं प्रयतत
एव । सर्वान्ते तु न पुनः प्रयतते, इत्यतः सर्वान्ते कुर्या
दित्येव प्राप्तम् । एव प्राप्तं ब्रूमः, आहुतिस्तु व्यवयै
कालभेदात्स्यात्, आहुतिः रसभाजनस्य स्यात्, न सकृत्
क्रियाः । कुत ? । निमित्ताहुते, पडहसस्या निमित्तं,
स च पडहः पुनरावर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने सस्या निमित्तं
मावर्त्तते इत्यतः आवर्त्तते ।

यदुक्तं, सर्वान्ते हि असौ पडहादुपरतो भवति, न प्राक्, क्त्वाऽप्यसौ पुनः तदर्थं प्रयतत एव इति । अत्राभिधीयते, यद्यप्यसौ पुनः प्रवर्त्तते, तथापि त परिममाप्य पुनरारभते, पुनश्च परिममापयति, न यथावृत्ते पडहे । तत्र हानुपरतस्य पृष्ठस्यावृत्तिः । इह चतुर्भिरभिप्लवैर्व्यवधीयते । तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् पृष्ठगतो व्यापारः पर्यवसित इति गृह्यते विशेषः । न च, तस्मिन्नपर्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्तुं न, उभयप्रकारस्यान्तः क्रियायाः, क्त्वा औदासीन्य, क्रियान्तरव्यवधानश्चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानं पृष्ठं आवर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्थानिमित्तं भोजनमप्यावर्त्तते इति, अतः प्रतिमानमावर्त्तत इति ॥ (१०।६।११ अ०) ॥

द्वादशाहे सविभिरपि मध्वशनाधिकरणम् ।

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३० ॥ (पू०)

द्वादशाहे श्रूयते, सस्थिते पृष्ठे पडहे मध्वाशयेत् छत वा इति । तत्र सशयः, किं सत्रिभिर्मधु भक्षयितव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ? । नेति । कुत ? । दीक्षिता हि ते ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणाञ्च मधु प्रतिपिब्यते, नधु मासञ्च वर्जयेत् इति । तस्माच्च प्राप्नीयुरिति । ननु एतद्वचनं, सामान्यं प्रतिषेधं वाधेत । न बाधते इति ब्रूमः । कथम् ? । यद्यबाधमानमेतत्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो वाधेत ।

कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरमस्यमुपादाय विशेष-
सस्यस्ये कारणानि भवन्ति, न केवलानि । तस्मात् पडहा-
वसानलक्षिते काले-पुरुषाणां भोजनक्रियां विधीयते इत्यतो
नावर्त्तते भोजनम् इति ॥ (१०।६।१०अ०) ॥

गवामयने मध्वाशनशृताशनयोः प्रतिमासमात्रव्यधिकरणम् ।

आवृत्तिस्तु व्यवये कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

गवामयने श्रूयते, चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः पृष्ठः
पडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स
पञ्चमः । तत्रैतत् चोदकेन प्राप्तं, सस्थिते पृष्ठे पडहे
मध्वाशयेत् घृतं वा इति । तत्र सन्दिह्यते, किं प्रतिमास-
मार्त्तते रसभोजनम्, उत, सर्वान्ते सहदेव कार्यम् ?
इति । किं पुनर्युक्तम् ? । उक्तेन न्यायेन सहदिति ।
सर्वान्ते ह्यसौ पडहमतात् व्यापारादुपरमते, न प्राक्,
अर्वागसौ कृत्वापि पडह, पुनः पडहाय प्रयतत एव । न
चासौ पडहः सस्थितो भवति, यदि पुनस्तदर्थे प्रयतत
एव । सर्वान्ते तु न पुनः प्रयतते, इत्यतः सर्वान्ते कुर्या-
दित्वेवं प्राप्तम् । एव प्राप्ते ब्रूमः, आवृत्तिस्तु व्यवये
कालभेदाख्यात्, आवृत्तिः रसभोजनस्य स्यात्, न सहदेव
क्रिया । कुतः ? । निमित्तावृत्तेः, पडहसंख्या निमित्तं,
स च पडहः पुनरावर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने सस्या निमित्त-
मावर्त्तते इत्यतः आवर्त्तते ।

यदुक्तं, सर्वान्ते हि असौ पडहादुपरतो भवति, न प्राक्, कृत्वाऽप्यसौ पुनः तदर्थं प्रयतत एव इति । अत्राभिधीयते, यद्यप्यसौ पुनः प्रवर्त्तते, तथापि तं परिममाप्य पुनरारभते, पुनश्च परिममापयति, न यथावृत्ते पडहे । तत्र ह्यनुपरतस्य पृष्ठम्यावृत्तिः । इह चतुर्भिरभिप्लवैर्व्यवधीयते । तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् पृष्ठगतो व्यापारः पर्यवसित इति गृह्यते विशेषः । न च, तस्मिन्नपर्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्तुम्, उभयप्रकारस्यान्तः क्रियायाः, कृत्वा औदासीन्य, क्रियान्तरव्यवधानश्चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानः पृष्ठ आवर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्थानिमित्तं भोजनमप्यावर्त्तते इति, अतः प्रतिमासमावर्त्तत इति ॥ (१०।६।११ अ०) ॥

द्वादशाहे सविभिरपि मध्वशनाधिकरणम् ।

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥ (पू०)

द्वादशाहे श्रूयते, सस्थिते पृष्ठे पडहे मध्वाशयेत् घृत वा इति । तत्र सगयः, किं सत्रिभिर्मधु भक्षयितव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ? । नेति । कुतः ? । दीक्षिताः हि ते ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणाश्च मधु प्रतिषिध्यते, मधु मांसञ्च वर्जयेत् इति । तस्माच्च प्राश्नीयुरिति । ननु एतद्वचनं, मामान्यं प्रतिषेधं याधेत । न वायते इति ब्रूमः । कथम् ? । यद्यवाधनानमेतत्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो याधेत ।

न त्वनर्थकम् । कथम् ? । उभयविध हादगाहम् अङ्गीकृत्यो
भयमशितव्यं घृतं मधु वा, तत्र सत्रिणा घृतप्राशनं भवि-
ष्यति, षष्ठीने मधुन प्राशनम् ऋत्विजाम्, एवमुभय हाद-
गाहसम्बद्धं भविष्यति विषयभेदेन । न च विरुद्धस्याचारो
भविष्यतीति । तस्मात् प्राप्नोत्युरिति ।

प्राश्नेत वा यत्तार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, सत्रिभिर्मधु न भक्षयितव्यमिति, किन्तु
हि भक्षयितव्यम् । कथम् ? । अविशेषेण उच्यते कर्तुं
मात्रस्य, उभयप्रकारमङ्गीकृत्य हादगाह, सस्थिते पृष्ठो
पङ्कहे मध्वाशयेत् घृतं वा इति । उभय विकल्पेन, न कर्तुं
व्यवस्था । तस्मात् सत्रिणोऽपि मधु भक्षयेयुः ।

यत्तुक्तं, विषयभेदेनार्थवत्त्वात् न बाधो न्याय्य, हाद-
गाहाहभावस्यैव मति न विरोक्ष्यते इति । अत्रोच्यते, पङ्कहे
• आतवृत्ते सत्रसम्बद्धेऽहीनसम्बद्धे वा अविशेषेण मध्वशने
घृताशने चोच्यमानेऽथ केन व्यख्या ब्रूम ? । विरोधेनेति
चेत् । न, विषयभेदेन विधिप्रतिषेधयो समाख्यानानात्, पुरु-
षार्थेन प्रतिषेध, कर्माङ्गत्वेन विधानम् । यदि च प्रति-
षेधवलीयस्त्वमिहाङ्गीक्रियते, वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
पक्षेऽर्थवत्तेति चेत् । न । नानाविषयत्वात्, तुल्यार्थयोर्हि
तुल्यविषयार्थिकत्वा भवति, न, नानार्थयो, नानार्थता
चेहाधिगम्यते । कुत ? । विधे कर्मसाङ्गुल्यप्रयोजनत्वात् ।
प्रतिषेधस्यापि नियमानुष्ठानात् पुरुषस्यादृष्टसिद्धिरिति ।
तस्मात् प्राप्नोत्युरिति ॥ (१० । ६ । १२ अ०) ॥

मानस्य दशमाहाइताधिकरणम् ।

मानसमहरन्तरं स्यात् भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

(पू०)

हादगाहो श्रूयते, अनया त्वा पात्रेण समुद्ररसया प्रजा-
पतये युष्टं गृह्णामीति प्राजापत्य मनो ग्रहं गृह्णाति इति ।
तत्र सशयः, किं मानसमहर्द्वादशाहात् अहरन्तरम्, उत,
अहरङ्गम् ? इति । तत्र इह कानिचित् भेदकारणानि प्रति-
भान्ति, तानि निराचिकीर्षन् आचार्य उपन्यस्यति, मान
समहरन्तरं स्यात् इति । कुतः ? । भेदेन व्यपदेशात्, हाद-
गाहात् भेदेन व्यपदिश्यते । कथम् ? । वाग्वै हादगाहो
मनो मानसम् इति हादशानन्तर्भूतं मानसं व्यपदिशति ।
वाग्वै हादगाहः इति वाक्संस्तवात्, मनो मानसम् इति
च मनःसंस्तवात् । यथा वाक्जनमयोर्भेदो वस्तुतोऽवगम्यते,
एवमेतयोरपि हादगाहमानसयोः, यतः पृथक्के सति भेदेन
व्यपदेशो भवति, नान्यथा अतो भिद्यते एतदहरिति व्यप-
देशादगम्यते ।

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ (यु० १)

इतय अहरन्तरमिति । कुतः ? । तेन च मानसेनाह्वा
हादगाहः संस्तूयते । कथम् ? । विद्यूतानि ह वै हादगा-
हस्य गतरसानि छन्दसि, तानि मानसेनैव आप्याययन्ति
इति, हादगाहस्य यानि गतरसानि छन्दसि, तानि मा-
नसेनाप्याययन्ति इति सुवन् भिन्नं हादगाहात् दर्शयति ।

कथम् ? । सप्ताधात्, न हि तन्मैवात्मना तस्य भंनति
भवंति । कुत ? । अत्यन्तमिडात् श्रुतिमुख्ये, न हि देव
दत्तो देवदत्तेन श्रूयते, भिक्षे गिर पाष्यादिभिः समूचते ।
तद्वदिहापि द्वादशाहो मानमेव श्रूयते इति संनधात्
भेदोऽधिगम्यते इति ।

अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥ (यु००)

इतय अहरन्तरमेवेति गम्यते । कुत ? । द्वादशाह
कात् अहरन्तात् परेण चोद्यते, पक्षी. सयाज्य प्राच्य उदत्य
मानसाय प्रसर्पन्ति इति । तद्यदि द्वादशाहिकस्याहो गुण
विधिर्भवेत् द्वादशाहिकी पक्षीसयाजान्तातां स्यात् । अथ
त्वहरन्तर भवति, तदा द्वादशाहिकानामयं धर्मो नान्य
स्येति न दोषो भविष्यति, अतोऽपि वैमल्यस्यात् अहरन्तर
सिद्धिरिति गम्यते ।

पक्षे सद्वा सहस्रवत् ॥ ३७ ॥ (आ०नि०)

परिचोदनापरिहारोऽयम् । किमिय परिचोदना ?
नन्येव द्वादशाह इति त्रयोदशसु अहसु नापपद्यत ।
अवाच्यते, यदा प्रमाणान्तरेण शब्द एतावति अर्थे प्रयुक्त
इति गम्यते तदा सहस्रसंविज्जपात् त्रयोदशसु गुणवृत्त्या
प्रयोगः सिध्यति । यथा अतिरात्र सहस्रम् अहानि अति
रात्रेण सहस्रमाध्येन यजेत इति अधिकेऽपि सहस्रे
सहस्रशब्दो दृष्टः, तद्वदिहापि अधिके भविष्यति । अथ वा
कर्मगणनामधेयमेतत्, द्वादशाह इति यावन्ति कर्माणि

अङ्गीकृत्य प्रयुक्तस्त्वावतां वाचक इति निधीयते । सर्वाणि
प्रकरणादङ्गीकृत्य प्रयोगात् सर्वेषां वाचको भविष्यतीति न
दोषः ।

अहरद्गं वाऽशुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ (सि०)

दशमस्याङ्गो गुणस्य विधिः स्यात्, न अहरन्तरचो-
दना । कुतः ? । अहरन्तरप्रकल्पकस्य वचनस्याभावात् ।
कथम् । ? एव तावत् श्रूयते, अनया त्वा पात्रेण समुद्र
रमया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनो अह
गृह्णाति इति, दशममहरङ्गीकृत्य अहचोदनैषा, गृह्णाति
इति सस्कारविधानात्, न च सस्कारभेदे कर्मभेदो भवति,
अचोददकाय संस्कारा इत्युक्तं, यैस्तु द्रव्यं विकीर्यते गुण-
स्तत्र (२।१।३०) कर्म न प्रधानम् इति । यथा अष्टदाभ्यो
विधीयमानौ न कर्म भिन्तः, यस्मिन् कर्मणि भवत तत्रा
परो अष्टाभ्यासाविति विज्ञायेते न कर्मान्तरे इति । यद्वि
च अहरद्गमेतत् भवति, न कर्मान्तरम्, एवमल्पीयसी एव
अष्टदानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति, प्रकृतसम्बन्धय, न
अप्रकृतप्रक्रिया क्रियान्तरस्य, अतो न अहरन्तरम् । दशमे
एव अहनि गुणविधिरिति ।

दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥ (यु० १)

इतय न अहरन्तरं, तत्रैव गुणविधिः । कुतः ? । दश
मविसर्गवचनात्, दशमविसर्गवचनं हि भवति, एष वे
दशमस्याङ्गो विसर्गो यस्मानमम् इति । एष दशमस्य वि

सर्गोऽन्तो यन्मानसमिति ब्रुवन्, अन्तोऽयमन्तवतो दशमस्य,
न स्वतन्त्रमेतत् कर्मेति दर्शयति । तस्मादपि दशमस्याङ्गं,
नार्थान्तरमिति गम्यते ।

दशमेऽहन्निति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥ (यु० २)

इतथाङ्गम् । कथम् ? । एव' गुणशास्त्रं' युक्तं भविष्यति,
दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्ति इति, दशमेऽहनि सार्यं
रात्रीभिर्ऋग्भिः सुवन्ति इति दशमस्याङ्गः प्रधानभावेन
निर्देशात् ग्रहस्याधेयभावेन, तत्स्मोचस्य गुणोऽयं दश
मस्य, नार्थान्तरमिति गम्यते ।

सह्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥ (यु० २)

यदि च गुणोऽयम्, एव सह्या समञ्जसा भविष्यति,
द्वादशाहः इति, इतरथा, त्रयोदशसु द्वादशाहः इत्यसम
ञ्जस सह्यावचन स्यात्, अवाच्यत्वात् । यदुक्तं, गुणहत्या
महस्रसाध्यवद् भविष्यतीति, तदनुपपन्नम् । कुतः ? । तत्र
हि प्रमाणान्तरेण सह्येयावगमात् अधिके सहस्रगव्यो
गोण्या हत्या प्रयुक्त इति निश्चीयते । न त्विह मह्येया
तिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गोणीयं हत्तिराश्रीयेत । यद
ध्येतत् अमया त्वा पात्रेण इति वचनं, तदपि ग्रहसंस्कार
विधानात् दशमेऽहनि यागाभ्याम विधत्ते, न कर्मन्तरम्
इति समधिगतम् । एवञ्चेत्, न एतत् प्रत्यक्षवचनमहरन्तर
प्रकल्पकं, नान्यत् प्रमाणान्तरं प्रापकं, येन सह्येयेति
रिक्ते गव्यप्रयोग इत्यध्यवसामः । तस्मात् न इह गोण्या
हत्या प्रयोग इति ।

यदपि, कर्मगणनामधेयत्वात् प्रकरणवशेन तावताम्
 अङ्गीकरणात् नामधेयरूपेण चाहन्तिर्भविष्यतीति, तदपि
 न युक्तं, सत्यं, कर्मगणनामधेयमेतत्, न त्वयथार्थसमन्वयेन,
 द्वादशैतानि कर्माणि अहोभिः परिमितानि एकत्र समा-
 हृतानि इत्यनेन रूपेण तत्कर्मगणस्य नामधेयं, न वर्णानु-
 पूर्व्यमात्रेण इति, तथा हि सर्वेष्वेव कर्मनामधेयेषु अर्थ-
 समन्वयेनानुवादभूतो नामशब्दो वर्तते, न लौकिकार्थ-
 तिरस्कारेण परिभाषामात्रेण वृद्धिगुणवत् । यथा, अग्नि-
 होत्र, ज्येनः, ज्योतिष्टोमः इति । एवं द्वादशाहः इत्यर्था-
 न्वयेन नामधेय, न अर्थाभावेन इति । तस्मात् अपरिचोद-
 नेषा ।

पञ्चतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥ (यु० ४)

इतयाहरद्भमिति विज्ञायते । कुतः ? पञ्चतिरेकेण
 एकस्य अतिरेकं दर्शयति, न द्वयोः । कथम् ? यः पञ्चरति-
 रिष्येत स ऐन्द्राग्नः कार्यः इति एकादशिनीं द्वादशाहे
 विधाय विद्वतायामेकस्यातिरेकं दर्शयति, तत्र तावदतिरि-
 व्यते, एका न भवति । कथम् ? एकादश पञ्चदश, द्वादश
 षडहानि, एकस्यातिरेकं ध्रुवन् द्वादशैतानि अहानीति गूण-
 यति । यदि त्रयोदश षडहानि स्युर्द्वयोरभावः स्यात्, नैक-
 स्येति । तस्मादप्यहरद्भं न कर्मान्तरम् इति ।

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं व्रतवत् ॥ ४३ ॥

(आ० नि० १)

अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । यदुक्तं
मानसमहरन्तरं भेदेन व्यपदेशात्, तेन च मानसेन संस्तुता
भेदः, न हि आत्मनेव आत्मा संस्तूयते इति । अत्राभिधी-
यते, नैतत् विप्रतिपिद्यम्, अह्नेनापि समुदायस्य स्मृतिर्हृष्टा
यथा महाव्रतधर्मेण संवत्सरसप्तस्य, यस्मिन् वा एते मिथुना-
यै संवत्सरमुपयन्ति । अन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनै-
मिथुना न यस्मिन् इति समुदायदोषमभिधाय तदवयवभू-
तस्य महाव्रतस्य धर्मेणानुजिघृक्षन् समुदायस्य अवयवधर्मेण
स्मृतिं दर्शयति । लोकेऽपि अवयवधर्मेणावयवी संस्तूय-
एवेति, यथा दीर्घैः केशैः शोभनो देवदत्त इति । तद्वदि-
हापि द्वादशाहः संस्ताविष्यते इति न दोषः ।

वचनादतदन्तत्वं ॥ ४४ ॥ (आ० नि० २)

यदुक्तं, यद्यहरन्तरमेतत्, एवं द्वादशाहपञ्चवैलक्षण्यं
मानसान्तता युक्ता भविष्यति, न तदङ्गत्वे, पत्नीसंयाजा-
न्तता भवेत् इति । अथ वदामः, वचनात् अतदन्तत्वं
भविष्यति, द्वादशाहिकानाम् पक्षां सामान्येन पत्नीसंया-
जान्तता, विशेषेण तु दशमध्याह्ने मानसान्तता उच्यते,
पत्नीः समग्राज्यं प्राञ्च उटेत्य मानसाऽऽ प्रसर्पन्ति इति, नास्ति
वचनव्यातिभारः । तस्मादप्यदोषः । अतो दशमध्याह्ने
मानसनङ्गं न स्वतन्त्रम् इति ॥ (१०।६।१३ अ०) ॥

सप्तमं सूत्रं कदाधिकारयम् ।

सत्रनेरुः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥ (पृ०)

इह द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणम् । तत्र संग्रहः; किं सत्रमेकः प्रयुञ्जीत, उत बहवः ? । किं प्राप्तम् ? एकः । कुतः ? । प्रकृतिवत् ज्योतिष्टोमे एकः कर्त्ता, तत्-प्रकृतित्वात् चोदकानुग्रहाय सत्रम् एक एव प्रयुञ्जीत इति । ननु बहवः श्रूयन्ते, य एवविद्वांसः सत्रमासते, य एवंविद्वांसः सत्रमुपयन्ति इति । उच्यते । कार्मिणां सत्रं विधीयते, ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव, ते यद्येकैकश्रेणापि कुर्वन्ति तथापि सत्रक्रियामभिसमीक्ष्य बहव एव कुर्वन्तीति बहुवचनं भविष्यति । यथा लोके पृथक्केनापि कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते, देवघेत् वर्षेत्, बहवः कृषिं कुर्युः । सम्यं चेत् सम्पद्येत, बहवो ब्राह्मणा यजेरन् इति । तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनं, सत्रादुद्बसाय पृष्ठमनीयेन यजेरन् इति एवमत्रापि आसीरन् उपेयुः इति बहुवचनं भविष्यति इति ।

वचनात् तु वङ्गनां स्यात् ॥ ४६ ॥ (सि०)

नैतदस्ति, एको यजेत, न बहवः इति । किन्तु हिं ? बहवो यजेरन् । कुतः ? । वचनात्, वचनमिदं भवति, आसीरन् उपेयुः इति, बहुत्वसम्बन्धः प्रयोगो विधीयते, स प्रत्यक्षवचनात् चोदकप्राप्तमेककर्त्तृकतां बाधेत, इति ।

अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥ (आ०)

यदुक्तं, सामान्यक्रियासम्बन्धमभिसमीक्ष्य लोकावत् बहुवचनशब्दप्रयोगो भविष्यति, यथा कृषिं कुर्युरिति,

वेदेऽपि दर्शनं, पृष्ठशमनीयेन यजेरन् इति बहुवचनं भवति,
एवमथापि इति । तत्परिहर्तव्यम् ।

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०)

नैतत् सचे उपपद्यते, एककर्तृकम् इति । कुतः ?
एकव्यपदेशात् । कथम् ? । एवमाह, एष वै कुणपमत्ति
यः सचे प्रतिगृह्णाति । एक एव यजेत इति, सत्रमपीय
अन्यस्यैककर्तृकतां 'विदधत् तस्य बहुकर्तृकतां गमयति ।
यत्तु लोकेवदिति, तन्न युक्तं, लोकेऽन्यतः प्रवृत्तस्यार्थस्य
अनुवादभूतः शब्द उच्चार्यमाणः सामान्यक्रियासम्बन्धा-
भिसमीचीया उच्चरित इति गम्यते । यदपि सदवसानीय-
वदिति, तदपि सदवसानीये युक्तं, तन्न हि भिन्नानि सद-
वसानानि उपलब्ध क्रियामार्गं विधीयते, तद्वहुत्वञ्च
समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमनूद्यते इत्युक्तमेव । इह तु शब्द
पूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः, शब्दबहुत्वविशिष्ट प्रयोगं सत्रि-
भिरभिसम्बन्धयति, अतः शब्दप्रामाण्यादुपादीयमानायां
क्रियायां बहुत्वं विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जीरविति ।

सन्निवापञ्च दर्शयति ॥ ४९ ॥ (यु० १)

इतय बहव एव यजेरन् इति । कुतः ? । सन्निवाप-
दर्शनात्, बहूनाम् अग्नीनाम् एकत्र सन्निवापमाह,
पञ्चभिः पशुभिर्यज्यमाणः सन्निवपेरन्, सावित्राणि होष्यन्तः
सन्निवपेरन् इति । यदि संज्ञित्य कुर्वन्ति, एवमग्नीना
सन्निवपेय सन्निवपन्ति । अथ तु एकैक्येन कुर्वन्ति, सन्नि-

वापदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि गम्यते बहूनां सच-
मिति ।

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥

॥ ५० ॥ (यु० २)

इतश्च पञ्चमः सम्भूय प्रयोग इति । कुतः ? । एवं
श्रूयते, यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, स सचस्य
प्रत्येता, स हि भूयिष्ठानृद्धिमाधीति इति, एकस्मिन् गृह-
पतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं ब्रुवन् बहूनां
सहप्रयोगं दर्शयति । इतरथा एकस्मिन् यजमाने कर्त्तु-
रेकत्वात् फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः फल-
विशेषवचनं व्यर्थं स्यात्, अस्ति तु फलविशेषवचनम् ।
तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्निति ॥ (१० । ६ ।
१४ अ०) ॥

सर्वे यजमानानामिव ऋत्तिकत्वाधिकरणम् ।

अन्ये सृष्ट्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥ (पृ०)

इदं मन्त्राख्येष्टोदाहरणम् । तेषु बहवः कर्त्तार इत्यु-
क्तम् । इदम् ईदानीं सन्दिह्यते, किं त एव मन्त्रिण
ऋत्विजः, उत, अन्ये उपादातव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ? ।
अन्ये उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः ? । ज्योतिष्टोमे हि
प्रकृतो अन्ये कर्त्तार उपादेयाः समाम्नाताः, तद्विद्वानि

मग्निभिः प्रकृतिवत् कुर्वाणैः चोदकानुपहाय अन्ये एव
पादेया इति । एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यतीति ।

अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधान-
संयोगात् तेषां स्यात् यजमानत्वम् ॥५२॥

(मि०)

नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति, यजमानाः एव
ऋत्विजः स्युः । कुतः ? ऋत्विजामभिधानसंयोगात्,
यजमानसंस्कारो हि दीक्षापदार्थोऽध्ययुदिममाध्यासंयो-
गेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धिरूपेणाभिधाय विधीयमानो यज-
मानानां तेषां आध्यय्यादिसम्बन्धमवबोधयति । कथम् ?
यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति एवं ते नैमित्तिकीभिरा-
ध्याभिर्युज्यन्ते नान्यथेति, अतोऽवगम्यते अस्ति तैः पदा-
र्थैरभिसम्बन्ध इति । किं तद्वचनम् ? अध्ययुर्गृह्यति
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततो ह्येतारं तत उद्गाता-
रम इत्युपक्रम्य सर्वर्त्विजः उपक्रान्ता दीक्षामसम्बन्धेन ।
तस्माद्गम्यते यजमाना एव आर्त्विन्ये स्युर्नान्ये इति ।

कर्तृसंस्कारो वचनादाधात्ववदिति चेत् ॥

॥ ५३ ॥ (आ०)

इति चेत् मन्यसे, यजमाना एव ऋत्विजः स्युरिति,
तत्र युक्तं, प्रकृतौ हि यजमानादन्त्ये प्रकृतिवदिहापि यज-
मानेभ्योऽन्त्येरेव भवितव्यमिति पूर्वे एव पक्षो व्यपदिश्यते,

कीर्त्तनं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः, स उच्यते, कर्त्तृसं-
स्कारो वचनादाधाटवत् भविष्यति । कथम् ? । एत-
द्वदेव श्रूयते, अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्ष-
यति इति, तत् यदि भिन्ना अपि कर्त्तारो भवन्ति तान्
आत्मीयाभिः सञ्ज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्यात् दीक्षा-
संस्कारस्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नं, आधाटवत्, यथा-
ऽन्यत्राप्यृत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने, यस्तं श्वोऽग्नि
माधास्यत् स्यात् स एतां रात्रिं व्रतञ्चरेत् इति, न मांसम्
अग्नीयाव स्त्रियमुपेयात् इति वचनादध्वर्योर्नियमो विधी-
यते, तथा ज्योतिष्टोमे सर्वत्विज उपवसन्ति इति ऋत्वि-
जामुपवासो विधीयते, तद्वद्विहापि ऋत्विजामेष संस्कारो
भविष्यति ।

स्याद्विगये तन्मायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

(आ० नि०)

नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति, किन्तु हि यजमाना
एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? । एतस्मिन् संशये, त एव
वा यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिन्नाः ? इति, त
एवेति न्याय्यम्, उक्तोऽत्र न्यायः, अपि वा यजमानाः
स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् इति, अनेन न्यायेन
पश्यामः, ते एवेति । यदुक्तम्, आधानवत्संस्कार
ऋत्विजां भविष्यति इति, तदनुपपन्नम् । कथम् ? । अप्रा-
कृतप्रयोजना यो दीक्षा ऋत्विजां विधीयते, प्रकृतिवद्वा
प्राकृतकार्यका सती यजमानबहुत्वात् क्रमपरतया सद्दी

र्ह्येत । प्राप्तायाः सङ्कीर्त्तनं लघीयः, क्रममाश्रयविधानात्,
 ऋत्विक्संस्कारे सति अष्टकल्पना, अधिकार्थविधानश्च ।
 तस्मात् प्राप्तायाः चोदकेन सङ्कीर्त्तनं, न अप्राप्तविधान
 मिति । यत्तु, यथा ऋत्विजामुपवासविधानम्, पाधा
 तुष्य व्रतविधानं, तद्वदिहापि इति, तत्र युक्तं, विष्मटं
 वचनम्, ऋत्विज उपवसन्ति, न तां रात्रिं व्रतयन्ते
 इति । न च तत्र अपूर्वेत्वात् प्राप्ताशङ्का । तस्मात् तत्र
 विधानम् ।

स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

(आ०)

परिचोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्मात् न स्वाम्याख्याः
 एता अध्वर्याद्या भवन्ति गृहपतिवत् ? इति । किमेव
 भविष्यति ? । एव चोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृकता न बाधिता
 भविष्यति । अध्वर्याद्याश्च समाख्या गृहपतिवत् यजमाना-
 भिधानतयाऽर्धवत्या भविष्यन्तीति स्थिते अर्धे सूत्रेण
 परिचोदयति ।

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्वर्मेण ॥ ५६ ॥

(आ० नि०)

नैतत् युक्तं, स्वाम्याख्या एता गृहपतिवत् इति ।
 कुतः ? । प्रसिद्धग्रहणत्वात्, आध्वर्यवादि कर्म कुर्वा-
 नेषु हि कर्तृषु कर्मनिमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धाः, न
 याजमानं कुर्वानेषु, यजमानानाम् आभिः क्रियाभिः

संयुक्तानां भविष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । कथं गृहपतिरित्याख्या १ । उच्यते, असंयुक्तस्य ऋत्विग्धर्मेण स्वामिन एवाख्या गृहपतिरिति । अपि च अवयवप्रसिद्धाऽपि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य इति यजमानाभिधेयता उपपत्स्यते । प्रकृतावपि स्वामिनि चायं प्रयुक्तः, गृहपतिर्यजेत इति । न त्वध्वर्याद्याः स्वामिनि केनचिदपि प्रकारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपपद्यन्ते, इत्यन्यक्रियासम्बन्धात् ता भिद्यन्ते इति । बह्वनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ।

इतथ आर्त्विजेषु यजमाना एव । कुतः १ । एवमाह, यो वै बह्वनां यजमानानां गृहपतिः सवस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठानृद्धिमाप्नोति इति एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनम् असमानत्वे सति उपपद्यते, नान्यथा, यदि सर्वे गृहपतिकर्म कुर्युर्न कर्मान्तरं, ततो विशेषाभावात् गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु इतरे उभय कुर्वन्ति, गृहपतिर्याजमानमेव, ततो विशेषवचनं युक्तं भवति । तस्माद्विशेषवचनात् ते एव ऋत्विज इति गम्यते ।

दीचितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयोर्नित्यभावित्वात् ॥ ५७ ॥ (सि० यु० १)

इतथ स्वयंकर्त्तृकाणि रुचाणीत्यवगम्यते । कुतः १ । दीचितादीक्षितव्यपदेशात्, एवमाह, दीचिताः सचैर्यजन्ते पदीचिता अहीनैर्यजन्ति इति, एतौ च नियतावेयार्षौ, दीचिताः स्वार्थं यजन्ते, याजकाय अपि अदी-

क्षिता याजयन्ति इति, अहीने सचे चेतयोरर्थयोर्विशेषा-
भावात् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु सत्रे याव-
त्कार्यं तत्सर्वं दीक्षितैरेव क्रियते, अहीने चादीक्षितैः,
ततो व्यपदेश उपपद्यते, नान्यथा । अतो व्यपदेशादव-
गच्छामः, अस्ति सचे स्वयंकर्तृत्वमिति ।

अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥ (सि० यु० २)

इतश्च स्वयंकर्तृकं सत्रम् । कुतः ? । अदक्षिणत्वात्
अदक्षिणानि सत्राणि आहुः, न ह्यत्र गौर्हीयते न वामो
न हिरण्यमिति दक्षिणाभावदर्शनं स्वयंकर्तृकत्वे उप-
पद्यते, नान्यथा, परकर्तृकत्वे हि दक्षिणाभावो नोप-
पद्यते, न हि कश्चित्, ऋते स्वार्थात्, परार्थे परः प्रवर्तते ।
तस्मादपि गम्यते स्वयंकर्तृकाणि सत्राणीति ॥ (१० । ६ ।
१५ अ०) ॥

सत्राहीनयोर्विवक्षाधिकारेणम् ।

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनीपायिचोदनेन यजः
मानवहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयो-
गात् ॥ ५९ ॥ (सि०)

द्वादशाह एवोदाहरणम् । ऊक्तञ्च पूर्वं सत्रमहीनञ्च
द्वादशाह इति । तस्येदानीं द्विप्रकारस्य लक्षणमत्रा-
ख्यायते, एवमुक्त्यणको द्वादशाहः सत्रम्, एवंलक्षणको

ऽहीन इति । तद्विवेकज्ञानार्थमिदमुच्यते, आसनोपायि-
चोदनया यजमानबहुत्वेन च सत्रत्वमवगम्यते । एते
चोदने आसते, उपयन्ति इति हि नित्यं सत्रसम्बद्धे दृष्टे,
य एवं-विद्वांसः सत्रमासते, य एवं-विद्वांसः सत्रमुपयन्ति
इति । यजमानबहुत्वेन च, चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशा-
वराः सत्रमासीरन् इति । तत्सहचरितलिङ्गदर्शनात्
सहचरितं प्रत्ययो भवतीति ।

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चाऽस्थितपरि-
माणत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०)

अथ किंलक्षणकोऽहीनः ? इति, तदुच्यते, यत्र यजति-
चोदना, अनियतञ्च कर्तृपरिमाणं तत्र अहीनः इति
नियीयते । अहीनानां यजतिचोदनया विधानं, हिरा
त्रेण यजेत इत्येवमादि । कर्तृपरिमाणञ्च एषामनियतं,
मन्त्राणान्तु नियतं परिमाणं बहवः । एवंलक्षणस्य च
लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं नान्यश्रुत्वमिति ८(१०।६ १६.५०)॥

पोण्डरीके सप्तदैव दक्षिणादानाधिकरणम् ।

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात् प्रत्यहं कर्म भेदः
स्यात् ॥ ६१ ॥ (पु०)

अस्ति पोण्डरीक एकादशरात्रः, पोण्डरीकेण एका
दशरात्रेण साराज्यकामो यजेत इति । तत्र श्रूयन्,
अमुत पोण्डरीके दद्यात् पञ्चसहस्रमेकादशम् इति । तत्र

सन्दिह्यते, किं प्रत्यहं अयुतम् अग्रमहस्रश्च दातव्यम्, उत, एकमेवायुतमश्वमहस्रश्च सकृत् ? इति किं प्राप्तम् ? अहीने दक्षिणायास्तु प्रत्यहं भिद्येत । कुतः ? । गुणत्वात् दक्षिणायाः, प्रधानत्वाच्च अङ्गां, समुदायगण्डेन समुदायीनि अहानि उपलक्ष्य दक्षिणा गुणो विधीयमानः प्रति प्रधान भिद्येत, यथा गणाय स्थानम्, उपलेपनं वा विधीयमान गणिनां भवति, एमचापि द्रष्टव्यम् । प्रतिकर्मावसायी च चोदक एवमनुग्रहीयते, दक्षिणाभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वं भविष्यति । अतोऽवगम्यते भेद इति ।

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ६२ ॥ (१ आ०)

न चैतदस्ति, प्रत्यहं दक्षिणाभेद इति, एकमेवायुतमहस्रं च दीयते । कुतः ? । * ऐककर्म्यात्, एक हि दक्षिणानां कार्यम्, ऋत्विगान्मनम् । आनतिश्च साङ्ग क्रतुनिर्वृत्तये कृतेति अन्तरा न तथा प्रयोजनमस्तीति न भूयः क्रियते । यत्तु, अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वमिति तत् अङ्गत्वे प्रज्ञाते भवति, नान्यथा । 'समुदायाङ्गश्च दक्षिणा, न अवयवाङ्गमित्युक्तम् । अथ यदुक्तं, प्रतिकर्मावसायी चोदकः प्रतिकर्म प्रापयति, इति । प्रत्यक्षवचनात् समुदायाङ्गीकरणेन च दक्षिणानां विधानमिति चोदको बाधित इति न दोषः ।

पृथदाज्यवहाऽङ्गां गुणशस्तु स्यात् ॥ ६३ ॥

(१ आ० नि०)

न चैतत्, सकृदेव दातव्यमिति, किं तर्हि, भेदेन ।

कुतः ? । प्रत्यहं दक्षिणानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यमानः
 प्रत्यहमेव भवितुमर्हतीति । पृषदान्वयत्, यथा पृष-
 दोज्ये दक्षिणं यजति इति पृषेत्ता गुणो विधीयमानः
 अनुयाजं भिद्यते, एवमेषापि द्रष्टव्यमिति ।

ज्योतिष्टोम्यस्य दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्
 प्रकृतिवत् तस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥

६४ ॥ (२ आ०)

न चेतदस्ति, भेद इति, किन्तर्हि, तन्त्रेण सकृदेव ।
 कथम् ? । ज्योतिष्टोम्यो हि दक्षिणाः साङ्गं कर्मराशि-
 मङ्गीकृत्य दीयन्ते, तथाभूतानाञ्च तासां समुदायानत्य-
 र्थानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यते, सहस्रमयुतम् इति,
 विशेष उच्यमानः, या इह दक्षिणा दीयन्ते, तासामयं
 विकार इति गमयति, एकत्वम् आनतेः, न वारयति ।
 तस्मात्सकृत् दातव्यमिति । यत्तु, अनुयाजवत् इति,
 युक्तं, यत् अनुयाजेषु द्रव्यस्य भेद इति, यागे हि द्रव्यं
 गुणभूतं चोद्यते, तत् यागानां भेदादन्यस्य क्रियमाणं न
 अन्यस्य उपकरोतीति भिद्यते । इह त्वेका आनतिरि-
 त्युक्तम् । तस्माद्विषमो दृष्टान्त इति ।

डादशाहे वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृति-
 त्वात् परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥

६५ ॥ (२ आ० नि०)

न चैतदस्ति, संकृष्टातथ्यमिति । प्रत्यक्षमयं विशेषो
भिद्यते । कुतः ? । द्वादशाहं हि प्रत्यक्षं वचनम्,
अन्वहं द्वादशशतं ददाति इति । षोडशीकश्च द्वादशाह
प्रकृतिः, तस्मात् षोडशीके प्रत्यक्षं चोदकप्राप्तया प्रसक्तानां
दक्षिणानामयं विशेष उच्यमानः तथैव कर्मावयवसम्बद्धानां
विकार इति गम्यते, ततो भेदेन दक्षिणानां विशेष इति ।

परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥

॥ ६६ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, दक्षिणाभेद इति, किन्तर्हि, संकृष्टे
दक्षिणा दीयेतेति । कुतः ? । परिक्रयाविभागात्, समस्ता
दक्षिणा विक्रियेरन्, कृतं हि कृतमङ्गीकृत्य दक्षिणा
विधीयन्ते । कथम् ? । तावतः पुरुषार्थत्वात् । यत् फल
वत्, तत् पुरुषस्य चिकीर्षितं, तच्च कुर्वाणस्य, सहायान्
उपाददानस्य अयं विशेष उच्यते परिक्रयः । न चावयव
फलवान्, समुदायात् फलनिष्पत्तेः, समुदायं चाङ्गीकृत्य
परिक्रयः क्रियमाणः, आ समुदायनिष्ठेतेः, परिक्रयः कृत
इति अन्तरा न भूयः क्रियते ।

अपि च, षोडशीकशब्दसंयोगेन परिक्रयविशेष उच्य
मानः तच्छब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते, समुदायश्च षोड-
शीकशब्दवाच्यो न अवयवः, स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते,
तच्च लक्षणैव दोषः । असम्भवे हि लक्षणा आश्रीयते,
च, इदमसम्भवः । अतः समुदायमङ्गीकृत्य संकृष्टे कृत्वर्ज-
नियेरिति । तस्मात्सकृत्परिक्रय इति, संकृष्टाने,

प्रयोगवचनानुग्रहः, प्रयोगप्राशुभावाच्च महाविषयता शास्त्र-
स्येति, तस्मादप्येतदेव न्याय्यमिति ।

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०)

यदुक्तं, द्वादशाहप्रकृतित्वात् पौण्डरीकस्य, तत्र च
द्वादशाहे दक्षिणाभिदात् तथाभूताया एवेह विशेष लभ्यते
इति, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते, तत्राप्येकत्वात् कृतोः,
एक एव परिक्रयः । भेदस्तु वचनात् सुत्या सम्बन्धप्रयो-
जनो दक्षिणासंस्कारप्रयोजनश्च, न तस्मिन् भिद्यमाने परि-
क्रयैकत्वं भिद्यत इति ॥ (१० । ६ । १७ अ०) ॥

पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणम् ।

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेष-
त्वात् ॥ ६८ ॥ (१ म पू०)

पौण्डरीक एवोदाहरणम् । तत्रैतत्समधिगतं, सकृ-
देव परिक्रय इति । अस्ति तु प्रकृतौ, माध्यन्दिने सवने
दक्षिणा नीयन्ते इति । तत्र सम्यक्, किं सर्वासां कात्स्न्येन
प्रत्यहं नयनम्, उत, सकृन्नयनम्, अथ वा प्रविभज्य नय-
नम् ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यहं सर्वासां संस्कारः
स्यात् । कुतः ? प्रकृतिवत् प्रकृतौ हि सकला दक्षिणा
तस्मिन् काले संस्कृता, इहापि तद्वदेव सकलाः संस्कृतव्या
इति । कथम् ? अज्ञा प्राधान्यात्, तदुपभावाच्च दक्षि-

शानां, सर्वा एताः सर्वेषाम् अङ्गा शेषभूता, शेषभूतश्च
 चार्थस्य यः संस्कारः, स तेन तेन अङ्गा प्रयुज्यते इति
 तस्मात् प्रत्यहं सर्वसंस्कारः ।

एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ६६ ॥ (२ य पू०)

न चेत्तदस्ति, प्रत्यहं सर्वसंस्कारः इति, किन्तर्हि सकृ-
 देव संस्कारः स्यात् । कुतः ? । एकार्थत्वात् दक्षिणानाम्
 एकं कार्यम् आनमनं, तासाञ्च नयनादिसंस्कारसंस्कृतानां
 प्रत्यर्पणं कार्यम्, एकस्मिन्नपि च अहनि तत्संस्कारसंस्कृत-
 तासु दीयमानासु कृतः चोदनार्थं इति भूयः संस्कारेण
 प्रयोजन नास्ति । तस्मात् सकृत् संस्क्रियेरन्निति ।

स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥ (२ य पू० नि०)

न चेत्तदस्ति, सकृत्संस्कार इति, किन्तर्हि प्रत्यहम् ।
 कुतः ? । उत्पत्तौ कालभेदात्, उत्पत्तौ दक्षिणानां मिथि
 एकालसम्बन्धः श्रूयते, तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने
 सवने दक्षिणा नीयन्ते इति, सर्वाद्येता सर्वेषाम् अङ्गां
 शेषभूताः, तेषाञ्चाङ्गां माध्यन्दिनानि सवनानि भिद्यन्ते,
 तत्र च अगम्यमानविशेषत्वात् यस्य माध्यन्दिने सवने न
 संस्क्रियेरन्, तस्यैव संस्कारलोपः स्यात्, प्रयोगभेदात् । न
 च अन्यतरत्र संस्क्रियमाणा अन्यत्र संस्कृता भवन्ति, तस्मात्
 भेदेन संस्क्रियेरन्निति ।

विभज्य तु संस्कारवचनात् द्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥
 (सि०)

न चैतदस्ति, समस्तानां प्रत्यहसंस्कार इति, किन्तु हिं
विभज्य संस्क्रियेरन् । कुतः ? । वचनात्, द्वादशाहे
प्रत्यहं नयनादिसंस्कारो वचनात् क्रियते, अन्वहं द्वादश-
शतं ददाति इति । पौण्डरीक्य द्वादशाहप्रकृतिः, न
ज्योतिष्ठीमप्रकृतिः, तस्मात् परिक्रयैकत्वेऽपि सति वच-
नात् भेदेन संस्कार इति ॥ (१० । ६ । १८ अ०) ॥

—

मनो ऋच इत्यनेन यावदर्थं ऋचामुपादानाधिकरणम् ।

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्यात् लिङ्गस्य
सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥ (पू०)

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, मनोः ऋचः सामिधेन्यो
भवन्ति इति । तत्र सशयः, किं, यावत्यो मनुलिङ्गा ऋचः,
ताः सर्वा द्वाशतयीभ्यः आनीय सामिधेनीषु विनियो-
क्तव्याः, उत काश्चिदेव, न सर्वाः ? इति । किं प्राप्तम् ?,
सर्वा एवंलिङ्गा उपादेयाः । कुतः ? । लिङ्गस्य सर्वगामि-
त्वात्, इहेतावत् श्रूयते मनोः ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति
इति । मनुशब्दसंयोगो हि लक्षणम् ऋचामुपादीयमा-
नानां, मनुसत्त्वान्मेन च शब्द उपलक्षयन् यावतीषु सम्भवत्,
तावतीः अविशेषात् शक्नोति उपलक्षयितुम्, एतच्च वचनं
लिङ्गमात्रसम्बन्धेन विनियोजकं, न इयत्तापरिच्छिन्नानां
विशेषकम् । तस्मात् अविशेषात् सर्वास्तलिङ्गवत्यः उपा-
देयाः, आग्नेयवत्, यथा, ऋजीपाणामाग्नेयेन संवत्सर-

मुपधाने, आसीत् सूक्तेन सूक्तस्य अविच्छेदाय इति आग्नेयेन सूक्तेनेत्युक्तं, यावन्ति आग्नेयानि सूक्तानि दाशतयानि, सर्वैरिष्टका उपधीयन्ते, एवमिहापि मनुलिङ्गा भ सामिधेनीकार्यं कर्तव्यमिति । यथा सा, अहर्गणे ऋची यमस्य प्रास्यति इति, सर्वेषामङ्गा यत् ऋचीयम, अविशेषात् तत् सर्वं प्रास्यते, तद्वदिहापि अविशेषात् सर्वासां मुपादानमिति ।

यावदर्थं वा अर्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्
तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ (सि०)

न चेतदस्ति, सर्वासा मनुलिङ्गानां दाशतयीनामा गम इति, किन्तर्हि यावदर्थम् उपादेया इति । कुत ? । अर्थशेषत्वात्, कार्यशेषभावेन हि सामिधेनीनामुपादानं, तच्च कार्यम् अप्पाभिरपि सिध्यतीति, मिदत्वात्कार्यस्य, यद्यपि लघिता भन्ति अपरा ऋच, तथापि प्रयोजनाभावात् नैवोपादीयन्ते इति ।

ननु कार्यशेषभाव सर्वत्र वाचनिक, इहापि प्रत्यक्षवचनात् लिङ्गपरिच्छिन्ना सामिधेन्यो विधीयन्ते इति सर्वासा विधानं भविष्यति इति । अप्पाभिधीयते, मत्स्य सर्वत्र वाचनिक शेषभाव, न त्विह सामिधेन्यो विधीयन्ते, किन्तर्हि चोदकप्राप्तानाम् इत्युक्तापरिच्छिन्नानां केवलमनेन विशेष उच्यते, मनो. ऋच इति । सोऽयं विशेष उच्यमानो यावत् उपन्यस्ता, ता एव विशेषकृता यत्वात् व्यावर्तन्ते, नापरा अपि तज्जिह्वा. प्रसज्यन्ते ।

तस्माल्लिङ्गवतीनां नियतानामुपादानं न सर्वासाम् इति ।
 न च, लिङ्गवतीनां भावात् गुणानुरोधेन, प्रधानावृत्ति-
 न्याया । एवञ्च लाघवं प्रयोगप्राशुभावश्च भविष्यति इति ।
 अपि च अस्मिन् पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव । कथम् ? ।
 लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामुच्यते । तत्र यद्यपि
 न तल्लिङ्गाः सर्वा उपादीयन्ते, यस्त्विह प्रयुज्यन्ते ताः
 तल्लिङ्गा एव नान्यलिङ्गाः, तथापि लिङ्गमनुगृहीतमेव न
 बाधितमिति । तस्माद् यावदर्धमुपादानं न सर्वासामिति ।

आग्नेये कृतस्त्रविधिः ॥७४॥ (१ म आ० नि०)

यदुक्तं, यथा आग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपदधाति इत्युक्ते
 सर्वाणि लिङ्गविशिष्टानि उपादीयन्ते, न कानिचित्, एव-
 मत्रापि द्रष्टव्यम् इति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,
 युक्तम् आग्नेयेषु कृतस्त्रविधानम् । कुतः ? । इष्टकाबहु-
 त्वात्, प्रतिसूक्तम् उपदधाति इति वचनात्, बह्वीनामुप-
 धेयानां सूक्ताल्पत्वात् कास्मूर्नोपादानमविरुद्धम्, इह तु
 इयत्तापरिमितानां विशेष उच्यते, इत्युपदिष्टो हेतुः । तस्मा-
 दयम् इह अदृष्टान्त इति ।

ऋजीपस्य प्रधानत्वाद् अहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः

स्यात् ॥ ७५ ॥ (२ य आ० नि०)

यदप्युक्तम् अहर्गणे यथा ऋजीपस्य कृतस्त्रव्यं अस्म-
 प्राशनम्, एवमत्रापि अविशेषात् सर्वासामुपादानम् इति,
 तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते, ऋजीपस्य प्रधानत्वात्
 युक्तम्, ऋजीपस्य अविशेषात् प्रतिपत्तिरियम् अभिधीयते,

सा सर्वस्य ऋजीपस्य स्यात्, यस्य न क्रियेत, तस्य संस्कार-
परिलोपः स्यात् । तस्मात् सर्वेषामङ्गां यत् ऋजीपं, तत्
सर्वे प्राप्न्यते । इह तु अर्धशेषत्वादित्युपदिष्टो हेतुः ।
तस्मात् विपरम् एतत् ऋजीपेणेति ॥ (१०।६।१८ अ०) ॥

वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ।

वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य
वचनात् ॥ ७६ ॥

ज्योतिष्टोमे मानोपावहरणे समाध्याते । तत्र संशयः,
किं यत्र क्वचित् मानं, येन केनचित् उपावहरणं कार्यम्,
उत, वाससि मानं वाससा चोपावहरणम् ? इति । किं
प्राप्तम् ? अर्थात् यत्र क्वचिन्मानं, येन केनचिदुपावहरणम् ।
एवञ्च अनियमे लावव प्रयोगप्राशुभावश्च भविष्यति इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, वाससि मानं वाससा च उपावहर-
णञ्च कार्यम् । कुतः ? । वचनात् वचनमिदं भवति,
वाससि मिनोति, वाससा च उपावहरति इतिवचनस्य
मामर्थ्यात् नियम्येत ॥ (१०।६।२० अ०) ॥

अथ वा, नैवात्र संशयः, वचनात् वाससि मानं
वाससा चोपावहरणम्, एयं प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्त्यते,
विशेषं चिन्तयितुम् । यच्च प्राप्तम् उत्तरविवक्षया
कीर्त्त्यते, न तत्र पूर्वोत्तरवक्ष्याभ्यां प्रयोजनमिति ।

अहर्गणेऽर्थात् वासीन्नरोत्पादनाधिकरणम् ।

तत्राहर्गणेश्चाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

अस्ति द्वादशाहः, तत्र चोदकप्राप्तम् उपावहरणं, वाससा उपावहरति इति । तत्र संशयः, किमुपावहरणार्थम् अन्यद्वास उत्पाद्यम्, उत, न ? इति । किं प्राप्तम् ?, नोत्पाद्यम् । कुतः ? । न वचनमस्ति, अन्यत् भेदेनोत्पाद्यमिति, वचनादृते न प्रतीमी भेदेन उत्पत्तिं तस्मात् न उत्पाद्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अहर्गणे अर्थाद्वासः उत्पाद्यम् । कथम् ? । अहर्बहुत्वात्, बहूनि अहानि, तत्र चोदकेनैतत् प्राप्यते, वाससा उपावहरति इति । भेदेन च अनुत्पाद्यमाने उपावहरणार्थं एव न सिध्येत् । तस्मात् उत्पादयितव्यमिति ॥ (१० । ६ २१ अ०) ॥

उपावहरणार्थमेव वासीन्नरोत्पादनाधिकरणम् ।

मानं प्रत्युत्पादयेत् प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य ॥ ७८ ॥ (पू०)

तत्रैवाहर्गणे चिन्त्यते, उक्तमेतत्, अर्थात् वास उत्पाद्यम् इति । तत्र संशयः, किं मानं प्रति उत्पाद्यम्, उत उपावहरणं प्रति उत्पाद्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ?, मानं प्रति उत्पाद्येत । कुतः ? । प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य, ज्योतिष्टोमे यस्मिन् मीयते तेनैव उपावहरण

क्रियते, प्रकृतिवच्च विकृतौ, चोदकानुप्रहाय तन्मित्रेव काले उत्पाद्यमिति ।

हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थोद्विक्तौ तेन ॥ ७८ ॥

(मि०)

न चैतदस्ति, मानं प्रति उत्पाद्यम् इति, किन्तु हिं, हरणं प्रति उत्पाद्यम् । कथम् ? । श्रुत्यसंयोगात्, न हि श्रूयते, मानं प्रति उत्पाद्यम् इति । श्रुत्यभावाच्च नैकान्ततोऽध्यवसीयते, अत्रैवेति । यस्य चार्थः प्रयोजकः, सप्रयोजनप्रयुक्तत्वात् तत्काल एव न्याय्यः, न अन्यकालः इति । हरणकाले चानेन प्रयोजनमिति हरणे एव न्याय्यम् उत्पादयितुमिति । यदुक्तं, प्रकृतौ माने यत् वामस्तस्य हरणे दर्शनात्, इह चोदकानुप्रहाय तत्कालमेवोत्पाद्यम् इति, तत्परिहर्त्तव्यम्, अत्रोच्यते, न श्रूयते, तेनैव वाससा उपावहरणं कर्त्तव्यमिति, किन्तु अर्थात् तेन क्रियते, एकत्वात् अहः, न हि तदामोऽन्यत्र व्यापृतमिति तेनैव क्रियते । यच्च अर्थात् कृतं, न तत् चोदकः प्रापयति, अवाचनिकत्वात् । न च, इह तदेव वाम उभयार्थं सम्भवति, अहवेहुत्वात् । तस्मात् हरणकाले एव उत्पाद्यमिति ॥ (१०।६।२२अ०) ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमा-

ध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ७ पादः ।

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ।

पशुरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥१॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो ह्येचितो यद-
ग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तच्च संशयः, किं कृत्स्नः
पशुरेकं हविः, उत प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ? इति । किं
प्राप्तम् ? । कृत्स्नः पशुरेकं हविः इति । कुतः ? । सम-
स्तस्य चोदितत्वात्, समस्तो हि पशुरग्नीषोमी प्रति
चोद्यते, न पृथक् अङ्गानाम् अग्नीषोमीयता । तस्मात्
पञ्चाकृतित्वात् द्रव्यात् अवदाय अग्नीषोमाभ्यां दातव्यम् ।
अङ्गहविष्ट्वे पशुशब्दे लक्षणा स्यात् । तस्मात् कृत्स्नः
पशुरेकं हविः । तच्च दर्शयति, अथो खल्वाहुः कापेया
दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवत्त्वं भवति
इति । अथो खल्वाहुः गोपायना दक्षिणस्य पूर्वं पदस्या-
वदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवत्त्वं भवति इति कृत्स्नस्य पशोरव-
दानं दर्शयति । तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ।

प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥

२ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति, कृत्स्नः पशुरेकं

हविः इति । किमर्चि, प्रत्यङ्गं हविर्भेदः । द्युतः १ । पृथक्-
 प्रकल्पनत्वात्, पृथगङ्गानि प्रकल्पन्ते, हृदयव्यापेऽवद्यति
 त्रिधाया अवद्यति वक्षसांऽवद्यति दोषोरवद्यति पाग्ने-
 योरवद्यति गुदव्यावद्यति । हृदयाकृतिकादिभ्योऽवदानं
 व्यूयते, नैतत् अविगमिते पगौ सम्भवति । तस्मात् हृद-
 याद्यर्थेन विगमितव्यः पशुः, तस्मिंश्च विगम्यमाने पत्रा-
 कृतिर्न भवति । तदेवम् आपतति, पत्राकृत्या यागस्य
 क्रियमाणस्योपकुर्व्यात्, तां पत्राकृतिम् अस्तर्धाय च न
 गच्छते साक्षात् यागद्रव्य परिच्छेत्तुम् । तस्मात् प्रणाद्या
 सा प्राकृतिः उपकृत्तुम् अर्हतीति पत्राकृतिकस्य द्रव्यस्य
 हृदयादीनि यानि, तानि हवींषि, तेभ्योऽवदाय प्रदात-
 व्यमिति, यद्वयत्, यथा, सोमे ऐन्द्रवायवं गृह्णाति,
 मैत्रावरुणं गृह्णाति । आश्विनं गृह्णाति इति पृथक्-
 कल्पनत्वात् सोमरसो हविः न सोमसता, एवम् अत्रापि
 द्रष्टव्यम् । समस्तचोदना तु अङ्गहविष्टेऽपि प्रणाद्या अव-
 कल्पत एव । अथ यद्गर्गनमुक्तं, तत् सुतरामनेकहविष्टे
 उपपद्यते । कथम् १ । कृत्स्नं पशोरवदानम् अन्येन
 अनुजिघृक्षन् न कृत्स्नं पशोरवदीयते इति दर्शयति ॥
 (० ०।०।१५०) ॥

पशोश्च दद्यादिभिरेवाङ्गविशेषे यागानुष्ठानाधिकरणम् ।

हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासः तस्मात्तेभ्योऽवदान
 स्यात् ॥ ३ ॥ (पृ०)

प्रत्यङ्गं हविर्भेद इत्येतत् समधिगतम् । इदमिदानीं

सन्दिह्यते, किं, येन केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्त्त-
यितव्यः, उत, सर्वेभ्योऽवदातव्यम्, अथ वा परिसङ्गा,
केनचित् ? इति । किं प्राप्तम् ? । सर्वेभ्योऽवदातव्यम्,
इत्यवदानकर्म अभ्यसितव्यम् इति । कुतः ? । हविर्भ-
दात्, भिन्नानि हवींषि हृदयादीनि यानि अवदाने
सङ्गीर्त्तितानि, अवशिष्टानि च पञ्चाकृत्या प्रणाद्या परि-
च्छिन्नानि, तेभ्यः सर्वेभ्योऽवदातव्य, पञ्चाकृत्या हि केचि-
द्विशेषाः परिच्छिद्यन्ते, तत् यदि एकस्मात् अङ्गात् अवदीयेत,
न पञ्चाकृतिपरिच्छिन्ना. सर्वे विशेषा उपसगृह्येरन्, तत्र
पञ्चाकृत्या अङ्गभावो न कृतः स्यात्, अनेकविशेषणविशिष्टं
हि मांसराशिं परिच्छिन्दती अङ्गभावं नीता भवति,
नान्यथा । एकहविष्टे हि पञ्चाकृतिपरिच्छिन्नाङ्गराशेः
सर्वावदानानभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव अवत्तं भवति ।
पृथक्प्रकल्पितेषु अङ्गेषु एकस्मादङ्गात् अवद्यन् काञ्चित्
विशेषान् जह्यात्, अभ्यस्यसु अवदानानि सर्वान् विशे-
षान् परिगृह्णाति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति ।

आह, ननु पञ्चाकृतिपरिच्छिन्नानां विशेषाणां
यागार्थत्वात् अन्यतमेन यागः सिध्येत । उच्यते, सिध्येदेव,
यदि विशेषाणां यागसम्बन्धः श्रूयेत । पञ्चाकृतेषु श्रूयते ।
तस्माद्विशेषेषु गृह्यमाणेषु अङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं
प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते, नावगम्यते विशेषः, को वा
विशेषो गृहीतः को वा नेति, अतः सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवच-
नानुग्रहात्, यद्यपि विशेषो न गृहीतः तेन विनापि यथाश्रुतमेव

भवतीति कल्प्यमाने तस्य पश्चात्कृत्वा परिच्छेदे न कश्चि-
दप्यधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीति अनादरस्त प्रत्याश्रितः
स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेय हृदयादिभ्योऽवशिष्टाच्चेति ।

आज्यभागवद्वा निर्देशात् परिसङ्ख्या स्यात् ॥

४ ॥ (उ०)

हृदयादिभ्योऽवदातव्यं नावशिष्टात् । कुतः १ । तेषां
निर्देशात् निर्दिश्यन्ते हृदयादीनि, 'एकादश वैतानि
पशोरवदानानि इति । तत्र प्राप्तत्वादेवैषामेष विधिने
सम्भवति इति । आनर्थक्यात् नानुवादः । निर्गुणञ्च
पुनःश्रवणमिति इतरेषामश्रुतानां परिसङ्ख्यायक भवति ।
यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति च विस्पष्टं प्रतिषेधः,
एवमेव परिसङ्ख्यायां प्रतिषेधः क्रियते । आज्यभागवत्,
यथा गृहमेधीये, पश्वमे पक्षे आज्यभागग्रहणं परिसङ्ख्यायार्थं
मित्युक्तम्, एवमिहापि प्राप्नोति । तस्मात् परिसङ्ख्येति ।

तेषां वा द्वावदानत्वं विवक्षन्नाभिनिर्दिशेत् पशोः
पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥ (पुनः पू०)

यागशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न चेतदस्ति, परि-
सङ्ख्येति, तत्र हि त्रयो दोषाः, स्वार्थप्रहाण, परार्थ-
कल्पना प्राप्तमाधय । यदुक्तं निर्देशादिति, नैतदेव,
तेषां हृदयादीनां द्वावदानत्व विवक्षन् अभिनिर्दिशेत्,
नैव वक्ष्यन्तिर्भवति, एकादशैव पशोरवदानानि,
नाभ्यधिकानि, यानि अवदानानि तानि हिर्दिरवद्यति

इति, कथन्तर्हि, एकादश द्विर्द्विरवद्यति इति । कुतः ? ।
 नात्र अवदानम् अनूद्यते, अप्राप्तत्वात् । कथम् अप्राप्तिः ? ।
 पशोः पञ्चावदानत्वात् पञ्चावदानत्व' हि पशोः श्रूयते ।
 तस्मात् नानुवादः, एतानि द्विर्द्विरवद्यतीति । एतेषां
 द्विरवदानं विधाय कृतार्थः शब्दो भवति, अवशिष्टानां
 त्यागं न वारयति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ।

अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्ख्याने-
 ऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात् तेषां निरवदान-
 प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०)

इतश्च न परिसङ्ख्या । कुतः ? । असशिरोनूकसक्-
 थिप्रतिषेधात्, एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परि-
 सङ्ख्यानं भवति, भवति च सः । नासयोरवद्यति न शिरसो
 नानूकस्य नापरसक्थ्योः इति । परिसङ्ख्याने अंसशिरो-
 नूकसक्थ्यां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ तु न परिसङ्ख्या,
 ततः प्रदानत्वात् यानि अंसादीनि, तेषां निरवदान प्रति-
 षिध्यते । किमिदं निरवदानम् ? इति । निष्कृष्य
 तस्मात् अङ्गात् अवदानं निरवदान, द्विरवद्यति इति तत्
 प्रतिषिध्यते इति, अतः अवैरेवाङ्गैः इज्या क्रियते इति ।

अपि वा परिसङ्ख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥
 ॥ ७ ॥ (सि०)

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, परिसङ्ख्या एव स्यात्, नैव
 सर्वेभ्योऽवदातव्यम् । कुतः ? पुनः अत्रणस्यार्थवत्त्वात् । ननु

विदीपा परिसङ्घेयत्तुक्तम् । उच्यते, नात्राय दोषो भवति ।
 कथम् ? । अवदानं हि चोदकेन होमार्थं प्राप्नोति, इदं
 नस्य हृदयादिभिः सम्यग्य क्रियते । तेन हृदयादीनि
 वाक्येन होमसम्बद्धानि भवन्ति, नान्यानि अङ्गानि पश्चा
 कृतर्देवतासम्बन्धीनि । न च, एतस्मिन् प्रत्यक्षे हृदयादि
 वाक्ये सति पश्चात्कृतर्देवतासम्बन्धीऽन्येषाम् अङ्गानां होम
 साधनत्वेनापपद्यते, हृदयादिष्वपि एवमाकृतिकात् गृह्य
 माणेषु आकृतर्देवतासम्बन्ध उपपद्यत एव । तस्मादन्यानि
 अङ्गानि परिसङ्घायन्ते ।

अपि च अनवदानीयशब्दो भवति, मासत्यान अनवदा
 नीयान सुरापहाय आजिस्तृत्यो हरति इति । यदि परि
 मङ्गलं, ततः किञ्चिदङ्गमनवदानीयं भवति, इतरथा सर्वम्
 अनवदानीयं स्यात्, अनवदानीयशब्दो नोपपद्यते । तस्मात्
 परिसङ्घेयति । ननु शृङ्गसुराभिप्रायमनवदानीयं भविष्यति ।
 नेत्युच्यते, अनवदानीयं हि तत्, अनवदानीयहरणे आजि
 स्तृत्य इति चतुर्थी नोपपद्यते । न हि, शृङ्गसुरेण आजि
 स्तृतोऽभिप्रेयन्ते । स्यादेतत्, परिक्रयार्थं तत् भविष्य
 तीति । उक्तमेतत् न देवताद्रव्येण स्वकार्याणि कर्तुं
 व्यानि इति । तस्माच्च शृङ्गसुराभिप्रायम् ।

अत्राह्नये च दर्शनात् ॥ ८ ॥ (यु० १)

इतथ परिसङ्घेयति । कुत ? । अत्राह्नये हि भक्ष
 दर्शयति । ककुभो ? ककुभो रजजुज साद्वयति अ, रजज
 इति ककुभो भक्ष दर्शयति । इतरथा यागे प्रवृत्तस्यादर्शने

शेषेभ्यः इति । कुतः ? । एवं प्रकृतिवत् शब्दानुग्रहो भविष्यति, त्रीणि अङ्गानि यानि इज्याशेषभूतानि, तेषु इज्यायां क्रियमाणायाम् त्रिशब्दोऽप्यनुगृहीतो भवति ।

त्यङ्गैर्वा शरवत् विकारः स्यात् ॥ ११ ॥ सि.)

अनिज्याशेषैस्त्रयैरिज्येत, एष विकारः स्यात्, न त्रीणि यानि कानिचिदङ्गानि । यदि यैः कैश्चिन्निमित्तैरिज्या कर्तव्येत्यभ्युपगम्येत, तत्राङ्गैरिति न विधीयेत, प्राप्तत्वादेव, त्रित्वार्थं विधानं स्यात्, त्रिभिरिज्येत इति, तत्र त्रिशब्दोऽङ्गशब्देनासमर्थ एव स्यात्, प्रसामर्थ्ये समासो नोपपद्येत ।

अपि च असत्यां त्रयाणाम् अङ्गानामेकस्यां साधारण्यां क्रियायाम् एकस्मिन् वा साधारणे गुणे त्रिशब्दस्याङ्गशब्देन विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावात् सामर्थ्यं न विद्यते, यानि त्रीणि अङ्गानि त्रित्वसम्बद्धानि तानि चरद्धानीति । अस्मति विशेषे व्यवहाराभावात् साक्षाद् भवति, कृतमानि चरद्धानीति । त्वत्पक्षेऽपि कथम् ? । तदुच्यते, समाहार एष समासः, येषां समाहार उक्त एकक्रियागुणसम्बन्धो वा, तानि चरद्धानि, एषाञ्च समाहार उच्यते, यत् ढोणः पूर्वा षोऽन्त्ये समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनतः इति । समवटानं समाहारः, एकेन अग्निना गुणेन सम्बन्धः, एकया च समवद्यतिक्रियया । तस्मात् एतानि चरद्धानि, एतानि चानिज्याशेषाणि । अतो वचनप्रामाण्यात् अनिज्याशेषैस्त्रयैः स्विट्कृदिज्येतिति । शरवत्,

यथा, शरमयं वह्निः इति वचनप्रामाण्यात् शरैः कुशा
बाधन्ते, एवमिहापि इज्याशेषता बाधियते इति ।

आह, इज्याशेषाणां प्रतिपत्तिरेषा, न च, अन्येन
इज्यायां क्रियमाणायामेतत् प्रतिपादितं भवति, तस्मात्
इज्याशेषाणां कार्ये अवर्त्तमानानि न इज्याशेषविकार-
भूतानि भवितुमर्हन्ति इति । अत्रोच्यते, यद्यपि प्रतिपा-
द्यन्ते तथापि नान्यथा, तस्यां निर्हन्तौ इज्याशेषैः कर्त्तव्या-
यामनिज्याशेषाणि विधीयन्ते, एतानि तत्र प्रतिपादयित-
व्यानि, एतान्यपि हि कृतकार्याणि प्रतिपादयितव्यान्वेषः ।
यानि तु शेषभूतानि तानीह प्रतिपिडानि यथाकामम-
न्यत्र प्रतिपादयिष्यन्ते इति ॥ (१० । ७ । ३ अ०) ॥

अध्यधी इडाभक्षविकारताधिकारबन्धम् ।

अध्यधी तु होतुः चाहवत् इडाभक्षविकारः
स्यात् ॥ १२ ॥ (पूर्वपक्षे पू०)

अस्मि ज्योतिष्टोमे पशुग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो
यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमाग्रयते, अध्यधी
होत्रे हरन्ति इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः, किम्,
अध्यधी होतृभक्षस्य विकारः, उत पविकारो होतुर्निय-
म्यते ? इति । कथं विकारः स्यात्, कथं नियम्यते ? इति ।
यदि अध्यधी विधीयते, होत्रे हरन्ति इत्येतदनुव्रज्यते, ततो
विकारः । अथ अध्यधीमुद्दिश्य होत्रे हरन्ति इति विधी-

यते, ततो नियमः । किं प्राप्तम् ? । होतुः भक्षस्य विकारः
 स्यात् । कुत ? । अपूर्वा अध्वधी अदेवतशेषत्वात्,
 इडाभक्षे न प्राप्ता, मा न शक्या अनुवदितुम्, अतो विधी-
 यते, होतृभागहरणेऽध्वधी भवन्ती होतृहरणे प्रत्यक्षा,
 आनुमानिकम् इडाभक्ष निवर्त्तयति इति । अङ्गवत्,
 यथा अनिज्याशेषैस्त्राङ्गैः इज्याशेषाणि निवर्त्तन्ते, तद्वत् ।

शेषे वा समवेति तस्माद्रथवन्नियमः स्यात्
 ॥ १३ ॥ (पूर्वपक्षे उ०)

वाग्यद्. पक्षं व्यावर्त्तयति, इडाभक्षविकारः इति ।
 कथं स्यादिडाभक्षविकारः, यद्यपूर्वा अध्वधी स्यात् ? ।
 सा हि इडायां समवेति । कथम् ? । अनस्यिभिरिडा
 वर्द्धयन्ति इति तस्याः हरणं प्राप्तं, होतृसम्बन्धो न प्राप्तः,
 स विधीयते, याम् इमाम् अध्वधौ हरन्ति, तां होत्रे
 नान्यस्मै इति, होत्रे त्वन्य भक्ष कुर्वन्तीति । अपि च
 होत्रे हरन्ति इत्यानन्तर्यात् एकवाक्यता प्रत्यक्षा, इतर-
 स्मिन् पक्षे, अध्वधौ हरन्ति इति च होतृवाग्यद्वयवधानात्
 कल्पयितव्या भवेत् । तस्मात् भागे नियमः, रथवत्, यथा,
 यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति इति रथस्य वाक्यान्तरेण
 प्राप्तत्वात् अव्यवधानाच्च अध्वर्युभागे नियमः, एवमिहापि
 होतृभागे नियमः इति ।

अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०)

तुग्यद्. पक्षं व्यावर्त्तयति, न भागे नियमः, इडाभक्ष-

विकारः इति । कुतः ? । नास्ति शास्त्रं, येन इडाभजे
 अध्यधी स्यात्, नन्विदम उक्तम, अनस्थिभिरिडां वर्धयन्ति
 इति । 'उच्यते, अनुवादस्वरूपत्वादस्य, प्राप्तत्वाच्च अनस्थि
 कानां वचनान्तरेण, अयं यधूपरिशिष्यते तत्तमवत्त धान्याम
 आनयति तत् हृदयं प्राप्यति जिह्वां वक्षस्तुनिममतस्ते-
 स्तेस्या १ वर्निष्टुम् इति, अनुवाद इति गम्यते, न चात्र
 अध्यधी कीर्त्यते । तस्मादप्राप्ता । अप्राप्ता चेत् होलहरण-
 मुद्दिश्य विधीयते । यत्तु, व्यवधानात् अप्राप्तैव एकवा-
 क्यता कल्पयितव्या इति । अपूर्वेत्वात् अध्यध्या अनुवादा-
 भावेऽनर्थकत्वपरिहाराय कल्पयिष्यामः । एवञ्च स्वपदगतं
 हरणं विहितं भविष्यति इति । इतरथा तु होत्रेऽध्यधी
 सम्बन्धो विधीयते, न स्वपदगतहरणम् । तस्मादपि भक्ष-
 विकारः ।

अपि वा दानमात्रं स्यात् भक्षशब्दानभि-

सम्बन्धात् ॥ १५ ॥ (द्वि० पृ०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । यदा एवं, न वचना-
 न्तरेण इडाभजेऽध्यधी प्राप्ता, माऽपूर्वा हर्तव्या विधीयते,
 न तर्हि भक्षविकारः । दानमात्रमेतत् होत्रे अध्यधी
 हरन्ति इति । नात्र भक्षशब्देन अभिसंयोगो विधीयते ।
 तस्मान्न भक्षविकार इति ।

दातुं स्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्यात्

शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥ (उ०)

स्याद्वा होतृध्वर्युर्विकारत्वात्तयोः कर्माभि-
सम्बन्धात् ॥ १९ ॥ (सि०)

स्याद्वा मैत्रावरुणभक्षः, प्रेषेण अमो अध्वर्युर्विकारः,
अनुवचनेण होतुः, तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेषति चानु चाह
इति, अतस्तस्य तयोः कर्माभिसम्बन्धात् अर्थापत्त्या भक्ष
लभते । तस्मात् सभक्षः स्यादिति ॥ (१०।७।६ अ०) ॥

मैत्रावरुणस्यैकभागतदधिकरणम् ।

द्विभागः स्यात् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ (पू०)

अथेदानीं मैत्रावरुणमेव प्रति भवति सन्देहः, किं
द्विभागो मैत्रावरुणः, अत एकभागः इति । किं प्राप्तम् ? ।
द्विभागः स्यात्, अध्वर्युर्विकारत्वादध्वर्युभाग प्राप्नोति,
होतृविकारत्वात् होतृभागं प्राप्नोति । तस्माद् द्विभागः
स्यात् इति ।

एकत्वाद्यैकभागः स्यात् भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥
२१ ॥ (सि०)

वाग्यज्जः पक्षं व्यावर्त्तयति, न द्विभागः स्यात्, एक-
भागो भवेदिति । कुतः ? । भागस्याश्रुतिभूतत्वात् इति,
न इह अध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होतृ-
भागः । यदि हि उभौ श्रूयेयाता, एकैकं भागेन कृतेऽपि
मस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात्, चादिकेन

तयोः प्राप्तिर्गम्यते, तत्रैकत्वान्मैत्रावरुणस्य, एकेनैव भागेन
यावती प्राकृती शक्तिः, सा कृतेति द्वितीयभागं चोदको
न प्रापयति । तस्मात् एकभागः स्यात् इति ॥ (१० ।
७ । ७ अ०) ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावाधिकरणम् ।

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥ (पू०)

अग्नीषोमीये एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विक्
श्रूयते । तं प्रति सन्देहः, किं तस्य शेषभक्षो भवेत्, न ?
इति । किं प्राप्तम् ? भवेदिति । कुतः ? । वपां हि
श्रपयन्नध्वर्युकर्म करोति, प्रतिप्रस्थाता वपां श्रपयति
इति । तस्मात् स्यादस्य भक्षः इति ।

अभक्षो वा कर्मभेदान्नस्याः सर्वप्रदानत्वात्
॥ २३ ॥ (सि०)

अभक्षः स्यात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः ? । यस्मिन् यागे
न अध्वर्योर्विकारः, तस्य द्रव्यशेषो नास्ति, वपामसौ श्रप-
यति, तस्याः सर्वप्रदानत्वं, तत्र शेषाभावात् किं भक्षयेत् ?
यत्र शेषोऽस्ति हृदयादिषु अंगेषु, न तत्र असौ अध्वर्यो-
र्विकारः । अन्यहि वपापूर्वम् अङ्गापूर्वात्, चोदकेन च
यस्य अपूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य तत्कर्मकरे भक्षः,
एवं हि तस्योपकारको भवति इति । अन्यकर्मकरे भक्ष-

विदं श्रूयते, आन्यभागौ यजति, एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं करोति इति, इह पुनः आन्यभागौ यजति इति स प्रकारोऽतिदिश्यते, एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति, यथा द्वाभ्यां शब्दाभ्याम् एकोऽर्थं उच्यते । आग्ने यवत्, आवाहने अग्निमग्ने आवह इति य एवं सम्बोध्यते, न एवोच्यते, आत्मानमावह इति । यथा वा, एष दण्डः, दण्डेन प्रहर इति द्वाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते । एवमिहापि प्राकृतौ, आन्यभागौ यजति इति विकृतावपरेण आन्यभागवचनेन तदन्तं गृहमेधीयं करोति इति वाक्यं पूर्णं, न यागान्तरं बोधते, नापि बोधकप्राप्तस्य अनुवादमात्रमिति ।

न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥२६॥ (इय पू०)

वागशब्दः यच्च व्यावर्त्तयति । नैतत् आग्नेयावाहनेन तुल्यं, तत्र हि अग्ने आवह इत्येतावता आषोढा अग्नि कृतः, अग्निमावह इत्येतावता षोडशोऽग्निरुच्यते, न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते । इह तु प्रकृतिवत् इत्येकेनैव वचनेन आन्यभागवत्ता अवगम्यते । पुनः आन्यभागौ यजति इति कृतकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्मादनुवादमात्रमित्यध्यवसातश्वम् । ननु अनुवादोऽनर्थकः । नैत्युच्यते, अर्थवादाद्यैर्न भविष्यति, आन्यभागौ यजति यज्ञतायाः इति, यदेतत् प्रकृतिवत् करोति, तथा कुर्वन् आन्यभागौ पश्यति, तत्र यज्ञता सम्पत्स्यते इति ।

अधिकं वार्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे
वचनादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्व-
त्वात् ॥ २७ ॥ (४र्थः पू०)

अथवा अधिकयोः कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिः, न, अनुवाद
इति, आज्यभागावत्र क्रियेते एवेति, किन्तर्हि उपदिश्येते
यागावत्र कर्त्तव्याविति । कुतः ? । अनुवादमात्रं हि
अनर्थकं, शब्दपृथक्त्वात् द्वाभ्यामेकं कर्माच्यते । अथ कस्मात्
न, अर्थवादार्थता गुणार्थता विकारार्थता वा भवति ?
इति । उच्यते, अर्थवादासङ्गीर्त्तनात् नाप्रार्थवादार्थता ।
नन्वत्र यज्ञतायाः इत्यर्थवादः सङ्गीर्त्यते । उच्यते, न
वाक्यान्तरेण विहितेऽर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित्
प्रयोजनमस्ति । तस्माद्यागान्तरविधानार्थं एवायं नार्थ-
वादः । ननु यागान्तरं नास्ति आज्यभागसंज्ञकम् । उच्यते,
आज्यभागधर्मकं भविष्यति । न च, गुणसङ्गीर्त्तनमस्ति,
यथा अमुमन्तो आज्यभागो यजति इति । नचान्यो यज-
नप्रकारोऽस्ति, यथा नान्यामाहुति पुरस्तात् जुहुयात् इति
प्रतिषिद्धप्रसवाद्यं यदन्यामाहुति पुरस्तात् जुहुयात् इति
निन्दित्वा सुवेणाधारयति इति वचनम् । तेषु हि सप्त
एवमर्थवत्त्वा स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, अपूर्वत्वात्,
एवमपूर्वमर्थं करिष्यति, इतरथा न विगिष्टोत्पत्तिः स्यात्,
किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षणमिति ? । एकस्यैव पुनःश्रुति-
रविशेषादनर्थकं हि स्यात् इति । अतः क्रमेण प्रधान-

यागादुपरिष्ठादपरो यागो आज्यभागधर्मको विधीयेते,
अज्ञातो ज्ञाप्येते इत्यर्थः ।

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥ (५म प०)

इति चेत् पश्यसि, कर्मान्तरचोदनेति । तत्र, तस्य
आज्यभागो इति नामसङ्कीर्त्तने सति अनाज्यभागो न
शक्यो प्रतिपत्तुम् । तद्धर्मकत्वे सति लक्षणशब्दः, आज्य-
भागो इति विशेषस्य अविवक्षा भ्यात्, तस्मात् न कर्मान्तर
वचन, किन्तु परिसङ्ख्या प्रतिषेधः स्यात्, यथा पञ्च पञ्च
नखा भक्षाः इति शशादीनां पञ्चानां कीर्त्तनात् अन्येषां
भक्षण प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति, एवमि-
हापि अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यति इति ।

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥ (५म प० नि०)

न हि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित्पद श्रूयते, नापि
इतराङ्गवचन, न च असम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं
भवति, पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं, नास्य पृथक् मिहि-
रस्तीति । तदुक्तं, तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्त्रायोऽर्थस्य
तन्निमित्तत्वात् (१ । १ । २५ । सू०) इति । तस्मान्न प्रति-
षेधः, तत्र हि अगो दीपाः, अस्यार्थग्रहण, परार्थकम्पना,
प्राप्तबाधश्च । तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतदिति ।

अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥ (६ष्ठ प०)

इति चेत् पश्यसि, कर्मान्तरचोदनेति उक्तम् ।

दोषः, स एव महान् । तस्मात् किं भवतु ? आज्यभागयोः
 स्वशब्देन ग्रहणम्, अन्येषां अङ्गानां चोदकेन । स्वशब्देना-
 ज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा चोदकस्तौ न प्रापयति, अन्यानि
 अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यति इति । किमेवं भवि-
 ष्यति ? इति । सहत्यकारिता न कल्पयिष्यते, चोदक-
 प्राप्तयोर्वाक्यान्तरणार्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भवि-
 ष्यति । विस्पष्टं सञ्ज्ञाग्रहणेन पुनः श्रुतिरित्येतन्न कर्मा-
 न्तरं कल्पयिष्यते । यथा देवदत्तोऽत्र तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठ-
 नेव तिष्ठतीत्युक्तं, एतावता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत
 इति गम्यते । न च परिसङ्ख्या विदोषा सती कल्पिता
 भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीतावाज्यभागौ गृही-
 ताविति ।

आह, कस्मादिदं गौरवमाश्रितम् । यदि हि प्रत्यक्ष-
 मान्यभागौ न गृहीतौ स्याता, चोदक एव तौ शक्त्यात्
 'गृहीतुं', प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयो-
 जनम् ? इति । उच्यते, न गौरवस्य किञ्चित् साधुप्रयो-
 जनं, न तु गौरवेण यत् कृतं तत्र कृतं भवति ।
 गौरवस्य तु दोषोऽस्ति, न तु दोषोऽपि सति चोदक
 आज्यभागौ गृह्णाति, यः परिहारेण पद्या ग्रामं गच्छति,
 परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति ।
 तस्मात् अग्रहणात् आज्यभागयोर्ग्रहणमिति ।

न तु न्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (६४ पू० नि०)

नैतदेवम् । यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् पाकृतान्

पत्नी सयाजयन्ति इति । इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते
 नानुयाजान् यजति इति । तत्र संग्रह, प्रायणीया कि
 शयुन्ता कृतस्त्रसस्या वा, उत शयुन्तैव ? तथा आतिथ्या
 किम इडान्ता कृतस्त्रसस्या वा, उत इडान्तैव । कि
 प्राप्तम् ? शयिडान्तत्वे विकल्प स्यात् इति । कुत ? ।
 पत्नानुयाजस्य प्रतिषेधात् । शयुन्ता सन्तिष्ठते इति
 तावत् व्यक्तमेव वचनम् अपरमपि वचनं न पत्नी सयाज
 यन्ति इति । यदि शयुन्तैव नित्य, पत्नानुयाजप्रतिषेधो
 अनर्थक स्यात् तस्मात् पत्नानुयाजप्रतिषेधेन कृतस्त्रसस्यान
 मुच्यत । कथम् ? । प्रायणीयाया पत्नीसयाजान् केवलान्
 न कराति, नान्य न कराति इति । तथा आतिथ्याया
 मनुयाजान् केवलान् न करोति, नान्य न करोति इति,
 अकर्त्तव्यपरिसङ्गानार्थमेवेदं भिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वाभ्यां
 वाक्याभ्यामिति ।

नित्यानुवादी वा कर्मण स्यादशब्दत्वात् ॥३६॥

(सि०)

न त्वेतदस्ति, विकल्प इति एक एव कल्प शयि
 डान्तत्वम् । तत्र हि विगिष्टं वचनं, द्वितीयं कल्पा
 नास्त्येव । न हि तस्य वचनम् अस्ति । न च पत्नानुयाज
 प्रतिषेधक कृतस्त्रसस्यानवाचक, किन्तु तन्नित्यानुवाद,
 नित्यप्राप्तं अनुवदति, यथा, नान्तरिक्षे न दिवि आग्न
 चेतव्य इति पूर्वाभ्यां सहैकवाक्यतैव अनयो शयुन्ता
 सन्तिष्ठते न पत्नी सयाजयन्ति इति तथा

इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजन्ति इति ।
 अत्र यत्नलाघवेन स्तुतिः । ननु प्रतिषेधवचनः कृतस्त्र-
 संस्थानं वदेत् । य एव हि श्रुतस्यार्थस्योत्तमं दोषः स
 एवाश्रुतकल्पनायाम् । तस्मात् शंघिडान्ततैव स्यादिति ॥
 (१० । ७ । १२ अ०) ॥

प्रायणीयातिथ्यो पूर्वाभ्यामेव शंघिडाभ्या संस्थाधिकरणम् ।

प्रतिषेधार्थं वक्ष्यात् चोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधः
 स्यात् ॥ ४० ॥ (पू०)

इदमेवोदारहणं, शंघुन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः
 संयाजयन्ति इति, इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुजान्
 यजन्ति इति । तत्र द्वौ शंघू द्वे इडे इति । तत्रायमर्थः
 सांग्रयिकः, किं परेण शंघुना शंघुन्ता सन्तिष्ठते, उत
 पूर्वेण ? । एवं, किं परया इडया इडान्ता सन्तिष्ठते, उत
 पूर्वया ? इति । किं प्राप्तम् ? । पूर्वाभ्यां शंघिडाभ्याम्
 इति । कुतः ? । पूर्वाभ्यामपि संस्थापयता श्रुत्यर्थः कृतो
 भवति इति । कृते च शब्दार्थे कस्मादुत्तरान् पदार्थान्
 कुर्यात् ? इति । उच्यते, उत्तराभ्यामपि संस्थापयन्
 शब्दार्थमेव करोति, तत्र नियमात् पूर्वाभ्यां संस्थापयन्
 शब्दार्थं परिच्छिन्द्यात्, शब्दार्थं परिच्छेत्स्यामः, यदि
 उत्तराभ्यामपि संस्थापनं शब्दो वक्ष्यति, ततस्ताभ्यां

संस्थापयन् भूयांसमुपकारं लप्स्यते तस्मादनियमः, पूर्वाभ्यामुत्तराभ्या वेति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, उत्तराभ्यामिति । कुतः ? । निषेधार्थवत्त्वात्, तदेव पत्नीसंयाजस्यानुयाजस्य च प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति, यदि उत्तराभ्यां न संस्थाप्येत, नैव पत्नीसंयाजानुयाजौ प्राप्नुत, तस्मादुत्तराभ्याम् इति । ननु च प्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वमुक्तम् । उच्यते, न सत्यां गतो न्याय्यं, तस्मान्न पूर्वाभ्यामिति । उच्यते, लिङ्गमेतदुपदिष्टं, न च लिङ्गं साधकं भवति, प्राप्तिरुच्यताम् ? इति, पक्षेऽपि हि लिङ्गस्य अर्थवत्ता स्यात्, अत्रोच्यते, इयं प्राप्तिः, यदा विशेषो नावगम्यते, शंयुरन्ते यस्या अङ्गरीते, सा शयुन्ता, एवम् ईडान्ता । सैषा अङ्गरीतिविधीयते शय्यन्ता ईडान्ता च । सा च विधीयमाना अन्यानि अङ्गानि परिमल्लष्टे । कथम् ? । शंयुन्तया अङ्गरीत्या ईडान्तया च मङ्गीर्ष्यमानया शयिडान्ततायां सत्याम् अन्यानि अङ्गानि न आकाङ्क्षान्ते अनाकाङ्क्षमाणानि च नैकवाक्यतां यान्ति, अतोऽप्राप्तानीति गम्यते । नन्वेव सति पूर्वाभ्यां शयिडान्तता न कश्चिदर्थमधिकं साधयति इति । उच्यते, नैव दोषः, न हि तस्यार्थे पृथग्वाक्यं यस्य आनर्थक्यं परिजिहीर्ष्यते, अस्य वाक्यस्योत्तरान्तता प्रयोजनं, तस्मात् उत्तराभ्यां संस्था स्यादिति ।

प्राप्तिर्वा पूर्वस्य वचनादतिव्रामः स्यात् ॥ ४१ ॥

(मि०)

नैतदस्ति, उत्तराभ्यां शयिडाम्यां सन्तिष्ठते इति ।
 पूर्वाभ्यामेव । कुतः ? । नेह शय्यान्ताया अङ्गरीतेर्भावो
 विधीयते, इडान्तायाश्च । किन्तर्हि संस्था विधीयते, शयि-
 डान्ता सन्तिष्ठते, प्रवर्त्तमाना शयिडान्ता च जाता सन्ति-
 ष्ठते, न प्रवर्त्तते । तिष्ठत्स्वेव कर्त्तृषु सन्तिष्ठतीत्युच्यते ।
 तत्र पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यामिति विशेषे अनवगम्यमाने पूर्वा-
 भ्याञ्च न प्रवर्त्तते उत्तराभ्याञ्च । तदेव तत्र पूर्वाभ्यामेव
 संस्थाने कृतं भवति । प्रतिषेधश्च नित्यानुवाद इत्युक्तम् ।

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च नान्यदेशत्वम्
 ॥ ४२ ॥ (यु०)

इतश्च पूर्वाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति । कुतः ? । त्वरा-
 युक्तो हि प्रतिषेधोऽयं कृतः । कथम् ? । देवासुराः सत्य
 मभजन्त, अर्द्धं देवाः सत्यस्याभजन्त अर्द्धमसुराः, तदसुरैः
 सत्यमनूच्यमानं देवान् अपाक्रामत् ते प्रायणीयं निरवपन्
 तच्छयन्तमासीत् । अथ असुरा यज्ञमायस्ततो यज्ञः तत्वर
 इति तमेव कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति । तथा आतिथ्यं
 निरवदन्तदिडान्तमासीदथा सुरा यज्ञमायस्ततो यज्ञः
 तत्वरः इति तदिडान्तमेव कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति ।
 त्वरायुक्तस्य पूर्वमपेक्षन्ते, नोत्तरम् । तस्मात् नान्यो देशः
 प्रतिषेधस्य । तस्माच्च पूर्वाभ्यामेव शयिडाम्या परं न कर्त्त-
 व्यमिति ॥ (१० । ७ । १३ अ०) ॥

यदुपसद उपसाद्यने इत्यादिना अपूर्वोपगतकर्मविधानाधिकरणम् ।

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥४३॥

(१म पृ०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्चेदमाम्नायते, यदुपसदे उपमाद्यन्ते इति, ताः प्रकृत्य आमनन्ति, अप्रयाजास्ता अननुयाजाः इति । तत्र संग्रहः, किं यावत् प्रतिषिद्धं तांश्च कर्त्तव्यम्, अन्यत्सर्वं कर्त्तव्यम् । अथ यावत् उपदिष्टं तावत् कर्त्तव्यम्, अन्यत् सर्वं न कर्त्तव्यम् । अथ अपूर्वा उपसदः ? इति । किं प्राप्तम् ?, उपसत्सु यावदुक्तं न कर्त्तव्यं, अप्रयाजास्ताः अननुयाजाः इति प्रयाजानुयाजानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दोऽवशिष्टाद्योदकप्राप्तान् न वारयति । तस्मादविशिष्टं सर्वं कर्त्तव्यम् इति ।

स्त्रौवेण वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥४४॥

(२य पृ०)

न चैतदस्ति, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति, यावदुपदिष्टं कर्त्तव्यम् । स्त्रौवेण आधारेण सर्वमन्यत् परिसङ्ग्राहते, अविशिष्टो ह्यसौ स्त्रौव आचारः पुनराम्नायते, न तत्र कश्चित् गुणो विशिष्टः श्रूयते, तस्मात्तेन तत् परिसङ्ग्राह्यते ।

अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्यप्रतिसवात् ॥ ४५ ॥

(२य पृ० नि०)

न चैतदस्ति, यावदुक्तं कर्त्तव्यम्, अवशिष्टं नेति,
किन्तर्हि सर्वं कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा इति । एव हि
श्रूयते, अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता इति, एव प्रतिषेधं
कृत्वा कृतार्थं शब्दो नान्यस्य बाधको भवितुमर्हति ।
यदुक्तं, निर्गुणं स्त्रीषाधारश्रवणमिति, प्रतिप्रसवोऽयं न
परिसङ्गः । एव श्रूयते, नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्
यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् सुवेणा
धारमाधारयतीति, नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् प्राक्त
तकीभ्यः । एता हि आधारादिका आहुतयः सर्वेष्टीनां
मुखं, यदन्यामाहुतिम् औपसदीम् अग्न्यादिका जुहुयाद-
न्यन्मुखं कुर्यात् तस्मात् सुवेणाधारयति इति । आधारादि-
कान्याहुतीर्जुहोति इत्याधारादीनाम अभावमाशङ्क्य पुनः
प्रतिप्रसवोऽयम आधारमाधारयति इति, नान्यत् करोति,
किन्तर्हि आधारयति, न नाधारयतीति । तस्मान्न परि
सङ्गः, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यम् इति ।

अग्निज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥

॥ ४६ ॥ (सि०)

अथ वा अपूर्वा उपसदः, अग्निज्या प्राक्तस्य शेषस्य,
नित्यानुवादोऽयम, अप्रयानास्ता अननुयाजा इति ।
मुख्यदेवतामनभीज्याम् उपदिश्य प्रधानदेवता विधीयन्ते,
नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् आग्नेय्या अग्निर्हि मुखम्
इत्यभिधाय, यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् वेद्यतीमन्यत
मुखं कुर्यादाग्नेय्या अग्निर्हि मुखं सुवेण आधारमाधा

यति नान्य यजते अग्निमनीकं सोमं ग्रन्थ विष्णुर्जन्म
इति । तदेतदाधारेण निराकाङ्क्षीकृत नान्येन प्रकृताङ्गेन
सह एकवाक्यतामेति । अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनभीज्या
अत्रोपदिश्यन्ते नान्यं यजति, तस्मादग्निः प्रथम इज्यते
इति । (१० । ७ । १४ अ०) ।

—

• वाक्यनैककपानेन इत्यादिना अपूर्वस्य अवभृथस्य विधानाधिकरणम् ।

अवभृथे वर्हिषः प्रतिषेधात् शेषकर्म स्यात् ॥

॥ ४७ ॥ (१म पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथ', वाक्येनैककपानेनाभृथ
मभ्यवयन्ति इति । तच्चैतदान्नायते, अपवर्हिष प्रया-
जान् यजति । अपवर्हिषो अनुयाजो यजति इति । तच्चे-
धोऽर्थ' सांग्रयिकः, कि, वर्हिर्मात्रं वर्जयित्वा अन्यत्सर्वं
कर्त्तव्यम्, उत, आज्यभागाभ्यामन्यत् परिसङ्ग्रायते । अथ
वा अपूर्वोऽवभृथ' ? इति । कि प्राप्तम् ? । वर्हिर्मात्रं वर्ज-
यित्वा शेषकर्म स्यात् । कुतः ? । वर्हिं प्रतिषेधात्, अप
वर्हिषो अनुयाजो यजति इति वर्हिर्मात्रं प्रतिषिध्य
कृतार्थः शब्दोऽन्यत् 'चोदकप्राप्त' न शक्नोति धारयितु,
तस्मादन्यत् स्यादिति । ननु आज्यभागो यजति इति
परिसङ्ग्राह्यं ग्रहणम्, अप्सुमन्तावाज्यभागो यजति इति ।
शुणार्थं तस्मान्यते अ ।

आज्यभागयोर्वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥

॥ ४८ ॥ (२य पू०)

• न चैतदस्ति, शेषकर्म कर्त्तव्यमिति, किन्तर्हि शेष-
प्रतिषेधः स्यात् । कुतः ? । आज्यभागयोः श्रवणात्, अप्सु,
मन्तावाज्यभागौ यजति इति । ननु अप्सु मन्तागुणकवि-
धानार्थं तत् इत्युक्तम् । नेत्याह, लिङ्गक्रमाभ्या प्राप्तावेव
अप्सु मन्तौ, अप्सुग्ने मधिष्टव अप्सु मे सोमो अब्रवीत् इति,
ताभ्यामेतौ आज्यभागौ अप्सु मन्तावेव, निगुणमेवेदं वच-
नम इतरेषामङ्गानां परिसङ्ख्यार्थकं भवितुमर्हति । यत्तु,
अपवर्हिषः प्रयाजान् अपवर्हिषो अनुयाजौ यजति इति,
परिसङ्ख्यातानां प्रयाजानाम अनुयाजयोश्च विधानार्थं भव-
तीति । तस्मात् शेषाणामेवाङ्गानां परिसङ्ख्येति ।

प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात् वाक्यशेषत्वं
तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥ (२य पू० नि०)

तुमब्दः पक्षं व्यापयति, न चैतदस्ति, परि-
सङ्ख्येति । चिदोपा परिसङ्ख्या इत्युक्तम् । किञ्च अपव-
र्हिषः प्रयाजान् यजति इति वाक्यशेषो नावकल्पते, यदि
प्रयाजान् यजति इत्येव विधिस्तदा वर्हिषः प्रयाजोऽपि
प्राप्नोति, तत्र अपवर्हिषः इत्येतत् नोपपद्यते । अथ वर्हिषः
प्रतिषेधः, प्रयाजानां विधिर्नावकल्पते, तत्राप्राप्तस्य वर्हिषः
प्रतिषेधोऽनुपपद्यते । उभयविधाने वाक्यं भिद्येत, वाक्यशेषो
नोपपद्यते, एकश्चेद वाक्यम् । तस्माच्च शेषपरिमहारा ।

आज्यभागयोग्यं हणं नित्यानुवादो गृहमेधीय-
वत् स्यात् ॥ ५० ॥ (सि०)

अथ वा अपूर्वोऽवभृथः, यद्वत् गृहमेधीयः, तद्वत्
स्यात् । आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवाक्यतामित्वा
निराकाङ्क्षो नान्यैः प्राक्तनैरेकवाक्यतामेति । तस्मादपूर्वो
ऽवभृथः इति ॥ (१० । ७ । १५ अ०) ॥

वाजपेयादी यूपदीना खादिरवादिनियमाधिकरणम् ।

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्यात् ग्रहणस्यार्थ-
वत्त्वात् शरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥
(सि०)

अस्ति वाजपेय, शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो
यजेत इति । अत्र श्रूयते, खादिरो यूपो भवति इति ।
तत्र संग्रहः, किं, खादिरो वा पान्नागो वा रौहितको
वा, उत, खादिर एव ? इति । तथा अन्यत्र श्रूयते, हृहत्
पृष्ठं भवति इति । तत्र संग्रहः, किं हृहदा पृष्ठं, रथन्तरं
वा, उत, हृहदेव ? इति । त्रैधातव्यायां श्रूयते, यवमयो
मध्यमः इति । तत्र संग्रहः, किं यवमयो वा व्रीहिमयो
वा, उत, यवमय एव ? इति । सर्वेष्वेषु किं प्राप्तं, विरो-
धिनाम् अन्यतमस्मिन् श्रूयमाणे नियमः स्यात्, खादिर
एव यूपः, हृहदेव पृष्ठं, यवमय एव मध्यम इति । कुतः ? ।

ग्रहणस्यार्थवत्त्वात्, एवं बृहत्खदिरयवानां ग्रहणमर्थवद्
विध्यति, इतरथा । प्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । श्रुत्या
विशिष्टाः खदिरादयः चोदकप्राप्तान् पलाशादीन् बाधेरन्,
शरवत्, यथा शरमयं वह्निर्भवति इति शरेषु श्रुतेषु कुशा
निवर्त्तन्ते, एवमिहापीति ।

उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥ (पू०)

इति चेत् पश्यसि, उभयं हि प्रदिशति चोदकं,
खादिरं पानाशञ्च, बृहत् रथन्तरञ्च, व्रीहीन् यवाञ्च ।
केन इदानीं, चोदकेन तुल्ये प्रदेशे सति पलाशादयो निव
र्त्तिताः ? खदिरग्रहणम् अशक्तं परिसङ्ख्यातुं, त्रिदोषत्वात्
परिसङ्ख्याया इत्युक्तम् । तस्मान्न नियमो विकल्प एवेति ।

शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥ (आ०)

यद्युभयप्रदेशादुभयं भवतीति अव्यवसीयते, शरेष्वपि
श्रुतेषु कुशा नैव निवर्त्तेरन् । इति स्थिताया प्रतिज्ञाया
सूत्रेण परिचोदयति स्म ।

विरोध्यग्रहणात्तथा, शरेष्विति चेत् ॥ ५४ ॥

(आ० नि०)

इति चेत् पश्यसि, एष न्याय उच्यमानः शरेषु अपि
दोषं प्रसञ्जयति इति । न शरेषु किञ्चन दोष्यति, तत्र
कुशा निवर्त्तन्ते इति तथा स्यात् । कुतः ? विरोध्य
ग्रहणात्, न हि विरोधिषु शरेषु अङ्गीक्रियमाणेषु कुशाः
शक्या अद्वत्येनोपादातुम् । तस्मात् कुशा निवर्त्तन्ते इति ।

तथैतरस्मिन् ॥ ५५ ॥ (पुनः आ०)

तथा इतरस्मिन् अपि खदिरादौ विरोधिनि अङ्गी-
क्रियमाणे न शक्याः पलाशादयोऽङ्गत्वेनोपादातुं, तस्मा-
न्निवर्त्तिष्यन्त इति ।

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०)

इति चेत् पश्यमि, विरोध्यग्रहणात् पलाशादीनां
निर्वृत्तिर्भविष्यति इति । खोदकश्रुतेरानर्थक्यं स्यात्, प्राप-
यति हि खोदकः पलाशादीनि । स हि तुल्यः खदिरा-
दिषु पलाशादिषु वा । तदुक्तम्, अग्रहणादिति चेत् ।
न तुल्यत्वात् ०१) (७ । ३०—३१ सू०) इति । न च
शक्यं वक्तुं, खदिरादिभिः प्रयोगवचन एकवाक्यतामेतीति
बध्नाति । प्रयोगवचनेन हि स श्रूयते, स श्रूयमाणः पर-
स्परया पशुयागं याप्यतीति । अथेदानीं यागप्रयोगवचनः
तद्विशिष्टान् यागान् याप्यति, तेषु पलाशादयो विशेषा-
खोदकप्राप्ता न खदिरादिभिर्निवर्त्तिताः । तस्माद्विकल्प
इति ।

यहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

(उ०)

बध्नाति, प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षश्रुतेन खदिरेणेकवा-
क्यतामेति, तस्मिन् निराकाङ्क्षे न पलाशः प्रवर्त्तिष्यते,
तस्मात् खदिरविशिष्टः पशुयागो यागप्रयोगवचनेन नृहीतो
न पलाशविशिष्टः, तस्मात् खदिरस्यैव वृत्तिर्नोभयोः । एवं

रथन्तरे यथमये च । तस्मात् खदिरादीनां नियमः, नैप
पलाशादिभिर्विकल्पः इति ॥ (१० । ७ । १६ अ०) ॥

काण्डेष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणम् ।

सर्वासाञ्च गुणानामयवत्त्वात् ग्रहणमप्रवृत्ते
स्यात् ॥ ५८ ॥ (सि०)

काम्या इष्टयः श्रूयन्ते, आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेद्गु
कामः, अग्नीषोमीयमेकादशकपाल निर्वपेत् श्यामाक ब्रह्म-
वर्चसकामः, ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः
इति । तत्रैतेषु यागेषु अयमर्थः सांशयिकः, किं प्राकृत
द्रव्यदेवत निवर्त्तते, उत, न निवर्त्तते ? इति । सर्वा-
साम एवजातीयकानां चोदनानामुत्पन्नानां द्रव्यदेवतैव
सहोत्पत्तिः, तस्योत्तरकाल चोदकः । तस्मादगृहीतद्रव्य-
देवते चोदकेन, विधिर्नैव प्राप्ते द्रव्यदेवत प्रति निराकाङ्क्षी
यागे अवशिष्टानि अङ्गानि चोदकं प्रापयिष्यति इति ।
अथ यदुक्तम् अग्रहणात् ग्रहणम् (१० । ७ । ३० सू०
भा०) इति, तदिह सिद्धम् ।

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥ (पू०)

इति चेत् पश्यासि, विधिना प्राप्तत्वादवशिष्टानि चोदकः
प्रापयिष्यति इति । नैतदेवम्, अधिकं स्यात् । उक्तमेतत्
(१० । ७ । ६१ सू० भा०) तुल्यचोदकं सर्वेषु अङ्गेषु,

न हि स पदार्थमाकाङ्क्षति, पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति,
तस्मात् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति । प्राप्ते वचनप्रा-
माण्यात् अधिकं भविष्यति, एकं वचनप्रापितम्, अन्यत्
चोदकेनेति ।

नार्थाभावात् ॥ ६० ॥ (उ०)

न एतदेवम्, अधिकं कर्त्तव्यमिति । कुतः ? । अर्था-
भावात्, प्रयोजनाभावादित्यर्थः । सत्यं, चोदकप्राप्तं प्रत्य-
क्षश्रुत्या न प्रतिषिद्धं द्रव्यदेवतं, किन्तु परार्थं तत् याग-
निर्घृत्तये, स च याग एकेनैव द्रव्येण एकया देवतया निर्व-
र्त्तयितव्यः श्रूयते, आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेदुक्तामः इत्ये-
वमादि । तस्मिन् सहायापेक्षे कल्प्यमाने निर्देशो
बाध्यते । अथ तेन निवर्त्तते, चोदकप्रापितस्य न किञ्चि-
दस्ति प्रयोजनमिति तत् श्रुतमपि सिद्धत्वात् प्रयोजनस्य,
न कर्त्तव्यते ॥ (१० । ७ । १७ अ०) ॥

मीमांसीषपमौ षादिरयूपस्य निधमाविकरणम् ।

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि
विकल्पः स्यात् ॥ ६२ ॥ (सि०)

कचित् कर्मविशेषे श्रूयते, औदुम्बरो यूपो भवति ।
तत्र संग्रहः, किं प्राकृतमत्र यूपद्रव्य बाध्यते, उत प्राप्यते ?
इति । किं प्राप्तम् ? , एकार्थविकारे अस्मिन् औदुम्बरे,

एकार्थवाची खदिरादिभिः, विकारस्य, तत्र प्राकृतस्य खदि-
रादेः अप्रवृत्तिः, यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेयस्य पूर्वस्मिन्
अधिकरणे, तथा अस्मिन् खादिरस्य यूपद्रव्यस्य अप्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तौ हि तस्य विप्रमग्निष्टो विकल्पः स्यात् चोदकप्राप्तस्य
प्रत्यक्षश्रुतस्य च, न चैष न्यायः । तस्मात् अप्रवृत्तिः ।

यौवच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥ (पृ०)

ति चेत् पश्यसि, विकल्पः सदोष इति । समुच्चयो
भवतु, उभयस्मिन् सह नियुज्यतां पशुः, तदा चोदकानु-
ग्रहो भविष्यति ।

न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥ (उ०)

न एतदेव, केवले हि श्रीदुस्वरे नियोजनं श्रूयते,
केवले खादिरे प्रकृतौ, खादिरे बध्नाति इति । उभयस्मिन्
वचनद्रव्ये न प्राकृतं वाक्यं, न च प्रत्यक्षश्रुतं, तेन समुच्च-
यस्य प्रमाणमेव नास्ति, अतः प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्त्तते
इति ॥ (१० । ७ । १८ अ०) ॥

ननुवर्धसकामेर्त्रोदिभिरेव यामाधिकरणम् । न

विकृतौ त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवत् ग्रहणस्य
गुणार्थत्वात् उभयोश्च प्रदिष्टत्वात् गुणशास्त्रं
यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥ (पृ०)

सौमारोद्रं घृते चरुं निर्वपेत् शक्तानां व्रीहीणां ब्रह्म-
वर्चसकामः, सौमारोद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीही-
णाम् अभिचरन्, नैऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणां,
सौर्यं चरुं निर्वपेत् शक्तानां व्रीहीणाम् इति । तत्र
संग्रहः, किं व्रीहिभिर्यवैर्वा यद्व्ययम्, उत व्रीहिभिरेव ? ।
किं प्राप्तम् ? , विवृतो तु विरोधिनामन्यतमस्मिन् गृह्य-
माणे अनियमः स्यात्, व्रीहिभिर्यवैर्वा इति । कुतः ? ।
ग्रहणस्य गुणार्थत्वात्, तस्य हि व्रीहिर्यद्व्ययं गुणार्थं, न
यागसम्बन्धार्थं, शक्ता व्रीहयो भवन्ति, यागसु उभाभ्या-
मपीति । यथा पृषदाज्ये नानुयाजान् यजति इति चान्यं
पृषत्तासम्बन्धार्थं भवति, एवमिहापि व्रीहयः शक्तगुण-
सम्बन्धार्थाः, न यागसम्बन्धेन अन्यपरिसङ्ख्यानार्थाः ।
तथा यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तेव वपा कार्य्या
इत्येतत् यवणमुपपद्यते, यदि एवंजातीयकेन प्राकृतं न,
निवर्त्येत, ततः पञ्चावत्तेन चतुरवत्तेऽनिवर्त्तिते यद्यपि
चतुरवत्ती इति दर्शने युक्तं भवति । न चानर्थको गुणो-
पदेशो भवति, उभयोः प्रदिष्टत्वात् उभये व्रीहियवाः चोद-
केन प्राप्ताः विकल्पन्ते । यदा व्रीहयः, तदा गुणशा-
स्त्रम् । अत्रीहिपक्षे असम्भवादघात् निवर्त्तेत । तस्मा-
द्विकल्पः इति ।

• ऐकार्याहा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥

६५ ॥ (सि०)

एकार्या हि व्रीहियवाः, तत्र व्रीहीणां श्रुतत्वात् यथा

नैव प्राप्नुवन्ति । ननूक्तं गुणसम्बन्धार्था हि व्रीहयः इति ।
 नैतदेवं, यदि गुणसम्बन्धार्था भवेयुस्ततो न नियमः
 स्यात्, न तु गुणसम्बन्धार्था, विकारसम्बन्धे हि पठ्ठी
 भवेत् व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे, तेन विकारविशेषणं
 श्रुत्या भवति, गुणविशेषणं वाक्येन, श्रुतिश्च वाक्यादलीय
 सीति, तस्मात् श्रुत्या व्रीहयो यागेन सम्बध्यमानाः समा
 नार्थान् यवान्निवर्त्तयेयुः ।

विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥ (यु०)

विरोधिनश्चेते । कथम् ? ये हि एकस्मिन् कार्ये
 विकल्पेन साधकाः श्रूयन्ते, ते परस्परेण विरोधिनी
 भवन्ति, विरोधिनाञ्च न सह प्रवृत्तिः, लोकवत्, यथा,
 मत्स्यान् न पयसा समश्रीयात् इति यद्यपि सगुणा मत्स्या
 भवन्ति तथापि पयसा सह न समश्रूयन्ते । तस्मात्
 सगुणा अपि व्रीहयो यवान्निवर्त्तयन्त्येव ।

क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०)

यदि व्रीहीणां विकारेण सम्बन्धः, कथम् एषां गुणे-
 नापि सम्बन्धो भविष्यति ? इति । अत्रोच्यते, नैवेपां गुणेन
 सम्बन्धः श्रुत्या वाक्येन वा, नापि गुणस्य व्रीहिभिः, कथं
 तर्हि ? क्रतोः तद्गुणत्वात्, क्रतुरयं शक्तगुणः श्रूयते रूप-
 गुणश्च, तत्रैकवाक्यत्वात् एकस्मिन् क्रतावर्थेन द्रव्यगुणौ
 सम्बध्येते, तेनार्थभेदाऽपि परिहृता भवति ।

विरोधिनाञ्च तत्श्रुतावशब्दत्वात् विकल्पः

स्यात् ॥ ६८ ॥ (रयु०)

विरोधिनाश्च अन्यतमस्मिन् प्रत्यक्षे श्रूयमाणे अन्य
स्मिन् च, चोदकप्राप्ते अशब्दत्वात् प्रत्यक्षे विरोधिनि सति
चोदकस्य अन्याय्यो विकल्पः स्यात् । तस्मादपि नियमः ।

पृषदाज्ये समुच्चयात् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥

॥ ६८ ॥ (आ० नि०)

पृषदाज्ये तु युक्तं, न हि तत्र केनचिद्विरोध आख्यस्य,
तेन न पाचित्कमाज्यं, ततस्तत्र दध्ना आख्यसमुच्चयः । यतः
पृषत्तासञ्जननार्थं दधि, तेन न पाचित्कं दधि आज्येन च
समुच्चय इति ।

यद्यपि चतुरवत्तीति तु नियमे नोपपद्यते ॥

॥ ७० ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, यद्येवंजातीयकेषु नियमो भवेत्, यद्यपि
चतुरवत्ती इति चतुरवत्तदर्शनं नोपपद्यते इति, तत्परिह
र्त्तव्यमिति ।

क्रत्वन्तरे वा तद्व्यायत्वात् कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

(आ० नि०)

क्रत्वन्तरे एव वा, दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तदर्शनं भवि-
ष्यति । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्ती यजमानः,
तथापि पश्चावत्तैव वपा भवति इति, अन्यस्मिन् कर्मणि
चतुरवत्तम्, अन्यस्मिन् पश्चावत्तं, यद्यप्येवजातीयकेषु निय-
मस्तथापि चतुरवत्तदर्शनमुपपद्यत इति । (१०।७।
१८ अ०) ।

पञ्चावत्तैव वपा कार्य्यत्वेनाहोष्वपि पञ्चावत्तविधानाधिकरणम् ।

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ (पू०)

अस्मि ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, 'यो दीक्षितो यत्
अग्नीषोमीय पशुमालभते इति । तच्चेदमान्नायते, यद्यपि
चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्य्या इति । तत्रै-
षोऽर्णः सांगयिकः, किं वपायां श्रूयमाणं पञ्चावत्तम् अङ्गा-
पूर्वे चतुरवत्तं निवर्त्तयति, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?
इति चेत् सशयः, न इति । कुतः ? । यस्मिन् श्रूयते
पञ्चावत्त, तत्रैव चतुरवत्तं निवर्त्तयति, नान्यत्र । यथा
क्रत्वन्तरे न निवर्त्तयति, एवमङ्गापूर्वेष्वपि पञ्चावत्तश्रुतिर्न
निवर्त्तयितुमर्हति ।

न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०)

नैतदेवम्, एका ह्येषा चोदना यो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीय पशुमालभते इति । तत्र प्रकरणे पञ्चावत्तं श्रुतम्,
अतः प्रकरणादङ्गापूर्वे भविष्यति । आह, ननु वाक्याद-
पाया भवितुमर्हति इति । न इत्युच्यते, वपा हि द्रव्यं, न
तत्सम्बन्धे प्रयोजनमस्तीति । उच्यते, पञ्चावत्ततां वपाप्र-
योगवचन उपसंहरिष्यति, तथा त दोषो भविष्यति
इति । अत्रोच्यते, एव सत्यपि अङ्गापूर्वे पञ्चावत्तं सिध्येत् ।
कथम् ? । एका हि सा चोदना, अङ्गयागो वपायागश्च,
तेन चेत् पञ्चावत्तं सम्बध्यते, तदा अहोष्वपि भवितुमर्हति ।
ननु च वपामस्यन्धात् वपैव पञ्चावत्ता न अङ्गानीति ।

उच्यते, नैतदेव वचन, वपैव पञ्चावत्तेति, कथन्तर्हि पञ्चा
वत्तेव वपेति, यत एवकारकरण ततोऽन्येत्ताविधारण, न
चाविशीषेण या पञ्चावत्तप्राप्ति, सा शक्या वपामम्बन्तेन
निवर्त्तयितु, निवर्त्तकस्य शब्दस्याभावात् । तस्मादङ्गेषु
न चतुरवत्तम ।

अपि च, एवजातीयकेषु षड्गेषु पञ्चावत्ते जाते ततो-
ऽपरा षोडशा तानि द्विर्द्विरवद्यति इति, वपाग्रहण तत्र
हविर्लक्षणार्थ, प्राथम्यात् अत्रमरमाप्त श्रूयते, विधित्तिरिति
हि तस्मिन् वाक्यभेदप्रसङ्ग । तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावत्त
मेवेति ।

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशम-
स्याध्यायस्य सप्तम पादः ॥

मीमांसा दर्शने

दशमे अध्याये अष्टम पादः ।

प्रमाणस्य विधानशीलप्रमाण पशुदासताधिकारकम् ।

प्रतिषेध प्रदर्शेऽनारभ्य विधाने च प्राप्तप्रतिषिद्ध
त्वात् विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ (पृ०)

प्रतिषेध श्रूयते षोडशेन प्रदिष्टे धर्मे, कचिदनारभ्य
मादेन प्राप्ते । षोडशेन प्रदिष्टे महापितृयज्ञे न हीतार

वृणीते 'नार्थेयम्' इति । तथा, 'अनारभ्य-वादेन प्राप्ते,
 आश्रावयेति चतुरक्षरम्' अस्तु, 'श्रीषडिति चतुरक्षरं, यजेति
 द्वाक्षरं, ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । द्वाक्षरो वषट्कारः,
 एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेषु अन्वायते इति । तता
 नानुयाजेषु ये यजामहे करोति इति । तत्रायमर्थः माश-
 यिकः, किं प्रदेशानारभ्य वादयोः प्रतिषेधः स च विकल्पः,
 चत, पंथ्युदासः ? इति । किं प्राप्तम् ? विकल्पः इति,
 प्राप्तिप्रतिषेधयोः प्रमाणवत्त्वात्, 'उभौ हि प्राप्तिप्रतिषेधौ
 प्रमाणवन्तौ प्राप्तिस्तावत् प्रमाणवती, 'महापितृयज्ञेन
 यजेत प्रकृतिवत् इति । तथा, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो
 यज्ञेष्वन्वायते इति भवति वाक्यं प्राप्तेः, प्रतिषेधमनपेक्ष्य
 माणं प्रमाणभूतम् । तथा, प्रतिषेधः प्रमाणवान्, न
 होतारं वृणीते नार्थेय, मृत्योरेवैनानुत्सृजति इति । तथा,
 नानुयाजेषु ये यजामहे करोति इति । सर्वेषु यज्ञेषु ये
 यजामहेक्रिया प्राप्ता, न करोत्यनुयाजेषु इति प्रतपि-
 ध्यते । ये यजामहेः कर्त्तव्य इतिवचनात् स ये यजामहेकः
 प्रयोगः फलवानिति गम्यते, न कर्त्तव्यो ये यजामहे इति
 वचनात् अ ये यजामहेकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते ।
 उभयोः प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते, तस्माद्
 विकल्पः । एवं होतार्थेयवरणेऽपि । तस्मात् प्राप्तप्रतिषेध-
 त्वात् विकल्पः स्यात् ।

अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥ (आ०)

इति चेत् अवगम्यते, विकल्पः स्यादिति, तत्र अर्थ-

प्राप्तवत् स्यात्, तद्यथा लोके, अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो
भवति, न विषयं भक्षयितव्यं, न सर्पाय अङ्गुलिर्देया, न
कण्टकः पाटेनाधिष्ठेयः इति, अक्रियैव तत्स्यार्थस्य भवति,
न विकल्पः, तेन मन्यामहे, विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो
बन्नीयानिति, प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति, येन च
नाम प्राप्ते यदुच्यते, तत् तस्य बाधकं भवति । तस्माद्
क्रियैव अनुयाजेषु ये यजामहस्य, महापितृयज्ञे च होत्रा-
र्घ्यवरणस्येति ।

न, तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥

(आ० नि०)

नेतदेव, तुल्यो हि हेतुरिह प्राप्तेः प्रतिषेधस्य च,
उभय शब्दलक्षण, प्राप्तिरपि प्रतिषेधोऽपि, प्राप्तिरपि प्रति-
षेधे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽपि प्राप्ते प्राप्तायाम् । लोके पुनरुभ-
यम् अर्थलक्षण प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुणदोषकर्म, तत्र
विधिप्रतिषेधर्योऽतरो गुणवान् सोऽनुष्ठीयते । न तु शब्द-
लक्षणे गुणदोषो शक्यते अवगन्तुम् । तस्मात् यद्यत्
वाक्येन प्राप्तं, तत्तदुभयमवधार्येत, उभौ च प्राप्तिप्रति-
षेधो प्राप्नुतः । तस्मात् विकल्पस्तत्र तच्चेति ।

अपि तु वाक्यगोपः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य

विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥ (मि०)

अपि तु इति पक्षव्यावृत्तिः । वाक्यगोपः प्रतिषेधः

प्रदेशानारभ्यवादयोः । नैवम् अभिसम्बन्धः, अनुयाजेषु
 ये यजामहो न कर्त्तव्यः इति, कथन्तर्हि, नानुयाजेषु इति,
 नशब्दोऽनुयाजशब्देन सम्बध्यते, न करोतिना । किमतः,
 यद्येवम् ? । नानुयाजेष्वित्येतावत् अपरिपूर्णं वाक्यं
 तस्माकाहं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भ्रूयते, यदेतत् ये यजामहं
 करोतीत्युक्तं, तत् न अनुयाजेषु, यावदुक्तं स्यात्, अनु-
 याजवर्जितेषु यजतिषु ये यजामहं करोति इति । तस्माद्
 विधिरेव पर्युदम्नानुयाजकः, नास्ति प्रतिषेध इति न
 विकल्पो भविष्यति । महापिष्टयज्ञेऽपि प्रकृतिवत् इति-
 वचनात् होत्रार्पणवरणमिह कर्त्तव्यं प्राप्तम् । तदुच्यते,
 प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं, वरणं वर्जयित्वेति, नशब्दोऽत्र हृणीते-
 रर्थेन सम्बध्यते, प्रत्ययार्थस्तु अनुवादः, यदत्र प्रकृतिवत्
 कर्त्तव्यं तद्वरणं वर्जयित्वेति ।

किमर्थं पुनरनुयाजैर्होत्रधात्वर्थेन च नशब्दः सम्ब-
 द्यते ? इति । उच्यते, अन्याय्यत्वादिकल्पस्य, अन्याय्यो हि
 विकल्पः । कथम् ? । इह यजतिषु ये यजामहं करोति
 इत्युच्यते, यद्येवम् अवगम्यते, न शक्यः स विना ये यजा-
 महेन यजतिरभिनिर्वर्त्तयितुं, तत्र प्रतिषेधवचनमनर्थकं,
 प्रतिषेधेऽपि विज्ञाते विधिवचनमनर्थकम् । तस्मादन्याय्यो
 विकल्पः । ननु अन्यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गादिकल्प
 आश्रयणीयो भवति । उच्यते, यत्रान्यतरत् आनर्थक्यमा-
 पद्यते, कल्पेतापि तत्र विकल्पः, यत्र न केनचिदपि प्रका-
 रणार्थवत्ता सम्भवति । इह तु अनुयाजसम्बन्धपर्युदामे-
 नार्थवत्ता, तस्माच्च विकल्पः ।

आह, ननु अनुयाजसम्बन्धे नशब्दस्य समासः प्राप्नोति, नित्यो हि अस्य नशब्दस्य सुबन्तसम्बन्धेन समास इति वार्त्तिककारो भगवान् कात्यायनो मन्यते स्म, वाव चनानर्थक्यञ्च स्वभावसिद्धत्वात् इति । नेति भगवान् पाणिनिः, स हि विभाषा (२ । १ । ११ सू०) इति प्रकृत्य ईदृश समासमुक्तवान्, सदादित्वाच्च पाणिनेर्वचनप्रमाणम्, अमहादित्वाच्च कात्यायनस्य । अमहादी हि विद्यमानमपि अनुपलभ्य ब्रूयात् । तस्मात् पर्युदास इति ॥ (१० । ८ । १ च०) ॥

न तो पशो करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ।

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्राज्यभागो प्रकृत्य समासमनन्ति, न तो पशो करोति न सोमे इति । तत्रायमर्थः सामयिकः, किं पर्युदासः, उत, प्रतिषेधः, अथ वा अर्थवादः ? इति । किं प्राप्तम् ? यथा पूर्वं पर्युदासस्तथा तावत् पर्युदासो नावकल्पते । कथम् ? । दर्शपूर्णमासयोरितत् श्रूयते, तत्र क. प्रसङ्गो यत् सोमे स्यात्, यदि सोमः पर्युदस्येत, सम्बन्ध एव न स्यात्, सोमवर्जितयोर्दर्शपूर्णमासयोः इति, तस्माच्चोदकप्राप्तयोः सोमे प्रतिषेधः । ननु अपूर्व. सोम, नैव तत्र चोदकेनाज्यभागो प्राप्नुतः । उच्यते, लक्षणार्थः सोमशब्दो भविष्यति, सौमिकेषु दीक्षणीयादिषु पशवस्य मात्रे च न कर्त्तव्यो इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अपूर्वे चार्थवादः स्यात् इति, अपूर्वे सोमे नैव आज्यभागौ प्राप्नुतस्तस्मात् प्रतिषेधः । अथ दीक्षणीयादीन् सोमशब्दे लक्षयति । तत्रायमेव दीक्षी भवति यल्लक्षणा । अपि च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्दीक्षणीयादिषु विकल्पः प्राप्नोति, विकल्पयान्याय इत्युक्तं, तस्मात्सम्भवति अस्मिन् विकल्पो भविष्यति, सम्भवति चार्थं, तौ न पशौ करोति इत्यस्यार्थवादत्वेन । कः पुनरत्र ? । प्रथमार्थः, सोमे आज्यभागौ न क्रियेते पशवपीति, तदाथा आदित्यो यूप इति अष्टने कृते तेजःसामान्यादुच्यते, एव मिहापि पशौ आज्यभागौ कथं न क्रियेयाताम् ? इति तदर्थं प्रथंसा इति ॥ (१० । ८ । २ अ०) ॥

नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमित्यादिनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ॥

शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

आह, प्रथमेऽधिकरणे नशब्दः पर्युदासार्थः, द्वितीये तु अर्थवादार्थः । अथ किंलक्षणकः प्रतिषेधः ? इति, लक्षणमुच्यते, शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात्, यथा नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम् इति, न तत्र शक्यं यज्ञं पर्युदास इति, सम्यग् एव हि न स्यात्, अतिरात्रवर्जितातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति । नापि कस्यचिदर्थवादत्वेन सम्भवति, तस्मात् न गृह्णातीत्यत्र सम्यग् ।

ननु परस्परं विरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ न सम्भवतः ।
 उच्यते, वचनप्रामाण्यात् प्रतिषेधौ विधिं बाधित्वा भवि-
 ष्यति, विधिरपि प्रतिषेधं, न अन्या गतिरस्तीति पक्षे
 मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते, तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः,
 तदा प्रतिषेधौ यदा न विधिरिति । ननु सर्वदा विधिः
 प्रतिषेधयः प्राप्नोति । उच्यते, उक्तमेतत् वचनप्रामाण्यात्
 विरोधाच्च मिथ्याप्रत्ययः प्रयोगवचन एकं कल्पं गृहीत्वा न
 द्वितीयमपि गृह्णातीति, तस्मादन्यतरेण कल्पेन सिध्य-
 तीति । ननु कल्पान्तराभावे वैगुण्यम् । अचोच्यते, सत्यं
 वैगुण्यं, वैगुण्येऽपि तत्सिद्धिरेव वाक्यात् प्रमाणादवगम्यते ।
 तस्माददोषः । यत्र पुनरन्या वचनव्यक्तिरस्ति वाक्यस्य,
 तत्र न विकल्पो भवति, यथा नानुयाजेषु ये यज्ञमहं
 करोति इति । (१० । ८ । ३ अ०) ।

अनाहुतिर्वै जतिं चावेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ॥

न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकृप्तावर्थवादः स्यादानर्थ-
 क्त्वात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

इदं समाम्नायते अग्निहोत्रे, जत्तिलयवाग्वा वा जुहु-
 यात् गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयात् न ग्राम्यान् पशून्
 हिनस्ति न पारस्यान् इति । अथो खल्लादुरनाहुतिर्वै
 जत्तिलाय, गवेधुकाय पयसा अग्निहोत्रं जुहुयात् इति ।

अत्र सन्देहः, किं जत्तिंलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा जुहोति इति विधिः, अनाहुतिर्वा जत्तिंलाय गवेधुकाय इति प्रतिषेधः । अथ वा उभौ एतौ अर्थवादायां, पयसा अग्निहोत्रं जुहोति इति विधिः ? इति । किं प्राप्तम् ?, जत्तिंलयवाग्वेति विधिः, विधिग्रन्थस्य प्रत्यक्षत्वात्, अनाहुतिरित्यपि प्रतिषेधः प्रत्यक्षः । पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीति अपरो विधिः, प्रत्यक्षत्वादेव । एवं सति विकल्पः, जत्तिंलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा होतव्यं, न वा ताभ्यां, पयसा होतव्यम् इति । न चात्र पर्युदासोऽवकल्पते, न हि नग्नस्य जत्तिंलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति, अनाहुतिग्रन्थेन सह समस्तत्वात्, कल्पमाने वा सामर्थ्ये सम्बन्ध एव न स्यात्, अजत्तिंलयवाग्वा जत्तिंलयवाग्वा जुहोति इति, अनर्थक्यं पर्युदासे विधिर्भवेत्, कृतस्त्वस्य पर्युदस्तत्वात् । शौरविधाने च पर्युदासानर्थक्यं जत्तिंलगवेधुकानाम् अप्राप्तत्वात् तस्माद्विकल्प इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, भवेदर्थप्रतिषेधेन विकल्पः, न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेत् । पयसा अग्निहोत्रं जुहोति इत्यस्य विधिः प्रकृतौ गवेधुकहोमवचनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादाय स्यात्, आनर्थक्यात्, अनर्थको हि भवति तदा प्रतिषेधः, यदा हि पयसा जुहोति । अर्थादेव तदा अनाहुतिर्जत्तिंला गवेधुकाय भवन्ति । अथ कथम् असाधनाहुतिः, या यज्ञे ह्यते ? । परसामर्थ्याच्च, परेषु च पयसा अग्नि-

होत्रं जुहोति इत्यनेन विधिना सामर्थ्यं कर्त्तृलगवेधुक
विधेः प्रतिषेधस्य च भवति, तस्मात् सर्वमेकं वाक्यम् ।
कथम् ? । कर्त्तृलगवेधुवा जुहुयात् गवेधुकयवाग्वा या
इति साक्षात्निन्दावचनेनैवेतत् सम्बध्यते, अनाहुतिर्वै
कर्त्तृलाय गवेधूकायेति या च तन्निन्दा, सा पयोविधि-
प्रशंसार्था । कथम् ? । कर्त्तृलगवेधुकाहुतिर्गुणवती, न
तत्र याम्याः पशवो हिंस्यन्ते, न भारण्याः । एवमपि
गुणवती पयोहोम प्रति अनाहुतिरेव, एव पयोहोमो
गुणवत्तर इति । कर्त्तृलगवेधुवा जुहुयात् इति न कर्त्तृ
व्यर्थं कीर्त्त्यते, किन्तुहि प्रतिषेधुः, कर्त्तृव्योपदेगे हि
कल्पनीय किञ्चित्, प्रतिषेधसम्बन्धे प्रत्यक्षनिन्दया इतर
मुक्ति, आनन्तर्यानुग्रहस्य, यथा, विषं भक्षयितव्यं न
कदाचित् इति विषभक्षणस्य कर्त्तृव्यता प्रतिषेधसम्बन्धार्थं
कीर्त्त्यते, नानुष्ठानाय । एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ॥ (१० ।
८ । ४ अ०) ॥

तैयम्बकादावभिघारणानभिघारणादीनामयथादताधिकारणम् ॥

पूर्वेषु तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकानधिकृत्य समामनन्ति, अभि-
घार्या नाभिघार्या इति मीमांसन्ते, यदभिघारयेत् रुद्रा
यास्ये पशूनभिदध्यात्, यत्राभिघारयेत् रुद्रायास्ये पशून-
भिदध्यात् । अथो खल्वाहुरभिघार्या एव, न हि हविर
नभिघृतमस्ति इति । तथा, होतव्यमग्निहोत्रं न होत

व्यमिति मीमामन्ते ब्रह्मवादिन, यदि जुहुयात् यथा
 पूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यत्र जुहुगादग्नि परापतति, तूष्णीमेव
 होतव्य, यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति, नाग्नि' परापतति
 इति । अत्रागमर्थः साशयिक, किमभिधारयितव्या स्वे य
 स्वकाः उत नाभिधारयितव्या ? इति, होतव्यम् अग्नि-
 हावम । न होतव्यं वा ? विधिप्रतिषेधावेतौ इह, नार्थ-
 वादार्थम् एतयोः सङ्गीर्तनम् ? इति । किन्तावत्
 प्राप्तम् * । विधिप्रतिषेधाविति ब्रूम', तद्रूपत्वात्, विधि
 प्रतिषेधयोर्हि प्रत्यक्ष रूपमुपलभ्यते । श्रुत्या चानुष्ठाना
 र्थता प्रतिषेधार्थता च अवगम्यते, वाक्यादर्थवादार्थता,
 श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी । न च, पर्युदासोऽवकल्पते ।
 तस्मात्, अग्निहोत्रं होतव्य न होतव्य वा, यदा होतव्य,
 तदा तूष्णी वरस्वका अभिधारयितव्या, न वाभिधारयि
 तव्याः । यदा पुनरभिधारयितव्या, तदा अभिधारयि
 तव्यवचनमर्थवादार्थं, प्रतिषेधसङ्कोच'नादभावाशङ्कायां
 पुनरुच्यते इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानि
 इमानि उदाहरणानि । का तुल्यकालता ? । पूवं विधि
 प्रतिषेधावभिधाय उत्तरेण तयोरभिसम्बन्ध क्रियते इति,
 तदेतत् पूर्वाधिकरणेनैव तुल्य, यो विधिप्रतिषेधो श्रूयते,
 न तौ अनुष्ठातुं वञ्चितुं वा । किन्तर्हि मीमामितुं,
 एव चाह, अभिधार्या नाभिधार्या. इति मीमामन्ते,
 तथा होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमामन्ते ब्रह्म-
 वादिन इति । मीमासा च इतरविधिप्रगमार्था, तथा

प्रत्यक्षः शब्दार्थेन सम्यग्भूतः, न किञ्चित् कल्पनीयम् । विधि-
प्रतिषेधयोर्हि किञ्चित् कल्पनीयं स्यात्, यदभिधारयेत्,
रुद्रायास्ये पशूनाभिदध्यादिति । इदमभिधारणं गुणवत्तरं,
यत् ईदृगोऽपि दोषो नाद्वियत इति, तथा यत् जुहुयात्
यथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यत्र जुहुयादग्निः परापतेदि
तीत्य तूष्णीं होमः प्रगस्तः, यदस्मिन् क्रियमाणे उभावपि
दोषौ परिहृतौ भवत इति ॥ (१० । ८ । ५ अ०) ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पताधिकारश्च ॥

उपवादस्य तद्वत् ॥ ६ ॥ (सि०)

अस्याधानं, तच्चेदमामनन्ति, य एवं विद्वान् वार-
वन्तीय गायति, य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य
एव विद्वान् वामदेव्यं गायति इति । तच्चेदमास्त्रायते,
उपवीता वा एतस्यास्त्रयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा
सामानि गायति इति । तत्रायमर्थः मांगयिकः, किमयं
मुपवादः प्रतिषेधार्थः, उत पर्युदासार्थः, उत अर्थवा-
दार्थः ? इति । किं प्राप्तम् ? न पर्युदासः, ब्रह्मणः अप्रा-
प्तत्वात् । असतो वचनमर्थवादार्थं भवति, यथा प्रजापतिर्वा
एक आसीत् स आत्मनो वषामुदन्विदत् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, न ब्रह्मण उपवादः कस्यचिदर्थवादः
सम्भवति । न च, याक्यान्तरस्येनार्थवादेन किञ्चिदपि
प्रयोजनमस्ति । तस्मात् उपवादस्तद्वत् स्यात् । किञ्च

तत् १ । यथा अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम् इति,
विधाय प्रतिषेधार्थं स्यात् । कथम् १ । ब्रह्मणो गान
नैव प्राप्तमिति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नावकल्पते,
तस्मात् ब्रह्मग्रहणमविवक्षितं, सामगानप्रतिषेध एवैष
स्यात् । ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठ इति चेत् । न एतदेवम् ।
ब्राह्मणवाचित्वादुक्तावभिधानं भविष्यति ।

प्रतिषेधादकमेति चेत् ॥ १० ॥ (आ०)

इति चेत् दृश्यते, सामगानस्यैव निन्देति, अकर्म
सामगानस्य, न हि निन्दित कर्त्तव्यं भवतीति ।

न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, यद्यैव हि निन्दया न कर्त्तव्यमिति गम्यते,
एवमुपादेयतया कर्त्तव्यमिति गम्यते । न चान्यत् कर्त्त-
व्यमिति कश्चित् विधिः प्रकल्पते, यस्य प्रशंसार्थं निन्देन ।
तस्मादनुष्ठातुं विधिः, वर्जयितुमुपवादः इति । (१० ।
८ । ६ अ०) ।

दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पञ्चदामताधिकरणम् ।

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्
सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १० ॥

(१ म पू०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, दीक्षितो न ददाति न जुहोति

न पचति इति । अथैषोऽर्थः साशयिकः, किं सर्वदान-
होमपाकानां प्रतिषेधः, उत अक्रतुयुक्तानाम् । अथ वा
क्रतुयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानां प्रतिषेधः । अथ वा पर्यु-
दासः १ इति । किं प्राप्तम् १, सर्वदानहोमपाकानां प्रति-
षेधः । कुतः १ । अविशेषात् नास्ति विशेषवचनं शब्दः ।
तस्मात् सर्वेषां प्रतिषेधः इति ।

अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥ (२ य पू०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न सर्वेषां प्रतिषेधः । केषां
तर्हि १, अक्रतुयुक्तानां धर्मः स्यात् । कुतः १ । क्रतोः
प्रत्यक्षशिष्टत्वात्, प्रत्यक्षं हि श्रुती दानादीनां शाननमस्ति,
तस्मात् प्रत्यक्षं वर्जयित्वा प्रतिषेधः स्यात् ।

तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात् ॥ १४ ॥

(३ य पू०)

अपि वा तस्य क्रतार्यत्वं पानुमानिकं चोदकप्राप्तं,
तत् प्रतिषिध्यते, आनुमानिकं हि तत् न प्रत्यक्षम् । प्रत्य-
क्षश्रुतयः प्रतिषेधः ।

अपि तु वाक्यशेषत्वादितरयर्थ्युदासः स्यात्
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥ (सि०)

तुल्योऽवधारणायाम् । वाक्यशेषः स्यात् प्रतिषेधः,
उक्तानाम् अदिशेषेण दानादीनां ज्योतिष्मिके पर्युदा-

मेन प्रतिषेधो वाक्यशेषः स्यात्, अहरहर्दद्यात् इत्यस्य शेषो
न दीक्षितः इति । एवं होमपाकवाक्यद्वयोरपि । अमति
पर्युदामे प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्, स चान्याय्य इत्युक्तम् ।
तस्मात् पर्युदाम इति । (१० । ८ । ७ अ०) ।

वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम् ।

अविशेषेण यत् शास्त्रमन्याय्यत्वात् विकल्पस्य
तत् सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

इदं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे, वर्त्मनि जुहोति इति ।
राजसूये, वल्मीकवपामुपगृह्य जुह्यात् इति । इदमपि
श्रूयते, यत् आहवनीये जुह्वति तेन सऽस्याभीष्टः प्रीतिः
भवति इति । तच्चैषोऽर्थः सांग्रयिकः, किं ज्योतिष्टोमे
वर्त्मनि होतव्यं, राजसूये वल्मीकवपायाम्, उत, विकल्पः
एतयोः आहवनीयेन ? इति । किं प्राप्तम् ? होमार्थ-
त्वात् तावद्वर्त्मवल्मीकवपयोः, समुच्चयो न प्राप्तः, अन्य
तरेण होमनिर्वृतेः क्षतत्वात्, होमार्थता चेतयोः प्रति-
ज्ञायेत । कुतः ? भूतमध्यसमुच्चारणे भूतं मध्यार्थं भवति,
न च, बाधोऽत्यन्तमेव वर्त्मविषयः, आहवनीयहोमोऽपद्रुतो
भवति, विकल्पे, पक्षे तावदनुगृह्यत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अविशेषेण यत् शास्त्रं तस्य पारादि-
शेषशिष्टं स्यात्, यत् विशेषेण शिष्यते, तदस्य दूरं स्यात्,
असम्बन्धमित्यर्थः । सन्दिग्धं हि तत् । कथमियं ? यदि

सामान्यं विगेषनचक्षणार्थं, ततो विगेषेऽपि प्राप्तम् । अथ न लक्षणार्थं, ततो न प्राप्तम्, एवं सन्दिग्धम् । अथ वा, सामान्यं विगेषेण विकृत्यत इति एवं सन्दिग्धम् । अथ वा, सामान्यं तस्मिन् विगेषे अन्यस्मिन्नेति एव सन्दिग्धम् । तत् सामान्यविधानं विगेषविधौ न स्यात् । किं कारणम् ? । अन्याय्यत्वात् विकल्पस्य । कथमन्याय्यो विकल्पः ? । अत्रोच्यते, यदि वर्त्माद्यधिकरणता एषु होमेषु श्रूयते, स पक्षे न भवतीति विकल्पमाश्रयता प्रमाणापेक्षा कल्पयितव्या । अथ वर्त्माद्यधिकरणता एषु न श्रूयते, ततः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापेक्षैव । वर्त्माद्यधिकरणं श्रूयमाणमविवक्षितं स्यात् । अथोच्यते, अर्थात् पक्षे भावः, स चार्थो होमनिर्हृत्तिराहवनीयेनेति । तच्च, यदि होमनिर्हृत्तिमात्रं कर्त्तव्यं तत आहवनीयेनाप्यर्थात् सिध्येत । इह तु वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, सा आहवनीये उपादीयमाने नापसंक्रियेत । अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो बाध्येत ।

अत्रोच्यते, यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, होमे गुणभूतत्वाहोमं समीचीनं करोति इति तत्रानुपसंहारोऽपि न दोषः, अधिकरणान्तरेण समीचीनो भविष्यति इति तस्माद्विकल्प एव इति । नेत्युच्यते, वर्त्मादिहोमसम्बन्धोऽपि विधीयते, स च प्रधानभूतः, न होमः, तस्मिन् अनुपसंक्रियमाणे न यथाश्रुतं कृतं स्यात् ।

अत्रोच्यते, सम्बन्धेऽपि विधीयमाने इयं विधीयते, एकं साध्यम्, एकं साधनं, यत् साध्यं, तत् प्रधानं, स च

होमः । तस्मात् विकल्प, सम्बन्धेऽपि च श्रूयमाणेऽवस्था
पादातव्यो भवति होमः, होमश्चेत् आहवनीय प्राप्ताख्येव
इति । तत्र, आहवनीयस्यानङ्गत्वात् । कथमनङ्ग-
त्वम् ? । विशेषेषु अप्राप्ते । कथमप्राप्ति ? । वर्त्माद्यधि-
करणतायां सत्याम् आहवनीयाधिकरणताया ज्ञान करण
च प्रत्यसम्भवात्, यदि वर्त्माद्यधिकरणमिति ज्ञायते, न तत्
आहवनीयाधिकरणं शक्यं ज्ञातुं कर्तुं वा ।

आह, यथा शक्यते तथा कर्त्तव्यम्, इत्याख्यातार्थो
भविष्यति, तस्माद्वर्त्मादि बाधित्वा आहवनीयो भविष्यति
इति । उच्यते, स्यादेतदेव, यदि वर्त्मादिबाधामन्तरेण
आहवनीयोपदेशो नावकल्पेत, हेधा हि शक्यते कर्तुं,
वर्त्मादि बाधित्वा परिहृत्य या । अत्र बाधाया वर्त्मानि
इति प्रत्ययोऽपङ्क्तोक्तव्यो भवति, तस्मात् परिहारः श्रेया
निति । आह, परिहारेऽपि आहवनीयो भवति इति
प्रत्ययोऽपङ्क्तयेत । अपङ्क्तोप्यामहे, भवत्याहवनीयप्रत्ययः,
अशक्योऽसौ कर्त्तुमिति किं न भवति, अशक्यं न करिष्यते ।
आह, योऽयं सामान्यप्रत्यय उच्यते, स सर्वेषु विशेषेषु
कार्यम् आसञ्जति, एवं चेद्वर्त्मादिहोमेषु च अन्यत्र च
तेनाहवनीयो विहितः, तत्र, यो वर्त्मादिहोमे आहवनीय
प्रत्ययः स न शक्यः परिहर्तुं मतो वर्त्मादिहोम बाधित्वा
अवतिष्ठेत इति । अत्रोच्यते, नेतदेवं, न हि सामान्य
वाची शब्दो विशेषान् अभिवदति, यद्वि चाभिवदते,
अथ ज्ञाने गवि नावकल्पेत, पूर्वदर्शनाभावात् । सामान्ये
च दृष्टपूर्वत्वादयकल्पते । तस्मान्न सामान्य विशेषान्

अभिवर्द्धति, तस्मात् वर्त्तादिहामि आहवनीयप्रत्ययः ।
अभिवर्द्धनं वा न मुख्यं वा ह्यस्या अभिवर्द्धेत कथं तर्हि
नक्षत्राणां, नक्षत्राणां च श्रुत्या बाध्येत । तस्माद् वर्त्तादि
हामि श्रुत्या वर्त्तादिषु प्राप्तेषु अगस्त्य आहवनीया विघ्नात्
कृतं चेति ।

आह, ननु विपरीतमप्येतत् स्यात् आहवनीये प्राप्ते
वर्त्तादिप्रत्ययो न शक्य इति । भवेदेव, किन्तु विशेषे
वर्त्तादिप्रत्ययः श्रुतः, आहवनीयप्रत्ययो नक्षत्राणां ।
तत्र श्रुतिप्रत्ययो वर्त्तादिप्रत्यय इत्युक्तम् । ननु मामान्ये
ऽप्याहवनीयप्रत्ययः श्रुतः । उच्यते, वर्त्तादिप्रत्ययोऽपि
मामान्ये श्रुतः, होमे हि न विशिष्टे विधीयते, न
अहोमे एतादृशेष्वपि । तस्माद्वर्त्तादिहोमं वर्जयित्वा
अन्येषु होमेषु आहवनीयं करिष्यते इति ॥ (१०।७ दृष्टम्) ॥

वैश्वदेव्यादिषु मातङ्ग्यविधवाक्यश्रवताधिकरणम् ।

अप्रकरणे तु यच्छाम्ब विशेषे श्रूयमाणमविकृतं
माज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥

(पृ०)

अनारभ्य किञ्चिदाम्नात्, मसदग्नौ सामिधेनीरनु
व्रूयात् इति । तत् प्राकृतं विशेषविहितेन पाञ्चन्येन
साधितं सर्वविकृतोरनुप्राप्तं कासुचित् विकृतिषु पुनः
श्रूयते, वैश्वदेव्याध्वरकम्पाया पशौ चातुर्मास्येषु मिवविन्दाग

त्रैधातव्यायाम् आश्रयणैष्टाम् इति । तासु विकृतिषु अस्य
 यवत् किमर्थमिति विचार्यते, किं प्राप्तम् ?, अपकरणे
 यच्छास्यम् आम्नात विकृतिविशेषे पुनरविकृतं श्रूयते,
 तत्, प्राकृतमङ्गजातं प्रतिषेधं, वैमृधादिषु सप्तदश सामि-
 धेनीरनुव्रूयात् इति, नान्यत् प्राकृतं कुर्यादिति । न चैवं
 विज्ञायते, वैमृधादिष्वेव सप्तदश, नान्यासु विकृति-
 स्थिति, तासु तत् प्रत्यक्षेण वाक्येन श्रुतं न शक्यं बाधि-
 तुम् ।

विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥ (यु०)

यदि तु सामिधेनीनां विकारः कश्चित् श्रूयेत, ततो
 विकारार्थमाग्नातमिति गम्यते, न तु विकारः श्रूयते ।
 तस्मात् प्राकृतप्रतिषेधार्थमेवेति ।

वाक्यगेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य-
 विधानस्य ॥ १९ ॥ (सि०)

वागशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । वाक्यगेषोऽयं वैमृधादिषु
 अनारभ्य-विधानस्य, सप्तदश सामिधेनीरनुव्रूयात् एतासु
 विकृतिस्थिति, तेन अन्यासु विकृतिषु न स्यात् । ननु
 प्रत्यक्षश्रुतम् अन्यासु विकृतिषु तत् न शक्यं बाधितुम् ।
 उच्यते, सत्त्वं प्रत्यक्षश्रुतं सामिधेनीषु, न तु तत् क्रतुना
 गृह्यते । क्रतुमस्यन्वाभावात्, प्रयोगवचनोऽपि न गृह्यति,
 सति वैमृधादिसम्बन्धकरं वाक्ये । यदेतत् सप्तदशम्
 अनारभ्येति, तत् वैमृधादीनामङ्गमिति प्रत्यक्षं वाक्यं,

तस्मान्नान्या विकृतयः तत् गृह्णन्ति । अकृतुषङ्गेषु च सति
 मामिधेनीनां सामदग्न निष्कृतत्वाच्च क्रियेत, तस्मादना
 रभ्य विधेः वैश्वधादिषु वाक्यशेषः । आह, ननु वाक्यभेदो
 भवति, मामिधेन्यः सामदग्न भवन्ति, तां वैश्वधादिषु
 इति । उच्यते, हे एते वाक्ये, पूर्वेषु वाक्येन योऽर्थ उक्तः,
 तस्यैव विधेयः परेषु वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्यु-
 च्यते इति ॥ (१० । ७ । ८ अ०) ॥

पृथिव्यै स्वाहा इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकार
 विधानाधिकरणम् ।

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्मात् ॥ २० ॥
 (सि०)

दर्विहोमं प्रकृत्य ग्र्यते, पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय
 स्वाहा वायवे स्वाहा इति । अस्ति च अनारभ्य वचनं,
 वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते
 इति । तत्र मन्त्रेह, किं तस्याय वाक्यशेषः, स्वाहाका-
 रेण अन्नं प्रदीयते देवेभ्यः इत्येतस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै
 स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा इति, उक्तं नायं वाक्यशेषः,
 येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नास्तीत्यस्तेष्वपि स्वाहाकारः ।
 इति । किं प्राप्तम् ? अनन्तरहस्तेनाधिकरणेन वाक्यशेष
 इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, मन्त्रेषु वाक्यशेषत्वं न स्यात्, न हि
 विधायकाविधायकवाक्ययोः एकवाक्यत्वं भवति, विधा

यकं ब्राह्मणम्, अविधायको मन्त्रः । अपि च, अनन्तराधिकरणे न क्रतुसम्बन्धोऽस्ति इह तु सम्बन्धो गम्यते, वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति, प्रदानं ह्यत्र प्रधानकर्म । अपि च, गुणोपदेशो भवति, तस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा इत्येवं समुच्चारणं भवति, न स्वाहा पृथिव्यै इति । तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति ।

अनास्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (यु० १)

यत्रापि दर्विहोमे न आस्नायते स्वाहाकारः, तत्रापि कचिद्दृश्यते, एतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यामिति औदुम्बर्या विद्याखे जुहोति आन्त्रान् अवस्त्रायति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति इति प्राप्त स्वाहाकारं दर्शयति ।

प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ (यु० २)

कचिच्च प्रतिषेधो भवति, न स्वाहेति वचनं करोति मन्त्रं च नाह इति । प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवतीति अवाक्यगेपता अध्यवसीयते ॥ (१० । ७ । १० अ०) ॥

—

अन्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिकरणम् ।

अन्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात्

॥ २३ ॥ (पृ०)

इदमाम्नायते, य एवंविधानमिति चिनुते इति, तथा

उपश्रवणं वा एतद्यज्ञस्य यदतिघाद्या इति । तत्र सन्देहः,
किं अग्न्यतिघाद्यं विकृतौ चोदकः प्रापयति, उत न ?
इति । किं प्राप्तम्, अग्न्यतिघाद्यस्य विकृतौ अप्रवृत्तिः
इति, अग्निघातिघाद्याय अग्न्यतिघाद्यं, तत् विकृतौ न
प्रवर्त्तते । कुतः ? । विकृतावुपदेशात्, विकृतौ हि तत्
उपादिष्यते, अघातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति, तमुक्थेन
तमतिरात्रेण, तं चतूरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्रात्रेण
तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण
इति । तथा यत् पृष्ठरेति गृह्णीयात् प्राप्तं यज्ञं पृष्ठानि
सगृह्णीयुः, यदुक्थेति गृह्णीयात् इति न नूनमग्न्यति
घाद्या चोदकः प्रापयति, यत् साधात्काम्याश्चित् विकृतौ
चोद्यते इति ।

मासि-ग्रहणञ्च तद्यत् ॥ २४ ॥ (यु०)

इदञ्च आम्नायते, मासि मासि अतिघाद्या गृह्णन्ते
इति । यदि चोदकः प्रापयेत्, न, मासि-मास्यतिगृह्णन्ते
इत्युपदेशः स्यात् ।

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०)

गृह्णाते वा चोदकेन अग्न्यतिघाद्य, न हि अस्य अन्ये
रङ्गे रस्ति विधेयः, अन्यानि अङ्गानि गृह्णाति एतत् न
गृह्णातीति नैतदवकम्पते ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०)

लिङ्गं सत्यपि दृश्यते, कदाचित् चिन्वीत शीघ्रंचित

चिन्वीत यः कामयेत सुमीर्षा अस्मिन् लोके सम्भवेयम्
इति । तथा पञ्च ऐन्द्रान् अतिग्राह्यान् गृह्णाति इति ।
कङ्काकारताम् ऐन्द्रताञ्च विशेषं ह्यवसन्नातिग्राह्यस्य
विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति ।

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥ (१ आ० नि०)

अथ यदुक्तं, विकृतावुपदिश्यते इति, तत्परिहर्तव्यम् ।
अत्रोच्यते, यस्यां विकृतावुपदिश्यते, तस्यां प्रकृतौ च
समानः स विविः । अवशिष्टासु विकृतिषु चादकः
प्रापयतीति ।

मासि-ग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥

(२ आ० नि०)

अथ मासि ग्रहणं कथम् ? इति । तद् अभ्यासप्रति
षेधार्थं, न, अहन्यहनि गृह्णन्ते मासि मासि गृह्णन्ते
इति । (१० । ७ । ११ अ०) ।

उपसंख्यानविधारणायां सदैव चतुरवदानाधिकरणम् ।

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगात्
अधिकमाज्यमतुलात्वास्त्रीकवदुत्पत्तेर्गुणभूत-
त्वात् ॥ २९ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोराभ्यासते, चतुरवत्तं जुहोति इति ।

तत्र अयमर्थः मांशयिकः, किं महीपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तम्, उत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यम्, अधिक-मुपस्तरणमभिघारणञ्च ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रधान-द्रव्यादेव - चतुरवदातव्यम् । कुतः ? । उत्पत्तितादर्थात्, पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता भवति, यदाग्नेयोऽटाकपालो अमावास्याया पौर्णमास्याञ्च अच्युती भवति इति । यज्जु होति तत् चतुरवत्तं कर्त्तव्यं, पुरोडाशश्च होमार्थो नोप-स्तरणाभिघारणे । तस्मात् पुरोडाशस्य चतुरवदातव्य-मिति । अधिकमाज्यं स्यात्, अतुल्यं हि तत् पुरोडा-शेन । पुरोडाशे होमार्थं तत् शुणभूतम् आज्यम्, तेन यद्यपि सह आज्येन षडवत्तं भवति, तथापि होमे चतुर-वत्तमेव कृतं, यथा लोके, प्रस्थमुग्देवदत्तः इत्युच्यते, यद्यपि सूपशाकादिभिरधिकः प्रस्थो भवति, तथापि भुजो प्रस्थो निर्दिश्यते, व्यञ्जनानि भोदनार्थानि ।

तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥ (यु०)

प्रधानावदानसंस्कारार्थेन च उपस्तरणाभिघारणे श्रूयते, यदुपस्तरणाति अभिघारयति अमृताहुतिमेवेनां करोति इति, तेनोपस्तरणाभिघारणसयुक्त प्रधानद्रव्या चतुरवत्तं होतव्यमिति गम्यते ।

ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्तु द्विरभिघार-
णेन तदाशिवचनात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

ताभ्यां वा सह द्विर्द्विषोऽवदाय चतुरवत्तं कर्त्तव्यम् ।

कुतः ? । स्त्रिष्टुतः सकृत्त्वे द्विरभिघारणेन तदाप्ति-
वचनं भवति, सकृदुपस्तृणाति सकृदवद्यति द्विरभिघार-
यति चतुरवत्तस्याप्तौ इति, द्विरभिघारणेन चतुरवत्तं पूर्णं
दर्शयति, इतरथा षडवत्तं तेन पूर्येत । आह, दर्शन-
मेतत्, प्राप्तिरुच्यताम् इति । अत्रोच्यते, चतुरवत्ते होमे
श्रूयते, चतुरवत्तं जुहोति इति, न होमार्थे पुरोडाशे
सात्राग्नौ वा, नैवं श्रूयते, यत् होमार्थे द्रव्यं तच्चतुरवत्तं
कुर्यादिति, चतुरवत्तं श्रूयमाणं होमेन असम्बध्यमानम्
अनर्थकं स्यात् ।

अथोच्यते, प्रयोगवचनग्रहणादर्थवत् भविष्यति । तन्न,
साक्षात् होमसम्बन्धे वचने सति चतुरवत्तं जुहोति इति
नान्यत् प्रयोगवचनग्रहणं कल्पते । अस्मिन् साक्षादवने
तदर्थात् अवत्तं, न अतदर्थात् इति न विशेषः श्रूयते,
तदर्थात् अतदर्थादा चतुरवत्तसंयुक्तं द्रव्यं होतव्यम्,
एवञ्च श्रुतिः परिगृह्यते, इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिगृह्येत,
द्विर्हविषोऽवद्यति इति च विकल्पः स्यात्, यदि हवि-
चतुरवत्तं दीयेत्, तथा इदमपरं श्रवणम् असदनुवादभूतं
स्यात् चतुरवत्तं वा विकल्पयेत्, अभावाच्च पक्षे विकल्पो न
न्यायः स्यात् । तस्मात् सहोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुर-
वत्तमिति ।

तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्तानुक्रमणात् ॥३२॥

(यु०)

चत्वारि वा एतानि देवदधानि प्रवदानानि यदुप-

स्तथाति तदनुवाक्याये यत् पूर्वमवदानन्तद्याज्याये यद्
 क्षर तद्देवताये यत् अभिधारयति तद्वपटकाराय इति
 चतुरवत्तस्य चत्वारि अवदानानि सकीर्त्त्य अनुवाक्यादिभि
 भक्तिवाटेन अवयवम् सकीर्त्तयन् उपस्तरणादीनि दर्श
 यति, तस्मात् स होपस्तरणाभिधारणाभ्या चतुरवत्तमिति ।
 दध्मब्दो भागधेयवचन, तद्यथा कङ्कटकाय दध्म, नापि
 तां दध्म इति, देवदधानि देवभागा इत्यर्थः ॥ (१० ।
 ७ । १२ अ०) ॥

उपाश्रयानि पि चतुरवत्तव्यावश्यकताभिरक्षम् ।

साप्तदश्यवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ (पृ०)

दर्शपूर्णमासयोरुपाश्रयाजोऽस्ति, तत्र चतुरवत्त
 जुहोति इति । तत्र भगवत्, किमुपाश्रयाजे चतुरवत्त
 कर्त्तव्यम्, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? साप्तदश्यव
 न्नियम्येत यथा साप्तदश्यम् अनारभ्याधीत परिगणितासु
 विकृतिषु यत्र श्रूयमाण वाक्यशेषात्तास्त्रेव नियम्यते,
 एवमिदमपि चतुरवत्तम् उपस्तरणाभिधारणाय यत्वात् यत्र
 ते, तत्रैव नियम्येत श्रौपधसावाययो, उपाश्रयाजे न
 स्यादिति ।

हविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥

३४ ॥ (मि०)

वागब्दः पक्षं ध्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, नोपाश्रयाजे

चतुरवत्तमिति, होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते, स उपांशु
याजहोमेऽपि स्यात्, अत्रापि चतुरवदातव्यम् । अथ
यदुक्तम्, औषधसान्नाय्ययोरेव चतुरवत्तम् उपस्तरणाभिघा-
रणाश्रयत्वात् इति । न उपस्तरणाभिघारणवचनं चतुर
वत्तस्य वाक्यशेषभूतं, यथा सप्तदशमामधेनीरनुब्रूयात्
इति मित्रविन्दादिषु, सप्तदशानुक्रमादिति । नैव-
मिह चतुरवद्येत्, कथमुपस्तृणीयात्, अभिघारयेच्चेति,
कथं तर्हि ? , चतुरवदानसंयुक्तं द्रव्यं जुहुयात् हविषो
पस्तृणीयात्, अभिघारयेच्चेति, यच्च हविषि उपस्तीर्य
माणेऽभिघार्यमाणे च चतुरवत्तयुक्तं प्रदानं भवति
तत्र न प्रधानद्रव्याच्चतुरवदातव्यम् । यच्च पुनः प्रधान-
द्रव्याच्चतुरवत्तखण्डनमन्तरेण, न चतुरवत्तं भवति, तत्र प्र-
धानद्रव्याच्चतुरवदातव्यम् । चतुरवत्तमूतमिह हातव्यं
विवक्ष्यते, न इतस्ततो वा चतुरवदातव्यमिति । तस्मा-
दुपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तं कर्तव्यमिति ॥ (१० । ८ ।
१३ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्रे येन्द्राग्रयोरनुवादताधिकरणम् ।

पुरोडांशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेश-
स्तत्श्रुतित्वाद्वैश्वस्तोमवत् ॥३५॥ (१म पृ०)

दर्शपूर्णमासयोरिदमान्त्रायते, पुरोडांशाभ्यामेवासां-
सयाजिनं याजयेत् यावेताशग्नेवयैन्द्राग्नय इति । तत्रैव

संशयः, किमधिकारश्रुतिवाक्येऽयं, दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत इत्याभ्यां पुरोडाशाभ्यामसोमयाजीति ।
अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिः, अपराभ्यामेव
ज्ञातीयकाभ्यां पुरोडाशाभ्यां यजेत इति । अथ वा,
अङ्गकर्तृरूपदेशः, आभ्यां पुरोडाशाभ्यामृत्विक् यानयेत्
इति । अथ वा, असोमयागकाले आभ्यां यजेतेति
कालोपदेशः । उत ऐन्द्राग्नस्य विधिः, आग्नेयस्य चानु-
वादः । अथ वा उभयोरनुवादः । इति एते पक्षाः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? अधिकारशेषः इति । यदे-
तत् स्वर्गकामो यजेत इति, तस्य शेषः, आभ्यां पुरोडाशा-
भ्याम् असोमयाजी स्वर्गकामो यजेतेति । कुतः ? ।
तत्श्रुतित्वात्, तत्श्रुतिमन्तो हि पुरोडाशौ शब्देनानू-
द्येते । तेन नाभ्यधिकौ । असोमयाजिनश्च कर्तृव्यापार-
आभ्यां सम्बध्यते श्रुत्या, न कालः, स हि लक्ष्येत, श्रुतिश्च
लक्षणाया गरीयसी । तत्र सोमयाजिनो वा न पुरो-
डाशौ, असोमयाजिनो वा न सास्नाय्यम् । यदि पुरो-
डाशावधिकृत्य असोमयाजी विधीयते, ततो नासो-
मयाजी सास्नाय्ये, तत्रैवकारः समर्थितो भवति, पुरो-
डाशाभ्यां केवलाभ्यामसोमयाजी, न सास्नाय्येनेति ।
अथासोमयाजिनमधिकृत्य पुरोडाशौ विधीयेत, तथा न
सोमयाजिनः पुरोडाशौ, तत्राप्याने एवशब्दो भवति,
पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति । यथा—

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं

मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न दुह्येत कतमञ्जनाह

तस्मै मां ब्रूयाः निधिपाय ब्रह्मन् इति ॥

यं शुचिमेव विद्याः इति वदितव्ये यमेव विद्याः शुचि-
मिति । एवमत्रापि । तदुभयोरपि वचनव्यक्त्योरधि-
कारश्रुतिवाक्यशेष इति उभयथा अयं पूर्वपक्षो भवति ।
यथा वैश्यस्तोमेऽधिकारश्रुतिशेषः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन
यजेत इति, तददत्राप्यधिकारश्रुतिशेष एवेति ।

नत्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन सम्बन्ध-
स्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥ (२५ पृ०)

तुमब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम्, अधिकार
वाक्यशेष इति, नित्यौ हि दर्शपूर्णमासौ, यावज्जीवं दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यजेत इति, नित्यौ च तन्नेमो पुरोडाशौ
फलं प्रति सहकारिणौ । तौ अनित्यमसोमयाजिनं प्रति
विधीयते इत्यनुपपन्नम् । कथम् ? । नित्यौ हि दर्शपूर्ण-
मासयोर्भविष्यतः, यथासोमयाजी तस्योपकरिष्यत इति
नोपपद्येत, पुरोडाशविधेः नित्येन दर्शपूर्णमासममृदायेन
सम्बन्धः तस्मात् न असोमयाज्यधिकारश्रुतिवाक्यशेषः,
किन्तु हि, अधिकर्याः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति । नैवम-
भिसम्बन्धः क्रियते, यावेतो पुरोडाशौ दर्शपूर्णमासयोर्वि-
हितौ, तौ प्रति असोमयाजी विधीयते इति, कथन्तर्हि,
असोमयाजी यः स्वर्गकामः स आग्नेय कुर्यादैन्द्राग्नश्चे-
त्येते कर्मणी विधीयते, विधीयते चेत् पूर्वाभ्यां कर्मान्तरे ।
तत्र यावेतो इत्यनुवादवचनं धर्मापेक्षं भविष्यति । यथा

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, कालविधिरिति, नाप्यधिकयोः कर्मणोरुत्पत्तिः, न वा आग्नेयस्यानुवादः, ऐन्द्राग्नस्य विधिः, किन्तार्हि उभयोरनुवादः । कथम् ? । सोमयाजिनः सास्त्राय्यन्विधानार्थमेतदाक्यम्, अतो नैन्द्राग्नस्यापि विधिः, भिद्येत हि तदा वाक्यम्, एवमभिसम्बन्धः क्रियते, असोमयाजिनः पुरोडाशावेतो यो प्राप्नोति, सोमयाजिनः सास्त्राय्यमपरमपीति, पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिन याजयेत्, यो एतो आग्नेयस्य ऐन्द्राग्नस्य, सास्त्राय्येन सोमयाजिनम् इति एवमेकेन वाक्येन सोमयाजिनः सास्त्राय्यं विधीयते, अपरेणापि वाक्येनासोमयाजिनः । यस्मादुभयोरप्यनुवाद इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥ (यु०)

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मान्तरे इति । कथम् ? । चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्वयन्ते त्रयोदशमाशस्यायाम् इति । कर्मान्तरोत्पत्तावध्यधिका आहुतयो भवेयुरिति । (१० । ८ । १४ भा०) ।

उपांशुयाजस्य त्रीणांशुद्वयताधिकारकम् ।

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्निर्द्वाश्रुति-
त्वात् यथाकामो प्रतीयेत ॥ ४७ ॥ (पू०)

द्वयपूर्णमाभर्याराम्रायते, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति । तत्र द्रष्टव्यं प्रति सन्देहः, किम्, अनियमः, एत

नियतं किञ्चिद्द्रव्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ? न किञ्चित्
हवीरूपं ययते, तस्मात् यथाकामी प्रतीयेत । तत्र उच्यते,
ययते हवीरूपम्, आज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्
इति, तस्मादाज्यद्रव्यकं स्यात् । उच्यते, एवमप्यनियमः,
यत्किञ्चित् आज्यं गृहीत्वा इज्येतेति ।

धौवाहा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥ (सि०)

धौवाहा आज्यादिज्येत, न यतः कुतश्चित् । कुतः ? ।
सर्वसंयोगात्, सर्वयजतिभिर्हि सम्बद्धं, सर्वस्मै वा एतद्य-
ज्ञाय गृह्यते यदधुवायामाज्यम् । तस्मात् धौवाज्यात्
यजेतेति ॥ (१० । ८ । १५ अ०) ॥

उपांशुयागस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम् ।

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥ (पू०)

देवतां प्रति उपांशुयागस्य संशयः, किम् अनियमः,
नियमः ? इति । किं प्राप्तम् ? यद्वत् द्रव्यं प्रति अनि-
यमः पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे, तद्वत् देवतायाम् अनियमः ।
ननु अग्नीषोमौ विधीयेते । उच्यते, पुराकल्परूपोऽयं न
विधिसरूपः । इमाः तर्हि विश्वेश्वरांश्च यष्टव्यः इत्येवमा-
दिना देवता विधीयन्ते । उच्यते, उक्तमजाधिकरणवच-
नार्था एते अर्थवादा इति, तस्मादनियमः ।

तान्द्रीणां प्रकरणात् ॥ ५० ॥ (सि०)

न हि देवतामन्तरेण यागो भवति, न च यजनमन्त-

रेण देवता, न च, अन्यस्य विहिता देवता, अन्यस्य च
कल्पते । तस्मात् प्रकृतानां तन्द्रभवानाम् अन्यतमया देव-
तया प्रकृतत्वात् एकवाक्यतां कृत्वा देवताम् अवगमि-
ष्यामः । एकया च कृतार्थत्वात् यां काञ्चित् देवता
मिति ॥ (१० । ८ । १६ प०) ॥

उपाशुयाजस्य विष्णुर्देवताकल्पपोर्णमासीकृतं व्यवयोरधिकरणम् ।

धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ (१ म पू०)

तान्द्रीणामन्यतमा देवतेत्युक्तम् । तत्र सन्देहः, किं
तान्द्रीष्वनियमः, अथ वा प्रजापतिः, अथ वा अग्निः,
अथ वा विष्णुः, अमावास्यायां उपोषाशुयाजः । अथ
वा पोर्णमास्यामुपोषाशुयाजः, विष्णुर्देवता । अथ वा
उभयवोपोषाशुयाजः, देवताविकल्पस्य इति । अथ वा
पोर्णमास्यामेव उपोषाशुयाजः, तत्रैव विष्णुर्देवता
देवताः ? इति पक्षाः । किं तावत् प्राप्तम् । प्रजापतिः
देवता । कुतः ? । धर्मात्, तस्य हि उपोषाशुत्व धर्मः,
तस्मात् यत्किञ्चित् प्रजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपोषाशुत्व तत्
क्रियते इति । उपोषाशुयाजनामकत्वाच्च यस्य कर्मण इदम्
अवगम्यते, न्यूनमस्य उपोषाशुत्वं धर्म इति, आत्मनि साध-
नेषु च न उच्चैस्त्वेन अस्य सम्यग् इति, तेन प्रजापति
रिति गम्यते, स हि अनुच्चैर्धर्मकः । अन्यस्यां सत्यानुच्चै-
स्त्वेनाप्य सम्यग्यो भवेदिति ।

देवतायास्त्वनिर्वचनं तत्रशब्दस्यैह मृदुत्वं तस्मा-
दिहाधिकारेण ॥ ५२ ॥ (२य पू०)

तुशब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, प्रजापतिर्देव-
तेति । तान्द्रीणां मुख्योऽग्निर्देवता स्यात् प्रजापतेः देव-
तायाः अनिर्वचनं धर्मः तूष्णींभावः, प्रजापतिं मनसा
यजेत् इति । ननु उपांशुत्वं प्रजापतेर्धर्मः, तस्मात् यत्कि-
ञ्चित् प्रजापत्यं क्रियते, उपांश्वेव तत् क्रियते इति ।
उच्यते, अनुवादसरूपत्वात् अर्थवाद एव प्रजापतिं मनसा
यजेत् इत्यस्य विधेः । इह पुनरुपांशुयाजे तत्रशब्दस्य
मृदुत्वम् । तस्माच्च प्रजापतिः, अधिकृतानां मुख्योऽग्निः
स्यादिति ।

विष्णुर्वा स्याद्द्वौवाम्नानादमावास्याहविष्य स्यात्
हौवस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५३ ॥ (३य पू०)

वागद्धात् पक्षो निवर्त्तयते । नैतदेवम्, अग्निः
स्यादिति, कथन्तर्हि ? विष्णुः देवता स्यात्, द्वौवाम्ना-
नात्, अमावास्यां प्रकृत्य यैश्वर्यं हौवमाम्नायते, इदं
विष्णुर्विं चक्रमे प्रतद्विष्णुः सुवते वीर्येण इति, तदेवमर्थ-
वत् भवति, यदि विष्णुदेवस्य उपांशुयाजः । एवममा-
वास्यायामाम्नायमर्थवत् भवति, यदि अमावास्यायामुपांशु
याजः । तस्मादमावास्यायामुपांशुयाजः स्यादिति ।

अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगात्
गुणत्वान्मन्तो यथाप्रधानं स्यात् ॥ ५४ ॥ (४थ पू०)

यदुक्तं विष्णुर्देवतेति तत् गृह्यते, न त्वमावास्याया
मुपाशुयाज इति । विधातृको हि तस्य शब्दं पौर्णमा
स्याम्, प्राज्यस्यैव नो उपाशु पौर्णमास्या यज्ञन् इति
त मन्त्रान्नान न शक्नोति अमावास्यायामाकष्टुम् ।
उपाशुयाजे मन्त्रस्य विधानात्, यत्रोपाशुयाज तत्र मन्त्र
इति गम्यते, न, यत्र मन्त्रस्तत्रोपाशुयाज इति उपाशु
याजस्य हि मन्त्रो विधीयते न मन्त्रस्योपाशुयाजः ।

आनन्तर्यञ्च मान्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति
अमावास्याविकारे ॥५५॥ (४र्थं पृ० यु०)

इतश्च न अमावास्यायामुपाशुयाज, अमावास्याविकारे
हि साकप्रस्थाप्ये मासायस्यानन्तर्यं पुरोडाशेन दृश्यते ।
कथम् ? । प्राज्यभागाभ्या प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशे
नाग्नीध्रे सुवो प्रणाय सहकुक्षीभिरभिक्रामन्नाह इत्या
ग्नेयादानन्तर्यं मान्नाय्यस्य दर्शनात् न उपाशुयाजस्य ।
तस्मात्तमावास्यायामुपाशुयाज इति

अग्नीषोमविधानात्, पौर्णमास्यामुभयत्र विधी
यते ॥ ५६ ॥ (५म पृ०)

तुशब्दं पक्षं व्याख्येयति । नैतद्वेव, पौर्णमास्यामेवो
पाशुयाज इति । उभयत्र स्यात्, देवताविकल्पस्य । कुत ? ।
अविशेषेण हि उपाशुयाज श्रूयत, उपाशुयाजमन्तरा
यज्ञति इति, यदेतत् प्राज्यस्यैव नो उपाशु पौर्णमास्या
यज्ञेन् इति, देवताविधानमेतत् पौर्णमास्याम् । तस्मा

दग्नीषोमदेवत्यः पौर्णमास्यामुपाशुयाजः, मन्त्रान्त्रानात्
वैश्वोऽमावास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ।

प्रतिपिडा विधानात् वा विष्णुः समानदेशः
स्यात् ॥ ५७ ॥ (सि०)

न चैतदास्ति, यदुक्तमुभयत्र उपाशुयाजः देवताविकल्पय
इति, किन्तर्हि पौर्णमास्यामेवोपाशुयाजस्तत्रैव च विष्णुाद्या
देवताः इति । कुतः । १ प्रतिपिडा विधानात् । किमिदं
प्रतिपिडा विधानात् ? इति । अमावास्या वर्जयित्वा
पौर्णमास्यां विधानात् इति । कथम् ? । आन्यस्यैव
नो उपांशुः पौर्णमास्या यजन् इति प्रकृत्य, मन्त्रान्त्रायते,
जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चो पुराडागौ उपाशु
याजमन्तरा यजति इति, पौर्णमास्यामिति गम्यते, तत्रैव
चेद् वचनं विष्णुरुपाशु यष्ट्योऽज्ञामित्वाय प्रजापतिरुपाशु
यष्ट्योऽज्ञामित्वायान्नीषासौ उपाशु यष्ट्यावजामित्वाय
इति । तत्र पौर्णमास्यामेव पाशुयाजस्तत्रैव च विष्णुाद्या
देवता इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥ (यु० १)

इतश्च न अमावास्यायामुपाशुयाजः । कुत ? । अ
न्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । कथम् ? । चतुर्दश पौर्णमास्या-
मादृतयो ह्रयन्ते, त्रयोदशमावास्यायाम् इति चतुर्दश
भवेयुः, त्रयोदशेति नोपपद्यते, तन्मन्त्रान्त्रानावास्यायामुपाशु
याज इति ।

न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयतामस्वल्पात्
॥ ५९ ॥ (यु० २)

इतद्य न अमावास्यायां, न हि सकृत् श्रूयमाणम्
अनङ्गम् उभयत्र भवति, अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र
स्यात्, प्रधानश्चेदं, नाङ्गं, तस्मात् पोर्णमास्यां श्रूयमाणं
नामावास्यायां भवेत्, अमस्वल्पात्, न हि प्रधानं प्रधानेन
मस्वल्पां याति इति ।

गुणानां च परार्थत्वात्, प्रकृतौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति ॥ ६० ॥ (यु० ३)

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रकृतौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति, न प्रधानानामपरार्थत्वात् । कथम् ? । अस्मि,
मन्तावाच्यभागो यजति इति एकादश प्रयाजान् यजत्येका-
दशानुयाजान् इति । तस्मादपि उपाशुयानो नामा-
वास्यायामिति ।

विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥ (यु० ४)

अमावास्याविकारे च साकं प्रख्याप्ये उपाशुयानो न
श्रूयते । कथम् ? । आच्यभागान्ध्यां प्रचर्याग्नेयेन च
पुरोडाशेनाग्नीध्रे सुषो प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्षामन्नाह
इति आग्नेयादनन्तरं सान्नाय्यं दर्शयति, नोपाशुयानम् ।
तस्मादपि न अमावास्यायामुपाशुयानं इति ॥ (१० । ८ ।
१० प०) ॥

एकपुरोडाशायामुपांशुयाजाधिकारणम् ।

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥ (पृ०) .

दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति, तत्रायमर्थः समधिगतः, पूर्णमास्यामुपांशुयाजः, तत्र च विष्णुाद्या देवताः इति । अस्ति चोर्ध्वं सोमात्, द्विपुरोडाशा पूर्णमासी । प्राक् सोमात्, एक पुरोडाशा । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं द्विपुरोडाशायामेव उपांशुयाजः, उत, द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशयाञ्च ? इति । किं प्राप्तम् ? द्विपुरोडाशायां स्यात् । कुतः ? । अन्तरार्थत्वात्, अन्तरासंयोगेन हि श्रूयते उपांशुयाजमन्तरा यजति इति प्राक् पुरोडाशसंकीर्तनात्, पुरोडाशौ अन्तरेति गम्यते, द्विपुरोडाशायामन्तरा गच्छं कर्तुं, न एकपुरोडाशायां, तत्र क्रियमाणम् अथयानुत स्यात् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ।

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥ (यु०)

इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति । कुतः ? । अजामिकरणार्थत्वमत्र श्रूयते, जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वक्षौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति । विष्णुरूपोऽयं यद्व्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यद्व्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यद्व्योऽजामित्वाय इति, जामि सादृश्यमिति । पुरोडाशयोऽयं सादृश्यदोष उच्यते, जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वक्षौ पुरोडाशौ पुरोडाशं

कृत्वा पुनरनूचीनः पुरोडाश एवेति, यत्र दोषस्तत्र दोष
विधातार्थेन भवितव्यम् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ।

तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥ (आ०)

इति चेत्प्राग्वसि, तदर्थत्वात् अन्तरार्थत्वात् द्विपुरो
डाशायामेव भविष्यति इति, तत्र, तत्प्रधानत्वात्, पौर्ण
मासी प्रधानतः, अन्तरार्था गुणतः, उपांशुयाजः पौर्ण
मासस्यवयवो विधीयते, उपांशुयाजस्याप्यन्तराल गुणः,
एकपुरोडाशपि भवत्येव पौर्णमासी, तस्यामुपांशुयाजः
केन न ध्यात्, अन्तराल गुणोऽसम्भवाच्च भविष्यति इति ।
तस्मादसति अन्तराले एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य
इति ।

अग्निष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६५ ॥ (यु०)

अग्निष्टेन च अश्वत्थेन अन्तरानार्थेन उपांशुयाजस्य
सम्बन्धः कर्त्तव्यः स्यात् अन्तरालगुणक उपांशुयाज इति ।
न हि अन्तराल गुणत्वेन विधीयमान पश्यामः । तस्मात्
एकपुरोडाशायामपि उपांशुयाजः कर्त्तव्यः इति ।

उपत्तेस्तु निवेगः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य
विद्यमानत्वात् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिक-
त्वात् तदभावेऽश्रुतौ स्यात् ॥ ६६ ॥ (आ० नि०)

तु गच्छः पक्ष व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, गुणत्वेनान्त-
राले न श्रूयते इति, उत्पत्तिवाक्येनैवोपांशुयाजोऽन्तराले

निविशते, अन्तरालमस्य गुण उत्पत्तिवाक्येन श्रूयते, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति । तस्मात् अय्य गुणस्य अनुपरोधेन गुणी निविशेत, न एकपुरोडाशायां स्यात्, नैकपुरोडाशायामक्रियमाणोऽनर्थको भवति, अन्तरालार्थो हि द्विपुरोडाशायां विद्यते । तदभावे अन्तरालार्थस्य अभावे, अश्रुतो यदि द्विपुरोडाशा न श्रूयेत, ततः स्यादेकपुरोडाशायामुपांशुयाजः, अस्ति त्ववकाशो द्विपुरोडाशा पौर्णमासी । तस्मात् एकपुरोडाशायां न स्यादिति ।

उभयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥ (सि०)

तुमश्चः पक्षं व्यावर्त्तयति । उभयोः पौर्णमास्योरुपांशुयाजः, एकपुरोडाशायामपि स्यादित्यर्थः । कुतः ? । विधानात्, विधीयते हि स एकपुरोडाशायामपि, मापि हि पौर्णमासी, आज्यस्यैव ना उपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति पौर्णमासीशब्द एकपुरोडाशां वर्जयन् उपरुध्येत । तस्मात् एकपुरोडाशायामपि स्यात् ।

गुणानाञ्च परार्थत्वादुपवेपवद्यदिति स्यात् ॥

६८ ॥ (यु०)

गुणयान्तरालं प्रधानार्थं श्रूयते उपांशुयाजार्थेन, अन्तरालेन उपांशुयाजस्योपकर्त्तव्यमिति । नामो एकपुरोडाशायामुपांशुयाजं निवर्त्तयितुमर्हति, पौर्णमास्यां श्रूयमाण उपांशुयाज एकपुरोडाशायामपि पौर्णमासीत्वात् ततः प्राप्नोति, अन्तराले च श्रुतत्वादन्तरालेऽपि प्राप्नोति ।

एकपुरोडाशायामन्तरालाभावात् न अन्तराले स्यात्
तस्मादन्तरालस्य गुणस्य यास्त्रं यदा पौर्णमासी तदेति
स्यात्, उपवेपवत्, यथा उपवेपेण कपान्गान्युपदधाति
इति यदोपवेपस्तदा तेनेति गम्यते, एवमिहापि यद-
अन्तरालं, तदा अन्तराले भविष्यति । तस्मात् एकपुरो-
डाशायामपि स्यादिति ।

अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥

६६ ॥ (आ० नि०)

उच्यते, ननु अन्तरालगुणक उपाशुयाजं श्रूयमाणो
ऽन्तरालाभावादुच्यमानोऽपि पौर्णमास्या एकपुरोडाशाया
वैगुण्यात् फलस्यासाधक इति न क्रियेत, न हि, पौर्णमासी
विशेषे यवान्तरालमिति अन्तरालगुणता विधीयते, अवि-
शेषेण हि द्विपुरोडाशायाम् एकपुरोडाशाया च तद्विधान,
तस्मात् एकपुरोडाशायां प्रयोजनाभावात् करिष्यते इति ।
आह, एव मति उपाशुयानाभावादेकपुरोडाशा नैव
कर्त्तव्या । अत्रोच्यते, नैष दीपः, फलवती हि सा भवि-
ष्यति, यदि द्विपुरोडाशा सम्भविष्यति इति । अत्रोच्यते,
यद्येकपुरोडाशाया वैगुण्य उपाशुयाजस्य स्यात्, ततो न
क्रियेत, न तु वैगुण्यमस्ति, न ह्यन्तराल गुणतः श्रूयते,
किन्तार्चिं काल लक्षयितुं, यो पुरोडाशो तयोर्मध्ये इति ।
कथम् ? । अनूद्य हि तौ पुरोडाशौ एतद्विधीयते, जामि
वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यदत्वच्चो पुरोडाशो उपाशुयाज
मन्तरा यजति इति, यो तावन्नूदितौ यथा व्यवहितौ भवतः,

तद्योपांशुयाजः कर्त्तव्यः तस्मिन् काल इति गम्यते, अन-
 पायय तस्य कालस्य एकपुरोडाशायामपि । कथम् ? ।
 यो हि द्वयोः पुरोडाशयोर्मध्य इति कालोऽवगम्यते, स
 एव पूर्वस्मादुत्तर इति । एवं चेत् यद्यप्येकपुरोडाशायां
 द्वौ पुरोडाशौ न स्तः, तथापि स पूर्व आग्नेयोऽस्ति,
 तस्मादुत्तरः स एव कालः, योऽसावन्तरालेन लक्षितः ।
 यथा, नागवेलायामागन्तव्यं, शङ्खवेलायामागन्तव्यं, पट-
 हवेलायामागन्तव्यमिति, यस्मिन् ग्रामे न नागाः न शङ्खाः
 न पटहस्तस्मिन्नपि स एव कालः, तत्र हि भागमनं
 क्रियते । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् एकपुरोडाशा-
 याम् उपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ।

प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, अजामिकरणार्थत्वात् इति, तत् परि-
 हर्त्तव्यम्, अत्रोच्यते, प्रशंसा एषा उपांशुयाजस्य, वैचि-
 त्रेण, न त्वेतदेवात्र फलं विधीयते, यदजामित्वमिति ।
 कुतः ? । विहितस्य हि प्रयोजनं विधीयते । न चैवं
 सति उपांशुयाजो विहितः स्यात् विधाने चार्थद्वयविधानं
 दोषः । न च, अजामिकरणं नाम किञ्चिद्विष्टं फलम् ।
 तस्मात् प्रशंसैषा, यद्योपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वम्,
 अमृतं वा आन्यं मर्त्यं हविर्यदुपास्तृणात्यभिधारयत्यमृता-
 इतिमेवैनां करोति इति । तस्मात् एकपुरोडाशायाम-
 षुपांशुयाजः कर्त्तव्य एवेति ॥ (१० । ८ । १८ प्र०) ॥

इति श्रीमच्छ्वरस्वामिकृतो मीमांसाभाषे दशम-

स्याध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः ॥

मीमांसा-दर्शने

११ अध्याये १ पादः ।

आग्नेयादीनां समुद्दितानां तन्त्रेषु स्वर्गफलकलाधिकरणम् ।

प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सतां ततः स्यादैक-
कर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम् । इदानीमेका
दशे तन्त्रावापलक्षणं निर्वर्त्तयिष्यामः । तत्र यत्सक्तकृतं
बह्वनामुपकरोति तत् तन्त्रमित्युच्यते, यथा, बह्वनां
ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः । यस्तु आहृत्या उप-
करोति स आवापः । यथा तेषामेव ब्राह्मणानामनुलेप-
नम् । श्लोकमुदाहरन्ति,—

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थे त्वप्रयोजकः ।

एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ ॥ इति
साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थम् । परार्थे त्वप्रयोजकः इति,
यः परार्थमुत्पन्नः तदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परस्योपकरोति,
स परः तस्याप्रयोजकः । यथा, पञ्चालम्नो यागार्थमुत्पन्न-
स्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानो लोहितसक्तकर्मणोरप्युपकरो-
तीति । एवमेव प्रसङ्गः स्यात्, अथ तु विशेषः, विद्यमाने
स्वके विधौ इति । यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्विद्यते परवि-
धिना तु कृतार्थत्वात् क्रियते । यथा, प्रयाजाः पशोरपि

घोदकैः प्राप्ताः पशुपुरोडाशस्यापि, पश्वर्या एव तु कृताः पशुपुरोडाशस्योपकुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

प्रकृतमिदानीमुच्यते, तन्वावापलक्ष्यं प्रतिज्ञातं, तदुच्यते, दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति । स किं तेषां तन्त्रेण भवति, उत भेदेन ? इति । एवं चातुर्मास्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते, स्वर्गकामपदेन तावत् पुरुषोऽभिधीयते, यजेतेत्यनेनापि यागनिवृत्तिः, तयोर्वाक्येन सम्बन्धः, केनेदानीं फलमुच्यते ? । अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । ननु पुरुषस्य अयं वक्ता । न खलु कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । ननु च यस्य स्वर्गे कामः स स्वर्गकाम इति । एतदेव न जानीमः कस्य स्वर्गे काम इति, य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवति इति । एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति, यदा स्वर्गकामस्तदा यजेत इति । अत्रापि न कश्चित् कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्नियमेन स्वर्गकामः स्यात्, सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेन उत्पद्यन्ते । तत्र न कश्चित् कालविशेषोऽनेन शक्यते व्यपदेष्टुम् । एवं तर्हि नैवायं पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः, किं खलु, फलकामो निमित्तं, स्वर्गविषये कामे उत्पद्ये यजेत इति, यथा कपाले नष्टे यजेत इति । अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः, फलकामो निमित्तमिति चेत् (६।२।८) । न नित्यत्वात् (६।२।१०) इति । नित्यानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, तानि यदि

निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेपां विद्वन्ते । तत्र नित्य
चोदना यावज्जीविकाया अपरुध्यन्ते, निष्कानि च अप
वा एष स्वर्गाप्तोक्तात् च्यवते यो दर्शपूर्णमासयाजी मन्
षोणेमासीम् अमावास्यां वाऽतिपातयेत् इत्येवमादीनि ।

परिशेषात् फलसंयोग एवायम् । कथं पुनरनेन
गच्छते फलं विधातुम् । तदुच्यते, १ स्वर्गकामो यजेत
इति यदि वा स्वर्गकामो यागारोपदिशते यथा लोहितो-
ष्णीयाः । यदि वा यागः स्वर्गकामाय, यथा मस्तिनः
स्त्रायात्, बुभुक्षितोऽग्नीयात् इति । तत्र यदि स्वर्गकामः
कर्मणे उपदिशते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्त्तते, को हि परार्थ
प्रयासमातिष्ठेत् ? तथा कर्मचोदनाऽनर्थिकैव भवति ।
अथ यागः स्वर्गकामार्थः, ततोऽमौ पुरुषस्योपकरोति, तं
पुरुषः स्वार्थेन करोति इति । तथा कर्मचोदना अर्थवती
भवति । अपि च यागविधौ श्रुत्यर्थः परिगृहीतो भवि-
ष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः । तस्माद्यागः स्वर्गकाम-
स्योपकारकः । स्वर्गकामस्य अनेकपुत्रपशुग्रामावाद्यादि-
लाभकरः स यदि पुत्रावाद्यादीनामन्यतमं करोति, ततः
स्वर्गकामशब्दोऽविवक्षितार्थः पुरुषमात्रवचनो भवति ।
तथा च आनर्थक्यमेव, अन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुषमात्र-
माख्यातादेव गम्यते । तस्माद् यागात् स्वर्गो भवति ।

तत्रानेककर्मसन्निपाते दर्शपूर्णमासादिषु भवति
संग्रहः, किं तन्त्वमेपां फलम्, उत, भेदेन ? इति । किं
प्राप्तम् ? भेदेन इति । किं कारणम् ? । इमानि आग्ने
यादीनि प्रधानानि परम्परानपेक्षाभिर्चोदनाभिः पृथग् भू

तानि उत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत् सन्निधौ स्वर्गादि फलं श्रूयमाणं भेदेनाकाङ्क्षितत्वाद् भेदेनैव सम्बध्यते । तस्मात् प्रतिप्रधानं फलभेद इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते इदमारभ्यते, प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्कृतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् पृथग्भूतानामपि एतेषामग्नेयादीनां ततः स्यादैककर्म्यम् । कुतः ? । प्रयोजनाभिसंयोगात्, प्रयोजनं फलं, तत् प्रति एषां समेतानां सम्बन्धात् संयोगादित्यर्थः । एककर्म्यमिति, कर्मशब्देनात्र फलम् उच्यते, क्रियत इति । तत् येषामेकं, तानि एककर्माणि, तेषां भाव ऐककर्म्यम्, ऐकफलमित्यर्थः । कथं पुनर्ज्ञायते, समेतानामग्नेयादीनां फलेन योगः इति ? । एकशब्दाभिसंयोगात्, य एषां समुद्दितानामेकः शब्दो वाचकः, तेन एतानि अभिधाय फलसम्बन्धः कुतः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः इति । अतः समुद्दितेभ्यः फलं गम्यते, न भेदेन । यथा ग्रामेऽष्टपानः खेयः, ग्रामेण तडागः खेय इति, ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कूपो विधीयमानः समुद्दिताः पुरुषैरेकः खन्यते, न प्रतिपुरुषं कूपभेदः । एवमिहापि ।

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

(आ०)

नायमेकान्तः, यत् समुदायशब्देन संयोज्योच्यते, तत् समुद्दितानामेव भवति इति, भेदेनापि किञ्चिद्भवति । यथा, गणाय खान, गणायानुलेपनम् इति अनुलेपनादि-

शेषो गणशब्देन समुदायवचनेनापि संयोज्योक्तो न समु-
 टायेन सम्वध्यते, केन तर्हि, समुदायिभिः । प्रतिपुरुषं
 हि स्नानादि प्रावर्त्तते । अतः शेषवद्वा फलं भिद्येत,
 कूपवद्वा तन्त्रं स्यात् इति श्वेशेषिकोऽयं हेतुः समुदाय-
 शब्दसंयोगः । तस्मात् हेत्वन्तरं वक्तव्यं, श्वेष्य विशेष
 इति । सोऽयमुच्यते,

अविधानान्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥ (सि०)

नान्यं यागमुद्दिश्य फलं विधीयते, स्वर्गेण यागं
 कुर्यात् इति, किन्तर्हि, फलमुद्दिश्य यागां विधीयते, स्वर्गं
 यागेन कुर्यात् इति । किं कारणम् ? । यावत् विधा-
 यिका विभक्तिः यजेत इति, सा यागं श्रुत्या विदधाति,
 फलं वाक्येन विदध्यात् । न च श्रुत्यर्थे सम्भवति वाक्यार्थो
 याज्ञः, श्रुत्यर्थस्य मुख्यत्वात् । किं पुनः स्याद् यदि फलं
 विधीयते ? । फले विधीयमाने यज्ञत्यर्थोऽनूद्येत, न हि
 द्वयोर्विधीयमानयोः सम्बन्धोऽस्ति । अनुवादश्च सन्निहि-
 तानाम् आग्नेयादीनां स्यात् । तानि च परम्परानपे-
 क्षाणि मिथो विभक्तानि उत्पन्नानि इति विभागेनैव तै-
 फलं सम्वध्यते । अथ पुनः यज्ञत्यर्थे विधीयमाने आग्ने-
 यादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेन फलनिर्घृतावुपा-
 देयत्वेन चोच्यन्ते, चोदितानां समुदितत्वं गुणं सन्निधान-
 विशेषात् यो गम्यते स विवक्षितो भवति, ययिवक्षाया
 वारण्याभावात् ।

यदि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेषेण न

शक्यन्ते, न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति, यत्कारणं
विशेषणमप्यविधीयमानं न भवति, न च द्वयोर्विधीयमा-
नयोः परस्परसम्बन्धी भवति । किं पुनरत्र विशेषणेन
कार्यम् ? यावता रूपवतामान्नेयादीनां सन्निधौ अरूपो
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति यजतिशब्दः समुदायवचन
इति । किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः ? । अनर्थक्यं
नित्यानुवादमात्रं, यथा, इन्द्रेण देवेन वृष्टं, इडान्ता तिष्या
मन्तिष्ठते, नानुयाजान यजति इति । अथ वा, वाक्यार्थस्यै-
वात्र विधानं न्याय्यं, श्रुत्यर्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमास
शब्दः अनर्थक एवापद्यते, काक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो
विशेषणेनार्थवान् । यजतिरपि भावनाविधानार्थं प्राप्तोऽपि
पुनः श्रूयते । प्राप्तिश्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागवचनत्वात्
इति न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मादेव पक्षो ज्ञायमान् ।

शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात् प्रतिप्रधानभावः
स्यात् ॥ ४ ॥ (आ० नि०)

यत्तु शेषवत् इति, शेषस्य अनुलेपनादेः परार्थेन
विधानं पुरुषसंस्कारकत्वेन, एव दृष्टोऽर्थो भवति, अन्यथा
अदृष्टं कल्पयितव्यं स्यात्, तत्र गणं पुरुषनक्षणार्थो
भवति । शक्नोति च सम्बन्धात् पुरुषान् लक्षयितुम् ।
अदृष्टं वा कल्पयता लक्षणा वेति दृष्टा लक्षणा कल्पयितु
न्याया, तस्मात् पुरुषनक्षणार्थो गणः, न च, लक्षण
कार्येण सम्बध्यते, किन्तर्हि लक्षितः । तद्यथा शुक्रेण
समानय इति, यदा तु शक्ते वाससी पुरुषलक्षणार्थम्

स्येते, न तदा आनयनेन सम्बध्यते इति । एवमिहापि न गणः कार्येण सम्बध्यते, किन्तु पुरुषा एव कार्येण सम्बध्यन्ते । तस्मादनुलेपनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते ।
(११ । १ । १ अ०) ॥

अज्ञानामेककार्याधिकरणम् ।

अद्वेषिदानीं चिन्ता, किम् अज्ञानि सम्भूय कार्यं कुर्वन्ति, सत, भेदेन ? इति । तत्रेदमुच्यते,

अज्ञानान्तु शब्दभेदात् क्रतुवत् स्यात् फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥ (पृ०)

यथा प्रधानानां समेतानामेकं फलं नैवमज्ञानाम, अज्ञानां पृथक् प्रयोजनम्, अज्ञस्याज्ञस्य पृथक् फलम् । किं कारणम् ? । शब्दभेदात्, शोढनाभेदादित्यर्थः । समिधो यजति, तनूनपात यजति, इत्येवमादिभिः परम्परानपेक्षाभिः शोढनाभिः पृथक्तेनाज्ञानि शोद्यन्ते, तानि पृथगेव प्रयोजनानि आकाङ्क्षन्ति, न साहित्येन, साहित्यस्यानुक्तत्वात् । अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसम्बन्धो विज्ञायते, क्रतुवत्, यथा क्रतुषु पृथक्तेन च दिनेषु पृथगेव फलसम्बन्धो भवति ।

अर्थभेदस्तु तत्राद्यैककार्यादिककर्म्यम् ॥ ६ ॥ (सि०)

युक्तं, यत् क्रतुषु फलभेदः । शब्देन तत्र भिद्यन्ति

फलानि उक्तानि, सौख्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः,
 ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः इति । इह
 ऐकार्थं, सर्वेषामङ्गानाम् एकोऽर्थः प्रधानेषु उपकारः ।
 उपकारोपेक्षायां हि अङ्गानि श्रूयन्ते, तानि सर्वाणि
 एकार्थानि भवन्ति । नन्वेवं सति एकार्थत्वादेयां विकल्पः
 प्राप्नोति । वक्ष्यते तत्परिहारः, विधेस्तु एकश्रुतित्वात्
 (१७ सू०) इत्यत्र यथा विकल्पो न भवति । अत एका
 र्थात् अङ्गानामेकं कार्यम् इति ।

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, चोदनाभेदादङ्गानामर्थभेदो न्याय्य इति,
 तत् परिहर्तव्यम् । परिहृतं तत् एकार्थत्वेन । न परि-
 क्रियते, सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्व्युः भिन्नानि च कार्याणि
 कुर्व्युः, तद्यथा कारकाणि कर्त्तादीनि सर्वाणि तावत्
 क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं कार्यभेदः ।
 इदं तर्हि परिक्रियते, यदि समिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां
 प्रयोग उच्यते, समिद्यजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्यजिः प्रयो-
 क्तव्य इति, ततः स्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षा । सा च भवन्ती
 भेदेन स्यात्, न त्वत्र प्रयोग उच्यते, किन्तर्हि रूपमात्र
 माख्यायते, एवं लक्षणको याग इह भवति इति । तत्
 कस्य हेतोः ? प्रयोगवचनस्य प्रत्यक्षस्याभावात्, अन्येन
 च प्रयोगस्योक्तत्वात् । क पुनरेषां प्रयोग उक्तः ? उत्तर-
 सूत्रे दर्शयिष्यामः । न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयो-
 जनं, कुतो भेदः ।

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दां स्यात् तदर्थ-
त्वात् ॥ ८ ॥ (आ० नि०)

प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि ताच्छब्दां
स्यात् प्रयोगस्य, तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गा-
नामपि प्रयोग उच्यते, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति ।
कुतः ? । कर्मार्थत्वात्, क्रियार्थत्वादित्यर्थः । फलस्य
क्रियार्थो दर्शपूर्णमासो गृह्यते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं
कुर्यात् इति । तत्र आकाङ्क्षा भवति, कथम् ? इति ।
सा समिदादिभिर्बोदनाभिर्निर्वर्त्यते, समिधो यजति,
तनूनपातं यजति इत्येवम् इति । तत् कस्य हेतोः ? ।
तदर्थत्वात्, तदर्थं एताः समिदादिबोदनाः, तेनाका-
ङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्तन्निधानाच्च । सैषा दर्श-
पूर्णमासयोः फलं साधयतोः इतिकर्तव्यता, न च, इति-
कर्तव्यतामन्तरेण कर्मबोदना अर्थवती भवति । तस्मात्
सैतिकर्तव्यताकः कर्मण प्रयोगोच्यते । तथा च मिद-
मेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानां प्रयोगः
चोद्यत इति, एवं च सति एकशब्दबोदितान्येव अङ्गानि ।
तत्र यथा प्रधानानाम् एकशब्दाभिसंगीतात् फलैक्यम्
एवमङ्गानामपीति ।

अत्राह, न एतद्युक्तम् । कुतः ? ।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥ (आ०)

कर्तृयेषु प्रधाने विधिः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति,
यस्य अङ्गेषु साङ्गाभ्याम् इति, तयोः नानार्थत्व, प्रधान-

विधिः फलार्थः अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनुव्यानि, न च विध्यनुवादी युगपत् सम्भवतः । तस्मात् नैकेन वाक्येन प्रधानानि, तेषाञ्च इतिकर्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो न प्रधानचोदनागृहीतानि अङ्गानि ।

तत्राह, नैतदयुक्तं, युक्तमेतत् । कुतः ? ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥ (आ०नि०)

आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरम् । यागेन इह स्वर्गस्य क्रिया उच्यते, यजेत यागेन स्वर्गं कुर्यात्, स्वर्गार्थं व्याप्तिरेत इत्यर्थः । इदं तु न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारः ? इति, तत्सन्निधौ च अग्न्यन्वाधानादि श्रूयते । तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात् सन्निधानाच्च एतद्वदिति, अयमस्मिन् व्यापारः, येन यागः स्वर्गं करोति इति । तस्मिन् विधीयमाने नास्ति वाक्यभेदः ।

अथ वा, प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानाञ्च प्रधानानि प्रति, विधिरविरुद्धः । कथं कृत्वा ? । { दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गसाधनमपूर्वम् उच्यते, तस्य सविशिषस्य वचनं प्रयुज्यते । यथा, एतस्यैव रैवतीषु वारवन्तीयम् अग्निष्टोममाम कृत्वा पशुकामो यजेत इति । तस्मात् प्रधानप्रयोगवचनेनैव अङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥ (११।१।२ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहाराधिकारणम् ।

इदं विचार्यते, किम् अग्निहोत्रादीनां कर्मणामेक-
देशाद्व्युक्तानामपि प्रयोगः, अथ वा सर्वाङ्गोपसंहारेणैव ?
इति । अथ तत्र किं वृत्तम् ? । सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्
(६।३।१ सू०) इति । तत्र नैयमिकमारम्भं प्रति-
चिन्ताकृता, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यनया
चोदनया योऽयं यावज्जीविकः प्रयोगनियम उच्यते, किं तत्र
सर्वाङ्गोपसंहारः, उत, न ? इति । इह इदानीं फलार्थे
प्रयोगे चिन्ता, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्यनया
चोदनया योऽयं स्वर्गार्थं आरम्भः, तथापि किं नैयमिक-
वदेव प्रयोगः, उत, सर्वाङ्गोपसंहारः ? इति । किं तावत्
प्राप्तम्,—

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वादथवा कृत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०)

एकदेशेनापि अद्धानां, समाप्येत, कर्म प्रयुज्ये तेत्यर्थः ।
कृतः ? । कृतार्थत्वात्, या असौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थं
व्याप्रियेत इत्युक्ते कथं व्यापारितव्यमित्याकाङ्क्षा, सा एके-
नापि अङ्गेन कृतार्था भवति, समिधो यजति एवं व्यापा-
रितव्यं, तथा अङ्गद्वयेन अङ्गत्रयेण च । यो यावन्ति अ-
द्धानि करिष्यति, स तावत्कृतमुपकारं प्राप्स्यति । यथा
कृत्वन्तरेषु सोऽर्घ्यायमप्यप्राजापत्यनैऋतादिषु यो यावन्ति
कर्माणि करोति, स तावद्द्वयः फलमश्नुते । न तु तत्सवि-
धानाविशेषात् सर्वाण्येवाद्धानि, प्राप्यन्ते । प्राप्तेषु चोत्तरावत्

स्यात्, तद्यथा, वाग्यतः तिस्रो दीहयित्वा विसृष्ट्वाग्
अनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दीहयति इति, यस्य यावत्यो
गावः स तावतीर्दीहयति इति, तावतीष्वपि कृतार्थं उत्त-
राशब्दः । एवमिहापि यो यावन्ति अङ्गानि उत्सहते स-
तावन्ति करिष्यति ।

फलाभावाच्चेति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०)

इति चेत् भवान् पश्यति, एकदेगङ्गायुक्तानामनिय-
तानां कर्मणां प्रयोग इति । तन्न । कुतः ? फलाभावात्,
यावच्छ्रुत स्वर्गकामस्य, स्वर्गकामेनेदं कर्त्तव्यमिति, तस्मा
कल्येनाकुर्वतः फलाभावः स्यात्, सर्वं चेद श्रुत स्वर्गकामो
यजेत इत्युक्ता सर्वस्य अन्यत्वाधानादेः कर्मकलाप-
स्याम्भानात् ।

न, कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्दोपपत्तिरिति चेत् ॥

॥ १३ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवम, अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति । कुतः ? ।
कर्मसंयोगात्, प्रधानकर्मणा हि फलं संयुक्तं, दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामः इति, न अङ्गैः अङ्गानि तु तदा-
काङ्क्षया गृह्यन्ते, सा चाकाङ्क्षा एकेनापि कृतार्था भवती-
त्युक्तम् । एव चेत् प्रयोजनम् अङ्गकृत उपकारः, फलं च
स्वर्गादि अशब्दोपपत्तिरिति चेत्, दर्शपूर्णमासयोः फलार्थत्वे
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः इत्येवमशब्दो न दुष्येत्, तत्त-

विधौ चाङ्गानां विधायका ये समिदादयः, ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः । तस्माच्चाङ्गाभावे फलाभावः ।

ऐकशब्दादिति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यामि, दर्शपूर्णमासाभ्यां तत् फलं न समिदादिभ्य इति, नेतद्युक्तम् । किं कारणम् ? । ऐकशब्दात्, एक शब्द उपदेशकः प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः, समिदादीनाञ्च, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामी यजेत इति, तेन च फलसम्बन्धः कृतः । तत्र कुतः एतत् दर्शपूर्णमासतः फलं, नेतरेभ्यः इति ।

न सर्वाणि फलसंयुक्तानि इति, किन्तर्हि दर्शपूर्णमासावेव । कथं ज्ञायते ? । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्रति^१करणत्वं श्रूयते, न समिदादीनाम् । आकाङ्क्षा हि तेषां ग्रहणं, सा च कथंभावव्याकाङ्क्षा कथं कुर्यादिति, न^२करणस्य, केन कुर्यादिति तस्य निर्दिष्टत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्मान्न समिदादीना फलेन संयोगः यदि च संयुज्येरन् न समानि आग्नेयादिभिः स्युः ।

समत्वाच्च गुणत्वं तत्र यदुच्यते एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इत्येतदेव नास्ति ये त्वैककर्म्यादिति सूत्रं पठन्ति तेषामयमर्थ इति चेत् पश्यामि प्रधानानामङ्गवत्तया अङ्गानि क्रियन्ते इति । तस्मादैककर्म्यं भवतु एकमेवाङ्गं प्रयुज्यता मेकेनापि प्रधानमङ्गवद्भवति ।

नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥ (आ०नि०)

नेतदेव कस्मादर्थपृथक्त्वादर्थपृथक्त्वमिति उपकारपृथक्त्वमेकेनाङ्गेनार्थवत्तायामस्य उपकारो बहुभिर्महान् कथं प्रायते समत्वादगुणत्वमयमेकेन बहुभिश्च समः उपकारः स्यात् । तत्र एकस्यैवाङ्गत्वमभवेत् अन्येषामगुणत्वमस्यात् । अगङ्गत्वमित्यर्थः । तत्र बहुनामानानमनर्थकमस्यात् । न चैषां विकल्प इत्युक्तविधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र तस्मादङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति ।

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात् नित्यवच्छ्रुत-

भूताभिसंयोगात् अर्थेन युगपत् प्राप्तेर्यथा-

प्राप्तं स्वशब्दो निवीतवत् सर्वप्रयोगे

प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

नत्वेतदेवमेकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति । कथं तर्हि सर्वाङ्गीपसंहारेण, कुत विधेरेकश्रुतित्वात् । एकेन शब्देनाङ्गानां प्रयोगो विधीयते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति सर्वापेक्षयितुक्तम् । सा त्वपेक्षा कृत्स्ने वाग्यन्वाधानादिव्यापारे तदेकदेशे वा । तत्रैकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् पर्यायविधानात् । इमान्यङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते कदाचित् समिधा यजति कदाचित् तनूनपातमिति । कथं तर्हि नित्यवच्छ्रुताभूतानि च श्रुतानि तथा भूतान्यपेक्षयाभिप्रेत्यन्यन्ते अद्योच्येत नित्यवत् श्रुतानामपि

अतामेकदेगोऽपेक्षित इति । नैतद्युक्तं कुत ? अर्थेन युगपत् प्राप्ते । अर्थेन प्रधानोपकारेण खुलेकपोतवद्युप शस्त्रपतन्वद्भानि । तत्र गृह्यत विशेष इदं प्राप्यते । इदं नेति अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । यथाप्राप्तं च स्वगन्धार्थं निगीतवत् यथा “निगीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति” ऋत्विग्विशेषाभावात् सर्वेषां च सन्निधानात् सर्वऋत्विजो निगीता भवन्ति । एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ।

तथा कर्मोपदेशत्वात् ॥ १७ ॥ (हे०)

तथा च कृत्वा चतुर्दश पीर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते चयोदशमावास्यायामिति आहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति ।

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥ (पू० आ० नि०)

तत्र यदुक्तं यथा क्रत्वन्तरेष्विति, युक्तं तथा क्रत्वन्तरेषु पार्थक्यं “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चमकाम” इत्युक्ता पुनरुच्यते । “ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम” इति । किमतः । अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं न सम्भवेति गम्यते । परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने उत्तरं पृथक्तेन विधीयते । अथेह विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यनन न्यायेन सम्भूतकार्यमद्भाना युक्तं तस्माद्द्वैधस्य क्रतुभिः ।

उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विधेयाणां कृतार्थत्वात् सन्दोहे यथा कामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥ (पू० आ० नि०)

यथाप्राप्ते चोत्तरावत् स्यादिति यदुक्तं तत्र युक्तं
 यदुत्तरासु यावत्स्वं दोहनमश्रुतित्वात् । नात्रोत्तराणां
 दोहनं विधीयते । किं तर्हि अनुद्यते । किं कारणम् ? ।
 विज्ञेयाणां वाग्विसर्जनादीनां विधाने कृतार्थं तद्वाक्यं
 नोत्तराणां दोहनं विधातुमुक्तवते । विधीयमानेऽर्थेद्वयी,
 भिद्येत वाक्यम् । अनुवादश्च प्राप्तस्यार्थस्य भवति । अर्थाच्च
 यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम् । अर्थादस्या न दोह्याः स्वास्तु सर्वाः
 कथं न दोह्याः । उपरिष्ठादेतद्वक्ष्यामः । तथा पयः प्रति
 येषः कुमाराणामित्यत्र तस्माद्यथा कामी प्रतीयेत यावत्यो
 गावः स तावतीदोहयति ।

काम्यकर्मेण फलाविक्षायामकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

काम्येषु कर्मसु चिन्ता । किं काम्यं कर्म सक्तदेव
 प्रयोक्तव्यम् अथ वा फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयोऽभ्यसित-
 व्यमिति । किं प्राप्तम् ?

कर्मण्यारम्भभाज्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं

फलानि स्युः ॥ २० ॥ (पृ०)

काम्ये कर्मणि प्रतिप्रयोगं फलमेवः आरम्भभाज्य-
 त्वात् कर्मप्रयोगेण फल भाज्यते । कथं ज्ञायते । प्राकृतात्
 कर्मणः फल नास्ति यदि भवेत्कर्मानर्थक्यं स्यात् । कर्मो-
 त्तरकाले चास्तीति श्रुतिर्ता गम्यते । यच्च प्राक्कर्मेणां
 नास्ति कर्मोत्तरकाले च भवति तत्तेन कामेणा भाज्यते

कृपिवत् यथा कर्षणेन धान्यममकृद्भाष्यते । पुनरपि धान्यं
वदेतद्भविष्यति ।

अधिकारस्य सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥

२१ ॥ (पृ० यु०)

एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणा पुनः पुनः क्रियमाणानाम-
धिकारो भविष्यति । तत्रेमानि दर्शनान्युपपत्त्यन्ते “तेषां
ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रे ये द्वितीयं तेषामायु-
रिति” । प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन् एतदभ्यासे सति ।
तस्माद्यावदिच्छमभ्यासः ।

सकृत्, स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥२२॥ (पू० आ०)

सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्यं कुत कृतार्थत्वात् ।
सकृत् कृतेन कृतयोदनार्थः । न च कृते पुनः कर्त्तव्यमस्ति
कं पुनयोदनार्थं, यागस्य कर्त्तुं फलं होमस्य कर्त्तुं फलं
मिति कथं कृत्वा तदुच्यते इह यजेज्जुहुयादिति धातुना
क्रियोच्यते प्रत्ययेन कर्त्ता तयोः कर्त्ता प्रधानभूत उपसर्जन-
भूता क्रिया “प्रकृतिप्रत्ययो महार्थं ब्रूत” अनुप्रयोगश्च
कर्त्तुं प्रधानं एव भवति पचति देवदत्त इति । तेन होतु-
र्यङ्, य फलमुच्यते । सकृद्वृत्तेन सकृदिष्टेन वामो होता
यस्य च जातः । तत्र द्वितीयादिप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्
कृतार्थत्वादङ्गवत् । तद्वद्वा प्रधानस्य साङ्गत्वोपपादनाया-
द्भानि क्रियन्ते सकृत् कृतैश्च तदुपपादितमिति नाभ्य-
स्यन्ते तद्वत् ।

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥ (निद०)

लोकेऽपि तथैव शब्दार्थोभवति काष्ठान्याहरेत्युक्तः
सकृदाहरति न पुनः पुनः ।

अपि वा संप्रयोगे यथाकामो प्रतीयेताश्रुति-
त्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ (सि०)

अपि वा नैवं स्यादस्मिन्नर्थिनः कर्मणश्च संयोगे सकृदे-
वार्थी कर्मप्रयोगे वर्त्तेतेति कथं तर्हि यथाकामो प्रतीयेत
सकृदा बहुकृत्वो वा फलभूमार्थी बहुकृत्व सन्तुष्टः सकृत्,
कुतः ? अश्रुतित्वात् । नात्र यदुर्ह्यातुः फलं श्रूयते यत्तु
प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति तत्कर्मनिमित्तेषु
नामपटेषु पाचको लावक इत्येवमादिषु । आख्याते तु न
कर्त्ता क्रियाप्रधानतः, किं तर्हि भावप्रधानमाख्यात,
भावना च न कस्यचिच्छ्रूयते । भावनाप्रयुक्तस्य साधनग्राम
स्थापेक्षितत्वाद्यजेत केन किमर्थं कथमिति, कर्त्तृप्राधान्ये
कार्यभावाच्च साधानाकाङ्क्षया भवितव्यम् । न हि भवति
पाचकः कन किमर्थं कथमिति । भावना च फलस्योच्यते
न क्रियायाः । तृतीयानिर्देशात् “उद्दिदा यजेत” “बल-
भिदा यजेतेति” भाव्यत्वे हि द्वितीयाया निरपेक्ष्यत्वं स्वर्ग-
स्वीप्सितः कामसंयोगात् स्वर्गकाम इति । तदेतदेवमा-
पद्यते स्वर्गेकामो यागेन स्वर्गं भावयेदिति यच्च भाव्यते
तदाक्तमन्यतो हि भावो नोपपाद्यते । असच्चेत्कर्मणा
भाव्यते पुनः पुनरपि भाषयिष्यति कृषिवत् तस्मात् फलम्

र्थिना काव्यं यावदिच्छमभ्यसितव्यमिति । यदि च
नियोगतः सकृदेव कर्त्तव्यं भवेत् ततस्तेषां प्रथमं यजेरन्नि-
त्येवमादिषु गवादिविधिषु वचनान्येतानि कल्पेयमिति चेत्
यजेरन्निति तथा च वाक्यानि भिद्येरन् ये च द्वितीय
यजेरन् तेषां गौरतिरात्र इति ।

ऐकशब्दात् तथाह्येषु ॥ २५ ॥ (पू० आ० नि०)

यत् तु अङ्गवदिति । युक्तं यदङ्गानां सकृत् प्रयोगः ।
ऐकशब्दात् एकस्मत्तदङ्गानां प्रधानानां योपदेशकः शब्दः
सर्वाङ्गान्यपेक्षया गृह्यानीत्युक्तं सा चापेक्षा सकृदेवेष्वङ्गेषु
भवति कृतार्था । तस्मात् तच्च पुनः पुनः क्रियाया हेतु-
र्नास्ति इह त्वमतः फलस्य कर्मात्पादक तस्य प्रतिप्रयोग-
मन्यस्यान्यस्यात्पत्तिरविरुद्धेत्येवमवदिष्टा हेतुः । तस्या-
द्विषमत्वमङ्गैः ।

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥ (नि०)

यच्च लोकवदिति लोके कर्मार्थप्रधानं कार्यवशात्
सकृदप्युक्तोऽसकृदाह्वरति असकृदप्युक्तः सकृदाह्वरति
नाह्वरति वा । अपेक्ष शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थे
प्रवृत्तिस्तस्याल्लोकवदिति पट्टान्तः ।

अद्वयानभ्यासाधिकरणम् ।

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षतस्तन्निर्वर्त्याऽपवर्गः

स्यात् ॥ २७ ॥ (पू०)

व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान् पिनष्टि इत्येवमादीनां दृष्ट-
प्रयोजनानां क्रियाणामातण्डुलनिर्वर्त्तेः प्रयोगः स्यात् ।
कुतः एतामां प्रयोगे प्रत्यक्षोऽर्थो निर्वर्त्त्यते । अवहतास्त-
ण्डुनाः पिष्टाद्य, तैथेह प्रयोजनं पुरोडाशस्य कार्यत्वात् ।
तस्मादेतामां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते यदि सकृदेव
सुसलस्योद्यमननिपातने कृत्वोत्सृज्येत उपलाया वा प्रक-
र्षणाप्रकर्षणे, यदेपां कार्यं तन्नैव निर्वर्त्त्येत अत आमां
तन्निर्वर्त्त्या अपवर्गः स्यात् । आतण्डुलनिर्वर्त्तेराच पिष्ट-
निर्वर्त्तेरभ्याम इति ।

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥

२८ ॥ (सि०)

यच्च तु दृष्ट कार्यं तन्निर्वर्त्त्यते । यथा “अग्निचित्यामी-
दुम्परमुलूखल मधौपवस्य पूरयित्वा बहन्त्यत्र तदुपदधाति”
इति । तच्च तण्डुलनिर्वर्त्त्या नास्ति प्रयोजनम् । तण्डुल
कार्यस्य पुरोडाशादेरचोदितत्वात् तस्मात् तत्र सकृत्
क्रियया कृतः शब्दार्थ इति न स्यादभ्यामः । येषां तु
तण्डुलफल एव सुसलस्योद्यमननिपातनकर्मण्यवहन्ति
शब्दः प्रवर्त्तते इत्यपगमस्तेषामातण्डुलनिर्वर्त्तेरभ्यामः
प्राप्नोति । न तु मन्द एवाभ्युपगमः । यत् कारणं

विनापि तण्डुलैः प्रयोगो दृश्यते कषायमवहन्ति किं
मवहन्तीति न चामो गौण प्रयोगो विज्ञेयाभावात्
अवयवप्रतिज्ञा चावघातमात्रवचन एव प्रतीयते न च ममु
दायोऽर्थान्तरे प्रमिद । तण्डुलव्यापारस्य तु प्रायोहते
तत्र प्रयोगप्राचुर्यमतोऽयं ध्यामोह ।

प्रयाजाद्यद्रव्य सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

प्रयाजादीन्युपाहृत्य चिन्त्यते किं सकृत् प्रयोग एषां
सताश्रुताभ्यामोऽपि कर्त्तव्य इति तत्र धर्ममात्रे त्वदशना
च्छब्दार्थेनापवर्गं स्यादित्यनेन न्यायेन सकृत् प्रयोगे प्राप्ते
एवमुच्यते ।

क्रतुवच्चानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥

२६ ॥ (पू०)

अभ्यास कार्यं कुत यतोऽभ्यासे भूमा स्यात् कथ
ज्ञायते अनुमानेन, किं तदनुमानम् । प्रागङ्गप्रयोगात्
प्रधानोपकारी नामीदृक् ततो भवति तेन विज्ञायते नून
मङ्गेन क्रियत इति क्रियते चेत् पुन पुनरपि करिष्यते
क्रतुवत् । यद्यथा वर्मसु मौर्यादिषु फल कर्मणा क्रियते
इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वमेवमिहापि ।

सकृदा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

सकृदाङ्ग प्रयोक्तव्य नाहत्या । कुत कारणैक-
त्वात् । एकं कारणमङ्गानां प्रधानेषु उपकार क पुन
रसौ । येन प्रधानानि फलं कर्त्तुं । तथेत् सकृत्
प्रयुक्ता नाङ्गेन कृत, जातानि प्रधानानि फलवन्तीति पुन
रङ्गव्यापराग । अथ न कृत पुनराप्तप्रयोग येन सकृत्

कृतेन नोपकृतं स पुनः क्रियमाण उपकरिष्यतीति का
आशा ।

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥ (यु०)

यदि चानियमः सकृदसकृद्वा प्रयोगः ततः चतुर्दश-
पौर्णमास्याहुतयो ह्वयन्ते त्रयोदशमासास्यायामिति
योऽयं नित्यवदाहुतिपरिमाणानुवादः स न स्यात् । स
तावद्भवतां पार्श्विकं कल्पेयत तथास्य रूपं बाध्येत तस्मा
दनभ्यासः ।

फलस्यारम्भनिवृत्तेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् ॥

३२ ॥ (पू० आ० नि०)

यत्तु क्रतुवदिति युक्तं यत् क्रतुष्वभ्यासः । फलस्या-
रम्भनिवृत्तेः । कर्मरम्भेण तत्र फलं निष्पद्यते आरम्भा-
न्तरेण परं निष्पद्यत इति । अङ्गस्य पुनरुक्तपरिणामफलं
प्रधानम् । फलवत्तासम्पादनं तच्चेत् सकृत् कृतेन कृतं न
भूयः क्रियास्त्विति एवमपदिष्टो हेतुस्तस्मादनुपन्यासः ।

अर्थवतस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा
भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च
क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥ (आ०)

यद्वक्तुं सकृत्कृतेनाङ्गेन कृतत्वादर्थस्यानर्थकोऽभ्यासः
इत्यत्र त्रुमः । अर्थवास्तु अभ्यासो ग्राह्यो नानर्थको-
ऽभ्यासः । कथं कृत्वा एकत्वादभ्यासः स्यादनर्थकः यद्येक-

मेवार्थमभ्यस्यमानमपि अहं कुर्यात् तयाभ्यासोऽनर्थकः
 स्यात् । यथा भोजनमेकस्मिन् कालेऽभ्यस्यमानमेकफलं
 दृष्टिं करोतीति नाभ्यस्यते । अथेहार्थस्यापरिमाणत्वे
 दृश्यन्तमुपकारं करोत्वहमिति ज्ञायते । ननु यावता
 प्रधानं फलवद्भवति तावत् करोतीति गम्यते । सत्यमेवं
 किन्तु प्रधाने क्रियार्थत्वादनिमग्नः स्यात् । प्रधानस्य फल-
 क्रियार्थमद्वयम् । तत्तु प्रधानफलमपरिमितम् । तद्वहो-
 पकारस्य भूयस्त्वे भूयो भविष्यति अन्यत्वे अन्यम् । अभ्यासे
 चासगय भूयानुपकारः स्यात् कार्यत्वात् तस्य । तस्मा-
 दनियमः स्यात् सहस्रदा प्रयोगोऽभ्यासो वेति ।

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥ (आ० नि०)

यत्तु आहुतिमंस्याविरुध्यत इति पृथक्तादुपकारस्या
 अभ्यासे न्यायप्राप्तेयमाहुतिसंख्याऽनुवाद स्यात् न विधितः
 स्यादाहुतिविधीनमिषेत्त्य चतुर्दशपौर्णमास्याहुतिविधय
 स्रयोदशमासास्त्रायामिति । न ह्याहुतिसंख्या युज्येत
 आहुतिविधिसंख्यातु लक्षणयोपपद्यते ।

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वस्य
 युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रिया-
 र्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (सि० नि०)

अनभ्यासो वाङ्माना कुतः प्रयोगवचनैकत्वात् । एकः
 प्रयोगवचनोऽङ्माना प्रधानानां च । तस्यैकत्वात् सर्वस्य

युगपच्छामनमनेन , कर्मणा साङ्गेन यजेतेति । सकृत्
 कृतैचाङ्गेस्तयाङ्ग जातमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति ।
 ननूपकारभूयस्त्व भविष्यति । यद्यङ्गान्यदृष्टमुपकार कुर्यु-
 स्ततस्तदभ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयेत दृष्टमेव त्वर्थमङ्गानि
 कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गवत्ताम् । सा चाभ्यासेऽपि तावत्येवाङ्ग-
 वत्ता साचेद फलसम्पदा साङ्गेन यजेतेति नाङ्गानि ।
 अङ्गानि तत्सम्पादनेनार्थवन्ति । नन्वेनदयुक्तमिव यदाहि
 प्रयाजा न तदा प्रवानयजिरपूर्वं वा यदा च यजिरपूर्वं च
 न तदा प्रयाजाः, तदेवमदृष्टरहिते समिदादिमाचे मत्यङ्ग-
 वत्तैव नास्ति कुत उपकारः । अपि च यदि यजिमात्रमेवाङ्गेषु
 नापूर्वफलम् अस्ति ततः सोमाङ्गभूतानामिति पशुबन्धानां
 चोटक एव नास्ति । असति ह्यपूर्वं इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा
 नास्ति यजतेः प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यताकत्वादितिकर्त्तव्यतां
 चोटको नातिदिशेत् तत्रैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन्
 तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः न च समिष्ट यजूंषि जुहोति
 प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति । तस्मादिय-
 मन्या व्याख्या ।

अनभ्यासो वाङ्गाना प्रयोगवचनैकत्वात् । एकप्रयोग-
 वचनेऽङ्गानां प्रधानानां च तस्यैकत्वात् सर्वस्याङ्ग-
 प्रधानकलापस्य युगपच्छामनप्रधानानामनभ्यासः । कस्य
 हेतोः । सकृत्कृतैः प्रधानैः कृतं श्रुत्वर्थो दर्शपूर्ण-
 मासाभ्यां स्वर्गकानो यजेतेति कृते श्रुत्वर्थे यच्छामन-
 विहित फलं तत्तद्व्यमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति

यवमङ्गेष्वपि सकृत्कृतेषु यदङ्गानां प्रापकं शास्त्रं तस्यार्थः
 कृतः तस्मिन् कृते यच्छास्त्राधिगतमाङ्गफलं तदङ्गनि-
 दानीमित्यवगन्तव्यम् । तथा 'च सत्यभ्यासोऽनर्थकः ।
 यत्तु फलभूयस्त्व भविष्यतीति तदयुक्तं दर्शपूर्णमासयोर्यत्
 फलं तद्भावनायामङ्गीपकार उपयुज्यते नापूर्वस्य फलस्यो-
 त्यक्तौ 'यद्यपूर्वफलम् अङ्गे रूपाद्येताङ्गफलमेव तत् स्यात् ।
 न चाङ्गानि फलवन्ति प्रधानानां स्वकार्यं साधयताम्
 'दृष्टं उपकारस्तै क्रियते सकृत्कृतेषासौ कृतः तस्मादाङ्गा-
 यक्तौ फलभूयस्त्वमस्ति ।

अभ्यासो वा छेदनसमार्गावदानेषु वचनात्मक-
 त्वस्य ॥ ३६ ॥ (आक्षेपः)

अभ्यासो वाङ्गानाम् । कृतः १ । पितृयज्ञे हि
 ययति, सकृदाच्छिन्नं वर्द्धिर्भवतीति यथानुवाजे सकृत्परि-
 धीन् समार्तीति । खिट्कृति चोत्तरार्धात् सकृदवशतीति
 तद्यत् सकृदङ्गानां प्रयोगस्तत एतानि वचनान्युपपद्यन्ते ।
 तस्मादभ्यासः ।

अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ. नि०)

अनभ्यासत्वंङ्गानां यद्योक्तेन न्यायेन यत्तु छेदनादिषु
 वचनात् सकृत्त्वस्यान्यथाभ्यासो विज्ञायत इति । अत्र
 ब्रूमः, यदाप्यनभ्यासस्तथापि छेदनादिषु वाच्यं सकृत्त्वं
 दर्शपूर्णमासयोरसकृदाच्छिन्नं वर्द्धिर्भवतीति वचनात् तत्
 प्रकृतित्वात् पितृयज्ञेऽप्यसकृत् प्राप्तं तथा प्राप्तेऽसकृत्त्व

वाच्यम् एवं प्रयाजेषु त्रिःसंमार्गं उक्तः मानुयाजेषु पुन-
रावर्तते तथापि द्वित्वे प्राप्ते सकृत्त्वं विधातव्यं तथा
द्विहविषोऽव्यतीत्यविशेषेणोक्ते स्त्रिट्कृत्यपि द्वित्वं प्राप्तं
तत्र सकृत्त्वं विधीयते, तस्माच्छेदनादिषु सकृदवताना-
न्यत्राभ्यासो विज्ञातु न्याय्य इति ।

कपिञ्जलाधिकरणम् ।

वसन्ताय कपिञ्जनानालभेत इति श्रूयते तत्र विधा-
ध्येते, किं तत्र त्रयस्यत्वारं पञ्च वा विकल्पेनालब्धव्या अथ
वा त्रय एवेति । किं प्राप्तम् ? ।

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

विकल्पेनालब्धव्याः कस्मात् सर्वप्राप्तेः सर्व एते संख्या-
विशेषा बहुवचनेन प्राप्यन्ते । सर्वे तस्य वाच्याः सर्वत्र
प्रयोगात् । न च समुच्चयेन सम्भवन्त्यगच्छत्वात् । तस्मा-
द्विकल्पः । ननु एष सत्येकस्य शब्दस्यानेकार्थता आश्रिता
भवति । न चैष न्याय्यः । उच्यते सत्यमेवमगत्या आश्रीयते
सत्यां गतौ नाश्रयितव्यः । अस्ति तु इयं गतिर्यत् त्रित्वं
बहुवचनस्यार्थः स्यात् । तद्योगाच्चतुरादिष्वपि वर्तते
मर्तेषु तेषु त्रित्वमस्तीति । नैतद्युक्तम्, यदि बहुवचनस्य
त्रित्वमर्थः स्यात् ततश्चत्वारो ब्राह्मणा इति, समाना-
धिकरण्यं नापपद्यते ब्राह्मणा इत्यस्य त्रयोऽर्थः । चत्वार
इत्यस्य चत्वारस्तयोः समानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । न
हि भवति चत्वारस्तय इति एवं सर्वत्र लक्षणया भविष्यति

यथा न्यग्रोधः क्षेत्रमिति । श्वित्वं हि चतुष्पादीति माहव-
 य्यात् शक्नोति लक्षयितुं, सिद्धयति लक्षणा त्वाश्रिता
 भवति । किं क्रियतामगत्या आश्रीयते । सत्त्वां गतौ
 नाश्रयितव्या । अस्ति चैयं गतिर्यद बहुत्वं बहुवचनस्यार्थः
 व्यात् । सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यं
 यदि बहुत्वं विज्ञायते किं तद् बहुत्वमित्युच्यते । बहुत्वं
 वृद्धिः उपचयः आधिक्यमित्यर्थः । कथं कृत्वा वृद्धि-
 र्यं वृद्धार्थः । तस्योष्णादिक उकारः प्रत्ययः वृद्धेर्नलोप-
 येति । तस्य रूपं वृद्धिति बहु वृद्धमधिकमित्यर्थः । सर्वे
 चेति वरादयोऽधिकास्तस्मात् सर्वे बहुवद्वाच्याः । नन्वा-
 पेक्षिकमेतद् बहु अधिकमिति । यदेव हि बहु तदेवा-
 न्यापेक्षया बहु भवति, सत्यमेव यत्तु यदपेक्ष्य बहु न तदे-
 वान्यदपेक्ष्या बहु, तद्यथा उत्तराः कुरषो दक्षिणान्
 कुरुनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यते न च ततोऽन्ये उत्तरादेशान् न
 सन्ति । अथ च नियतापेक्षत्वादुत्तरत्वं न जहति । एवं
 विप्रभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं न भन्ते न च ते कदाचिद्-
 बहवः । कथं पुनर्ज्ञायते द्वित्वापेक्ष्यं विप्रभृतीनां बहुत्वमि-
 त्युच्यते अत्र तावत् समानजातीयेषु भवति यथा वन-
 वान् देवदत्त इति न हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य भवति । किं
 तर्हि समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य । एवं सख्यापि मत्स्या-
 मेवापेक्ष्य बहुत्वं लब्धमर्थेति । तत्रैकत्वं तावन्नापेक्ष्यते
 वयोर्वहुवचनस्यादर्शनात् । वरादिषु च सर्वेषु दृश्यते तेन
 विज्ञायते द्वित्वापेक्षमिति । तच्च बहुवचनेनोपलभ्यते । कुतः
 तद्भावे भावात् तदभावे तदभावात् । सित्वादिषु भवति ।

तदभावे च द्वयोरैकस्मिंश्च न भवति एवं बहुवचनम् इति
समाख्यान्वया भवति अभियुक्तवचनं च बहुवचनमिति
यदि चित्त्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । त्रिषु वचनमित्येव
तद् ब्रूयात् । साधवादसन्देहात् तस्माद् द्वित्वमपेक्ष्यते
वह्वः । अतोऽवस्थितं त्रयादीनां बहुत्वमेवं च सति नैकः
शब्दोऽनैकार्थो भवति । सर्वेषां च बहुत्वान्न कश्चित् लक्ष-
णया प्रयोगः । अथोच्यते त्रिषु निरुपपदं प्रयुज्यते चतुरा-
दिषु तु सोपपद चत्वारो ब्राह्मणा इति तच्च मिथ्या त्रि-
ष्वपि सोपपदं प्रयुज्यते यथा त्रयो लाकास्तयो वेदा इति ।
यदि च निरुपपदं च चित्त्वं प्रत्यापयेत् । ततो वसन्ताय
कपिञ्जलानित्युक्ते विचार एवाय न प्रवर्त्तते । यथा अत्रैव
न विचार्यते किं कपिञ्जला आलम्ब्यया उत मयूराः क-
पोता वेति । कस्य हेतोः यतः कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः
कपोता वा वाच्याः । इहापि यदि बहुवचनस्य चित्त्वमेव
वाच्यं स्यात् नेतरा संख्या । पूर्ववद्विचार एवाय स्यात् ।

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३६ ॥ (पू० आ०)

अथोच्येत दृष्टो बहुवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु चत्वारो
ब्राह्मणा इति । ततो विचार इति । तथेहं । इहापि
कपिञ्जलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोत मयूरौ च । महान्
कपोत उच्यते कपिञ्जलीऽयं न पोत इति । तथाहो म-
यूरः कपिञ्जलीऽयं न मयूर इति ।

भक्त्यति चेत् ॥ ४० ॥ (आ० नि०)

आह भक्त्या तत्र कपिञ्जलगन्धः प्रयुज्यते । न च भा
प्रयोगे गन्धार्थगङ्गा भवति ।

तथैतरस्मिन् ॥ ४१ ॥ (पू० आ०)

इतरस्मिन्नपि चत्वारो ब्राह्मणा इति लक्षणया प्रयुज्यत
इत्युक्तम् । न च लक्षणा प्रयोगे गन्धार्थगङ्गा भवति । अपि
च प्रातिपदिकार्थस्य वा संख्या सा च अनेनाभिधीयते
यथा ब्राह्मणा इति । प्रातिपदिकार्थ एव वा यथा द्वारिक
इति । न च चित्त्वं प्रातिपदिकस्यार्थो न तत्संख्या इति ।
तस्मात् चत्वार इति बहुवचनं न प्राप्नोति । अथाच्यते ।
अस्ति चतुर्षु अवयवभूतं चित्त्वं तदपेक्षं बहुवचनमिति ।
द्वित्वमपि तत्रास्ति । एकत्वं च काममनेनैव द्वित्वरचन
मेकवचनं चोत्पद्येत तस्मात् न चित्त्वयोगाच्चतुरादिषु बहु
वचनप्रयोगः बहुत्वादिषु तेषां बहुवचनमतः सर्वे चरादयः
परार्थपथ्यता बहुवचनस्थायीः सर्वे चेदर्थतः कपिञ्जलाना-
लभेत इति सर्वं प्राप्यन्ते तस्माद्विकल्पः ।

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः

स्यात् ॥ ४२ ॥ (सि०)

प्रथमं वा बहुत्वम् । चित्त्वं नियम्येत किं कारणम् ।
न हि कश्चित् चतुर उपाददानो न चीनुपादत्ते । यत् का-
रणमनुगतान्तयश्चतुर्षु वीपात्तेषु लतः गन्धार्थो वह्ना
लभेत इति श्रुतं आलम्बव्याय वह्नवः । एव सति कारणाद-
तिक्रमः स्यात् । यदि च यथाश्रुतानुपादाने किञ्चिदन्यत्-

कारणं त्रित्वातिक्रमे स्यात्^१ ततोऽतिक्रमः । न तदस्ति
 तस्मात् त्रित्वं नियमेन । ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्य-
 तीति नैतदस्ति । यत्र बहवः कल्पाः श्रूयन्ते तेषां कथितं
 लघुं कथिद् गुरुः तत्र गुरोः कल्पस्यानुष्ठानान्मानमाम-
 र्थात् तदनुष्ठानात् फलभूयस्त्वमनुमीयते यथा एका देया
 षड्देया द्वादश देया चतुर्विंशतिर्देया इति इह तु एकएव
 कल्पा बह्वनामालम्भः स त्रिभिद्यतुरादिभिसुन्यः । अतस्तत्र
 यो लघुमुत्सृज्य गुरुकल्पमातिष्ठेत तस्य फलभूयस्त्वं न
 भवितुमर्हति ।

श्रुत्यर्थाविशेषात् ॥ ४३ ॥ (यु०)

यथा पशुमालभेतेति श्रुतयो महान्तं महार्घं वा पशु-
 मालभेत न तस्य फलभूयस्त्वं भवति । यस्तु मांसीयं शिष्ट-
 मतिक्रामेत् स यदि तावद्द्वैदिकोषु हिंसासु प्रत्यवायस्ततः
 प्रत्यवेयात् । अथाप्रत्यवायस्तथापि शिष्टविगहणं च लभेत् ।
 कृतं श्रुत्यर्थे मांसीयान् पशून् हन्तीति । तस्मात् त्रयः
 कपिञ्जला आलम्ब्याः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (निद०)

अन्यार्थाऽपि चैतमर्थं दर्शयति यथा न्याय उपदिष्टः ।
 यथा “कृष्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः
 तेषामैन्द्राग्नी दशम” इति^२ यदि च त्रय एतं त्रिका एव
 नियोगत ऐन्द्राग्नी दशमः सम्पद्यते । इतरथा पाचिकः
 स्यात् । तस्मात् त्रित्वनियमः ।

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः ॥ ४५ ॥ (यु०)

प्रकृत्याग्नीषोमीयेणैकत्वं प्राप्यते तस्योत्पत्तिर्भविष्यति
चित्त्व उपादीयमाने, इतरथा विप्रकर्षः स्यात् । इदं वापि
निङ्गं गृहमेधीये श्रूयते, ओदनानुद्धरतीति तत्र मध्यम
स्येति अयाणां निरुपपदं भवति । अन्यत्र सोपपदं पद्यान
मध्यमः । अष्टानां मध्यम इति ।

उत्तरादीहानुवादाधिकरणम् ।

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥ (पृ०)

साध्याये दीहनं प्रकृत्य श्रूयते । वाग्यतस्मिन्सौ दीह
यित्वा विष्टुष्टवागनन्वास्तभ्योत्तरा दीहयतीति किमयं
विधिरनुवाद इति । किं प्राप्तम् ? अपूर्वार्थत्वात् विधि
रिति । अनुवादा ह्यनर्थकः स्यादिति प्राप्ते उच्यते ।

यावत्स्वं वागविधानेनानुवादः स्यात् ॥

४७ ॥ (मि०)

अनुवादः स्यात् नायं विधिः उत्तरा दीहयतीति
अन्योऽत्र विधिरुत्सृष्टवागनन्वानभ्येति । यद्येषोऽपि विधिः
स्यादाक्य भिद्येत उत्तरा दीहयति तावानन्वास्तभ्येति
अथ कुतः प्राप्ते अनुवादः ।

साकान्त्यविधानात् ॥ ४८ ॥ (हि०)

साकल्यमत्र विधीयते गवान्दोग्धस्यानां नास्यैतां
 रात्रि पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् कुमाराय न पयो लभेरन् ।
 ननु कुमाराणां पयोदानप्रतिषेधो या न हि पयः प्रतिषेधे
 किञ्चिद्दृष्टमस्ति । अदृष्टं कल्पयितव्यम् । नन्वितरत्रापि
 लक्षणाश्रयणीया वाढम् दृष्टार्थाच्छब्दहर्त्तर्लक्षणीयसीति ।
 तस्मात् साकल्यविधिमेवां पयः प्रतिषेधं नायं लक्षण्या ।
 ततः प्राप्तेऽनुवादः ।

वह्नर्थत्वाच्च ॥ ४८ ॥ (हे०)

बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति च मन्त्रस्य सर्वासु
 दुह्यमानास्वपाक्षिकत्वं भविष्यति । बहुत्वं च शतव्यपेक्षम् ।

अग्निहोत्रे चाग्नेपवद्यवागृनियमः प्रतिषेधः

कुमाराणाम् ॥ ५० ॥ (हे०)

अग्निहोत्रे च श्रूयते । “नास्यैतां रात्रिं पयसाग्नि-
 होत्रं जुहुयाद् यथान्यस्यै देवतायै प्रत्तमन्यस्यै देवतायै
 दद्यात् तादृक् तस्यात् यवाग्वा जुहुयादिति” । सर्वस्य
 पयसः साक्षाद्व्यार्धतां दर्शयति । तथा पयःप्रतिषेधः
 कुमाराणामिति व्याख्यातम् ।

सर्वप्रायिणापि लिङ्गेन संयुज्यते देवताभिसंयो-

गात् ॥ ५१ ॥ (हे०)

वत्स्येभ्यश्च हवा एता मनुष्येभ्यश्च पुराप्यापयन्तै अथै-
 तर्हि देवेभ्य एवैतां आप्यापयन्ति” सधेप्राप्तेरेतस्मिन् कथम् ।

यावत्तेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुराप्यापयन्ते तस्मात् सर्वं
प्राप्तेरितल्लिङ्गम् अतो यावत्स्वमुत्तरासु दोहनं स्यात् ।

आचारादीनामज्ञानानां तन्वाधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानान्याग्नेयादीनि तेषामज्ञान्या
घारादीनि तेषु चिन्त्यते किं तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेना-
ज्ञानां प्रयोगः अथ वा सर्वेषां तन्त्रेणेति अथ तत्र किं वृत्तं
क्रातुवच्चानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यादिति तत्र कृतस्यो
दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य कथा वृत्ता इह तु तत्तत्प्रधानं प्रति
चिन्त्यते किं प्राप्तम् ।

प्रधानकर्तार्यत्वादज्ञानां तद्भेदात्कर्मभेदः

प्रयोगे स्यात् ॥ ५२ ॥ (पू०)

अज्ञानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात् क्रियाभेदः तस्य तस्य
प्रधानस्य भेदेनाज्ञानां प्रयोगः कुतः । प्रधानकर्तार्यत्वात्
प्रधानार्थत्वादित्यर्थः । प्रधानार्थेन ह्यज्ञान्युपदिश्यन्ते अङ्ग-
वन्ति प्रधानानि कथं स्युरिति । अङ्गसम्यग्हे च प्रधानार्थे
अज्ञानां सदृत्वं न विवक्ष्यते । न हि तत्र प्रधानानि विधी-
यन्ते । किं तर्हि अज्ञानि चाविधीयमानस्यार्थस्य गुणो
विवक्षितो भवति । यथा यत्नं संमार्ष्टीत्येकत्वमेधं चेदेकैकस्य
प्रधानस्याङ्गैः सम्यन्तः कर्त्तव्यः तानि यदि सकृत् क्रियेयन्
न विभागेन सम्यन्त्येरन् यथा प्राचण्योदीदवमानीययोरे-
कादृशिन्यां समस्तैश्च सम्यन्तः कर्त्तव्य इत्युक्तं विधेस्त्वेक-
श्रुतित्वादित्यत्र तस्मात्प्रतिप्रधानमङ्गभेदः ।

क्रमकोपश्च यौगपद्यात् स्यात् ॥ ५३ ॥ (आ०)

प्रधानानि च क्रमयन्ति तानि च यथाक्रमं साङ्गानि कर्त्तव्यानि तत्र यदि तन्त्रम् अङ्गानि स्युः ततोऽङ्गत्वान्नियं साङ्गमग्निषोमीयः प्रक्रान्तः स्यात् तथा च प्रधानानां क्रमकोपः स्यात् । अथ तु भेदस्ततः साङ्गमाग्नेयमप-
वृज्याग्नीषोमीयः साङ्गः प्रक्रान्तः क्रियत इति नास्ति क्रमकोपः । अपर आह यदि तन्त्रं भवेयुः अङ्गानि ततो यावत्तनूनपादान्वेयस्योपकरोति तावत्समिधाग्नीषोमी-
यस्योपकर्त्तव्यं स एष उपकार क्रमकोपः । अपि च अङ्गारापोहनादीनि संस्पर्शादीनि प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते तेषाधारादीनामवैलक्षण्यं भविष्यति ।

तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्याद्विशि-
ष्टायाहणात् ॥ ५४ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षान्तरं परिजग्राह नचैव पक्षः श्रेयान् भेद इति किं तर्हि यौगपद्य सहात् प्रयोगः स्यात् । सकृदेव प्रयुक्तान्यङ्गानि सर्वैः प्रधानैर्युगपत् सम्बध्यन्ते तुल्या-
नानेकशब्दोपदिष्टानां चेदमर्थे प्रति विशेषायहणात् । इमानि कर्त्तव्यं देयतः वान्ततय तुल्यानि दर्शपूर्णमासयोः यज्ञकृत्योयत्वार षट्त्विजः ममे । दर्शपूर्णमामाभ्यां यजेत षोर्णमाभ्यां षोर्णमाभ्यां यजेतानामाभ्याममाभ्यामभ्या यजेतेति । प्रधानैश्च सहाङ्गानान् एकदेशकानकर्त्तृकत्वं वक्ष्यति । अङ्गानि तु विधात्वात् प्रधानेनापदिग्नेरसि-

त्यत्र एकेन च गच्छेन प्रधानानि फलं प्रत्युपदिष्टानि
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । किमतः, अत-
स्तेषां फले सम्भूयकारित्वं, तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युग-
पच्चिकीर्षा नैकशः । सर्वेष्विकीर्षया त्वाधारादीनां क्रिग-
माणानां तुल्यकर्षादीनां न गृह्यते विशेषः कस्येतान्याग्ने-
यस्याग्नीषामीयस्य वेति सर्वेषां च युज्यन्ते तस्मात् सर्वा
र्थानि भवन्ति । तस्मादनावृत्तिः ।

ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५४ ॥ (आ० नि०)

यच्च क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यादिति तत्र ब्रूमः ऐकार्था-
दव्यवायः स्यात् । न क्रमकोप कुतः ऐकार्थात् सम्भूय-
कारीष्येतानीत्युक्तं तेषां सद्यः क्रिया नैकशः । न हि
तत्रैकेन कृतेन कश्चिदर्थः । एकसम्यक्क्रियायामातु-
पूर्व्यं स्यात्तस्मात् तेषां प्रयोगे क्रमः कुतः क्रमकोप
इति । यद्योपकारे क्रमकोप इति तत्रापि नाचारः कृत-
मात्र एव प्रधानेपूपकरोति यत्कारणं तस्मिन्काले प्रधा-
नान्येव न सन्ति । यदा तु सर्वाण्यङ्गानि कृतानि तदा
तज्ज्ञान्यपूर्वाणि सम्भूय प्रधानेपूपकुर्वन्ति अङ्गानामपि
हि सम्भूयकारित्वमुक्तम् अथैहेकार्थादैककर्म्यमिति
तस्मादुपकारेऽपि नास्ति क्रमकोपः ।

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५५ ॥ (यु०)

तथा चान्यार्थदर्शनं भवति यथा न्याय उपदिष्ट इति
कामुकायान आचार्यो मन्यते अ । किं पुनस्तत् चतुर्दश-

पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते त्रयोदशमावास्यायामिति
यथाहतिः स्यात् त्रयोदश चतुर्दश वा व्यवतिष्ठेरन् यच्च
सप्तर्गवदारादुपकारिणामप्याहतिरस्तीति तच्च ब्रूमः ।

तथायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात्संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०)

सहि न्यायः सम्भूयकारिणां सहक्रियेति सर्वेष्वेव
सहक्रियाऽशक्तेषु धर्मसप्तर्गेष्वानुपूर्व्यं स्यात् भेदेन क्रिया ।
न गच्छति एकस्याद्धारोपोहनेन सर्वेषां पाकः कर्तुं, न
चैकस्मिन् पुरोडाशे अपि ते सर्वे अपिता भवन्ति संस्कारस्य
तदर्थत्वात् संस्कारोऽयं पाकार्थी विधीयते । तत एव
प्रत्यक्षोपकारिणः प्रतिप्रधानमाहतिः स्यात् अन्यथा
याग एव न संवर्त्तत ।

असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५७ ॥ (यु०)

असंसृष्टोऽप्याधारादि. प्रतिप्रधानमावर्त्तत कुतः तादृ-
ष्यात् । यस्य समीपे कृतस्तदर्थं इति गम्यते विगेषः ।
आधारादीन्याज्यभागान्तान्याग्नेयस्य खिष्टकृदादीन्यग्नी-
षोमीयस्येति गृह्यमाणे विगेषे भेदः । तस्मादुपांशुया-
जादीनां समीपे प्रागाधारादीनि कर्तुं खिष्टकृदादीनि
कर्त्तव्यानि एवं च सप्तर्गिभिरितरेषां 'यवैस्तद्यस्य' मवि-
ष्यति ।

विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ५८ ॥ (नि०)

यदुक्तं यस्य सन्निधौ प्रयुक्तानि तस्येवानीति गृह्यते इति
विशेषः तस्मादाहुतिरिति नैतदुक्तं कृतः विभवात् ।
विभविष्यत्येतान्येकस्यापि सन्निधौ क्रियमाणानि सर्वेषा-
मुपकर्तुं प्रदीपवत् । तद्यथा प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे
भुञ्जानानां वाद्ययानानामेकस्य सन्निधौ क्रियमाणः सर्वेषां
सुपकारं करोति तस्मादनाहुतिः ।

अर्थात् लोके विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥

५९ ॥ (आ० नि०)

उपवर्णनापरिहारः पूर्वं न कृत इति स तावद्
स्थितः । यदुपवर्णितं प्रदीपवदिति तदुक्तम् अर्थालोके
प्रदीपस्य सकृदसकृदा क्रिया । यदि सकृत्कृतः सर्वं प्रका-
शयति सकृत् क्रियते अथ न प्रकाशयति ततोऽसकृत् ।
ततश्चास्य प्रत्यक्षसामर्थ्यम् अथेह विधित उपकारोऽनुपकारो
वा गम्यते न प्रत्यक्षेण । न चास्ति विधानमस्योपकरोतीति
सविधानात् विशेषग्रहणादभ्यस्यते यस्य सन्निधौ प्रयुक्तस्या-
स्योपकरोतीति तस्मादाहुतिः ।

सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणं विरोधात् ॥

६० ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं सकृदिज्यां कामुकायनं आचार्यो मन्यते ।

नैवे चतुर्दशत्रयोदशेत्याहुतिपरिनायस्य विरोधः स्यादिति
तस्य कः परिहारः । आभाषान्तं सूत्रम् ।

विधेस्त्वितरार्थत्वात् सकृदिज्या श्रुतिव्यतिक्रमः
स्यात् ॥ ६१ ॥ (आ० नि०)

विधीयत इति षड् विधिगच्छेनोच्यते अङ्गस्येतराद्ये-
त्वात् । यदेतत् स्थितं यत्तन्निधौ यत्कृतं तदर्थमेव
तदिति तदाहृत्याह्वानां प्रयोगः । तत्र चतुर्दश त्रयो-
दशेत्याहुतिसंख्या नोपपद्यते । आहुतिविधयस्तु चतुर्दश
त्रयोदश तेषां लक्षणया वचनमुपपद्यते चतुर्दशपौर्णमास्या-
माहुतिविधयः । त्रयोदशमावास्यायामिति । नैतत्
संख्याविधानं प्रचयेनैव संख्यायाः प्राप्तत्वात् षण्णुवाटस्त्वय
मनुवाटश्च लक्षणयोपपद्यते । विदितस्य न भवति ।
आहुति विधानां चैवं संख्या विहिता नाहुतीनां तस्मा-
त्तेषामनुवाटः ।

विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं वादरायणः ।

॥ ६२ ॥ (सि०)

तस्मै च प्रयोगं वादरायणो मन्यते अ कुतः । प्रकरणा-
विभागात् । सर्वेषां प्रयोगानामविभक्ता प्रक्रिया सम्भूय
कारित्वादित्युक्तं तच्चेदमर्थं प्रति न गृह्यते विरोधः ।
अतः सविधिप्रयोगेण विरोधपक्षमुक्तं तदुक्तं हि कारणं
विरोधो यः सविधिक्रमः स प्रकरणेन बाध्यते विधिवत् ।

यथा विधौ तुल्यत्वात् प्रकरणस्य सर्वार्थान्यद्भानि विज्ञा-
यन्ते न यस्य सन्निधौ तदर्थानि क्रमस्य प्रकरणेन वाचित
त्वात् ।

अपि चैकेन सन्निधानमविशेषको हेतुः ॥ ६३ ॥

(हे०)

यदापि सर्वार्थाः तदाप्येकस्य कस्यचिदवश्यं सन्निधौ
कर्तव्याः । तस्मान्न विशेषः सन्निधेरिकान्ततः शक्य अवधार
यितुमतस्तन्त्रेण प्रयोगः । वाटरायणप्रवृत्तौ कीर्त्यते नैकी
यमतार्थम् ।

कचित् विधानान्नेति चेत् ॥ ६४ ॥ (आ०)

नैतद्युक्तं सकृत् क्रियेति । कुतः क्वचित् महत्त्वमा
हृत्य विधीयते सह । वदन्ति सह पिबन्ति तदनाहृत्तौ
सर्वतः प्राप्तायां परिसंख्यार्थं भवति इदं सहत्वमन्य
चेत्युच्यते ।

न विधेष्टोदितत्वात् ॥ ६५ ॥ (आ० नि०)

न तत्र परिसंख्या युज्यते प्राप्तस्य पुनर्वचन परि-
संख्यार्थं भवति न चेद् सहत्वं प्राप्तं कुतः भेदेन निर्वा-
पस्य चोदितत्वात् । आग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वा
पसु एतत् । तयोर्भेदेनैवावहननपेषणे प्राप्नुतस्तत्रावश्यं

विधेयं महत्त्वन्तस्मात् क्वचित् सहत्वविधानादन्यत्र भेदेन क्रिया विज्ञायेतेति ।

कृष्णग्रीवस्य भेदेन बहुपाधिकरणम् ।

क्वचिच्छ्रूयते आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रु-
मान्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायं स्पर्द्धमानं इति तत्र विधा-
र्यते । किं कृष्णग्रीवस्य प्रथमस्य तृतीयस्य सह प्रदानं
कर्त्तव्यमथवा भेदेनेति किं प्राप्तम् ।

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाण
विशेषाणाम् ॥ ६६ ॥ (पृ०)

व्याख्यातं प्रयोगे यौगपद्यमिति तुल्यानां तु यौगपद्य-
मेकगण्डोपदेशात् स्यादिति इह तु कृष्णग्रीवयोरिकटेवतत्वात्
सह प्रयोगे क्रियमाणे न गृह्यते विशेषः सह क्रिया चेक-
फलत्वात् प्राप्ता तस्मात् सह प्रदानम् ।

भेदस्तु कालभेदाच्चीदनाव्यवायात् स्याद्विशि-
ष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६७ ॥ (मि०)

भेदस्तु प्रदानस्य युक्तो न तन्वता कुतः कालभेदात्
कथं कालभेदः चोदनाव्यवायात् । सौम्यचोदनया
व्यवहिते कृष्णग्रीवचोदने तत्र पाठक्रमादिकस्य पुरस्तात्
सौम्यस्य प्रयोगः प्राप्त एकस्मिन्तरत्र तयोर्व्यति सह
प्रदानं क्रियेत क्रम उपरुध्यत अन्यतरस्य पुरस्तात् क्रिया-
यामुत्तरस्यापरिष्टात् पूर्वस्य तस्माद्भेदेन प्रयोगः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६८ ॥ (निद०)

अभितः सौम्यमाग्नेयो भवत इति ।

विधिरिति चेत् न वर्त्तमानापदेशात् ॥ ६९ ॥

(आ० नि०)

अथ विध्यभिप्राय कल्पेयत् शुत्यर्थमुत्तृज्य लक्षणार्थः
परिगृहीतः स्यात् तस्मात् प्रदानभेदः ।

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादश-
स्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

आग्नेयादीनां न देशकालादितन्त्रताधिकरणम् ।

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दो-
पदेशात् ॥ १ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोरग्नेयादीनि प्रधानानि तत्र देशकाल
कर्तारः “समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत” षोर्णमास्य षोर्णमास्या
यजेत “अमावास्यायाममावास्यायामा यजेत” । दर्शपूर्णमासयो-
र्यज्ञकत्वोपत्तार ऋत्विज इति । तथा चातुर्मास्ये प्राचीन

प्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, वचस्ते वैश्वदेवेन यजेत ।
 चातुर्मास्यानां यज्ञकतूनां पञ्चत्विज इति । तत्र
 विचार्यते किम् आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रं देश-
 कालकर्त्तारः अथवा भेद एवेति । तत एतावत्तु
 परीक्ष्य किं ? चोदनाविधिगेषा देशादयो यदाग्नेयोऽष्टा
 कपाल इत्येवमादय आग्नेयादिचोदनाविधयस्तेषामिमे
 समादिविधयः शेषाः । आग्नेयोऽष्टाकपालः एव भवति
 एव सर्वत्र अथवा “प्रयोगाङ्गं देशादयः” य एषामाग्नेया-
 दीनां प्रयोगः फलसाधनार्थस्तदङ्गानामिति” किञ्च, अतः ?
 यदि प्रयोगाङ्गं ततस्तन्त्रम् अथ चोदनाविधिगेषास्ततो
 भेदेनेति । किं प्राप्तम् एकदेशकालकर्त्तृत्वं मुख्यानां तन्त्र-
 मित्येषा प्रतिष्ठा तत एव तावद्वर्णयति । प्रयोगाङ्गं देशा-
 दय इति कुतः ? । न तावद्वर्ते देशकालकर्त्तृभ्यः प्रयोगो
 भवति । यच्च येन विना न भवति तत्तदङ्गमित्यवगम्यते
 तस्मात् प्रयोगाङ्गं देशादयः । यदा प्रयोगाङ्गं तदा तन्त्र-
 भावः । कस्मात् एकदेशापदेशात् । दर्शनपूर्णमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेतेति एकशब्दापदेशादेक फलं एकफलात्तद्व-
 प्रयोगः । तत्र न गृह्येत विगेषा देशादीनामैतदनर्थं
 प्रति । अगृह्यमाणे विगेषे तन्त्रभावो युक्तः तस्मात्
 तन्त्र देशादयः ।

अविधिद्येत् कर्मणामभिमन्त्र्यः प्रतीयेत तल्लक्ष-
 नार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रति
 प्रधानभावः स्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

अविधियेत् यदि चोदनाविशेषो न स्यात् देशादि-
विधिस्ततः कर्मणामग्नेयादीनां भेदेन देशादिरभिसम्बन्धो
न प्रतीयेत । चोदनाविशेषस्त्वयं किं कारणम् इह समे दर्श-
पूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिर्वाक्यैः देशादयो विधीयन्ते
अपासत्वात् ते चेद्बिधीयन्ते आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमास-
शब्देनानुवादयितव्यम् । अन्यथा अनेकार्थविधानमेकस्मिन्
वाक्ये भवतीति । अनुवादे च तेषां सहत्वस्य विवक्ष्यते । वि-
वक्ष्यमाणे वाक्यभेदो भवति आग्नेयादिना देशादयः तेषां
च सहितानामिति । कथम् ? समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येव-
मादिभिर्वाक्यैराग्नेयादिषु देशादयो न विधातुं शक्यन्ते
लक्षणाभििसंयोगात् लक्षणार्थेनाभिसंयोगो विज्ञायते
दर्शपूर्णमासशब्दसमुदायार्थोऽयं समुदायश्च समुदायि
लक्षणार्थः, यक्ताति साहचर्यात् समुदायिनो लक्षयितुं न
त्वेवमपि लक्षणान्वितो भवति । वरं लक्षणा नैकवाक्यस्या
नेकार्थत्वम् । अनेकार्थत्वेऽगमकत्वम् । लक्षणानुगमिका
लौकिकत्वात् । अपि च श्रुत्या समुदाये देशादयो विधी-
येरन् । न च समुदायस्य देशादिभिः सम्बन्धोऽस्ति । कारक-
हि समस्य कारकस्य कर्मणा सम्बन्धो न कर्मगुणित-
तन्मादपि लक्षणा । यथा पौर्णमासोमभिसृष्टेदिति हवि-
र्लक्षणा चोदनाविधित्वाच्चेतरेषां देशादीनां प्रतिप्रधान-
भावः स्यात् गृह्यमाणविशेषत्वात् । अथ केन समादय-
आग्नेयादिषु विधीयन्ते ? । समे यजेत पौर्णमास्यां यजेत्य-
नेनाग्न्यानेन । अथ हि धातुना यागमनूय विभक्त्या तेषु
समादीनां विधिः, कर्त्तारोऽपि, यस्तेषां यागानां रूपविधा

नार्थो भवति अच्युतो भवतीति तेन विधीयन्ते । अथ वा
अस्तिर्भवतीतिपरः प्रथमपुरुषे प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति ।

—
अङ्गानां प्रधानदेशादिनियमाधिकरणम् ।

एवं स्थितमपर्यवसितं भवत्यतोऽन्तरा चिन्तान्तरं क्रियते
किम् ? पुनः कारणमेतस्मिन्नपर्यवसिते चिन्तान्तरमारभ्यते
एतस्मिन् न्याये स्थिते तस्याचिन्तायाः पूर्वपक्ष उत्तिष्ठति
अतः अमौ एतस्मादनन्तरमुच्यते ।

अङ्गेषु च, तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥

३ ॥ (पृ०)

अङ्गेषु इदानीं विचार्यते किं तेषां समुदाय एव देश-
कालकर्तारः अथवाऽनियम इति किं प्राप्तम् । अङ्गेषु च
तदभावः कुतः प्रधानं प्रति निर्देशात् चोदनाविधिमेतत्वे-
नाग्नेयादीनि प्रधानानि प्रति समादयो निर्दिष्टा नान्यत्र
भवन्ति । तस्मादनियमः । यथा द्रव्यदेवत यत् प्रधानेषु न
तदङ्गेषु । एव देशादयोऽपि स्थितादुत्तरम् ।

यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैकशब्दात्
प्रधानार्थाभिधासयोगात् ॥ ४ ॥ (सि०)

यदि आग्नेयादेः कर्मणः समादिमन्बन्धः स्यात् ततः
स्याग्नेयादेनाविधिमेतत्वं भेदेन च समादयः । नतु तदस्ति

बुत. ऐशशब्दात् प्रधानार्थोभिधाययोगात् यस्मा-
 द्दान्नेयादीनां समस्तानामेकशब्दो वाचकस्तेन समादी-
 नामभिसंयोगः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । न ये
 व्यस्तानां वाचकाः यद्दान्नेवोऽष्टाकपात इत्येवमादयः ।
 तत्र प्रत्यक्षं समस्तसंयोगमत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः
 कल्प्यः । योऽपि लक्षणाया अथ तु प्रधानानामभिसंयोगः
 क्रियते तत उभयमपि परिहृतं भवति । कः पुनः प्रधा-
 नार्थः । प्रधानं फल तस्मात्प्रधानार्थो यो व्यापारः ।
 कथासौ आग्नेयानीनां प्रयोगः । कथं तेनाभिसंयोगः
 समादीनां विधायते । उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाध-
 नार्थः प्रयोगः चतुस्तस्य च वटि पुनः श्रुत्या समादयो
 विधीयन्ते याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ताभ्यां
 समे यजेतेति ततो न परोक्षो व्यस्तसंयुधः कल्पितो
 भवति न च लक्षणा तस्मात् प्रयोगे विमिश्रितेष्टा न च
 सर्वेषां प्रधानानां साधारणः तत्रैकमर्थं प्रतिगृह्यते विशेषः ।
 तस्मात् तन्वं देवकालकर्तारः ।

तथा चान्यर्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (नि.द०)

अन्यार्थोऽप्येतमेवाथ दर्शयति । उपाणि इ वा एतानि
 चोराणि इवीपि यदमावाप्यायां मन्त्रिषन्ते आग्नेयं प्रथ-
 ममेन्द्रे उत्तरे इति । सम्भरस्य पोषापर्यं चैककालत्वं उप-
 पद्यते तस्मादपि तन्वम् ।

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥

६ ॥ (हे०)

इतय प्रयोगचोदना पुनः श्रुतिरियं, कुतः श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव, कथं क्त्वा कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । यात्र कर्म श्रुतिः दर्शपूर्णमासाभ्यामिति सा परार्था तृतीयायोगात् तथा सामानाधिकरण्यात् यजेतति यजि-रपि परार्थं एव तदेतदेवमापद्यते दर्शपूर्णमासयागेनान्यत् किमपि कुर्यादिति ।

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ (हे०)

कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुत, प्रधान न श्रुतमित्यर्थः । तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते प्रधानस्थाने श्रुतत्वात् । श्रुतिरेषां प्रधानवदित्युच्यते । न च तानि प्रधानानि तत्र यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुनः श्रुतिरियं कल्पेत गुणभावानुवादो भज्येत न हि तत्र तेषां गुणभावः उक्तः उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि च किञ्चित् कार्यं निर्देष्टुं यश्चेत्प्राप्तोऽपि गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत प्रयोगचोदनायां तु गुणभावात् उक्तः । कार्यमपि फलं तस्मात् तस्याः पुनः श्रुतिरियं तथा च तन्त्रभावः सिद्धः ।

अहानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्

तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ८ ॥ (सि०)

अङ्गेषु स्मितादुत्तरं यदा प्रयोगाद् देगाद्य इत्युप-

कुतः ऐकशब्दयात् प्रधानार्थाभिधासयोगात् यस्मा-
 द्वाग्नेयादीनां समस्तानामेकशब्दो वाचकस्तेन समादी-
 नामभिसंयोगः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । न ये
 व्यस्तानां वाचकाः यदाग्नेवोऽष्टाकपाल इत्येवमादयः ।
 तत्र प्रत्यक्षं समस्तसंयोगमत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः
 कल्प्यः । सोऽपि सत्त्वयथा अथ तु प्रधानानामभिसंयोगः
 क्रियते तत उभयमपि परिहृतं भवति । कः पुनः प्रधा-
 नार्थः । प्रधानं फलं तस्मात्स्यात् प्रधानार्थो यो व्यापारः ।
 कथासो आग्नेयानीनां प्रयोगः । कथं तेनाभिसंयोगः
 समादीनां विज्ञायते । उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाध-
 नार्थः प्रयोगः प्रकृतस्तस्य च यद्वि पुनः श्रुत्या समादयो
 विधीयन्ते याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ताभ्यां
 समे यजेतेति ततो न परोक्षो व्यस्तसम्बन्धः कल्पितो
 भवति न च लक्षणा तस्मात् प्रयोगे विविरेतेषां न च
 सर्वेषां प्रधानानां साधारणः तत्रैदमर्थं प्रतिगृह्यते, विशेषः ।
 तस्मात् तन्वं देयकालकर्तारः ।

तथा चान्यर्धदर्शनम् ॥ ५ ॥ (नि. ८०)

अन्याद्योऽप्येतमेवाद्ये दर्शयति । अथापि ह वा एतानि
 घोरादि हवींषि यदनावाप्यायां सन्निवृण्ते आग्नेयं प्रव-
 ममैन्द्रे उत्तरे इति । सम्भरणं पोर्वापर्यं चैककालत्वं उप-
 पद्यते तस्मादपि तन्वम् ।

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥

६ ॥ (हे०)

इतश्च प्रयोगचोदना पुन श्रुतिरिय, कुत श्रुतिस्तेषा
समादीना प्रधानानामिव, कथं कृत्वा कर्मश्रुते परार्थं
त्वात् । याव कर्म श्रुति दृश्यपूर्णमासाभ्यामिति सा परार्था
तृतीयावागात् तथा सामानाधिकरण्यात् यजेतति यजि
रपि परार्थं एव तदेतदेवमापद्यते दृश्यपूर्णमासयागेनान्यत्
किमपि कुर्यादिति ।

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ (हे०)

कर्म च न श्रुत, कार्यं न श्रुत, प्रधान न श्रुतमित्यर्थः ।
तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते प्रधानस्थाने श्रुतत्वात् ।
श्रुतिरेषा प्रधानवदित्युच्यते । न च तानि प्रधानानि तत्र
यदि आग्नेयादिवाक्याना पुन श्रुतिरिय कल्पेत गुण
भावानुवादो भज्येत न हि तत्र तेषा गुणभाव उक्तः
उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि च किञ्चित् कार्यं निर्देष्टु
मपेक्ष्यानुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत प्रयोगचोदनाया
त् गुणभाव उक्तः । कार्यमपि फल तस्मात् तस्या पुन
श्रुतिरिय तथा च तन्वभाव सिद्धः ।

अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्

तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ८ ॥ (सि०)

अङ्गेषु स्थितादुत्तर यदा प्रयोगाङ्ग देयादय इत्युप

बुतः ऐश्वर्यात् प्रधानार्थोभिधासद्योगात् यस्मा-
 टाग्नेयादीनां समस्तानामेकशब्दो वाचकस्तेन समादी-
 नामभिसद्योगः समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेतेति । न ये
 व्यस्तानां वाचकाः यदाग्नेयोऽष्टाकपात इत्येवमादयः ।
 तत्र प्रत्यक्षं समस्तसंयोगमत्सृज्य परीक्षो व्यस्तसंयोगः
 कल्प्यः । सोऽपि लक्षणा अथ तु प्रधानानामभिसद्योगः
 क्रियते तत उभयमपि परिहृतं भवति । कः पुनः प्रधा-
 नार्थः । प्रधानं फल तस्मात्प्रधानार्थो यो व्यापारः ।
 कयासौ आग्नेयानीनां प्रयोगः । कथं तनाभिसद्योगः
 समादीनां विज्ञायते । उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाध-
 नार्थः प्रयोगः प्रकृतस्तस्य च यदि पुनः श्रुत्या समादयो
 विधीयन्ते याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ताभ्यां
 समे यजेतेति ततो न परीक्षा व्यस्तसम्बन्धः कल्पितो
 भवति न च लक्षणा तस्मात् प्रयोगे विवक्षितेना म च
 सर्वेषां प्रधानानां साधारणः तत्रैकमर्थं प्रतिगृह्यते, विशेषः ।
 तस्मात् तन्मं देशकालकर्तारः ।

तथा चान्यर्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (नि.द०)

अन्याद्योऽप्येतमेवाद्ये दर्शयति । उद्याणि च वा पतानि
 घोराणि हवींषि यदमावाप्यायां सन्निपस्ते आग्नेयं प्रव-
 ममेष्टे उत्तरे इति । सन्धरस्य पोषापर्यं चैककालत्वं उप-
 पद्यते तस्मादपि तन्मम् ।

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥

६ ॥ (हे०)

इतश्च प्रयोगचोदना पुनः श्रुतिरियं, कुतः श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव, कथं कृत्वा कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । यात्र कर्म श्रुतिः दर्शपूर्णमासाभ्यामिति सा परार्था तृतीयायोगात् तथा सामानाधिकरण्यात् यजेतिति यजिरपि परार्थं एव तदेतदेवमापद्यते दर्शपूर्णमासयागेनान्यत् किमपि कुर्यादिति ।

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ (हे०)

कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधानं न श्रुतमित्यर्थः । तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते प्रधानस्थाने श्रुतत्वात् । श्रुतिरेषां प्रधानवदित्युच्यते । न च तानि प्रधानानि तत्र यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुनः श्रुतिरियं कल्पेत गुणभावानुवादो भज्येत न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि च क्लिष्टं कार्यं निर्देष्टुं यत्पेक्ष्यानुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत प्रयोगचोदनायां तु गुणभाव उक्तः । कार्यमपि फलं तस्मात् तस्याः पुनः श्रुतिरियं तथा च तन्त्रभावः सिद्धः ।

अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्

तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ८ ॥ (सि०)

अङ्गेषु स्मितादुत्तरं यदा प्रयोगाङ्गं देगादय इत्युप-

तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु
तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां प्रधान-
शब्दत्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥११॥ (हे०)

यदि च समान द्रव्यदेवतमङ्गानां प्रधानानां च स्यात्
ततस्तेषु द्रव्यदेवतेषु समानेषु समवेतानामङ्गानां प्रधा-
नानां च समवायात् तदवम्योऽविशेष इति तन्त्रमिच्छा
स्याद्भेदस्तु तद्भेदात् । अथ तु भेदो द्रव्यदेवतस्य ततस्तद्भेदात्
कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । इज्याकर्मणः प्रयोगविशेष-
ग्रहणाद्भेदः स्यात् । तथा चान्यार्थदर्शनं युक्तं भविष्यति
चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते त्रयोदशमावास्याया-
मिति तस्मादपि द्रव्यदेवतस्य भेदः ।

राजसूयादायज्ञाहव्यधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासेभ्यो हौ समुदायो दर्शः, पूर्णमासश्च । तथा
राजसूयेऽनुमत्यादयः इष्टयः पवित्रादयः सोमाः चातुर्मास्ये-
ष्वपि पर्वाणि वैश्वदेवादीनि तत्र विचार्यते किं दर्शस्य
पूर्णमासस्य च तन्त्रेणाङ्गानां प्रयोगः तथा राजसूयेष्टीनां
सोमानां च चातुर्मास्येषु च पर्वाणामुत तन्त्रभेदेनेति किं
प्राप्तम् ।

द्रष्टि राजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां
तन्त्रभावः स्यात् ॥ १२ ॥ (पू०)

तत्र तत्र तन्त्रेण प्रयोगः कुतः ऐककर्म्यात् एकफल-

आदिगर्भं एकं फलमिदं तत्र तत्र मृगते दर्मपूर्णं
 मामाभ्यां स्वर्गकामो यजेत राजभूयेन पाराज्यकामो
 यजेत चातुर्मास्ये स्वर्गकामो यजेत एवमात् पञ्चैक
 मयोगं तत्र न गृह्यते विगेषं तस्मात् तस्यम् ।

कालभेदाच्चेति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०)

नैतदेव तस्यमन्त्रातीति किं तर्हि भेदेन दूत, यान्
 भेदात् कश्चित् कालभेदः कश्चिदेवभेदः दर्मपूर्णमामाभ्यां
 कालभेदः पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतामावाप्यायाममा
 वाप्याया यजेतेति । तथा चातुर्मास्यस्य वर्षणां यमस्ते
 नैवदेवेन यजेत, वर्षांषु वक्ष्यवर्षामेयं यजेत, ऐमस्ते माक
 न्धैर्यजेतेति । राजभूये देवभेदः दार्ढ्यात्ययवर्षायां
 गृह्ये देवभेदादगच्छपानो रात्रौ गृह्ये आदिगर्भमर्हिया
 गृह्ये इति कालभेदाद्देवभेदात् गृह्यते विगेषं पौर्णमासी
 येषामन्त्रानां कालस्तानि पौर्णमास्या उपकुर्वन्ति नामा
 वाप्याया वैगुण्यात् तस्माद्भेदः ।

नैकदेशत्वात् पशुपत् ॥ १४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेव भेद इति कुत ? एकदेशत्वात् यत्र फलमस्य
 स्तत्राह्वानां चोदना । यत्कारणं फलसाधयता प्रधाना
 नामन्त्रानुपकारि वर्तन्ते, समुदायचोदनायां फलमस्य
 दर्मपूर्णमामाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति, राजभूयेन पाराज्य
 कामो यजेतेति चातुर्मास्ये स्वर्गकामो यजेतात् नैकदेश
 चोदनायां पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत यस्ते नैवदेवेन

आग्नावैश्वानरा भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

या स्यादध्वरकल्पेष्टौ विशेषस्यैककालत्वात् ॥

१८ ॥ (पू०)

इदं श्रूयते आग्नावैश्व प्रोक्ताकपालं निर्वपेत्,
 रस्वत चरुं दार्हस्यं चरुमाग्नावैश्वमेकादशकपालं
 अध्विने, सारस्वतं चरुं दार्हस्यं चरुमाग्नावैश्वं
 दशकपालमपराह्णे सारस्वत चरुं दार्हस्यं चरुं,
 य आह्वयः सोमेन यजेतेति । तत्र चिन्त्यते किं त्रिपु
 ल्लेषु युज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानां तन्त्रेणाङ्गानां
 तथा उक्तं भेदेनेति । किं प्रातम् । तथा स्यादध्वर
 स्थायां यथा पशो तन्त्रमङ्गानां प्रयोगः । कुतः १ ।
 शेषस्यैककालत्वात् । अङ्गविशेषः कश्चिदेषां भिन्न-
 आङ्गानां समुदायानाम् एककालः श्रूयते “पुरावाचः प्रव-
 र्ता निर्वपेदिति” कथं पुनर्ग्रायते सर्वेषां निर्वापणामयं
 लयिधिरिति । सर्वेषां ह्येषामेककालत्वादेकप्रकरणं
 पाध्वरकल्पेष्टिः यज्ञमेवैतया प्राप्नोतीति चैकशब्देन
 गपत् फलं प्रति विधानात् । तस्मात् नैककाक्षे क्रियमाण
 तत्त्वानयोः समुदाययोर्निर्वापः प्रतिकल्प्येत । य प्रति-
 त्यगाणस्ततः प्राग्भाषिनामङ्गानां प्रतिकर्षे वर्त्तेत तदा
 द्वाभिमन्यन्त्यात् तदस्तमपकर्षे स्यादिति तानि प्रतिकल्-
 पानि सर्वेषां तन्त्रं भवन्ति । तेषु तन्त्रेषु चत्तरेषामपि
 तन्त्रभाषीयुतः कुतः १ यदि सर्वापि तन्त्रं क्रियन्ते नास्ति

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १६ ॥ (हे०)

चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते त्रयोदशमासा
स्यामिति तन्त्रभावेन पौर्णमास्यां चतुर्दशाहुतयः स्युरा-
मासास्यायां त्रयोदश भेदे तूभयत्रोभयं भवति तस्माद्भेदः ।

तथा तदवयवेषु स्यात् ॥ १७ ॥ (यु०)

यदा चैष न्यायस्तदावयवेष्ववयवेषु दशकास्तमेदात्
तन्त्रभेदः तत्र चातुर्मास्यावयवयोरनीकवत् सान्तपनीययो-
र्वर्हिषः साधारण्यवचनमर्थवद्भवति यदानीकवतोवर्हिस्तत्
सान्तपनीयस्येति इतरथा सिद्धत्वात् तदनर्थकं स्यात्
तस्मादपि भेदः ।

पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥

१८ ॥ (पू० आ० नि०)

यत्तुक्तं पशुवदिति तत्र प्र०, । पशो युक्ता सल्लद-
द्धानां क्रिया । तत्र ह्येकमेव तन्त्र केवलं, प्रचारस्य वचना-
द्विप्रकर्षः । तदेक्यन्तु चोदनैकत्वात् । एका तत्र चोदना
आश्विन ग्रह गृहीत्वा त्रिहता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं
पशुमुपाकरोतीति । कर्मचोदनायां ह्यह्वाना ग्रहणं च प्र-
चारचोदनायां तदेव द्वि प्रधान विप्रकटकाक्षेन प्रचारद-
येन निर्वर्त्यते । तदर्थानि च कृतान्यद्धानि । तेषां पुनः
क्रियायां हेतुर्नास्ति तस्माद्विषम उपन्यासः ।

पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेदिति । ननु प्रकरणात् सर्वेषां प्राप्नोति । न प्रकरणं धर्माणां विशेषकम् । किन्तु विनियोजकम् । इदमत्र भवतीत्येतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं नास्येदं तस्येदमिति । त्रयाणां च निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञागते । तस्मात्वास्ति विशेषस्यैककालत्वम् । कर्मणां च तत्र भेदः कालभेदादिति ।

फलैकत्वादिति शब्दो यथान्यत्र ॥ २३ ॥

(पू० आ० नि०)

यस्त्विष्टिरिति भिन्नानामपि कर्मणाम् एकफलानां फलस्यैकत्वमपेक्ष्यैकवचनं भवति । फलान्तरत्वादीहायाः । यथा सर्वपृष्ठेष्टिर्मुगारेष्टिः सुमनानामेष्टिरिति ।

वसाहोमं भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

वसाहोमस्तन्त्रम् एकदेवतेषु स्यात् प्रदान-
स्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥ (पू०)

एकदेवताः पशवः सटाहरणं सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनान्तर्भवति इति अस्ति तु प्रजतावन्तीषोनीयपशो वसाहोमः कर्त्तव्यः । याज्यार्घ्या वसां जुहोतीति स इष्टोऽर्केन प्राप्यते तत्र चिन्त्यते किं भेदेन वसाहोमः कर्त्तव्यः अथ वा तन्त्रमिति किं प्राप्तं वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात् । वसाहोमः खल्वेकदेवतेषु

तन्त्रभावे क्रमभेदः । अथानुक्रमभेदः ततः पूर्वस्य सर्वे गुण-
काण्डमपहृज्यात्तरस्थीपक्रमेण भवितव्यम् । तथा निर्वापा-
न्तेषु प्रतिक्रियमाणेषु क्रमभेदो भवति । न तत्पूर्वस्य प्रो-
क्षणादीनि क्रियन्ते यावदुत्तरस्य निर्वापान्तानि न कृतानि
अपि च सङ्क्षोपक्रमे युगपश्चिकीर्षात्म्यां च सत्यां यद्यदा-
पतति तत्तदगृह्यमाणविशेषत्वात् साधारणं भवति ।

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ २० ॥ (पू० यु०)

सैषाध्वरकल्पेष्टिरिति चैकवत् श्रवणम् । तत्र ता-
वदेकैवेष्टिः बह्वथ एते यागाः । यद्वि तु सङ्ग क्रियन्ते
ततः सैकसमाप्ते यतीभावः पर्यवसितो भवतीति एकवदुप-
चार उपपद्यते । तस्मात्तन्त्रम् ।

नेतदेवं तन्त्रमज्ञानीति । किन्तर्हि भेदेन कुतः ? ।

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात्
साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २१ ॥ (सि०)

कर्मणि तावदेतान्याग्नावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि
तेषां तन्त्रविधानं नानाकालेषु प्रातर्मध्यन्दिनेऽपराह्ण-
इति । तत्र तत्रेषां साङ्गानामुपदेशः स्यादतः कालभेदा-
दज्ञानां गृह्यते विशेषः । तस्माद्भेदः । यत्तु विशेषस्यैकका-
लत्वादिति तत्र द्रुमः ।

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २२ ॥ (पू० आ०)

प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनम् ।

पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेदिति । ननु प्रकरणात् सर्वेषां प्राप्नोति । न प्रकरणं धर्माणां विशिष्यकम् । किन्तु हिं विनियोगकम् । इदमत्र भवतीत्येतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं नास्येदं तस्येदमिति । अयाणां च निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञाते । तस्मान्नास्ति विशिष्यैककालत्वम् । कर्मणां च तत्र भेदः कालभेदादिति ।

फलैकत्वादिति शब्दो यथान्यत्र ॥ २३ ॥

(पू० आ० नि०)

यस्त्विष्टिरिति भिन्नानामपि कर्मणाम् एकफलानां फलस्यैकत्वमपेक्ष्यैकवचनं भवति फलान्तरत्वादीहायाः । यथा सर्वपृष्टेष्टिर्गारेष्टिः सुमनानामेष्टिरिति ।

वसाहोमि भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

वसाहोमस्तन्त्रम् एकदेवतेषु स्यात् प्रदान-
स्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥ (पू०)

एकदेवताः पशवः सटाहरणं सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनान्मत इति अस्ति तु प्रकृतावन्नीयोमीयपयो वसाहोमः कर्त्तव्यः । यान्यार्घ्या वसां जुहोतीति स इदं बोद्धकेन प्राप्यते तत्र चिन्त्यते किं भेदेन वसाहोमः कर्त्तव्यः अथ वा तन्त्रमिति किं प्राप्तं वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात् । वसाहोमः खल्वेकदेवतेषु

तन्त्रं स्यात् कृतः ? प्रधानस्यैककालभावात् एककालस्तेषां
प्रदानं वैश्वदेवीं कृत्वा प्रचरन्तीति देवता चैका प्रजापतिः
अतस्त्वेवामेकप्रदानत्वम् । प्रदानस्यैकत्वात् एकः सर्वेषां
साधारणा याज्यार्हर्चान्तः तत्र क्रियमाणस्य होमस्यैदनर्थः
प्रति न गृह्यते विशेषः । तस्मात्तन्त्रम् ।

कालभेदाच्चावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २५ ॥ (सि०)

देवताभेद एकादग्निषु भिन्नप्रदानेषु भिन्ना याज्या-
र्हर्चान्ताः । तेषु गृह्यते विशेषो यस्य प्रदानस्य याज्यार्ह-
र्चान्तः कृतः स तदर्थे इति । तस्मात् तन्त्रभेदः ।

यूपाहुतो तन्त्राधिकरणम् ।

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ २६ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे यूपैकादग्निनी एकादश यूपान् क्षिप्तौ
न्यास्राता । अस्ति तु पञ्चतापग्नीषोमीये पशौ यूपाहुतिः
सा हि भेदेन कर्त्तव्या उत तन्त्रमिति किं प्राप्तम् अन्ते
यूपाहुतिः तद्वत् बह्वानादेवतेषु वमाहोमः भेदेन तद्व-
द्वियमपि भेदेन कर्त्तव्येत्यर्थः । कृतः ? । यूपस्यान्तिकेऽग्निं
मधित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति श्रूयते । बहूनां च यूपानां
भिन्नान्यन्तिकानि यस्यैव यूपस्यान्तिके न ज्ञयेत तस्यैव
तेन गुणेन वर्जनं स्यात् । तस्माद्भेदेन कार्यम् ।

द्वुतरप्रतिपेधो वा ॥ २७ ॥ (मि०)

अथ वा नैव भेदेन कर्त्तव्येति । किन्तुर्हि तन्मम् ।
 कस्मात् । इतरप्रतिषेधोऽयं आहवनीयप्रतिषेधो ना-
 न्तिकविधिः । कथं ज्ञायते ? । आहवनीये जुहोतीत्युत्-
 सर्गात् सर्वहोमेष्वाहवनीयः प्राप्तः तत्राग्निं मधित्वेति-
 वाच्यं तदपि मन्यनं प्राग्वंशे कर्मणः प्रवृत्तत्वात् प्राग्वंशे
 प्राप्तं तत्रेदमपि वक्तव्यम् । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मधित्वेति
 उभयस्मिंश्चापि विधीयमाने वाक्यभेदो मन्यनस्य स्वार्थ-
 वद्भावात् । तस्मादन्यतरद्विवक्षितं मन्यनमन्तिकं वा ।
 तत्र च मन्यनं विवक्षितमविवक्षितमन्तिकमिति त्रुमः ।
 कुतः ? । मन्यनविधिपरत्वादाक्यस्य । एवं ज्ञाह यूपमाच्छे-
 त्व्यता होतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीति दीक्षित-
 स्याग्नौ होमे दोषं मन्यत इति तत्परिहाराय कस्यान्त-
 रमुक्तं येष्वधीगनूष्याच्छेत्यत इति । तथाप्यहोमे दोष-
 मिय मन्यमानः पुनः पुनराह होतव्यमिति पुरुषस्यैव
 जुहोत्यायतन इति । तदुभयमपि तत्र न शक्यमिति
 प्रतिषिध्य तृतीयं कम्पमाह यूपस्यैवान्तिकेऽग्निं मधित्वा
 तथा होतव्यं तदुभयमपि शक्यं जुहोत्यथ न दीक्षित-
 स्याग्नौ जुहोतीति । तत्र यदि यूपस्यान्तिके जुहोतीत्ये-
 तद्विवक्षितं न मन्यनं तत्र आहवनीयमेव यूपस्यान्तिके
 नीत्वा होमः प्राप्नोति आहवनीये जुहोतीति नियमात्
 तत्र न दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीत्येतन्न सम्वध्यते अथ तु
 अग्निं मधित्वेत्येतद्विधीयते तत आहवनीयप्रतिषेधो
 भवति । अन्योऽयमाहवनीयाद् यो मप्यते । तत्रैतत् मग-
 र्हितं भवति जुहोति च न आहवनीये जुहोतीति ।

तस्मात् अन्यत्र विधीयते नान्तिकम् । अनुवादमात्रमन्तिकस्य, कुतः प्राप्तेऽनुवादः ? । सौकर्यात् महाग्निना यूपान्वेषणं दुष्करणं यूपान्तिके त्वग्निं मधित्वा सुकरो होमः । न्यायप्राप्तस्यानुवादः । एव सति यद्यनन्तिके जुहोति न दोषः । अथ कस्मान्नन्यत्रमात्रं कृत्वा आहवनीये एव न ह्वयेत् अदृष्टं कल्पितं भवति । तस्मात् तन्त्रं यूपोद्घतिः ।

अशास्त्रवत्त्वाच्च देशानाम् ॥ २८ ॥ (यु०) .

न चान्तिकदेशाः शक्याः शासितुं आपेक्षिकत्वादन्तिकस्य । अथ परमान्तिकं शिष्येत तदा यूप उपदह्येत । तच्च प्रतिषिद्धम् । न च शक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्यत्रं कर्तुम् । तस्मादप्यविषयितत्वमन्तिकस्य ।

अवभृथाधिकरणम् ।

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्वेतुरग्नि-
संयोगः ॥ २९ ॥ (पू०)

अस्मि ज्योतिष्टोमेऽवभृथः तस्मिंश्च श्रूयते । अप्सु च भृथेन चरन्तीति तत्र विचार्यते । किं प्रधानमात्रमप्युक्तत्वात्तत्र वाह्यान्यपीति किं प्राप्तम् ? अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः प्रधानमात्रमप्युक्तत्वात् कुतः न हि तद्वेतुरग्नि-संयोगः न ज्ञानां प्रधानहेतुकांऽग्निना संयोगः यदाह

यनीये जुहोतीति । होममात्रेऽग्निर्विहितः स यथा
 प्रधाने तथाङ्गेषु आपस्तु प्रधाने केवले विहिताः अष्पुव-
 भृथेन चरन्तीति । अवभृथशब्दो हि वरुणदेवतस्यैककपाल-
 द्रव्यस्य यागस्य वाचकः । तदुत्पत्तिवाक्ये श्रुतत्वाद्वाक्ये-
 नैककपालेनावभृथ यान्तीति । न चात्र गमनं विधीयते ।
 अथ गृहीत तदप्सु प्रचारवचनात् । न चावभृथो नाम
 ऋषिदेशोऽस्ति यं वारुणेनैककपालेन गच्छेयुः । न च
 वारुण एककपालोऽस्ति येन गमनमुच्येत तस्मादेककपालस्य
 देवतासम्बन्धकरणमेवात्रोच्यते । स च यागस्तद्वचनोऽव-
 भृथशब्दस्तस्मिन्वापो विहिताः । तासामङ्गेषु कः प्रसङ्गः
 द्रव्यदेवतवद्वधा द्रव्यमेककपालो वरुणस्य देवता प्रधाने
 विहितत्वान्नाङ्गेषु भवतः एवमापोऽपि ।

साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

साङ्गो वावभृथोऽप्सु प्रवर्त्तते । कुतः । प्रयोगवचनैक-
 त्वात् । नावापोऽवभृथे श्रूयन्ते । किन्तु हि प्रयोगे । न
 ह्येतद्वचनमप्सुवभृथ इति । कथन्तर्हि अप्सुवभृथेनेति ।
 हे अपि पटे कारकवचने । न च विशेषण विगोच्यता ।
 उभयोचरन्तीति क्रियया सम्बन्धो न मिथयरन्तीति प्रयोग
 उच्यते तस्यैव प्रयोगाङ्गमापः । अविभक्त्याङ्गप्रधा-
 नानां प्रयोग इत्युक्तमङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोप-
 दिष्टेरन् इत्यत्र तस्मात् साङ्गोऽवभृथोऽप्सु पदिष्टो न केतनः
 अतोऽङ्गान्यपि तत्रैव वर्त्तन्त्यानि ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥ (हे०)

निङ्गं चेतमर्थं दर्शयति अस्म, लृण प्रास्थाधारयतीति
यद्यङ्गानामग्नेो वृत्तिः स्यादुभयं विधीयेत । अस्माधारयति
लृणं प्रास्यतीति च तद्वाक्यभेददोषः स्यात् । अथ यथोक्तो-
न्यायसाक्षात्पितृत्वनूय लृणप्रासनं केवलं विधीयत इति नास्ति
दोषः । अथ यदुपवर्णितं द्रव्यदेवतवदिति तत्र ब्रूमः ।

शब्दविभागाच्च देवता नयः ॥ ३२ ॥ (पू० यु० नि०)

विभक्तशब्दः प्रधानस्यावभृथ इति वाचकः अङ्गानां
माधारादयः शब्दाः । अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं वा-
रुणेनैककपालेनावभृथ यन्तीति । तस्माच्च तदङ्गेषु भवति
आपस्तु प्रयोगाङ्गमित्येवमपदिष्टो हेतुः । अतोऽनुपवर्णेन
मेतत् ।

वरुणप्रघासादिषु विहारान्निकरणम् ।

वरुणप्रघासेषु विहारमृथक्कमान्नातं पृथग्गनी प्रण-
यतः पृथग्वेदी कुरुत इति । तत्र श्रूयते अष्टावध्वर्यु
रुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणस्मिन्निति । इह विधाय्यते । किं भेदेन दक्षिण-
विहारेऽङ्गानि कर्त्तव्यानि अथ वा यान्येवोत्तरे कृतानि
तान्येवोत्तरचाप्युपकुर्वन्तीति किं प्राप्तम् ? । *

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं

क्रियते ॥ ३३ ॥ (पू०)

भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि कुतः ? देशभेदात् । देशोद्धि
 भिद्यते दक्षिण उत्तर इति । यान्युत्तरे विहारे प्रधानानि
 तेषां तद्देशान्येवाङ्गाद्युपकुर्वन्त्यङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधाने-
 नोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वमिति नान्यदेशायाः
 मारुत्याः । तस्मात् तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्त्त-
 व्यानीति ।

अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०)

एवं चेत् पश्यहि देशभेदादङ्गानां पृथक् क्रियेति नैतद्
 युक्तम् । यत् कारणाच्चोदनाव मारुत्याः । यच्च यागः फलं
 प्रति चोद्यते तत्राङ्गानि गृह्णाति । न चेह मारुत्याः फलं
 प्रति चोदना । न तर्हि चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति ।
 नचेदिह कर्म चोद्यते अङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति कुतो भेद-
 स्तस्म्यता वा ।

स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०)

स्यादङ्गानां प्राप्तिः पौर्णमासीवत् यथा पौर्णमास्यां
 यजेतेति न तावत्कर्मफलं चोद्यते । अन्यत्रैव तर्हीदितं
 दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । अथ वा साङ्ग-
 प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इत्येवमिहापि भविष्यति ।

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०)

अथोच्येत प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते यजेतेत्या-

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥ (है०)

निङ्गं चैतमर्थं दर्शयति अस्म, लृणं प्रास्यावारयतीति
यद्यह्नानामग्नौ वृत्तिः स्यादुभयं विधीयते । अस्माधारयति
लृणं प्रास्यतीति च तदावधमेदोषः स्यात् । अथ यद्योक्तो-
न्यायस्तथाप्सित्वनूय लृणप्रासनं केवलं विधीयत इति नास्ति
दोषः । अथ यदुपवर्णितं द्रव्यदेवतवदिति तत्र भ्रमः ।

शब्दविभागाच्च देवता नयः ॥ ३२ ॥ (पू० यु० नि०)

विभक्तशब्दः प्रधानस्यावभृथ इति वाचकः अह्नाना
माधारादयः शब्दाः । अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं वा-
रुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति । तस्मान्न तदङ्गेषु भवति
आपस्तु प्रयोगाङ्गमित्येवमपदिष्टो हेतुः । अतोऽनुपवर्णनं
मेतत् ।

वरुणप्रघासादिषु विहारविचक्षणम् ।

वरुणप्रघासेषु विहारमृथज्ञमान्नातं पृथग्गती प्रण-
यतः पृथग्वेदी कुरुत इति । तत्र यूयते अष्टावध्वर्यु-
रुत्तरे विहारे हवींथासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणस्मिन्निति । इह विचार्यते । किं भेदेन दक्षिण-
विहारेऽङ्गानि कर्त्तव्यानि अथ वा यान्येवोत्तरे कृतानि
तान्येवोत्तरत्राप्युपकुर्वन्तीति किं प्राप्तम् ? ।

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं
क्रियते ॥ ३३ ॥ (पू०)

भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि कुतः ? देशभेदात् । देशोहि
 भिद्यते दक्षिण उत्तर इति । यान्युत्तरे विहारे प्रधानानि
 तेषां तद्देशान्येवाङ्गान्युपकुर्वन्त्यङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधाने-
 नोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वमिति नान्यदेशायाः
 मारुत्याः । तस्मात् तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्त्त-
 व्यानीति ।

अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०)

एवं चेत् पश्यादि देशभेदादङ्गानां पृथक् क्रियेति नैतद्
 युक्तम् । यत् कारणमचोदनात् मारुत्याः । यत्र यागः फलं
 प्रति चोद्यते तत्राङ्गानि गृह्णाति । न चेह मारुत्याः फलं
 प्रति चोदना । न तर्हि चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति ।
 नचेदिह कर्म चोद्यते अङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति कुतो भेद-
 सन्मता वा ।

स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०)

स्यादङ्गानां प्राप्तिः पौर्णमासीवत् यथा पौर्णमास्यां
 यजेतेति न तावत्कर्मफलं चोद्यते । अन्यत्रैव तच्चोदितं
 दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । अथ वा साङ्ग-
 प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इत्येवमिहापि भविष्यति ।

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०)

अथोच्येत प्रयोगस्यात्र पौर्णमास्यां चोद्यते यजेतेत्या-

स्यातेन । प्रयोगस्याहप्रधानानां विवक्षितः । प्रयोगाहं
च कालः तस्मात् तत्र साहं प्रधानं, पौर्णमास्यां क्रियत
इति तत्र ब्रूमः । तद्येह ।

इहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते ॥ ३७ ॥ (आ० नि०)

आसादयतीत्यनेनाऽऽख्यातेन । यथा च कालः प्रयो-
गाहमेवं देशोऽपि तस्मात् मारुत्यपि साह्ना दक्षिणविहारे
कर्त्तव्या । ननु न आसादयतिशब्देन याग उच्यते ।
कथं तस्य प्रयोगं वक्ष्यति । आह यागार्थमेतदासादनं
यथा प्रकृतो । तथा दृष्टार्थं भवति । इतरथाऽदृष्टोऽर्थः
कल्पयितव्यः स्यात् । यागार्थं चेत् तत्र यागोऽवश्यं कार्यः
सैषा लक्षण्या यागचोदना भवति यथा सौम्यं चरुं
निर्वपेत् सौम्यं बभ्रुमालभेतेति । तस्मादिहापि मारुत्याः
प्रयोगश्चोद्यते । तथा च प्राप्तानामज्ञाना भेदेन क्रिया ।

आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥ (आ०)

आह नासादयतिशब्देन याग उच्यते, किन्तु हिं आ-
सादनम् । ननु लक्षण्या यागं वक्ष्यति । न शुतिमुख्य
लक्षणाश्रयणीया । आसादनस्य दृष्टार्थत्वे नाश्रयिष्यते ।
आश्रयेत यद्यासादनं दृष्टार्थं सम्भवति यदि दक्षिणेऽग्नौ
मारुत्या होमः सिद्धः स्यात्तत्समीपे नयनं दृष्टार्थं भवेत्
न तु असिद्धः । नादृष्टार्थता युज्यते शुत्यर्थ एव ग्राह्यः ।
तस्मादासादनमासादयतिशब्देनोच्यते न यागः ।

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ (आ० नि०)

नैतददृष्टार्थमामादाम् । कुतः ? । उत्तरेणैकवाक्य-
त्वात् । अदृष्टार्थोत्तरेऽविहारे हवींषि आसादयति अने-
नोत्तरविहारमन्वभ्येन पदसञ्चयेन मारुतीमेव प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणस्मिन्नित्येतस्मिन्नैकवाक्यत्वादेव आश्रयते यथा
नासादनमदृष्टार्थमिदम् । तत् कथं कृत्वा ? । आहवनीय-
हवे अश्ववस्यया हवींषां हामः प्राप्तस्तदनुविधानादासा-
दनमपि तथैव प्राप्तम् । तत्र व्यवस्थामाचमनेन क्रियते ।
यथा प्राप्तस्य च वर्साहोमाय च प्राप्तं नादृष्टाय । तस्मा-
होमार्थनासादनम् । अपर आहैकस्मिन् वाक्ये एक एवा-
यमासादयतिशब्द उभयोर्विहारगोरासादनमाह । उत्त-
रस्मिन् व्यक्तन्तहोमार्थं तस्मिन् योश्चारणे दक्षिणे होमार्थं
न भविष्यतीति एतन्नोपपद्यते । तस्मादुभयत्र होमार्थम् ।
अथोच्चेतासादनमेवेदं विधीयते । यतो दृष्टार्थं भवति तत्र
दृष्टार्थं यत्र न सम्भवति तच्चादृष्टार्थमिति । तच्च न विध्य
नुवादयोर्योगपद्यसङ्गात् । यत्र दृष्टार्थे तत्रानूद्यते प्रकृ-
तितः प्राप्तत्वात् । यच्चादृष्टार्थं तत्र विधीयते । तदुभयं
युगपन्न सम्भवति । तस्मादयुक्तमेतत् । अथ होमार्थत्वे
सति कस्मात् यागचोदना कल्पते नासादनमात्रमेवेत्याह
होमयान्यचेति । सैवम् आसादनं हि होमार्थं भवति
नान्यत्रामाश्रयमानमन्यत्र होमार्थं भविष्यति । अपि च ।

अवाच्यत्वात् ॥ ४० ॥ (हि०)

न च होमार्थमामादनं यज्ञार्थं सति होमे प्रकृतित
एव प्राप्नोति यागसु यज्ञार्थः । स च सति होमे शक्यते

सप्तण्यानेन यत्तु तस्मादन्वाप्याहवतिशब्देन यौषं
मासीवत् यागस्य प्रयोग उच्यते तद्वत् च तन्त्रभेदः ।

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥ (यु०)

वैदिकवचनं तद्वत् युक्तं भविष्यति यद्व्यायोपदिष्टः ।
यदेवाध्वर्युः करोति तत् प्रतिश्रुत्या करोतीति । तथा
यस्मिन्नेव होमस्तस्मिन् सूते देवतायजनमिति दक्षिणे
ऽपि विहारे देवतायागं दर्शयति तद् यागार्थं आम्नादयति-
शब्दो युज्यते तस्मादप्येवम् ।

कर्तृतन्त्रताधिकरणम् ।

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ (पू०)

तत्रैव चिन्त्यते किं कर्तारो भेदेन । उत तन्त्र-
मिति । किं प्राप्तम् । कर्तृभेदश्च यथाह भेदः ।
अष्टानां हविषां साङ्गानां कर्तृभिस्तरे विहारे प्रचरित-
व्यमितरेर्दक्षिणे । एव यथादेगं साङ्गानि प्रधानानि
कृतानि भवन्ति । तेनोत्तरवैहारिकाः कर्तारो गृह्यमाण-
विशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति तस्मात् कर्त्तव्य-
रैर्भवितव्यम् ।

न समवायात् ॥ ४३ ॥ (सि०)

नैतदेवमङ्गवत्कर्तृभेद इति । किन्तुर्हि तन्त्रेण कर्तारः
स्युः कृतः । समवायात् । वचनेन हि कर्तारः समवय-

न्यत्र । चातुर्मास्यानां यज्ञकतूनां पञ्चत्विज इति । समु-
दायसम्बन्धेऽपि सत्यवयवा एककर्तृभिः सम्बध्यन्ते वरुण-
प्राधासानाञ्च तदवयवत्वात् पञ्चभिरभिमन्वन्तीभ्युपगम्यते
एकस्त्रायं वरुणप्राधासानां प्रयोगः एककालत्वात् समानोप-
क्रमोपसंहाराच्च तत् यावद्वचनं तावदेवात्र भेदेन कर्तव्यं
नान्यदपि । न च कर्तृणां भेद उक्तः । तस्मात् तन्त्रेण भव-
न्तीति । तच्चैतत् स्यात् प्रधानभेद उक्तोऽप्यङ्गानां भेदोऽभ्यु-
पगम्यते कुतः ? । अङ्गानां प्रधानगामित्वात् यथैव हि प्रया-
जादीनां मान्त्या भेदाद्भेदेन क्रिया एवमङ्गभूतत्वात्
कर्तृणां प्रयाजादिवत्कस्मात् भेदोऽप्यवसायत इति । तन्नी-
यते । अङ्गत्वाविशेषेऽपि सति अन्यथाजातीयोपकारोऽन्य-
जातीयोऽन्यस्य प्रयाजादीनि उत दृष्टे नोपकारसम्बन्धे नोप-
कुर्वन्ति । बहिरादीनि यागद्रव्यधारणेन अपराण्यधिकरण-
संस्कारद्वारेण तान् यागदेशाधिकरणभेदाद्विद्यते कर्त्तार-
स्तु क्रियानिर्हृत्योपकुर्वन्ति तेन ते देयभेदेऽपि सति प्राक-
तोपकारे प्रत्यभिज्ञानतन्त्रेण क्रियानिर्हृतिं शक्नुवन्ति कर्त्तु-
मिति । न भिद्यन्ते कः पुनः प्राकृत उपकार ? इति ।
होता तावदग्रतो गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवस्थितो
याव्यानुवाक्यावचनेन संबोधयन् यागस्य कर्त्तृत्युष्यते शक्नोति
तद्देशावस्थित एव सामीप्यात् तन्त्रेण क्रममाप्तं यागं
कुर्वाणमध्वर्युवत् प्रतिप्रस्थातारमपि सम्बोधयितुमित्यतो
न भिद्यते । तथानीध्रः समानत्वादुत्तरदेशस्य, तत्रावस्थित
एव प्रस्थाप्यावणेनोभौ कर्त्तारानुग्रहीतुम् । अतोऽमावपि
न भिद्यते । तथा ब्रह्मा दक्षिणतोऽवस्थित उभयोराहव-

नीययोः समानत्वाद्देशस्य य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तत्रावस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षण-
नानुज्ञावंचनेन च गक्तौल्यभावपि अनुग्रहीतुम् । अतस्त-
स्याप्यभेदः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एव
त्यदोषः तस्माच्च कर्त्तृन्तरैर्भवितव्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रथममनुपमं दक्षिणां
ददातीति दक्षिणैक्यमाह । तदेककर्त्तृत्वेनोपपद्यते ।
अन्यत्र दक्षिणाभावाच्च याजयेयुः । नन्वन्वाहार्थेण याजयि-
ष्यन्ति । न ज्ञायते कान्वाहार्थः कर्षभ इति विशेषायहणा-
दुभयवर्षभः । उपादेशत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम्
तस्मात् दक्षिणैक्यम् । तथा च तन्वं कर्त्तारः ।

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०)

अथोच्यते वेदिसंयोगो हेतुः श्रूयते अन्तर्वेदन्यः पादो-
द्घोतुर्भवति बहिर्वेदन्य इति एकस्य होतुःपाद उभय-
त्रोपकर्त्तृमसमर्थस्याग्रात् कर्त्तृभेदः ।

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं कस्मात् देशमात्रत्वात् नात्र हेतुः पादो वेदे-
रूपकारार्थत्वेनोपदिश्यते किन्तु हि देशमात्रमेतद्विधीयते
तस्मिन्देशे होत्रा स्यात्तव्यं यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति
बहिर्वेदन्य इति । कुतः ? ।

एकवाक्यत्वात् ॥ ४७ ॥ (हे०)

एकमिदं वाक्यं युक्तं सन्निध्यनुग्रहात् एकार्थत्वाच्च
यदि च होतुः पादो वेद्यद्वत्वे नोपदिश्येत एकस्मिन्नन्तर्वेदि-
निहिते कृतः श्रुत्यर्थ इति द्वितीयस्यानियमः स्यात् ।
सोऽपि विधातव्यो बहिर्वेदन्य इति । कथं पुनरेकोऽन्तर्वेदी-
त्युक्ते द्वितीयोऽपि तत्र प्रसज्येत अप्रतिपिदत्वात् । यदि
हयोरन्तर्वेदन्यतः प्राप्तिः स्यात्तत एकस्य वचनं द्वितीय
निवृत्त्यर्थं न चास्ति प्राप्तिः तस्मादस्ति प्रसङ्गः तथा च
वाक्यभेदः । अथ तु देशविशेषविधानार्थमेतत्तत्तन्मते-
ताभ्यामुभाभ्यां सम्भूय क्रियत इत्येकार्थत्वादिकवाक्यत्व
मुपपन्नं तस्मान्न होतृपादो वेदेरपकारकः नोभयत्र
विधेयः ।

अपराप्रितलताभावाधिकरचम् ।

एकाम्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०)

इदमपर तत्रैव चित्यती किमापराग्निका होमास्तन्त्रं
कार्या उत भेदेनेति । किं प्राप्तं तन्त्रमिति कुतः एका-
म्नित्वात् योर्वाग्निकानामग्निभेदात् भेद उक्तः इह स होतु-
र्नास्ति एकाम्नित्वादेतेषां तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥ (सि०)

नाना भवेयुः । कुतः कर्तृभेदात् ? । माहत्या यान्य-

नीययोः समानत्वाद्देशस्य य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तत्रावस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षणं नानुज्ञावचनेन च शक्नोत्युभावपि अनुग्रहीतुम् । अतस्तस्याप्यभेदः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवेत्यदोषः तस्मान्न कर्त्तृन्तरैर्भवितव्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रवयममृपम दक्षिणां ददातीति दक्षिणैक्यमाह । तदेककर्तृत्वेनोपपद्यते । अन्यत्र दक्षिणाभावात् याजयेयुः । नन्यन्वाहार्येण याजयिष्यन्ति । न ज्ञायते कान्वाहार्यः कर्षभ इति विग्रेषाग्रहणादुभयवर्षभः । उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम् तस्मात् दक्षिणैक्यम् । तथा च तन्त्रं कर्त्तारः ।

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०)

अथोच्येत वेदिसंयोगो हेतुः श्रूयते अन्तर्वेदन्यः पादोऽहोतुर्भवति बहिर्वेदन्य इति एकस्य होतुःपाद उभयलोपकर्तृमसमर्थस्तस्मात् कर्त्तृभेदः ।

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०)

नैतदेव कस्मात् देशमात्रत्वात् नात्र हेतुः पादो वेदिरूपकारार्थत्वेनोपदिश्यते किन्तु हि देशमात्रमेतद्विधीयते तस्मिन्देसे होत्वा म्यातव्य यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति बहिर्वेदन्य इति । कुतः ।

एकवाक्यत्वात् ॥ ४७ ॥ (हे०)

एकमिदं वाक्यं युक्तं सन्निध्यमुग्रहात् एकार्थत्वाच्च
यदि च होतुः पादोवेद्यङ्गत्वे नोपदिश्येत एकस्मिन्नन्तर्वेदि
निहिते कृतः श्रुत्यर्थ इति द्वितीयस्यानियमः स्यात् ।
सोऽपि विधातव्यो यदिर्वेदन्य इति । कथं पुनरेकोऽन्तर्वेदी
त्युक्ते द्वितीयोऽपि तत्र प्रमज्येत अप्रतिपिङ्गत्वात् । यदि
द्वयोरन्तर्वेदन्यतः प्राप्तिः स्यात्तत एकस्य वचनं द्वितीय
निवृत्त्यर्थं न चास्ति प्राप्तिः तस्मादस्ति प्रमङ्ग तथा च
वाक्यभेदः । अथ तु देशविशेषविधानार्थमेतत्तत्तद्भेदे-
ताभ्यामुभाभ्यां सम्भूय क्रियत इत्येकार्थत्वादेकवाक्यत्व
मुपपन्नं तस्माच्च होतृपादो वेदेरपकारकः नोभयत्र
विधेयः ।

अपराप्रितन्वताभावाधिकारपम् ।

एकार्गित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०)

इदमपर तत्रैव चिन्त्यते किमापराग्निका होमास्तन्त्रं
काथं सत भेदेनेति । किं प्राप्तं तन्त्रमिति कुतः एका-
ग्नित्वात् षोर्वाग्निकानामग्निभेदात् भेद उक्तः इह स हेतु-
र्नास्ति एकार्गित्वादपरेषु सग्न्यादेरे सग्न्यं भवेद्युः ।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥ (सि०)

नाना भवेद्युः । कुतः कर्तृभेदात् ? । सादृत्या यान्य-

नीययोः समानत्वाद्देशस्य य एवात्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तथावस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षणे-
नानुज्ञावचनेन च शक्तीत्युभावपि अनुगृहीतम् । अतस्त-
स्याप्यभेदः । अर्धार्थ्युपतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवे-
त्यदोषः तस्मान्न कर्त्तन्तरैर्भवितव्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रययममृषर्भं दक्षिणां ददातीति दक्षिणैश्वमाह । तदेककर्त्तृत्वे नोपपद्यते । अन्यत्र दक्षिणाभावाच्च याजयेयुः । नन्वन्वाहार्थेण याजयि-
ष्यन्ति । न ज्ञायते कान्वाहार्थः कर्षभ इति विशेषायहणा-
दुभयवर्षभः । उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विषक्षितम् तस्मात् दक्षिणैश्वम् । तथा च तन्त्रं कर्त्तारः ।

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०)

अथोच्यते वेदिसंयोगो हेतुः श्रूयते अन्तर्वेदन्यः पादो-
द्घोतुर्भवति बहिर्वेदन्य इति एकस्य होतुःपाद उभय-
त्रोपकर्त्तृमसमर्थस्तस्मात् कर्त्तृभेदः । -

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं कस्मात् देशमात्रत्वात् नात्र हेतुः पादो वेदे-
रुपकारार्थत्वे नोपदिश्यते किन्तु हि देशमात्रमेतद्विधीयते तस्मिन्देशे होत्रा स्यात्तव्यं यथास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति बहिर्वेदन्य इति । कुतः ? ।

शेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते एवमिहापि प्राजापत्यानाल-
भेतेति चोदितानां कर्मणां तद्यैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु द्रष्टुं
पर्यग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य निगुणं पुनर्वैदमं कर्मशे-
पस्य निवर्त्तकं यस्माच्चैवं तस्मात् ब्रह्मसाम्राज्यं लभत इति
कर्मान्तरधोदना स्यात् पूर्वापेक्षया ब्रह्मसाम्राज्यं लभते सप्त-
दश प्राजापत्यानिति ।

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥

५१ ॥ (सि०)

न वा कर्मशेषप्रतिषेध इति किं तर्हि संस्काराणां
प्राप्तावसराणाम् तस्मादवसरात् प्रतिषिद्धब्रह्मकामि प्रति
प्रसवः । किं कारणम् ? ।

वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५२ ॥ (हि०)

एकमिदं वाक्यं तान् पर्यग्निकृतानुत्पृजन्ति ब्रह्मसाम्राज्यं
लभत इति । कथं ज्ञायते ? आलभत इति द्रव्यदेव-
तस्याश्रयणात् । समाने च क्रतो वाक्यैकत्वं भवति । तथा
हि केवल आलभ्यो वक्तव्या द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ
वाक्यभेदः स्यात् । ततः पूर्वेषु कर्मशेषः प्रतिषिध्येत परेषु
कर्मान्तरं चोद्येत तच्च द्रव्यदेवतं वक्तव्यम् । अस्तु पूर्वोक्तं
सम्भृत्यत इति । तत्तत्रैव कृतार्थत्वादिह न सम्बध्येत ।
तस्मादेकं वाक्यं नन्येकस्मिन्नपि क्रतो पूर्वेषु संस्काराः
प्रतिषिध्यन्ते परेषु विधीयन्त इति । अर्थभेदादाक्यभेदः
इति एवं भवति । न हि ब्रह्मसाम्राज्यं लभत इत्युक्ते अर्थादिय

ज्ञानि तानि प्रतिप्रस्थातुः कर्माणि इतराण्यध्वर्योः । तन्न
भावेऽन्यतरेषा कर्तृकृत वैगुण्यं स्यात् । तस्माद्भेदः ।

पथ्यग्निकृतोक्तर्माधिकरणम् ।

पथ्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मात्सर्गः ।

श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसाम्नि
चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ५० ॥ (पू०)

वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते तान् पथ्यग्निकृ-
तानुसृजन्ति ब्रह्मसाम्ना लभन्त इति तत्र विचार्यते तान्
पथ्यग्निकृतानुसृजन्तीति किमयं 'कर्मशेषप्रतिषेधो
ब्रह्मसाम्ना लभत इति कर्मान्तरचोदना । अथ वा पूर्वः
पथ्यग्निकरणात् परेषा सस्काराणां प्रतिषेधार्थः उत्तरस्य
तपामेव कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थ इति । किं प्राप्तम् ? कर्मा-
त्सर्गः, कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्
यथा पथ्यग्निकृतानारण्यानुसृजन्तीत्ययं कर्मशेषप्रति-
षेध इत्युक्त शेषप्रतिषेधो वार्धाभावादिष्ठान्तवदिति तथा
श्रुत्या तुल्येय श्रुतिः । 'किमनयोस्तुभ्यं' तत्र कर्माणि
चोदितानि यमन्ताय कपिष्ठलानामलभेत इति । तेषु
सर्वेषु प्राकृतगुणाः प्राप्ताः । तेषु प्राप्तेषु पथ्यग्निकर-
णान्त गुणकाण्डं पुनः श्रुतं पथ्यग्निकृतानुसृजन्तीति
भिगुणं पुनर्वचनमितरपरिसंख्यायकं भवतीति 'कर्म-

शेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते एवमिहापि प्राजापत्यानाल-
मेतेति चोदितानां कर्मणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु इदं
पर्यग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य निगुणं पुनर्वचनं कर्मशे-
पस्य निवर्त्तकं यस्माच्चैवं तस्मात् ब्रह्मसाम्रा लभत इति
कर्मान्तरचोदना स्यात् पूर्वापेक्षया ब्रह्मसाम्रा लभते सप्त-
दश प्राजापत्यानिति ।

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥

५१ ॥ (सि०)

न वा कर्मशेषप्रतिषेध इति किं तद्धि संस्काराणां
प्राप्तावसराणाम् तस्मादवसरात् प्रतिपिब्रह्मकाम्नि प्रति
प्रसवः । किं कारणम् ? ।

वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५२ ॥ (हि०)

एकमिदं वाक्यं तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्रा
लभत इति । कथं ज्ञायते ? आलभत इति द्रव्यदेव-
तस्याश्रयणात् । समाने च क्रतो वाक्यैकत्वं भवति । तथा
हि केवल आलम्भो वक्तव्या द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ
वाक्यभेदः स्यात् । ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिबिध्येत परेण
कर्मान्तरं चोद्येत तच्च द्रव्यदेवतं वक्तव्यम् । अथु पूर्वाक्तं
सम्भ्रंक्ष्यत इति । तत्तत्रैव कृतार्थत्वादिह न सम्यध्येत ।
तस्मादेकं वाक्यं नन्वेकस्मिन्नपि क्रतो पूर्वेण संस्काराः
प्रतिपिध्यन्ते परेण विधीयन्त इति । पर्यभेदादाक्यभेद
इति एवं भवति । न हि ब्रह्मसाम्रा लभत इत्युक्ते पर्यादेय

पर्यग्निकरणान्तः सप्तमः सिद्धः स न विधीयते तमनूयान्-
लभः केवलं उत्कृष्येतेति नास्ति क्रतुसामान्ये वाक्यभेदः ।

वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५३ ॥ (यु०)

सध्यावा एतर्हि वपा यदनभिष्टता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम
यद्ब्रह्मसामानभते तेनासध्यास्तेनाभिष्टता इति 'यदि
संस्कारप्रतिषेधः ततो जुह्वाः सवनीयप्रचारेण चिरत्वात्
प्रयाजशेषो नास्ति तदभावादनभिष्टतत्वं युज्यते । अथ
कर्मप्रतिषेधस्ततो ब्रह्मसामानलभः कर्मान्तरे तत्र प्रयाजाः
पुनरिज्यन्ते तेषां शेषोऽस्ति तेनाभिघारण स्यात् अनभि-
घारणदर्शनं नोपपद्येत । तस्मादपि संस्कारप्रतिषेधः ।

पञ्चगारदीयाधिकरणम् ।

अस्ति पञ्चगारदीयोऽग्नीनोमावृतीयः पञ्चगारदीयो यः
कामयेत बहु स्यामिति स एतेन यजेतेति तत्र यूयते
वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश मावृतीस्त्रिवक्षा अप-
चिता उर्षाकरोतीति सप्तदश पृथ्वीनुत्पस्तान् पर्यग्नि-
कृतान् प्राञ्चितानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति
ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोत्पस्तान् पर्यग्नि-
कृतानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति तत्र नैव
चिन्ता किमुत्पस्तान् आरक्ष्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः ।
अथवा प्राजापत्यवत्संस्कारकर्मप्रतिषेधः तेषां च सुत्यासु
प्रतिप्रसवः त्रींशोनोत्पस्तान् एकैकस्मिन्नवद्व्यालभन्ते पञ्चा-
त्तम इति । यदि कर्मशेषप्रतिषेधः प्रतिषर्षमन्ये उच्चाणः
अथ संस्कारप्रतिषेधः ततस्त एव पञ्चवर्षाण्युपरुध्यन्ते पुनः

पुनः संस्क्रियन्ते अन्त्यासु सुत्याम्बालभ्यन्त इति किं तत्र प्राप्तम् ? ।

पञ्चगारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५४ ॥ (पू०)

इति चेत् पश्यसि कथं पञ्च गारदीया इति । पञ्च गारदीयास्तथा यथानन्तराः । प्राजापत्यासंस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं प्रकृतप्रत्ययो भवति स एवमनुग्रहीयते । इतरथा प्रकृतज्ञानमप्रकृतप्रत्ययय भवेत् । एवञ्च तांश्चैवो-
क्त्य इत्यपेक्षावचनं युक्तं भविष्यतीति । प्रायश्चित्तविधानं च यदि कूटः काणो वा भवेत् वाहंस्मृत्यं चरुं निर्वपेत् । यदि प्रापतेहायश्च चरुं, यद्यवसीदेन्नैर्ऋतं चरुमिति नि-
रुद्धानामेतानि निमित्तान्युत्पद्येरन् । तस्मात् संस्कारप्रति-
षेधः ।

न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०)

नैतदेवं संस्कारप्रतिषेध इति । कथं तर्हि कर्मणोप-
प्रतिषेधः । कुतः ? । चोदनैकवाक्यत्वात् । सप्तदशं मादतीः
पृथोरुपाकरोतीति कर्मचोदनैषा दृश्यदेवतामस्वभ्यात् ।
तथैकवाक्यमेतत् । सप्तदशं पृथ्वीनुष्ण इति । कथं प्राचत ?
सप्तदशं पृथ्वीनुष्ण इत्येतावदपरिममात् तत्पूर्वापेक्षया परि-
ममाप्यते माकृतानासभन्त इति । एवं मन्त्रनुपपत्तीऽवश्यं
भवति । तथा च समत्वाद्वाक्यभेदः किमुच्यते चोदनैक-
वाक्यत्वादिति । आह, यद्यसापञ्चगोपत्येनापेक्ष्यते ततोऽनु-
पपन्नः । अथायं तस्य, तत एकवाक्यत्वम् इदं तस्य निपत्येना-

दग्गपेयाधिकरणम् ।

रात्रसूयेऽभिषेचनीयदग्गपेयावेकाहौ । [तत्र चिन्त्यते किं तयोस्तन्त्रप्रयोगः, अथ वा भेदेनेति । किं प्राप्तम् ? ।

दग्गपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षः ततः प्राचा-
न्तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५८ ॥ (पू०)

समानं तन्त्रमनयोः । कुतः ? । दग्गपेयस्य क्रयः प्रतिक्रियते सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयदग्गपेययोरिति । अभिषेचनीयस्य पूर्वकालीनत्वात् क्रयकाले दग्गपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः । स प्रतिक्रियमाणस्ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिकर्षति । तदादि वाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यादिति । अतस्तयोरेकाहयोस्तन्त्र क्रमः । तन्त्रप्रक्रान्तयोः प्रवृत्तितस्तन्त्रमेष समाप्तिर्युक्ता । तस्मात् समानतन्त्रो ।

समानवचनं तद्वत् ॥ ५९ ॥ (पू० हे०)

समानो वा एष यज्ञो यद्दग्गपेययाभिषेचनीयश्चेति तन्त्रस्य समानत्वाद् यज्ञयोः समानत्वमात्मनाभिन्नत्वात् ।

अप्रतिकर्षा वाऽर्थहेतुत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०)

सदृशं विधीयते । न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य कुतः ? । अर्थहेतुत्वात् । इतिमो क्रयो एकोऽर्थहेतुकः अन्यः शब्द-
कृतः । यत् प्राक् क्रतुप्रवृत्तेर्यज्ञसाधनोपार्जनकाले सोम-
विक्रयिषा सह सवादः सोमस्य परिक्रयणं मूल्यपरिच्छेदः

सौऽर्थादिवश्यं करणीयः । यस्मिन्नकृते क्रतोरेव प्रवृत्तिर्न
 युक्ता । कुतः ? क्रतुकाले कदाचित् सोमो न स्यात् विक्रेता
 वास्य नोर्ध्वेण वा दद्यात् तथा क्रतुरेव न सवर्त्तेत तस्मैतत्
 सहत्वमुच्यते । किं कारणम् ? मुख्यत्वात् तत्रैव च क्रयो
 निर्वृत्तकल्पो मूल्यापेक्षमात्रं परिशिष्टम् । यदन्यत् तत्र
 कल्पते क्रीणामीत्येवमादि तद्वर्त्तमानं परतन्त्रत्वादेव वि-
 क्रेतुः एवं च सति भिन्नकालयोर्यथाकालमेवाह्वानि भवि-
 ष्यन्ति । दृष्टञ्च तस्मिन्नुपसवादे क्रयार्थे क्रीणातेः प्रयोगो
 देवदत्तेन सहास्राभिधान्यं क्रीतं उपसंहृता इति । अत-
 स्तस्य वादः । स च बहिः क्रतोर्वर्त्तते । तस्माच्चास्मि प्रति
 कर्षः । कास्तभेदाद् यथोक्त एव तन्त्रभेदः ।

पूर्वस्त्रिंश्यावभृथस्य दर्शनात् ॥ ६१ ॥ (हे०)

पूर्वस्त्रिंशाभिपेक्षनीये अवभृथदर्शनं भवति । कथं
 समानं वा एतद्यज्ञं विच्छिन्दन्ति यदभिपेक्षनीयस्यावभृथ-
 मभ्यवयन्तीति तदेवमवभृथदर्शनं पूर्वस्त्रिंश्वुपपद्येत यदि
 भेदेन तन्त्रप्रवृत्तिरितरथा दग्धपेयान्तोऽवभृथः स्यात् ।
 दीक्षाणां चोत्तरस्य दग्धपेयस्य च पृथग्दीक्षाणां दर्शनं
 तथाभिपेक्षनीयस्य दीक्षा वर्धयेयुर्यथा दग्धमेऽहनि दग्धपेयः
 सम्पद्यते सद्योदीक्षयति सद्यः सोम क्रीणातीति । इत-
 रथाभिपेक्षनीये य एव दग्धपेयस्यापि दीक्षाः स्युः तत्रैव
 दर्शनं नोपपद्यते । यत्तु समानवचनं तद्वत् इति तत्र
 शङ्कः ।

समानः कालसामानशात् ॥ ६२ ॥ (पू० हे० नि०)

एकस्मिन् ऋतावेतौ सोमौ वर्त्तते तत उत्तरे संवत्स-
रात् सृष्टमेतत् कालसामान्यम् अपेक्ष्य तस्मात्सामान्यवचनं
नान्यथोपपद्यत इति । तस्मात्तन्त्रभेदः ।

वरुणप्राधासेऽयमध्याधिकरणम् ।

वरुणप्राधासेषु श्रूयते वारुण्या निष्कासेन तुषैयाव-
भृथमभ्यवयन्तीति तत्र विचार्यते । किं प्रदानं विप्र-
कर्षोऽयमुत कर्मान्तरचोदनेति । किं प्राप्तम् ? ।

निष्कासस्याऽवभृथे तदेकदेशत्वात् पशुवत् प्रदान-
विप्रकर्षः स्यात् ॥ ६३ ॥ (पू०)

प्रदानविप्रकर्षोऽयम् । कुतः तदेकदेशत्वात् ? । वरुणं
प्रत्यामिक्षात्पत्न्या मारुत्यामिक्षा वारुण्यामिक्षेति । सा द्विधा
प्रतीयमाना दृश्यते एकदेशोऽस्या आधापस्थाने, एकदेशः
समिष्टयजुर्हृदम् उभयथापि वरुणदेवता तेन प्रदानविप्र-
कर्षो विज्ञायते पशुवद् यथा सवनीयस्य पशोर्वपया प्रातः-
सवने चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यन्दिने अद्भै, स्तृतीयसयन
इति । अथभृथशब्द इदानीं किमर्थः भक्त्यानुवादमात्रं
देशसामान्यात् देवतासामान्यात् । अथ धर्मातिदेश-
कोऽग्निहोत्रपदवदेष कस्मात् भवति अशक्यत्वात् ।
अनेनैव प्रदानविप्रकर्षोऽनेनैव धर्मातिदेश इत्यशक्यमेकस्य
वाक्यस्य । प्रदानविप्रकर्षं कृत्वा 'ऋतावेत्य धर्मानति-
देशं' न शक्तिरिति ।

अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६४ ॥ (सि०)

न वायं प्रदानविप्रकर्षः किन्तर्हि अपनयो निष्का
स्यं पूर्वकर्मणः कर्मान्तरोपदेशः किं कारणं प्रसिद्धेना
भिसंयोगात् । प्रसिद्धेन नामधेयेनावभृथगण्डेन संयो-
गात् निष्कासेनावभृथमवर्षयन्तीति । ननु भाक्तोऽयमनुवाद
मात्रमित्युक्तमनुवादः सन्नप्रवृत्तिकरोऽनर्थकः स्यादतिदेशस्तु
अर्थवान् । ननु तत्रापि लक्षणा भवति । अस्तु लक्षणापि
हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वादर्थवती । यथाऽग्नेौ तिष्ठत्यवटे
तिष्ठति । अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति । पूर्वकर्म-
चोदनायामसौ दोषः । यद्येतस्यैव रेवतीषु वारयन्तीयम-
ग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतिति । कथं पुन-
रनेन शक्यते अपूर्वं कर्म चोदयितुम् । उच्यते । वारुण्या
निष्कासेन तुपैषावभृथमपोऽभ्यवयन्तीति श्रूयन्ते न चाव-
भृथः शक्यतेऽभ्यवेतुं तत्रैवं विज्ञायते निष्कासेन तुपैषाव-
भृथं कर्तुंमपोऽभ्यवयन्तीति यथा शाटकं कर्तुं सूत्राणि
वयन्तीति लक्षणया यथा य एव विद्वांसः सचमुपय-
न्तीति ।

प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६१ ॥

(आ० नि०)

अथान्येषत्वादिष्कासस्यावभृथगमनं प्रतिपत्तिर्भव-
त्विति । तत्र कुतः ? कर्मसंयोगादर्थकर्मणा ह्यस्य
गुणभूतस्य संयोगो विज्ञायते तृतीयासामर्थ्यात् प्रति-
पत्तौ हि द्रव्यप्रधान्यात् द्वितीयया निरदेक्ष्येत । यथा

धात्वानि कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । अथ वावभृथशब्दे-
नास्य कर्मणा संयोगात् यदि च प्रतिपत्तिः स्यात्ततोऽव-
भृथशब्दोऽनर्थक एव भवेत् । अथमवभृथशब्दो धर्मानति-
दिशेत् । न च प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणां धर्म्याः शक्या अति-
देष्टुम् वैषम्यात् तथा हि अवभृथेन प्रतिपादयतीत्युक्तं
स्यात् । न वावभृथेन किञ्चित् प्रतिपादितं यदतिदिश्येत ।

उदयनीयाधिकरणम् ।

उदयनीये च तद्वत् ॥ ६६ ॥ (१पू०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रायणीयस्य निष्कापे उदयनीय-
ननुनिर्वपतीति । तत्राप्यवभृथवन्निष्कासो गुणतः स्यात् ।
तत्रापि उदयनीयशब्देन प्रधानकर्मणां संयोगो
भवति । प्रायणीयस्य निष्कापे उदनीयननुनिर्वपतीति ।
न च शक्यते उदयनीयो निर्घृणुमतस्तथेहापि सम्यग्यो वि-
धीयते निष्कापो नोदयनीय कर्तुं ऋषिष्यं निर्वपतीति ।
लक्षणया वा पूर्तवत् । अपि च द्वितीयासयोगात् कर्मणः
प्राधान्यं विज्ञायते निष्कापस्य सप्तमीयोगात् गुणभावः
प्रतिपत्तौ तु कर्मगुणता स्यात् निष्कापप्रधानता । तत्र
कर्म द्वितीयासम्बद्धं भवेत् निष्कापो द्वितीयासम्बद्धः
ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति यथा स्वागारे गार्वा-
गाम्यन्ता प्रागारे कुसुमान्तीति । भवति यत्र प्रमाणान्तरात्
द्रव्यं प्रधानं विदितम् । इयत्तु शब्दगम्य एवार्थस्तत्र गुणः

भाषो युक्तः । यत्कारण कारकविभक्तिरियम् । कारकं च क्रियार्थं भूतं भव्यम् उच्चारणे हि भूतं भव्यार्थं भवति दृष्टार्थत्वात् । भव्यस्य तु भूतार्थत्वेऽदृष्टार्थता कल्प्या स्यात् न च दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना सम्भवति ।

. प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६७ ॥ (२पू०)

प्रतिपत्तिर्वा उदयनीयः स्यात् निष्कापस्य न गुणभावः कुतः ? । अकर्मसंयोगात् । नात्र निष्कापस्योदयेनीय-कर्मणा संयोगः । केन तर्हि निर्वापेण निष्कापे निर्वप-तीति । ननु मुख्यत्वादुदयनीयस्येतेन सम्यन्धो न्यायः । न हि मुख्यसम्यन्धे माकाहुमेतद्भवति निष्काप उदयनीयं किं करोति तद्वावश्यं निर्वपतीत्यनेन परिसमापयितव्यम् उदयनीयं निर्वपतीति । न चोदयनीयस्य निर्वापेण सह सम्यन्धोऽस्तीत्युक्तम् । तदेतदवश्यं तथैवापद्यते । उदयनीय कर्तुं प्रापणीयस्य निष्कापे हविष्यं निर्वपतीति । निष्का-पश्च प्रापणीयशेषः । निष्कापगच्छ शेषवचन एव यदु-खायां लग्नक तदनेनोच्यते । शेषस्य चार्थान्तरगमनं प्रति-पत्तिः । तच्च सामवायिकमङ्गं भवति तत्र प्रधानेन दृष्ट-सम्यन्धमारादुपकारकत्वेऽनुमेयसम्यन्धं सप्तमी च विभक्तिः प्राधान्ये न दृष्टा तस्मात् प्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि कर्मान्तर-चोदनावभूयवत् प्राप्नोति । भवेद्यदि न चोदितं कर्म भवेत् चोदितस्तूदयनीय आदित्यः प्रापणीययरुर्भवत्यादित्य उदनीयो दिग्वा प्रज्ञासा इति तं कर्तुं प्रापणीयनिष्कापे निर्वपेदिति तथैव प्रज्ञायते । तस्माच्च कर्मान्तरचोदनेयम् ।

अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥

६८ ॥ (सि०)

अर्थकर्म वा निष्कापे निर्वापा न प्रतिपत्ति । कुत
शेषत्वात् निर्वाप प्रति शेषभूतो निष्काप गुणभूत इत्यर्थः ।
कथं ज्ञायते तदर्थेन विधानात् । तदर्थेन शब्देन सप्तम्या
विभक्त्या विधानात् । सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति
आधारश्च क्रियायास्तत्कारकाणां च विशिष्टानां धारणे
वर्तते । तस्माद्गुणभूत ननु निष्कापो धारणेऽसमर्थः ।
स्यान्येव तत्र धारणं कराति । पात्रीवदेतददृष्टव्यम् ।
तद्यथा पात्रोदने धारयति पात्रीं भूमिः । न च पात्री ना
धारः । तत्रैतत् स्यात् न दृष्टमुपकारं करोतीति । पात्रमपि
तथा । अपि च हविष्या उदयनीयनिवृत्त्या प्रयोजनवन्त
स्ते यदि निष्कापेन सस्क्रियन्ते निष्कापाऽपि प्रयोजनवान्
भवति । अथ तु निष्कापः सस्क्रियत न च तेन कश्चिदर्थः ।
न हि तेन किञ्चित् करिष्यते । ननु तेनापि प्रायणीयो
निर्वर्तितः तदर्थस्यापि सस्कारोऽर्थवान् भविष्यति नेवमुप
युज्यमानसस्कारो गरीयानुपयुक्तसस्कारादपि च निष्कापः
सस्कारोऽयं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत् तत्रादयनीय
सन्निधिर्वाध्येत । तस्मादुदनीयहविष्याणामयं निष्कापः
सर्गेणादृष्ट उपकारं क्रियतः श्रयणवत् । तद्यथा पयसा
मैत्रावरुणे श्रीणाति धानाभिर्होरियोजनमिति श्रयणे
सोमस्य । (निष्कापशब्दे दन्त्यान्त्योऽपि) ।

इति श्रौतपरिवासेन कृतो मीमांसाभाष्ये

एकादशाध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

अथ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

देव दर्शनार्था प्रधानकालाद्यन्तकालत्वाद्यधिकरणम् ।

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्तकालत्वम् ॥

१ ॥ (पू० सि०)

अङ्गानां मुख्यकालत्वं मुख्यदेगत्वं मुख्यकर्तृत्वं
चोक्तम् । अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनापदिश्येरन्
तस्मात् स्यादेकदेगत्वमिति एव च सर्वत्र प्राप्तम् । वचना
दन्यकालत्वं यत्र वचनं तत्रान्यकालत्वमन्यदेगत्वमन्यकर्तृ-
त्वमपि भवति । यथा पूर्वदुरमावास्याया वेदि कराति
अप्सुवभृष्टेन चरन्ति । भग्नौ सीत्रामण्या दक्षिणामिदा-
दन्यकर्तृत्वं विधायते बडवा दक्षिणेति ।

आधानादेशत्वताधिकरणम् ।

द्रव्यस्य कर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः

स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥ (पू० सि०)

वसन्तो ब्राह्मणोऽग्निमादधीत यीप्से राजन्यः शरदि
वैश्य इति श्रूयते आधानम् । तत्कर्मार्थमित्यभ्युपगमः
किं कारणमफलत्वात् । आहवनीये जुहोति गार्हपत्ये
हवींषि अपयति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यंअपणादि करो-
तीति तेषामग्नीनां कर्मसु प्रयोगः । तत्र विचार्यते

किं तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाधानं कर्तव्यमथ वा सर्वेषा-
 मैष्टिकपाशुकसौमिकदार्ढ्योमिकानां कर्मणां तन्त्र-
 मिति । किं प्राप्तम् ? द्रव्यप्याग्नेरकर्मकालनिष्पत्तेः
 वसन्ते ग्रीष्मे शरदीति प्रयोगः आधानं सर्वार्थं स्यात् ।
 कुतः ? । सकालत्वात् खोऽस्य कालो वसन्तादिः न कस्य-
 चित् कर्मणः कालं ग्रूयते । तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै
 कर्मण इदमाधानमिति नास्मा इत्यगृह्यमाणविशेष-
 त्वाच्च तन्त्रभावोन्यायः । नन्वाधानानन्तरं यस्य कर्मणः
 प्रयोगस्तदर्थं तदाधानमिति इति गृह्यते विशेषः सखलु
 गृह्यते विशेषः किन्तु आनन्तर्यमकारणम् । यदापि
 सर्वार्थं तदाप्यवश्यं कस्यचित् कर्मणः पूर्वप्रयोगो यौग-
 पदस्यासम्भवात्तदेकेनानन्तर्यं समो हेतुः सर्वार्थत्वे च
 एकार्थत्वे च समत्वादहेतुर्भवति न वाऽऽधानेन कर्मोप-
 क्रम्यन्ते यथा प्रणयनेन । यद्युपक्रम्येरन् ततो यदनन्तरं
 कर्म तस्योपक्रमो विज्ञायेत नोत्तरेषां तेन व्यवहितत्वात्त-
 दपवर्गे वापहृष्येत प्रणयनक्षत् । न ह्यनेन किञ्चित् कर्म
 प्रक्रम्यते अप्राप्तकालत्वात् । अत उत्तरकाला हि कर्म
 न्युतयः किन्तर्हि अनेन क्रियते द्रव्यमर्ज्यतेऽग्निविशेषः ।
 यथा कश्चिद्विदुः सुवर्णं यार्जयेदनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं
 कर्म करिष्यामीति । स तेन यथाकालमिष्टं दात्रादि
 करोति । एवमयमग्निविशेषमर्जयति अनेन स्वाधीनेन
 यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै
 कर्मण इदमर्जितम् अग्नेनेति । सर्वेभ्यश्च युज्यते । तस्मात्
 सर्वार्थम् । अपि च नित्यकाम्यनेमित्तिकानि कर्माणि

यथोपपत्तिकालानि । तेषां वसन्ते आहितेनाग्निना
 कार्यत्वम् । न चान्यस्मिन् ऋतो शक्यो वसन्तेऽग्निराधा-
 तुम् । सोऽयमसंयोगो भवति भेदेनाधाने । अथ तु सर्व-
 कर्मणामर्थे तन्वमाधानं नैव निरोधो भवति । तस्मादपि
 तन्वम् ।

अग्निषोमीयादिपशो यूपतत्कताधिकरणम् ।

यूपस्याकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ (पू० सि०)

ज्योतिष्टोमे पशवः अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्तेषां
 यूपः स्वादिरे वध्नाति पानाग्रे वध्नाति रोहितके वध्ना
 तीति श्रुतेः । तत्र विचार्यते किं चयाणां पशुबन्धानां
 भेदेन यूपः अथ वा तन्वमिति । किं प्राप्तम् ? भेदेनेति
 किं कारणम् ? अग्नीषोमीये तावत् प्रयोगवचनेन
 गृह्यते यूपः । उत्तरयोरपि चोदकेन प्राप्यते । कर्मशेषा-
 वमायिनः चोदकप्रयोगवचनाद्भेदेन यूपं प्रापयति ।
 तस्माद्भेदः एवं प्राप्ते उच्यते यूपस्य तन्वं भवेत् । अकर्म-
 कालत्वात् । नास्य पशुकर्मकाल उत्पत्तिः । किं तर्हि ?
 पृथक्काले दीक्षासु यूपं हिनत्ति क्रीते वा राजनीति ।
 तत्रोत्पद्यमानस्य न गृह्यते विशेषोऽस्मै पशुबन्धाय यूपोऽय-
 मस्मै नेति । सर्वेभ्यश्च प्रयुज्यते । तस्मात् सर्वार्थो भवति ।

एकयूपं च दर्शयति ॥ ४ ॥ (हि०)

एकं यूपं चयाणामपि पशूनां साधारण दर्शयति

सवनीये पगौ विवृता यूपं परिवीयेति विवृता परिव्याण
विदधाति । यदि नानायूपा भवेयुस्ततः पूर्वस्य यूपस्या-
पवर्गाद्यूपान्तरे चोदकेनैव प्राप्ते विवृता परिव्याणं न
विधातव्यं भवेत् । अथ तन्त्रं यूपे ततः संस्कारा अपि
तन्त्रमित्यग्नीषोमीय एव परिधीतस्य कृतार्थत्वात् पुनः
सवनीयपरिव्याणं न प्राप्नोति तद्विधातव्यं भवति ।
विधीयते च तस्मादपि तन्त्रम् ।

यूपसंस्कारतन्त्रताधिकरणम् ।

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥ (पू०)

यूपसंस्कारा ये पशु तन्त्रमध्ये क्रियन्ते यथा प्रोक्षण
मन्त्रनमुष्पयणं परिव्याणं च तेषु विन्यते । किं तस्य
तस्य पशोर्भेदेन कर्त्तव्या अथ वा तन्त्रमिति किं प्राप्तम् ?
संस्कारास्त्वावर्त्तेरन् यूपस्य न तथा यूपान्त्रं यथा स्युः ।
किं कारणम् । अर्थकालत्वात् । अर्थः पशोर्नियोजनं
तत्काला एते संस्काराः तत्र गृह्यते विज्ञेयः यस्य पशोर्नि-
योजनकाले कृतान्तदर्थः इति । इतरयोश्च पशोरप्राप्त
कालत्वात्तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः तस्मादावर्त्तेरन् यथान्नः
संमार्जनम् ।

तत्कालस्त यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात् सर्वा-
र्थानां च वचनादनाकालत्वम् ॥ ६ ॥ (सि०)

संस्कारावर्त्तेरन् यद्येते नियोजनकाला भवेयुः तत्का-

सास्वेते दीक्षाकानां । कथं ज्ञायते ? यूपकर्मत्वात् नैते
 नियोजनार्था यूप एतैः क्रियते यूपो नियोजनार्थः । स च
 दीक्षासु कर्त्तव्यः दीक्षासु यूप छिनत्तीति वचनात् संस्का-
 रैश्च स क्रियते । तस्माद्दीक्षाकाना एवैते संस्काराः । ननु
 छेदनमात्रं तत्र यूपस्य श्रूयते । न यूपक्रिया उच्यते ।
 न किञ्चिदद्रव्यं यूपस्थमस्ति यस्य छेदनमुच्येत । तदेत-
 देवं ज्ञायते । दीक्षासु छेदनाभिर्यूपं करोतीति । छेद-
 ग्रहणं च मुख्यत्वात् प्रदर्शनार्थं यत्कारणं नासौ छेदनेन
 केवलेन यूपो भवतीति । एवं चेद्दीक्षाकासा एवैते सं-
 स्काराः । सर्वार्थानां वसतां वचनात् केषाञ्चिदन्यकाजत्वं
 कृतं यथाग्निमादतादूर्ध्वमनुयाजेखरन्तीति । तस्मा-
 द्यूपवत्संस्कारा अपि तन्मन् । यूपकर्मत्वादित्यस्याऽपराध्या ।
 यूपकर्मं तद्य एते संस्काराः छेदनाद्याः । यूपोऽयमेवं क्रियते
 तक्षणादिव्यापारेण । यथा बाजपेयेन सस्नाट् सक्तत्
 कृतयेत्तस्य पुनः क्रिया निरर्थिका । तस्मादनाहतिः
 नन्वेवं सति निरुद्धपश्चादपि काम स एव यूपः कर्त्तव्यो
 भवेत् । वाटं भवेद्यदि निरिटिकेन यागप्रतिषेधो न
 भ्यात् अस्ति तु स प्रतिषेधः । तस्माच्च भवति । यथा
 न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते । अथ वा यदर्थं
 स यूपः कृतस्तत्कर्मपहक्तं तस्यापवर्गे यूपोऽप्यपहक्तः ।

सकृन्मानं च दर्शयति ॥ ७ ॥ (हे०)

त्रिहता यूप परिधीय सवनीयं पशुमुपाकरोति इति
 * परिध्यायेन यूपधर्माननुक्रममाणः सकृन्मितं खातं यूपं

दर्शयति । इतरथा मुख्यत्वात् प्राञ्चयेनोपक्रमेत । आन-
न्तर्यार्थमिति चेत् । न प्रतीतितः सिद्धत्वात् तस्मादपि
तन्त्रं संस्काराः ।

चरुतन्त्रताधिकरणम् ।

अस्ति स्वरः यूपस्य स्वरः (यकलम्) करोतीति श्रुतः
स किं सर्वपशूनां तन्त्र भेदेन वेति किं प्राप्तम् ?

स्वरस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥ (पू०)

स्वरः खलु तन्त्रे तन्त्रे अपहृज्येत अस्वकालत्वात्
नायं स्वः काल उत्पत्तौ । कर्मकालेऽयमुपादीयते स्वरणा-
स्वधितिना वा पशुं समनक्तीति । यस्य पशोः समञ्जन-
काल उपात्तस्तदर्थोऽभाविति गृह्यते विशेषः । तस्मा-
द्देवः । ननु यूपस्य स्वरः करोतीति स्वकालैवाभ्युत्पत्तिः ।
न खल्वेवाप्यन्तःप्रयोगेव । अपि च कार्यवचनोऽथ
स्वरगमः स्वरः करोति स्वरकार्यं करोति । यत्कारणं
स्वरं प्रायते स्वरकार्यं तु प्रायते पशोरञ्जनम् । ननु
क्रत्वन्ते स्वरः प्रतिपत्तिर्दृश्यते सस्थिते सोमे प्रस्तर प्रद-
रति स्वरः या यज्ञधैममायेति । सत्यमस्ति दर्शनम्
तत्तु स्वरमात्रम् न तु स्वरविशेषम् । तच्चाग्नीषोमीय
उपात्तस्य तन्त्रतया प्रहृतम् दर्शनम् सोमान्ते स्यात् ।
अथ वा सोदकप्राप्तस्यानुबन्धाकालम्येति संग्रहे किं
न्यायं सदनुबन्धाकालस्य दर्शनं भवेत् तन्त्रतया प्रहृत-
म्येति । कुतः ? यत उक्तो न्यायः स्वरस्तन्त्रापवर्गः

स्यात् अक्षकाशत्वादिति । न च दर्शनं केवलं साधकं भवति । यथासम्भवे तु दर्शनं कल्पितं तदेवं यथा प्रस्तरस्यागुबज्याकाशस्य दर्शनं तद्वत् स्वरीरपि भविष्यतीति ।

साधारणे वानुनिष्यत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥

८ ॥ (सि०)

नैतदस्ति प्रतितन्त्रं स्वरभेद इति । किं तर्हि साधारणः स्यात् । कुतः ? यतोऽयमनुनिष्यद्यते यूपः साधारणः सर्वपशूनां तस्य साधारणत्वात् अयमपि साधारण एव न्याय्यः । यथैक एव यूपः सर्वपशूनां साधारणः एवमयमप्यगृह्यमाणविशेषत्वात् साधारणी भविष्यति नैतद् युक्तम् । अङ्गप्रकर्षवचनादगृह्यमाणविशेषत्वात् यूपस्य साधारण्यमुपपद्यते न तु स्वरीः प्रतिकर्षे किञ्चन वचनमस्ति यतो गृह्यमाणविशेषत्वादस्यापि साधारण्यमुपपद्येत । यदेतत् यूपस्य स्वरं करोतीति तदन्तःप्रयोगसम्बद्धं स्वरकार्यमज्ञानं कर्तुं यमुपादत्ते तं यूप इति । न चान्यस्य साधारण्यं युक्तम् । सम्भवन्ति ह्येकस्यापि बहवः यकस्त इति । चोदकप्रयोगवचनाय भिद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं प्रापयन्ति गृह्यमाणविशेषादित्यतो भेद एव युक्त इति । तत्रोच्यते । यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षम् । न चान्यस्मिन् प्रतिकल्पमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति । नैतद्युक्तम् असम्बद्धयोर्हि तदेवं भवति न सम्बद्धयोः । अयं च शक्यो

यूपमनुनिष्पद्यते तदस्य यूपप्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः ।
 अतो यत्र यूपस्तत्रायमपि । यच्च यूपस्य स्वरुं करोतीत्यन्तः-
 प्रयोगसम्बद्धा श्रुतिरिति । तदपि नैवम् । द्वौ हि कालौ
 द्रव्यस्य एकं उपादानकालः एक उपास्यस्य प्रयोगकालः ।
 यद्धि उपादातव्यं न हि तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमार-
 भते । न ह्यनुपादाय व्रीहीन् प्रस्तुत्य प्रयोगं व्रीहीन् नृग-
 यति एवं कुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्त्तते । अयं च यूपं
 ह्रियमानमनुनिष्पद्यते । अतो यत्र छेदनं तत्रायमपि ।
 यद्यप्येकस्यापि यूपस्य बह्वक्षः स्वरयः सम्भवन्तीति । स्यादेवं
 यदि प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादनं भवेत् विशिष्टं तूपादान-
 मुक्तं ततो यः प्रथमः शक्यः परापतेत् स स्वरुः कार्य्य इति
 वचनाद्वह्मनां च प्राथम्याभावात् बहवो न सम्भवन्ति ।
 तस्मादेक एव साधारणः स्वरुरिति ।

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥ (हे०)

सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते । संस्थिते सोमेऽग्नी
 प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं वा यज्ञवैशसायेति । 'तत्साधारण्य
 एवोपपद्यते । तत्त्वापवर्गे ह्यग्नीषोमीयान्त एव स्यात् ।
 तस्मादपि साधारणः । तत्कालो वा प्रस्तरवदिति यद्युक्तं
 तत्परिहर्तव्यम् ।

न चीत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥

११ ॥ (पू० आ० नि०)

नास्य नूनं दग्ध्याकामस्य स्वरुः प्रहरणम् । किं

कारणम् ? । इदमेव प्रहरणस्योत्पत्तिवाक्यम् । सोमान्ते
 प्रस्तरं प्रहरति स्वरं वा यज्ञवेशसायेति । अनेन क्रमा-
 दग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते । स यद्वि साधारण
 स्यातः सर्वपशूनां कृतार्थं कर्मणि अन्ते अस्याग्नौ प्रह-
 रणस्य दर्शनमुपपद्यते । अथ तु पृथक् स्यात्ततोऽग्नीषोमीय
 स्यान्त एव दृश्येत । अथ वचनमिदं कस्माच्च भवति ? ।
 अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात् । नेतदेव वच-
 नेन- ह्यवुत्सर्गस्य विशेषावुच्चेयाता अग्नी च प्रहरणं
 सोमान्ते च तथा च वाक्यभेदः स्यात् । तस्मान्नैतद्वचनं यत्तु
 प्रस्तरवदिति । प्रदेगात् प्रस्तरे तथा । प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमा-
 सयोः प्रहरणमुक्तमाग्नीभिः प्रस्तरं प्रहरतीति । चोदकेन
 प्रतिपशु प्राप्यते । तत्रानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं युज्यते न
 स्वरप्रहरणस्यैतदस्ति । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः ।

कृष्णविषाणाप्रासनाधिकरणम् ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमात्रात कृष्णविषाणया कण्डू-
 यतीति । तत्रैव च पुनः श्रुतं नीतासु चात्वाले कृष्ण
 विषाणा प्रास्यतीति । तदुभयं द्वादशाङ्गे चोदकेन प्राप्तम् ।
 तत्र विचार्यते । किमन्ते प्रथमे वाहनि कृष्णविषाणायाः
 प्रासनं कर्त्तव्यम् अथ धान्य एवेति । किं प्राप्तम् ?

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ते
 प्रथमे वाहनि विकल्पः स्यात् ॥ १२ ॥ (१५०)

विकल्प. कर्त्तव्यः । अन्ते प्रथमे वाहनि प्रासनं कुतः ?

धर्मविप्रतिषेधात् । यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते । उत्तरे-
 ष्वहःसु प्राग्दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां विषाणा
 कण्डूयने धर्मो बाध्यते । अथान्ते ततः पूर्वेपामङ्गां दक्षि-
 णानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्तकण्डूयनं बाध्येत
 स एव धर्मविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः ।

पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाविषाणानियमः स्यात्
 प्रातःसवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥

१३ ॥ (२ पू०)

नैतदेवं स्याद्विकल्प इति किं तर्हि विषाणानियमः
 स्यात् । विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत ।
 अन्तेऽहनि प्रासन स्यात् । कस्मात् । प्रातःसवन मध्य-
 त्वात् बह्वनि प्रातःसवनान्यस्याहर्गणस्य मध्ये । तेषां
 विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽनुगृहीतो भविष्यति । नन्वित-
 रयोः सवनयोर्हस्तकण्डूयनं धर्मः स बाध्यते नैत-
 द्दोषः । नैधं श्रूयते पाणिना कण्डूयितव्यमिति । अर्थात्
 प्रत्यासत्त्या क्रियते । यथार्थादर्थो न स चोदनाये एव-
 मप्युत्तरयोः प्रत्यासत्त्या हस्त एव प्राप्नोतीत्यत्र ब्रूमः ।

शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०)

प्रातःसवनशेषे कण्डूयनस्य शिष्टत्वादुत्तरयोरपि
 विषाणाकण्डूयनमेव नियम्येत अभिप्रवृत्तत्वात् अभि-
 प्रवृत्तस्य नियमस्याकर्तृभावादिरोधः स्यात् । अथ

प्रकृतौ कथमुत्सर्गः विषाणाया अभावात् । अन्या वि
 पाणा कस्मात् कण्डूयनार्थेन नोत्पाद्यते । पूर्वविषाणायाः
 प्रामनं धारयत् तद्विमोक्तार्थं दृष्टं तद् यद्यन्या विषाणा
 ग्रानीयेत तस्मात् धारणमदृष्टार्थं तस्या अदृष्टोऽर्थः कल्पयि-
 तव्यः स्यात् । इह तूत्तरप्रातःसवने धारयितव्या विषाणा
 तस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे कारणम् । तस्मादा-
 दस्यार्हः दक्षिणामयनकालादूर्ध्वं विषाणाकण्डूयनमेव
 स्यात् ।

वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात् ॥

॥ १५ ॥ (पू०)

राजसूये नानाबीजिकेष्टिः अग्नये गृहपतये आशू-
 नामष्टाकपालं निर्वपेत् । सोमाय वनस्पतये श्यामाकं
 चरुं सवित्रे प्रमदित्वे सतीनानामष्टाकपालमिति नाना
 बीजेभ्येकमुलूखल विभगदिति युक्तम् । अतस्तस्यां क्रमेणाव-
 हन्तिः क्रियते । प्रकृतौ च श्रूयते अपः प्रणेथन् वाधं
 यच्छति तां सह हविष्कृता विसृजन्तीति हविष्कृद्गृहण
 च कालनक्षणार्थमित्युक्तम् ।

यथाह्वानमपीति चेत् ॥ १६ ॥ (सि०)

न कालविधियोदितत्वादिति । इहानेको हवि-
 ष्कृदाह्वानकालः । तत्र पूर्वैव विचारणा किमस्ते प्रथमे-

वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः अथ वान्त्य एवेति । तथैव
 च पूर्वः पक्षः प्राग्धविष्कृत्कालाद् ये पदार्थास्तेषां वाग्यमो-
 धर्मः स बाध्येत यदि पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः क्रियते ।
 अद्योत्तरस्मिंस्ततो हविष्कृत्कालानादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां
 व्याभाषणकरणं धर्मस्तद्बाध्येत । तथैव चोत्तरः पक्षो
 व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्यमस्याभिपहतत्वा-
 दिति अधिकरणप्रदेगोऽयम् ।

— — —

पशुपुरोडाशदीक्षकताधिकरणम् ।

पशौ च पुरोडाशे समानतत्त्वं भवेत् ॥

१७ ॥ (सि०)

अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च । तयोः पाशुकं
 पुरोडाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव चिन्ता किं पाशुक-
 कर्मार्थं हविष्कृत्कालकाले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः उत
 पुरोडाशिककर्मार्थं इति तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ योज्यौ अय-
 नप्यधिकरणप्रदेग एव । ननु नैव पशौ हविष्कृत्काल-
 ओपध्वर्थत्वात् । सर्वार्थेत्येवं कृत्वा चिन्त्यते कृत्वा चिन्ते-
 यम् ।

अग्निदीक्षधिकरणम् ।

अग्नौ यज्यते । अग्निं युनज्मि ययमा हृतनेति जुहो-
 तिअग्निमेवैतद्युनज्मीति पुनरिमं स्तनं मधुमन्तम्यदा-

मीत्यग्निविमोक्तं जुहोतीति । तत्र विचार्यते । किमङ्ग
प्रधानार्थो यागः सर्वापवर्गे विमोक्तः कर्त्तव्य उत प्रधा
नार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक्त इति किं प्राप्तम् ? ।
अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात् संस्कृतकर्मणः परिशु
साहस्य तस्मात् सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यात् ।

अङ्गप्रधानार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोक्तः
स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०)

किं कारणम् ? । अविशेषेण श्रूयते । अग्निं युन-
ज्मि शवसा हृतेनेति जुहोत्यग्निमेवेतद्युनक्तीति । न च
श्रूयते । तस्मै अस्मै वा कर्मणे इति अविशेषात्सर्वार्थं
इति विज्ञायते । अपि च तस्मिन् युक्तेऽग्नावद्धानि प्रधानानि
च क्रियन्ते । तस्मादपि सर्वार्थं चेत् सर्वापवर्गे विमोक्तः
कर्त्तव्यः । तदा हि योगकार्यमवसितं भवति योगाप
वर्गार्थं विमोक्तः ।

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥ (सि०)

न वा सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यात् । किं तर्हि प्रधाना-
पवर्गे एव प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते । पञ्चभयुनक्ति
पाङ्क्तो यज्ञो यायानेष यज्ञस्तमानमत इति यज्ञप्राप्तार्थं
युनक्तीति विज्ञायते । तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानार्थ-
येत्तदपवर्गे योगकार्यमवसितं भवति । तस्मात्तत्र विमोक्तः ।
अविशेषविधानं यज्ञसंयोगेन विशेषेण युज्यमानं विशेषार्थं
भवति ।

अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपहृता-
र्थत्वात् ॥ २० ॥ (१ दृ०)

एवं च कृत्वा अवभृथे आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य
च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति न होतारं वृणीते नार्षेय-
मिति यथान्यायोपदिष्टः । सोमाद्ये हि होतृवरणं कृतं
यदोतारं वृणीते जगन्ति तद्वृणीते इति । एतस्मिन्नाये
असति तदप्यङ्गप्रधानार्थमिति अवभृथेऽपि प्रसज्येत ।
तत्र कृतार्थत्वात् प्राकृते होतृवरणं नैव प्राप्नोति । तस्य
प्रतिषेधोऽनर्थकः । सति त्वेतस्मिन्नाये तदपि प्रधा-
नार्थमेव तत्रापि हि यज्ञसयोगो यदहत्वा वषट् कुर्व्युः
भ्रातृथ्यं यज्ञस्याग्नीर्गच्छेत् यदृता वषट् कुर्वन्ति एकधा-
तद् यजमाने यज्ञस्याग्नीः प्रतिष्ठतीति । प्रधानार्थं चेत्तद-
पवर्गे तत्कार्यमवसितमिति अवभृथे प्राकृतं होतृवरणं
प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो यत्नव्यः । उच्यते च । तस्मात्
प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक्त इति ।

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् ॥

२१ ॥ (२ दृ०)

अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोक्तौ दर्शयति ।
न वा अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चतीति । तदुपपद्यते
यदि प्रधानार्थो योगः । इतरथा आद्येऽहनि योगः स्यात्
अन्ते विमोक्तः । तदा हि सर्वापवर्गे इति ।

सुब्रह्मसंहिताधिकादम् ।

द्वादशाहे उपसत्काले सुब्रह्मसंहिताध्यानेन प्रति विन्यते ।

किं भेदेन कर्त्तव्यमन्ते वा तन्त्रेणेति । कर्मभेदाद्भेदेनेति प्राप्ते उच्यते ।

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदनाकालत्वात् ॥

२२ ॥ (पू०)

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्यात् । कुतः ? अन्यकाल-
त्वात् । कर्मयोगात् पृथक्कालेयम् । तत्र न गृह्यते स
विशेषः । अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तो दीक्षावत् ।
तद् यथा दीक्षा पृथक्कालत्वात्तन्त्रं भवति तथेयमपि ।

तत्कालत्वादावर्त्तेत प्रयोगतोविशेष-

संयोगात् ॥ २३ ॥ (सि०)

तस्मिन्नेव द्वादशाष्टे तत्काला या सुब्रह्मण्या सा त्वा-
वर्त्तेत भेदेन स्यात् । कुतः प्रयोगं प्रति तस्या विशेष-
संयोगो भवति अथ सुत्यामागच्छेति । अद्येत्युक्ते श्वः
परश्वो वेति नोक्तो भवति । तत्रापि प्रकृत्यनुद्देशादक्तव्यम् ।
तस्मादावर्त्तेत ।

अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २४ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि अद्येति विशेषसंयोगादाहति-
रिति । नैतद्युक्तं कुतः ? यतोऽप्रयोगाङ्गमेतद् यद्येति
वचनम् इदं हि प्रकृतौ एकत्वादङ्गोऽविधत्तमर्थादिव
सिद्धत्वादनङ्गीकृतत्वाच्च चोदकेन न प्राप्येत । यावदुक्तं
स्यात् सुत्यामागच्छेति तावदेवाद्येति । सुत्यात्वं सर्वेषां
मन्त्रामवशिष्टं तस्यात्तन्त्रं स्यात् ।

प्रयोगनिर्देशात् कर्तृभेदवत् ॥ २५ ॥ (१ आ० नि०)

स्याद्भेदः प्रयोगनिर्देशात् । यद्यप्यदशब्दस्यार्थो न विवक्षितस्तथापि यस्मिन्नहनि प्रयुज्यते तत्कालस्य प्रधानस्योपकरोति । नान्यकालस्य कर्तृभेदवत् । तद् यथा-
ष्टावध्वर्युक्तरे विहारे हवींष्यासादयति । मारुतीमेध
प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्नित्यौत्तरवैहारिकाण्यङ्गानि देश-
भेदान्मारुत्या नोपकुर्वन्ति । यथा तानि देशभेदाक्रोप-
कुर्वन्ति । एवमिदमपि कालभेदादन्यकालस्य नोपकरि-
ष्यन्ति । तस्मादावर्त्तेत ।

तद्भूतस्थानादग्निवदिति चेत् तदपवर्गस्तदर्थ-
त्वात् ॥ २६ ॥ (२ आ० नि०)

अधीचेत । एकस्मिन्नह्न्याहता देवता आह्वान
संस्कृता भवति । एक एवाग्नौ तस्याः पुनराह्वानमनर्थकम-
ग्निवद् यथाग्नेः सकृदाधाने संस्कृतस्य न पुनः कर्मणि
संस्कारः एकस्य क्रियत इति । तच्चायुक्तम् । तत्कारणं
प्रतिकर्मापवर्गः । यस्मिन् कर्मण्याह्वानं क्रियते तदर्थं
तद्वति तस्य कर्मान्ते अपवर्गो यथान्येषां सुत्याकालानां
संस्काराणामग्निसमार्गादीनाम् । तस्मादावृत्तिः ।

अग्निवदिति चेत् ॥ २७ ॥ (३ आ०)

इति यदुक्तं यथाग्नेराधानं सर्वकर्मणि तत्त्वं भवति
एवमिदमपि इत्येतस्य कः परिहारः आभावात्
सूत्रम् ।

(न प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २८ ॥ (आ० नि०))

नैतदाधानेन तुल्यमाधानस्य स्वकालत्वात् । स्वकालं
 नैव तत् क्रियते तत्र न गृह्यते विशेषः । इदं पुनः कर्मकाल-
 माह्वानं तद्वयस्य कर्मणः काले क्रियते । तदर्थमिति गृह्य-
 माणविशेषं तस्माच्चैतदाधानेन तुल्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २९ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति प्रत्यक्षं सुब्रह्मण्याह्वानमिति ।
 एवं ह्याह संस्थिते संस्थितेऽहन्त्याग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्र-
 ह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति प्रेषणमाह्वानक्रिया-
 र्थम् । तस्मादपि प्रत्यक्षमाह्वानम् ।

तद्वि तथेति चेत् ॥ ३० ॥ (ह० आ०)

तदित्यनेन यूपपुष्टिं प्रतिनिर्दिशति । तद्वि यूप-
 पुष्टिकर्म यथा यूपैकादशिन्यां तन्त्रं भवति । तथा इद-
 मपि भविष्यति । किं तस्य वास्य च मादृश्यं तत् क्रिय-
 माणमवश्यं कस्यचित् यूपस्यान्तिके भवति सर्वमाधारण-
 स्यान्तिकस्य दुर्लभत्वात् । यथा तदा कस्यचिद् यूपस्यान्तिके
 क्रियमाणं सर्वं यूपार्थं भवति । एवमिदमप्येकस्य कस्य-
 चित् सौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भव-
 तीति ।

नागिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०)

नैतत् तेन तुल्यं कुतः । नागिष्टत्वात् नात्र यूपान्तिके

होमः शिष्यते । षषिविधितमन्तिकमाहुवनीयप्रतिषेधा-
 र्थमेतदित्युक्तम् । इतरप्रतिषेधो वा शास्त्रत्वाच्च देशाना-
 मिति इतरन्यायत्वाच्च इह त्वितरीन्यायः कालभेदात्
 गृह्यमाणविशेषस्यावृत्त्या भवितव्यमिति । तस्माद्विपन-
 उपन्यासः ।

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

अथ कथित् ब्रूयात् इह द्वादशाहिकी विधिः तन्त्र-
 दृष्टो वसतीवरीपर्यन्तोऽवभृथादिद्यायमपि च द्वादशा-
 हिकी विधिः तास्तद्व्यादनेनापि तथा भवितव्यमिति ।

न कृतत्तस्य पुनः प्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३३ ॥

(आ० नि०)

तत्र कुतः । कृतत्तस्य पुनः प्रयोगात् । कृतस्त्रोऽन्यो
 विधिः पुनः प्रयुज्यते अभिषेकपवमानयहचमसस्तोत्र-
 शम्नादिः । प्रधानवत् तत् यथा प्रधानानि प्रत्यङ् क्रियन्ते
 तथा तत्र वसतीवरीवद्वा सकृत्त्वं स्यात् स्तोत्रादिवद्वा
 बहुकृत्वः कृतं स्यात् । तत्र बहुकृत्वः कृतमिति न्याय्यम् ।
 तथा सर्वेषामुपकरोति सकृत् कृतं तु यत्र क्रियते तत्रैव
 कालभेदादुपकुर्ष्यात् । तस्मादावृत्तिः ।

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥२८॥ (आ० नि०)

नैतदाधानेन तुल्यमाधानस्य स्वकालत्वात् । 'स्वकाल-
र्हि तत् क्रियते तत्र न गृह्यते विशेषः । इदं पुनः कर्मकाल-
माह्वानं तदयस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति गृह्य-
माणविशेष तस्माच्चैतदाधानेन तुल्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २९ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति प्रत्यक्षं सुब्रह्मण्याह्वानमिति ।
एवं ह्याह संस्थिते सस्थितेऽह्न्याग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्र-
ह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति प्रेषणमाह्वानक्रिया-
र्थम् । तस्मादपि प्रत्यक्षमाह्वानम् ।

तद्वि तथेति चेत् ॥ ३० ॥ (ह० आ०)

तदित्यनेन यूपोद्भूतिं प्रतिनिर्दिशति । तद्वि यूपो-
द्भूतिकर्मं यथा यूपैकादशित्वा तन्त्रं भवति । तथा इदं-
मपि भविष्यति । किं तस्य वाच्यं च सादृश्यं तत् क्रिय-
माणमवश्यं कस्यचित् यूपस्यान्तिके भवति सर्वमाधारण-
स्यान्तिकस्य दुर्लभत्वात् । यथा तदा कस्यचिद् यूपस्यान्तिके
क्रियमाणं सर्वं यूपार्थं भवति । एवमिदमप्येकस्य कस्य-
चित् सौत्यस्य कर्मणेऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भव-
तीति ।

नाग्निष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०)

नैतत् तेन तुल्यं कुतः । अग्निष्टत्वात् नात्र यूपान्तिके

होमः शिष्यते । पविविहितमन्तिकमाहवनीयप्रतिषेधा-
र्घमेतदित्युक्तम् । इतरप्रतिषेधो वा शास्त्रत्वाच्च देशाना-
मिति इतरन्यायत्वाच्च इह त्वितरोन्यायः कालभेदात्
गृह्यमाणविशेषस्यावृत्त्या भवितव्यमिति । तस्माद्विषय-
उपन्यासः ।

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

अथ कथित् ब्रूयात् इह द्वादशाहिकी विधिः तन्व-
दृष्टो वसन्तीवरीपर्यन्तोऽवभृथादिद्यायमपि च द्वादशा-
हिकी विधिः तात्कद्विद्यादनेनापि तथा भवितव्यमिति ।

न कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३३ ॥

(आ० नि०)

तत्र कुतः । कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात् । कृत्स्नोऽन्यो
विधिः पुनः प्रयुज्यते अभिषेकपयमानयहचमसस्तोत्र-
शस्त्रादि । प्रधानवत् तत् यथा प्रधानानि प्रत्यङ् क्रियन्ते
तथा तत्र वसन्तीवरीवदा सकृत् स्यात् स्तोत्रादिवदा
बहुकृत्वः कृतं स्यात् । तत्र बहुकृत्वः कृतमिति न्याय्यम् ।
तथा सर्वेषामुपकरोति सकृत् कृतं तु यत्र क्रियते तत्रैव
कालभेदादुपकुर्व्यात् । तस्मादाहतिः ।

देशकर्तृपावतभताधिकरणम् ।

लौकिके तु यथाकामौ संस्कारानर्थलोपात् ॥

३४ ॥ (पू० सि०)

इह लौकिकार्था उदाहरणं यथा देशः समे दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजेत् । कर्तारः दर्शपूर्णमासयोः यज्ञकत्वोप-
त्तार ऋत्विजः । सुगादीनि च पात्राणि तेषु विचारः किं
प्रतिप्रयोगमन्यान्नुपादेयानि उत तानि वा अन्यानि वा
उपादाय प्रयोग इति किं प्राप्तम् अन्यान्नुपादेयानीति ।
किं कारणम् ? । निरिष्टकेन पुनः क्रियां शिष्टानाचरन्ति
इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । लौकिकेषु यथाकामी तानि वाऽन्यानि
वा अनियमः । कुतः ? । संस्कारानर्थलोपात् । न
कथित् पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्त्तादीनां संस्कारः कृतो योऽन्यो
पादाने लुप्येत । नाप्यर्थलोपः अन्यैरपि द्वि शक्यते प्रयोगः
कृत्तुं तस्मादनियमः । अथ यदुक्तं निरिष्टिकेन शिष्टा
याम् नाचरन्तीति । एतैराचरन्तीति । तस्मान्नैष दोषः ।
ननु ऋत्विगाचार्यैर्नातिचरितव्याविति स्मरन्तीति ।
पुरुषधर्मो सोनकर्मधर्मः कर्मसंयोगाभावात् प्रकरणाभा-
वाच्च । देशेषु कर्त्तृषु च पर्यवसित पात्रेभूत्तरा कथा
करिष्यते ।

यजायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीप-
वत् ॥ ३५ ॥ (-१ पू०)

यज्ञपात्राणि तु भान्ताहारयितव्यानि कुतः प्रति-

पत्तिविधानात् । प्रतिपत्तिस्तेषां परिधानीये कर्मणि विधीयते । आद्विताग्निमग्निभिर्हन्ति यन्नपात्रैरेति तदर्थः । ऋजीपवत् । तद्यथा अहर्गणे सर्वेषामङ्गा-
 ऋजीषोऽवभृते प्रतिपादनार्थं धार्यते ऋजीपमप्यु प्रह-
 रन्तीति श्रूयते ।

यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र यथा-
 कामी तदर्थत्वात् ॥ ३६ ॥ (२ पू०)

न वेयं पात्राणां प्रतिपत्तिः किं तर्हि यजमानसंस्का-
 रोऽयम् । तदर्थस्तेषां पात्राणामर्थः श्रूयते । कथं
 प्रायते तेषां तृतीयया निर्देशात् यजमानस्य द्वितीयया ।
 तत्र यथाकामी स्यात् । तेषामन्येषां वा प्रासनम् तदर्थ-
 त्वात् । अर्थकर्मत्वात् पात्राणां यैः कैश्चिदप्यर्थः सिध्यतीति ।
 मुख्यधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३७ ॥ (२ सि०)

मुख्यानां वा आद्यानां पात्राणां धारणं नानियमः ।
 कुतः मरणस्यानियतत्वात् । अनियतकालं मरणम् ।
 कदाचित्तानि पात्राण्युत्सृष्टानि भवेयुः मरणं चाप-
 द्येत । तत्र यजमानशरीरसंस्कारलोपः स्यात् । एव-
 मपि तावद्धारयितव्यानि यावदपरः प्रयोगः परतः तदीयैः
 पात्रैरथ कर्म भविष्यति । पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानम-
 न्येषामनर्थकम् । तस्मान्मुख्यधारणमेव न्याय्यम् ।

यो वा यजनीये म्रियेत सोऽधिकृतः

स्यादुपवेपवत् ॥ ३८ ॥ (पू०)

पात्रधारणाधिकरणम् ।

प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४४ ॥ (पू०)

पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानीति कुतः प्रकृत्यर्थ-
त्वात् । इमानि पात्राणि अनारभ्योक्तत्वाद्दर्शपूर्णमासा-
र्थानि । तत्रैषामुत्पत्तिः उत्पत्तिप्रभृति च धारणम् ।
तस्मात् पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि ।

अन्याधेये वा विप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्या-
निमित्तत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०)

न वा पौर्णमास्या आरभ्य धारणं किं तर्ह्यन्याधेयात् ।
कुतोऽविप्रतिषेधात् । यद्यपि पौर्णमास्यां विहितानि
चोदकेन यजमानहविःषु प्राप्तानि ततश्च प्रभृतिधार्थ्ये
माणेषु विप्रतिषेधो भवति मरणस्यानिमित्तत्वात् । पौर्ण-
मास्या यदि मरणमापद्येत यजमानशरीरसंस्कारलोपो
भवति । आधानाच्चारभ्य धार्थ्यमाणेष्वविप्रतिषेधो भवति
तस्मादाधानादारभ्य धारणम् ।

प्रतिपत्तिर्वार्यधान्येषाम् ॥ ४६ ॥ (यु०)

स्थितादुत्तरम् । यदुक्तं पानैरर्थः क्रियते यजमानस्य
संस्कार इति । तत्र किं तर्हि प्रतिपत्तिरेषां पात्राणाम-
ग्नीनां च यजमानशरीरे । कथम् । यथान्येषां द्रव्याणां
मोमनिष्ठानां प्रतिपत्तिः तद्वत्तुल्यो हेतुः तान्यपि नाना
धर्मरूपयुक्तानि प्रतिपादनाद्वाणि इमान्यपि पात्राण्यन

यद्य तथैव । तस्मात्तेषामपि प्रतिपत्तिः । ननु तृतीया-
संयोग उभयत्र विद्यते । न खलु । यजमानशरीरे-
ऽग्नीनां पात्राणां च निक्षेपणं प्रतिपत्तिः न दहनमाहि-
तान्नेर्दहने च तृतीया तत्र तेषां गुणभाव एव तैर्हि तत्
साध्यते । निक्षेपणे तु द्वितीयेव यथा दक्षिणे पाणौ जुह-
मासादर्यात् ।

मीमांसाराधिकरणम् ।

उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति ॥

४७ ॥ (पू० सि०)

तत्र सर्वेषामविशेषाद्वाच्यो हि प्रकृतिकालः । वाज-
पेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते उपरिष्ठात् सोमानां
प्राजापत्यैश्चरन्तीति । तत्र विचार्यते किमार्भवकाले
प्रचरितव्यमुत शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्ठादुत विकारस्थाने
अथवा सर्वसोमानामुपरिष्ठादिति किं प्राप्तमार्भवकाल
इति कुतः ? प्रकृतायार्भवकाले प्रचारो वृत्तः प्रकृति-
यदिहापि तत्रैव कर्त्तव्यः । एवं च अद्वविपर्य्यासो न कृतो
भवति । यदि सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः क्रियेत
तत आग्निमरुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति प्रकृत्य परिधीन्
हारियोजनमिति एतदुभयमपि विपर्य्यस्येतनाग्निमारुता-
दूर्ध्वमनुयाजैश्चर्येत । इत्वा च हारियोजनं परिधयः
प्रक्रियेरन् सोऽयमङ्गानां विपर्य्यासो विना वचनेन क्रियेत ।

अथ त्वाभैवकाले प्रचारस्ततो नेष दीपो भवति । एवं
प्राप्त संध्यने उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैयरन्तीत्युक्ते
सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचर्येत । कुतः अविशेषात् ।
सोमानामित्युक्ते सर्वसोमानामविशेषवचनात् प्रतीयते ।
यत्त्वाभैवकालः प्रकृतितः प्राप्यत इति वाच्यो हि प्रकृति-
कालयोदकेनैव प्राप्तस्तदर्था विधिः कृतकरोऽनर्थकः
स्यात् तस्मात् सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः ।

अहविपर्यासो विनावचनादिति चेत् ॥ ४८ ॥

(आ०)

अथ यदुक्तमेवं सत्यहविपर्यासो विना वचनेन कृतो
भविष्यतीति तस्य कः परिहार इत्याभाषान्तं सूत्रम् । -

उत्कर्षः संयोगात् कालमात्रमितरत्र ॥ ४९ ॥

(आ० नि०)

नेष दीपो युक्तमहविपर्यास इति । कथं कृत्वा ।
पशुप्रचारे तावदुत्कृत्यमात्रे अनुयाजानां परिधिप्रहरणस्य
चोत्कर्षो न्यायः संयोगात् । तानि हि पशुप्रचारेण
क्रमतः संयुक्तानि न चाग्निमाहुतस्यानुयाजैः सहृद्द्वारि
योजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितः । न हि
परिधिप्रहरणम् । द्वारियोजनस्याङ्गं द्वारियोजने वा
परिधिप्रहरणस्य उभौ वा कस्यचिदेकस्य प्रधानम् ।
एवमाग्निमाहुतमनुयाजयोश्च । यदि परस्परस्याङ्गभूतानि

भवेयुः एकस्य वा प्रधानस्य तत एतेन क्रमेणोपकुर्वतीति
विवक्षितः क्रमः स्यात् । अथ पुनः पशोरङ्गमनुयाजा
आग्निमारुतं सोमस्य तथा परिधिप्रहरणं पशोरङ्गं
हारियोजनः सोमेज्यातेपां क्रमोनिःप्रयोजनः । तस्माद-
विवक्षितः । कालमात्रमितरत्र आग्निमारुतादूर्ध्वमनु-
याजैश्चरन्तीति परिवृत्त्य परिधीन् जुहोति हारियोजन-
मिति एतस्मिन् काल इति लक्षणाग्निमारुतं परिधि-
प्रहरणं च । अनपेत्य लक्षणायायेकाला यथाग्निहोत्र-
वेलायामागत्यमिति यत्राग्निहोत्रं नास्ति तत्राप्यनपेता
वेला न चैवं लक्षणा भवति । न हि काल एवेह श्रुत्यर्थः
क्वा तावत् पूर्वकाल एव स्मर्यते । ऊर्ध्वगद्गोऽपि देशं काल
वा ब्रूयात् । देशस्या सम्भवात् कालार्थो विज्ञायते ।

प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ५० ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यामि सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचार इति
नैतद्युक्तम् । शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्ठात् प्रचारो युक्तः ।
कुतः । प्रकृतिकालासत्तेः एवं प्राकृतस्यासत्त्याः कृतः
प्रचारो भविष्यति अङ्गविपर्ययासया कस्मान्न कृतो भवि-
ष्यति । अथ कतमोऽसौ कालः तार्क्षीयसवनिकस्य वैश्व
देवस्य यदूर्ध्वम् ।

न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५१ ॥ (आ० नि०)

एव सत्युपरिष्ठात् सोमानामित्यविशेष श्रुतिर्विप्रति-
पिध्यते केषाञ्चित् सोमानामधस्तादयं प्रचारः स्यात् ।
न चासत्त्या प्राकृतः कालो लभ्यते ।

पर्युत्तमं धामावास्यादेवतानां पौर्णमास्यां संकीर्तनमित-
 रासां चैतरत्र यस्कारणं या इटादेवतास्ताः संकीर्तनेन
 प्रत्यवेक्ष्यन्ते इवमपीटा न काचिदन्तरितेति । तस्माद्यथा
 निष्कर्षेऽनन्य इत्यदृष्टान्तः ।

इति श्री गण्डरूपामिनः कृतो मीमांसाभाष्ये एका-
 दशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ मीमांसा-दर्शने

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

चरितमगाधिकरणम् ।

चोदनैकत्वाद्वाजसूयेऽनुक्तदेशकालानां सम-
 यायात्तन्त्रमद्वानि ॥ १ ॥ (१ पू०)

वाजसूये चाग्न्यग्न्युक्तदेशकालानि प्रधानानि यथा ति-
 मयुक्ते दे पथमादि निष्पद्यते किं तथाद्वानां तन्त्रभाव उत्त-
 भेद इति किं प्राप्तं वाजसूयेऽनुक्तदेशकालानां प्रधानाना-
 मद्वानि कुतः समवायात् फलनिवर्तने नैव समवायः
 समीक्ष्यमानि फलं साधयन्ति नैवमः यद्य ज्ञायते चोदनैक-
 त्वात् । वाजसूयेऽग्न्युक्तदेशकालानां तन्त्रमद्वानि प्रधान-
 नान्निर्मुक्त फलमस्यन्तः एतः । तस्मात् समुदायः फलवात् ।
 यद्य फलवत्ताजिगीर्षितम् । तदर्थेति कर्त्तव्यता इति कर्त्त-
 व्यता चाद्वानि तस्मात् तन्त्रम् ।

प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्गभूत-
त्वात्समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदेकत्वादेक-
शब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

न चैतदेवं तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि भेदेन कुतः ?
प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धात् । एतेषु कर्मसु दक्षिणाभेदः
श्रूयते, “आग्नावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रावैष्णवचक्रः
वैष्णवस्त्रिकपालो वामना दक्षिणा । सोमापौष्णा एका-
दशकपालः ऐन्द्रापौष्णचक्रः पौष्णचक्रः श्यामो दक्षिणेति”
दक्षिणाभेदात् प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धो भवति । वामन-
क्रीताः पूर्वस्य त्रिसयुक्तस्य कर्तारः अनङ्गमुत्तरस्य त्रिसं-
युक्तस्य श्यामपरिक्रीता उत्तरस्य त्रिसयुक्तस्य कर्तारस्ते
ऽप्यनङ्गं पूर्वस्यातः कर्तृभेदादङ्गभेदः । इष्टिवत् तद्यथा
पोर्णमासकालान्यङ्गानि कालभेदान्न दर्शस्योपकुर्वन्ति ।
एवमिहानि कर्तृभेदान्न परस्परस्य । तस्माद्भेदेन कर्तृभ्या-
नीति । यत्तु चादनैकत्वादुत्तरस्यापि समुदायो विवक्षित
इति उच्यते (समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या) समुदायः फलनि-
ष्पत्त्या विवक्षितः तदेकत्वात् फलेकत्वात् सह वचनं न
प्रयोगैकत्वादिति । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोग
भेदेऽपि फलेकत्वात् समासवचनं, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग
कामो यजेतेति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥ (हि०)

अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति पूर्वं त्रिसयुक्तमुत्तरं त्रि

संयुक्तमिति । तत्र भेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । नन्वेकतन्त्र
 त्वेऽपि प्रधानापेक्ष पौर्वापर्यं भवेत् । नैवमेतद्व्याख्येयं
 तु विज्ञायते साङ्गयोः प्रधानयोरेतत्पौर्वापर्यमिति । एव
 ह्याह यत्पूर्वं त्रिसंयुक्त धीरजननं तद्यदुत्तर त्रिसंयुक्तं पश्च
 जननं तदिति । फलसम्बन्धस्य साङ्गयोर्भवति न केवलस्यो-
 क्तस्याद्दर्शनमेवेतत् ।

उपक्रमे इतः कर्तृनियमाधिकारश्चम् ।

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ (पृ०)

तत्रैव विधायते किमुपक्रमे ये कर्त्तारस्त एवास्तादु-
 त अनियमः ते वान्ये वेति । किं प्राप्तम् ? अनियमः
 स्यादिति चेत् । इति चेत् पञ्चसि प्रतिदक्षिणं कर्त्तृ
 सम्बन्ध इति अनियमः पवित्रदक्षिणाभिषे परिक्लीता
 पविषार्थास्ते भवन्ति पवित्रान्ते एतेषामपवर्गः उत्तरे
 कर्मणि यथा कामिते वान्ये वा स्युः तस्मादनियमः ।

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०)

नेतदेव युक्तमनियम इति किं तर्हि य एव प्रक्रमे त
 एव अन्ते स्युः । कस्मादुपदिष्टत्वात् । आदावेव वरण
 कामे यजमानेन तेषामुपदिष्टम् अनेन सां राजसूयसंप्रकेन
 कर्मसमुदायेन याजयेतिति । वरणञ्च प्राक् कर्मप्रवृत्तेः तद
 न्दक्षमाणविधेयत्वात् तन्त्रान्तेनानताः सर्वार्था भवन्ति ।
 आह यदि सर्वमुद्दिश्य नियन्ते तत एवम् । अथ पूर्वमवयवं

पवित्रमुद्दिश्य ततो न सर्वार्थास्तदर्थं एव भवन्ति, किं पुनरत्र युक्तम् । समुदायमुद्दिश्येति । तथा सति अविघ्नेन कर्तुः कर्म निर्वर्त्तते । इतरथा पवित्रान्ते उत्तरस्मिन् कर्मणि त एव कामतो न सप्रवर्त्तेरन् अन्ये च कर्त्तारो नोपपद्येरन् कर्मविघ्नः स्यात् कानातिपत्तिश्च । एवं च सति साधवं भवति इतरथा प्रतिकर्मोपादानं तद्गुरुः स्यात् । ऋत्विग्याज्ययोद्याव्यभिचारो धर्मस्तस्मात् समुदाय-मुद्दिश्य विद्यन्ते तथा च तन्त्रम् ।

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ६ ॥ (हे०)

एकश्च प्रयोजनमवयवदक्षिणानामपि समुदाय-सम्पत्तिः न ह्यवयवेन केवलेन कृतेन कश्चिदर्थोऽवयवैः समुदायः सम्पादयितव्य इति अवयवे परिकीयते । तेषां समुदायसम्पत्तौ कृतार्थात्वम् । तस्मात् त एव कर्त्तारिण्यन्तात् स्यः, आह यदि समुदायसम्पत्त्यै अवयवजः परिक्रयः सहदेव कर्त्तव्यः किं पुनराहृत्येत्युच्यते ।

अविशेषार्था पुनः श्रुतिः ॥ ७ ॥ (हे०)

उभयथा परिक्रये प्राप्ते सहदा प्रत्यवयव वा परिक्रय-विशेषो नियम्यते प्रत्यवयव कर्त्तव्यः द्रव्यमत्वनियमेन च सम्पत्तौ दक्षिणा अयुतमभिषेचनीये ददातीत्येव क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ।

अवेष्टावश्याना भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

अवेष्टौ चैकतन्त्रा स्याद्विद्वदर्थनात्
वचनात् कामसंयोगेन ॥ ८ ॥ (पू०)

तस्मिन्नेव राजसूये अवेष्टिः आग्नेयोऽष्टाकपालो
हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्यचक्रः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्या-
न्वाता । तस्यां चिन्त्यते किमङ्गानां भेदाऽयं तन्त्रभाव
इति । किं प्राप्तम् ? अवेष्टौ चैकतन्त्रा स्यात् । तन्त्रता-
ल्लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि तन्त्रभावस्य सूत्रकं दृश्यते यदि
शास्त्राणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं कृत्वाभि-
घारयेत् यदि, राजसूय ऐन्द्रमिति, यदि वैश्यां वैश्वदेवम्,
ममसूते च हविषां मध्ये निधानमुपपद्यते । ऐकतन्त्रे च
सामस्य तस्यादैकतन्त्रम् । ननु लिङ्गमुपदिश्यते कुतः
प्राप्तिः । सङ्घोदनेन प्राप्तिः । अथेतां द्विगामवेष्टिं यः इमं
या अथ तं लोकां पुनरुपावरोहन्तीति । अवेष्टिरिति चैक-
वचनैः । एतयेवावाद्यकामं याजयेदिति वचनात्
कामसंयोगेन । न वा तन्त्रभावः । कुतः । उक्ता न्यायः
प्रतिदक्षिणं वा कर्तुमश्वन्यः स्यादिति । लिङ्गदर्शना-
दिति यदुक्तम् । तत्र ब्रूमः । वचनादिति कामसंयोगे
नापि श्रूयते । एतयेवावाद्यकामं याजयेदिति तत्रैतदर्थं न
न च तत्र दक्षिणाभेदे न हि राजसूयिष्या दक्षिणास्तत्र
प्राप्यन्त्ये । एतयेवावाद्यकामं याजयेदिति एकवचना-
त्स्तेन शब्देन सक्त इति निर्विवादम् । सङ्घोदनेन यत् तत्रैतदर्थं न
मुपपद्यते । तस्याप्येकवचनेन ।

क्रत्वर्थायामितिचेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ८ ॥

(आ० नि०)

यच्च पश्यसि क्रत्वर्थायामेवैतद्दर्शनं भवतु एवं प्रकृत-
शेषत्वं भविष्यतीति । तच्च न, कुतः । वर्णसंयोगात् ।
गदि ब्राह्मणो यजेत यदि वैश्य इति । न च क्रतौ ब्राह्मण
वैश्यो स्तः राजन्यस्यैव राजसूयः राजा राजसूयेनेति वच-
नात् । तस्मादक्रत्वर्थायामेतद्दर्शनम् ।

आत्मपवमानेतिभेदाविकरचम् ।

पवमानहविःष्वैकतन्त्रां प्रयोगवचनैकत्वात् ॥

१० ॥ (पू०)

आधाने पवमानेष्टयः । अग्नये पवमानाष्टाकपालं
निर्वपति । अग्नये पावकायाम्नये शुचय इति तत्र
विचार्यते किमात्मैकतन्त्रा भेदो वा इति किं प्राप्तम् ।
पवमानहविःष्वैकतन्त्रां स्यात् । कुतः प्रयोगवचनैकत्वात् ।
एक आसां प्रयोगवचनः अङ्गोनिरूप्याणीति । प्रयोग-
वचनैकत्वात् सहप्रयोगः । तच्च न गृह्यते विशेषः तस्मा-
दैकतन्त्रम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ११ ॥ (हे०)

लिङ्गं च सह प्रयोगं दर्शयति समानबर्हिं पि भव-
तीति । अनुवाङ्मयम् ।

वर्तमानापदेशाच्चनास्तु तन्त्रभेदः स्यात् ॥

१२ ॥ (सि०)

न चेकतन्त्रा स्यात् । किं तर्हि तन्त्रभेदः । स च
 भवसैव प्रथमाया भेद उत्तरयोस्तन्त्र कस्मात् वचनात् वच
 नमिदं भवति अथ यः कामयेत वर्षीयान् श्रेयान् स्यामिति
 तस्याम्नये पवमानाय निरूप्य अथ पावकाय शुचये चोत्तरे
 हविषी समानवर्हिषी निर्वपेत्तन्नेनमग्रहीत्तेन स उत्तर
 वर्षीयान् श्रेयान् भवतीति । किमिव वचनं न कुर्या
 चास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादेव कर्तव्यम् । अथ
 यदुक्तं प्रयोगवचनैकत्वादिति । तस्य कः परिहारः ।
 नासौ प्रयोगवचनं काश्चिद्वचनोऽभावकानिरूप्याणीति
 तस्मादहेतुः स भवति ।

सहत्वेनित्यानुवादः स्यात् ॥१२॥ (आ०नि०)

यथाक्तं समानवर्हिषी भवन्तीति समानप्रयोग दर्शयतीति
 तत्र ब्रूमः सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् । इदमपरं श्रूयते ।
 या ब्रह्मर्चनकामः स्यात् तस्य सर्वाणि हवींषि निरूप्या
 णीति । तस्य सह प्रयागा भवति तस्मिन् सहत्वे नित्या
 नुवादोऽयं स्यात् समानवर्हिषी भवन्तीति किं पुनर्न
 रूपाणीत्युक्ते सहप्रयागा गम्यत निरूप्याणीति बहुत्व
 युक्त प्रयोगा विज्ञायते । तत्र बहुत्वमुपादेयत्वेन चोदि
 तानां विवक्षितं न चेकस्य प्रयागो बहुमयुक्त प्रयागा
 भवति । तस्मात् सहप्रयागो विज्ञायते ।

रात्र्यादि दीपाद्यधिकरणम् ।

द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति श्रूयते तत्र विचा
 र्यते । किमेकैकस्य पृथक् पृथग्दीपोपसटेनाह सम्पाद्य
 द्वादश पञ्चविंशतिरात्रा कर्त्तव्या अथ वा द्वादश साद्यस्त्रा

अथ वा चतुरहे दीक्षाचतुरहे उपसदः चतुरहे सुत्याः अथ
वा स्वस्थानानां दीक्षोपसक्तृत्यानां विवृद्धिरिति किं प्राप्तं
तत् सूत्रेनैव प्रक्रमः ।

द्वादशाहे तु प्रकृतित्वादिकैकमहरपहज्येत कर्म-
पृथक्त्वात् ॥१४॥ (१पृ०)

एकैकं सदीक्षां उपसदमहरहरपहज्येत द्वादश पञ्च-
विंशतिरात्राः कर्त्तव्याः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । म
दीक्षां उपसदमहरपहजितं न्यातिष्टोमे यतस्तत् प्रकृतीन्ये-
तानि द्वादशाहानि पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्कै नैव
धर्मानाकाहन्ति तस्मात् ज्योतिष्टोमवत् सदीक्षां उपसदमेकैक-
महः कर्त्तव्यमिति ।

अङ्गां चाश्रुतिभूतत्वात् तत्र साङ्गं

क्रियेत यथा माध्यन्दिने ॥१५॥ (२पृ०)

न चैतदस्ति यदुक्तं द्वादश पञ्चविंशतिरात्रा कर्त्तव्या
इति । किं तर्हि द्वादश सायन्कृाः कार्याः किं कारण-
मङ्गां श्रुतिभूतत्वात् द्वादशाहेनेति द्वादशसप्त्याङ्गां
प्रत्यक्षश्रुता सा बाध्येत यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः
क्रियेरन् । तस्माद् द्वादशसप्त्याङ्गैकैकं प्रधानं प्रयुज्येत ।
प्रधानकासत्वासाङ्गानां तत्कालं तदीयं दीक्षोपसदं
यथा माध्यन्दिने । तद्यथा कान्तपनीयस्य माध्यन्दिने नि-
रूप्यस्त इति वचनान्माध्यन्दिनकालान्येवाङ्गानि भवन्त्येव-
मिहापि तस्माद् द्वादश सायन्कृाः कर्त्तव्याः ।

अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगः
स्यादग्नेयाग्नीषोमीयवत् ॥ १६ ॥ (३पू०)

अपि च नैव स्याद् द्वादश मासकृत् इति कथं तर्हि
महप्रयोगः स्यात् । चतुरहे दीक्षाचतुरहे सप्तमद्यतुरहे
सुत्याः । कुतः ? फलकर्तृसम्बन्धात् । फले कर्तृषु
चैतया प्रधानकर्मणा समेतानां सम्बन्धाद् द्वादशाहस्येन
समुदायवचनेन संयोगात् फले सम्बन्धः सत्वे स्वयकर्तृ-
त्वादहीने च दर्शयेत्वात् कर्तृषु चैकफलत्वादेककर्तृ-
त्वाच्च सहप्रयोगो भवति अग्नेयाग्नीषोमीयवत् । यथा
ग्नेयाग्नीषोमीययोरेकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो
भवति । सहप्रयोगे च विशेषाप्रवृत्त्यास्तत्र दीक्षासप्तद-
द्वादशाहश्रुतियानुयाया । तदुभयमेवमुपपादितं भवति
सहप्रयोगोऽहःसंख्या च तस्मादेष पक्षः श्रेयान् ।

साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥ (सि०)

अथ चैतदपि न युक्तं कुतः साङ्गकालश्रुतित्वात् ।
यद्यत्र प्रधानानामेव कालश्रुतिः स्याद्वाङ्मानां तत एव
स्यात् । अत्र तु साङ्गानां कालः श्रुतो द्वादश दीक्षा
द्वादशासप्तद इति दीक्षाणामुपसदां च पृथक् पृथक् काल-
श्रुतः । यदि चतुरहे क्रियेत ततो बाध्येत । तस्मात्
स्वस्थानानां विवृद्धिः । तदपेक्षं च द्वादशत्वम् । दीक्षाप-
सप्तुत्पापेच प्रथमं दीक्षास्तासां तत्रैव द्वादशत्वं तत

उपसदस्तासामपि तद्देशानामेवान्ते सुत्या तस्या अपि तत्
स्थानाया एव वृद्धिः । तदपेक्षं द्वादशत्वम् ।

दीक्षीपसदां च सख्या पृथक् पृथक्
प्रत्यक्षसयोगात् ॥ १८ ॥ (हे०)

अपि च द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युक्ता विह-
दादित्यनुक्रान्तानि । तस्मादपि तदपेक्षा द्वादशसख्या ।

वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि तन्वमनाकाल-
त्वादवभृथादन्युत्तराणि दीक्षाविसर्गार्थत्वात् ॥

१९ ॥ (हे०)

एवं वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाण्ययकालत्वादवभृथ
मास विशेषाणि तन्व भवति अवभृथादोनि रात्ररात्रि
तस्यावभृथस्य दीक्षाविसर्गार्थत्वात् । स हि दीन आच-
नार्थः । एवं द्वादश मास दीक्षा प्रवेशयित्वा देवाः स्वर्गलोक
मायन् वदस्य, स्नान्ति तानिव दीक्षामानभते अथ वदपो-
ष्यभृथमभ्यवर्ति तानिव दीक्षा पुनरप्यु प्रवेशयन्तीति
तन्व च दीक्षात्पत्रा मा तन्वमेनं स्मृचते विशेषाग्रहणात् ।

तथा चान्नार्थदर्शनम् ॥ २० ॥ (उदा०)

एव च सत्यन्यार्थदर्शनम् इदं युक्तं भविष्यति षट्त्रि-
गद्वो वा एव द्वादशाह इति ।

चोदनापृथक् त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां काल-
संयोगात् ॥ २१ ॥ (पृ० आ० नि०)

यज्ञान्नेयाग्नीषोमीयवदिति । युक्तं यदग्नेयानी-
षोमीययोद्योदनापृथक्केऽप्यैकतन्त्रं सहप्रयोगः कुतः सम-
वेतानां कालसंयोगात् समवेतानां चङ्गप्रधानानां काल-
संयोगात् पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत साङ्गयेति ।
तस्मात्तन्त्रं पौर्णमास्यामेवाङ्गानि च प्रधानानि च
क्रियन्ते । इह पुनः साङ्गकालश्रुतित्वादित्येवमपदिष्टो
हेतुः । तस्मादत्र द्वादशाङ्गेऽङ्गप्रधानानि पौर्णमासी यत्
सह कार्याणि ।

प्रधानावृथक्काङ्गाङ्गानां भेदेनादुष्टानाधिकारचम् ।

अथ यानि प्रधानैरपृथक्कालान्यङ्गानि तेषु चिन्त्यते किं
तान्यपि तन्त्रम् । अथ या भेदेनेति । किं प्राप्तम् ? । तन्त्र-
मिति । किं कारणम् एवं सहत्वस्य वक्ता प्रयोगवचनो-
ऽनुग्रहीष्यते द्वादशाङ्गेन प्रजाकाम याजयेदिति । तदुक्तं
विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोग सादरायण इत्येवं प्राप्ते
ब्रूमः । .

भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां
प्रधानशब्दत्वात् ॥२२॥ (सि०)

भेदस्तु स्यात् कुतः तद्भेदात् । तदित्यनेन पूर्वसूत्रनि-
र्दिष्टः कालः प्रतिनिर्दिश्यते । कालभेदात् काले भिद्य-
माने तन्त्रभेदो भवति यथा दूर्गे पौर्णमासेऽपि । इहापि
कालभेदः अथ ग्रः परग्र इति । तत इहापि कर्मभेदः
स्यात् कारणभेद इत्यर्थः । अथ पुनरङ्गानां काल

भेदो विज्ञायते । तेषां प्रधानशब्दत्वात् । प्रधानशब्द-
गृहीतान्यङ्गानि यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायन्ते । यद्यप्रधानं
तस्याद्यकालान्यङ्गानि । यत् श्वस्तस्य श्वःकालानि ।
तस्माद्भेदः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥२३॥ (हे०)

पद्मीसंयोजान्तान्यङ्गानि सन्तिष्ठत इति भेदेनाङ्गां
पद्मीसंयोजान्ततां दर्शयति ।

श्वासुत्या वचनं तद्वत् ॥२४॥ (उदा०)

संस्थिते संस्थिते अन्यदग्नीदाग्नीध्रागारं प्रविश्य सु-
ब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति संस्थिते संस्थित
इति वीष्वावचनात् सुब्रह्मण्याभिर्दं दर्शयति ।

पञ्चतिरेकश्च ॥२५॥ (हे०)

पञ्चतिरेकश्च दृश्यते य एकः पञ्चतिरिच्यते स ऐन्द्राग्नः
कार्यः । न तावदतिरिच्यते एको न भवति एकादशैते
पञ्चवो द्वादशाङ्गानि । तत्पञ्चान्नाभमेद उपपद्यते । तन्त्र-
भावे सकृदेवैकादशिनानालभेत तस्मादपि भेदः ।

ऊह्यप तन्त्रवापाधिकरणम् ।

मुत्याविरहौ सुब्रह्मण्यायां सूर्येणामुपलक्षणं

प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥२६॥ (पृ०)

उपसम्भाल सुब्रह्मण्याङ्गानि चतुरङ्गे मुत्यामागच्छे
मघवसिति । द्वादशाङ्गे षोडशेन प्राप्यते । तत्रेदं विधा

य्यते । हादशाहे सुत्यादान्युपलक्षयितव्यानि उताविका
 नैवैव प्रयोगः कर्त्तव्य इति । किं प्राप्तम् ? । सुत्याविवृद्धा
 वेतस्याः सर्वेषामङ्गाम् उपलक्षणं कर्त्तव्यं कुतः ? । प्रकृत्य-
 न्वयात् । प्रकृतौ सोत्यमहुरपलक्षितम् । सर्वाणि चैतानि
 तत्प्रकृतीनि । अतः सर्वाण्युपलक्षणीयानि । नन्वेकैवासी
 देवता इन्द्रः सकृदुपलक्षणेन संस्कृतः संस्कृत एव । तस्य
 पुनरुपलक्षणमनर्थकमित्युच्यते । आद्योपलक्षणकृतः सं-
 स्कारः सोऽद्यतनस्य प्रधानस्याङ्गम् । तस्मादुत्तरार्थं पुनः
 पुनरुपलक्षयितव्यः । आवाहनवत्, तद् यद्यग्नेयं कृणु
 यीवमानमेत सौम्य वभ्रुमाग्नेय कृणुषीषं पुरोधायस्य
 हेमान इति एकत्वेऽप्यग्नेर्देवतायाः कर्मभेदाद्भेदेनाह्वानि
 क्रियन्ते । एवमिहापि ॥

अपि वेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपलक्षणं
 कालस्य लक्षणार्थत्वात् ॥२७॥ (सि०)

अपि वा न स्यात् सर्वेषामुपलक्षणम् अविकारिणैव
 प्रयोगः स्यात् । कुतः ? इन्द्राभिधानात् । इन्द्रेऽवोपलक्ष-
 णेन संस्क्रियते स सकृत् संस्कृतः संस्कृत एव न पुनः स
 स्कर्त्तव्यः । ननु चतुरहेऽसौ संस्कृतश्चतुरहे सुत्यामागच्छेति
 वचनात् । अविधत्ताऽव काल इन्द्र आगच्छेत्येतावदेव
 विधत्तम् । विधत्तं सति काले वाक्यं भिद्यते आगच्छ
 मघवन् चतुरहे आगच्छेति सकृदुचरितागच्छेति विभक्ति-
 रभो सम्बन्धो न शक्नोति वदितुम् । अथ कस्मादिन्द्रागमन
 सम्बन्धो विधत्तौ न पुनः कालाभिसम्बन्धः । आगच्छ-

मववन्निति प्रत्यक्षः संयोगः । चतुरह आगच्छेति परोक्षः
 सुत्याशब्देन व्यवायात् । ननु च सुत्यामागच्छेत्यपि स-
 विवक्षितो भवतु नैवं कश्चिद्विरोधः । सुत्यात्वस्याविशे-
 पात् । ननु चतुरह इति सुत्याविशेषोऽवगम्यते । न खलु,
 किं कारणं कालस्य लक्षणार्थत्वात् । चतुरहकालोऽत्र
 सुत्यालक्षणार्थः चतुरहादिसुत्यामागच्छेति । यत्कारणं
 नात्र देवतागच्छति यजतो तूद्देशेन केवलमङ्गी भवति ।
 स यजतावद्भवभावोऽयमुपनक्षते । सर्वसुत्यासु चासौ तुल्यः ।
 तत्र चतुरहवचनं प्रदर्शनं मुख्यत्वात् मुख्येन हि प्रदर्शनं
 भवति यथा इडान्तातिथ्या संतिष्ठते नानुयाजान् यजतीति ।

अविभागाच्च ॥२८॥ (हे०)

अथ यदुक्तमावाहनवदिति तत्र ब्रूमः विभक्तः कालः
 क्षणपीवयोः सोम्येन व्यवायात् तत्र गृह्यते विशेषः ।
 पूर्वस्य क्षणपीवस्यैतद्देवतावाहनं नोत्तरस्येति । अथेह वि-
 भक्तिकालाः सुत्या अव्यवेताः केनचित्तासु न गृह्यते वि-
 शेषः । चतुरहग्रहणं वा विशेषकमित्युक्तम् । तस्मादविका-
 रेण प्रयोगः ।

पशो कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्वताधिकारणम् ।

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्
 तन्वभावः स्यात् ॥ २९ ॥ (पू०)

अपि वा तन्नं कुम्भी स्यात् प्रतिपत्तित्वात् शेषभूता
वसास्तासां प्रतिपत्तिरिय प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोज-
यति कुतः तद्वारणार्थं पात्रम् अत्यन्तसूक्ष्माय वसास्ताः
स्वयाज्यार्हर्चान्ते एव हुता भवन्ति । ननु परयाज्यार्हर्चान्ते-
ऽपि प्रसज्यन्ते । अत्रोच्यते स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् नात्र
यूयते स्वयाज्यार्हर्चान्ते होतव्या न परयाज्यार्हर्चान्ते इति ।
तस्मात् परत्र होमो न दोषाय नाभ्युदयाय अतस्तन्त्रमेव
कुम्भ्याः स्यात् ॥

सकृदिति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि सङ्गत्वं न श्रुतमिति तेन तर्हि
सकृदेव होमः प्रथमे याज्यार्हर्चान्ते भवत्वेव सङ्गत्वं चानु-
यहीयते याज्यार्हर्चान्ते च हुतं भविष्यति । स्थिताया
प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥

न कालभेदात् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०)

नैतदेव प्रथमेऽर्हर्चान्ते इति । किं तर्हि इत्यर्हर्चान्ते
होतव्याः । कुतः कालभेदात् । भिन्ना याज्यार्हर्चान्ताः
निमित्तमसमी चेयं याज्यार्हर्चान्ते इति अधिकरणस्यास-
म्भवात् । निमित्तावृत्तौ च नैमित्तिकावृत्तिर्यथा भिन्ने
लुङ्गतीति । तस्मात् सर्वयाज्यार्हर्चान्तेषु होमः ॥

पाककालभेदात् वसानां पात्रभेदाधिकरणम् ।

पक्तिभेदात् कुम्भीशूलवपाशपण्नीनां भेदः स्यात्

॥ ३६ ॥ (पू०)

अस्ति सौत्रामणी तत्राग्नियो यो धूम्रः सारस्वतो यो
नेपः ऐन्द्र ऋषभ ऐन्द्रस्यैवंविधाः पयवः सन्ति । तेष्वपि
तन्त्रभायः प्रभुत्वात् प्राप्ताऽपीयते । सौत्रामण्यामिवजाती
येषु ॥

ज्यात्यन्तरेषु भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात् ॥

३६ ॥ (मि०)

एकादशिन्येषु तु नानाजातीयेषु कुम्भादीनां भेदः
स्यात् पक्तिवैषम्यात् । विषमा हि पक्तिः आजाना-
माविकानाञ्च मामानाम् । यावता कालेनाजानि पच्यन्ते
तावताविकानि विन्वीयन्ते तत्रावदानसम्भेदो भवति ।
तस्मात् पात्रभेदः स्यात् ॥

* वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (हे०)

वृद्धिः सौत्रामण्यां शूलानाङ्गोऽजाविषु दृश्यते शून्ये
मासरेण वावभृथमभ्यवयन्तीति । तस्मादपि भेदः ।

कपालभेदाधिकरणम् ।

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम् ॥

३८ ॥ (पू०)

अथप्रतिग्रहेष्ट्या वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशाः अथ-
 मख्याः श्रूयन्ते यावतोऽध्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतु-
 ष्कपालान् वारुणास्त्रिर्विदिति तत्र विचार्यते । किं दीर्घेषु
 कपालेषु सर्वेषां अपण कर्त्तव्यम् अथ वा प्रतिपुरोडाशं
 कपालचतुष्कभेद इति, किं प्राप्तं कपालानि कुम्भीवत्,
 यथा प्राजापत्येषु कुम्भी तन्त्रम एवं तुल्यसंख्यानां पुरोडा-
 शानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः । किं कोरेणमेवं सहस्रे
 नानुपदीयते । सर्वेषु चतुर्षु कपालेषु संस्कृता भविष्यन्ति ॥

प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥ (सि०)

प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः एवं यथाप्रकृतिं कृतं
 भवति । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि
 भिन्नानि इहापि तद्वदेव भेदव्यानि चोदकानुग्रहेहाय । अपि
 च यदि कपालानि तन्त्र भवेयुः । नैकोऽपि पुरोडाशश्च-
 तुष्कपालेषु संस्कृतः स्यात् स वै कपालविर्यवेषु पक्षा
 भवेयुः । तत्र कपालशब्दो बाध्यते । तस्माद्भेदः ॥

सर्वेषां वाभिप्रथमं स्यात् ॥ ४१ ॥ (यु०)

इदं च श्रूयते यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयतीति
 तच्चाशक्यं तन्त्रभावे सम्पादयितुम् । तस्मादपि भेदः ।

अवधातार्धमन्त्राणां तन्त्रताधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते व्रीहीनवहन्तीति तत्र मन्त्रः
 अवरचो दिवः सपत्न वध्वासमिति । तस्मिन् विचार्यते ।

किं प्रतिप्रहार मन्त्र उत सक्तदेवादाविति । किं प्राप्तम् ।
प्रतिप्रहारमिति । कुतः ? । प्रहारात् प्रहारः कर्म-
न्तरापत्तेः पर्येषमानं कर्मभेदे च भति गृह्यते विशेषः येन
कर्मणा सन्निपतितो मन्त्रस्तदर्थ इति । गृह्यमाणे च
विशेषे भेदो दृष्टः । तस्मात् प्रतिप्रहारं मन्त्र इत्येवं प्राप्ते
लभ्यते ।

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वात् ॥

४२ ॥ (सि०)

तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वादाहृत्तो मन्त्रस्य सक्तत् प्रयोगः
स्यात् । एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ संस्काराणामवहन्या
दीना व्याख्यातमेककर्मत्वम् प्राप्तुं लनिर्हृत्तेरेकमिदं
कर्मेति सर्वेषां त्वैककर्म्यादेतेषां च तद्गुणत्वादिति । ननु
प्रतिप्रहार कर्मभेद इत्युक्तमेकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः
फलव्याभ्याससाध्यत्वात् सोमयजिवत् तस्मिन् मन्त्रार्थना-
नात्वादाहृत्तो मन्त्रस्य सक्तत्प्रयोगः । यत्र मन्त्रार्थस्य नाना-
त्वन्तत्राहृत्तिर्भवति । यथाम्नो लोक्कम्पृणायाः । यत्र
पुनरेक एव मन्त्रार्थस्तत्राहृत्तिरनर्थिका । इह चैको
मन्त्रार्थः । कथं ज्ञायते करणोऽयं मन्त्रः । करणश्च कर्त्त-
व्यस्य वस्तुतोऽभिधानार्थः समधिगतः । समस्ताद्येते प्रहाराः
कर्त्तव्याः । समस्ता हि काये साधयन्ति न व्यस्ताः ।
उत्तानां व्रीहीणां तण्डुलविवेचन यत्तच्चिकीर्षितं तदभि-
सम्भातव्यम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिया मन्त्रेणाभि-
संहिता । तत्राहृत्तिरनर्थिका तस्मान्मन्त्रस्य सक्तत्
प्रयोगः स्यात् ।

नानाबीजेष्टौ मन्त्रभेदाधिकारणम् ।

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्य
च तद्गुणत्वात् पुनः प्रयोगः 'स्यात्तदर्थे' न
विधानात् ॥ ४३ ॥ (पू० सि०)

राजसूये नानाबीजेष्टिः अग्नये गृहपतये आशूनाम-
ष्टाकपालं निर्वपेत् 'सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमि-
त्येवमादि । तस्यामवहन्तिः समन्त्रकस्योदकेन प्राप्यते
अत्रापि पूर्वेण न्यायेन सकृन्मन्त्रस्य प्रयोगः प्राप्तः । सर्व-
बीजानां क्षितुषीकरणं चिकीर्षितं तदभिमन्वीयत इति ।
तथा प्राप्ते उच्यते द्रव्यान्तरे बीजान्तरे पुनः प्रयोगः
स्यान्मन्त्रस्य । कुतः ? कृतार्थत्वात् पूर्वस्मिन् बीजे योऽव-
हन्तिः स कृतार्थः । मन्त्रिपत्योपकारी हि सः स च येन
बीजेन मन्त्रिपतितस्तदेव सस्मरोति । तदेव चेत् सस्मरोति
उत्तरसस्कारार्थं पुनः प्रयोक्तव्यः । तस्य पुनः प्रयोगान्म-
न्त्रस्यापि पुनः प्रयोगः तद्गुणत्वात् । तस्यापि बीजान्तरे,
तस्यावहन्तेः स मन्त्रा गुणस्तदर्थेन विधानात्तस्याप्यसौ
प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन विहितस्तस्मात् प्रतिबीज
मन्त्रस्यावृत्तिः ।

निर्वापादिषु मन्त्रभेदाधिकारणम् । •

निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणीषु चैकद्रव्यवत्
प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमामयोद्यतुरी सुष्टीन्निर्वपतीति तस्य मन्त्रो
 देवस्य त्वेति । तत्रैव च दर्भाणां लघनमन्त्रं बर्हिर्देव
 मदनं दामीति । तथा स्तरणमन्त्रं कर्णास्त्रदमन्त्रास्तृणा
 मीति । आज्यग्रहणमन्त्रं धामनामामोति, तेषु मन्त्रेभ्यः
 किं मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः अथ वा प्रतिमुष्टिं प्रतिदानं
 प्रतिधात् प्रतिग्रहणम् । किं प्राप्तं निर्वपणलघनभरण
 ज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात् । निर्वपणादिषु
 एकद्रव्यवत्त्वात् सकृत् प्रयोग इत्यर्थं कुत, प्रया
 जनैकत्वात् । तत्र तत्रैकं प्रयोजनं निर्वपणे तावद्व
 विषयाणामावापनम् । लवने वेदि, स्तरणयाग्यस्य च बर्हिष
 उपसादनं, स्तरणे वेद्याकादनम् । आज्यग्रहणे यागयोग्य
 स्याज्यस्थापादानम् । यावता प्रयोजनं तच्चिकीर्षितं
 तदर्थो मन्त्र इत्युक्तम् ।

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् तत्संस्कारात् ।

४५ ॥ (सि०)

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् नैकद्रव्यवद्भेदः स्यादित्यर्थः ।
 कुत तत्संस्कारात् ये व्रीहय एकेन मुष्टिना निरुप्तास्ते
 संस्कृताः सन्निपत्योपकारित्वात् निर्वपस्य । द्वितीयो
 मुष्टिरप्यन्यान् व्रीहीन् संस्कारोवि । तत्र यदि मन्त्रो न
 प्रयुज्येत मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां वर्जनं स्यादेव सर्वत्र
 तस्मात् तत्र तत्र मन्त्रस्यावृत्तिः ।

वेदिप्रोक्षणे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ।

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः
प्रयोगात् ॥ ४६ ॥ (पू०)

वेदिप्रोक्षणं श्रूयते त्रिः प्रोक्षतीति । तस्य मन्त्रो
वेदिरसि बर्हिषे त्वेति । तत्र चिन्त्यते किं प्रत्याहृत्ति
मन्त्रोऽथवा सकृदेवेति । किं प्राप्तम् ? वेदिप्रोक्षणे
मन्त्रस्याभ्यासः कुतः कर्मणः पुनः प्रयोगात् । यस्मिन्
कर्मप्रयोग उक्तो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषस्त-
स्मादाहृत्तिः ।

एकस्य वा गुणविधिः द्रव्यैकत्वात् तस्मात्
सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥ (सि०)

सकृदेव प्रयोगः कुतः द्रव्यैकत्वात् । एक तद्देदि
द्रव्यं सकृदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतं तत्र भूयो मन्त्रकार्यं
नास्ति । ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति तच्च
कर्म भिन्नम् । श्रूयते । नैतद्विघ्नमाहृत्तिस्तस्य गुणः ।
क्रियाभ्याहृतौ हि कृत्वमुजयः प्रत्ययः न क्रियाभेदे
तन्मन्त्रवटाहृत्तिः तच्च कर्तव्यम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण
मन्त्रवत् कृतमाहृतिसम्पादनार्था पुनः क्रिया तस्मात्
सकृत्प्रयोगः ।

प्रत्यङ् कण्ड्यने मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ।

कण्ड्यने प्रत्यङ् कर्मभेदात् स्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थं मन्त्रः कृपिसु श्याम रूप
इति यदानेकस्मिन्नङ्गे युगपत् कण्डूकृत्यद्यते तदा चिन्ता ।
किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः अथ वा सक्तदेव प्रयोग इति ।
किं प्राप्तं प्रत्यङ्गं मन्त्र इति कुतः कर्मभेदात् । अङ्गेऽङ्गे
कण्डूयनं कर्म भिन्नं यतिः पर्यवसानात् गृह्यते विशेषः
तस्मादावृत्तिः ।

अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ।

४६ ॥ (सि०)

अपि वा नैष स्यात् । न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते ।
अर्थात् क्रियते कण्डूपनयनार्थम् । किमतः यदि चोद्यते
अदृष्टार्थं स्यात् । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति । प्रतिप्रयोग
चादृष्टभेदात् कर्मनानात्वं भवेत् तथा गृह्येत विशेषः
अथ पुनरर्थगृहीते कण्डूयने यावतोत्पन्ना कण्डूरपनी-
यते तावच्चिकीर्षितम् । तत्र विशेषा न गृह्यन्ते । ननु
यस्याङ्गस्य निष्कर्षणं कृतं तत् सक्तमङ्गान्तरे पुनः
कर्तव्यम् । उच्यते । नाङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यत्र किं तर्हि
कण्डूपनयनार्थः । सा च कण्डूरात्मनो न शरीरस्य ।
तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मात् सक्तदेव प्रयोगः ।

सप्रनदीतरणादिमन्त्रनवाधिकारकम् ।

स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रगोपु
चैवम् ॥ ५० ॥ (सि०)

ज्योतिष्टोमे स्वपनार्थं मन्त्रः । त्वमग्ने व्रतपा
 असीति । तत्रैव नदीतरणार्थः देवीराप इति । तथा-
 भिवृष्टस्य उन्दतीरोजो धत्ते । अमेध्यप्रतिमन्त्रणस्य
 अदध्यं चक्षुरिति । स यदा पुनः प्रतिबुद्धः स्वपिति, अनेक-
 स्तोतसं वा नदीन्तरति, सन्तानेन वाभिषुष्यते अनेकं वा
 मेध्यमेककालं पश्यति तत्र किं मन्त्रस्यावृत्तिः अथ वां स-
 कृदेव प्रयोग इति । तत्र विशेषायहणादावृत्तौ प्राप्ताया-
 मुच्यते । स्वप्राटिषु चैवं यथा कण्डूयने सकृत्प्रयोग
 इत्यर्थः । कृत्स्नां रात्रिमसावुद्दिष्यं स्वप्नमन्त्रं प्रयुङ्क्ते
 नैकात्रिद्राम् । तथा सर्वस्तोतांसि तिलीपुः सर्वाभि-
 वर्षाणि सर्वामेध्यानि च युगपत् सर्वेषामुपगमात् तत्र न
 गृह्यते विशेषः । तस्मादनावृत्तिर्मन्त्रस्य ।

प्रयागे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ।

प्रयागे त्वार्थनिर्वृत्ते. ॥ ५१ ॥ (सि०)

दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयागमन्त्रः । भद्रादभिषेयः
 मेहीति । तत्र विचार्यते किं विद्यामे पुनः पुनः प्रतिष्ठ-
 नानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत सकृदेवादाविति । विशेषायहणात्
 प्रतिप्रस्थानमिति प्राप्त उच्यते प्रयागे त्वार्थनिर्वृत्तेः अर्थ-
 मसावुद्दिष्य प्रतिष्ठते त्वार्थनिर्वृत्तेस्तस्य प्रस्थानाभिसम्बन्धः ।]
 तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ।

उपरवमन्तमेवाधिकरणम् ।

उपरवमन्तस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्वहुवचनात् ॥

५२ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे उपरवमन्तः रक्षोहृणो वनगर्हणी
वैष्णवान् खनामीति । तत्र सन्देहः किं सर्वोपरवेषु
सकृदेव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः उत प्रत्युपरवमिति । किं प्राप्तम्
उपरवमन्तस्तन्त्रं स्यात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः कुतः बहुवच-
नात् बहुवचमान्तोऽयं वैष्णवान् खनामीति । यदि
प्रत्युपरवं प्रयुज्येत एकस्मिन् बहुवचनान्ताभिधानं न साध-
येल्लोकवत् यथा लोके एकस्मिन्वर्गे बहुवचनं न प्रयुज्यते ।
अपि च सकृदुक्त एकः शक्नोति सर्वोपरवानभिधातुम् ।
शक्नोति चेदावृत्तिरनर्थिका । तच्चात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ।
(पीठपादचतुष्टयाकारोवाहुमात्रो गच्छेद् उपरवः ।)

न सन्निपातित्वाद्सन्निपातिकर्मणां

विशेषग्रहणे कालैकत्वात् ॥ ५३ ॥ (सि०)

नैव तन्त्रं स्यात् । कुतः सन्निपातित्वात् । सन्नि-
पातिखननकर्मणा येनोपरवेण सन्निपातितं तदर्थ-
मेव विज्ञायते । मन्त्रोऽपि चार्थसन्निपाती मन्त्रान्तेन-
कर्मादिमन्निपातादतो यस्योपरवस्याय मन्त्रः सन्निपाति-
तस्तस्येव मन्त्रकारितः संस्कारो न सर्वेषाम् । अतो न
सकृत् प्रयोक्तव्यः । असन्निपातिकर्मणां विशेषग्रहणे
कालैकत्वात् सकृद्वचने ये त्वसन्निपातिकर्मणां मन्त्राः

यथा सुप्रज्ञायाह्वाने देवाव्रज्याण इति । औपवसथ्ये ऽहनि,
 तेषामेककालत्वात् अगृह्यमाणविशेषाणां सकृद्वचनं
 स्यात् । यत्तु न बहुवचनान्तं एकस्याभिधायक इति ।
 प्रातिपदिकार्थेऽभिहितो विभक्त्यर्थश्च कर्मत्वम् । वच-
 नार्थः केवलो नाभिहितः स च नैवाभिधानमर्हति अभि-
 धायकस्य शब्दस्याभावात् । एवास्यैव वा पूजार्थे बहु-
 वचनम् । तस्मादविरोधः ।

हविष्कृदादिमन्त्रभेदाधिकरणम् ।

हविष्कृदग्निगुपुरोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः

कालभेदात् स्यात् ॥ ५४ ॥ (प्रत्यु०)

इदं सूत्रं पूर्वसूत्रप्रत्युदाहरणार्थं कालैकत्वादिति
 किमर्थं हविष्कृदग्निगुपुरोऽनुवाक्यामनो तस्यावृत्तिः
 कालभेदात् स्यादिति । अथ याधिकरणान्तरम् ।
 ज्योतिष्ठोमे प्रतिषवर्नं सवनीयाः पुरोडागास्तेषु हवि-
 ष्कृदाह्वानम् । वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च तत्रा-
 ग्निगुप्रेषः । कृष्णग्रीवयोः पुरोऽनुवाक्यामनोतासूक्तं
 च । तेषु चिन्ता किं तस्य तस्य सकृत् प्रयोगः अथ
 वाऽऽवृत्त्येति । सङ्ख्यानुप्रज्ञाय सकृदिति प्राप्त उच्यते ।
 चावृत्तिः स्यादिति । कुतः कालभेदात् । प्रातःसवने
 यद्विष्कृदाह्वानमग्निगुप्रेषश्च तस्य कालभेदात् गृह्यते
 विशेषः प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानामर्थं हविष्कृतक्रतु-
 पशूनां चाग्निगुरिति । तथा कृष्णग्रीवयोः सोम्येन ध्यवा-

यात् पूर्वस्य कृष्णधीवस्थेयं पुरोऽनुवाक्या मनोता चेति ।
मर्वच कालो न भिद्यते कालभेदाद् गृह्यते विगेषः ।
तस्मादाहतिः ।

अभिगोश्व विपर्यामात् ॥ ५५ ॥ (प्रत्यु०)

अभिगोश्वमपरो विगेषो विपर्यासः स्यात् । तन्म
भावे अभिगोश्वं पुरस्तात् पदार्थाः प्राजापत्यानां यथाप
ञ्चालश्च आश्रुत प्रत्याश्रुते अलैदग्निरिति मन्त्रः ते यदि
तावत् प्रातःसवने क्रियते पर्यग्निकरणान्तं काण्डब्रोतृष्टं
भवति । अथ मां भूदेप दोष इति ब्रह्मसामि क्रियन्ते
तथापि विपर्यासः कृतो भवति पुरस्तादभिगोः कर्त्त-
व्यानां पुरस्तात् करणेन । तस्मादप्याहतिः । किं च,

करिष्यहचनात् ॥ ५६ ॥ (हे०)

या चेयमभिगोधिभक्तिः पारव्यमुपनयतेति सा प्राप्त-
कालं करिष्यमाण ब्रूते स यदि प्रातःसवन सञ्चते
अप्राप्तकालत्वात् पदाधेस्यासमर्थः स्यात् । अथ प्रेषणार्था
तथापि प्रेषणं ग्रहणार्थं न च प्राजापत्येषु तत् ग्रहणार्थं
युज्यते बहनां, कर्मरागेनां स्ववायान्नष्टः प्रेषणप्रत्ययो
भवति तदाप्यसमर्थः । तस्मादप्यभिगोराहतिरिति
सिद्धान्तः ।

इति श्रीमहमवरध्वामिनः कृतो मीमांसाभाष्ये एकादगा-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

एकादगोऽध्यायस्य सम्पूर्णः ।

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

पशुपुरोडाशाधिकरणम् ।

एकादशेऽध्याये तन्वावापलक्षणं व्याख्यातम् । अधुना
 प्रसङ्गलक्षणं द्वादशे व्याख्यायते । प्रसङ्गशब्दार्थोऽन्यैरुक्तः ।
 एवमेव प्रसङ्गः स्यात् विद्यमाने स्वके विधाविति । अन्यत्र
 कृतस्याप्यन्यत्रासक्तिः प्रसङ्गः । यथा प्रदीपस्य प्रासादे
 कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम् । तदिह प्रसङ्ग एवादौ
 विचिन्त्यते । अग्नीषोमीयपशौ पुरोडाशः । अग्नीषोमी-
 यस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयः पशुपुरोडाशमेकादश-
 कृपानन्निर्वपेदिति । किं तस्य पृथक्त्वेनाङ्गानि कर्त्त-
 व्यानि उत यानि पशौ कृतानि तस्याप्युपकुर्वन्तीति ततः
 सूत्रेणैवोपक्रमः ।

तन्निश्चयवाये चोदनातः समानानामेक-
 तन्त्रमनुल्लेखे तु भेदः स्यात् विधिप्रक्रमता-
 दध्यात् श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ (प्र०)

तन्त्रं साधारणं धर्मग्राम । यथा दर्शपूर्णमासयो-
 रात्र्यभागादिः पूर्वः । स्विष्टकृदादिकृत्तरः । स येषां प्रधा-
 नानां तानि तन्त्राणि प्रधानानि तेषां तु समवाय एकदेश-
 कालकर्तृत्वे चोदनातः समानानामेकवाक्यचोदिताना-
 मेकतन्त्रत्वं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोर्यथा च चिषा-
 यामिष्टौ । अतुल्ये तु भेदः स्यात् ।

यानि तु चोदनातो न तुल्यानि । नाना वा वाक्ययो-
 दितानि तेषु तु भेदः स्यात् तन्त्रम्य । यथाऽग्नौ वाग्नीषो-

मीय पशुमालभेत अग्नीषोमोयं पशुपुरोडाशमिकादश
 कपालं निर्वपतीति । किं कारणम् । विधिप्रक्रमता-
 द्रष्ट्यात् । विधिर्विधानं तदङ्गानां प्रयोगः । तस्य प्रक्रमः
 तदर्थो प्रवृत्तिः । विधिप्रक्रमतादर्थ्यं विज्ञायते । अयं
 पश्वर्थो विधिप्रक्रमो न पुरोडाशार्थ इति । कथं पुन
 पश्वर्थत्वं विधिप्रक्रमस्य तादर्थ्यं ? श्रुतिकालनिर्देशात्
 श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते । अग्नीषोमीयप्रणयनादन-
 न्तरं पशोः कालः । तत्र तस्य चोदना । वपाप्रचारादूर्ध्वं
 पुरोडाशस्य कालः । पशोर्वसर्गो यो विधिप्रक्रमः स
 केवलं पश्वर्थो विज्ञायते पुरोडाशस्याप्राप्तत्वात् । अत-
 स्तस्य पृथक्त्वम् कर्त्तव्यम् । निश्चयं पश्वर्थता तन्त्रस्य
 दर्शयति । यदेकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत्
 प्रयजति । यदेकादशानुयाजान् यजति पशुमेव तदनुयज-
 तीति एवकारकेणादवधारणं विज्ञायते पशुमेव न
 पुरोडाशमिति ।

शुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥२॥ (आ०)

अपि च पाशुकाः प्रयाजानुयाजा शुण्टः कालतश्च
 विकृताः एकादशभंग्या । पशुभये वा पञ्चभिः प्रयाजै-
 स्तिभिरनुयाजे. पुरोडाशस्य कार्यम् । तथाष्टपटार्थे नानु-
 याजाः पञ्चो विज्यन्ते केवलेनाज्येन च पुरोडाशस्यार्थः
 कालविकारोऽपि चामन्त्रे हविषि पुरोडाशिकैः प्रयाजै-
 रभिविद्यम् । पाशुकान् तिष्ठति पशौ वर्त्तन्ते । तिष्ठन्तं
 पशुं प्रयजन्तीति वचनात् । उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्त्वे

वा क्रियमाणा यथा सम्पादिता भवेयुः । तस्मादपि
तन्त्रभेदः ।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः
स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०)

अथ वा नेत्र भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्तव्यम् । किं
तेर्हि मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात् । पाशुकमेव तन्त्रं पुरो-
डाशस्योपकुश्यात् । किं कारणं तन्त्रमध्ये विधानात् ।
पाशुकस्य तन्त्रस्य मध्ये पुरोडाशी विहित । अग्निषोमी-
यस्य वषया प्रचर्याग्निषोमाय पशुपुरोडाशमेकादशकना-
लन्निर्वपतीति । किमतस्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वं भवतीति
तन्त्रस्यार्थस्तन्त्रार्थः । अङ्गकृत उपकारः । सोऽत्रावशिष्टः
पुरोडाशस्य च सन्निधानाविशेषात् पशावपि क्रियमाणान्य-
न्यद्धानि पुरोडाशस्य सन्निहितानि । सन्निधानाच्च पशो-
रप्युपकुर्वन्ति पदोपवद् यथा प्रासादे कृत प्रदोषः सन्नि-
धानाद्राजसार्गेऽप्युपकरोति । विषम उपन्यासः । स खलु
प्रत्यक्षेण ज्ञायते । अयं पुनरप्रत्यक्षोऽङ्गोपकारः कथं शक्नो-
विज्ञातुमिति । अयमपि शास्त्रदृश्यः शास्त्रप्रत्ययादभ्यस्यते ।
शास्त्रं चेदुदर्यपूर्णमासवत् कर्तव्यानीति । तद्वच्चैत् कृतानि
किमिति नोपकरिष्यन्ति । दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानैरेक-
देशकालकर्तृकाणि क्रियमाणान्युपकृतवन्ति । इहापि
तथाविधान्मेव क्रियन्ते तस्मादिहापि तद्वदेवोपकुर्वन्तीति
विज्ञायते । आह नेत्र तद्विधानानि दर्शपूर्णमासयोः स्व-
प्रधानान्युद्दिश्य कृतान्यद्धानि । इहापि तद्वदेव कर्तव्यानि ।

न च पुरोडाशमुद्दिश्य कृतान्यङ्गानि इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि । न च पुरोडाशमुद्दिश्येह क्रियन्ते किं तर्हि पशुम् । तस्मात् पुरोडाशस्य न प्रकृतिवत् विकृतानि भवन्तीत्युच्यते । प्रकृतौ न शब्द उपदेशः न हि तत्र श्रूयते । प्रधानान्युद्दिश्याङ्गानि कर्त्तव्यानीति । किं तर्हि अर्थात् क्रियन्ते तेषां तत्र चिकीर्षितत्वात् । न चार्थात् कृतं धोदकेन प्राप्यते यत्कारणं विध्यन्तरम् । तत्राद्येपात् कृतान्यङ्गानि इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि न च पुरोडाशमुद्दिश्य तेन समुच्चितं तत्प्राप्यते न पाठात् बाह्यम् । तस्मात् त्वमुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति । एवं मिदा प्रसङ्गादुपकारनिर्वृत्तिः । नन्वेवं सति तत्र नक्षत्रविशिष्टमेव भवति न खलु तन्वाङ्गमेव साधारणम् इह त्वङ्गकृत एवोपकारः सोऽपि न साधारणः अन्यकृतोऽन्यस्य भवति ।

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्य विकृतत्वात् ॥४॥
(पू० आ० नि०)

अथ यदुक्तं गुणकालविकाराच्च तन्वभेदः स्यादिति । तत्र ब्रूमः । विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् अथाङ्गजनित उपकारः स न विकृतयोर्दार्शपूर्णमासयोः स एव कथं ज्ञायते तदुच्यते । प्रयाजानुयाजास्तावदेते दार्शपूर्णमासिकाः । तत्र प्रयाजानुयाजशब्दौ प्रज्ञायेते ते च धोदकेनेह प्राप्ताः समिहिताः विद्यन्ते । प्रकृतिगामित्वं च शब्दस्य न्याय्यं न चैकः शब्दाऽनिकार्थो युक्तः । तस्मा-

दार्शपूर्णमामिको ह्येतदुपकारोऽप्येषां दार्शपूर्णमासिक
 एव स हि तेषां प्रज्ञातः । यदि च प्रकृतादुपकारादुपकारा-
 न्तरं गकुर्युः । ततोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चैव चोदकेन प्राप्येरन् ।
 अपूर्वा भवेयुः यथा सर्वे गौगुलवादिभिरभ्यञ्जनम् ।
 अप्राप्नो वाऽनेनैव प्रयाजा विधोयन्ते । अनेनैव प्राप्येरन् ।
 तत्र द्विकरः शब्दः स्यात् न च सहादुच्चरितः शक्तो ह्यर्थद्वयं
 विधातुम् । अपूर्वत्वे चैतेषां अज्ञता अपि चोदकेन प्राप्येरन् ।
 तत्र वैश्वदेवे त्रिंशत् सम्पत्तिराहुतीनां न युज्यन्ते । न च
 प्रयाजात् न चानुयाजाहाज्यभागी अष्टौ हवीषि अग्नये
 समवद्यति वाजिनो यजत्याहुतीनां सम्पत्त्ये त्रिंशत्त्वायेति ।
 तस्माद् गुणविकारेऽप्यवितताः प्राहृताऽप्युपकारः । तत्कृता
 एव पुरोडागस्याप्युपकुर्वन्तोति न गुणकानविकारं तन्म-
 भेदः । तदानो तमुभौ प्रार्थयेत् पशुः पुरोडागस्य उभयोश्च
 प्रकृतिवत् क्रियन्तेऽङ्गानि । तस्मात् सकृत्कृतान्ये बीभयो-
 रुपकुर्वन्ति । विकार इदानीं किमर्थः पश्वर्थः । पाशुर्गु
 हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयन्ते न तु पशोः पुरोडागस्य च ।
 न चासाधारणान्यङ्गानि पाशुकान्येव सविधानात् पुरो-
 डागस्याप्युपकुर्वन्तोत्युक्तम् । अपि च । पृषदाज्येनापीक्ष-
 माना अनुयाजा आज्यनेष्टा भवन्ति । न हि पृथक्त्वे
 आज्यत्वं नागयति यस्य क्षीरेण भोजनमुदितं भवति ।
 यदि तस्मै सगर्जरं दीयते न फण्डिरोर्ध्वं भवति । म-
 शर्करमपि पय एवेति । तथा च एकादश प्रयाजान् यज-
 तीति । प्रसो तदन्तर्गतान् प्राकृतान् पञ्च वेभोऽधिकाः षट्
 न तेरिष्यमात्रैः पञ्च प्राकृता नष्टा भवन्ति । एष तिष्ठत्यपि

यग्नौ क्रियमाणा, प्रयाजाः कृता एव पुरोडाशस्य भवन्ति ।
क्रमस्तेषां प्राकृतो ज्ञापितो गुणभावाच्च क्रमो न च गुणा-
नुग्रहार्थं प्रधानम्यावृत्तिर्युक्ता न च गुणवशवर्ति प्रधानं
कामं क्रमविपर्ययासनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत् । नावृत्तिः ।
प्रायश्चित्तं तत्तर्हि कर्त्तव्यम् । क्रियते यो ह्यग्नौ सति
सर्वं प्रायश्चित्तं जुहोतीति प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्रायश्चित्ता-
भावः । तस्मादविरोधः ।

एकेषां वा शक्यत्वात् ॥ ५ ॥ (आ०)

एकेषां वा शक्यभेदेन क्रिया । यथा वेदेरग्न्युद्धरणस्य
व्रतोपायनस्येति । वेदिः कृता नवष्टता तिष्ठति न शक्या
कर्तुम् । न ह्यर्घ्यः कृतः सन् कर्तुं शक्यते । अथोच्यते ।
अन्या करिष्यतीति ।

आहोपुरीषकं स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० नि०)

तिर्यक् चासौ भवेत्तत्र दिक् संयुज्येत । विहार
पृथक्त्वे याऽन्युत्तमापद्येत । तत्रेकदेशकालकर्त्तृकत्वमङ्ग-
प्रधानानामिति स्थितौ न्यायः प्रत्युद्दिष्येत एवमग्न्युद्धरणं
तदाहवनीयनिवृत्त्यर्थम् । सकृदुद्धरणेन च निवर्त्तितोऽसौ ।
न च निवर्त्तिते शक्यो निवर्त्तयितुम् । यथा कृतः कर्तुं न
अथोच्यते । अन्यं निवर्त्तयिष्यतीति । न तस्मिन्ननुपरते
द्वितीयस्तत्राहवनीयोऽस्ति । यत्कारणं गार्हपत्याहवनीया
बुभावेकास्थौ आहवनीयेऽपपातिते परिशिष्टो गार्हपत्यो
भवति । यथा सर्वसाधारणभौवादान्यादुपांशुयागार्थेऽप्यु

पातिते परिशिष्टमन्त्रदेव तदर्थं भवति । विहार पृथक्त्वं च पूर्ववदापद्यते । तत्र पूर्वोक्ता एव दोषाः । तथा व्रतं यदुगृहीतं न तत् पुनरुत्सृष्टं शक्यते ग्रहीतुम् । अनुत्सृष्टञ्च तत् आप्रधानापवर्गात् ।

एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ७ ॥ (हे०)

एकाग्निं पशोः पुरोडाशस्य च दर्शयति । मध्येऽग्निरीज्याहुतीर्जुहोति पुरोडाशाहुतीः पश्चाद्हुतीश्चेति नाम्न्युत्तरणस्य भेदः । तस्मात्पाशकं तन्त्रं पुरोडाशे प्रयुज्यत इति

पशुपुरोडाशे आज्यभागधिकरणम् ।

जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रः प्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥ (पू० सि०)

तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे चिन्ता किमाज्यभागौ कर्तव्या-
वृत्तं नेति आह. तत एतत् तावत् परोक्षं किं प्रसङ्गेन
चोदको बाध्यते । उत प्रयोगवचन इति । यदि चोदको
बाध्यते । ततो न कर्त्तव्यावय प्रयोगवचनः ततः कर्त्तव्या-
वृत्तिः । किं पुनरत्र युक्तम् । चोदको बाध्यत इति किं कार-
णम् आनुमानिकचोदकः । प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः । प्रत्यक्षं
आनुमानादलीयः । दुर्बलस्य च बाधो भ्यायः । न च
बलीयसः । एवं चेन्न कर्त्तव्यी चोदकेन हि तौ प्राप्येया-
ताम् । स चेह बाधितत्वाच्चास्तीति । एवं प्राप्त उच्यते ।
जैमिनेराचार्यस्य मतं कर्त्तव्यावाज्यभागाविति । कुतः
यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । यस्य स्वस्य

तन्त्रस्य कार्ये परतन्त्रमापद्यते तस्य प्रतिषेधः स्यात्
यथा पौरोडाशिकानां पाशुकं यस्य तु न किञ्चित् परकीः
कार्यमापद्यते तत्र प्रतिषेधो न युक्तः । यथा देवदत्ते यज्ञ
दत्तयानमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्तते । न वस्त्रालङ्कारः
न चेहाज्यभाग्यो, कार्यं ह्रीयते । न च किञ्चित् पाशुक
सङ्गमापद्यते । तस्मात्तद्योरनुवृत्तिः यत्तु प्रयोगवचन
इति । नैवात्र प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः सा ह्यज्ञान्यप्रति-
गृहीयात् पाशुकैरेव चाङ्गे, पुरोडाशोऽङ्गवान् प्रत्यक्षो ह्यय-
नाज्यभागौ गृह्णाति । प्रकरणसन्निहितमङ्गं प्रयोगवचनेन
गृह्णाते न च पयो आज्यभागौ विद्येते । प्रतिषिद्धत्वात् ।
तो न सोम्येऽध्वरे न पमाविति । अपि च क्रमे तत्प्रयोग-
वच उत्पन्नानाम् अङ्गानां ग्राहकश्रुत्या चोदको ग्राहकश्च
तस्मात् स वलवान् ।

सोमे वेद्यभेदाधिकरणम् ।

नानाधत्वात् सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां
वेदिकर्म स्वात् ॥ ६ ॥ (पू०)

सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महापिया
वर्त्तन्ते तेषु चिन्ता तेषां वेदिर्भेदेन कर्तव्या उत नेति किं
प्राप्तं भेदेन कर्तव्या किं कारणं चोदकं प्रापयति । एवं
चोदकानुपपत्तिरभवति ननु सौमिके च प्रसङ्गात् कार्यं
साधयेत् । अत्रोच्यते न साधयेत् । कस्माद्यानार्थत्वात् ।
नानार्थे एते वेदी दार्शपूर्णमासिका हविषामामा-
दनायाः । सौमिकी प्रधानायाः । तच्च प्रसङ्ग उपपद्यते ।

यत् तन्विणोऽहमध्यपात्यहं न कार्यं तत् प्रसज्यते । यथा
पाशुकाः प्रयाजाः पौरोडाशिकेषु न त्विह तथा तस्मादेदिः
कर्त्तव्या ।

अकर्म वा कृतद्रूपा स्यात् ॥ १० ॥ (सि०)

न वा कर्त्तव्या दार्शिकी वेदिः । कुतः । कृतद्रूपा
स्यात् । सा क्रियमाणा केवलं सौमिक्यादेः कृताया द्रूपणं
स्यात् । न किञ्चित् स्वार्थं साधयति । ननु हविषामासा-
दनं तत् करिष्यते शक्यं तु तन्महावेद्यामपि कर्त्तम् । नन्व-
न्यार्था सेलुक्तम् । अन्यार्थापि सती हविषामासादने अधि-
करणं भवितुं प्रभवति । वेद्यां हविषामासादनं श्रुतम्
इयमपि च वेदिः न तत्र तदर्थायामतदर्थया वेत्थिप वि-
शेषः श्रूयते । तस्मान्न कर्त्तव्या ।

दार्शिकपात्राधिकरणम् ।

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्दोमार्थत्वात् ॥ ११ ॥ (प्र०)

सोम एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि ग्रहचमसे
प्रयुक्ते वर्त्तन्ते । यथा साततः पशुः सावनाः पुरोडाशाः
सौम्यशरुरिति तेषु विचार्यते किं तेषां ग्रहेयमसेर्वा
होमः कर्त्तव्यः । अथ वा दार्शिकैः सुचाटिभिः पात्रै-
रिति । तत्रोच्यते पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् कुतः होमार्थ-
त्वात् । होमार्थानि तानि पात्राणि न च होमो ग्रह-
चमसेनापि निर्वर्त्तते सोमतन्त्रमध्यपतितानि कर्माणि ।
तेषु ग्रहेयमसेर्वा होमः कर्त्तव्यः ।

न्याय्य नि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥

१२ ॥ (सि०)

न्याय्यानि वा दार्शपूर्णमासिकानि स्युः तैर्हीम क्रि-
यन्ते । कुत प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तानि तानि विद्यन्ते यद्-
गृहीत्वा न्याय्यासादृशं न यजमानमुपहन्तीति प्रथम-
तावत्तेषां प्रयाग प्रोक्षणं मन्मार्जनं च तत्र आज्यग्रहण-
तान्येवाज्यप्रयुक्तानि विद्यन्ते अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ।
यन्मध्यपातिनीऽङ्गं न प्रयुक्तं तत्कायं तन्निष्णीऽङ्गं प्रमज्यत ।
स्वम्याभावे हि परकीयमुपजीव्यते । अमन्निहितऽपि
स्वग्निं यानि त्वेव दत्तो यज्ञदत्तयानमारोहति सन्नि-
हितं तु स्वयानि नैव हि याति । तत्र हि तस्य यादृश-
स्वातन्त्र्येण गमनसुखं न तादृशं परयाने । पुरोडाशाना-
मपि दार्शिकैः पात्रैर्गृह्यं मादृगुण्य तादृशं ग्रहचममेर्न ।
न तत्र प्राज्ञत्यो ह्यज्ञातयः प्रोक्षणादृश्यं संस्कारा-
लभ्यन्ते । ग्रहचमसे तेषामभावेऽपि गौमिकाम्ने पुरो-
डाशानामसम्पत् । यन्नि पुनर्दार्शिकान्यप्रयुक्तानि भवेयुः ।
किं ग्रहचममं प्रमज्येत । नेति ब्रूमः । दार्शिकान्येव
प्रमज्येरन् । तन्त्र तन्निष्णीऽङ्गं क्रियमाणमितरस्यापि कृतं
भवति । तत्र प्रमज्ज्ञो यथा पाशुकरु प्रयाजेषु क्रियमाणेषु
पुरोडाशिकाः । इह तु ग्रहचमसे प्रयुक्ता नेतराणि प्रयु-
क्तानि भवन्ति । न हि सामे ह्ययमाने पुरोडाशा हुता ।
तस्मादृश्यं प्रसङ्गः । किं तर्हि इदमुच्यते । अप्रयुक्ते प्र-
सङ्गः स्यादिति यदि प्रयोग एषा नापपद्यत । प्रतिपिध्येत

तावतः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । अपि च न्याय्यानि दार्शपूर्ण-
मासिकानि न ग्रहचमस किं तेषां न्याय्यत्वं दर्शपूर्णमास-
योस्तानि शब्देनोक्तानि ततश्चोदजेन पुरोडाशे अति-
दिश्यन्ते । अस्ति शब्दसंस्पर्शः । ग्रहचमसेन न तु हवि-
र्यजेन कचिद्धीमः श्रुतः अर्थात् क्रियते । असति शब्दोक्ते-
रर्थक्रिया भवति । दर्शयति च । एतानि पात्राणि युन-
ज्मि ते पृथिवी ज्योतिषा सहति । ध्रुवामभिसृगति ।
युनज्मि वाचमन्तरिक्षेण ते सहित्युपभृतं युनज्मि वाचं
सह दिवा सूर्येणिति जुहमिति । तस्मात्तैर्हीमः कर्त्तव्यः ।

शामित्रे पशुपुरोडाशाधिकरणम् ।

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादित्यस्य
प्रयुक्तत्वात् ॥ १३ ॥ (चि०)

पुरोडाश एव चिन्ता । किमेतस्य शामित्रेऽग्नौ अपणं
कर्त्तव्यमुत शालामुखीय इति । तत्र न एव न्यायः । इत-
रस्य प्रयुक्तत्वादिति । ग्राहपत्ये च हविषा अग्नौ द्रुतं न च
प्रयुक्तो विद्यते शालामुखीय एषोऽतः ऊर्ध्वं गार्हपत्यो
भवतीति । तस्मात्तत्र अपणं कर्त्तव्यम् ।

द्रव्यस्य शालामुखीये अरण्यमत्र वा प्राजहित इति । प्राज-
हित इति गार्हपत्यस्य पूर्वाचार्यसम्प्रा । अत्रापि स एव
न्याय । गार्हपत्ये अरण्यं श्रुतं स एव प्रयुक्तो विद्यते ।
अप्रयुक्ते च प्रसङ्गः स्यादिति । भूयायात्र परिहारः चाद-
केन शालामुखीयः प्राप्यते ज्योतिष्टोमे हि तस्य गार्हपत्य-
त्वं श्रुतं तच्च चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयनमागत-
नामधेयेन तु प्राजहिते अरण्यं प्राप्यते चोदकाच्च नामधेय-
शब्दो बलवत्तरः । तस्मात्तत्र अरण्यं कर्त्तव्यमिति ।

हविर्दानदीर्निर्णयमाधिकरणम् ।

हविर्दाने निर्णयार्थं साधयता प्रयुक्तत्वात् ॥

१५ ॥ (पू०)

कृतं हविर्दानं दान्योपधगुणकान्येष्टकानि कर्माणि
वर्त्तन्ते यथा पशुपुरोडाशः सवनोवाः पुराडाशाः साम्य-
श्रुः । तेषु विचार्यते । किं तेषां निर्वापो हविर्दाने
कर्त्तव्यः । अथवा नान्तरमुपात्त्यमिति किं प्रागं हवि-
र्दानं निर्णयार्थं साधयेताम । एकं वा कुतः । प्रयुक्त-
त्वात् । प्रयुक्तमस्ति शक्नोति च तथा निर्वापं साधयितुम् ।
अन्यस्यापादाने क्वचनमनर्थको व्यापारः आपद्यते । तस्मा-
त्तयोरन्यतरं निर्वापः कर्त्तव्यः ।

असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्याद्वैगुण्ये
प्रसङ्गः स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

आमर्षिर्वा हविर्दानाभ्यां निर्वापस्य न तेभ्यो साधयितव्यं

कृतः १ प्रधानावैगुण्यात् । निर्वापस्य देशः । अपरेण गार्ह-
पत्यं प्रागीप मनोवाञ्छितं भवति । तस्य दक्षिणचक्रमारुह्य
मसोपाधि निर्वापतीति । यदि हविर्दानीं निर्वापः क्रि-
यते तद्देशं तन्वीयेत । तथा प्रधानं सोमकर्म विगुणं भवेत् ।
हविर्दानीं दानयोर्मन्त्रवच्च नियमवच्च प्रवर्तनं च कृतं तत्सर्व-
मनर्थकं स्यात् । अथ च पुनः क्रियेते तथाप्याहुतिरश्रुतानु-
ष्ठीयेत । अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसवो युक्तः । यकारणं प्रधा-
नस्य यो धर्मस्तुमितरे न यथाश्रुतमुपजीवन्तीति । पर-
वयत्वात् यदि यथाश्रुतेनास्य कार्यं न सिद्धतीति ततः
कामं कार्यलोपो भवेत् । खं वा साधनं प्रयुञ्जीत न शक्नु-
यात् प्रधानकार्यं व्यावहृत्य स्वार्थं साधयितुम् । अथ कस्मा-
द्विर्दानीं दाने देशे निर्वापो न क्रियते । एवमपि तेषां
कर्मणा वैगुण्यं भवेत् । सन्त्युत्तरतन्मोपजीवीन्येतानि
यथावस्थितं परतन्ममुपजीवितुमर्हेन्ति । यथा पाशुकान्
प्रयाजानन्यकालानपि पशुपुरीडाया उपजीवन्ति । उच्यते ।
उक्तं तत्र प्रकृतस्मिन् प्रयाजाः । न च कृतस्य क्रमानुप्रहार्यं
पुनः क्रिया न्याय्या अयं पुनः करिष्यमाणो निर्वापः शक्यते
कर्तुम् । स यदि मगुणः शक्यते कर्तुम् । तथा मगुणः
कर्त्तव्यः शक्यते च नोत्तरमुपादेय तस्मान्न हविर्दानीयो-
र्निर्वापः ।

अनोनराधिरणम् ।

अनसाच्च दर्शनात् ॥ १७ ॥ (मि०)

अनो बहुत्वञ्च दृश्यते । अनसि प्रवर्त्तयन्तीति तस्मा-
दप्यनोऽन्तरमुपादेयमिति ।

दीक्षाजागरणभेदाधिकरणम् ।

तदयुक्तत्वञ्च कालभेदात् ॥ १८ ॥ (पु० सि०) ।

मीमटीक्षाकालरात्रिजागरणमात्रात् । या प्रथमा
दोक्षितो रात्रि जागर्ति । तथा स्वप्नेन व्यावर्त्तत इति ।
दर्शपूर्णमासयोरप्यौपवसथ्येऽह्न्येवमान्नात तन्प्रायणीया-
दिषु चोदकेन प्राप्यते तेषां तत्र मध्यपातिदीक्षाकालेनैव
जागरणि प्रसङ्गात् कार्यमिदौ प्राप्तायामिदमुच्यते ।
तदयुक्तञ्च दोषायुक्तञ्च जागरण नेतरेषु प्रसज्येत । कुतः
कालभेदात् । यदि तावद् यज्ञाङ्गानां रक्षणायाप्रमादार्थं
ततो दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्ति ।
इति तद्वचनार्थं प्रायणीयादिपूषवसथकाले भेदेन कर्त्त-
व्यम् अथाप्यदृष्टार्थम् । तदाप्यापवसथो रात्रिस्तस्य नि-
मित्तं निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिक कर्त्तव्यम् । तस्माद्भेदेन
कर्त्तव्यम् ।

विहारपृथक्त्वे तन्वावापिधिकरणम् ।

मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ १९ ॥

यस्यप्रधासेषु विहारपृथक्त्वे सति ये मन्त्राः सन्नि-
पातिनो यथाज्यग्रहणे प्रोक्षणेऽभिमर्चने तेषां किं तन्त्रेण
प्रयोगः । अथ वा भेदेनेति तन्वावापचिन्तेयं न प्रसङ्ग-
चिन्ता तत्र प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्वभावे प्राप्ते उच्यते ।
मन्त्राद्याज्यग्रहणादयो भेदेन कर्त्तव्याः । कुतः ? सन्नि-
पातित्वात् । सन्निपात्योपकारिण्य एते मन्त्राः उपस्थित-
कर्माभिदधति पृथक्कर्मोपध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावुपतिष्ठेते ।

तस्मात् पृथक् प्रयोक्तव्याः । अपि च कारणानां मन्त्राः
तेन कर्मादिसन्निपातं वक्ष्यति । मन्त्राणां कारणार्थ-
त्वात् तत्र कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थ-
त्वादिति । तथा सति येन कर्मणा सन्निपातितो मन्त्र-
स्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः । तस्मादप्याहति ।

सोमेऽग्न्याधानाधिकरणम् ।

धारणार्थत्वात् सोमेऽग्न्यान्वाधानं न विद्यते ॥
२० ॥ (सि०)

सोमे दीक्षणीयादिव्यैष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तमग्न्य-
न्वाधानं किं कर्त्तव्यमुत नेति । कर्त्तव्यम् एवं चोद-
कोऽनुग्रहीतो भविष्यति । एवं प्राप्त उच्यते । न कर्त्तव्यं
कुतः ? धारणार्थत्वात् । विधृतस्याग्नेर्धारणार्थं तत्
सोमार्थेन च विधृतस्य तत्कृतम् । तेन धृतोऽग्निः । न च
धृतस्य धारणकार्यमस्ति । नन्वमन्त्रकं तत् । सत्यमम-
न्त्रकमपि तु तत्कृतं न च कृतस्य मन्त्रार्थं पुनराहति-
रस्ति । तस्मान्न कर्त्तव्यम् ।

दार्शयौर्णमागिवचनाधिकरणम् ।

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २१ ॥ (सि०)

तत्रैव दार्शयौर्णमागिकं व्रतं चोदकप्राप्तं तथैव न
क्रियते यथाग्न्यान्वाधानमुपेतत्वात् । न ह्युपेतमनपहृतं
सञ्चक्ष्यमुपेतम् । अप्राप्तस्य हि प्रापणमुप
न शक्यम् ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ (हे०)

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति वरणतो वचनं वि-
प्रतिषिद्धं वर्त्तमानस्य भविष्यद्वचः ।

सत्यवदिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०)

अथ सत्यवत् कस्मान्न भवति । यथा सत्यवचनं व्रतं
पुरुषधर्मेत्वादनुवर्त्तमानमपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयत
इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण चोदयति ।

न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥ (आ०नि०)

तत्र पुरुषसंयोगः कर्मसंयोगश्च पुरुषार्थमुपेतं कर्मार्थं
पुनरुपेयते नन्विहापि संयोगपृथक्त्वात् सोमार्थमुपेत
मैष्टिकार्थं पुनरुपेयते इति । नेह उपगमनेनार्थः यत्
सोमार्थं तदेवेतरत्र प्रसङ्गात् कार्यं साधयति । नन्विहापि
तद्वदेव साधयिष्यति । साधयेद् यदि कर्मार्थता तस्मा-
ज्ज्ञाता चेत् । सा त्विहैव ज्ञाप्यते । ऐष्टिकानां तु प्रकृतौ
ज्ञाता तस्मात् सत्यदृष्टान्तः किमर्थं ज्ञानस्य तु प्रयोजनं
प्रायश्चित्तविशेषस्तृतीयाध्याये व्याख्यातः ।

देवतापरिग्रहाधिकरणम् ।

अर्हायं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ (आ०)

पूर्वोक्तमन्यन्वाधानं मौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्यं
नाधयतीत्युक्तम् । तदिष्टानोमाक्षिप्यते । धारणार्थत्वा-
त्तस्य प्रसङ्ग उक्तः । न च तत्केवलं धारणार्थं किं तर्हि
धारणार्थं च देवतापरिग्रहार्थं च । एवं हि दर्शपूर्ण-

मासयोः श्रूयते समान्ने वर्षो विहयेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं
 गृह्णाति देवता एव तत्पूर्वेद्युर्गृहीताः श्रोभूते यजते इति ।
 तत्र यद्यपि धारणार्थं सोमिकेन प्रसङ्गादेतत् सिध्यति ।
 देवतापरिग्रहार्थं तद्धारणौर्णमासिकमैष्टिकेषु कर्मसु
 कर्त्तव्यम् । आह नैतद् युक्तम् । देवतापरिग्रहार्थमपि
 प्रसङ्गादेव सिध्यति । कुतः । इष्टेस्तदर्थत्वात् । सोमेऽपि
 दीक्षणीयेष्टिर्देवतापरिग्रहार्था श्रूयते । आग्नावेष्ववमेका-
 दशकपालं पुरोडाशं निर्वपेदीक्षिष्यमाणोऽग्निः । प्रथमो
 देवतानां विष्णुः यरमो यदान्नावेष्ववमेकादशकपालं
 निर्वपति देवता यज्ञश्च तदुभयतः परिगृह्य दोक्षन्त इति
 सैव देवता परिग्रहणार्था प्रसङ्गादैष्टिकानां साधयिष्य-
 तौति ।

शेषवदिति चेन्न वैश्वदेवो हि साह व्यप-
 देशात् ॥ २६ ॥ (आ०)

उच्यते न सिध्यति दीक्षणीया न देवतापरिग्रहणे
 वर्त्तते शेषात्प्रसङ्गाद्भानाम् देवता अपरिगृह्यतास्तत्-
 परिग्रहार्थं दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेषु कर्त्तव्यमिति
 चेन्न कर्त्तव्यम् । दीक्षणीयैव प्रसङ्गादेवता
 परिग्रहार्थाः सिध्यति । ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्था
 दीक्षणीयेत्युक्तम् । प्रधानदेवतार्था सती अङ्गदेवतां गृ-
 ह्णाति कथं वैश्वदेवो हि । अस्ति सोमो वैश्वदेवो यज्ञ-
 यज्ञः । तत्र सर्वदेवता इज्यन्त तन्मध्ये चाङ्गदेवता अपि ।
 तस्मात्ताः परिगृहीताः । अनेन तत्परिग्रहार्थेनैष्टिकेनाग्न्य-

‘न्वाधानार्थेन नार्थः’ स्यादव्यपदेशात् । स्याद्वार्थः ऐष्टिके
 नामन्यन्वाधानेन, नाङ्गदेवतापरिग्रहणम् । ननु विष्णो
 देवा इज्यन्ते इति परिगृहीताः । न तत्र सर्वा देवता
 इज्यन्ते । किं तर्हि विशेषदेवतागणः । यथा माध्यावसवो
 रुद्रा इति । कथं ज्ञायते । व्यपदेशात् व्यपदेशो भवति ।
 अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रेरिन्द्रैर्मरुद्भिर्वरुण आदित्यै बृह
 स्पतिर्विष्णे देवैरिति यस्मादिभ्योऽप्यन्तरभूतान् विष्णे
 देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विष्णे देव
 शब्देन तेभ्योऽप्यान्तरभूता न स्युः । तस्माद्विष्णे देवशब्दो
 गणवचन एव । एव वेदपरिगृहीता अङ्गदेवतास्तदर्थे
 मैष्टिकमन्यन्वाधान-कर्त्तव्यम् ।

न गुणार्थत्वात् ॥ २७ ॥ (छे०) (आ० नि०)

नानेन व्यपदेशेन गणो विष्णे देवः शक्यः कल्पयितुम् ।
 गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रसङ्गायः अग्न्यादयो
 यस्मादिभिः । केषलेः समेताः बृहस्पतिस्तत्सर्वेऽस्तेयान्ये-
 चेति । यथा सेनापतिभृत्यवलेन सहागतः । समाहत्तो
 निजेन वलेन राजा तु सर्वैर्धनैस्तेयान्येचेति । अपि च ।
 वैश्वदेवो गणः कल्पः । सर्वे तु देवाः शब्दादेवावगम्यन्ते ।
 तथाच दीक्षणीययागदेवतापरिग्रहेऽपि प्रसङ्गात् सिद्ध्य-
 तीति न कर्त्तव्यम् दार्ग्यपूर्णमासिकमैष्टिकेभ्यः अन्यन्वा-
 धानम् ।

पत्नीसहनाधिष्ठितम् ।

सन्नहनञ्च वृत्तत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०)

पत्र्याः सन्नहनं च दर्शपूर्णमासयोः समाम्नातं योक्तेण पत्रीं सन्नह्यतीति तत्समीमाङ्गभूतेष्वेष्टिकेषु कर्मसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्त्तव्यम् । कुतः वृत्तत्वात् । दीक्षाकाले सोमार्थं पत्र्याः सन्नहनं वृत्तं योक्तेण पत्रीं सन्नहति । मेखलया दीक्षितो मिथुनत्वायेति । यदाम्नातं सन्नहनं च वाससो धारणार्थं सर्वार्थमसौमिकेनेवाऽकर्मापवर्गात् । प्रसङ्गेन सिद्धयतीति ।

आरण्यभोजनाधिकरणम् ।

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं वृत्त्यर्थम् ॥ २६ ॥ (पू० सि०)

दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनभाम्नातम् । यदारण्यभोजनं तेनारण्यानयो इन्द्रियमेवात्मनो धत्ते इति तत्प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते प्राप्तमपि सन्न कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । अन्यविधानात् । यदर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं तद्वृत्त्यर्थम् । सोमेऽप्येतदाम्नातं पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यम्यामिक्षा वैश्यस्येति । तदपि दृष्टकार्यत्वाद् वृत्त्यर्थमेव तयोः सौमिकं प्रत्यक्षं श्रुतत्वात् प्राधान्याच्च अवश्यं कार्यं तेन वृत्तौ प्रसङ्गात् सिद्धायामितरन्विवर्त्तते ।

शेषभवाधिकरणम् ।

शेषभवास्तपेति चेत् नान्यार्थत्वात् ॥ ३० ॥
(पू० नि०)

दर्शपूर्णमासयोः शेषभवा ऐडादिः सोमे षेष्टिकेषु कर्मसु

चोदकप्राप्तः सोऽपि सौमिकेन व्रतेनारण्यवन्निवर्त्तते
इति चेत् । न । कस्मात् । न स हृत्त्यर्थः । न ह्यलं
हृत्त्ये संस्कारार्थोऽसौ उपयुक्त्येपत्वात् भक्षणमिति द्वि-
तीयानिर्देशाच्च यजमान पञ्चमाकृत्वज इडां भक्षयन्तीति
तस्मात् कर्त्तव्यम् ।

परिक्रयाधिकरणम् ।

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३१ ॥ (सि०)

दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य आम्नात इह
चोदकेन प्राप्तः सन्न कर्त्तव्यः । कुतः । भृतत्वात् । भृता-
स्तकृत्वजः सोमार्थेन परिक्रयेण तस्य द्वादशगत दक्षि-
णेति । एकदेशकालकर्तृत्वं चाङ्गप्रधानाम् । तस्मात्तै-
रेवाङ्गानि कर्त्तव्यानि । अतो न पृथगङ्गानां परिक्रयः
तस्मादन्वाहार्यो निवर्त्तते ।

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

अथ शेषभक्षा अपि तथा निवर्त्तेरन् यथा अन्वाहार्य
इति चेत् परिक्रयार्थः शङ्क्योच्यते ।

न कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

नेति निवर्त्तेरन् । न ह्येते परिक्रयार्थाः । अन्वा-
हार्येण विगर्धमानतानां निर्वृत्तिर्भूयिष्ठे कर्मण्येते । न
चालमानमानाय । तस्मादेते परिक्रयार्थाः । किन्तु
संस्कारार्थाः अतस्तदर्थं कर्त्तव्याः ।

होतृवरणाधिकरणम् ।

प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रवरणात् प्रतितन्त्रवरणं
होतुः क्रियेत ॥ ३४ ॥ (पू० सि०)

दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमात्रात् । अग्निर्देवो देव्यो
होता देवान्यच्चदिति । तच्चोदकेनैष्टिकेषु कर्मसु सोमाङ्ग-
भूतेषु चोद्यते । अस्ति तु सोमेऽपि होतुर्वरणम् अग्निर्होता
स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसीति । होतारं वृणीत
इति । तत्र विचार्यते । किमैष्टिकेषु कर्मसु दार्ग्यपौर्ण-
मासिकं होतुर्वरणं कर्त्तव्यम् उत नेति । किं प्राप्तं न
कर्त्तव्यमिति कस्मात् । करणं तावदानन्त्यर्थं सीमिकेन
च शरणेनानतिर्होतुः । माङ्गस्य सोमस्य करणेन चानत-
प्यानमनकार्यमस्ति । तस्मान्न कर्त्तव्यम् । एवं प्राप्ते
ब्रूमः । प्रवृत्तवरणान् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियते ।
नैतदस्ति सोमिकं वरणं प्रसङ्गात् दर्ग्यपूर्णमासिकस्य कार्यं
साधयिष्यतीति । प्रवृत्ते वरणात् प्रवृत्ते कर्मणीति
दार्ग्यपौर्णमासिकं वरणं क्रियेत । अतस्तन्मानन्त्यर्थं किं
तर्हि कर्ममात्रं न चेत् क्रियेत तेन गुणे वेगुल्यं स्यात् ।
तस्मात् प्रतिकर्मभेदेन कर्त्तव्यम् ।

ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३५ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यामि प्रवृत्तवरणाहोतुर्वरणं प्रति कर्म
कर्त्तव्यमिति । ब्रह्मापि प्रवृत्ते कर्मणि क्रियते प्रणीता
प्रणयनकाले तस्मात्तज्यापि वरणं धर्ममात्रम् । अतस्तदपि
प्रतिकर्म कर्त्तव्यम् । ब्रह्मव्यो या विमेषः ।

न प्राक् नियमात्तदर्थं हि ॥ ३६ ॥ (आ०नि०)

न ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यं किं कारणं प्राङ्नियमात् प्राग्
वरणादित्यर्थं सत्यमप्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणं
प्राग्वरणाच्च किञ्चित् । ब्रह्मत्वमस्ति वरणादुत्तरकालं
ब्रह्मण कर्म तदर्थं वरणं कर्मार्थम् । तस्मान्न धर्ममात्रम् ।
किमर्थं तर्हि आनन्त्यर्थमेव सोमिकेन वरणेनानन्त
तस्माद् ब्रह्मवरणं न कर्त्तव्यम् ।

निर्दिष्टेति चेत् ॥ ३७ ॥ (आ०)

अथोच्येत । अस्त्यमावास्यायामौषवमथ्येऽहनि वेदि
कर्म निर्दिष्टं पूर्वेषुरमावास्यायां वेदिं करोतीति तत्र
वेदिं परिग्रहे प्रसवो ब्रह्मणा क्रियते तेन ब्रह्मापि वृत्तवरणं
इति ।

नाश्रुतत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ० नि०)

पूर्वेषुरमावास्यायां वेदिकरणं श्रुतं न परिग्रहणम्
अश्रुतत्वात् । यथाकालमेव वृत्ते ब्रह्मणि परिग्रहं करिष्यते
वरणस्य कर्मार्थत्वात् । न प्राग् वेदिकरणात् पूर्वं परि-
ग्रहं तथापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्यः । वाटम अर्धं
तर्ह्यन्यं परिहारं दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामधिवासना
दूर्ध्वं वेदिकरणमात्रात्तमः । ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रण-
यनकालं प्राक् जन्मत्वप्रवृत्ते दृष्टार्थत्वादानन्त्यर्थम् । एव
स्थिते अमावास्यायां वेदिकरणवचनेनोपदिष्टं तस्मिन्प्र-
करणे परिग्रहोऽप्यपकृष्टं प्रसवोऽपि ब्रह्मवरणमपि
प्रधानदेवकालत्वद् गुणानाम् । एव सति पौर्णमास्यां

प्रणयनकाले ब्रह्मवरणममावास्यायां पूर्वैद्युर्भवतामृते
ब्रह्मत्वे तस्मादुभयत्रानत्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्म-
वरणं कर्त्तव्यम् । सौमिकेनैव वरणेनानतत्वात् ब्रह्मणः ।

होतुस्तथेति चेत् ॥ ३९ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि । यद्यपि प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो
वरणं न च वरणात् प्राक् किञ्चिद् ब्रह्मणः कर्मास्ति
तस्मान्न प्रवृत्तवरणे ब्रह्मेति । होतुस्तथा होतुरपि प्राग्-
वरणान्न किञ्चित् कर्मास्ति तस्यापि वरणं न धर्ममात्रम् ।

न कर्मसंयोगात् ॥ ४० ॥ (आ० नि०)

अस्ति होतुः प्राग्वरणात् सामिधेनीकर्मणा संयोगः
प्रवृत्तः सामिधेनोरन्याहेति । तस्माद्वोढवरणमदृष्टार्थम् ।
तद्वैष्टिकेषु कर्मसु दीक्षादिषु कर्त्तव्यम् । ब्रह्मवरणं तु
दृष्टार्थम् । तत्सौमिकेनैव कृतत्वात् न कर्त्तव्यमिति ।

वर्हिः प्रोक्षणाधिकरणम् ।

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोगभेदात्
प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ ४१ ॥ (पू० सि०)

सोमे यूयते । यदातिथ्यायां वर्हिम्नादुपसदां तदग्नी-
पोमीयस्येति । तत्र यन्नितितस्य वर्हिपो नूनस्य क्रियते
तथा प्रोक्षणमप्राणामपपातनं नूनानामत्मेवनं तत्
किमातिथ्यादिप्रयोगभेदेन कर्त्तव्यम् । अथ दा यदाति-
थ्यायां कृतं तदेषैतरत प्रमण्यते । किं प्राप्तं यज्ञोत्पत्त्युप-
देशे एकस्मिन् यदातिथ्यायां वर्हिम्नादुपसदामिति यन्नि-

यतमिति कर्म निवेत । तत्रयोगभेदाद्विषयम् । भिन्न
 प्रयोगाख्येतानि आतिथ्यादीनि कर्माणि तपु गृह्यन्त
 विगेष । यद् यस्य प्रयोगे प्रोक्षणादिहृतं तदर्थमिति ।
 तन्मादित्याश्रमावर्त्तयितव्यमिति । एव प्रति कर्माभ्यासः ।
 न चात्र प्रसङ्गो युज्यते । न ह्यातिथ्यायास्तत्त्वमध्यपतिता
 उपसद् अग्नीषोमीयो वा । न च कृतत्वादुपदेशो हि ।
 न वा प्रोक्षणादि कर्त्तव्यम् । कुत कृतत्वात् । कुत तदा
 तिथ्याया बर्हिष । तेन संस्कृतं तद्बर्हि पुन क्रिवाया
 हेतुर्नास्ति । ननु कर्मार्था सस्कारा । न कर्म भिन्नम् ।
 अता यस्मिन्नेव कर्मणि क्रियन्ते तदर्थं भवन्ति । कर्मार्था
 अध्येते सन्तानास्तन्वपातिका यत कर्मणि न सम्बन्ध्यन्ते ।
 किं तर्हि बर्हिर्द्वारेण यदीय बर्हि तन सम्बध्यते ।
 साधारण चेदमातिथ्यादीना बर्हि । कथं ज्ञायते ।
 तदुपदेशो हि यदातिथ्याया बर्हिरित्यनेन वाक्येन तेषां
 बर्हिष साधारणमुच्यते । न धर्मातिदेशः । न हि
 निरिष्टिकोपदेश इत्युक्तम् । अपि वीत्यस्तिमयोगात्तदर्थं
 मन्वन्ता विगिष्टानां प्रयोगेकत्वे हेतु स्यादिति । एव
 चेदातिथ्यायामपि क्रियमाणा सस्कारा सर्वाद्या एव
 भवन्ति । तन्मात्रं प्रतिकर्त्तव्या इति ।

तत्र स्तरणमन्वस्यामगद्वाधिकरणम् ।

देशपृथक्त्वात् सन्तो व्यावृत्तं ते ॥४२॥ (ग्रन्थः)

तत्रैव स्तरणमन्वयिन्यते । किमग्नीषोमीये भेदेन
 कर्त्तव्यम् । अथवा आतिथ्याया प्रयुक्तं स एव प्रसज्यत इति

साधारणे बहिषि प्रयोगात् । पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्त
उच्यते । मन्त्रो व्यावर्त्तते भेदेन कर्त्तव्य इति । कुतः ?
देशपृथक्त्वात् । पृथगेतौ देशौ उत्तरवेदिमभीषं प्राग्-
वंशश्च । देशभेदात् स्तरणमावर्त्तते । स्तरणाद्भक्ष मन्त्रः ।
ऊर्णां स्रदसन्त्वान्तृणामीति स्तरणावृत्तौ मन्त्रस्य व्या-
वृत्तिर्न्याया । प्रधानतन्त्रत्वात् गुणानामपि च स्तरणं
देशसंस्कारकं तेनातिथ्यायां प्राग्वंशदेशः संस्कृती नोत्तर-
वेदिदेशस्तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत विगुणस्तस्य संस्कारः
स्यात् । तस्मादावृत्तिस्तरणमन्त्रस्य ।

सन्नहनहरणमन्त्राधिकरणम् ।

सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४३ ॥ (पू०)

अग्नीषोमीय एव देशान्तरं नीयमानस्य बहिषः सन्न-
हनहरणमन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ वा नेति चिन्त्यते । तत्राह सन्न-
हनहरणमन्त्रौ तथा यथा स्तरणमन्त्रः भेदेन प्रयोक्तव्या-
वित्यर्थः । कुतः । उक्तो न्यायः । सन्नहनहरणमन्त्रौ
कर्माद्भेदे च कर्मणि आवर्त्तते । अतो मन्त्रयोरावृत्ति-
र्न्याया तस्माद्भेदः ।

नान्यार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (मि०)

नेतद्युक्तम् कुतः अन्यार्थत्वात् नूनमप्य बहिषो ये सन्न-
हनहरणे ते उपादानार्थे । तथाहि स्वीक्रियमाणस्यै-
योपवर्णनारूपं पूषा ते यन्विं यद्वातु इहम्यतेर्मध्या
हमीति । इमे पुनः स्वीकृतस्य देशान्तरप्रापणार्थं
अग्रायेत्यादप्राकृतकार्येण मन्त्रं गृह्णीतः । यदा तत्रेवा-

तिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेयादाहवनीयदेशं प्रोक्ष्य बर्हि
नीयते न तदाहरणमन्त्र प्रयुज्यते एवमिहापि ।

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
द्वादशाध्यायस्य प्रथम पादः ।

विहारे लौकिककार्यप्रतिषेधाधिकरणम् ।

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात्
॥ १ ॥ (पू०)

विहार इति गार्हपत्यादिरग्निचेतोच्यते . विहर
णात् । स लौकिकानां कर्मणां पर्वणां स्यात्तीपाकादीना
मन्येषा वाग्निसाध्यानां यद्यनदहनप्रकाशनादीनामर्थं
साधयेत् निर्हन्ति कुर्यात् प्रभुत्वात् । प्रभवति ह्याहुति-
प्रक्षेपणे पाकादौ च समुक्तं च केनचित्प्रयोजनेनाग्नि
द्रव्यमुत्पन्नं वसन्तेऽग्नीनादधीतेति तत्सामर्थ्याद् यच्च
यन्मोपयुज्यते तत्र तत्रापयुज्यते एव तस्योत्पत्तिरर्थवती
भवति ।

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥ (हे०)

मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वत् न्यायोपदिष्ट
मांसं न पचयेत् । यस्मिन्नर्गो ये च पचयेत् । कव्यादं
कुर्युरिति । लौकिके हि पाके मांसपसजो न वेदिके
शामित्ते मांसपाकम् ।

निर्देशाद् वा वैदिकानां स्यात् ॥३॥ (सि०)

वैदिकानां वा कर्मणां विहारोऽर्थं साधयेत् सौकि-
कानां कुतः निर्देशात् निर्दिश्यते गार्हपत्यादीनां कार्यं
यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्येव
मादिभिर्वाक्यैर्यासायुत्पन्ना कार्याकाङ्क्षा सा एतैर्यचने-
निवर्त्तिता एवमर्थवैषामुत्पत्तिः । तस्मान्न सौकिकेषु
प्रसज्येरन् साठरादीनामयं परिहारो न स्यात्पीपाका-
दीनां तेषामप्याहवनीय एव होमः प्राप्नोति नैष दोषः
यदाहवनीये जुहोतीति नियमार्थ एष वादः । अन्तरे-
षापि हि यचनमाहवनीये होमोऽन्यत्र च प्राप्तः । नटेतत्
नियमगासनं यन्नानियमप्रसङ्गस्तद्विषयो विज्ञायते । वैदि-
केषु चानियमप्रसङ्ग आगत आयतनस्यानिर्दिष्टत्वात् ।
सौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनं श्रीपासनोऽग्निः । तस्माच्च
तान्याहवनीये प्रसज्येरन् ।

सति चोपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ (हे०)

सति च विहारे श्रीपासमोऽग्निर्दृश्यते यः कामयेत
राष्ट्रं मय्यै प्रजायै स्यादिति । तस्योपासने प्रतिष्ठतमन्या
जुहुयादिति । राजसूये प्रवृत्ते कर्मणि एतद्वचनं तांश्चैव
कालं विहारोऽस्ति यदि च तत्रैव सौकिकानां कार्यं
साधयेत् । यदि च सत्यान्तस्यां नोपासनकार्यभावात्
स्यात् ।

अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (हे०)

सांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नौ मभावं दर्शयति । सांसी

यति वा एतस्याहुतस्याग्नयो यजमानस्य ते यजमानमेव
ध्यायन्ति । यजमान सङ्कल्पयन्ति पचन्ति च वा अन्ये
अग्निषु हवामासमध्येतेषां नातोऽन्या मांसाया विद्यते ।
अन्यत्र पशुबन्धान्मासस्याग्नमेव वैहारिकाणामग्नीना
परिहरति तस्मादपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः ।

मासपाको विहितप्रतिषेधः । स्यादाहुतिसं-
योगात् ॥ ६ ॥ (आ०नि०) ।

। । ।

यत्तु मासपाकप्रतिषेधश्च तद्वदिति । तद्विहितप्र-
तिषेधः स्यात् । आहवनीये वपाया अपण विहित तस्याय
प्रतिषेधः । कस्मात् प्राप्तत्वात् । आहुतिसंयोगाच्च ।
तस्मान्नाग्नौ मास पचति यस्मिन्वाहुतीर्जुहोति । संयोग
वाक्यशेषे श्रूयते । आहवनीये चाहुतयो ह्यस्तेऽस्मा
दपात्रपणस्याय प्रतिषेधः ।

वाक्यशेषो वा दक्षिणस्मिन्ननारभ्य विधा-
नस्य ॥ ७ ॥ (आ०नि०)

अथवाऽयमन्य परिहार दक्षिणाग्नौ व्रतत्रयपणवाक्य
स्याय विशेषः । अन्यत्र मासादिति । या सरस्वतीविश्व
मतीति पशुपुरोडाशो न स्यात् । न कर्त्तव्यः । कुत
हिद्रापिधानार्थत्वात् । योऽसौ दक्षिणाग्नौ होम तत्रै
तत् श्रूयते तस्मादक्षिणान्यभिप्रायः विज्ञायते ।

पशुपुरोडाशधिकरणम् ।

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो
न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ (पू०)

पशुपुरोडाशो न कर्त्तव्यः । कुतः छिद्रापिधानार्थ-
त्वात् । पशो. छिद्रापिधानार्थः स एव प्रसूयते सुपिरो वै-
तर्हि पशुर्बर्हिर्वेषामुत्खिदति यद्व्रीहिमयः पुरोडाशो भव-
त्यपिधानायाऽसुपिरायेति । अन्येषां चैवमर्थत्वात् । तच्छि-
द्रापिधानमन्यैरेव क्रियते । सवनीये. पुरोडाशैः । तत्रापि
शूयते अनुसवनीयाः पुरोडाशाः निरूप्यन्ते पिहित्यै
अच्छिद्रताया इति । अतः कर्त्तव्यत्वात् पशुपुरोडाशो
निवर्त्तते ।

क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥ (सि०)

कर्त्तव्यो वा पशुपुरोडाश । कुतः १ देवतार्थत्वात् ।
देवतासंस्कारार्थोऽयमित्येतदुक्तम् अपि वा शेषभूतत्वात्
संस्कारं प्रतीयेत स्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगादिति ।
न च पुरोडाशं छिद्रापिधानार्थं प्रत्यक्षविरोधादर्थवाद-
भावत्वं तत् पुरोडाशपिधानार्थं वादमात्रे सवनीयेष्वित्येव-
मेवायात् तस्मादोदकप्राप्त्या कार्यं पुरोडाशः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (हे०)

यथा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माघ्यन्दिने चत्रै-
र्यतीयसवनं इति । तत्त्वविप्रकर्षपरे वाप्ये. पुरोडाशं
दर्शयति । तस्मादपि कार्यः ।

सवनीये हविष्कृदाह्वानाधिकरणम् ।

हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि
सर्वार्था पशुं प्रत्याह्वता मा कुर्याद् विद्यमान-
त्वात् ॥ ११ ॥ (पू०)

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यं कुतः ?
पशुं प्रत्याह्वतासौ पशुमध्यपतिताय सवनीयाः तेषु सैव
विद्यमानत्वात् प्रसङ्गादुपयोच्यते । नार्थः पुनराह्वानेन
नैव पशोर्हविष्कृदस्ति औषधार्था अवहनानार्था वा यथा
पल्लीयत् तुन्पवत् श्रूयस इति । सकर्षे वक्ष्यति । प्रकृतौ
यदि सर्वार्था आदीपधिसाम्नाय्यार्थेत्येवं कृत्वा चिन्त्यते
कृत्वा चिन्तयेत् ।

पशौ तु संस्कृते विधानात् ॥ १२ ॥ (२पू०)

तार्त्तीयसवनिकेषु पुरोडाशेषु तु सोम्याश्विनयोश्च
भेदेन हविष्कृतं स्यात् । कुतः ? पशौ संस्कृते विधानात् ।
पशुं पशवैते विधीयन्ते तस्मिन्काले पाशुकी हविष्कृतं
कृतार्थत्वादपहृता । तस्मादन्या ज्ञातव्या ।

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥

१३ ॥ (सि०)

न वान्या आह्वानात् सैव कुर्याद्विद्यमानत्वात् । न तु
कृतार्थत्वादपहृतामी नापहज्यते । कुतः यज्ञायसौ पशु
बन्धापहृता आदावैव न केवलं सा यज्ञाह्वानि सर्वाणि सा-

धयितुम् । कस्वायुनक्ति सत्वायुनक्तीत्येवमादिना मन्त्रेण
यन्नार्थं युक्ता तस्या यद्विमोको विसर्गो न्याय्यः तत्कारणं
कस्याच्चिदापदि पुनस्तथा - कदाचित् कार्यं भवेत् ।
तस्मान्न भेदेनाह्वतव्या ।

निश्चयज्ञाधिकरणम् ।

निश्चयज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिः स्यात् प्रत्य-
क्षशिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ (पू०)

इदं श्रूयते । अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ।
योरक्षोभ्यो विभीयादिति । पुनरपि तत्रैवामावा-
स्यायां निश्चि यजेतेति । तस्मिन् किममावास्या तन्त्रं
निश्चि प्रसज्यते उत नेति । चिन्तायां पक्षः परिगृह्यते ।
निश्चि यज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिरिति । अस्मिन्निश्चयज्ञे
प्राकृतस्य तन्त्रस्यातन्त्रस्यापवृत्तिः न प्रसज्यते कुतः ? प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् । प्रत्यक्षशिष्टा इयमितिः अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टा
कपालं निर्वपति योरक्षोभ्यो विभीयादिति उक्तं किमतः
तत एवं विज्ञायते स्वतन्त्रे यमुत्पन्ना न कस्यचित् कर्मण
स्तन्त्रं मध्ये यथा पशुपुरोडाशोऽग्निनीषोमीयस्य वपया
प्रचर्ध्याग्निनीषोमीय पशुपुरोडाशमेकादशकपालनिर्वप
तीति । यथा वैश्वो वेष्टेवम्य यद्धोऽवम्यैतया स्फुरया
आग्नियेत तद्विष्णवे उक्तक्रमायावद्येदिति । न त्वमा-
वास्यायामित्यामावास्या कर्मणी मध्ये श्रुता नामावास्या-
गजः कर्मवचन । किं तर्हि कालवचन काले श्रुतिः
कालपि नक्षत्रा, श्रुतिषु लक्षणातो न्याय्या न चेत् । कस्य-

चित् कर्मणि मध्ये श्रूयते कस्य तन्त्रं ग्रहीयते न तस्मात्
स्वतन्त्रा ।

कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥१५॥(सि०)

कालभेदाद् वाक्यभेदस्तावदमावास्यायां रात्रौ निशि
यज्ञ प्रतिपद्यहन्यमावास्या कालभेदेन वैगुण्यावामा-
वास्यातन्त्रं निशि यज्ञस्योपकर्त्तुमर्हति । कथं तर्हि पा-
शुकाः प्रयोजान्तिष्ठति पशौ क्रियमाणाः सन्तस्तस्य पुरो-
डाशस्योपकुर्वन्ति उक्तस्तत्र न्यायो न कृतस्य गुणानुपहार्य
माहत्तिरस्तीति । इह पुनरुक्ततामावास्या तस्माद्वै
गुणाय भवतन्त्रं कर्त्तव्यम् । वाक्यभेदाच्च भिन्नदेशे चैक
वाक्ये अमावास्यायां यजेत अमावास्यायां निशि यज्ञेनेति
एव दर्शपूर्णमासप्रकरणे । एव काम्यास्त्रिष्टिपु । किमतः ।
यदि समानदेशे स्यातां ततः अमावास्यायां यजेतेति
अमावास्याये कर्मणि काल उपात्तस्तस्मिन्नेव च निशि यज्ञ
शोदित इति गम्येत तत्रामावास्यामध्य एव विहित
स्यात् । यथा पुनर्देशभेदे सति यथामावास्यायां यजेते-
त्येकं दर्शपूर्णमासप्रकरणे, एकं काम्यास्त्रिष्टिपु अनुपाटे-
यत्वेन शोध्यते एवमिहापि । न तुल्यकालत्वे प्रमग्नी
भवति । यथा विहृता इष्टयो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्य
काला अपि सत्यो न दार्शपूर्णमासिकं तन्त्रमुपजीयन्ति
तस्मात्तन्त्रभेदः ।

। वेद्युद्धननाधिकारपट् ।

वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेवं स्यात् ॥१॥(पू०)

किमेव एवोत्सर्गः सर्वतन्त्रं भिन्नम् । न खलु वेद्यु-
जननं व्रतं तदेव यद्द्वयार्थं वेदेरुदननं कृतं तेनोदतायाः
पुनरुदननेन हि किञ्चित्कार्यमस्ति केवलं कृतदूषणं
भवेत् । व्रतं चोपेतमनुत्सृष्टं पुनरुपेतुमशक्यम् उपेयमानञ्च
पिष्टपेषणवदकिञ्चित्करं स्यात् । तस्मादेतदुभयमपि
तदेव प्रसज्यते ।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥१७

(सि०)

तत्तन्त्रा वा निशीष्टिः स्यात् । आमावास्यातन्त्रेयं न
स्वतन्त्रा कुतः ? तन्त्रमध्ये विधानात् । आमावास्यातन्त्र-
मध्ये इयं विहिता आमावस्यायां निशि निर्वपेदिति
न तु कालवचनोऽमावास्याशब्दो न कर्मवचन इत्युक्तं
सत्यं कालवचनः स तु कालस्तन्त्रमध्ये तत्र विधीयमा-
नत्वात् तन्त्रमध्ये विहिता भवति सवनीयवत् । तदाया
सवनीयाः पुरोडाशा न तावत् पशुकर्मोद्दिश्य विधीयन्ते
अथ च पशुतन्त्रमध्ये विहिता भवन्ति यस्मिन् स्थाने
विहिता तत्स्थाने पशुतन्त्रा इयमपि तन्त्रमध्ये पतिता
सवनीयभेदे च न स्वतन्त्रा भवितुमर्हेति ।

इध्यर्वाहंरधिष्ठत्षम् ।

वैगुण्यादिभ्रमवर्हिर्न साधयेदग्न्यन्वाधानं
च यदि देवतार्घ्यम् ॥१८॥ (पू०सि०)

अथाह किमेव एवोत्सर्गः सर्वममावास्यातन्त्रनिगी-

अथ साधयतीति, न खलु इध्यायर्हि न साधयेत् कुतः ।
वैगुण्यात् । इधो नामाग्निसमिन्वनार्यः स प्रतिपद्याहित
अमावास्यायां निशि वर्तमानस्य निशि यज्ञस्याग्नि समि-
न्वन साधयेद्वर्हि रपि वेदिस्तरणार्थम् । ते यदि प्रमज्ज्येयातां
विगुणो निशियज्ञः स्यात् । तस्माद्देवेन ते कर्त्तव्ये ॥

देवतार्थान्वयान्वाधानाधिकरणम् ।

अग्न्यन्वाधानञ्च यदि देवतार्थम् ॥ १६ ॥ (पू०)

यदि देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं तदपि भेदेन
कर्त्तव्यम् । प्राकृतेनाग्न्यन्वाधानेनामावास्यादेवताः परि-
गृहीताः न च रक्षोघ्नोऽग्निः सत्परिग्रहार्थमप्यग्नि-
धारणार्थं ततः प्राकृतेनेव धारितत्वाद्गर्भेन कर्त्तव्यं
देवतापरिग्रहार्थता वाक्यशेषे श्रूयते ममाग्ने वर्धोविह
वैश्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति देवता एव तत्पूर्वेषुः
परिगृहीताः । श्वो भूते हि यजत इति श्रवाण्येदते ।

आरम्भणीयाधिकरणम् ।

आरम्भणीया विह्वलौ न स्यात् प्रकृतिकाल
मध्यत्वात् कृता पुनस्तदर्थेन ॥ २० ॥ (पू०)

वैकृतेषु कर्मसु दार्गण्यमासि आरम्भणीया कर्त्तव्या
उत निति विचारेण कर्त्तव्येत्युच्यते । किं कारणं
प्रकृतिकालमध्यत्वात् । प्रकृते दशपूर्णमासयोर्यावज्जीव
दशपूर्णमासाभ्यां यजेतेति तन्मध्ये वेकृतानि कर्माणि
यत्तत्र कृता पुनस्तदर्थेन कृतस्य धावज्जीविकस्य प्रयोग-
स्यार्थेन आदौ कृतारम्भणीया ।

सकृदारम्भसंयोगात् ॥२१॥ [हे०]

एकं पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगादित्युक्तम् । एवं
सैव तेषां प्रसङ्गात् कार्यं साधयिष्यतीति तस्मान्न तेषु
भेदः स्यात् ।

स्याद्वा कालशेषभूतत्वात् ॥२२॥ (सि०)

स्याद्वा विहृतिस्वारम्भणीया कुतः ? चीदङ्गेन
प्राप्यत इति न तु प्रकृतिकालमध्यपातात् प्रसज्यत
इत्युक्तं न यावज्जीवकालः । प्रकृते शेषभूतत्वात् कर्तृ-
धर्मोऽसावित्युक्तं कर्तुर्वा श्रुतिमयोगादिति योऽसौ कर्तृ-
धर्मनियमः । तस्याकालः प्रकृतेऽनु दर्शपूर्णमास स्वकालः
तस्माच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तत्त्वमध्ये प्रतीमा विहृतयः
अतो न स्वारम्भणीया प्रसज्यते । अन्यथा कृत्वा दोष
उक्तोऽन्यथा परिहारः दार्शपूर्णमामिके यावज्जीवं काल
इति कृत्वा दोष उक्तः ॥ नैयमिक इति परिहारः पक्षा-
न्तरैरपि परिहाराभवन्ति ॥

आरम्भविभागाच्च ॥२३॥ (हे०)

विभक्तः प्रकृतिविहृत्योरारम्भस्तदा प्रकृतिरूपवस्यैव
हि कामेन निमित्तेन वा चीयते । अतस्तस्या-
प्रकृत्यारम्भेणारम्भः आरम्भभेदाच्च तन्निमित्ताया आरम्भ
णीयाया भेदः स्यात् । तस्माद्विकृतिस्वारम्भणीया ।

विहृतिविहृत्योरारम्भस्तदा प्रकृतिरूपवस्यैव हि कामेन निमित्तेन वा चीयते । अतस्तस्या-
प्रकृत्यारम्भेणारम्भः आरम्भभेदाच्च तन्निमित्ताया आरम्भ

णीयाया भेदः स्यात् । तस्माद्विकृतिस्वारम्भणीया ।

गोरायुरिति अह.। परिशिष्टे चैकादशाहिको धर्मः कर्तव्यः
 उताग्निष्टुत इति ननु मिदमेतत् चोदकनामधेययोर्बलादन
 परीक्षायामेकाहिको धर्मः कर्तव्य इत्युक्तम्। न
 च क्रत्वभिधानादधिकानामगर्थत्वमिति तथा मिदम्या
 यान्तरेणाक्षिप्यते। अथवा नाम्नामेव मिथश्चिन्ता।

विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्

सधर्मकत्वम् ॥२४॥[मि०]

विप्रतिषिद्धधर्माणामेतेषामग्निष्टुतश्चैकादशानां चाह्ना
 समवाय एतस्मिन् पञ्चदशरात्रे भूयसामेकादशानामह्ना
 सधर्मकत्वः स्यात्। तदीयो धर्मः कर्तव्यः को हेतुः
 भूयस्त्वमेव। बहुषु गुणसम्पन्नेषु महत्फलं भवति।
 एकस्मिन्नप्यं फलम्। एष लोके दृष्टान्तः। लोके
 एकादशसु प्रदीपेषु तैलवर्तिसम्पन्नेष्वेकस्मिन् गृहे
 महान् प्रकाशो भवति। विपर्यये अन्यः। किं पुनरिहोदा
 हरणम्। सुवस्त्राणाग्निष्टुत्याग्नेयी इतरिष्वहस्वैन्द्री
 तत्वेन्द्री कर्तव्या ॥

तन्मयसंख्यानां मुख्यधर्मग्रहणाधिकरणम्।

मुख्यं वा पूर्वोक्तादनाल्लोकवत् ॥२५॥ मि०

यत्र तुल्यसंख्यानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेधः। तत्र
 मुख्यधर्मः कर्तव्यः यथाग्नावैष्णवमेकादशकपाल निषपत्
 सग्राहिः। सारस्वतीं मेघी वानस्पत्ये इति तत्र मुख्य
 संख्यानां वैष्णवस्य कल्पो भवति कुतः, पूषचोदनात्।

पूर्वोदितत्वात् । पाठक्रमेणो पूर्वमंगनावैष्णवं कर्त्तव्यं ।
तस्य धर्मा अग्रत्यनीकाः प्राप्नुवन्ति उत्तरस्योक्तं पूर्वेण
विरुद्धं तदुत्तरकालं हि तस्य प्राप्तिः । तद्वर्माणञ्च
पूर्वस्य कृते कथे उत्तरस्य तेनैव हतार्थत्वात् । स्वकन्यो
निवर्त्तते ।। एकाधिकरण्यं चैके मन्यन्ते । तेषां पक्षे
दशरात्रेऽपि मुख्यधर्मानुग्रहणं वा ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २६ ॥ (उदो०)

अन्यार्थोऽपि पूर्व प्राप्तस्य बलीयस्त्व दर्शयति
अध्वरस्येव पूर्वमद्यान्वीक्ष्यते रूपापि ह्येव कर्मवदग्नि
वर्मेति इदं चापि यथा वै पूर्वावसायिनो जघन्यावसायि
नोऽनीयन्ते नावसास्यन्तीत्येवमेवेतदिति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाधिकरणम् ।

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २७ ॥ (पृ० सि०)

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीया आग्नावैष्णवनीकादशकपाला
त्रिवर्षेत् दीक्षिष्यमाण इति तत्रैव । स सोम्यमह तर्वा
पूर्वकालं य इत्या पशुना सोमेनाग्रयणेन वा यजेत
सोम्यमावास्याया पीर्णमास्यां वा यजेतेति वचनात् । यद
एका दीक्षा तिस्र उपसद इत्येवमादयः कल्पास्तदो
विरोधः । तत्र चिन्ता किं दीक्षा पर्वणि कर्त्तव्या ।
पपर्वणि श्रुत्वा उत विषयं इति नुस्यत्वादीक्षा कार्येति
प्राप्तं उच्यते । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य विरोध एतस्मि
न् गुणो भाव्येत । कुत तादर्थ्यात् । अङ्गगुणश्च किं

यते प्रधानं सगुणं स्यात् इति चेदङ्गे गुणवति निव-
भाय विगुणमापद्यते कोऽर्थोऽङ्गेनागुणवता कृतेन ।
तस्मात्पर्वणि न्युत्या कर्त्तव्या अपर्वणि दीक्षा ।

परिधिधिरूपम् ।

परिधेर्द्धर्थात्वादुभवधर्मा स्यात् ॥ २८ ॥ (पू०)

पशुमन्तु पातुर्मास्येषु श्रूयन्ते । परिधी पशुं नियुज-
तीति स परिधिरुभयधर्मा स्यात् । परिधर्मा यूपधर्मा
च कस्मात् इयत्वात् स करोति यन्नेय परिधानं
पशोश्च प्रागल्भ्यमर्थप्रयुक्ताश्च धर्मास्तस्मादुभये कर्त्तव्या ।
अविरुद्धाश्च ये यथा यवमन्तीभिरङ्गिः मोक्षणमञ्जनं परि-
व्याणमिति यूपधर्मा । इध्मसवहनं समानं जुह्वा वस-
त्सीत्येवमादिभिरञ्जनमभ्यायावणमिति परिधिधर्मा ।

दौष्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्वात् ॥ २९ ॥ (पू०)

विरोधे तु सति यूपधर्मा कस्मान्मुख्यानन्तर्वात् ।
मुख्यः पशुः स हि यजिं निर्वर्त्तयति । तस्यानन्तरो यूप-
सन्निपातित्वात् । तेन सोऽन्तरङ्गः परिधिस्त्वग्निना सञ्च-
ल्यते । अग्निर्हविषा स बहिरङ्गः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयो-
रान्तरङ्गं वलीयः । तत् कार्य द्वितीयः । अथ हि पूर्वं
प्रत्ययो भवेत् । इमे धर्मा अपूर्वार्थाः । तत्माप्तादपूर्वेषा-
मवध्यमाना तदङ्गेषु विज्ञायन्ते अतस्तत्र बुद्धिरपूर्वा-
सम्भवेन निर्वर्त्तमानाङ्गेषु प्रवर्त्तमानान्तरङ्गे तावदापत्ति-
ततो व्यवहितो बहिरङ्गे च यथा दूरेणापत्तिः । तत्रैव
विद्वत्तत्तदतिक्रमे कारणाभावात् । तस्माद्विरोधे ये च

धर्मास्तौ कर्त्तव्याः । कः पुनरसौ तत्क्षणमुच्छ्रयणं निखनम-
मिति ।

इतरो वा तस्य तत्र विधानात् उभयोश्चाह-
संयोगः ॥ ३० ॥ (सि०)

इतरो वा यूपधर्मो वाऽपिरोधी कर्त्तव्यः कुतः ? तत्र
तत्र विधानात्तस्य यूपकार्यस्य पशुनियोजनस्य तत्र परिधी
विधानात् । परिधी पशुं नियुञ्जन्ति अवस्थाप्य परिधित्वं
नियोजनमुच्यते । तस्य परिधित्वानुपमर्देन विश्रायते ।
तथाभूतोपदेशात् । यथा खले वालीयूपो भवतीति । यद्यु-
च्छ्रयेत तत्तेदा परिधित्वमेव व्याह्रियेत सत्योक्तोऽस्मादुप-
यमस्य तत्र परिधी पशुं नियुञ्जन्तीत्येतदेव वाऽयमर्थः
स्यात् । उभयोश्च पक्षयोरङ्गेनैव धर्मस्य संयोगः उभयो-
श्चाहसंयोगः न क्वचिग्रधानेन प्रत्यासत्तिरिति यच्च सत्योप-
कारविशेषः तस्मादकरणं सा भतः परिधिधर्मः कर्त्तव्यः २

उभयोश्च पुरोडासाधिकरणम् ।

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्यात् वैकृतग्रचेदु-
भयोरश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३१ ॥ (पू०)

सवनीये पशौ सवनीयेषु पुरोडाशेषु पुरोडाशे प्रसङ्ग
विकल्पः स्यात् पाशक वा तस्य सवनीयेषु प्रसज्यते ।
उभयोश्चतस्रं वा पशोः कुतः ? विशेषाभावात् । नात्र
पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते । न पशुपुरोडाशतन्त्रे
उभयोः सतन्त्रम् आश्रितं पक्षं गृहीत्वा त्रिहता यूपं परि-

वीयाग्नेयः, सवनीयः, पशुमुपाकरोति अतुसवनं सवनीया
 पुनोत्थाशा निरूप्यन्त इति तत्र यदि कस्यचित् प्रत्यक्षशिष्ट
 स्यात् । कस्यचिदानुमानिकं तदा यस्य प्रत्यक्षशिष्टं सतन्वी
 स्यादितरं प्रसङ्गभाक् उभयोद्यानुतभूतत्वं पशुरपि वैकृत
 पुरोडाशा अपि । तेनायमपि विशेषो नास्ति अतः उभयो
 मूल्यप्राप्तेरन्यतरेण कृतार्थत्वादिकल्पः । ननु वैकृत एवायं
 पशुः तत्र वैकृत्येति सशयवचनं न युक्तम् । अत्रोच्यते ।
 असशयितेऽपि सशयवादी भवति । यथा ईजानावह
 भित्वाग्नेयावेदपारगाः । शास्त्राणि चेत्तमाणां सूर्यतस्तु
 परमा गतिः ।

॥ पाशुकं वा वैशेषिकास्मान्नात्तदनर्थकं वि-
 कल्पे स्यात् ॥ ३२ ॥ (सि०)

॥ पाशुकं वा तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रकल्प्यते । न विवक्ष्य
 स्यात् कुतः ? तस्य वैशेषिकास्मानात् पशोर्वैशेषिको धर्मः
 तच्चास्मात् सूक्तवाक्यं प्रैषः अग्निमस्येति तदाद्यातमनर्थक
 विकल्पे मतिः स्यादन्तरेणापि ह्याम्नानं पक्षे भवत्येव स
 अतः आस्मात्सामर्थ्यादित्योऽस्मी न च पुरोडाशेषे तन्त्रे
 प्रसज्यते स हि मैत्रावरुणैः प्रैषो यज्ञः । न च तत्र मैत्रा
 वरुणोऽस्ति दर्शपूर्णमासयोषत्वारं ऋत्विज इति नियमात्
 पशोः तु न सोऽस्ति पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न किञ्चिद्वैगुण्य
 पुरोडाशतन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा वर्जयितव्या अमेजा
 वरुणेन वायु प्रैषो यज्ञः । उभयथाप्रकृतिविरोधः ।
 उच्चात् नियमेन पाशुकं तन्त्रं प्रसज्यते ।

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात्
॥ ३३ ॥ (६०)

अपि च पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षो वषया प्रातः सवनेन
चरन्ति पुरोडाशेन मध्यन्दिने सवने अङ्गैस्त्वतीयसवन
इति । तस्य विप्रक्षेपत्वात् तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं
युज्यते प्रातःसवनीयानां तु पुरोडाशानां तन्त्रं प्रातः
सवन एवापहज्यते । अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा नि-
रूप्यन्त इति यचनात् । तन्मध्ये पशोः पातो न घटते
पुरोडाशाङ्गप्रचारयोर्व्यतिरेकात् । इह च प्रातः सवनीयै-
रेव सह पशोः सन्देशः इतरे पुनः पुरोडाशा असंग्रहं पशोः
प्रातः सवनीयानां वा तन्त्रमध्ये पतिताः । ननु अग्नि
मारुतादूर्ध्वमनुयाजेधरन्तीति अनुयाजानामुत्कर्षात् पौरो-
डागिकमपि तन्त्रं प्रयतते । नित्याह । अयमपि पादुका-
नामनुयाजानामुत्कर्षः कथं ज्ञायते सोमान्तैश्चरोः प्रतिपत्ति-
र्हश्यते सस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रासयति । चरुनयत्रयेणमाये-
तिमा परानुयाजेकृत्कृष्टस्य युज्यते न पौरोडागिकैस्तान्त्र्यात्
कर्षो न प्राप्नोति प्रासङ्गिकश्च नोत्कर्षेदसंयोगादिति ।
तेषां हि हविःप्रचारादूर्ध्वमवसरः तद्वयं छन्दर्षपादः
प्रातःसवनीयानान्तु ये अनुयाजा न ते तद्देयाः । अतो न
तेषामुत्कर्षः । तस्मात् पादुकां तन्त्रम् । अथ यचननिर्दि-
ष्टमप्य भवति । परिहृतमेतद्विकारवाच्यं ग्यात् । प्रतिप-
त्तिर्जिह्वं कानं च दिदधत् । तस्मात्पादुकां तन्त्रं पुरो-
डाशेषु पादुकादि । न विद्वन्मते इति ।

समानतन्त्रयोः प्रकृतिर्विकृत्योर्विकृतितन्त्रताधिकरणम् ।

अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्य-
त्वादन्वयकं हि स्यात् ॥ ३४ ॥ (पू० सि०) .

यदा प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्रा तदा किं प्राकृतं तन्त्रं
कर्तव्यम् । उत वेकृतं ननु नैव प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्रा
ऽस्ति । समानतन्त्रा चेदित्येवं कृत्या चिन्तयेत् किं प्राप्तम् ।
यदि पूर्वं प्रकृतिः प्रयुज्यते । तत्प्राकृतम् अथ विकृति-
स्ततो वेकृतं किं पुनः अत्र युक्तं प्रकृतिरिति नित्या प्रकृति-
रामन्तुर्विकृतिरिति कामे वा निमित्ते वोत्पन्ने आगच्छति
पूर्वावसायिनय बलीयां सो जघन्यावसायिभ्यस्तस्मात् प्र-
कृतिः पूर्वं प्रयुज्यते तस्य तन्त्रं कर्तव्यं प्राप्तकालत्वात् ।
तस्मात् प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यमित्येवं प्राप्तमेव प्राप्ते ब्रूमः ।
अपूर्वं च वैकृतं तन्त्रं प्रकृतेः प्रयुज्यते समानतन्त्रा चेदनित्य-
त्वाद्विकृतेः कामे वा उत्पन्ने निमित्ते साऽवागच्छति नैमि-
त्तिकी चिकीर्षा तन्नित्यां चिकीर्षां बाधते । सत्यां हि नि-
त्यायां सा भवति अतस्तामबाधमाना नैवोत्पद्यते यदि न
बाध्यते । अनर्थकं स्याद्वैकृतं विधानं तस्माद्वैकृतं तत्र
प्रकृतौ प्रयुज्यत इति ।

आप्रायणेष्वधिकरणम् ।

। आप्रायणे द्यावापृथिवीय एककपालः स वैश्वदेविकै-
ककपालप्रकृतिस्तस्य धर्मः प्रसूनं बर्हिरितरेषां प्रसूनमप्र-
सूनं वा तत्र किमनियम उत प्रसूनमेवेतिविचारः । आप्रा-
यणे तु ऐन्द्राग्नस्य सुदृशत्वादनियमे प्राप्ते उच्यते ।

अधिकंश्च गुणः साधारणे विरोधात् कांस्य-
भोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३५ ॥ (पू०)

साधारण एतस्मिन् दार्शपौर्णमासिके आग्नेये-
न्द्रादीनां योऽयमधिकी गुणः द्यावापृथिवीयस्य वैशे-
पिकः सोऽपि मुख्येऽपि सति द्यावापृथिवीये नियम्येत ।
अविरोधात् । कांस्यभोजिवत् । तद्यथा शिथस्य कांस्य-
पाचभोजित्वनियम उपाध्यायस्य न नियमः । यदि तयो-
रेकास्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते । अमुख्यस्यापि शिथधर्मो-
नियम्येत माभूदन्मलोप इति एवमिहापि तस्मान्न
नियमः ।

तत्प्रवृत्तत्रा तु तन्वस्य नियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३६ ॥ (पू०)

तस्य प्रसूनस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकं तन्त्रं सूक्तवा-
कस्य प्रेषेण वैशेषिकेण नियतम् ।

न वाऽविरोधात् ॥ ३७ ॥ (सि०)

न वा नियम्यते कुत अविरोधात् । अविरोडोऽयं धर्म
इतरिणामपि हविषान्तेन न वैशेषिकः । अवैशेषिकत्वात्
ततोऽन्यतरन्नियन्तुं शक्नोति वैशेषिकसु सूक्तवाकस्तस्मात्
सोऽन्वतरं नियन्तुगुह्यहते किं च ।

शास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३८ ॥ (हे०)

न च शास्त्रविहिताः प्रसूनाः किं तर्हि चोदकप्राप्ताः

किमत यदि शास्त्रविहिता भवेयुः । ततस्तेन प्रकृतिलिङ्गन वैश्वदेविक तन्त्र नियम्येत एव द्यावापृथिवीयधर्मत्वात् प्राप्तानामिव प्रसूनानां पुनर्वचनमानर्थक्यपरिहार-संक्षेपेण वा वैश्वदेविकस्य तन्त्रस्य विधानं विज्ञायते । प्रसूनादितन्त्रं भवतीति न तच्छास्त्रलक्षणं तस्मान्नास्ति तन्त्रस्य नियम इति ।

इत्याचार्य श्रीशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

-०६७२३६७६-

विश्वजिति वत्सत्वग्निकारणम् ।

विश्वजिति वत्सत्वग्नामधेयाऽहतमितरथा तन्त्रं भूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥ (पू०)

अस्यष्टरात्रोऽहीनस्तस्य विश्वजिदभिजितावन्निष्टो मावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडङ्गं पशुकामां ह्येतन यजेतेति । विश्वजित्येकाहवत्सत्वगवभृघादुदित्येतस्य परिधानार्थात्ताता वत्सत्वच परिधत्त इति ज्योतिष्टोमे अहतं वासः अष्टरात्रे उभयं प्राप्यते । तयोः परिधानयोगिकार्थत्वाद्विक्रमे प्राप्तं उच्यते । वत्सत्वक् शास्त्रं वि

कल्प । नामधेयेन वत्सवक्र प्राप्यते । चोदकेनाहत
चोदकाव नामधेयगुणो बलवत्तर-इत्युक्तम् । अपिच
वत्सवक्रविधानादधिकानामशब्दत्वमिति यदि नामधेयत-
प्राप्तिर्न स्यात्ततो भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतीनामङ्गमहत
स्यादस्ति त्वसो तस्मान्नाहत भवति । नन्यभिजिज्ज्योति
रिति ज्योतिष्टोमिकधर्मग्राहीष्येतानि नामधेयानि सन्ति
तथापि मुख्यत्वादिश्वेजित एव बलवत्त्वम् ।

अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सवक्र ॥२॥ (मि०)

न वा नियमः वत्सवक्रगेवेति किं तर्हि समुच्चय सर्वा
लोपसहारी प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । ननु नामधेयस्य बल-
वत्त्वाद्दहत बोध्यते । विरोधे सति बाध्यताविरोधया
नयो कथमुपरिवासस कार्ये वत्सवक्रम्भविश्रुति । वासो
इय पुरुषस्याचारत प्राप्यते ननूपरिवाससि परिधत्त
इति न भवेति नैतदेवमुपरिवासस्यपि भवति यथा के
वत्स परिधत्ते रौरव परिधत्त इति तस्मात् समुच्चयः ।

अनुनिर्वाण्याधिकरणम् ।

अनुनिर्वाण्येषु भूयस्त्वेन तन्ननियमः- स्यात्

शिष्टकृद्दर्शनाच्च ॥३॥ (पू०)

अनेन श्रूयते अग्नीषोमीयस्य पुरोडागमनुदेवस्य वा ह
वींषि निर्बप्रतीति । अनुवन्ध्यायामपि देविकाहवींषि तत्र
भूयस्त्वेन तन्न नियम्येत । - अनुनिर्वाण्याणा बहुत्वात् ।
तत्तन्न पशुपुरोडागे प्रकृत्येत । किञ्च यल्लिष्टस्य च्छब्दक,

तस्मादपि च विकल्पवच्च दर्शयति विकल्प इव दर्शनं
भवति वैखो वा खादिरो वा पालागो वाऽन्येषां
यज्ञक्रतूनां यूपो भवन्ति तथैतस्य खादिर एव कार्यं
इति वाजपेये खादिरं नियच्छन् अन्यत्र विकल्प
मनुवदति तस्मादपि विकल्पः कालान्तरे अर्थतत्त्वं स्यात् ।
यच्च गुणान्तरयासनस्थानर्थस्यमिति कालान्तरे प्रयोगा-
न्तरेऽर्थवत्त्वं तस्यापि भविष्यति तस्मिन्नर्थवति नाभ्यासस्य
प्रमाणम् । ननु विकल्पस्यापि नास्ति प्रमाणं विकल्पेन
किञ्चिदश्रुतं क्रियते व्रीहिभिर्यजेतेति श्रुतैरिज्यते । यवै-
र्यजेतेत्यपि श्रुतम् । तैरपीज्यते । एकस्मिन् प्रयोगे कार्या
भावाच्चीमाभ्यामिज्यते । अथ कस्मान्न मिश्रियते तेन ।
तदुक्तम् एकैकस्य निरपेक्षस्य साधकत्वं श्रुतं तस्मिन् मिश्री-
भावे बाध्येत । तस्माद्विकल्पः ।

प्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

प्रायश्चित्तेषु चैकाग्र्यान्निष्पन्नेनाभिसंयो-
गस्तस्मात् सर्वस्य निर्घातः ॥ १२ ॥ (पू०)

प्रायश्चित्तानि द्विप्रकाराणि कानिचिद्द्वैगुण्यस्य
प्रमादादापतितस्य समाधानार्थानि कानिचिद्विभिन्ने
कर्मानि तत्र समाधानार्थानि यथायं ऋक्तीयत्र
पार्त्तिमियात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये लुष्ट्यादय यदि
यजुष्टो दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति, यदि सामत भः
स्वाहेत्याहवनीय एवेति । पार्त्तिमियादिनाममिया-

दित्यर्थः । कः पुनर्यज्ञस्य विनाशः गिष्टस्याक्रियां प्रति-
 पिहसेवनं च कथं पुनर्ज्ञायते दिनष्टस्य समाधानार्थं
 तत्प्रायश्चित्तमिति वाक्यसंयोगात् । यथार्त्तिमियादिदं
 कुर्यात् । यदि तस्मिन् कृते यदि नष्टमेव कोऽर्थ-
 स्तेन कृतेन । यन् अत्र ब्रूते आर्त्तौ निमित्ते कर्माङ्गं
 प्रायश्चित्तमिति स च वक्तव्यः । अङ्गं नाम तत् यद् प्रधानं
 फलवत् करोति प्रधानविनाशादफलत्वमापन्नं यदि
 तदनेन फलवत् क्रियते तत एतदङ्गं यच्चेदं फलं प्रयुक्त-
 मेतेन फलवत् क्रियते हन्त तर्हि जातस्य दिनष्टस्य समा-
 धानार्थमथ न क्रियते न तर्हि कर्माङ्गं तत्र यदुच्यते नि-
 मित्ते कर्माङ्गमिति तदेव नास्ति । अपि च तत्र तत्र समा-
 धानमेव वाक्यशेषे श्रूयते । अग्निर्वै देवानां पथि कृतः स्तेन
 भागधेयेनोपासीरन् स एव पयानमपि न यति स एवं
 व्रतमालम्बयतीति तस्मादेते दोषनिर्घातार्थाः तेषु विकल्पः
 स्यात् कुतः ? ऐकार्थ्यात् । कथमैकार्थ्यमेतेषां निष्पत्तेन
 दोषेण केवलस्य तस्य तस्याभिसंयोगो यद्युक्तो यज्ञ आर्त्ति-
 मियात् सूः स्वाहेति जुहुयादिति । तस्मात् सर्वस्य दोष-
 स्यैकेन निर्घातः । एकेन चेन्निर्हतो दोषो द्वितीयादीनि
 प्रयोगान्तरार्थानि भवन्ति एवं स्मार्त्तेऽपि द्रष्टव्यम् ।

समुच्चयस्तु दोषार्थः ॥१३॥ (सि०)

यानि तु दोषनिर्घातानि तेषु समुच्चयः कानि पुनस्तानि
 यानि श्रुतस्याक्रियया प्रतिपिडादि वा तानि उच्यन्ते ।
 यथा यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदयाग्नौ च चरुं निर्व-

पेत् सौर्यमेककपालं यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदया-
दित्यादि । अग्निं समाधाय वाचं यत्वा दम्पती सर्वाह-
सुपासीयातामिति । तत्र दोषो न दृश्यते दोषस्याभावा-
विर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म
विधीयते तत्रैमित्तिकं कर्मणः प्रकरण उत्पन्नत्वात् कर्माङ्गं
विधायते यावन्ति चोद्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन
गृह्यन्ते तेषां समुच्चयः ।

। अनध्याये मन्त्रपाठाधिकरणम् ।

मन्त्राणां कर्मसंयोगः स्वधर्मेण प्रयोगः
स्यात् धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १४ ॥ (पू०)

कर्मणि प्रयुज्यमानानां स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात् । य
एषां ग्रहणकाले धर्माः पर्वणि नाध्येयं वाते नाध्येयं स्तन-
यित्री नाध्येयमित्यादयः धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् धर्मोऽयं
मन्त्रप्रयोगनिमित्तः अयमपि च मन्त्रप्रयोगः । तस्माद्-
नापि न भवितव्यम् ।

द्विवां प्रति विधानाद्वा सर्वकारणं प्रयोगः
स्यात् कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य ॥ १५ ॥ (सि०)

अध्यायेऽनध्यायेऽपि कुतः । विद्यार्थोऽयं प्रयोगः ।
प्रत्येतद्वन्नेविधानं स एष ग्रहणस्य धर्मः तस्माद्ग्रहणं
गुणवत् करोति कः पुनर्ग्रहणस्य गुणः । अविद्येन नि-
र्हतिः कथं पुनर्ग्रायते । ग्रहणार्थोऽयं धर्म इति ग्रहण-
काले ग्रायते न कर्मकाले । भा भूत् कर्मधर्मो मन्त्रधर्मो

भविष्यति । मन्त्रधर्मस्य स यत्र मन्त्रस्तत्र प्राप्नोति । उच्यते
 न धर्मो मन्त्रेषु विधीयते । किं तर्हि ग्रहणे एवमभिनिर्व-
 र्त्त्यते तेनैव मन्त्रो भवति । तस्माद्ग्रहणधर्मो न च कर्मणि
 ग्रहणार्थः प्रयोगः किं तर्हि कर्मार्थः तस्मात्तत्र धर्मस्या-
 प्राप्तिः अपि च पर्वणि चाध्ययनस्य प्रतिषेधः यद्यम-
 न्नकं कर्म क्रियते प्रयोगागर्थक्यम् । 'अथापर्वणि तथापि
 स एव श्रुत्यनुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति स्मृत्यनुरोधेनाप्रयोगः
 श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी तस्मान्नादृत्यः प्रयोगनियमः ।

मन्त्रस्वराधिकरणम् ।

भाषारवरोपदेशे ऐरवत्प्रायवचनप्रतिषेधः स्यात्

॥ १६ ॥ (पू०)

भाषिकेण स्वरिण्य केचिन्मन्त्रा नाद्वय उपदिष्टाः मन्त्र-
 समान्त्राये वेस्वर्येण पठिताः । यथा इमामगृभ्णञ्जित्यश्न-
 मेधे । कः पुनर्भाषिकः स्वर उच्यते । छन्दीगा बह्वृचा-
 येव तथा वाजसनेयिनः । उच्यनीचस्वरं प्राहुः स वै भा-
 षिक उच्यते । इति तेषु मन्त्रेषु प्रायवचनस्य स्वरस्य प्रति-
 षेधः स्यान्निवृत्तिः कस्मात् स्वरान्तरोपदेशात् ऐरवत्
 यथा इरापदस्योपदेशात् कर्मकाले गिरापदेऽस्य निवृत्तिः
 कथं पुनर्चायते स्वरस्यायमुपदेशो न मन्त्रस्येति मन्त्रो
 नोपदेष्टव्यः । रूपादेव प्राप्नोति स्वरस्वनुपदिष्टो न प्राप्नोति
 तस्मात्तस्योपदेशः ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायोपपत्ते-
र्भाषिकश्रुतिः ॥ १७ ॥ (सि०)

मन्त्रस्य वायमुपदेशो न स्वरस्येति कथं ज्ञायते
मन्त्रोपदेशरूपोऽयं शब्दः किमस्य तत्सारूप्यम् इत्यस्माभि-
धानमादत्त इत्याह मन्त्रेण वा साभिधीयते । न भाषिकेण
स्वरेण मन्त्रोपादानं प्रत्याययति नेतरस्य कस्मात्तद्धु-
य्यते प्रायोपपत्तेर्भाषिकश्रुतिः । भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः ।
तन्मध्ये यदि प्रवचनेन पठ्यते । भाषिकस्वरसन्तानो वि-
च्छिद्येत तत्परिहारार्थं भाषिकेणोपदेशः । यथा गायना
गीतवस्तुकानि यानि गीतकेषु प्रक्षिपन्ति तान्यपि तेनेव
गीतिस्वरेणैवोच्चारयन्ति मा भूत् स्वरसन्तानस्य विच्छेद
इति तस्मान्न भाषिकस्वरोपदेश इति ।

विकारः कारणागूहणे तन्न्यायत्वाददृष्टे-
ऽप्यवम् ॥ १८ ॥ (पू०)

शरापदेन तु गिरापदस्य विकारो युक्तः । कारणा-
पहणात् । यथा भाषिकस्यानुपदेशेन कारणेनोपपन्नैव
गिरापदस्यानुपदेशो किञ्चित्कारणं गृह्यते । तस्मात्तस्याप-
देशः । स कर्मकाले विधानात् समाग्राये प्राप्तं गिरापदं
बाधते तस्मात्तत्र विकारः । तस्यायत्नाद् दृष्ट्येवम् । यो
मन्त्रो मन्त्रसमाग्राये वैर्येण दृष्टः तस्य तथैव प्रयोगः ।
यस्य न दृष्टो बाधनेन च भाषिकेनोपदिष्टः । यथा तं
प्रोक्षितानस्यलोऽमीति । तत्र का प्रतिपत्तिरित्यते । तस्याच-

त्वात् । अदृष्टेऽपि योऽसौ न्याय उक्तः । मन्त्रोपदेशोऽयं तद्रूपत्वात् शब्दस्येति । तेनैव न्यायेनादृष्टेऽपि मन्त्रोपदेश एव न भाषिकोपदेशः । तस्मान्न तस्यापि प्रवचनेनैव सूत्रेण प्रयोगः ।

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणात्वात् ॥ १९ ॥ (सि०)

तदुत्पत्तेर्वा मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात् प्रवचनलक्षणत्वात् । प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं यथा प्रोच्यते तथाविधा विज्ञायन्ते ते च भाषिकस्येत्यपरा व्याख्या इमान् गृह्णन्निति नैतन्योपदेशः । किं तर्हि, आग्नेन प्रतीकेन लक्षणेनासौ यद्योत्पन्नो लक्ष्यते प्रावचनेन सूत्रेणोत्पन्ना तस्मात्तद्विधाया उपदेशः । यस्तु ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्रस्तत्र लक्षणस्याभावात् न लक्षणा अतस्तत्र यद्याश्रुतिप्रयोगः ।

कर्माद्य मन्त्रकरणप्रयोगाधिकरणम् ।

मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥

॥ २० ॥ (सि०)

पदार्थकरण मन्त्राः यथा इषे त्वेति द्विनत्ति, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इत्यादत्त इति । तेषां मन्त्रान्ते न कर्मादिसन्निपातः यस्मिन् कर्मण्युपयुज्यते किं कारणं सर्वस्य वचनार्थत्वात् । सर्वे मन्त्राः समन्तां वचनार्थं करोति कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः प्रयोगंकाक्षे पदार्थस्योपस्थानं मन्त्रे-

शोपस्थितः पदार्थः कर्त्तव्यः विज्ञायते तदर्थस्य मन्त्रस्य
प्राग्ज्ञानसामर्थ्याद् वचनाच्च क्वचिदिति आदत्ते निर्वप-
तीति मन्त्रान्ते तस्योपस्थानम् उपस्थितः पर्याप्तो यावन्न
भक्ष्यत इति तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिः सन्निपातकरण-
मन्तेषु ।

बहुधाराधिकरणम् ।

सन्ततवचनाद्वारायामादि संयोगः ॥२१॥ (पू०)

श्रूयते सन्ततं वसीर्द्धरां जुहोतीति । अत्रापि पूर्वी-
क्तेन न्यायेन तथैव प्राप्त उच्यते । धारायामादिसंयोगः
कर्मादिमन्त्रादिषु मनिपत्यो सन्ततवचनात् । सन्नित्येकी-
भाषः । ततोऽतिविस्तारइयोर्यत्र सहतननं भवति तत्र
संपूर्यस्तनोऽपि वर्त्तते । इह कर्मवन्मन्त्रस्य सन्निपात्यः तस्मा-
त्तयोः सहतननमुच्यते । तच्चाद्योः सन्निपाते भवति
तस्मादादिसंयोगः ।

कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्या-
शक्यत्वात् ॥ २२ ॥ (सि०)

कर्मणां वा सन्तानोऽयं सन्ततं जुहोतीति इति हि
होमस्य केवनस्य हि सन्तान उच्यते नापि मन्त्रसकीर्त्तन-
मस्ति न तु द्वयोः संयोगे सगन्धो भवति एकस्य होम
उच्यतेति नेष दोषः नानाकर्मत्वात् । यद्वन्धेतानि कर्माणि
तथागनुपक्रमेण क्रियामन्तानो भवति कर्मनानात्वं वच-
नात् सादृश सादृशानि जुहोतीति । न तु द्रव्यसंख्येयानी-

त्वात् । अदृष्टेऽपि योऽसौ न्याय उक्तः । मन्त्रोपदेशोऽ
तद्रूपत्वात् शब्दस्येति । तेनैव न्यायेनादृष्टेऽपि मन्त्रोप-
देश एव न भाषिकोपदेशः । तस्मान्न तस्यापि प्रवचनेनैव
सुरेण प्रयोगः ।

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ १९ ॥ (सि०)

तदुत्पत्तेर्वा मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात् प्रवचन-
लक्षणत्वात् । प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं यथा प्रोच्यते तथा-
विधा विज्ञायन्ते ते च भाषिकस्येत्यपरा व्याख्या इमान-
श्वभूयन्निति नैतस्योपदेशः । किं तर्हि, आग्नेन प्रतीकेन
लक्षणेनासौ यद्योत्पद्यो लक्ष्यते प्रावचनेन सुरेणोत्पद्या
तस्मात्तद्विधाया उपदेशः । यस्मिन् ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्र-
स्तत्र लक्षणस्याभावात् न लक्षणा अतस्तत्र यथाश्रुति-
प्रयोगः ।

कर्मण मन्त्रकरणप्रयोगाधिकरणम् ।

मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्म-
दिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥

॥ २० ॥ (सि०)

पदार्थकरण मन्त्राः यथा इषे त्वेति द्विनत्ति, देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवे इत्यादत इति । तेषां मन्त्रान्ते न कर्म-
दिसन्निपातः यस्मिन् कर्मण्युपयुज्यते किं कारणं सर्वस्य
वचनार्थत्वात् । सर्वो मन्त्र, समस्तं वचनार्थं करोति वा-
पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः प्रयोगकाले पदार्थस्योपस्थानं मन्त्रे-

शोपस्थितः पदार्थः कर्त्तव्यः विज्ञायते तदर्थस्य मन्त्रस्य
 आन्त्रानसामर्थ्याद् वचनाच्च क्वचिदिति आदत्ते निर्वप-
 तीति मन्त्रान्ते तस्योपस्थानम् उपस्थितः पर्याप्तो यावन्न
 भग्नत इति तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिः सन्निपातकरण-
 मन्तेषु ।

बहुधाराधिकरणम् ।

सन्ततवचनाद्वारायामाटि संयोगः ॥२१॥ (पृ०)

श्रूयते सन्तत वसोद्वारां जुहोतीति । अत्रापि पूर्वी-
 क्तेन न्यायेन तथैव प्राप्त उच्यते । धारायामादिसंयोगः
 कर्मादिमन्त्रादिय सन्निपात्यो सन्ततवचनात् । सन्नित्येकी
 भावः । ततोऽतिविस्तारद्वयोर्यत्र सहतनन भवति तत्र
 सपूर्वस्तनोऽपि वर्त्तते । इह कर्मवन्मन्त्रश्च सन्निपात्य तस्मा
 तयोः सहतननमुच्यते । तत्राद्यो. सन्निपाते भवति
 तस्मादादिसंयोगः ।

कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्या-
 शक्यत्वात् ॥ २२ ॥ (सि०)

कर्मणा वा सन्तानोऽयं सन्तत जुहोति इति हि
 होमस्य द्वयस्य हि सन्तान उच्यते नात्र मन्त्रसकीर्त्तन-
 मस्ति न तु द्वयोः संयोगे संगद्यो भवति एकस्य होम
 उच्येतति नैष दोषः नानाकर्मत्वात् । बह्वन्तेतानि कर्माणि
 तेषामनुष्ठानेन क्रियामन्तानो भवति कर्मन नात्र वच-
 नात् पादग नदमानि जुहोतीति । न तु द्रव्यसत्येदानी-

त्याह नात्र द्रव्यसङ्गीर्तनमस्ति होमोऽत्र संख्यया युज्यते ।
 द्वादश द्वादशानि जुहोतीति एवंसंख्यान् होमान् करो-
 तीति । किञ्च इतरस्य च मन्त्रकर्मणोः सन्तानस्याशक्यत्वात्
 क्षणिकं कर्म न मन्त्रेण सहतनितुं शक्यते तदत्रापि
 कर्मादिसन्निपात एव ।

आधाराधिकरणम् ।

आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

द्वयपूर्णमासयोराधार प्रकृत्य श्रूयते । सन्ततमाधार-
 यतीति तत्रापि क्षणिकत्वान्मन्त्रेण कर्मणः सहतनन
 घटते । एकत्वात् कर्मसन्तानो नास्ति तस्मात् द्रव्याभि-
 प्रायः सन्तानशब्दः । मन्तत धारयतीति दीर्घधारया जुहो-
 तीति दीर्घपरत्वात् सन्ततशब्दः ।

मन्त्रसन्निपाते विकल्पाधिकरणम् ।

मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः
 स्यात् ॥ २४ ॥ (सि०)

ये मन्त्रा एककार्या यथा पुरोडाशविभागार्थाः पूषा
 वां विभजतु । भगो वां विभजतु । अथ्येमा वां विभजत्व-
 त्येवमादयः । तेषां विकल्पः कुतः । सन्निपातित्वात् करणा
 एते करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः सक्तो
 मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्या-
 दिति न च विकल्पमन्त्रेण सर्वेषामन्ते कर्मादिसन्निपातः
 कर्तुं शक्यः । किं वचनमेतत् न हि न्यायः सर्वस्य वचनार्थ-

त्वादिति यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्रः उच्यते । तत्रापि
वचनार्थः सिद्ध्यति । एकेन तु कृते कर्मणि द्वितीयस्य
प्रयोगोऽनर्थकः । तदेतत् कार्यत्वे भवति तस्मादेकार्थत्वा-
द्विकल्पः तच्च पूर्वमेवोक्तम् एकार्थासु विकल्परन्निति । तत-
स्तुत्यासिसूत्रमिदम् उत्तरचिन्तार्थम् ।

मन्त्रसमुच्चयाधिकरणम् ।

संख्याविहितेषु समुच्चयो सन्निपातित्वात् ॥

॥ २५ ॥ (सि०)

संख्या ये विधीयन्ते मन्त्रा यद्याग्नौ चतुर्भिरादत्ते
दाभ्यां खनति षड्भिराहरति तेषु समुच्चयः स्यात् किं
कारणं संख्या शब्देनोच्यते साङ्गीकर्तव्या न च समुच्चयादृते
सा शब्दाङ्गीकर्तुम् । आह समुच्चयेऽपि यः कर्मणां सन्नि-
पातः तेन तत् कर्म कृतं भवति ये व्यवहिताः न तेः
सह असन्निपातात् । तथा सन्ति न संख्या कर्मण्यङ्गीकृता
भवति । नैष दोषः । अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गीकृत इति ।
सदेवेति तमर्थमभिदधति । अनन्तरेण रूपं क्रियते इतरे
जपवददृष्टार्था भवन्ति । उच्यते नादृष्टार्था भविष्यन्ति ।
सर्वे तदेव कर्म सहस्रदभिधास्यन्ति भवति हि कारणार्थस्य
मन्त्रस्यासकत्प्रयोगः यथा कुरु कुरु करवाणीति तत्र यथा
अभिधानार्थस्य मन्त्रस्यान्त्रानसामर्थ्यादभिहितमभ्युदयकरं
भवति । एवं चतुर्भिरादत्त इति वचनाच्चतुरभिहितं
कृतमभ्युदयकारि भवतीति तस्मात् समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थ-
ता समुच्चयस्य सिद्धः ।

त्याह नात्र द्रव्यमङ्गीर्तनमस्ति होमोऽत्र संख्यया युज्यते
 द्वादश द्वादशानि जुहोतीति एवंसंख्यान् होमान् करो
 तीति । किञ्च इतरस्य च मन्त्रकर्मणोः सन्तानस्याशक्यत्वात्
 क्षणिकं कर्म न मन्त्रेण सहतनितुं शक्यते तदत्रापि
 कर्मादिसन्निपात एव ।

आधाराधिकरणम् ।

आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

दशपूर्णमामयोराधारं प्रकृत्य श्रूयते । सन्ततमाधार-
 यतीति तत्रापि क्षणिकत्वात्मन्त्रेण कर्मणः सहतनन
 घटते । एकत्वात् कर्मसन्तानो नास्ति तस्मात् द्रव्याभि-
 प्रायः सन्तानशब्दः । सन्ततं धारयतीति दीर्घधारया जुहो-
 तीति दीर्घपरत्वात् सन्ततशब्दः ।

मन्त्रसन्निपाते विकल्पाधिकरणम् ।

मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः
 स्यात् ॥ २४ ॥ (सि०)

ये मन्त्रा एककार्या यथा पुरोडाशविभागार्थाः पूषा
 यां विभजतु । भगो वां विभजतु । अर्यमा वां विभजत्वि-
 त्थेयमादयः । तेषां विकल्पः कुतः । सन्निपातित्वात् करणा
 एते करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः सन्तो
 मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्या-
 दिति न च विकल्पमन्त्रेण सर्वेषामन्ते कर्मादिसन्निपातः
 कर्तुं शक्यः । किं वचनमेतत् न हि न्यायः सर्वस्य वचनार्थ-

त्वादिति यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्रः उच्यते । तत्रापि
वचनार्थः सिद्धयति । एकेन तु कृते कर्मणि द्वितीयस्य
प्रयोगोऽनर्थकः । तदेतत् कार्यत्वे भवति तस्मादेकार्थत्वा-
दिकल्पः तच्च पूर्वमेवोक्तम् एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति । तत-
स्तुत्याप्तिसूत्रमिदम् उत्तरचिन्तार्थम् ।

मन्त्रसमुच्चयाधिकरणम् ।

संख्याविहितेषु समुच्चयो सन्निपातित्वात् ॥

॥ २५ ॥ (सि०)

संख्या ये विधीयन्ते मन्त्रा यथान्ते चतुर्भिरादत्ते
वाभ्यां खनति षड्भिराहरति तेषु समुच्चयः स्यात् किं
कारणं संख्या शब्देनोच्यते साङ्गीकर्तव्या न च समुच्चयादृते
सा शक्याङ्गीकर्तुम् । आह समुच्चयेऽपि यः कर्मणां सन्नि-
पातः तेन तत् कर्म कृतं भवति ये व्यवहिताः न तेः
सह असन्निपातात् । तथा सति न संख्या कर्मण्यङ्गीकृता
भवति । नैष दोषः । अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गीकृत इति ।
सदेवेति तमर्घमभिदधति । अनन्तरेण रूपं क्रियते इतरे
जपवददृष्टार्था भवन्ति । उच्यते नादृष्टार्था भविष्यन्ति ।
सर्वं तदेव कर्म सहस्रदभिधास्यन्ति भवति हि कारणार्थस्य
मन्त्रस्यासहस्रप्रयोगः यथा कुरु कुरु करवाणीति तत्र यथा
अभिधानार्थस्य मन्त्रस्याख्यानसामर्थ्यादभिहितमभ्युदयकरं
भवति । एवं चतुर्भिरादत्तं इति वचनाच्चतुरभिहितं
कृतमभ्युदयकारि भवतीति तस्मात् समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थ-
ता समुच्चयस्य सिद्धः ।

उरुप्रथमेति मन्त्रे विकल्पाधिकरणम् ।

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत् सर्वेषामुपदिष्ट-
त्वात् ॥ २६ ॥ (पू०)

ब्राह्मणे च ये मन्त्रा विधीयन्ते यथा उरुप्रथा उरुप्रथ
स्वेति पुरोडाशे प्रथयन्तीति । तेषु च समुच्चयः स्यात् ।
सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । न प्रयुज्यते तस्योपदेशो बोध्यते
सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीयते । संख्यावि-
हितवच्च सर्वेषामसकृदभिधानेनार्थवत्ता भविष्यति तस्मात्
समुच्चयः ।

याज्यावपट्कारयोश्च समुच्चयदर्शनं तद्वत्
॥ २७ ॥ (नि०)

समुच्चय एव याज्यावपट्कारयोः समुच्चयोऽवगन्तव्यः
समुच्चयवत् दर्शनं भवति । याज्याया अधिवपट्करोतीति
समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति तस्मादपि समुच्चयः ।

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ २८ ॥ सि०

विकल्पो वैप मन्त्राणां न समुच्चयः । कुतः ? उक्तो
न्यायः । मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्या-
दिति । न तु संख्याविहितवदेकार्था अपि सन्तो सकृ-
दभिधानेन समुच्चेयन्ते नैतद्युक्तं कुतः ? समुच्चयस्याश्रुति-
त्वात् । यथा तत्र संख्यायवणात् । कृतकरणमप्य, सकृ-
दभिधानमाश्रितम् नैवं समुच्चययवणमस्ति तस्माद्यथा
न्यायमेकार्थत्वाद्विकल्पः ।

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ २९ ॥ (हे०)

यच्च सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यति । अहेतुः सः
गुणार्थत्वादुपदेशस्य नैवासी मन्त्रप्राप्त्यर्थ उपदेशः । किं
तर्हि गुणार्थः अर्थवादो गुण विधास्यतीति तदुक्तं गुणार्थेन
पुनः श्रुतिः परिसंख्या अर्थवादो वेति यदि तर्हि नैवाय
मन्त्रोपदेशः । किमिदमुच्यते सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । एवं
तर्हि कृत्वा चिन्तेय मन्त्रोपदेश इति कृत्वा चिन्त्यते अथवा
उदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ।

वषट्कारे समुच्चयाधिकरणम् ।

वषट्कारे नानार्थत्वात् समुच्चयः होत्रास्तु वि-
कल्प्येरन्नेकार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (पू०)

वषट्कारः प्रदानार्थो याज्या देवतोपलक्षणार्था तयो-
र्नानार्थत्वात् समुच्चयः सर्वोपदेशात् । होत्रास्तु विकल्प्ये-
रन्नेकार्थत्वात् । होत्रास्तु ये मन्त्रा यूपोच्छ्रयणीया वा
उच्छ्रयस्त वनस्यते इति यूपपरिव्याणार्था वा युवा सुवासा
वा इति ते विकल्प्येरन् । कुतः एकार्थत्वात् । एकार्था
एते उच्छ्रयणस्य परिव्याणस्य वाभिधायका एकैक्य
तेषामितरानपेक्षस्तदभिदधाति । तस्माद्विकल्पः ।

क्रियमाणानुवादित्वात् समुच्चयो वा

होत्राणाम् ॥ ३१ ॥ (सि०)

क्रियमाणानुवादित्वात् । करणानां विकल्प उक्तः न
चैते करणाः क्रियमाणानुवादिन एवं कर्तव्यमिति कथं

कृत्वा उच्यते । अध्वर्योस्तावत्करोमीत्येतेन प्रत्ययेनार्थः । असति द्वैतस्मिन् क्रियेव न प्रवर्तते । एष प्रत्ययः सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति । यो हि स्मरतीदं मया कर्तव्यमिति स तत्करोति क्रियमाणानुवादिनयाध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति युञ्जन्ति त्वामध्वरदेवायं न इति सोऽनुवादो लमध्वर्योः स्मृतिं कर्तुम् अतस्तत्स्वरूपं तेन च कर्मणाकाङ्क्षितत्वात् । स्मरणार्था एते विज्ञायन्ते । स्मरणार्थस्य मन्त्रस्याग्नानसामर्थ्यात् स्मरितं कृतमदृष्टार्थाय भवति । यथा प्रतत कृतम् । ननु विधिश्चादेव स्मृतिर्भवति । सत्यं विधेः शब्दादपि सामर्थ्याद्भवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्याग्नानसामर्थ्यात् मन्त्रेण कर्तव्याः । प्रततेषु च कर्मसु स्मृतिसन्तानेनार्थ इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे स भवति क्रियमाणानुवादित्वादीनां समुच्चयः ।

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३० ॥ (उदा०)

त्रिःप्रथमामन्वाह ज्योतिषतीरनुब्रूयादिति । अनेकसन्निपाते चेतद्भवति प्रथमा उत्तमेति । तस्मात् समुच्चयः ।

इति आचार्यश्वरखामिनः कृती मीमांसाभाष्ये
द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

जपसमुच्चयाधिकरणम् ।

जपाश्चाकर्मयुक्ताःस्तुत्याशीरभिधानाश्च याज-
मानेषु समुच्चयः स्यादाशीः पृथक्त्वात् ॥ १ ॥
(पू०सि०)

वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तथा मारचतीमनूच्य वाग्यन्तथा
बार्हस्पत्यमनूच्य वाग्यन्तव्येति स्तुतयः । अग्निर्मूर्द्धा दिव
इति आशिपः । आयुर्दाग्ना अस्यायुर्मे देहीति वि-
धानादेषोऽसि त्वेषोऽसीति । अथ जप इति कः शब्दार्थः
जप व्यक्तायां वाचीति । जप्यते इति जपः । यदोवमग्नि-
मूर्द्धादिव इति । अयमपि जप्यते । सत्यमयमपि जपः
स्तुतिरपि त्विष्यते । अयं तु जप एव केवलः इतरैः स्तुत्या-
दिभिः समुच्चार्यमाणः एतस्मिन् जपे अकर्मसंयुक्ताः स्तुत्या-
शीरभिधानाश्चेति केवलाः जपाः प्रतीयन्ते । यथा
ब्राह्मणाः परिव्राजकाः ब्रह्मचारिणश्च निर्गच्छन्तीति उक्ते
केवलब्राह्मणा ब्राह्मशब्देनोच्यन्ते तद्वत् । ननु इदं विष्णु-
विचक्रम इति स्तुतिरियं न खलु नामास्ति शब्दो नापि
किञ्चित् स्तोतव्यमस्ति । न च विष्णुः न च विष्णुना स्तुतं
कश्चिदर्धोऽस्ति न स्तुत्यो विष्णुः कश्चिदङ्गीक्रियते । नापि
स्तुतिः कर्त्तव्या चोदितवचनमात्रन्तु चोदितं वैष्णवीमनू-
च्येत तत्र कर्त्तव्यं वचनं जपनमिति समानार्थो यन्मा-

जपव्यक्ताया याचीति स्मर्यते । तेन यत्र वचनमात्र मन्त्रस्य क्रियते न स्तूयते नाग्रास्यते स जपः अत्र जपस्याभिधाना यस्य च को विशेषः । जपे वचनमात्र मन्त्रस्य अभिधानेन तु जपत सता असता वा गुणो नातिदिश्यते । एषो ऽसि त्वेषोऽसीति न तत्र तत्रैकार्थत्वाद्विकल्पे- प्राप्ते च्यते समुच्चयः कुत आशी पृथक्त्वात् स्तुतिपृथक्त्वात् अभिधानपृथक्त्वात् च न हीद विष्णुरिति योऽर्थोऽभिधीयते स एव पावमान सरस्वतीत्यनेन । एव सर्वतः । तस्मान्नानार्था एते अत एषा समुच्चयः स्यात् ।

समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥ (हे०)

यास्तानुवचनयोस्त्रि प्रथमामन्वाहेति त्रिरुक्तमामन्वा हेति । समुच्चये च सति प्रथमा च विद्यते न विकल्पे । तस्मादपि समुच्चयः । यजमाने स्मृतिप्राधिको निर्देशः । एकस्मिंश्च मन्त्रे त्रितयमपि सम्भवति स्तुतिरभिधानं जपश्च । यथा इदं विष्णुर्विबुक्कम इति यदि विष्णुर्बोध्यते ततः स्तुतिः अथान्यस्यैव तत्तान् आख्यायते ततोऽभिधानम् अथात्मनावबोध्यते ततो जपः ।

याज्यानुवाक्यासु विकल्पाधिकरणम् ।

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवतो-
पलक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०)

ऐन्द्रावार्हस्यत्ये कर्मस्थानेक याज्यानुवाक्यायुगलमाज्जातम् इदं वामास्ये हवि प्रियमिन्द्रावृहस्पती इत्ये

कम् अथ वा परिपिच्यते सोम इन्द्राहहस्यती । वृह
 सतिर्न परिपातु पद्यादित्यपरन्तयो कि समुच्चयो
 विकल्प इति विचारः तत्रोच्यते । याज्यानुवाक्यासु तु
 विकल्पः स्यादिति कस्मादेवतीपलक्षणार्थत्वात् । कर्मणि
 गुणभूता देवता याज्यानुवाक्याद्वयेन कर्मसिद्धार्थमुप
 लक्ष्यते । सकृदुपलक्षणेन च ततसिध्यति । कर्मसिद्धौ
 कर्मणि उपलक्षणकार्यं नास्तीति द्वितीयम् वै याज्या
 नुवाक्याद्वय प्रयोगान्तरार्थं भवति तस्माद्विकल्पः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (हे०)

लिङ्गं चेदमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति एवमाह
 कृतुर्वै देवानां याज्यानुवाक्ये एकया प्रत्यागच्छति गम
 यत्यन्यथा अथात्र तिस्रः कार्या इति पितृयज्ञे याज्या
 नुवाक्यात्रयविधानस्य परे वाक्ये तयोस्तिद्वित्वमुचितं दर्श
 यति । तथा न सर्वाणि सह यज्ञासुधानि प्रकृत्या तु भा
 नुप न क्रियते नैकैकमेव पितृदेवक तत द्वे द्वे सहप्रकृते
 याज्यानुवाक्ययो रूपमिति तस्मादपि विकल्पः । अथ
 तयोरेव मिथः कस्माद्विकल्पो न भवति एकार्थत्वात्
 प्राप्नोति । अन्यतरस्यापि हि देवतीपलक्षणं मिध्यति ।
 उच्यते समाख्यया पुरोनुवाक्ये इति पुरोऽनूच्यत इति पुरी
 नुवाक्या आपेक्षिक पूर्वशब्दो याज्यामपेक्ष्य भवति । समु
 च्ये चैतदुपपद्यते । तस्मात् समुच्चयः । ननूपलक्षिते रूपन
 लक्षणकार्याभावादर्थलाभादन्यतरस्या प्रयोगो न प्राप्नोति ।
 उच्यते समाख्यासामर्थ्यात् विरूपलक्षणसाध्यं कर्म भवि-

यति । यथा द्वाभ्यां खनतीति वचनसामर्थ्यादभिधानं साध्यं तस्मादविरोधः ।

सोमकचद्रव्यसमुच्चयाधिकरणम् ।

क्रयेषु त्वविकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥ (पू०)

सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समास्त्रातानि अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति इत्येवमादीनि । तेषु क्रयणेषु विकल्पः स्यात् । सर्वाणि हि क्रयणस्य साधनत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते यथा व्रीहियथी यागेषु तथा अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा व्रीणाति तान्येकार्थानि भवन्ति तस्मात्तेषु विकल्पः ।

समुच्चयो वा प्रयोगद्रव्यसमवायात् ॥ ६ ॥ (सि०)

वाग्यन्द पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति विकल्प इति किन्तु समुच्चयः कस्मात् प्रयोगे द्रव्यसमवायात् । क्रयणस्य प्रयोगे अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते । तत्र विक्रेतुर्मूख्येनानमनं क्रियते तद्वद्दुभिः सुकरतरं भवति । तस्य तस्य द्रव्यस्यान्त्रानमापेक्षिक सर्वाङ्गोपसहारी च प्रयोगवचनोऽनुपहीयते । अपि च विप्रमाण्येतानि अभवशक्तिं क्रीणातीति समुच्चयेनानतिं कर्तुं शक्नुवन्ति न विकल्पेन । विकल्पमानानामानयक्यमापद्यते । तस्मात् समुच्चयः ।

समुच्चयञ्च दर्शयति ॥ ७ ॥ (हे०)

त वै दगभिः क्रीणाति दशाक्षरा विराटविराजमेव प्राप्नोतीति क्रीणात्वनुवादोऽयं स एतेन न्यायेन प्राप्तानां

स्यात् । तस्मादपि समुच्चयः अथार्थवादेन विधिः
कस्मान्न विज्ञायेत तथाप्यनुवादरूपं बाध्यते । तत्र सति
सम्भवे न बाधितव्यं तस्मादनुवादः ।

गुदोपयजनसमुच्चयाधिकरणम् ।

अग्नीषोमीये पशौ गुदेनोपयजनमास्त्रातं गुटेनोपयजति
तणोवैगुद इति । एकादशनेपु पशुष्वनेकगुदसन्निपाते
वचनः प्रभवति । किमुपयजनगुदानां समुच्चयो विकल्पो
वा यद्यर्थकमोपयजनं ततो विकल्पः । अथ प्रतिपत्ति-
स्ततः समुच्चयः किं पुनरत्र युक्तमर्थकमेति कुतः भूत-
भव्यसंमुच्चारणे भूतं भव्याय दृष्टार्थत्वात् भवति पदार्थः
कर्म तदेकेनायत्नात् सिद्धातीति बह्वनामेकत्र प्राप्तानां
विकल्पो भवति । एव प्राप्त उच्यते । (५०)

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥ (सि०)

संस्कारोऽयं प्रतिपत्तिरित्यर्थः । हुतः । उपयुक्तशेष-
त्वात् । अग्नीषोमीयागार्थः पशुरुत्पन्नः तन्निवृत्तेः
तच्छेषाः प्रतिपादनार्थास्तस्माद् गुदस्य प्रतिपत्तिनिय-
मोऽयं दृष्टार्थः । नन्वर्थकमपत्तेऽपि दृष्टार्थतैव हेतुरुक्तमुल्लो-
ऽसौ प्रतिपत्तावपि हि प्रतिपाद्यमानाः कर्म साधयन्ति
तस्माद् वैशेषिकोऽसौ यदा प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः ।
तत्प्रधानत्वात् द्रव्यसंस्कारार्थं कर्म यस्यैव पशोर्गुदो न
संस्क्रियते तस्यैव तेन संस्कारेण हानिः स्यात् । तस्मात्
समुच्चयः ।

आधाने दक्षिणाभ्याविकल्पाधिकरणम् ।

सरयासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिप्रतिषेधात्

॥ ६ ॥ (मि०)

आधाने दक्षिणाविधयः । एका देया पट देया द्वादश
 देया इत्येवमादयस्तेषां समुच्चयो विकल्पो वा इति विचा-
 रणम् । तन्नाश्रभूयस्वायः सर्वाङ्गयाहिणा प्रयोगवचनेन
 नमुद्ध्ये प्राप्ते उच्यते । सरयासु तु विकल्पः स्यात् कृत
 श्रुतिविप्रतिषेधादेका देवेत्येकमख्या परिच्छिन्न द्वय
 परिक्रयमाधन श्रूयते तथा पटदेवेति पटसख्यापरिच्छिन्न
 यदेका च पटसु समुद्ध्येत मख्यान्तरप्राप्तसरयोत्
 पद्यते । तत्परिच्छिन्नेन द्वयेण परिक्रयवत् स्यात् त
 त्रैक्यते पट्युतेषु विप्रतिषेधः स्यात् । ननु नैवात्र
 परिक्रयः श्रूयते किं तर्हि दानम् एका देया पटदेया इति
 शब्दोच्यते दानं नाम्नीयस्य परस्वत्वापादनं तत्र परस्वत्वात्
 स्यादित्येवमथ स्ववानमौ तस्यात्विज्य तेन चास्य दा-
 तार्यं एव दृष्टार्थं भवति । अथ दानमात्रं कल्पते
 ततोऽदृष्टं कल्पयितव्यम् । परिक्रय एवैकादीनां यदण
 तत्र यः सप्तभिः परिक्रीणीते न तेनैकया पट्भिः परिक्रीणीते
 भवति । न हि ते एकैत्यामनन्ति न पडिति किं तर्हि
 नप्तेति स एष श्रुतिविप्रतिषेधः । तस्माद् विकल्पः
 सरयासु ।

जाघनी विकल्पाधिकरणम् ।

द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात् तथा
विकल्पेन नियमप्रधानत्वात् ॥ १० ॥ (१पू०)

जाघन्या पत्नीः सयाजयन्तीति श्रूयते । तत्र पशु
गुणेषु विचारो भवति । किं जाघन्यादीनां समुच्चय उत
विकल्प इति अत्रापि पूर्व एव न्याय यद्यर्थकर्म ततो
विकल्पः अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चय इति किं प्राप्तं द्रव्य-
विकाराच्च पूर्ववदर्थकर्म स्यात् । पूर्ववदेतत् कर्म
यच्च यथा पत्नी सयाजन दर्गपूर्णमासपूर्वक चोदक
परम्परया पशुगुणप्राप्तदर्गपूर्णमासयोश्चेतदर्थकर्म न हि
तत्र काचिच्छेषभूता जाघन्यन्ति यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् ।
लोकिक्तास्तु तत्राज्येन सह विकल्पयोदकेनाग्नीषोमीयः
पशु प्राप्तः तत्रापि श्रूयते जाघन्या पत्नी सयाजय-
न्तीति सा श्रुतिः विकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति ।
यथाप्राप्तयोश्च नियमः गुणभूता च प्राप्ता तस्मा
दग्नीषोमीये गुणभूता जाघनी कर्मप्रधान यथा
अग्नीषोमीये तथा पशुगुणेषु तस्मात्तत्राप्यर्थकर्मणि
चेकार्थानां जाघन्यादीनां समुच्चयो न युक्तः तस्माद्
विकल्पः ।

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयोद्रव्यकर्मनिष्पत्तेः
प्रतिपशुकर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृतिः ॥ ११ ॥
(पू०)

यद्यपि जाघनी गुणभूता कर्मणि एवमपि समुच्चयो युक्तः

कुत द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्ते जाघनी द्रव्यं कर्मणा विभ
सनेन निष्पन्नमिति । तत्र प्रयोजनापेक्षा भवति । इद
च श्रूयते जाघन्या पत्नी सयाजयन्तीति तदेव विज्ञायते
इदमस्य प्रयोजनं पशुगुणे च प्रतिपशुकर्मभेदस्तस्य तस्य
पशोः कर्मनिष्पत्तिः । जाघनी द्रव्यभूतस्तथापि तत् पत्नी
सयाजायमेव कर्तव्यम् । एव सति यथाप्रकृति कृत
भवति तस्मादर्थकर्मण्यपि समुच्चय एव ।

कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०)

इति चेत्पश्यसि कर्मनिष्पत्तित्वाज्जाघनीनां समुच्चय
इति तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति पुरोडाश
कपालेन तुपोपवपतीति तदपि कर्मणा प्रयुज्यते ।
तस्यापि तुपोपवपनं प्रयोजनं भवितुमर्हति । तथा पुरो
डाशगणे तस्य तस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुपोपवपनं
कर्तव्यं यत्कथ्यो वा विशेषः ।

न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥ (आ० नि०)

नेतदेव कुत कर्मणः परार्थत्वात् परार्थं च कपालानां
प्रयोगकर्म पुरोडाशत्रयपरार्थं तदर्थमुपात्ते कपाले
तुपोपवपनमप्यन्यामज्यति तद्यथा । काष्ठान्याहर्तुं
प्रस्थिते पुरुषे शाकाहरणमप्युपाधि क्रियते । शाकमप्या
हरदिति तस्य गमनं शाकार्थमपि भवति कथं पुनर्ज्ञायते
पुरोडाशार्थे कपाले तुपोपवपनमन्यामज्यते । तेन तदु
भयार्थमिति पक्षोऽन्यथाप्येव भवित्यपि सङ्गस्य तद्विपरि
त्वादिति । न चेत् तुपोपवपनार्था कपालानामुत्पत्तिः

नविश्यं सर्वैस्तुपोपवपनं कर्तव्यम् अथवा उभयोरपि
 प्रतिषेधो यतः कर्मणः परार्थत्वादिति कपाले व्याख्यातं
 जाघन्यामपि कर्मणा परार्थत्वं हृदयादीनां निष्पत्त्यर्थं
 विशसनकर्म न जाघन्याः । अपिच हृदयादिभिरवदानै-
 येषु पशोरालम्ब्यविशसनकर्मापि तदर्थमेव तस्मान्न
 जाघन्या निष्पत्त्यर्थं विशसनं नचेत्तदेवं नैवान्न प्रयोजना-
 काङ्क्षा कुतः सम्बन्धः हृदयादीन्पशुनिष्पन्ना जाघनी
 सा पत्नीसंयाजनिर्वाह्यवमुपविष्टा एकया च तथा ते
 निवेद्येत्ते । तस्मात्पशुगुणे जाघनीनां विकल्पः ।

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १४ ॥ (२पू०)

भवेद्विकल्पो यद्यर्थकर्म स्यात् प्रतिपत्तिस्त्वेषा कस्मा-
 द्द्वेषत्वात् पशुना निर्वर्तिते यागे शेषभूता जाघनी निष्प्रयो-
 जना न क्वचिन्निक्षेपाहर्ता तस्या निक्षेपः पत्नीसंयाजेषु
 क्रियते न जाघनी विधीयते न पत्नीसंयाजा उभये वि-
 हितः, सम्बन्धो न विहितः । न विधीयते तत्र च
 जाघन्याः प्राधान्यं सूक्तं न गुणभावः गुणभावेऽस्य
 अनेकत्र गुणभावः स्यात् । तत्र को दीपः । अग्नीषो-
 मीयं पशुमानभत इत्येषा चीदना बाध्यते नानादेवतोऽयं
 तदा भवति । एकदेशोऽस्याग्नीषोमीयः एकदेशः पत्नी-
 संयाजदेवतानामिति तस्मात्प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्ती
 यस्यैव पशोर्जाघनी न प्रतिपाद्यते तस्यैव तेन संस्कारेण
 वर्जनं स्यात्तस्मादपि समुच्चयः ।

श्रुतेऽपि पूर्ववत् स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०)

श्रुते चरुं दधश्चरुमित्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात् कुतः पूर्ववत् स्यात् । अन्यपूर्वकं श्रुतं दधि चेन्द्रायोत्पन्नं तस्यार्थान्तरगमनं विष्णुं पिविष्टं तस्मात् तस्याप्युत्पत्तौ येन संयुक्तं तत्र तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रतिपत्तिः प्राप्नोति । वक्तव्यो वा विशेषः ।

विकल्पोऽन्वर्थकर्मनियमप्रधानत्वात् शेषे च कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहारश्च्यते प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वादिति च श्रुते च पूर्ववत् स्यादिति च । यत्तावदुच्यते जाघन्याः प्रतिपत्तिरिति । तत्र ब्रूमः । विकल्पः प्रतिपत्तौ जाघन्या आज्येन सह पथौ च तथैव विकल्पे प्राप्ते नियमप्रधाना पुनः श्रुति जाघन्याः पत्नीं सयाजयन्तीति आज्यस्य निवर्त्तकत्वात्कृतार्था भवति । जाघन्या अर्थकर्म न वारंयति । वसुशेषत्वादिति अशेषस्यापि वचनादेकत्र गुणाभावो भवति यथा प्रस्तरस्य यच्च श्रुतस्यान्यार्थ उत्पन्नस्यान्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरिति तदप्ययुक्तम् । कुतः ? शेषे च कर्मकार्यसमवायात् । यत्तदुक्तं शेषस्तस्मिन् कर्मकार्यसमवेति किं पुनस्तत्कारणः स हि कर्मणा क्रियते न चैतच्छ्रुतं दधि वा कचिदुपयुक्तं यस्मै यागाद्योत्पन्नं

स नैव भवेन्निर्वपेत्तस्मात्तेन जाघनीद्रव्येण दधिघृताभ्यां
 चार्थकर्म स्यात् न प्रतिपत्तिः ।

उखाग्निविकल्पपाषाणकरणम् ।

उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे
 कामदर्शनात् ॥१७॥ (पू०)

अस्यन्नापुखाग्निः सन्नापेनाग्निं जनयतीति तं
 प्रकृत्य श्रूयते । वृक्षायात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्या
 हृत्यान्वादध्यात् । आद्वादन्नायकामस्याहृत्यान्वादध्यात् ।
 वैद्यताद् दृष्टिकामस्येति तत्र विचार्यती किं काम्यस्य
 नित्यस्य वा अग्नेः समुच्चयः । अथवा काम्येन नित्योऽग्नि-
 विंक्रियत इति तत्रोच्यते । उखायां काम्यनित्ययोरन्येभ्यो
 वा समुच्चयः कृतः । एव सर्वाङ्गोपसहारी प्रयोगवचनी-
 गुग्रहीयवे । ननु नैमित्तिकं तु प्रकृत्यौ तद्विकारः
 संयोगविशेषादित्यनेन न्यायेन काम्योऽग्निर्नित्यस्य
 विकारको भविष्यति । न भविष्यति किं कारणं नियोगे
 कामदर्शनात् । अग्नेर्निर्यापने अयं कामः श्रूयते आहृ-
 त्यान्वादध्यात् ब्रह्मवर्चसकामस्य ह्यग्निर्होमार्थो भवतीति
 एव चेदाहृत्याभिधानात् फलं भविष्यति होमसु यथा
 प्राप्तमुख्य एव सन्निधानाच्च अग्न्योः समुच्चयः असति वा
 संस्कृतेषु कर्म स्यात् यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियेत स
 नैव स्यात् । तस्मिंयासत्यसंस्कृतेषु आद्वादेषु कर्म स्यात् ।
 तथा तस्य सर्वार्थता बाध्यते तस्मादपि समुच्चयः ।

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १८ ॥ (हे०),

अपि चान्यन्वाधाने तद्देवतापरिग्रहणं यदि सोऽग्नि-
रुत्सृज्येत ततो देवता अपरिगृहीता भवेयुः । अन्यन्वा-
धाने न अग्निर्धर्तुं तद्देवताऽग्निधारणात् देवता
परिग्रहः ।

विकारो वा नित्यस्याग्नौः काम्येन तदुक्त-
हेतुः ॥ १९ ॥ (सि०)

नैमित्तिकं तु प्रकृते तद्विकार इति । सामान्ये-
नैतदुक्तं यदाहवनीये जुहोतीति वृष्टिकामो वैद्युता-
दिति विशेषणं तेन सामान्यं बाध्येत किं कारणं स्वाग्रये
वृत्तिविशेषस्य सामान्यस्य ततोऽन्यत्वापि वृत्तिसम्भवात् ।
विशेषस्य चान्यपरिक्रियस्य एकावयविनस्तदसम्भवे
विषयाभावात् प्रमद्वादुपदेगवैयर्थ्यं नाभूदिति । अथ
यदुक्तं नियोगे कामदर्शनादिति तत्र ब्रूमः । आद्यादा-
हत्यान्वाद्यधादिति नित्यस्यैव होमार्थस्यान्वाधानम्याय
विशेषकामसंयोगः । अद्यादाहत्यान्वाद्यकामस्येति
आद्याधादिति पुन श्रुतिः । यद्यन्वाधाने कामश्रुति-
स्यादाधानं विधीयेत नाधीयमानं कामस्य साधनत्वेन
युज्यते । तस्मिन् विधीयमाने विशेषस्य च चेत्यनेकार्थ-
त्वात् वाक्यं भिद्येत तस्मान्न नियोगे कामश्रुतिः । किं
तर्हि होमायैवायं नित्यनियोगः । अग्निविशेषविधा-
नार्थमनूयते । याददुक्तं स्पष्टं वैद्युतमग्निं होमार्थं

कुर्यादिति तावदेवं एव चेन्नैमित्तिकः तस्मिन् तस्मिन्
कार्ये नित्यमग्निं करोतीत्युपपन्नम् ।

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति ॥ १९ ॥ (सि०)

तत्र ब्रूमः । वचनादसंस्कृतिषु कर्म स्यादिति किमि-
वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । यथा पदे-
जुहोतीति ।

संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २० ॥ (आ०)

अपि च यदि समुच्चयः स्यात् प्राधान्येन सह संसर्गः
स्यात् । वैहारिकस्य तु तत्र दोषः श्रूयते । अग्नये शुच-
येऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निः प्रधानेन सह संसर्गः ।
संयच्छेत् शुचितर एव योऽग्निर्यः प्रदातव्यः ।

वचनादिति चेदथेतरस्मिन्नुत्सर्गा परिगृहः
कर्मणः कृतत्वात् ॥ २१ ॥ (आ०नि०)

आह नैव दोषः । वचनात् संसर्गो न वाचनिके क्रिय-
माणे दोष उच्यते । अथेतरस्मिन् । इतरस्मिन्नपि पक्षे
वाचनिके असंस्कृतेषु होमः । एवमुभयत्र वाचनिकत्वात्
दोषाभावे सति नैमित्तिकत्वात् विकार आश्रीयते न समु-
च्चयः । उत्सर्गोऽपि नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहो न विरुद्धः
कर्मणः कृतत्वादन्यन्वाधानेन देवताः परिगृह्यन्ते । ना-
ग्निना एव श्रूयते । यः पूर्वोद्युरग्निं गृह्णाति स वै श्वो-
भूते देवता अभियजत इति तत्र हतमग्नेर्ग्रहणं तेन परि-
गृहीता देवता अन्यन्तरे वचनाद्विद्यन्ते तस्मादविरोधः ।

उत्थग्यसोहृत्तनीयताधि करदृग ।

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २२ ॥ (पू०)

यथासी वैहारिकोऽग्निः स आहवनीयः स्यात् ।
कुतः आहुति संयोगात् । एतद् दृश्यते यस्मिन् स आहव-
नीयः दृश्यते चास्मिन्नित्ये तस्मादयमप्याहवनीयः ।

अन्यो वोहृत्याहरणात् तस्मिंस्तु संस्कार-
कर्षशिष्टत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

अन्यो वा आहवनीयात् स्यान्नाहवनीयः कस्मात् ।
उहृत्याहरणात् । लौकिकोऽयमुद्धत्य दृश्यते आह्रादाहरेत् ।
प्रावास्यादाहरेदिति । आहवनीयशब्दस्य संस्कारनिमित्तः
संस्कारेषु तत्सद्भावात् अभावाच्च प्राहु तेभ्यः यथाहुति
संयोगादिति सिद्धे आहवनीयत्वे आहुतयो विधीयन्ते
यदाऽहवनीये जुहोतीति न तेनासां विधानात् । कुत
तद्व्यति । तस्मान्नाहवनीयः प्रयोजनमाहवनीयधर्मा
भावात् । तस्मिन् संस्कारकर्षशिष्टत्वात् तस्मिन् वैहा-
रिकोऽग्नौ आधानिका, संस्काराः कर्तव्या शिष्टत्वात्
संकेतार्थाहिते आधानस्य संश्लेषत्वात् । यदि न
क्रियेरन् कर्म तेनाग्नेन हीनमफलं स्यात् ।

स्थानात्तु परिनुष्येन् ॥ २४ ॥ (हे०)

परिनुष्येन् आधानिका संस्कारा कस्मात् स्थानात्
तस्य संस्कृतस्याग्नेः स्थानेऽयमसंस्कृतः श्रुतः संवेष्टेयत्वात्
तस्य निवर्त्तकः स वैविर्हत्तः किमर्थे संस्काराः करि-

प्यन्ते । न संस्कृतः स्यादित्येवमयेन्ते क्रियेरन् । अस-
स्कृते न चार्थः तस्मात् लुप्येरन् ।

उक्तान्ने चित्तधारणाभावाधिकरणम् ।

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात् प्रतिषेधः
स्यात् ॥ २५ ॥ (पू०)

तस्मिन्नेषोऽग्रे चिन्ता किमयं नित्यं धार्यो न वा
अथ वा नैव धार्येत इति ततोऽच्यते नित्यधारणे विकल्पः
धार्यो वा न वा कुतः न ह्यकस्मात् प्रतिषेधः स्यात् धार-
णात् प्रतिषेध तस्य भवति । प्रतिसमिधीत आह्वयमस्मै
जृनयतीति श्रुतिधारणप्रसङ्गे च प्रतिषेधार्थत्वात् भवति
न पथा गन्तव्यं भोक्तव्यमिति सति गमनप्रसङ्गभोजन-
प्रसङ्गे च भवति । न च श्रुतिमन्तरेण प्रसङ्ग उपपद्यत
इति नित्यसाधारणस्य विधायिका श्रुतिरनुमीयते तथा
प्राप्तिः । प्रतिषेधेन निवृत्तिः तस्माद् विकल्पः ।

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ २६ ॥ (सि०)

यदि कदाचित् प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गो न स्यात् ।
पतोऽर्थादनुमीयेत । अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसङ्गिका-
गतश्रियः श्रुतिः । नित्यवृत्त आह्वयनीयो गतश्रिय इति
आह्वयनीयस्यानापन्नत्वादुस्यस्यापि नित्यधारणं प्रसक्तं
तत् प्रतिषेधार्थं श्रुतिः तस्मात् श्रुत्यन्तरस्यानुमानं
भवति । अतो नित्यधारणस्याविधानात् कार्याभा-
वाच्चाधारणमेव स्यात् ।

अत्राहीनयोः एकेकृतयोः सर्वेषां करणाधिकरणम् ।

परार्थान्येकः प्रतियन्तिवत्सदाहीनयोर्यज-
मानगणे अनियमोऽविशेषात् ॥ २६ ॥ (पू०)

यानि परार्थानि कर्माणि यथा शुक्रं यजमानो न्यार-
भेत यजमानसन्निधौ दुस्वरी भवति । तान्यैको यज-
मानः कुर्यान्न सर्वे कस्य हेतोः परार्थत्वादेव न तत्कर्माणां
यजमानस्य कश्चिदुपकारः क्रियते ततश्च न स्वस्वोपकाराय
सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत्कर्म क्रियते । तदेकेनैव
कृतमिति द्वितीयानां प्रवृत्तौ हेतुर्नास्ति तस्मादेकः
कुर्यात् ।

तत्रैकस्यानियमो यः कश्चिदेकः कुर्यात् । कुतः
अविशेषात् । नात्रशब्दकृतो वाऽर्थकृतो विशेषो गृह्यते
तस्मादनियमः । अहीने मुख्यस्याभावादेवमवस्थितम् ।

मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥ २७ ॥ (सि०)

सत्रे तु मुख्यः कुर्यात् गृह्यपिः कुतः । विप्रति-
षेधात् तस्य कुर्वतो विप्रतिषेधः । न हि तेनात्विजः
पदार्थाः कर्तव्याः । षट्त्विजां तु सप्तपदार्थसंज्ञिपाते विप्र-
तिषेधः स्यात् । एवं हि गृह्यपतेरर्थवत्त्वं कर्तव्यानि याज-
मानानि ।

सत्रे याजमानकर्तृणां सर्वेषां कर्तव्यताधिकरणम् ।

सत्रे गृह्यपतिरसंयोगाद्गोहवत् धारणाय
वचनाच्च ॥ २८ ॥ (पू०)

अथ यानि याजमानानि संस्कारार्थानि कर्माणि तान्यपि
 किं, सधे गृहपतिनैव कर्त्तव्यानि सत सर्वैरित्युच्यते । गृह-
 पतिना कर्त्तव्यानि ह्यतः । असयोगादेवं गृहपतिरिति
 समाख्याया अन्वयेनासंयोगो न भवति अन्वयाभविष्यती-
 त्यर्थः । कथं ह्यतः तदुच्यते । इहानेन गृहग्रन्थेन कर्मा-
 च्यते न शाला । शालायामभिधीयमानायामविशेषः स्यात् ।
 सर्वे हि ते शालायाः पतयः ननु च कर्मणोऽपि ते सर्व एव
 पतयः सत्यमेव समाख्यानात् प्रकर्षावगतिर्विज्ञायते यथा
 देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति । प्रकर्षेण कर्मभूयस्त्वाद्वा
 स्यात् फलभूयस्त्वाद्वा । तत्र कर्मभूयस्त्वस्योपपद्यते य
 त इतरेषां बहुतरं कर्म फलभूयस्त्वन्तु युज्यते यजमान
 संस्काराणां तस्याधिकत्वात् । तस्माद् गृहपतिसमाख्याया
 अर्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां गृहपतिः कर्त्तेति ह्यौच्यत्
 तद्यथा ह्यौच्यमिति समाख्यायाः अर्थवत्त्वाद्वा होता ह्यौच्य
 कर्त्ता भवत्येवमिहापि आम्नायवचनाच्च आम्नायैकवचने
 गृहपतेः फलभूयस्त्वे भवति । यो वै सत्रे बहूनां यजमा-
 नानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठा-
 मृद्धिमृधोतीति तथेति तस्मादेव कारणात् ।

सर्वैर्वा तदर्थत्वात् ॥ २८ ॥ (२८)

सर्वे वा यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्युः । न गृहपतिरेव
 कर्त्तः । तदर्थत्वात् सर्वार्थमेव हि कर्म अविशेषेण हि
 श्रुतं द्वादशाहमूढिकामा उपेयुरिति यस्त्वेषां संस्कारैर्न-
 युज्यते । तस्य गुणहीनमफलं कर्म भवेदिति तत्राविशेषः

अतिर्बाध्यत गृहपतिरिति समाख्यासामान्यात् । यथा
 गृहपतिः । स्वयं कर्म न करोत्यन्त्ये तस्य कर्मकारा
 भवत्येवमस्यापीत्यनेन सामान्येन स्वामित्वप्रकर्षः
 फलप्रकर्षाभावात् ।

ननु स्वायंलाभेन यजमानाः क्रत्वर्थे परिहापयत्युच्यते ।

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३० ॥ (हे०)

यच्च क्रत्वर्थेन पुरुषार्थत्वाद् विप्रतिषेधः । तच्च स्वार्थं
 करिष्यति विप्रतिषेधे तु परकीय क्रत्वर्थः ; किं कारणं
 क्रत्वर्थे अक्रियमाणे क्रतुरेव न संपद्यते पुरुषार्थे तु हीने
 पुरुषो विगुण अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति क्रत्वर्थो
 यनवान् । तस्मात् कर्तव्यः ।

हीने परार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ टृ० वै०

यत्तु हीनवदिति हीने परार्थं पुरुषः न कर्म पुरुषार्थे
 तदैकेन केनचित् कर्तव्यं न सर्वैः । तत्र समाख्या निवा
 मिका स्यात् । इह पुनर्गृहपतिरिति समाख्यानिरुक्तिः
 शक्नोति कर्तुं अतोऽन्यथापि युज्यते । अयुज्यमानाऽपि
 काममनर्थिकाः स्यात् । नैव निवर्तयितुं शक्नुयात् । निव-
 र्त्तकस्य वचनस्याभावात् ।

वचनं परम् ॥ ३२ ॥ (हे०)

यच्च दर्शनमुपदिष्टं सप्तस्य प्रत्येता इति । न तद्दर्शनं
 किं तर्हि वचनं तत्फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः । प्राप्तिपूर्वकं
 हि दर्शनं भवति ।

यात्विज्ये ब्राह्मणमादाधिकरणम् ।

प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ३३ ॥ (पू०)

ऋत्विक्त्व सर्ववर्णानां ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां स्यात् ।
कृतः प्रभुत्वात् । प्रभवन्ति सर्वे शक्नुवन्ति कर्तुं 'सर्वेऽध्य-
यनवन्तो विद्वांसश्च, न ह्यविद्वान् विहितोऽसौ करणाय
कारणं सर्वेषां कर्मप्रदर्शनार्थं ब्राह्मण इत्युक्तम् ।

स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् ॥ ३४ ॥ (सि०)

ब्राह्मणानामेवात्विज्यं स्यात् नेतरयोर्वर्णयोः कृत-
स्मृतः एव शिष्टा स्मरन्ति । याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्म-
णस्यैव हव्युपाया इति स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम् । अपि
वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् तस्माद् ब्राह्मणा
एव यायज्युः ।

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ३४ ॥ (हे०)

इतरेषा राजन्यवैश्यानां फलचमसौ विधीयेत ।
स यदि राजन्य वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं
विभक्षयिष्यीत न्यग्रोधवह्नीराष्ट्रत्यता संपिब्य दधन्तुश्मृज्य
ता अग्नौ भक्ष्यं प्रयच्छेन्न सोममिति । यदि क्षीरे सति तक्त
दीयते तत्र यदि चाक्षीराभावो विज्ञायते यदि वा भोक्तु-
क्षीराभागित्वमिहापि सोमे विभक्षयिष्यते फलानि दी-
यन्ते तत्रापि सोमाभावो वा यदि वा भोक्तु रसोमपत्वं पि-
ष्यते तत्र सोमस्तापत्सपिहितः तस्माच्च सोमाभावो

भोक्तुं स्वसोमपत्वं' विज्ञायते न याऽसोमपाभ्यां शक्यत
आर्त्विज्यं कर्तुं नियमात्, सोमभक्षस्य तस्मात् राजन्य-
वैश्ययोरार्त्विज्यम् ।

सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधः सोमपीथहेतुत्वात् ॥ ३५ ॥
(हे०)

अपि च साध्याद्ये भक्ष्ये राजन्यवैश्ययोः प्रतिषेधः तु
सोमपीथहेतुमाह न राजन्यो न वैश्यो वा साध्याद्य वा
पिवेत् । असोमपीथो ह्येष इति ह्यवन् सोमपीथाभावे रा-
जन्यवैश्यानामार्त्विजनाभाव दर्शयति ।

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ३६ ॥ (हे०)

दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ब्राह्मणा
एव निर्दिश्यन्ते ब्राह्मणानामेवेदं हवि सोम्यानां सोम-
पीथिनां नेह ब्राह्मणस्यास्तीति शेषभक्षणाद्ये चतुर्धाकरण-
मित्युक्तं शेषभक्ष्याद्यर्त्विजः । यदि 'राजन्यवैश्ययोरप्या-
र्त्विज्यमस्ति न ब्राह्मणानामेवेदं हवि स्यात् । राजन्य-
वैश्ययोरपि पक्षे स्यात् तत्रेदमवधारणमसमर्थं भवेत् ।

अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ३७ ॥ (हे०)

दर्शपूर्णमासिज्यां चान्वाहार्यदक्षिणायां ब्राह्मणा
एव दृश्यन्ते । त एते वै देवा अहुतादो यद्ब्राह्मणा यद-
न्वाहार्यमाहरन्तीति तानेव तेन प्रीणातीति दक्षिणा च
अर्त्विग्भ्यो दीयते तस्माद्ब्राह्मणानामार्त्विज्यम् । यद्वा

दित्यं लक्षणा स्मृतिः तान्येतानि दर्शनान्युपोदयस्यन्ति
तस्मादात्विज्यं ब्राह्मणानामिव स्यान्नेतरयोर्वर्णयोरिति ।

इति आचार्यभट्टयवरस्वामिनः कृतौ मीमांसा-

भाषे द्वादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

मीमांसाशास्त्रस्य सम्पूर्णम् ।

याके वाताभवस्त्रिन्दुमिते यपे द्विजगाना ।

सभाथं जैमिनेः सूत्रं धीपानन्देन मस्कृतम् ॥

